17

नवनीत

29

28

नवनीत
अथवा
मराठी कवितांचे
वेचे

00196976

00196976

Digitized with financial assistance from
Shri Brihad Bhartiya Samaj
on 11 March, 2020

Jayavant Mangesh
Gunjikar
Retired Headmaster
Behind Kadambeswar
Temple Ankola
District N. Canara

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE NAVANÎTA

OR

SELECTIONS FROM MARÂṬHÎ POETS.

ORIGINALLY COMPILED BY

PARASHURÂMPANT TÂTYÂ GÔDBÔLE.

REVISED, ENLARGED AND IMPROVED FROM THE EDITION OF 1882

BY

RÂWJÎ SHÂSTRÎ GÔDBÔLE.

Third (new) Edition—8,000 Copies.

Registered for copy-right under the Government of India's Act XXV. of 1867.

Bombay.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1889.

(All rights reserved.)

Price One Rupee.

BOMBAY.

Printed at the "Nirṇaya-sâgara" Press.

मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशाळाखातें.

नवनीत

अथवा

मराठी कवितांचे वेंचे.

हें पुस्तक,

कैलासवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले

ह्यांनीं प्रथमतः तयार केलें;

त्याची सन १८८२ ह्या वर्षी तयार झालेली आवृत्ति

रावजी शास्त्री गोडबोले

ह्यांनीं

शोधून, तींत नवीन वेंचे घालून व ज्यास्त व्याख्या देऊन ही

तिसरी (नवी) आवृत्ति

तयार केली आहे.

८,००० प्रती.

ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदली आहे.

मुंबई.

गवर्नमेंत सेंत्रल बुक डीपो.

इसवी सन १८८९.

ह्या पुस्तकासंबंधीं सर्व अधिकार सरकारानें आपणाकडे ठेविले आहेत.

किंमत एक रुपया.

Tik
Ma7
8:46:08
3rd Nov
1896

मुंबई.

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

सन १८७८ सालीं तयार झालेल्या आवृत्तीची सूचना.

ह्या ग्रंथाची प्रथमावृत्ति सन १८५४ नांत छापिली; नंतर सन १८५७ नांत दुसरी छापिली. त्यावर सन १८६० ह्या वर्षी तिसरी छापिली. नंतर सन १८६२ ह्यांत चवथी, सन १८६४ ह्यांत पांचवी, सन १८६८ ह्यांत सहावी, सन १८७१ रांत सातवी आणि सन १८७३ रांत आठवी, ह्याप्रमाणें आवृत्ति छापल्या गेल्या.

पहिल्या आवृत्तींतील कठिण वेंचे सर्व काढून त्या ठिकाणीं सुलभ वेंचे घालावे आणि सर्वांस समजण्यास सुलभ पडेल अशी ह्या पुस्तकाची नवी आवृत्ति काढावी, असें मेहरबान चाटफील्ड साहेब, विद्याखात्याचे दैरेक्तर, ह्यांनीं ठरवून तें काम मेहरबान मेजर कयांदी साहेब, मराठी त्रान्स्लेतर, ह्यांच्या सूचनेवरून आह्मांकडे सोंपविलें. त्याप्रमाणें आह्मीं ही नवी आवृत्ति तयार केली आहे.

ह्या आवृत्तींत सुधारणा केली आहे ती येणेंप्रमाणें.

१. मागील आवृत्तींत जे फार दुर्बोध आणि अध्यात्मसंबंधी किंवा वेदांतसंबंधी वेंचे होते ते गाळून नवे सुलभ, मनोरंजक आणि तरुण पुरुषांनीं वाचण्यास योग्य असे वेंचे घातले आहेत.

२. सभ्य रीतीस सोडून जें वर्णन होतें तें काढलें आहे.

३. कवितेंतील सर्व शब्द निरनिराळे तोडून समासांतील शब्द(--) अशा खुणेनें निरनिराळे करून दाखविले आहेत.

४. कठिण स्थलांचा अर्थ समजण्याकरितां पुष्कळ टिपा दिल्या आहेत.

५. ज्या कवींचे उतारे घेतले आहेत त्यांचें स्वल्प चरित्र वेंच्यांचे आरंभीं माहिती मिळाली त्याप्रमाणें दिलें आहे.

६. आख्यानांच्या किंवा प्रकरणांच्या आरंभीं त्यांच्या मूळपीठिका ह्मणजे अवतरणें दिलीं आहेत.

७. रा० सा० भास्कर दामोदर ह्यांनीं छंदांविषयीं लिहिलेला निबंध

नवनीताच्या मागील कित्येक आवृत्तींत आरंभीं छापला होता; परंतु आतां त्या विषयावर परशुरामपंत तात्या ह्यांचा स्वतंत्र ग्रंथ झाल्यामुळें तो निबंध येथें गाळला आहे.

८. आख्यान ज्या वृत्तांत असेल तें वृत्त मागील आवृत्तींत उजव्या हातच्या पृष्ठांवर दिलें होतें; पण आतां तसें न करितां त्या ठिकाणीं आख्यानाचें नांव दिलें आहे.

९. वेंचे कवींच्या कालानुक्रमाप्रमाणें साधतील तितके जुळले आहेत.

१०. मुकुंदराज आणि ज्ञानेश्वर ह्यांच्या कवितांत सर्व वेदांतच असल्यामुळें त्यांचा अर्थ समजण्यास कठिण पडतो, ह्मणून त्यांची कविता ह्या आवृत्तींतून अजीच काढून टाकिली आहे.

११. जे कवि ह्या आवृत्तींत गाळले आहेत त्यांच्या बदला दुसरे कवि घातले आहेत.

१२. जुन्या कोशांत नवे पुष्कळ शब्द घालून तो कोश बराच वाढविला आहे.

ही आवृत्ति तयार करितांना हैस्कूलचे हेड मास्तर मे० जेकब साहेब, रा० रा० वामन आबाजी मोडक आणि रा० रा० विठ्ठल नारायण पाठक ह्यांजकडून आलेल्या सूचना व उतारे पुष्कळ उपयोगी पडले; ह्याकरितां आह्मी त्यांचे आभार मानितों.

दिसेंबर, इसवी सन १८७८.

श्रीकृष्ण शास्त्री तळेकर.
रावजी शास्त्री गोडबोले.

सन १८८२ सालीं तयार झालेल्या आवृत्तीची सूचना.

सन १८७८ ह्या वर्षी तयार झालेल्या नवनीताच्या आवृत्तीमध्यें बराच फेरफार करून ही नवीन आवृत्ति तयार केली आहे. त्या फेरफाराचें क्रमवार टिप्पण येणेंप्रमाणें:—

(१) **नामदेव**—ह्याच्या स्फुट अभंगांपैकीं १० वा आणि ११ वा हे अभंग विशेषकथानकपर असल्यामुळें ते काढून त्यांच्या ठिकाणीं दुसरे दोन स्फुट अभंग घातले आहेत; आणि बालक्रीडा व कालियमर्दन ह्या प्रकरणांच्यापुढें पुनः दोन स्फुट अभंग मध्येंच चुकून पडले होते, ते तेथून काढून आरंभींच्या स्फुट अभंगांमध्यें सामील केले आहेत.

(२) **एकनाथ**—ह्या कवीचा एकनाथीभागवत ह्या नांवाचा अतिमहत्त्वाचा ग्रंथ असून त्यांतील वेंचे पूर्वीच्या आवृत्तींत मुळींच घेतले नव्हते; ह्मणून त्यांतलें सुरस व उपदेशपर असें नरनारायणाख्यान ह्या नवीन आवृत्तींत घेतलें आहे.

(३) **तुकाराम**—ह्या कवीच्या मागील आवृत्तींतल्या अभंगांपैकीं सुमारें ९० अभंग पुनरुक्ति, दुर्बोधता, गहनवेदांत इत्यादिकांनीं युक्त असल्यामुळें ते काढून त्यांच्या जागीं सामान्यउपदेशपर, रसभरित, सुलभ आणि व्यावहारिक दृष्टांतांनीं युक्त असे सुमारें ८० अभंग ह्या आवृत्तींत घातले आहेत.

(४) **वामन**—हा कवि फार चांगला व ह्याचे ग्रंथही पुष्कळ, असें असून त्या मानानें मागील आवृत्तींत घेतलेले ह्याच्या ग्रंथांतले वेंचे कमी आहेत, असें दिसलें; ह्मणून ह्याची रुक्मिणीपत्रिका व नृसिंहावतारचरित्र आणि भर्तृहरिकृत नीतिशतक आणि वैराग्यशतक ह्यांच्या ह्या कवीनें केलेल्या पद्यात्मक भाषांतरांतील सुरस, मार्मिक व उपदेशपर अशीं ९३ पद्यें ह्या आवृत्तींत घेतलीं आहेत. ह्याखेरीज नामसुधा, वनसुधा व भामाविलास ह्या तीन प्रकरणांत स्थलविशेषीं संबंध जुळविणारीं असून मनोरम अशीं सुमारें ११ पद्यें सर्वसंग्रहांतून नवीन निवडून घेतलीं आहेत.

(५) **रामदास**—ह्याच्या कवितेंतील जे वेंचे मागील आवृत्तींत घेतलेले आहेत त्यांतही फारसे मनोरम नाहींत असे सुमारें २९ अभंग दिसले ते काढून त्यांच्या जागीं कांहीं सुरस स्फुट अभंग घातले आहेत; व ह्याच्या ज्ञानशतकांतील (सत्संगतिशतकांतील) वेंच्यांपैकीं बरेच गाळून वैराग्यशतकांतील सुमारें ९१ अभंग नवीन घेतले आहेत.

(६) **मोरोपंत**—ह्याचें उत्तरगोग्रहण, सावित्रीचें आख्यान, भीष्मपर्व आणि द्रोणपर्व ह्यांमध्यें कथाभागाचें सूत्र जुळविण्याकरितां सुमारें २० आर्या ह्या आवृत्तींत जास्त घातल्या आहेत; आणि केकावलि व संशयरत्नमाला ह्यांतही पांच साहा पद्यें जास्त घातलीं आहेत. ह्याचीं प्रकरणें भारतांतील पर्वांच्या अनुक्रमानें मागच्या आवृत्तींत घातलीं नव्हतीं; तीं ह्या आवृत्तींमध्यें तो अनुक्रम साधून घातलीं आहेत.

(७) **अमृतराय**—ह्याच्या प्रकरणांपैकीं रामचंद्रावरचा कटाव विशेष चांगलासा न वाटल्यावरून तो काढून टाकिला आहे.

(८) **महीपति**—ह्याच्या एकनाथचरित्रापैकीं ४४ पासून ९९ पर्यंत ओंव्या बिकट आणि वेदांतविषयक असल्यामुळें त्या काढून टाकिल्या आहेत.

(९) **रघुनाथपंडित**—ह्याच्या नलोपाख्यानांतिल १०१ व १४४ ह्या पद्यांचा अर्थ सरस लागला नाहीं व तीं गाळिलीं असतां कथेचा संबंध तुटतो असेंही दिसलें नाहीं, ह्मणून हीं पद्यें गाळिलीं आहेत.

(१०) **अनंतफंदी**—ह्याच्या प्रकरणांपैकीं माधवग्रंथांतील अध्याय १ ला हें प्रकरण पुष्कळांस नीरस वाटल्यावरून काढून टाकिलें आहे.

(११) **पदें वगैरे**—मागच्या आवृत्तींतील पदांपैकीं कांहीं शुद्ध वेदांतपर होतीं तीं व दुसरीं कांहीं तादृश चित्तवेधक नव्हतीं ह्मणून तीं काढून दुसरीं चमत्कारिक व प्रायः भक्तिवैराग्यपर अशीं सुमारें २० पदें ह्या आवृत्तींत घातलीं आहेत.

(१२) कवींचीं चरित्रें व त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांचीं नांवें ह्यांमध्यें कांहीं चुका आढळल्या त्या हल्लींच्या आवृत्तींत दुरुस्त केल्या आहेत.

(१३) मागील आवृत्तींत ज्या ज्या कठिण स्थलीं टिपा द्यावयाच्या राहिल्या होत्या, त्या त्या स्थलीं व नवीन घेतलेल्या प्रकरणांवर पुष्कळ नव्या टिपा दिल्या आहेत; त्याचप्रमाणें मागच्या आवृत्तींतल्या बऱ्याच टिपा चुकलेल्या आढळल्या त्याही एथें दुरुस्त केल्या आहेत. तसेंच टिपा दुरुस्त करितांना व नव्या देतांना पुष्कळ ठिकाणीं संबंधनिदर्शनाकरितां कथानकें लिहिणें अवश्य दिसलें, ह्मणून भारत, भागवत, रामायण, स्कंदपुराण इत्यादिकांतलीं तीं तीं कथानकें संक्षिप्तरीत्या टिपांमध्यें लिहिलीं आहेत.

(१४) कोश—मागच्या आवृत्तीमध्यें कोशांतल्या कित्येक शब्दांचे अर्थ अस्पष्ट व स्थलविशेषीं लागू न पडणारे असे जे नजरेस आले ते हल्लीं दुरुस्त केले आहेत. आणि सुमारें ३०० शब्द कठिण असून त्यांचे अर्थ कोशांत घातले नव्हते ते हल्लीं घातले आहेत.

(१५) लेखक, टाईप जुळणारे व प्रुफें तपासणारे ह्यांच्या प्रमादानें मागच्या आवृत्तींत ऱ्हस्वदीर्घांच्या, विरामचिन्हांच्या व समासाचे अवयव निराळे दाखविण्याविषयींच्या बऱ्याच चुका झाल्या होत्या, त्या दुरुस्त करण्याकरितां पुष्कळ यत्न केला; तथापि ह्या आवृत्तींत ही तशाप्रकारच्या कित्येक चुका राहिल्या आहेत असें दिसून आलें; त्या बहुतेक चुका शुद्धिपत्रांत दाखल केल्या आहेत.

(१६) धांवणें, माजीं, लागीं, बाहेरीं, जाणों, त्वरें, कैंचा, पैं, पां, पुढारां, पुढतीं, सांवरणें, हांसणें, ढेंकर, हांक, ओंवी, रूपें, पांटी, जेवीं, फांसा, वांया, हकूं, सांवळा, जवळीं, संवय, वांकुल्या, तुझांस, इत्यादि शब्दांचे उच्चार कोणी सानुनासिक करितात व कोणी तसे करीत नाहींत, आणि त्या योगानें त्यांची हांक, ओंवी इत्यादि सानुनासिक, व हाक, ओवी इत्यादि निरनुनासिक अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपें लिहिण्याची वहिवाट पडून गेली आहे. ती वहिवाट मोडणें अप्रशस्त आहे असें कित्येक विद्वानांचें मत पडल्यावरून अशा शब्दांचीं दोन्ही प्रकारचीं रूपें राखिलीं आहेत. अशाच समजुतीनें करूनियां, देऊनियां, इत्यादि शब्दांचीं ही दोन्ही प्रकारचीं रूपें एथें राखिलीं आहेत, त्यांत विशेषेंकरून करूनिया इ० निरनुनासिक रूपें फार राखिलीं गेलीं आहेत; परंतु त्यांचीं निरनुनासिक रूपें जुन्या हस्तलिखित ग्रं-

थांत मात्र आढळतात; हल्लींच्या ग्रंथांत सानुनासिकच रूपें योजिलेलीं आढळतात.

(१७) मागची ह्मणजे सन १८७८ सालची आवृत्ति तयार करितेसमयीं पूर्वींच्या आवृत्तींतले ज्ञानेश्वर व मुकुंदराज ह्यांचे सर्व वेंचे आणि मोरोपंत, वामन इत्यादिकांचे कांहीं वेंचे गाळून टाकिले; ही गोष्ट पुष्कळ लोकांस रुचली नाहीं, असें ऐकण्यांत येतें. परंतु असें करण्याचें मुख्य कारण हें कीं जीमध्यें बहुतेक वेंचे सामान्यतः प्रौढदशेस येऊं लागणाऱ्या विद्यार्थ्यांस स्वतः समजण्याजोगे किंवा निदान शिक्षकांनीं समजून दिले असतां समजण्याजोगे व त्यांच्या स्थितीस योग्य असतील अशी नवनीताची आवृत्ति तयार करण्याविषयीं शाळाखात्याचे मुख्य अधिकारी ह्यांचा हुकूम झाला होता. त्या हुकुमावरून अर्थात् प्रौढ विद्यार्थ्यांसही दुर्बोध असे जे ज्ञानेश्वरींतल्या सारिखे शुद्ध वेदांतपर व मोरोपंताच्या रासारंभींच्या आर्यांसारिखे अतिगहन रचनेचे वेंचे होते ते गाळून टाकणें प्राप्त झालें. पुढें ही आवृत्ति तयार करण्याविषयीं मे० दैरेक्तर साहेब ह्यांचा सन १८८१ सालच्या जुलै महिन्यांत हुकूम आला, त्यांत देखील ही आवृत्ति सामान्य विद्यार्थ्यांस समजण्याजोगी असावी असें स्पष्ट लिहिलें आहे; त्यामुळें ह्या आवृत्तीमध्येंही ज्ञानेश्वरींतल्यासारिखे लोकप्रिय वेंचे गाळणें प्राप्त झालें. आतां असे दुर्बोध वेंचे समजण्याची योग्यता ज्या विद्यार्थ्यांचे आंगीं आली असेल त्यांच्या अवलोकनांत तेही यावे व इतर लोकांचेंही मनोरंजन व्हावें, ह्मणून तसले वेंचे ज्यांत घातले आहेत असा नवनीताचा दुसरा भाग तयार करावा असा मुख्य अधिकारी ह्यांचा उद्देश आहे.

(१८) ही नवी आवृत्ति तयार होत असतां निबंधमालेच्या ७३ व्या अंकामध्यें एका मार्मिक विद्वान् गृहस्थानें नवनीताच्या सन १८७८ सालच्या आवृत्तींतले कित्येक दोष काढून प्रसिद्ध केले. ह्या कृत्याबद्दल त्याचे आह्मीं आभार मानितों. त्या दोषांची व्यवस्था आह्मीं काय केली, हें थोडक्यांत दर्शवितों. त्यानें दाखविलेल्या दोषांपैकीं कांहीं दोष तो अंक प्रसिद्ध होण्यापूर्वींच आमच्या ध्यानांत येऊन ह्या आवृत्तींत आह्मीं ते दुरुस्त केले होते; व बाकीच्यांपैकीं जे वास्तविक दोष

आहेत असें दिसलें तेही कित्येक त्यांच्या सूचनांप्रमाणें व कित्येक आ-
म्हांस योग्य दिसलें त्याप्रमाणें दुरुस्त केले आहेत. आतां त्यांनीं दा-
खविलेल्या स्थलांपैकीं ज्यांत खरे दोष आहेत अशीं स्थलें फारच थोडीं
आहेत. ही गोष्ट सविस्तर सिद्ध करीत बसणें हें एथें अप्रासंगिक
होय; तथापि सुज्ञ वाचकांची खात्री होण्यासाठीं तीबद्दल एथें थोडेंसें
सुचविणें अवश्य दिसतें; तें असें:—

सन १७७८ सालची आवृत्ति तयार करणारांनीं जागजागीं माग-
च्या आवृत्तींतले पाठ फिरविले असें दाखविणें व ते सारे पाठभेद अ-
गदीं अयोग्य झाले असें ठरविणें ह्याविषयीं त्या पत्रकाराचा मुख्यत्वेंक-
रून यत्न आहे. आतां त्यानें दाखविलेल्या कांहीं स्थलीं मागील
आवृत्तींतल्या पाठांपासून भिन्न पाठ आहेत खरे; परंतु त्यांपैकीं भामा-
विलासाच्या ९ व्या श्लोकांतील 'प्रगटति' रुक्मिणीविलासाच्या १०
व्या श्लोकांतील 'अहंकृति,' व ययातीचे आख्यानाच्या २३ व्या
आर्येतील 'दक्षकरें' हे पाठ, तीं तीं प्रकरणें नवीन आवृत्ति तयार क-
रितेवेळीं सर्वसंग्रहाशीं ताडून पहात असतां, त्यांत सांपडले तसेच घेतले
आहेत. सर्वसंग्रह हा ग्रंथ परशुरामपंत तात्यांनींच तपासलेला असून
त्यांत कवींचे मूळचे पाठ कायम राखण्याविषयीं जितका प्रयत्न करवला
तितका त्यांनीं केला, असा आमचा समज आहे. आतां त्यांनीं का-
ढिलेल्या नवनीताच्या आवृत्तींमध्यें सर्वसंग्रहाच्या संबंधानें पाठभेद कां
झाले असतील ते असोत, परंतु नवीन आवृत्तींत बहुतेक प्रसंगीं वर
सांगितल्याप्रमाणें सर्वसंग्रहांतले पाठ घेतलेले असल्यामुळें अर्थातच ते
तात्यांच्या आवृत्तींच्या संबंधानें पाठभेद दिसतात.

'दक्षकरें' ह्या पाठाविषयीं आणखी असें सुचवावयाचें आहे कीं,
तात्यांच्या सन १८६४ व १८७३ ह्या सालींच्या आवृत्ति आमच्या
पहाण्यांत आल्या, त्यांमध्यें जरी 'रक्षकरें' असा पाठ आहे, तरी त्या
दोन्ही आवृत्तींच्या कोशांमध्यें 'दक्षकरें' हाच शब्द लिहिलेला अ-
सून तेथें त्याचा अर्थ 'उजव्या हातानें' असा दिला आहे; व तो शब्द
त्या आवृत्तींत इतर कोणत्याही प्रकरणांत आलेला आढळत नाहीं. ह्या-
वरून तात्यांचाही उद्देश 'दक्षकरें' हाच पाठ कायम ठेवण्याचा अ-
सून द आणि र ह्या अक्षरांच्या रूपांमध्यें फार सादृश्य असल्यामुळें

कदाचित् छापणारांच्या हातून हा पाठभेद झाला असेल, असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. ह्याखेरीज 'दक्षकरें' हाच मूळचा पाठ असावा, हें अनुमान भारताच्या आदिपर्वांतील ७८ व्या अध्यायाच्या (एष मे दक्षिणो राजन् पाणिस्ताम्रनखांगुलिः । समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥) ह्या २० व्या श्लोकावरूनही होतें.

भीष्मपर्वाच्या २३ व्या आर्येतील 'हा' ह्या पाठभेदाविषयीं सदर्हू पत्रकारानें जें लिहिलें आहे तें निराधार आहे. कारण सर्वसंग्रह आणि वर सांगितलेल्या तात्यांच्या आवृत्ति ह्या सर्वांमध्यें 'हा' असाच पाठ आहे.

लोपामुद्रासंवादाच्या १२ व्या श्लोकामध्यें 'मृदुसुपथिहुनी' आणि ययातीचे आख्यानांतील ३० व्या आर्येमध्यें 'विश्वसृष्टिपति' ह्या दोन स्थलीं मात्र इतर ग्रंथांच्या आधारावांचून पाठभेद केलेला आहे खरा. ह्यांपैकीं पहिल्याच्या ठिकाणीं 'सुमृदुपतिहुनी' असा तात्यांच्या आवृत्तींत पाठ होता, व सर्वसंग्रहांत 'मृदुसुपतिहुनी' असा पाठ आहे, परंतु त्यांचा अर्थ सरस लागत नाहीं, ह्मणून 'ति' च्या ठिकाणीं 'थि' घालून 'मृदुसुपथिहुनी' असें पाठांतर केलें आहे. दुसरें पाठांतर 'विश्वसृष्टिपति' ह्याचे ठिकाणीं तात्यांच्या आवृत्तींत 'विश्वदृष्टिपतिं' असा पाठ होता. परंतु पंतांनीं आपल्या आर्येंत हा शब्द भारतांतल्या ज्या श्लोकाच्या आधारानें घातला असावा असें दिसतें तो (आदिपर्व—अध्याय ७८ वा श्लोक ३९ 'यच्च किञ्चित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि । तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा' ॥) हा आहे. ह्या श्लोकामध्यें विश्वदृष्टिपतित्वाचा कांहींच संबंध दिसत नाहीं. ह्याखेरीज सृ ह्या अक्षराचें पूर्वार्ध शाई उडणें इत्यादि कारणांनीं नाहींसें झालें तर त्याची आकृति बहुतेक दृ ह्या अक्षराच्या आकृतीसारखीच होते, ह्यामुळें लेखकादिकांच्याच प्रमादानें कदाचित् 'सृष्टि' ह्याचे ठिकाणीं 'दृष्टि' लिहिलें गेलें असावें. अशा समजुतीनें हा पाठभेद केलेला आहे.

सारांश, सन १८७८ सालच्या आवृत्तींतले बहुतेक पाठभेद, तीं तीं प्रकरणें सर्वसंग्रहाशीं व इतर ग्रंथांशीं ताडून पहात असतां कवींचे मूळचे पाठ कोणते असावे हें ठरवून ते कायम राखण्याच्या उद्देशानेंच

केले आहेत, व थोडेसे पाठभेद नजरचुकीनेंही झाले आहेत. योग्यकारणावांचून व आधारावांचून पाठभेद करणें हें अगदीं अप्रशस्त होय असें आमचेंही पूर्णमत आहे; परंतु अनेक पाठांपैकीं कवीचा मूळचा पाठ अमुकच आहे हें ठरविणें किती कठिण आहे व त्यामुळें त्या कामांत चुका होण्याचा संभव किती आहे, हें तें काम करणारांसच समजतें. असो, हल्लींच्या आवृत्तीमध्यें जे नवीन वेंचे घेतले आहेत त्यांमध्यें व स्थलविशेषीं जुन्या वेंच्यांतही जेथें जेथें शंका आल्या तेथें तेथें जुन्या हस्तलिखित पुस्तकांवरून मूळचे पाठ ठरविण्याविषयीं व निरनिराळ्या प्रतींमध्यें निरनिराळे पाठ दृष्टीस पडून त्यांपैकीं मूळचा कोणता हें समजत नसल्यास संदर्भावरून त्यांतला योग्य कोणता दिसतो हें ठरविण्याविषयीं, करवला तितका यत्न केला आहे.

(१९) आतां शेवटीं इतकेंच सुचवितों कीं, ही आवृत्ति तयार करण्यामध्यें जरी वर सांगितल्या प्रकारचा पुष्कळ यत्न केला आहे, तरी तीमध्यें कदाचित् अनेक प्रकारचे अनेक दोष राहिले असतील; ह्याकरितां निबंधमालेंतील पत्रकारासारिख्या पंडित, मार्मिक व लोकहितेच्छु गृहस्थांनीं व त्यांत विशेषेंकरून मोठमोठ्या शाळांतील मराठीभाषेच्या अध्यापकांनीं ह्या आवृत्तींतले जे दोष त्यांस दिसतील ते कृपा करून अगत्य कळवावे; ह्मणजे त्यांचा योग्यायोग्य विचार होऊन पुढच्या आवृत्तींत ते दुरुस्त होतील, व त्यांनीं तसें केल्यास शाळाखात्यांत नवनीताचें अध्ययन व अध्यापन करणाऱ्यांवरच केवळ नव्हत तर इतर सर्व मराठीभाषा जाणणाऱ्या लोकांवर त्यांचे मोठे उपकार होतील.

ही आवृत्ति तयार करण्याचे कामीं पूना ट्रेनिंग कॉलेजांतील संस्कृत व मराठी ह्या भाषांचे अध्यापक रा० रा० नारायण शास्त्री साठे ह्यांनीं पुष्कळ योग्य सूचना केल्या त्यांबद्दल त्यांचे आह्मी मोठे आभार मानितों.

मु० पुणें,
ता० १६ माहे जानेवारी,
सन १८८२.

रावजी शास्त्री गोडबोले.

दुसऱ्या (नवीन) आवृत्तीची सूचना.

१. ही आवृत्ति तयार होऊन छापण्यास सुरवात झाली असतां मे० डैरेक्तर साहेब ह्यांजकडून पत्र आलें, त्यांत त्यांनीं असा सक्त हुकूम दिला कीं, नवनीतामध्यें जीं ग्राम्यधर्मसूचक पद्यें असतील तीं सर्व काढून टाकावीं. त्या हुकूमाअन्वयें मुक्तेश्वराचें दुष्यंतशकुंतलाख्यान, व मोरोपंताच्या काव्यांपैकीं ययातीचें आख्यान व दुष्यंतशकुंतलाख्यान हीं तर ह्या आवृत्तींतून मुळींच गाळून टाकावीं लागलीं. त्याचप्रमाणें प्रायशः प्रत्येक कवींच्या वेंच्यांतून कांहीं कांहीं पद्यें गाळावीं लागलीं; व तीं पद्यें गाळल्यामुळें जेथें जेथें पूर्वापर संबंध सुटतो असें वाटलें तेथें तेथें तो दर्शविण्यासाठीं गद्यरूपानें संक्षेपतः कथाभाग घातला आहे. त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं वेंचे विशेष सुरस वाटले नाहींत तेहीं गाळून टाकिले आहेत.

२. ह्या आवृत्तींत मुक्तेश्वराचें हरिश्चंद्राख्यान, मोरोपंताचें अंबरीषाख्यान व कर्णपर्वांतील कर्णार्जुनयुद्ध आणि कांहीं कवींचीं पदें असे सुरस व उपदेशपर वेंचे नवीन घातले आहेत.

३. सन १८७८ व सन १८८२ ह्या सालीं तयार झालेल्या नवनीताच्या आवृत्तीमध्यें पूर्वींच्या आवृत्तींतली ज्ञानेश्वराची कविता सारीच गाळून टाकिली होती. ती गाळण्याचें कारण त्या त्या सालीं छापलेल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत दर्शविलें आहे. आतां कित्येक एज्युकेशनल इन्स्पेक्तर ह्यांचें मत असें पडलें कीं, ती गाळून टाकिली हें चांगलें झालें नाहीं. त्यावरून ती कविता ह्या आवृत्तींत घालण्याविषयीं मे० डैरेक्तर साहेब ह्यांचा हुकूम आला. परंतु त्या वेळीं ही आवृत्ति सुमारें अर्धी अधिक छापून तयार झाली होती ह्मणून ज्ञानेश्वरींतील वेंचे (अध्याय १२ व १३) ह्या आवृत्तीमध्यें शेवटीं घालावे लागले.

४. पूर्वींच्या आवृत्तींतल्या चुका हल्लीं दुरुस्त केल्या आहेत. नवीन घातलेलीं प्रकरणें व त्यांत विशेषेंकरून ज्ञानेश्वरीचे अध्याय ह्यांतील

दुर्बोध स्थळें ह्यांवर पुष्कळ टिपा दिल्या आहेत. त्यांच्या साहाय्यानें वाचणाराला तीं प्रकरणें समजण्यास बहुधा अडचण पडणार नाहीं, असें वाटतें. ज्ञानेश्वरीच्या वेंच्यांतील शब्दांचीं जीं रूपें अगदीं जुन्या पुस्तकांत आढळलीं तींच एथें घातलीं आहेत; तेराव्या अध्यायांतील वेंच्यांपैकीं कांहीं फार गहन किंवा अश्लील वाटल्यावरून ते काढून टाकून संदर्भ जुळण्यासाठीं नवीन सुमारें २९ ओंव्या ज्यास्त घातल्या आहेत.

पुणें,
ता० ६ माहे सप्तेंबर,
सन १८८६.

रावजी शास्त्री गोडबोले.

हल्लींच्या आवृत्तीची सूचना.

ही आवृत्ति तयार करीत असतां, पूर्वींच्या आवृत्तींतल्या ज्या ज्या पद्यांमध्यें अश्लील किंवा असभ्य शब्द चुकून राहिलेले आढळले, तीं सारीं पद्यें काढून टाकिलीं आहेत. तसेंच ज्यांपासून वाचकास विशेष सदुपदेश किंवा ज्ञान प्राप्त होण्यासारखें नाहीं, जीं विशेष मनोरंजक नाहींत, किंवा जीं विशेष पंथास अनुलक्षून आहेत, अशीं प्रकरणें, अभंग, श्लोक, कटाव इत्यादिक काढून टाकून त्यांचे ऐवजीं बोधपर, ज्ञानप्रद, रसभरित आणि विशेष पंथास अनुलक्षून नसणारीं अशीं प्रकरणें वगैरे घातलीं आहेत. ह्या आवृत्तीमध्यें केलेले मुख्य फेरफार एणेंप्रमाणें—

१. मागील आवृत्तीच्या सूचनेमध्यें लिहिलेल्या अडचणीमुळें ज्ञानेश्वर हा कवि मागच्या आवृत्तींत शेवटीं घातला होता, तो ह्या आवृत्तीमध्यें कालानुक्रमाप्रमाणें प्रथम घातला आहे.

२. रामदासाच्या कवितेंत शेवटीं आणखी दहा अभंग व दोन करुणाष्टकें घातलीं आहेत.

३. आनंदतनयाचें मार्कंडेयाख्यान फारसें सरस नसून विशेष पंथास अनुसरून असल्यामुळें तें काढून टाकिलें; आणि त्याच्याऐवजीं (का-

व्येतिहाससंग्रहामध्यें थोड्या दिवसांपूर्वीं प्रसिद्ध झालेल्या) नरहरिकृत 'गंगारत्नमाला' नामक काव्यांतील वेंचे घातले आहेत. हें काव्य सुरस व प्रसादगुणप्रधान आहे; त्यांत गंगेच्या उगमापासून मुखापर्यंत जीं पुण्यक्षेत्रें व प्रख्यात ठिकाणें आहेत, त्यांचें वर्णन सुरसरीतीनें केलेलें आहे. तें वर्णन जरी पौराणिकरीतीचें आहे, तरी त्यापासून वाचकाचें मनोरंजन होऊन त्याला नवीन माहितीही पुष्कळ होण्याजोगी आहे. ह्या काव्यांतले जे वेंचे एथें घेतले आहेत, ते सुरस असून इतिहासदृष्ट्या संगतवार असे घेतले आहेत.

४. 'उमारमासंवाद' ह्या एकाच विषयावर आनंदतनयाचें एक व प्रभाकराचें एक अशीं दोन काव्यें मागच्या आवृत्तींत होतीं, ह्मणून त्यांपैकीं प्रभाकराचें (कांहीं बरें असल्यामुळें तें) कायम ठेवून आनंदतनयाचें काढून टाकिलें आहे.

५. सुदामचरित्र व द्रौपदीवस्त्रहरण ह्यांवर मोरोपंत व अमृतराय ह्या दोन कवींचीं काव्यें मागच्या आवृत्तीमध्यें होतीं; त्यांपैकीं पंतांचीं काव्यें विशेष ग्राह्य, ह्मणून तीं ठेवून अमृतरायाचे कटाव काढून टाकिले आहेत.

६. पुष्कळ आख्यानें नवनीतांतून वेळोवेळीं काढिलीं; परंतु त्यांतील शब्द कोशामध्यें तसेच राहून गेले होते, त्यांपैकीं आढळले ते हल्लीं काढून टाकिले आहेत; जे शब्द नवीन घालणें आवश्यक वाटले, ते कोशांत घातले आहेत; आणि कित्येक शब्दांचे अर्थ अपुरे वाटल्यावरून ते पुरे केले आहेत.

७. एकंदर ग्रंथांतील टिपांमध्यें जेथें फेरफार करणें जरूर वाटलें, तेथें तो करून, आवश्यक वाटलें तेथें नवीन टिपाही घातल्या आहेत.

हा सारा फेरफार करीत असतां ग्रंथ उगीच मोठा न व्हावा ह्याविषयींही सावधगिरी ठेविली आहे.

पुणें,
ता० ३१ माहे जुलै,
सन १८८९.

रावजी शास्त्री गोडबोले.

अनुक्रमणिका.

नांव.   १ ज्ञानदेव.   पृष्ठ.

चरित्र. १
ज्ञानेश्वरी–वेंचे, अध्याय १२ वा... ... ... २
,, ,, ,, १३ वा ४

२ नामदेव.

चरित्र. १४
स्फुट अभंग. १५
अभंग–बालक्रीडा. २०
,,—कालियमर्दन २३
,,—कंसवध. २५
स्फुट अभंग–जनाबाईचे.... ... ... २९
,, —राजाईचे. ३२
,, —गोणाईचे. ... ... ,,
,, —गोंदोबाचे. ३३

३ एकनाथ.

चरित्र. ... ... ,,
ओंव्या–वेंचे एकनाथी भागवत (अध्याय ४). (नरनारायणाख्यान). ३४
,, —रामायणांतील (अंगदशिष्टाई.)— ४२

४ तुकाराम.

चरित्र. ४७
स्फुट अभंग. ... ... ,,
,, ,,–तुकारामाची स्त्री तुकारामास रागावून बोलली, ते अभंग. ८४
,, ,,–तुकारामाचें शिवाजीराजास पत्र. ८६

५ वामनपंडित.

चरित्र. ८८
वेंचे—वामनी श्लोक. ८९
,,—नामसुधेंतील. ... ... ,,
,,—वनसुधेंतिल. ९२

,,—वेणुसुधेंतील. ९४
,,—रुक्मिणीपत्रिका. ९६
,,—भामाविलासांतील.... ... ... ९८
,,—रुक्मिणीविलासांतील. १०१
,,—लोपामुद्रासंवादांतील. १०४
,,—वामनचरित्रांतील.... ... ... १०८
,,—भरतभावांतील. ११२
,,—नृसिंहअवतारांतील. १२२
स्फुट श्लोक—भर्तृहरिकृत संस्कृत नीतिशतक व वैराग्यशतक यांच्या वामनानें केलेल्या मराठी पद्यरूप भाषांतरांतील वेंचे. } १३२

६ रामदास.

चरित्र. १४३
स्फुट अभंग. १४४
,,—भक्तिपर अभंग. १५५
,,—कलियुगपंचक. १५७
,,—मूर्खपणपंचक. १५८
वेंचे ओंव्या—दासबोधांतील (कविवर्णन). १५९
,,—मनाचे श्लोकांतील. १६२
,,—अभंग—सत्संगतिशतक. १६७
,, ,,—वैराग्यशतक. १६८
,, श्लोक—करुणाष्टकें. अष्टक पहिलें. १७०
,, ,, ,, दुसरें. १७१

७ मुक्तेश्वर.

चरित्र. ... ... ,,
वेंचे ओंव्या—सभापर्वांतील नारदनीति अध्याय ३. ... ... १७२
,, —वनपर्वांतील हरिश्चंद्राख्यान. १८१

८ मोरोपंत.

चरित्र. २१०
स्फुट आर्या. २११
आर्या—आदिपर्वांतील कचोपाख्यान. २१३

,, ,,—सुभद्राहरणप्रकरणीं. २१८
,,—सभापर्वांतील द्रौपदीवस्त्रहरण. २२२
,,—वनपर्वांतील नलोपाख्यान.... ... ... २३४
,, ,,—सावित्रीचें आख्यान. २४९
,, ,,—जयद्रथकृत द्रौपदीहरण.... ... ... २५०
,,—विराटपर्वांतील उत्तरगोग्रहण. २५७
,,—उद्योगपर्वांतील कृष्णशिष्टाई. २६७
,,—भीष्मपर्वांतील युद्धप्रकरणीं. २७४
,,—द्रोणपर्वांतील ,, ... २८०
,,—कर्णपर्वांतील कर्णार्जुनयुद्ध. २८९
,,—दामरामायणांतील. ३०६
,,—परंतुरामायणांतील. ... ... ,,
,,—सन्मणिमालेंतील. ३०७
,,—धर्मोपदेशप्रकरणीं. ३०९
,,—संशयरत्नमालेंतील.... ... ... ,,
अभंग—सीतागीत. ३१४
श्लोक—केकावलि. ३२१
,, —अंबरीषाख्यान. ३२७
साक्या—सुदामचरित्रांतील पृथुकोपाख्यान. ३४१

९ श्रीधर.

चरित्र. ३४८
वेंचे ओंव्या—हरिविजयांतील अक्रूरागमन, अध्याय १८ वा. ... ... ,,
,, ,,—रामविजयांतील अध्याय १ ला. ३५५
,, ,,—पांडवप्रतापांतील अभिमन्युवध अ० ४५ वा. ३६४
,, ,,—शिवलीलामृतांतील श्रियाळचरित्र, अध्याय १४ वा. ... ३६९

१० अमृतराय.

चरित्र. ३७३
कटिबंध—जीवदशा ३७४
,,—दुर्वासयात्रा. ३७५

११ महीपति.

चरित्र. ३७७
ओंव्या—संतलीलामृतांतील गोपीचंदाख्यान, अध्याय ३ रा. ३७८
,,—भक्तविजयांतील (देवगुरूंना वंदन), अध्याय १ ला.... ... ३८२
,, ,,—एकनाथचरित्र, अध्याय ४५ वा. ३८४

१२ रघुनाथ पंडित.

चरित्र. ३८८
वेंचे—नलदमयंतीस्वयंवराख्यान. ... ... ,,

१३ चिंतामणि.

दिंड्या—ध्रुवाख्यान. ४१८

१४ प्रभाकर.

लावणी—लक्ष्मीपार्वतीसंवाद. ४२१

१५ नरहरि.

वेंचे—गंगारत्नमालेंतील. ४२४

१६ अनंतफंदी.

चरित्र. ४४४
फटका—उपदेशपर. ४४५
लावणी—बोधपर. ४४६

१७ रामजोशी.

चरित्र. ४४७
लावण्या—बोधपर. ... ... ,,

१८ कित्येक कवींचीं पदें वगैरे.

वेंचे पदें—शिवरामस्वामी... ... ... ४४९
,, ,,—केशवस्वामी.... ... ... ,,
,, ,,—अमृतराय. ... ... ,,
,, ,,—श्रीधर. ४५१
,, ,,—आनंदतनय. ... ... ,,
,, ,,—जीवनतनय. ४५२
,, ,,—शिवदिनकेसरी. ४५३
,, ,,—रामजोशी. ४५४

,, ,,—मध्वमुनि. ... ... ,,
,, ,,—तुकाराम. ४५५
,, ,,—रामदास. ४५६
,, ,,—एकनाथ. ४५७
,, ,,—सोहिरोबा. ... ... ,,
,, ,,—स्फुट. ... ... ,,
भूपाळ्या—गणपतीवरच्या.... ... ... ४५९
,, ,,—रामावरची. ४६०
,, ,,—कृष्णावरची.... ... ... ,,
,, ,,—घनश्यामावरची. ... ... ,,
आरत्या—गणपतीवरची. ४६१
,, —पांडुरंगावरची.... ... ... ४६२
,, —देवीवरची. ... ... ,,
कठिण शब्दांचा कोश. ... ...
शुद्धिपत्र. ... ...

ज्ञानदेव.

ह्याचा जन्म शके ११९७ श्रावण वद्य ८ स आळंदी एथें झाला. ह्याच्या आईचें नांव रखमाबाई व बापाचें नांव विठ्ठलपंत. विठ्ठलपंत हा पैठणाजवळील आपेगांवच्या गोविंदपंत नांवाच्या कुळकर्ण्याचा मुलगा, व रखमाबाई ही आळंदी ऐथील सिद्धोपंत कुळकर्ण्याची मुलगी. विठ्ठलपंतानें काशींतील रामानंद—स्वामीकडून संन्यास घेतला होता; पण पुढें रखमाबाईच्या विनवणीवरून त्याच स्वामींनीं विठ्ठलपंताकडून पुनः गृहस्थाश्रम घेवविला. विठ्ठलपंत आळंदीस आपल्या सासुरवाडीसच रहात असे. तेथें त्यास निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव व मुक्ताबाई अशीं चार मुलें झालीं. तीं सर्व बाळपणापासूनच विरक्त, विठ्ठलभक्त, व ज्ञानी अशीं होतीं. ही संन्याशाची संतति ह्मणून ब्राह्मणांनीं त्या तिघां मुलांच्या मुंजी न करितां त्या सर्वांस वाळीत टाकिलें होतें. पुढें ज्ञानेश्वरानें पैठणास कांहीं अद्भुत चमत्कार केल्यामुळें तेथील ब्राह्मणांनीं हीं मुलें सामान्य नव्हेत, देवांश आहेत, असें समजून त्यांस शुद्धिपत्र दिलें व त्यांची क्षमा मागितली.

ज्ञानेश्वरानें ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, व पासष्टी असे मुख्यत्वें ओंवीबद्ध ग्रंथ, व भक्तिपर, वैराग्यपर, व ज्ञानपर असे बहुत उत्कृष्ट अभंग केले आहेत. ह्याची वाणी सुरस असून उपमा, रूपकें, व दृष्टांत इत्यादिक अलंकारांनीं अशी परिपूर्ण आहे कीं, वाचकास वर्ण्य अर्थ जसा कांहीं प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर उभा राहतो. हा कवि आळंदी एथें शके १२१८ कार्तिक वद्य ८ स समाधिस्थ झाला.

निवृत्तिनाथ, सोपानदेव व मुक्ताबाई ह्यांचें जन्मस्थान, जन्मदिवस व हे समाधिस्थ झाल्याचीं स्थानें व दिवस खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

निवृत्तिनाथाचा जन्म—शके ११९५ माघ वद्य—१ सोपानदेवाचा जन्म—शके ११९९ कार्तिक शुद्ध १५ मुक्ताबाईचा जन्म—शके १२०१ आश्विन शुद्ध १	आळंदी एथें.

सोपानदेव—सासवड एथें समाधिस्थ झाला—शके १२१९ वैशाख शुद्ध ११.

मुक्ता०—तापीनदीच्या काठीं समाधिस्थ झाली—शके १२२० वैशाख वद्य ११.
निवृत्तिनाथ—त्र्यंबकेश्वरीं समाधिस्थ झाला—शके १२२० पौष वद्य ११.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय १२ वा.

ओंव्या.

जो सर्व भूतांचे ठायीं ॥ द्वेषातें नेणेचि कंहीं[1] ॥ आपें-परु[2] जया नाहीं ॥ चैतन्या[3] जैसें ॥ १ ॥ उत्तमातें धरिजे ॥ अधमातें अव्हेरिजे ॥ हें कांहींच नेणिजे ॥ वसुधा जेवीं ॥ २ ॥ कैं[4] राजाचें देह चाळूं[5] ॥ रंका परौतें[6] गाळूं[7] ॥ हें न ह्मणेचि कृपाळू ॥ प्राण पैं गा ॥ ३ ॥ गाईची तृषा हरूं ॥ व्याघ्रा विष होऊनि मारूं ॥ ऐसें नेणेचि गा करूं ॥ तोय जैसें ॥ ४ ॥ तैशी अधविया[8] भूतमात्रीं ॥ एकपणें जया मैत्री ॥ कृपेसी धात्री[9] ॥ आपण जो ॥ ५ ॥ आणि मी हें भाष[10] नेणे ॥ माझें काहींचि न ह्मणे ॥ सुख दुःख जाणणें ॥ नाहीं जया ॥ ६ ॥ वार्षियेवीण[11] सागरु ॥ जैसा जळें निर्भरु[12] ॥ तैसा निरुपचारु[13] ॥ संतोषी जो ॥ ७ ॥ ऐसा भक्त आवडे ॥ मज जीवाचेनि पाडें[14] ॥ हेंही एथ थोकडें[15] ॥ रूपें करणें[16] ॥ ८ ॥ व्यापक[17] आणि उदास[18] ॥ जैसें कां आकाश ॥ तैसें जयाचें मानस ॥ सर्वत्र गा ॥ ९ ॥ संसार-व्यथे फिटला[19] ॥ जो नैराश्यें[20] विनटला[21] ॥ व्याधा हातोनि सुटला ॥ विहंगम जैसा ॥ १० ॥ जो आत्मलाभासारिखें[22] ॥ गोमटें काहींचि न देखे ॥ ह्मणोनि भोग-विशेखें[23] ॥ हरिखेना जो ॥ ११ ॥ पैं आपुलें जें साचें ॥ तें कल्पांतींही न वेंचे[24] ॥ हें जाणोनि गेलाचें[25] ॥ न शोची जो ॥ १२ ॥ वोखटें का गोमटें ॥ हें

---

१ कधीं. २ स्वकीय परकीय. ३ चिच्छक्तीला—चलनवलनादिक व्यापार जिच्या योगानें चालतात ती जीवनकला ज्याप्रमाणें सर्व जीवांमध्यें सारख्या भावानें राहते त्याप्रमाणें. ४ अथवा. ५ हालवूं, चालवूं. ६ एकीकडे, दूर. ७ टाकूं. ८ अवघ्या, सर्व. ९ पृथ्वी (आधार). १० बोलणें. ११ पर्जन्यवृष्टीवांचून. १२ पूर्ण भरलेला. १३ साधनावांचून. १४ सारखेपणानें, प्रमाणें. १५ उणें, थोडकें. १६ दृष्टांत देऊन सांगणें. १७ सर्व भरून राहणारें. १८ निरपेक्ष. १९ मुकला. २० आशारहित असल्यामुळें. २१ शोभला. २२ आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसारखें. २३ विशेष प्रकारच्या विषयांच्या उपभोगानें. २४ जात नाहीं. २५ गेलेल्याविषयीं.

कांहींचि तया नुमटे ॥ रात्रि-दिवस न घटे ॥ सूर्यासि जेवीं ॥ १३ ॥ ऐसा बोधुचि केवळु ॥ जो होऊनि असे निष्कळु ॥ त्याहीवरी भजनशीळु ॥ माझ्याठायीं ॥ १४ ॥ तरि तया ऐसें दुसरें ॥ आह्मा पढियंतें सोयरें ॥ नाहीं गा साचोकारें ॥ तुझी आण पांडवा ॥ १५ ॥ पार्था जयाचिया ठायीं ॥ वैषम्याची वार्ता नाहीं ॥ रिपु-मित्रां दोहीं ॥ सरिसा पाडु ॥ १६ ॥ कां घरींचिया उजेड करावा ॥ पारखिया आंधार पाडावा ॥ हें नेणेचि गा पांडवा ॥ दीप जैसा ॥ १७ ॥ जो खांडावया घाव घाली ॥ कां लावणी जयानें केली ॥ दोघां एकचि साउली ॥ वृक्ष दे जैसा ॥ १८ ॥ नातरी इक्षुदंडु ॥ पाळितया गोडु ॥ गाळितया कडु ॥ नोहेचि जेवीं ॥ १९ ॥ अरि-मित्रीं तैसा ॥ अर्जुना जया भाव ऐसा ॥ मानापमानीं सरिसा ॥ होत जाय ॥ २० ॥ तिहीं ऋतूं[12] समान ॥ जैसें का गगन ॥ तैसा एकचि मान ॥ शीतोष्णीं जया ॥ २१ ॥ दक्षिण-उत्तर मारुता ॥ मेरु जैसा पांडु-सुता ॥ तैसा सुख-दुःख-[13]प्राप्तां ॥ मध्यस्थ जो ॥ २२ ॥ माधुर्यें[14] चंद्रिका ॥ सरिशी राया रंका ॥ तैसा जो सकळिकां ॥ भूतां समु ॥ २३ ॥ अघविया जगा एक ॥ सेव्य जैसें उदक ॥ तैसे जयातें तिन्ही[15] लोक ॥ आकांक्षिती[16] ॥ २४ ॥ जो निंदेतें ने घे ॥ स्तुती न श्लाघे ॥ आकाशा न लगे ॥ लेपु[17] जैसा ॥ २५ ॥ तैसें निंदे आणि स्तुती ॥ मान करूनि एके पांतीं[18] ॥ विचरे प्राण-वृत्ति[19] ॥ जनीं वनीं ॥ २६ ॥ जो यथा-लाभें संतोखे ॥ अलाभें नें[20] पारुखे ॥ पाउसेंवीण न सुके ॥ समुद्र जैसा ॥ २७ ॥ आणि वायूसि एके ठायीं ॥ बिढार[21] जैसें नाहीं ॥ तैसा न धरीच केंहीं[22] ॥ आश्रय जो ॥ २८ ॥ हें विश्वचि माझें घर ॥ ऐशी मती जयाची स्थिर ॥ किंबहुना चराचर ॥ आपण जाहला ॥ २९ ॥ मग यावरीही पार्था ॥ माझ्या भजनीं आस्था ॥ तरी तयातें मी माथां ॥ मुकुट करीं ॥ ३० ॥

---

१ उमटत नाहीं, भासत नाहीं. २ घडे. ३ कला-अवयवरहित. ४ आवडतें. ५ जिवलग. ६ खरोखर. ७ भेदबुद्धीची. ८ सारखी योग्यता. ९ परक्याला. १० राखणाराला. ११ घरकांत घालून रस काढणाराला. १२ ऋतूंत. १३ सुखदुःख प्राप्त झाल्यास. १४ आल्हादकपणानें. १५ शत्रु, मित्र, उदासीन. १६ इच्छितात. १७ कशाचाही लेप. १८ पंक्तीला. १९ प्राण राहतील अशा प्रकारानें. २० रुसत नाहीं, दुःखी होत नाहीं. २१ राहणें, वस्ती. २२ कोठें.

अध्याय १३ वा.

अमानित्व[1] ॥ तरि केवणेही विषयींचें ॥ साम्यें[2] होणें न रुचे ॥ संभावितपणाचें ॥ ओझें जया ॥ १ ॥ आथिलेचि[3] गुण वानितां ॥ मान्यपणें मानितां ॥ योग्यतेचें येतां ॥ रूप अंगा ॥ २ ॥ तैं गॅजबजों[4] लॅगे कैसा ॥ व्याधें रुंधेला[5] मृगु जैसा ॥ कां बाहीं तरतां वळसां[6] ॥ दाटलॉं जेवीं ॥ ३ ॥ पार्था तेणें पाडें[7] ॥ सन्मानें जो सांकडे[8] ॥ गरिमेतें[9] अंगाकडे ॥ येवोंच नेदी ॥ ४ पूज्यता डोळां न देखावी ॥ स्व-कीर्ति कानीं नायकावी ॥ हा अमुका ऐसी नोहावी[9] ॥ सेचि लोकां ॥ ५ ॥ तेथ सत्काराची गोठी ॥ कें[10] आदरा[11] देईल भेटी ॥ मरणेसीं[12] सांटी ॥ नमस्कारितां ॥ ६ ॥ वाचस्पतीचेनि पाडे ॥ सर्वज्ञता तरी जोडे ॥ परि वेडिवेमाजि दडे ॥ महिमे भेणें ॥ ७ ॥ चातुर्य लपवी ॥ महत्त्व हारवी ॥ पिसेपण मिरवी ॥ आवडोनी ॥ ८ ॥ लौकिकाचा उद्वेगु[13] ॥ शास्त्रांवरी उबगु[14] ॥ उगेपणीं[15] चांगू ॥ आथी भरू ॥ ९ ॥ जगें अवज्ञाचि करावी ॥ संबंधीं सोयीचें[16] न धरावी[16] ॥ ऐसी ऐसी जिवीं ॥ चाड बहु ॥ १० ॥ माझें असतेपण लोपो ॥ नामरूप हारपो ॥ मज झणें वासिपो[17] ॥ भूतें-जात ॥ ११ ॥ **अदंभित्व**[18] ॥ तरि अदंभित्व ऐसें ॥ लोभियाचें मन जैसें ॥ जिवु जावो परि नुमसे[19] ॥ ठेविला ठांवो[20] ॥ १२ ॥ तयापरी किरिटी ॥ पडिलाही प्राणसंकटीं ॥ परि सुकृत ना प्रकटी ॥ [21]अंगें बोलें ॥ १३ ॥ नाना[22] कृषीवळु आपुलें ॥ पांघुरेंवी[23] पेरिलें ॥ तैसें झांकी निपजलें ॥ दान-पुण्य ॥ १४ ॥ [24]वरिवरी देह न पूजी ॥

---

१ आपल्या गुणांच्या स्तुतीविषयीं निरिच्छा. २ कोणत्याही गोष्टींत हा अमुकाच्या बरोबरीचा आहे असें ह्मणणें ज्याला आवडत नाहीं. ३ आहेत तेच. ४ घाबरूं लागतो. ५ अडविला. ६ भोंवऱ्यांत. ७ सांपडला. ८ न व्हावी. ९ स्मरण. १० काय? ११ आदरानें. १२ मरणाची संगति झाली असें वाटतें ह्म० मरणप्राय वाटतें. १३ कंटाळा, भीति. १४ उपेक्षा. १५ कांहीं न करितां स्वस्थ बसण्यांत ज्याचा भर आहे. १६ संबंध्यांना ह्याच्यापासून आपला कांहीं उपयोग होईल असें वाटूं नये. १७ प्राणिमात्र मला कदाचित् भितील ते न भिओत. १८ आंत एक व बाहेर एक असें न वागणें–किंवा लोकांकरितांच क्रिया करण्याचा स्वभाव नसणें. १९ उघड करीत नाहीं. २० ठेव. २१ आपण स्वतः बोलून दाखवून. २२ अथवा. २३ आच्छादी, लपवून ठेवी. २४ बाहेरून थाटमाट करीत नाहीं.

लोकांतें न रंजी[1] ॥ [2]स्वधर्म वाग्व्रजीं ॥ [2]बांधों नेणे ॥ १५ ॥ परोपकार न बोले ॥ न मिरवी अभ्यासिलें ॥ न शके [3]विकूं जोडिलें[3] ॥ [3]स्फीतीसाठीं ॥ १६ ॥ शरीर-भोगाकडे ॥ पाहतां कृपण [4]आवडे ॥ येऱ्हवीं धर्मविषयीं थोडें ॥ बहु न ह्मणे ॥ १७ ॥ किंबहुना स्वधर्मी थोरु ॥ अवसरीं उदारु ॥ आत्म[5]चर्चे चतुरु ॥ येऱ्हवीं वेडा ॥ १८ ॥ पैं गा अदंभपण ॥ ह्मणितलें तें हें जाण ॥ आतां आइक खुण ॥ अ-हिंसेची ॥ १९ ॥ **अ-हिंसा** ॥ तरि अ-हिंसा बहुतीं परी ॥ बोलिली असे अवधारीं ॥ आपुलालिया मतांतरीं ॥ निरूपिली ॥ २० ॥ परि ते ऐसी देखा ॥ जैशा खांडूनियां शाखा ॥ मग तयाचिया बुडुखा ॥ कुं[6]पु कीजे ॥ २१ ॥ कां बाहु तोडोनि पचविजे ॥ मग भुकेची पीडा राखिजे ॥ नाना देऊळ मोडोनि कीजे ॥ पौळि[7] देवा ॥ २२ ॥ तैसि हिंसाचि करूनि अ-हिंसा ॥ निपजविजे हा ऐसा ॥ पैं पूर्व-मी[8]मांसा ॥ [9]निर्णो केला ॥ २३ ॥ जे अ-वृष्टीचेनि उपद्रवें ॥ गां[10]जलें विश्व आघवें ॥ ह्मणोनि पर्जन्येष्टी करावे ॥ नाना याग ॥ २४ ॥ तंव तिये इ[11]ष्टीचिया बुडीं ॥ पशु-हिंसा तंव रोकडी ॥ मग अ-हिंसेची थडी ॥ कैंची दिसे ॥ २५ पेरिजे नु[12]सुधी हिंसा ॥ तेथ उगवेल काय अ-हिंसा ॥ परि नवल बापा धिं[13]वसा ॥ या याज्ञिकांचा ॥ २६ ॥ आणि आ[14]युर्वेदु आघवा ॥ तो याचि मोह[15]रा पांडवा ॥ जो जीवाकारणें करावा ॥ जीव-घातु ॥ २७ ॥ नाना-रोगें आहाळ[16]लीं ॥ लोळतीं भूतें[17] देखिलीं ॥ ते हिंसा निवारावया केली ॥ चिकि[18]त्सा पैं ॥ २८ ॥ तंव ते चिकित्से पहिले ॥ एकाचे कंद खाणविले ॥ आणि एका उपडविले ॥ स-मूळीं स-पत्रीं ॥ २९ ॥ एकें आ[19]डमोडविलीं ॥ अ-जंगमाची [20]खाल काढविली ॥ एकें [21]गर्भिणी उकडविलीं ॥ पु[22]टांमाजी ॥ ३० ॥ अहो [23]वसतीं [23]धवळारें ॥ मोडूनि

१ रंजवीत नाहीं. २ आपलें सदाचरण आपण बोलून दाखवीत नाहीं. ३ प्रतिष्ठेसाठीं आपण संपादिलेलें खर्चीं घालीत नाहीं. ४ दिसे, वाटे. ५ आत्मज्ञानाच्या वाटाघाटीविषयीं. ६ कुंपण. ७ आवार. ८ कर्मकांडसंबंधीं शंकांचें ज्यांत निवारण केलें आहे असा जैमिनीनें केलेला ग्रंथ. त्यांत. ९ निर्णय. १० पीडलेलें. ११ यज्ञयागादिकर्मे त्याच्या. १२ नुसती. १३ फार इच्छा, उत्साह. १४ वैद्यशास्त्र. १५ मार्गीचा. १६ पीडलीं, पोळलीं. १७ प्राणी. १८ रोगाचा प्रतीकार. १९ तोडून साफ केलीं. २० साल. २१ विंचू वगैरे प्राणी सगर्भ असतां तळून त्यांची औषधांत योजना करितात त्यास अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. २२ पुटपाक करून. २३ राहण्याचीं घरें, मंदिरें.

केलीं देउळें देव्हारें ॥ नागऊनि वेव्हारें[1] ॥ गवादी[2] घातली ॥ ३१ ॥
मस्तक पांघुरविलें ॥ तंव तळवटीं उघडें पडिलें ॥ घर मोडोनि केले ॥
मांडव पुढें ॥ ३२ ॥ नाना पांघरुणें ॥ जाळूनि जैसें तोंपणें[3] ॥ कां
जालें आंगधुणें ॥ कुंजराचें ॥ ३३ ॥ नातरी बैल विकूनि गोठा ॥
पुंसें[4] लावोनि[5] बांधिजे गांठा[6] ॥ इया करणीं कीं चेष्टा[7] । काइ हंसों ॥ ३४ ॥
एकीं धर्माचिया वाहणी[8] ॥ गाळूं आदरिलें पाणी ॥ तंव गाळितेया[9]
आंहाळणी[10] ॥ जीव मेले ॥ ३५ ॥ एक न पचवितीचि कैण ॥ इये हिं-
सेचें[11] भेण ॥ तेथ कदर्थले[12] प्राण ॥ तेचि हिंसा ॥ ३६ ॥ ऐसी हे अ-
वधारीं ॥ निरूपिती परी ॥ आतां ययावरी ॥ मुख्य जें गा ॥ ३७ ॥
तें स्व-मत बोलिजेल ॥ अ-हिंसे रूप किजेल ॥ जिया उठलिया[13] आं-
तुलें[14] ॥ ज्ञान दिसे ॥ ३८ ॥ परि ते अधिष्ठिलेनि[15] अंगें[15] ॥ जाणिजे
आचरतेनि[16] बागें ॥ जैसी कसवटीचि सांगे ॥ वानियांतें[17] ॥ ३९ ॥ तैसें
ज्ञानामनाचिये भेटी ॥ सरिसेंचि अ-हिंसेचें बिंब[18] उठी ॥ तेंचि ऐसें कि-
रीटी ॥ परिस आतां ॥ ४० ॥ तरि तरंगु नोलांडितु[19] ॥ लहरी पाये
न फोडितु ॥ सांचलुं[20] न मोडतु ॥ पाणियाचा ॥ ४१ ॥ वेगें आणि-
लेसीं[21] ॥ दिठी घालूनि आंविसीं[22] ॥ जळीं बक जैसा ॥ पाउल सुये[23]
॥ ४२ ॥ कां कमळावरी भ्रमर ॥ पाय ठेविती हळुवार[24] ॥ कुंचंबेल[25]
केसर ॥ इया शंका ॥ ४३ ॥ तैसे परमाणु[26] पांगुंतले ॥ जाणूनि जीव
सानुले[27] ॥ तेथ कारुण्यामाजि पडिलें ॥ लपवूनि[28] चाले ॥ ४४ ॥ ते वाट
कृपेची करितु ॥ ते दिशाचि स्नेह भरितु ॥ जीवां तळीं आंथरितु ॥
आपुला जीवु ॥ ४५ ॥ ऐसिया जतना ॥ चालणें जया अर्जुना ॥ हें
अनिर्वाच्यें[29] परिमाणा ॥ पुरिजेना[29] ॥ ४६ ॥ पैं मोहाचेनि सांगडें[30] ॥

१ व्यापारी. २ अन्नसत्र. ३ शेकत बसणें. ४ पोपट. ५ हाकून लावून. ६ पिंजरा. ७ ह्या कर्तव्यगोष्टी किंवा थट्टा. ८ संप्रदायाप्रमाणें. ९ गाळण्याच्या वस्त्राच्या. १० त्रासानें. ११ कणांमध्यें जीवनशक्ति आहे तिचा नाश होईल ह्या भीतीनें. १२ त्रासले. १३ जी अहिंसा उत्पन्न झाली असतां. १४ आंतलें. १५ ती अहिंसा अंगीं बाणली असतां. १६ आचरणाच्या मार्गानें. १७ कसाला. १८ स्वरूप दिसूं लागतें. १९ न ओलांडतां. २० स्थिरता. २१ फार जपून. २२ आमिषाकडे. २३ ठेवितो. २४ फार हळू. २५ चिरडेल. २६ परमाणूंनीं आच्छादिलेले. २७ अतिशय लहान. २८ फार जपून चालतो. २९ त्याचे ममताळूपणाचें वर्तन बोलून दाखवितां येत नाहीं व तें किती आहे हें मापतां येत नाहीं ह्म० किती मोठें आहे हें कळत नाहीं. ३० लोभानें, प्रीतीनें.

[1]लासी पिलीं धरी तोंडें ॥ तेथ दांतांचे [2]आगेरडे ॥ लागती जैसे ॥ ४७ ॥ कां स्नेहाळू माये ॥ तान्हयाची [3]वास पाहे ॥ तिये [4]दिठी आहे ॥ हकुंवार जें ॥ ४८ ॥ तैसेनि मार्दवें गाय ॥ भूमीवरी [5]न्यसी जाय ॥ लागती तेथ होय ॥ जीवां सुख ॥ ४९ ॥ ऐसिया [6]लघिमा चालतां ॥ कृमि कीटक पांडु-सुता ॥ देखे तरि [7]मातुना ॥ हळूचि निघे ॥ ५० ॥ मुंगिये मेरु नोलांडवे ॥ मशका सिंधु न तरवे ॥ तैसें भेटलिया न करवे ॥ अति-क्रम ॥ ५१ ॥ पुढां स्नेह पाझरे ॥ माघां चालती अक्षरें ॥ शब्द पाठीं अवतरे ॥ कृपा आधीं ॥ ५२ ॥ तंव बोलणेंचि नाहीं ॥ बोलों ह्मणे जरी कांहीं ॥ तरि बोलूं कोणाही ॥ खुपेल कां ॥ ५३ ॥ बोलतां अधिकुहि निघे ॥ तरि कोणाही वर्मीं न लगे ॥ आणि कवणासि न रिघे ॥ शंका मनीं ॥ ५४ ॥ तैसें [8]साच आणि मवाळ ॥ [9]मितलें आणि सरळ ॥ शब्द जैसे कल्लोळ ॥ अमृताचे ॥५५॥ अवयव आणि शरीर ॥ हे वेगळाले काय [10]कीर ॥ कीं रस आणि नीर ॥ [11]सिनानीं आथी ॥ ५६ ॥ ह्मणोनि हे जे सर्व ॥ सांगीतले [12]बाह्य भाव ॥ तें मनचि गा सावयव ॥ ऐसें जाण ॥ ५७ ॥ जें भुईं बीज खोविलें[13] ॥ तेंचि वरी [14]रूंख जाहालें ॥ तैसें इंद्रिय-द्वारा फांकलें ॥ तें अंतरचि कीं ॥ ५८ ॥ पैं मानसींचि जरी ॥ अ-हिंसेची [15]अवसेरी ॥ तरि कैंची बाहेरी ॥ [16]वोसंडेल ॥ ५९ ॥ [17]वांचूनि मनींचि नाहीं ॥ तें वाचेसि उमटेल काई ॥ बीजेंवीण भुई ॥ अंकुर कैंवी असे ॥ ६० ॥ ह्मणोनि मनपण जैं मोडे ॥ तैं इंद्रियें आधींचि [18]उबडें ॥ सूत्रधारेंवीण [19]सांईखडें ॥ [20]वांवो जैसें ॥ ६१ ॥ उगमींचि वाळूनि जाये ॥ तें वोघीं कैचें वाहे ॥ जीवो गेलिया आहे ॥ चेष्टा देहीं ॥ ६२ ॥ तैसें [21]हें पांडवा ॥ मूळ यया इंद्रिय-भावा ॥ हेंचि [22]राहटे आघवा ॥ द्वारीं इहीं ॥ ६३ ॥ परि जिये वेळीं जैसें ॥ जें होऊनि आंत असे ॥ बाहेरि ये तैसें ॥ व्यापार-

---

१ मांजरी. २ अणकुच्या, अग्रें, टोंकें. ३ वाट. ४ तिच्या दृष्टीमध्यें जसें कारुण्य दिसून येतें तसें हें कारुण्य. ५ ठेवीत चालतो. ६ हळूहळू. ७ अनादर, उल्लंघन. ८ सत्य व मृदु. ९ मोजकें, परिमित. १० निश्चयानें. ११ वेगळे वेगळे. १२ बाहेरील वागणुकीचे प्रकार. १३ पेरिलें. १४ वृक्ष,झाड. १५ प्रतिबंध, हरकत. १६ बाहेर कशी येईल? १७ शिवाय. १८ रिकामें. १९ कळसूत्री बाहुलें. २० व्यर्थ. २१ हें मन. २२ व्यापार करितें.

रूपें ॥ ६४ ॥ यालागीं साचोकारें ॥ मनीं अ-हिंसा [1]थांबे थोरें ॥ जैसी [2]पिकली [3]द्रुती [4]आंदुरें ॥ [5]बोभात निघे ॥ ६५ ॥ तैसें दयालुत्व आपुलें ॥ मनें [6]हातापायां आणिलें ॥ मग तेथ उपजविलें ॥ अ-हिंसेतें ॥ ६६ ॥ याकारणें किरीटी ॥ इंद्रियांचिया गोठी ॥ मनाचि येचि राहाटी ॥ रूप केलें ॥ ६७ ॥ ऐसा मनें देहें वाचा ॥ सर्व [7]संन्यास दंडाचा ॥ जाहला ठायीं जयाचा ॥ देखशील ॥ ६८ ॥ तो जाण [8]वेल्हाळ ॥ ज्ञानाचें [9]वेळाऊळ ॥ हें असो [10]निखिळ ॥ ज्ञानचि तो ॥ ६९ ॥ क्षांति ॥ [11]ह्मणे [12]उन्मेष-सु-लोचना ॥ सावध होई अर्जुना ॥ करूं तुज ज्ञाना ॥ वोळखी आतां ॥ ७० ॥ तरि ज्ञान गा तें एथें ॥ वोळख तूं [13]निरुतें ॥ आ-[14]क्रोशेंवीण जैसें ॥ क्षमा असे ॥ ७१ ॥ अ-गाध सरोवरीं ॥ कमळिणी जियापरी ॥ कां सदैवांचिया घरीं ॥ संपत्ति जैसी ॥ ७२ ॥ पार्था तेणें पाडें ॥ क्षमा जयातें वाढे ॥ [15]तोही लक्षे तें [15]फुडें ॥ लक्षण सांगों ॥ ७३ ॥ तरि पढियंतें लेणें ॥ अंगीं भावें [16]जेणें ॥ धरिजे तेंवि साहणें ॥ सर्वांचि जया ॥ ७४ ॥ [17]त्रिविध मुख्य आघवे ॥ [17]उपद्रवांचे मेळावे ॥ वरि पडलिया नव्हे ॥ वांकडा जो ॥ ७५ ॥ अपेक्षित पावे ॥ तें जेणें तोषें मानावें ॥ अनपेक्षिताहि करवे ॥ मान तोचि ॥ ७६ ॥ जो मानापमानातें साहे ॥ सुख-दुःख जेथ [18]सामाये ॥ निंदा स्तुति नोहे ॥ [19]दुखंडु जो ॥ ७७ ॥ उन्हाळेनि जो न तापे ॥ [20]हिमवातीं न कंपे ॥ [21]कायसेनिही [22]न वासिपे ॥ [23]पातलेयां ॥ ७८ ॥ स्व-शिखरांचा भारु ॥ नेणें जैसा मेरु ॥ कीं धरा यज्ञ-सूकरु[24] ॥ वोझें न ह्मणे ॥ ७९ ॥ नाना चराचरीं भूतीं ॥ दाटणी नव्हे क्षिती ॥ तैसा नाना [25]द्वंद्वीं प्राप्ती ॥ घामेजेना ॥ ८० ॥ घेऊनि जळाचे लोट ॥ आलिया नदी-नदांचे [26]संघाटें ॥ करी [27]वाड पोट ॥ समुद्र

१ पूर्ण स्थिरावते. २ पिकलेल्या फळांचा वगैरे. ३ सुवास. ४ आपण होऊन. ५ बोभाट करीत. ६ त्यास आकार दिला. ७ त्रिदंडी संन्यास. ८ विस्तृत, आवडतें. ९ घर. १० सर्व. ११ ह्याचा अध्याहृत कर्ता 'कृष्ण.' १२ ज्ञानदृष्टी आहे ज्याला अशा. १३ खरें. १४ दुःखावांचून. १५ अनाक्रोश क्षमायुक्त पुरुष पूर्ण मनांत येईल तें लक्षण स्पष्ट सांगतों. १६ ज्या आवडीनें. १७ आधिदैविक–(देवतेच्या क्षोभापासून होणारा ताप–जसा वीज पडणें, सात येणें, इ०); आध्यात्मिक–(मनाच्या क्षोभापासून किंवा शारीररोगापासून होणारा ताप); आणि आधिभौतिक–(पृथिव्यादि पंचमहाभूतांच्या क्षोभापासून होणारा ताप–धरणिकंप इ०); असे त्रिविध ताप. १८ सामावलें जातें. १९ दुभंगलेला. २० हिवाळ्यांत. २१ कशानेंही. २२ भीत नाहीं. २३ प्राप्त झालेल्यास. २४ वराह अवतार. २५ सुखदुःखादिद्वंद्वांच्या प्राप्तीनें. २६ समुदाय. २७ मोठें.

जेवीं ॥ ८१ ॥ तैसें जयाचिया ठायीं ॥ न साहणें कांहींचि नाहीं ॥ आणि [1]सोहतु ऐसेंही ॥ स्मरण नुरे ॥ ८२ ॥ शरीरा जें पातलें ॥ तें करूनि घाली आपुलें ॥ तेथ सोहतेन नेवलें ॥ [2]घेपिजेना ॥ ८३ ॥ हे [3]अनोक्रोश [4]क्षमा ॥ जेथ आथी प्रियोत्तमा ॥ जाण तेणें महिमा ॥ ज्ञानासि गा ॥ ८४ ॥ तो पुरुष पांडवा ॥ ज्ञानाचा ओलावा ॥ आतां परिस आर्जवा ॥ रूप करूं ॥ ८५ ॥ **आर्जव** ॥ तरि आर्जव तें ऐसें ॥ प्राणाचें [5]सौजन्य जैसें ॥ आवडतयाहि [6]दोषें ॥ एकाचि पैं गा ॥ ८६ ॥ कां तोंड पाहूनि प्रकाशु ॥ न करि जेविं चंडांशु ॥ जगा एक अवकाशु ॥ आकाश जैसें ॥ ८७ ॥ तैसें जयाचें मन ॥ माणुसाप्रति [7]आन आन ॥ नोहे आणि वर्तन ॥ ऐसें पैं तें ॥ ८८ ॥ जें जगाचि [8]सनोळख ॥ जगेंसीं जुनाट सोयरिक ॥ आप पर हे [9]भाखें ॥ जाणणें नाहीं ॥ ८९ ॥ भलतेणेंसीं [10]मेळु ॥ पाणिया ऐसा [11]ढाळु ॥ कवणे विखीं [12]ओडळु ॥ ने घे चित्त ॥ ९० ॥ [13]वारियाची धांव ॥ तैसे सरळ भाव ॥ शंका आणि [14]हांव ॥ नाहीं जया ॥ ९१ ॥ मायेपुढें बाळका ॥ रिगतां न पडे अशंका ॥ तैसें मन देतां लोकां ॥ [15]नोलोची जो ॥ ९२ ॥ [16]फांकलियां इंदीवरा ॥ [17]परिवरं नाहीं धनुर्धरा ॥ तैसा कोन-कोंपरा ॥ नेणेचि जो ॥ ९३ ॥ [18]चोखाळपण रत्नाचें ॥ रत्नावरी किरणाचें ॥ तैसें पुढां मन जयाचें ॥ करणें पाठीं ॥ ९४ ॥ दिठी नोहे [19]मिणधी ॥ बोलणें नाहीं [20]संदिग्धीं ॥ कवणेंसीं [21]हीनबुद्धी ॥ राहाटों नेणे ॥ ९५ ॥ दाहाही इंद्रियें [22]प्रांजळें ॥ निः[23]प्रपंचें निर्मळें ॥ पांचही [24]पोलव मोकळे ॥ आठही [25]पोहर ॥ ९६ ॥ अमृताची धार ॥ तैसें उजू अंतर ॥ किंबहुना जो माहेर ॥ या चिन्हाचें ॥ ९७ ॥ तो पुरुष सुभटा ॥ आर्जवाचा [26]आंगवटी ॥ जाण तेथेंचि [27]घरटा ॥ ज्ञानें केला ॥ ९८ ॥ **गुरु-भक्ति** ॥ आतां ययावरी ॥

---

१ सहन करितों. २ सहन केल्याबद्दलच्या आश्चर्यानें गुंडाळला जात नाहीं. ह्म० ज्याला सहन केल्याबद्दल आश्चर्य वाटत नाहीं. ३ दुःखावांचून शांति. ४ कापट्यराहित्य, सरळपणा. ५ प्रीति. ६ उद्देशानें. ७ निरानिराळें. ८ ओळखीचें. ९ बोलणें. १० संगति. ११ रीत. १२ अडथळा. १३ वाऱ्याची. १४ इच्छा. १५ विचार करीत नाहीं. १६ फुललेल्या. १७ गुप्त ठिकाण. १८ प्रकाशितपणा. १९ ओशाळलेली. २० संशयात्मक विषयांत. २१ हा नीच आहे अशा समजुतीनें. २२ सरळ. २३ विषयाविषयीं विमुख. २४ अंतःकरणपंचक—अंतःकरण, मन, चित्त, बुद्धि, अहंकार. २५ प्रहर. २६ आर्जवाचें स्वरूप. २७ ठिकाण.

गुरु-भक्तीची परी ॥ सांगों गा अवधारीं ॥ चतुर-नाथा ॥ ९९ ॥ तैसें सबाह्य[1] आपुलें ॥ जेणें गुरु-कुळीं वोपिलें[2] ॥ आपण पैं केलें ॥ भक्तीचें घर ॥ १०० ॥ तिये कडोनि येतसे वारा ॥ देखोनी धांवे सामोरा ॥ आडेपडे ह्मणे घरा ॥ बीजें[3] कीजो ॥ १०१ ॥ परि गुरु-आज्ञा धरिलें॥ देह गांवीं असें एकलें ॥ वांसरुवा[4] लाविलें ॥ दांवें जैसें ॥ १०२ ॥ ह्मणे कैं हें बिरडें[5] फिटेल[6] ॥ कैं तो स्वामी भेटेल ॥ युगाहूनि वडिल[7] ॥ निमिष मानी ॥ १०३ ॥ ऐसे या गुरु-ग्रामीचें आलें ॥ कां स्वयें गुरु-नींचि धाडिलें ॥ तरि गतायुष्या जोडलें ॥ आयुष्य जैसें ॥ १०४ ॥ कां सुकतया अंकुरा ॥ वरि पडिलिया पीयूष-धारा ॥ नाना अल्पोदकींचा सागरा ॥ आला मासा ॥ १०५ ॥ नातरी रंकें निधान देखिलें ॥ कां आंधळिया डोळे उघडले ॥ भिणंगाचिया[8] आंगा आलें ॥ इंद्र-पद ॥ १०६ ॥ तैसें गुरु-कुळींचेनि नांवें ॥ महा-सुखें अती थोरावे ॥ जे कोडें हेन[9] पोटीं-ळवे[10] ॥ आकाश कां ॥ १०७ ॥ पैं गुरु-कुळीं ऐसी ॥ आवडी जया देखसी ॥ जाण ज्ञान तयापाशीं ॥ पाइकी[11] करी ॥ १०८ ॥ **अर्चन** ॥ कां चैतन्याचिये[12] पोवळी ॥ माजि आनंदाचिया राउळीं ॥ श्री-गुरु-लिंगा[13] ढाळी[14] ॥ ध्यानामृत[15] ॥ १०९ ॥ उदयिजतां बोधार्का ॥ बुद्धीची डाळ[16] सात्विका ॥ भरोनिया त्र्यंबका ॥ लाखोली वाहे ॥ ११० ॥ काळ-शुद्धी त्रि-काळीं[17] ॥ जीवदशा[18] धूप जाळी ॥ ज्ञान-दीपें वोवाळी ॥ निरंतर ॥ १११ ॥ सामरस्याची[19] रसँसोय[20] ॥ अखंड अर्पित जाय ॥ आपण भराडा[21] होय ॥ गुरु तो लिंगा ॥ ११२ ॥ **सख्य** ॥ एकाधिये वेळे ॥ गुरु माय करि भाव-बळें ॥ मग स्तन्य-सुखें[22] लोळे ॥ अंकावरी ॥ ११३ ॥ नातरी गा किरिटी ॥ चैतन्य-तरु-तळवटीं ॥ गुरु धेनु आपण पोटीं ॥ वत्स होय ॥ ११४ ॥ गुरु-कृपा-स्नेह-सलिलीं ॥ आपण होय मासोळी ॥ कोणे एके वेळीं ॥ हेंचि भावी ११५ ॥ गुरु-कृपामृताचें वडप[23] ॥ आपण सेवा-वृ-

---

१ अंतर्बाह्य (शरीर व मन). २ नमस्कार घालितो. ३ आगमन. ४ वासराला. ५ पेंडें. ६ सुटेल. ७ मोठें. ८ भिकाऱ्याच्या. ९ पादपूरणार्थक अव्यय. १० आलिंगवे. ११ चाकरी. १२ ज्ञानाच्या. १३ श्रीगुरुरूप लिंग (महादेवाचें) त्यास. १४ घाली. १५ ध्यानरूप अमृत (उदक). १६ शुद्धसत्वगुण जी बुद्धि हीच डाळ. १७ तिन्ही शुद्ध काळीं. १८ जीवस्वरूप. १९ ऐक्याची. २० पाक. २१ गोसावी, पुजारी. २२ स्तनांतील दूध पिण्याच्या सुखानें. २३ वृष्टि.

त्तीचें होय रोप ॥ ऐसैसे संकल्प ॥ विये मन ॥ ११६ ॥ चक्षु-पक्षेंवीण ॥ पिलूं होय आपण ॥ कैसें पैं अपारपण ॥ आवडीचें ॥ ११७ ॥ गुरूतें पक्षिणी करी ॥ चारा घे चांचूवरी ॥ गुरु तारू धरी ॥ आपण कास ॥ ११८ ॥ ऐसे प्रेमाचेनि धांवें ॥ ध्यानचि ध्यानें प्रसवे ॥ पूर्ण-सिंधू हेलावे ॥ फुटती जैसे ॥ ११९ ॥ किंबहुना यापरी ॥ श्रीगुरु-मूर्ती अंतरीं ॥ भोगी आतां अवधारीं ॥ बाह्य सेवा ॥ १२० ॥ दास्य ॥ तरि जीवीं ऐसे आवांके ॥ ह्मणे दास्य करीन निकें ॥ जैसेनि गुरु कौतुकें ॥ माग ह्मणती ॥ १२१ ॥ तैसिया साच्या उपास्ती ॥ गोसांवी प्रसन्न होती ॥ तेथ मी विनंती ॥ ऐशी करीन ॥ १२२ ॥ ह्मणेन तु-मचा देवा ॥ परिवार जो आघवा ॥ तेतुलीं रूपें होंआवा ॥ मीचि एक ॥ १२३ ॥ आणि उपकरतीं आपुलीं ॥ उपकरणें आथी जेतुलीं ॥ माझीं रूपें तेतुलीं ॥ होआवीं स्वामी ॥ १२४ ॥ ऐसा मागेन वरु ॥ तेथ हो ह्मणती श्री-गुरु ॥ मग तो परिवारु ॥ मीचि होईन ॥ १२५ ॥ उ-पकरण-जात सकळिक ॥ तें मीचि होईन एकैक ॥ तेव्हां उपास्तीचें कौ-तुक ॥ देखिजेल ॥ १२६ ॥ आपुलिया गुणांचीं लेणीं ॥ करिन गुरु-सेवे स्वामिणी ॥ हें असो होईन गर्वसणी ॥ गुरु-भक्तीसी ॥ १२७ ॥ गुरु-स्नेहाचिये वृष्टी ॥ मी पृथ्वी होईन तळवटीं ॥ ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी ॥ अनंता रची ॥ १२८ ॥ ह्मणे श्री-गुरुचें भुवन ॥ आपण मी होईन ॥ आणि दास होऊनि करीन ॥ दास्य तेथिंचें ॥ १२९ ॥ ताट मी काढीन ॥ शेज मी झाडीन ॥ चरण-संवाहन ॥ मीचि करीन ॥ १३० ॥ जंव देह हें असेल ॥ तंव वोळगी ऐसी कीजेल ॥ मग देहांतीं नवल ॥ बुद्धि आहे ॥ १३१ ॥ परि जीत मेला न संडीं ॥ निमेष लोकां न धाडीं ॥ ऐसेनि गणावेया कोडी ॥ कल्पांचिया ॥ १३२ ॥ जो गुरु-दास्यें कृशु ॥ जो गुरु-प्रेमें सपोषु ॥ जो गुरु-आज्ञे निवासु ॥ आपण जो ॥ १३३ ॥ गुरु-सं-

१ चोंचीनें. २ पूर्णत्वानें. ३ पुष्कळ ध्यानें. ४ लाटा. ५ हुरूप. ६ भक्तीनें. ७ गुरु. ८ व्हावा. ९ उपयोगाचीं. १० आच्छादन, पिशवी. ११ पाय रगडणें. १२ सेवा. १३ देहावसान झालें तरी गुरूची सेवा करण्याची त्याची बुद्धि तशीच राहते ह्यांत नवल काय ? १४ कोट्यावधि कल्पपर्यंत जरी लोक ह्याच्या गुरुसेवेचा काळ मोजूं लागले तरी तेवढ्या काळांत एक निमेषभरही तो व्यर्थ जाऊं देत नाहीं हें तात्पर्य. १५ पुष्ट.

प्रदाय-धर्म ॥ तेचि जयाचे वर्णाश्रम ॥ गुरु-परिचर्या नित्य-कर्म ॥ जयाचें गा ॥ १३४ ॥ गुरु क्षेत्र गुरु देवता ॥ गुरु माय गुरु पिता ॥ जो गुरु-सेवेपरता ॥ मार्ग नेणे ॥ १३५ ॥ जयाचें वक्र ॥ वाहे गुरु-नामाचे मंत्र ॥ गुरु-वाक्यावांचूनि शास्त्र ॥ हातीं न शिवे ॥१३६॥ जया इये भक्तीची चाड ॥ जया इये विषयींचें कोड ॥ जो हे सेवेवांचूनि गोड ॥ न मनी कांहीं ॥ १३७ ॥ तो तत्त्व-ज्ञानाचा ठावो ॥ ज्ञाना तेणेंचि आवो ॥ हें असो तो देवो ॥ ज्ञान भक्त ॥१३८॥ **शुचित्व** ॥ ह्मणे शुचित्व गा ऐसें ॥ जगापाशीं दिसे ॥ आगमन जैसें ॥ कापुराचें ॥ १३९ ॥ का रत्नाचें द-ळेवाडें ॥ जैसें स-बाह्य चोखडें ॥ आंत बाहेरि एके पाडें ॥ सूर्य जैसा ॥ १४० ॥ बाहेरि कर्में क्षाळला ॥ भीतरीं ज्ञानें उजळला ॥ इहीं दोहीं परी आला ॥ पोखाळा एका ॥ १४१ ॥ किंबहुना यिया परी ॥ बाह्य चोख अवधारीं ॥ आणि ज्ञान-दीप अंतरीं ॥ ह्मणोनि शुद्ध ॥ १४२ ॥ येऱ्हवीं तरी पांडु-सुता ॥ अंतर शुद्ध नसतां ॥ बाहेरि कर्म तों सर्वथा ॥ विटंबु गा ॥ १४३ ॥ मृत जैसा शृंगारिला ॥ गाढव तीर्थीं न्हाणिला ॥ कडु-दुधिया माखिला ॥ गुळें जैसा ॥ १४४ ॥ तैसें कर्म वरिचिलेंकडां ॥ न सरे थोरें मोलें कुडां ॥ नव्हे मदिरेचा घडा ॥ पवित्र गंगें ॥ १४५॥ ह्मणोनि अंतरीं ज्ञान व्हावें ॥ मग बाह्य लाभे स्वभावें ॥ वारि ज्ञान कर्में संभवे ॥ ऐसें कें जोडे ॥ १४६ ॥ यालागीं बाह्य भाग ॥ कर्में धूतला चांग ॥ ज्ञानें फिटला वेंग ॥ अंतरींचा॥१४७॥ तेथ अंतर-बाह्य गेलें ॥ निर्मळत्व एक जाहलें ॥ किंबहुना उरलें ॥ शुचित्व जें ॥ १४८ ॥ पाणियें हिरा न भिजे ॥ आधणीं हरेळ न शिजे ॥ तैशी विकल्प-जातीं न लिंपिजे ॥ मनोवृत्ति ॥ १४९ ॥ तया नांव शुचित्वपण ॥ पार्था गा संपूर्ण ॥ हें देखसी तेथ जाण ॥ ज्ञान असे ॥ १५० ॥ **स्थैर्य** ॥ आणि स्थिरता साचें ॥ घर रिघाली जयाचें ॥ तो पुरुष ज्ञानाचें ॥ आयुष्य गा ॥ १५१ ॥ देह तरी वरिचिलीकडे ॥ आपुलिया परी हिंडे ॥ परी बैसका न मोडे ॥ मानसींची ॥ १५२ ॥ कां लोभियां दूर जाये ॥ परी

---

१ गुरूची सेवा. २ तकवा, डौल. ३प्राप्ति. ४घनवटपणा, भरीवपणा. ५निर्मळपणास, स्वच्छतेस. ६बाह्यात्कारीं. ७हीन पदार्थ (कुडा) मोठ्या मोलानें जात नाहीं. ८गंगेमध्यें. ९ कोठें मिळे? १० कलंक. ११ खडा. १२आत्मस्वरूपीं पडलेली बैठक. १३लोभी पुरुष.

जीव टेवीं ठाये[1] ॥ तैसा देह चालतां न होय ॥ चळ चित्ता ॥१९३ ॥ जातया अभ्रांसवें ॥ जैसें आकाश न धांवे ॥ भ्रमणे-चक्रीं[2] न भंवे[3] ॥ ध्रुव जैसा ॥ १९४ ॥ पांथिकांचिया येरझारा[4] ॥ सवें पंथ न चले धनुर्धरा ॥ कां नाहीं जेविं तरु-वरां ॥ येणें जाणें ॥ १९५ ॥ तैसा चळण-वळणात्मकीं ॥ असोनि ये पांचे-भौतिकीं[5] ॥ भूतोर्मी[6] एकीं ॥ चळीजेना ॥ १९६ ॥ वाहुटोळीचेनि बळें ॥ पृथ्वी जैशी न ढळे ॥ तैसा उपद्रव-उमाळें[7] ॥ न लोटे जो ॥ १९७ ॥ दैन्य-दुःखीं न तपे ॥ भय-शोकीं न कंपे ॥ देह-मृत्यु न वासिपे[8] ॥ पातलेनी ॥ १९८ ॥ आकाश हें वो-सिरो ॥ पृथ्वी वरि[9] विरो ॥ परि नेणें मोहरों[10] ॥ चित्त-वृत्ति ॥१९९॥ क्षीरार्णवाचिया कल्लोळीं ॥ कंप नाहीं मंदराचळीं ॥ आकाश न जळे जाळीं ॥ वणविसाच्या ॥ १६० ॥ तैसा आल्या गेल्या ऊर्मी ॥ नव्हे गजबज मनोधर्मीं ॥ किंबहुना[11] धैर्य-क्षमी ॥ कल्पांतींही ॥ १६१ ॥ हें स्थैर्य निधडें[12] ॥ जेथ अंगें जीवें जोडे ॥ तें ज्ञानाचें उघडें ॥ निधान साचें ॥ १६२ ॥ **आत्म-निग्रह** ॥ आणि इसाळु[13] जैसा घरा ॥ कां दंदियों[14] हतियेरा ॥ न विसंबे भांडारा ॥ लुब्धक जैसा ॥ १६३ ॥ कां एकलौतिया[15] बाळका ॥ वरि पडोनि[16] टाके अंबिका ॥ मधुविषीं मधु-मक्षिका ॥ लोभिणी जैशी ॥ १६४ ॥ अर्जुना जो यापरी ॥ अंतःकरण जतन करी ॥ नेदी उभे ठाकों द्वारीं ॥ इंद्रियांच्या ॥ १६५ ॥ अगा अंतःकरण-निग्रहो जो ॥ तो हा हें जाणिजो ॥ हा आधीं तेथ विजयो ॥ ज्ञानाचा पैं ॥ १६६ ॥ **विषय-वैराग्य** ॥ आणि विषयांविखीं[17] ॥ वैराग्याची निकी ॥ पुरवणी[18] मानसीं कीं ॥ जिती[19] आथी ॥ १६७ ॥ वमिलिया अन्ना ॥ लाळ न घोंटी[20] जेवीं रसना ॥ अंग न सूंये[21] आलिंगना ॥ प्रेताचिया ॥ १६८ ॥ विष खाणें नोंगवे[22] ॥ जळत घरीं न रिघवे ॥ व्याघ्र-विवरा न वचवे ॥ वसती[23] जेवीं ॥ १६९ ॥ धेंडाडीत[24] लोह-रसीं ॥ उडी न घा-

१ ठेव्याजवळ गुंतून राहतो. २ फिरणाऱ्या नक्षत्रमंडळांत. ३ फिरे. ४ वाटसराच्या ५ ह्या पंचमहाभूतात्मक सृष्टींत. ६ पंचमहाभूतांच्या एकाही विकारानें. ७उपद्रवांच्या लोटानें. ८ नाश पावो. ९ अथवा. १० मागें फिरण्यास. ११ धैर्य आणि क्षमा ह्यांनीं युक्त. १२ बळकट. १३ ब्रह्मराक्षस. १४ योद्धा. १५ एकुलत्या. १६ जवळ होऊन. १७ विषयांविषयीं. १८ पुरवठा. १९ जिवंत. २० घालीत नाहीं. २१ न रुचे. २२ न जावत्रे. २३ राहण्यास. २४ रसरशीत. २५ [illegible]

लवे जैशी ॥ न करवे उशी ॥ अजगराची ॥१७० ॥ अर्जुना तेणें पाडें ॥ जयाशीं विषय-वार्ता नावडे ॥ नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें ॥ कांहींच जावों ॥ १७१ बहु योगोभ्यासीं हांव ॥ विजनाकडे धांव ॥ न साहे जो नांव ॥ संघाताचें ॥ १७२ ॥ नाराचांचीं आंथरुणें ॥ पूय-पंकीं लोळणें ॥ तैसें लेखी भोगणें ॥ ऐहिकीचें १७३ ॥ आणि स्वर्गातें मानसें ॥ ऐकोनि मानी ऐसे ॥ कुहिलें पिशित जैसें ॥ श्वानाचें गा ॥ १७४ ॥ तें हें विषय-वैराग्य ॥ आत्म-लाभाचें भाग्य ॥ एणें ब्रह्मानंदा योग्य ॥ होती जीव ॥ १७५ ॥ ऐसा उभय भोगीं त्रासु ॥ देखसी जेथ बहु-वसु ॥ जाण तेथें रहिवासु ॥ ज्ञानाचा तूं ॥ १७६ ॥ सम-चित्तत्व ॥ महा-सिंधु जैसें ॥ ग्रीष्म-वर्षं सरिसें ॥ इष्टानिष्ट तैसें ॥ जयाच्या ठायीं ॥ १७७ ॥ कां तिन्ही काळ होतां ॥ त्रिधा नव्हे सविता ॥ तैसा सुख-दुःखीं चित्ता ॥ भेदु नाहीं ॥ १७८ ॥ जेथ नभाचेनि पाडें ॥ समत्वा न्यून न पडे ॥ तेथ ज्ञान रोकडें ॥ ओळख तूं ॥ १७९ ॥

नामदेव.

नामदेव जातीचा शिंपी, पंढरपुरचा राहणारा होता. त्याच्या बापाचें नांव दामाशेटी आणि आईचें नांव गोणाई. असें सांगतात कीं, दामाशेटीस फार दिवस मूल नव्हतें. एका दिवशीं भीमानदीच्या कांठीं त्याला एक बारा दिवसांचा मुलगा सांपडला. तो त्यानें घरीं आणून वाढविला, आणि त्याचें नांव नामा असें ठेविलें. हा उद्धवाचा अवतार ह्मणतात.

नामदेवानें पुष्कळ अभंग केले; परंतु त्यांपैकीं फार थोडे आतां प्रसिद्ध आहेत. त्याचा संपूर्ण असा कोणताही ग्रंथ सांपडत नाहीं. त्याची जनी ह्मणून एक दासी होती, तिनेंही बरेच अभंग केले आहेत.

नामदेव कधीं जन्मला व वारला ह्याचा अझून शोध लागला नाहीं; तथापि तो ज्ञानदेवाच्या पाठीमागून कांहीं वर्षांनीं वारला असावा ह्यांत संशय नाहीं.

---

१ पुवाच्या चिखलांत. २ इहलोकींचें. ३ कुजलेलें. ४ उन्हाळा, पावसाळा.

स्फुट अभंग.

सर्व सावधान होउनी विचारा ॥ सोडवण करा संसाराची ॥ १ ॥
अवघें आयुष्य सरोनी जाईल ॥ कोण तें होईल साह्य आम्हां ॥ २ ॥
सकळ संसार जाणोनि लटिका ॥ शरण जा एका विठोबासी ॥ ३ ॥
सर्व काळ वाचे म्हणा नारायण ॥ वायां एक क्षण जावों नेदीं ॥ ४ ॥
नामा म्हणे सर्व सुखची होईल ॥ मन हें ठेवाल हरी-पायीं ॥ ५ ॥

(२)

झणी दृष्टि लागे तुज केशव-राजा ॥ जेणें मना माझ्या बोध केला ॥१॥
अनंत जन्मींचें विसरलों दुःख ॥ पाहतां श्री-मुख केशवाचें ॥ २ ॥
योगियाचे ध्यानीं ध्यातां नातुडशी ॥ तो तूं आम्हांपाशीं मागें पुढें ॥३॥
नामा म्हणे करूं जिवें निंबलोण[1] ॥ विठ्ठल-चरण वोंवाळीन ॥ ४ ॥

(३)

माझे मनोरथ पूर्ण कीजे देवा ॥ केशवा माधवा नारायणा ॥ १ ॥
नाहीं नाहीं मज आणीक सोयरा ॥ न करीं आव्हेरा पांडुरंगा ॥ २ ॥
अ-नाथाचा नाथ होसी तूं दयाळ ॥ किती वेळोवेळ प्रार्थूं आतां ॥ ३ ॥
नामा म्हणे जीव होतो कासावीस ॥ केली तुझी आस आतां तेरी ॥४॥

(४)

पाहें पर-दारा जननी-समान ॥ द्रव्य ही पाषाण-सम मानीं ॥ १ ॥
पराव्याकारणें प्राण वेंची आतां ॥ जाणें पर-व्यथा अंतरींची ॥ २ ॥
विहित संतोष धरीं बा मानसीं ॥ कीं पर-लोकासी जाणें आहे ॥ ३ ॥
सर्व काळ प्रीति संतांचीया संगें ॥ गावें अनुरागें हरी-नाम ॥ ४ ॥
सर्वां भूतीं सम ठेवुनीयां बुद्धी ॥ सांडावी ऊपाधी प्रपंचाची ॥ ५ ॥
सर्व परमात्मा सर्व काळीं देशीं ॥ भाव अहर्निशीं दृढ धरीं ॥ ६ ॥
संत-समूदाय मिळतील जेथें ॥ लोटांगणें तेथें जावें आधीं ॥ ७ ॥
चिंता नको नाम्या तरसी तूं जाण ॥ सांगीतली खूण मनें माझ्या ॥ ८ ॥

(५)

कलि-युगाचे मुळें ॥ झालें धर्माचें वाटोळें ॥ १ ॥
पलंगीं बैसवूनी राणी ॥ माते हातीं अणवी पाणी ॥ २ ॥

---

1 दृष्टीचा अगर भूतबाधेचा विकार न व्हावा म्हणून मीठ, मोहऱ्या व कडू निंबाचीं पानें हीं ओवाळून टाकणें, ह्या कृत्याला "निंबलोण करणें" म्हणतात. २ तारीं असा मूळचा पाठ नसेलना ?

स्त्रियें पाटावाची चोळी ॥ माता अखंड चिंध्या गाळी ॥ ३ ॥
ऐसा कलि-युगींचा महिमा ॥ ह्मणे विष्णू-दास नामा ॥ ४ ॥

(६)

क्षीर-सागरांत असरसी बैसला ॥ धांवोनि मजला भेटी देईं ॥ १ ॥
शेषावरी जरी असरसी निजेला ॥ धांवोनि मजला भेटी देईं ॥ २ ॥
कैलासीं शिव पूजितसे तुजला ॥ धांवोनि मजला भेटी देईं ॥ ३ ॥
गहिंवरुनी नामा बाहतो विठ्ठला ॥ धांवोनि मजला भेटी देईं ॥ ४ ॥

(७)

चक्रवाक-पक्षी वियोगें बाहती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ १ ॥
चुकलीया माय बाळकें रडती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ २ ॥
वत्स न देखतां गाई हंबरती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ ३ ॥
जीवनावेगळे मच्छ तळमळती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे मज वाटे ऐसें चित्तीं ॥ करितसें खंती फार तुझी ॥ ५ ॥

(८)

काय माझा आतां पाहतोसी अंत ॥ येईं बा धांवत देव-राया ॥ १ ॥
तुजवीण होइल जीवासी आकांत ॥ येईं बा धांवत देव-राया ॥ २ ॥
असे जरी काम भेटोनीयां जावें ॥ धांवोनीयां यावें देव-राया ॥ ३ ॥
ये रे ये रे देवा नामा तुज बाहत ॥ येईं बा धांवत देव-राया ॥ ४ ॥

(९)

युगा ऐसें पळ तुजवीण जाय ॥ पहातोसी काय अंत माझा ॥ १ ॥
कोमल हृदय तुझें पंढरीच्या राया ॥ कठीण सखया कैसें केलें ॥ २ ॥
विचारिलें चित्तीं दुर्लभ हरि-हरां ॥ कैसा जाऊं घरा रंकाचीया ॥ ३ ॥
अंगीकारावरी आव्हेराची मात ॥ नोहे हें उचित देव-राया ॥ ४ ॥
मागें जे जे आळी केली वासुदेवा ॥ उदारा केशवा पुरवीली ॥ ५ ॥
नुपेक्षिसी[१] चित्तीं ऐसा हा भरंवसा ॥ दिसोनि निराशा झाली आतां ॥ ६ ॥
वांचोनियां दुःख भोगावें रे किती ॥ प्राणासी मुकतां तेंचि भलें ॥ ७ ॥
वर्णितां तो नामा झाला समाधिस्थ[२] ॥ जाहलें विदित पांडुरंगा ॥ ८ ॥

(१०)

त्वरें धांवोनीयां आलासे गोविंद ॥ सावध सावध नामदेवा ॥ १ ॥

---

१ नेहमीं. २ ज्याचें देहभान गेलें आहे असा.

रुसलासे नामा देवाशीं न बोले ॥ करें कुरवाळीलें वदन तेव्हां ॥ २ ॥
समजावोनि देवें धरिला पोटासीं ॥ बोल रे मजसीं नामदेवा ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे देवा उशीर कां केला ॥ किंवा माझा आला तुला राग ॥ ४ ॥

(११)

अभिमानें घाला घातला आह्मांसी ॥ ह्मणोनी लपसी देव-राया ॥ १ ॥
तुजवांचुनीयां जाऊं पाहे प्राण ॥ दाखवीं वदन एक वेळा ॥ २ ॥
मुगुट कुंडलें श्रीमुख सांवळें ॥ केशरी लाविलें गंध भाळीं ॥ ३ ॥
पाहोनियां जीवा होय फार दुःख ॥ हरिल ही भूक डोळियांची ॥ ४ ॥
तुजवांचोनियां आह्मां नाहीं कोणी ॥ तिहीं त्रिभुवनीं नामा ह्मणे ॥ ५ ॥

(१२)

त्रिविधे-तापें प्राणी होतात संतप्त ॥ शीतळ करीत कथामृतें ॥ १ ॥
अमृतापरीस तुझि कथा अधिक ॥ सांगतसें ऐक देव-राया ॥ २ ॥
स्वर्गीचें अमृत प्राशन करीती ॥ पुण्य सरल्या येती मृत्यु-लोका ॥ ३ ॥
तुझी कथा देत अ-च्युत-पदासी ॥ न विचारी मानसीं याती कांहीं ॥ ४ ॥
नाहीं चतुराई बोबडे हे बोल ॥ लिहीत विठ्ठल नामा ह्मणे ॥ ५ ॥

(१३)

अवघे निरंतर करा हा विचार ॥ भव-सिंधूचा पार तरिजे केवीं ॥ १ ॥
अवघें जन्म वाया गेलें विषया-संगें ॥ शिणलेती वाउगे माया-मोहें ॥ २ ॥
अवघा वेळ करा संसाराचा धंदा ॥ परी वाचे वदा हरिचें नाम ॥ ३ ॥
अवघे भावें एके विठ्ठलातें भजा ॥ आर्तें करा पूजा हरि-दासांची ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे अवघें अनुभवूनी पाहा ॥ सर्व काळ राहा साधु-संगें ॥ ५ ॥

(१४)

अवघे ते दैवाचे विठ्ठल ह्मणती वाचे ॥ अवघें कूळ त्यांचें पुण्यवंत ॥ १ ॥
अवघेची संसारीं जाणावे ते धन्य ॥ ज्यांचें प्रेम पूर्ण पांडुरंगीं ॥ २ ॥
अवघा विठ्ठल भोगिती दिन-राती ॥ वोळगे किंकर-वृत्ती नामा त्यांतें ॥ ३ ॥

---

१ ज्ञानदेव–ओंवी ७५ ' त्रिविध उपद्रवांचे ' यावरील टीप पहा. २ अविनाशिपदास–मोक्षास. ३ जाति उच्च नीच असे. ४ उत्कंठेनें, प्रेमानें. ५ विठ्ठलाच्या स्वरूपाच्या चिंतनानें होणारें सुख अखंड भोगितात हें तात्पर्य. ६ अशांचा दास होऊन त्यांस चिकटून राहतो हा० त्यांच्या सेवेंत तत्पर असतो.

(१५)

अवघी चित्त-वृत्ती एकवटून जेणें ॥ अवघा धरिला मनें पांडुरंग ॥ १ ॥
अवघें सुख एक तयासी पावलें ॥ अवघें स-फळ झालें जन्म त्याचें ॥ २ ॥
अवघीं व्रतें[1] दानें केलीं पैं तयानें ॥ जयाचें विठ्ठलीं मन जडलें ॥ ३ ॥
नित्य विठ्ठल-नाम गर्जती स-प्रेम ॥ अवघे नित्य-नेम झाले त्याचे ॥ ४ ॥
अवघे इष्ट मित्र बंधु माता पिता ॥ केला आवडता पांडुरंग ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे ऐसे अवघे संप्रदाय ॥ मिळोनी धरा पाय विठोबाचे ॥ ६ ॥

(१६)

अवघाचि संसार सुखाचा करीन ॥ अवघ्या भावें धरीन विठ्ठल एक ॥ १ ॥
अवघा शीणभाग हिरोनी घेईल ॥ अवघेंचि तोडील माया-पाश ॥ २ ॥
अवघा जीवलग हाचि पैं होईल ॥ अवघा हा वेईल भार माथां ॥ ३ ॥
अवघा त्रिविध ताप क्षणें मालवील ॥ अवघा चालवील योग-क्षेमें[2] ॥ ४ ॥
अवघ्या संसाराचें बसणें मोडील ॥ अवघेंचि तोडील माया-जाळ ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे अवघी सोडा मिथ्या भ्रांति ॥ विठ्ठलेंविण विश्रांति नाहीं कोठें ॥६॥

(१७)

ज्ञानदेव ह्मणे नामदेवाप्रती ॥ एकाची विनंती एक माझी ॥ १ ॥
पृथ्वीचीं तीर्थें करावीं समस्त ॥ पाहावे महंत साधु जन ॥ २ ॥
जीवन्मुक्ता तुज नाहीं कांहीं काज ॥ इच्छा असे मज त्वांही यावें ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे तुह्मीं पुसावें विठ्ठला ॥ देतां आज्ञा मला मीही येतों ॥ ४ ॥

(१८)

सर्व सुख आहे भीवरेचे[3] तीरीं ॥ आमची पंढरी कामधेनू ॥ १ ॥
प्रेमामृत दुभे[4] सदा संत-जना ॥ वोसंडत[5] पान्हा नित्य नवा ॥ २ ॥
धर्म अर्थ काम मोक्ष चारी स्तन ॥ दोहोणार धन्य पुंडलीक[6] ॥ ३ ॥
भक्तीचें[7] मेळवण भावाचेनि[8] बळें ॥ देखोनीयां वोळे[9] अधिकाधीक ॥ ४ ॥

१ व्रत, दान, तप, योग, ध्यान इत्यादि निरनिराळ्या साधनांनीं ईश्वरप्राप्ति करून घेण्यास इच्छिणारे साधक. २ ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ—योग ह्म० आपल्या जवळ नाहीं तें मिळविणें आणि क्षेम ह्म० मिळाल्याचें संरक्षण, असा आहे; परंतु एथें उपजीवन असा समजावा. ३ भीमेच्या. ४ (दूध) देते. ५ भरून वाहूं लागतो. ६ विठ्ठलाचा एक प्रसिद्ध भक्त. ७ देव, गुरु इत्यादिकांवर परम प्रेम व तदनुकूल कृति त्यांचें. ८ देव, गुरु इत्यादिकांवर जो विश्वास त्याच्या. ९ वळतो.

जियेचें दुभतें नित्य नवें वाडे ॥ पंढरी पैहुडे पूर्व पुण्यें ॥ ५ ॥
भाग्यवंत नामा तें क्षीर लाधला ॥ प्रेमें वोसंडला गर्जे नामें ॥ ६ ॥

(१९)

माझें मज कळे माझें मज कळे ॥ माझें मज कळे प्रेम-सूख ॥ १ ॥
न करीं तुझें ध्यान न लगे ब्रह्म-ज्ञान ॥ माझी आहे खूण वेगळीच ॥ २ ॥
न करीं तुझी स्तुती न वाखाणीं कीर्ती ॥ धरिली ते युक्ती वेगळीच ॥३॥
न करीं काया-क्लेश इंद्रियां निरोधुं² ॥ मज आहे बोधु वेगळाचि ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे नाम गाईन निर्विकल्पें³ ॥ येसी आपेआप गीर्वेसीत⁴ ॥ ५ ॥

(२०)

चंद्रभागे तटीं ऐकियेली गोष्टी ॥ वाल्मीकें शत-कोटी ग्रंथ केला ॥ १ ॥
येऊनीयां नामा विठ्ठलासी ह्मणे ॥ केलें रामायण वाल्मिकानें ॥ २ ॥
तेणें माझ्या चित्ता बहु झाले क्लेश ॥ व्यर्थ म्यां आयुष्य गमावीलें ॥३॥
जरी तुझा दास असेन मी देवा ॥ तरी सिद्धी न्यावा पण माझा ॥ ४ ॥
करीन मी तुझे शत कोटी अभंग ॥ बोले पांडुरंग ऐकें नाम्या ॥ ५ ॥
तये काळीं होती आयुष्याची वृद्धी ॥ आतांची अवधी थोडी आहे॥६॥
नामा ह्मणे जरी न होती संपूर्ण ॥ जिह्वा उतरून ठेवीन मी ॥ ७ ॥

(२१)

भीमा-तीरीं सांगे सारंजेसी हरी ॥ बैस जिह्वेवरी नामयाच्या ॥ १ ॥
लडीवाळ माझा नामा बाळ तान्हें ॥ मजवीण आहे कोण त्यासी ॥ २ ॥
मजवरी त्याचें फार आहे रीण ॥ एवढ्यानें उत्तीर्ण⁶ होईन मी ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे अंगें बांधोनीयां वह्या ॥ बैसे ल्याहावया पांडुरंग ॥ ४ ॥

(२२)

गोणाई राजाई दोघी सासू-सुना ॥ दामा नामा जाणा बाप-लेक ॥ १ ॥
नारा ह्मादा गोंदा विठा चौघे पुत्र ॥ जन्मले पवित्र त्याचे वंशीं ॥ २ ॥
लाडाई गोडाई येसाई साकराई ॥ चौघी सुना पाहीं नामयाच्या ॥ ३ ॥
निंबाई ते लेकी नाउबाई बहिणी ॥ वेडी पिशी जनी दासी त्याची ॥४॥
इतुक्याही जणीं अभंग आरंभीले ॥ देवें पूर्ण केले नामा ह्मणे ॥ ५ ॥

---

१ प्राप्त होते. २ नियमन. ३ निभ्रांत. ४ शोधीत. ५ सरस्वतीस. ६ उतराई.

(२३)

देह जावो अथवा राहो ॥ पांडुरंगीं माझा भावो ॥ १ ॥
चरण न सोडीं सर्वथा ॥ आण तुझी पंढरि-नाथा ॥ २ ॥
वदनीं तुझें मंगळ नाम ॥ हृदयीं अखंडित प्रेम ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे केशव-राजा ॥ केला पण चालवीं माझा ॥ ४ ॥

(२४)

माझी कोण गती सांगा पंढरि-नाथा ॥ तारीसी अ-नाथा केव्हां मज॥१॥
मनापासूनीयां सांगा मजप्रती ॥ पुसें काकुळती जीवाचिया ॥ २ ॥
न बोलसी कां रे धरीला अबोला ॥ कोणासी विठ्ठला शरण जाऊं ॥३॥
कोणासी सांकडें घालावें हें सांग ॥ नको धरूं राग दीनावरी ॥ ४ ॥
बाळकासी जैशी एकची ते माय ॥ तैसे तुझे पाय मजलागीं ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे देवा अ-नाथाच्या नाथा ॥ कृपाळूवा कांता रखुमाईच्या॥६॥

(२५)

किती देवा तुह्मां येऊं काकूळती ॥ काय या संचितीं[1] लिहिलें माझ्या॥१॥
कांहो माझी सांड केली हृषीकेशी[2] ॥ आह्मी कोणापाशीं तोंड वासों॥२॥
ब्रीदाचा तोडर गर्जे त्रि-भुवनीं ॥ तूंची एक धणी त्रैलोक्याचा ॥ ३ ॥
स-मूळ घेतला पृथिवीचा भार ॥ माझाचि जौंजार काय तूला ॥ ४ ॥
नको पाहूं अंत पांडुरंगे आई ॥ नामा हरी-पायीं घाली मिठी ॥ ५ ॥

(२६)

माझा भाव तुझे चरणीं ॥ तुझें रूप माझे नयनीं ॥ १ ॥
सांपडलों एकामेका ॥ जन्मोजन्मीं नोहे सुटका ॥ २ ॥
त्वां तोडिली माझी माया ॥ मी तों जडलों तुझ्या पायां ॥ ३ ॥
त्वां मज मोकलिलें [3]विदेहीं ॥ म्यां तुज घातलें हृदयीं ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे बा सुजाणा ॥ सांग त्वां न ठकविलें कोणा ॥ ५ ॥

अभंग—बाल-क्रीडा.

गोपिका ह्मणती यशोदे सुंदरी ॥ करीतो मुरारी खोडी बहू ॥ १ ॥
यशोदेप्रती त्या गौळणी बोलती ॥ संकष्ट-चतुर्थी-व्रत घेई ॥ २ ॥

१ पूर्व कर्मी. २ इंद्रियांचा स्वामी विष्णु. ३ देहाभिमानरहित स्थितींत.

गणेश देईल यासी उत्तम गुण ॥ वचन प्रमाण मानावें हें ॥ ३ ॥
गज-मुखा तेव्हां ह्मणत यशोदा ॥ माझीया मुकुंदा गुण देई ॥ ४ ॥
ऐसें हें वचन ऐकोनि कृष्ण-नाथें ॥ सत्य गणेशातें केलें तेव्हां ॥ ५ ॥
एक मास खोडी देवें नाहीं केली ॥ प्रचीती ते आली यशोदेसी ॥ ६ ॥
धन्य धन्य देव गण-पती पाहें ॥ यशोदा ते राहे उपवासी ॥ ७ ॥
इंदिरा-बंधूचा[1] उदय होऊं पहात ॥ यशोदा करीत पूजनासी ॥ ८ ॥
शर्करा-मिश्रित लाडू एकवीस ॥ आणीक बहुवेस[2] मोदक ते ॥ ९ ॥
ऐसा नैवेद्याचा हारा तो भरोनी ॥ देव्हारां[3] नेऊनी ठेवी माता ॥ १० ॥
मातेसी ह्मणत तेव्हां हृषीकेशी ॥ लाडू केव्हां देसी मजलागीं ॥ ११ ॥
यशोदा ह्मणत पूजिन गज-वदन ॥ नैवेद्य दाऊन देइन तूज ॥ १२ ॥
ऐसें ह्मणोनीयां माता बाहेर गेली ॥ देव्हाराजवळीं हरी होता ॥ १३ ॥
एकांत देखोनी हारा उचलीला ॥ सर्व स्वाहा केला एकदांची ॥ १४ ॥
घेऊनीयां ग्रास उगाची बैसला ॥ भक्तालागीं लीला दावीतसे ॥ १५ ॥
धूप घेऊनीयां आली सदनांत ॥ रिता हारा तेथें देखीयेला ॥ १६ ॥
विस्मय बहुत मातेसी वाटला ॥ नैवेद्य हरीला पूसतसे ॥ १७ ॥
कृष्ण ह्मणे सत्य वचन मानीं माते ॥ एक सहस्त्र एथें उंदिर आले ॥१८॥
त्यांत एक थोर होता तो मूषक ॥ त्यावरि वि-नायक बैसलासे ॥ १९ ॥
सकळीक लाडू सोंडेनें उचलीले ॥ सर्व आकर्षीले एकदाची ॥ २० ॥
सर्वांगासीं त्यानें चर्चीला सेंदूर ॥ सोंड भयंकर हलवीतसे ॥ २१ ॥
उंदीर भ्यासूर भ्यालों मी देखूनी ॥ वळली वदनीं बोबडी ते ॥ २२ ॥
न बोलवे कांहीं माझेनी जननी ॥ क्षुधा मजलागोनी लागलीसे ॥ २३ ॥
लाडू मज देई ह्मणे जनार्दन ॥ माता क्रोधेंकरुन बोलतसे ॥ २४ ॥
माता ह्मणे कृष्णा पाहूं तुझें वदन ॥ लाडू त्यांची पूर्ण भक्षीयेले ॥२५॥
हरी ह्मणे माते लाडू ते बहुत ॥ मातील मुखांत कैसे माझ्या ॥ २६ ॥
गण-पति लाडू गेलासे घेऊन ॥ आलें विंहेरण[4] मजवरी ॥ २७ ॥
हरी ह्मणे मज मारूं नको माते ॥ तुज वदनातें दावीतों मी ॥ २८ ॥
कृष्णनाथें तेव्हां मुख पसरीलें ॥ ब्रह्मांड देखिलें मुखामाजी ॥ २९ ॥
अ-संख्य गण-पती दिसती वदनीं ॥ पहातसे नयनीं यशोदा ते ॥ ३० ॥
मुखांतुन गण-पती मातेसी बोलत ॥ पूजावें त्वरीत हरीलागीं ॥ ३१ ॥

---

१ लक्ष्मीचा भाऊ चंद्र ह्याचा. २ बहुत. ३ देवघरांत. ४ गह. ५ आळ.

ऐसें देखोनीयां समाधिस्थ होत ॥ चहूंकडे पहात तटस्थ ते ॥ ३२ ॥
योग-माया तेव्हां हरीनें घालून ॥ मातेपुढें जाण उभा असे ॥ ३३ ॥
यशोदा हरीसी कडेवरी घेत ॥ मुखातें चुंबीत आवडीनें ॥ ३४ ॥
हरी घेऊनियां घरांत ती गेली ॥ भोजना बैसली नामा ह्मणे ॥ ३५ ॥

(२)

शिवादिक ज्याचे वंदी पायवणी ॥ पायांवरि न्हाणी यशोदा ते ॥ १ ॥
नंद-पुण्य-लेखा नव्हे आह्मांप्रती ॥ शुक परीक्षिती सांगतसे ॥ २ ॥
सनकादिक ज्याचे ध्यानीं झाले पिसे ॥ गाई चारीतसे गोकुळांत ॥ ३ ॥
गडीयासी काला वांटीतो श्री-धर ॥ कौतुक सुर-वर पाहताती ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे सुख देईल भक्तांसी ॥ वधील दुष्टांसी स्वामी माझा ॥ ५ ॥

(३)

श्रवणें जळती पापाचे पर्वत ॥ ऐका ब्रह्म-गीत शुक ह्मणे ॥ १ ॥
धरी जो विश्वास करी जो पठण ॥ तरेल तो जाण भव-सिंधू ॥ २ ॥
आपण तरेल नव्हे हें नवल ॥ कुळें उद्धरील सकळ ही ॥ ३ ॥
एकैक अक्षर निर्दळी महा-पाप ॥ करा याचा जप सात्विक हो ॥ ४ ॥
नाम घेतां धांवे अनवाणिच पायें ॥ कोमळ हृदय कृष्णजीचें ॥ ५ ॥
न विचारी जाती कुळ अ-मंगळ ॥ न विचारी काळवेळ धांवतसे ॥ ६ ॥
शरणागता नेदी काळाचिये हातीं ॥ नामा ह्मणे चित्तीं दृढ धरा ॥ ७ ॥

(४)

भव-सिंधू तराया एकचि उपाय ॥ ध्यावे तुझे पाय वासु-देवा ॥ १ ॥
गोविंद गोपाळ वाचेसी निखळ ॥ उद्धरे तात्काळ कलीमाजी ॥ २ ॥
नारायण नारायण करि जो पारायण ॥ तो उद्धरे जाण इह लोकीं ॥ ३ ॥
तुटती यातना कर्माच्या भावना ॥ जड-जीवा उद्धरण नाम स्मरा ॥ ४ ॥
अहर्निशीं कीर्ति गाती भाविक भोळे ॥ त्यांणीं तुज जिंकीलें ब्रह्मा ह्मणे ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे ऐसें दाविलें सुगम ॥ नलगे तुह्मां नेम नाना कोटी ॥ ६ ॥

---

१ निर्विषय चित्तवृत्ति आहे जीची अशी. २ विस्मित. ३ परमेश्वराची अचिंत्य मोहशक्ति. ४ गणना. ५ सनकसनंदनादि हे ब्रह्मदेवाचे मानस पुत्र. ६ अनेक प्रकारचें एकत्र कालविलेलें अन्न. ७ ब्रह्मदेवानें केलेली कृष्णाची स्तुती. ८ भोळे भाविक. ९ न खळतां, निरंतर. १० अखंड पठण. ११ वासना.

अभंग—कालियमर्दन.

कालिय नांवाचा मोठा सर्प यमुनेच्या डोहांत राहत होता; त्याच्या विषानें दूषित झालेल्या डोहांत गोपाळांचीं व कृष्णाचीं गुरेंवासरें पाणी पिऊन मरून पडलीं. हें पाहून कृष्णानें डोहांत उडी टाकिली व त्याच्या राहण्याच्या ठिकाणीं जाऊन त्यास शासन केलें, आणि त्यास तेथून समुद्रांत राहावयास लावून दिलें; अशी कथा ह्या प्रकरणांत आहे, ह्मणून ह्यास कालियमर्दन ही संज्ञा दिली आहे.

(१)

कालिंदीचे डोहीं काळीयाची वस्ती ॥ ऐक परिक्षीती चरित्र हें ॥ १ ॥
पक्षि-श्वापदांनीं सोडिलें त्या स्थळा ॥ निघताती ज्वाळा तया डोहीं ॥ २ ॥
विषाचीया योगें झाडें जळताती ॥ जीवन न घेती कोणी त्याचें ॥ ३ ॥
वैकुंठ-नायक तया वनीं आला ॥ गोपाळांचा मेळा बरोबरी ॥ ४ ॥
हुतुतुहामामा लपंडाई[1] खेळती ॥ देवासी ह्मणती लपें आतां ॥ ५ ॥
तृषाक्रांत झाले ते गाई-गोपाळ ॥ पिती तेव्हां जळ काळियाचें ॥ ६ ॥
लहानलीं मुलें नाहीं तयां ज्ञान ॥ झाले गत प्राण सकळांचे ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे तेव्हां कृपा-दृष्टी पाहात ॥ उठवी समस्त गाई गडी ॥ ८ ॥

(२)

जगें-जेठी[2] तेव्हां क्रोधावला चित्तीं ॥ करीन मी शांती तुझी आतां ॥ १ ॥
माझीया लेंकरां दीधलासी त्रास ॥ करीन मी नाश आतां तूझा ॥ २ ॥
त्रैलोक्यांत कोण ऐसा हो समर्थ ॥ माझे शरणागत मारील तो ॥ ३ ॥
माझीया भक्तासी जो कां दुःख-दायी[3] ॥ करीन प्रळय त्याजवरी ॥ ४ ॥
स्फुरताती दंड कांपती अधर ॥ उठला सत्वर जगदीश ॥ ५ ॥
कळंबाचे वृक्षीं देव चढतसे ॥ पीतांबर कासे खोवीतसे ॥ ६ ॥
जगद्गुरु तेव्हां पुष्प-माळा काढी ॥ टाकीतसे उडी जळामध्यें ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे शोकें व्यापीले समग्र ॥ करूनी एकाग्र मन ऐका ॥ ८ ॥

(३).

चालीतसे वेढे दीसतसे जळीं ॥ आकांत सकळीं मांडीयेला ॥ १ ॥
गडी रडताती वत्सें पडताती ॥ कपाळ पीटिती सकळीक ॥ २ ॥

---

१ एक प्रकारचा खेळ. २ जगाहून श्रेष्ठ अथवा जगाच्या पूर्वी असणारा ईश्वर. ३ दुःख देणारा.

तुजवांचूनीयां रक्षी कोण आह्मां ॥ काय सांगूं रामा सकळीक ॥ ३ ॥
रूसलिया आमुचें करिसी समाधान ॥ तुजवीण वन वोस वाटे ॥ ४ ॥
आह्मांसाठीं तुवां दुष्टांसी मारीलें ॥ कोण आतां लळे पुरवील ॥ ५ ॥
तुजवांचूनीयां आह्मी सर्व दीन ॥ न जाऊं एथून गोकूळासी ॥ ६ ॥
वियोगानें तेव्हां पक्षी रडताती ॥ आतां कृष्ण-मूर्ती कैंची आह्मां ॥७॥
बोलोनीयां ऐसें निस्तेज पडती ॥ नद्या वाहती त्या स्थिरावल्या ॥ ८ ॥
नामा ह्मणे होतीं दुश्चिन्हें बहुत ॥ गोकुळीं समस्त वीचारीत ॥ ९ ॥

(४)

यशोदा व्याकूळ होऊनियां ह्मणे ॥ सुखी असो तान्हें वनामाजी ॥ १ ॥
उठती तीडका स्तनीं माझ्या फार ॥ लवतसे नेत्र वेळोवेळां ॥ २ ॥
जीव तळमळी दाटे माझा घांस ॥ पाहीन पाडस केव्हां आतां ॥ ३ ॥
गोकुळींचे जन निघाले सकळ ॥ पहाती गोपाळ वनामध्यें ॥ ४ ॥
कालिंदीच्या तीरीं पडले सकळ ॥ पाहोनी कोल्हाळ करीताती ॥ ५ ॥
कपाळ पीटिती यशोदा रोहिणी[3] ॥ आतां चक्र-पाणी कैंचा आह्मां ॥६॥
धांव धांव कृष्णा दावीं रे वदना ॥ पाजूं आतां पान्हा कोणालागीं॥७॥
तुझीया कौतुकें कंठीं[4] मी संसार ॥ जळतें अंतर तुजसाठीं ॥ ८ ॥
कोणावरी आतां घालूं अलंकार ॥ बुडालें हें घर माझें आतां ॥ ९ ॥
नामा ह्मणे शोकें जाऊं पाहे प्राण ॥ सकळांचें जीवन कृष्ण-नाथ॥१०॥

(५)

नंद ह्मणे माझें बुडालें जहाज ॥ अ-भाग्यासी मज कृष्ण कैंचा ॥ १ ॥
काय माझें तप संपूर्ण सरलें ॥ ह्मणोनी बुडालें तान्हें माझें ॥ २ ॥
चिंतेनें व्याकुळ पिटी वक्षस्थळा ॥ दावा रे सांवळा प्राण माझा ॥ ३ ॥
आलीया अतीथा त्रासें दवडीलें ॥ ह्मणोनी बुडालें बाळ माझें ॥ ४ ॥
प्रातःकाळीं पाहूं कोणाचें मी मूख ॥ एथूनीयां सुख नाहीं नाहीं ॥ ५ ॥
समस्तांची दृष्टी करी तुज कष्टी ॥ ह्मणोनी जग-जेठी टाकीयेलें ॥ ६ ॥
गोकुळीचें जन देऊं पाहे प्राण ॥ वांचाया कारण काय आतां ॥ ७ ॥
अ-भय देतसे बळिभद्र[5] सर्वांसी ॥ मारूनी दुष्टासी येइल आतां ॥ ८ ॥
अंतर्यामीं जाणे[6] जन झाले वेडे ॥ नामा ह्मणे वेढे काढीतसे ॥ ९ ॥

१ बळरामाला. २ वाहत होत्या त्या. ३ वसुदेवाची बायको व बळरामाची आई.
४ कंठितें. ५ बळराम. ६ जाणतो (कृष्ण).

(६)

तयाचे मस्तकीं नाचे नारायण ॥ आरंभी गायन जगदीश ॥ १ ॥
त्रैलोक्याचा भार घाली हृषीकेशी ॥ [1]दमीत दुष्टासी स्वामी माझा ॥२॥
होतां एक क्षण झाला तेव्हां क्षीण ॥ जाऊं पाहे प्राण कालियाचा ॥३॥
तेव्हां त्याच्या स्त्रिया येती काकुळती ॥ लक्ष्मीचा पती कृपाळुवा ॥४॥
यज्ञेशा अ-च्यूता गोविंदा मा-धवा॥दया-निधी के-शवा कृष्ण-नाथा ॥५॥
श्री-धरा वामना अगा वासु-देवा ॥ ऐकावी ही देवा विज्ञापना ॥ ६ ॥
आह्मांलागीं आतां देई [2]चुडेदान ॥ धरीती चरण देवाजीचे ॥ ७ ॥
दीनाचा दयाळ दासाचा कैवारी ॥ नामा ह्मणे हरी उतरला ॥ ८ ॥

(७)

राहुं नका एथें जावें समुद्रासी ॥ सांगे हृषीकेशी [3]सकळीकां ॥ १ ॥
तुझीया मस्तकीं असती माझे चरण ॥ न भक्षी तुज जाण पक्षी-[4]राज॥२॥
दिव्य सुमनांच्या घालीताती माळा ॥ पूजिती सांवळा बाप माझा ॥ ३॥
[5]अनर्घ्य रत्नांचे देती अलंकार ॥ श्री-मुख सुंदर पाहाताती ॥ ४ ॥
[6]जांबुनद ताटीं घालीती भोजन ॥ निघती तेथून सकळीक ॥ ५ ॥
आला भगवान आनंदले गडी ॥ उभारीती गुढी जन तेव्हां ॥ ६ ॥
काळिया-आख्यान स्मरे जो मानसीं ॥ न [7]डंकी तयासी सर्प-कुळ ॥ ७॥
अहर्निशीं याचें करी जो पठण ॥ नामा ह्मणे विघ्न नाहीं [8]तेथें ॥ ८॥

(८)

आला वनमाळी ॥ मग भेटती सकळी ॥ १ ॥
यशोदा रोहिणी ॥ पोटीं धरी चक्र-पाणी ॥ २ ॥
गाई धांवताती ॥ कृष्ण-अंगातें चाटिती ॥ ३ ॥
उड्या मारीताती ॥ गडी आनंदें नाचती ॥ ४ ॥
न वर्णवे तो आनंद ॥ नामयाची बुद्धि मंद ॥ ५ ॥

अभंग—कंसवध.

मथुरेचा राजा कंस ह्यानें एकदा रामकृष्णांस मल्लांच्या कुस्त्यांत मारावें ह्मणून अक्रूराला पाठवून त्यांस गोकुळाहून मथुरेस आणविलें;

---

१ शासन करीत. २ सौभाग्य. ३ कालियाचे सर्व कुटुंबास. ४ गरुड. ५ अमूल्य. ६ सोन्याच्या ताटांत. ७ दंश करी. ८ 'त्यासी' असा पाठ नसेल ना ?

परंतु तेथें आल्यावर चाणूर व मुष्टिक ह्या प्रबळ मल्लांस कृष्ण व बळराम ह्यांनींच ठार मारिलें आणि शेवटीं कृष्णानें कंसासही मारिलें. अशी कथा ह्या प्रकरणांत आहे; ह्मणून ह्यास कंसवध हें नांव दिलें आहे.

(१)

कंसासुर सारे करोनी विचार ॥ धाडीतो अक्रूर गोकुळासी ॥ १ ॥
अक्रूरा आनंद झाला असे फार ॥ पाहीन श्री-धर डोळेभरी ॥ २ ॥
आजि होइल माझ्या जन्माचें सार्थक ॥ वैकुंठ-नायक पाहीन मी ॥३॥
उजवे जाती काक दक्षिण करीं मृग ॥ पाहीन श्री-रंग स्वामी माझा॥४॥
शुभ ते शकून मार्गीं हे होताती ॥ पाहीन भू-पती वैकुंठींचा ॥ ५ ॥
एथूनीयां माझी सरली येरझार[३] ॥ कंसानें उपकार केला मोठा ॥ ६ ॥
आजि माझे पितर उद्धरती सकळ ॥ पाहीन गोपाळ कृपा-सिंधू ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे आला गोकुळासन्निध ॥ हृदयीं आनंद न समाये ॥ ८ ॥

(२)

चौदा[४] जणें ज्याच्या चरणातें पूजिती॥त्याची वेइन माती आपुले शिरीं॥१॥
एकांतीं अर्चन करितसे धूर्जटी ॥ त्यासीं बोलेन गोष्टी आवडीच्या ॥२॥
सप्त-ऋषी ज्याचे वर्णिताती गुण ॥ करीतसे ध्यान ब्रह्मा ज्याचें ॥ ३ ॥
तेहेतीस[५] कोटी देव जयातें पूजिती ॥ श्रुती वर्णीताती गुण ज्याचे ॥ ४ ॥
चारी वेद ज्याची वर्णीताती कीर्ती ॥ करीताती स्तुती साही[६] जणें ॥ ५ ॥
लक्षुमीचा पती ध्याती सनकादिक ॥ पाहीन श्री-मुख एक वेळां ॥ ६ ॥
पृथिवीचा भार करावा हा दूर ॥ ह्मणोनी अवतार घेत असे ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे आला यमुनेजवळीं ॥ उतरला खालीं रथाचीया ॥ ८ ॥

(३)

तनु हें आकाश चंद्रमा तें मुख ॥ ऐसें निष्कलंक पारिक्षीती[७] ॥ १ ॥
पूर्णिमेचा चंद्र त्याहुनी अधीक ॥ शोभत श्री-मुख कृष्णजीचें ॥ २ ॥

---

१ कृष्णाचा भक्त यादव. २ लक्ष्मीचा प्रिय. ३ जन्ममरणांचे हेलपाटे. ४ चार वेद; शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, आणि छंद ही सहा अंगें; पुराणें; न्याय; मीमांसा; आणि धर्मशास्त्र; मिळून १४ विद्या. अथवा १४ भुवनांतील लोक. ५ आठ वसु, अकरा रुद्र, बारा आदित्य आणि दोन अश्विनी कुमार अथवा प्रजापति व वषट्कार असे ३३ कोटि ह्म० प्रकार. ६ (१) मीमांसा, (२) वेदांत, (३) सांख्य, (४) योग, (५) न्याय, (६) व्याकरण-धर्म. अशीं सहा शास्त्रें. ७ हें संबोधन.

भोंवता हा शोभे नक्षत्रांचा मेळा ॥ खेळत सांवळा जगद्गुरू ॥ ३ ॥
वैजयंती माळा किरीट कुंडलें ॥ अक्रूरें देखिले दोघे जण ॥ ४ ॥
जोडोनीयां हात घाली नमस्कार ॥ वाहातसे नीर क्षणक्षणा ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे त्वरें धांवे हृषीकेशी ॥ धरीत पोटासीं अक्रूरातें ॥ ६ ॥

(४)

भेटि देई मज ह्मणे बळीरामा ॥ न वर्णवे प्रेमा अक्रूराचा ॥ १ ॥
पेंद्यासी पुसती अवघे गडी तेव्हां ॥ कोण रे हा बावा आला एथें ॥२॥
आपल्या कान्होबाच्या पायां कां पडतो ॥ काय हा मागतो आह्मां सांगें ॥३॥
अक्रूर बळिराम वरीं आले गोपाळ ॥ नंदादी सकळ भेटीयेले ॥ ४ ॥
मधुपर्क-विधि करीती पूजन ॥ ह्मणे धन्य दिन आजिचा हा ॥ ५ ॥
अक्रूराबरोबरी करीती भोजन ॥ पुसे वर्तमान मग त्यासी ॥ ६ ॥
भक्त माझें दैवत जगा दावी मात ॥ कृपाळु बहुत नामा ह्मणे ॥ ७ ॥

(५)

प्रातःकाळीं मात झाली गोकुळांत ॥ जातो भगवंत मथुरेसी ॥ १ ॥
गौळणींचा मेळा मिळाला सकळ ॥ पिटीती कपाळ आपुले हातें ॥ २ ॥
एकी त्या घालीती केसांमध्यें माती ॥ एकी त्या लोळती भूमीवरी ॥३॥
आह्मां सोडोनीयां तूं रे कैसा जासी ॥ तुजवीण पीसीं आह्मी सर्व ॥४॥
कोण्ही रथापुढें जावोनीयां पडती ॥ आक्रोशें रडती सकळीक ॥ ५ ॥
अक्रूर नव्हे बाई मोठा असे क्रूर ॥ नामीं निरंतर क्रिया वसे ॥ ६ ॥
अक्रूरा आह्मी सर्व पसरीतों पदर ॥ नेऊं नको श्री-धर मथुरेसी ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे शोक न वर्णवे आतां ॥ झाला तो हाकीता रथ त्वरें ॥ ८ ॥

(६)

ब्रह्म-निष्ठ तेव्हां स्थिरावला चित्तीं ॥ अक्रूराचे गळती दोन्ही नेत्र ॥१॥
दहीं-दूध-तूपें भरील्या कावडी ॥ चालती तांतडी सकळीक ॥ २ ॥
चिंतेनें व्यापिलें अक्रूराचें मन ॥ काय वर्तमान होइल नेणों ॥ ३ ॥

---

१ विष्णूच्या गळ्यांतील पांच प्रकारच्या रत्नांची माला. २ बळराम व कृष्ण. ३ कृष्णाच्या खेळगड्यांपैकीं एक भोळसर खेळगडी. ४ कृष्णाच्या. ५ दहीं, तूप, व मध हीं कोणी प्रतिष्ठित पाहुणा घरीं आला असतां त्यास देण्याची पूर्वी चाल असे, त्याला मधुपर्क ह्मणत. ६ हा अक्रूर नव्हे, तर क्रूरच आहे, आणि त्या नांवासारखी ह्याची करणी आहे हा भाव.

नर-नारी शोक करीती सकळ ॥ दुराचारी खळ कंस आहे ॥ ४ ॥
मार्गी तो स्नानासी उतरला अक्रूर ॥ रथावरी किशोर नंदजीचे ॥ ५ ॥
सोडोनियां घोडीं चालला तांतडी ॥ दिली असे बुडी जळामध्यें ॥ ६ ॥
दावोनी कौतुकं[1] निरसी त्याचा धाक ॥ सांगतसे शुक परिक्षीती ॥ ७ ॥
जुंपोनीयां घोडीं चालीला स-त्वर ॥ लोपे दिन-कर नामा ह्मणे ॥ ८ ॥

(७)

इच्छामात्रें मोडी ब्रह्मांडांच्या कोटी ॥ चालीला जग-जेठी कंस-द्वारा ॥ १ ॥
मदोन्मत्त हस्ती देखोनीयां हांसे ॥ पीतांबर कासे खोवीयेला ॥ २ ॥
सांवरोनी हातें केसां देत गांठ ॥ खोवीतसे नीट वैजयंती ॥ ३ ॥
खांबा टेकोनीयां राहे पुढें उभा ॥ सांवळी ही प्रभा अंग-कांती ॥ ४ ॥
पाहोनीयां मूख झाले समाधिस्त ॥ ऋषी मुनि समस्त वेडावले ॥ ५ ॥
दुष्ट पापी हत्ती घाली अंगावरी ॥ क्षणार्धेंची मारी गजालागी ॥ ६ ॥
उपडोनीयां दांत घेतसे श्री-धर ॥ जाहाला उद्धार कुवलयाचा[2] ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे पुढें चालीला गोविंद ॥ सावध सावध परिक्षीती ॥ ८ ॥

(८)

चौदा भुवनें वसती जयाचीये पोटीं ॥ त्यासी आणी जेठी[3] मारावया ॥ १ ॥
इंद्रादी सुर-वर जयाचे किंकर ॥ त्याशीं आणी पामर झोंबीसाठीं ॥ २ ॥
आतुर्बली तेव्हां दिसे नारायण ॥ जळतसे मन वैरीयांचें ॥ ३ ॥
कंसाचे अंगणीं उभा असे देव ॥ जैसा ज्याचा भाव तैसा भासे ॥ ४ ॥
कृष्णातें देखोनी वल्गना करीती ॥ चोळीताती माती दंडालागीं ॥ ५ ॥
बळिभद्रासी खुण दावीयेली तेव्हां ॥ उशीर न लावा मारायासी ॥ ६ ॥
नामा ह्मणे एक उरलासे कंस ॥ वधिती सकळांस दोघे जण ॥ ७ ॥

---

१ मथुरेस जातांना वाटेंत यमुनेवर अक्रूर स्नानास उतरला, तेव्हां बळराम व कृष्ण हे झाडाखालीं रथावरच होते. इकडे अक्रूरानें बुडी मारिली तों पाण्यांतही ते दोघे त्याच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां विस्मित होऊन त्यानें वर रथाकडे पाहिलें तों त्यांत ते आहेतच. असें पाहून त्यास वाटलें कीं, पाण्यांत ते दृष्टीस पडले, ती भ्रांति असावी; ह्मणून त्यानें पुनः बुडी मारिली, तेव्हांही ते पूर्वीप्रमाणें तेथें त्याच्या दृष्टीस पडले. हा अद्भुत चमत्कार पाहून हे ईश्वरांश आहेत, ह्यांस कंसापासून कांहीं एक भय नाहीं, अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली; आणि त्यानें हा चमत्कार इतर गोपजनांस सांगितल्यावरून त्यांचीही भीति दूर झाली. २ कुवलयापीड नांवाच्या हत्तीचा. ३ मल्ल.

(९)

रमेच्या वल्लभें देखीयेला कंस ॥ धरूनी आवेश बैसलासे ॥ १ ॥
त्वरें जावोनीयां धरियेला केशीं ॥ पाडीला भूमीमी दुष्ट-बुद्धी ॥ २ ॥
वज्रप्राय मुष्टी कोपी नारायण ॥ सोडीयेला प्राण कंसें तेव्हां ॥ ३ ॥
देव वर्षताती सुमनांचे भार ॥ भक्त जयजयकार गर्जताती ॥ ४ ॥
गाऱ्हाणें सांगती ऋषि मुनि सर्व ॥ गाताती गंधर्व सप्त-स्वरें ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे पुढें अप्सरा नाचती ॥ वर्णिताती कीर्ति कृष्णजीची ॥ ६ ॥

जनाबाईचे स्फुट अभंग.

ऐसी कीर्तनाची गोडी ॥ वैकुंठींहुनि घाली उडी ॥ १ ॥
आपण वैकुंठींच नसे ॥ भक्तांपाशीं जाण वसे ॥ २ ॥
जनी ह्मणे कृपा-निधी ॥ भक्ति-भावाची मांदी[1] शोधी ॥ ३ ॥

(२)

ये रे ये रे माझ्या रामा ॥ मन-मोहन मेघ-श्यामा ॥ १ ॥
संत-मिसें भेटी ॥ देई देई कृपा-गोष्टी ॥ २ ॥
आमची चुकवीं जन्म-व्याधी ॥ आह्मां देईं हो समाधि[2] ॥ ३ ॥
जनी ह्मणे चक्र-पाणी ॥ करीं ऐसी हो करणी ॥ ४ ॥

(३)

अहो नारायणा ॥ मजवरी कृपा कां कराना ॥ १ ॥
मी तों अज्ञानाची राशी ॥ ह्मणून आलें पायांपाशीं ॥ २ ॥
जनी ह्मणे आतां ॥ मज सोडवीं कृपावंता ॥ ३ ॥

(४)

गंगा गेली सिंधूपासीं ॥ त्याणें अव्हेरिलें तिसी ॥ १ ॥
तरि तें सांगावें कोणाला ॥ ऐसें बोलें बा विठ्ठला ॥ २ ॥
जळ कोपलें जळ-चरा ॥ माता अव्हेरी कुमारा ॥ ३ ॥
जनी ह्मणे शरण आले ॥ पाहिजे ते उद्धरिले ॥ ४ ॥

(५)

तुझी नाहीं केली सेवा ॥ दुःख वाटतसे जीवा ॥ १ ॥
नष्ट पापीण मी हीन ॥ नाहीं केलें तुझें ध्यान ॥ २ ॥

---

१ मंडळी. २ समाधान.

जें जें दुःख झालें मला ॥ तें तूं सोशिलें विठ्ठला ॥ ३ ॥
क्षमा करीं देव-राया ॥ दासी जनी लागे पाया ॥ ४ ॥

(६)

विवेक-सागर[1] ॥ सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ १ ॥
मरोनियां जावें ॥ बा माझ्याच्या पोटा यावें ॥ २ ॥
ऐसें करीं गा माझ्या भावा ॥ बापा माझ्या ज्ञानदेवा ॥ ३ ॥
जाईन वोवाळोनी ॥ जन्मोजन्मीं ह्मणे जनी ॥ ४ ॥

(७)

देव भावाचा लंपट ॥ सोडुनी आला वैकुंठ ॥ १ ॥
पुंडलिकापुढें उभा ॥ सम चरणांची शोभा ॥ २ ॥
उभा बैसेना सर्वथा ॥ पाईं वीट पंढरि-नाथा ॥ ३ ॥
सर्व सुखाचा सागर ॥ जनी ह्मणे सारंग-धर[2] ॥ ४ ॥

(८)

ज्याचा सखा हरी ॥ त्यावरी विश्व कृपा करी ॥ १ ॥
उणें पडों नेदी त्याचें ॥ वारें सोशी आघातांचें[3] ॥ २ ॥
तयावीण क्षणभरी ॥ कदा आपण नव्हे दूरी ॥ ३ ॥
अंग आपुलें वोढोनि ॥ त्याला राखे जो निर्वाणीं[4] ॥ ४ ॥
ऐसा अंकीत[5] भक्तासी ॥ ह्मणे नामयाची दासी ॥ ५ ॥

(९)

जेवीं जेवीं गा मुरारी ॥ तुज वाढितें शीदोरी[6] ॥ १ ॥
कनकाचे ताटीं ॥ रत्न-जडित ठेविली वाटी ॥ २ ॥
आमुचें ब्रह्म सारंग-पाणी ॥ फिरतसे वनोवनीं ॥ ३ ॥
गोपाळांचे मेळीं ॥ करीतसे हो राडोळी[7] ॥ ४ ॥
तुळसीच्या वनीं ॥ उभी राहे दासी जनी ॥ ५ ॥

(१०)

जाति-हीन चोखामेळा[8] ॥ त्याला भक्तीचा कळवळा ॥ १ ॥
त्याचा जाला ह्मणीयारा[9] ॥ राहे घरीं घरी थारा ॥ २ ॥

१ विचाराचा समुद्र. २ शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य धारण करणारा विष्णु. ३ संकट किंवा दुःख ह्यांचा प्रहार-घाव. ४ संकटसमयीं. ५ स्वाधीन. ६ सिद्ध अन्न. ७ क्रीडा. ८ हा जातीचा महार असून विठोबाचा परम भक्त होता. ९ ह्मणविणारा-सेवक.

देव जेवी तया घरा ॥ त्याचा भक्ति-भाव खरा ॥ ३ ॥
देव वाटवीला तेणें ॥ हांसे जनी गाय गाणें ॥ ४ ॥

(११)

चोरा संगतीनें गेला ॥ वाटे जातां नागवला ॥ १ ॥
तैसी सांडोनियां भक्ती ॥ धरी विषयाची संगती ॥ २ ॥
अग्नीमध्यें खेळे ॥ न जळला तरी पोळे ॥ ३ ॥
विश्वासला चोरा ॥ जनी ह्मणे घाला खरा ॥ ४ ॥

(१२)

कोणे एके दिवसीं ॥ विठो गेला जनीपाशीं ॥ १ ॥
हळूच मागतो खायासी ॥ काय देऊं बा मी तुसी ॥ २ ॥
हातीं धरून नेला आंत ॥ वाढी पंचामृत भात ॥ ३ ॥
प्रेम-सुखाचा ढेंकर दिला ॥ जनी ह्मणे वीठो धाला ॥ ४ ॥

(१३)

लोलो लागला अंबेचा ॥ विठाबाई आनंदाचा ॥ १ ॥
आदि ठाणें पंढरपुर ॥ नांदे कान्हाई सुंदर ॥ २ ॥
गोणाईनें नवस केला ॥ देवा पुत्र देईं मला ॥ ३ ॥
शुद्ध देखोनियां भाव ॥ पोटीं आले नामदेव ॥ ४ ॥
दामाशेटी हरुषला ॥ दासी जनीस आनंद झाला ॥ ५ ॥

(१४)

काय करूं पंढरि-नाथा ॥ काळ साह्य नाहीं आतां ॥ १ ॥
मज टाकिलें पर-देशीं ॥ नाहीं विठ्ठला तुजपाशीं ॥ २ ॥
बहु श्रम झाले जीवा ॥ अतां सांभाळीं केशवा ॥ ३ ॥
तुजवीण सखा कोण ॥ माझें करी समाधान ॥ ४ ॥
लीन दीन तुझे पोटीं ॥ जनी ह्मणे देईं भेटी ॥ ५ ॥

(१५)

आह्मी बळवंताच्या दासी ॥ कोण गर्भ-वास सोसी ॥ १ ॥
करूं यमासी ताडण ॥ आमुचा धनी नारायण ॥ २ ॥
जनी ह्मणे हरी ॥ पाप उरों नेदी उरी ॥ ३ ॥

---

१ छंद. २ देवीचा.

राजाईचे स्फुट अभंग.

घर-धन्यांनीं केला गुरू ॥ बाई मी आतां काय करूं ॥
असून नाहीं हा संसारू ॥ चमत्कारू कृपेचा ॥ १ ॥
धांव पाव गे मेसाई ॥ कवणाचेंही न चले काई ॥
सत्यपण तुझियेठायीं ॥ असून नाहींसें करीं हें ॥ २ ॥
मंत्र घेतलासे जैसा ॥ घरीं संताचा वोळसा ॥
वोस पडो या हरि-दासां ॥ गेले न येती मागुती ॥ ३ ॥
काय सांगूं यांच्या रिती ॥ सोसें पायवणी पिती ॥
अवघे भांबरभुते होती ॥ नाचताती आनंदें ॥ ४ ॥
एकमेकांच्या पडती पायां ॥ लौकिकांतुन गेले वायां ॥
ह्मणती ये गा पंढरी-राया ॥ ब्रह्मानंदें डुल्लती ॥ ५ ॥
भोळी सासु गोणाबाई ॥ पांढरा स्फटीक व्याली काई ॥
त्यानें जोडला शेष-शायी ॥ ह्मणे राजाई काय करूं ॥ ६ ॥

गोणाईचे स्फुट अभंग.

गोणाई ह्मणे नाम्या सांडीं देव-पिसें ॥ बळें घर कैसें बुडविशी ॥ १ ॥
जनाचीं लेंकुरें वर्तताती कैशीं ॥ तूं मज झालासी कुलें-दीपु ॥ २ ॥
धन्य धन्य पुत्र-कलत्रें नांदती ॥ अ-भाग्याचे चित्तीं पांडुरंग ॥ ३ ॥
यातें जे अनुसरती त्यांचें नुरे कांहीं ॥ हा देव नोहे पाहीं घर-बेणा ॥४॥
याची भक्ती कैशी लौकिकावेगळी ॥ संसाराची होळी केली नाम्या ॥५॥
गोणाई ह्मणे नाम्या हें रे नव्हे भलें ॥ घर त्वां बुडविलें कुळासहित ॥६॥

(२)

दोन प्रहर रात्र पाहोनि एकांत ॥ राजाई वृत्तांत सांगे माते ॥ १ ॥
अहो रखुमाबाई विठोबासी सांगा ॥ भ्रतारासी कां गा वेडें केलें ॥ २ ॥
वस्त्र पात्र नाहीं खाया जेवायासी ॥ नाचे अहर्निशि निर्लज्जसा ॥ ३ ॥
चवदा मनुष्यें आहेत माझे घरीं ॥ हिंडती दारोदारीं अन्नासाठीं ॥ ४ ॥
बरा मार्ग तुह्मी उमजोनी सांगा ॥ नामयाची राजा भली नव्हे ॥ ५ ॥

---

१ वेडें. २ कुळाला भूषण. ३ राजाई.

गोंदोबाचे स्फुट अभंग.

भावें भक्ति-वादें करावें कीर्तन ॥ आशा-बद्ध मन करूं नये ॥ १ ॥
निष्कामें करावें देवाचें कीर्तन ॥ भय हें सांडून शरीराचें ॥ २ ॥
रणामध्यें कैसा भिडतो रण-शूर ॥ होवोनी उदार जीवावरी ॥ ३ ॥
तैसा पांडुरंगीं धरा हो निर्धार ॥ उतरा हा पार भव-सिंधु ॥ ४ ॥
सिंधु उतरोनी लावा जग-ढाल ॥ पाहा तें नवल विठ्ठलाचें ॥ ५ ॥
देव जोडियेला तया काय उणें ॥ गोंदा ह्मणे मन धीट करा ॥ ६ ॥

एकनाथ.

ज्ञानदेव, नामदेव ह्यांच्या पाठीमागून सुमारें तीनशें वर्षांनीं एकनाथ झाला. ह्याला साधूंत गणितात, इतकेंच नाहीं, तर ज्ञानदेवाचा प्रत्यक्ष अवतार असें ह्याला समजतात. हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण गोदा-तीरीं प्रतिष्ठानास ह्मणजे पैठणास राहत असे. ह्याचा जन्म-काल माहित नाहीं. ह्याच्या बापाचें नांव सूर्यनारायण आणि आईचें नांव रुक्मिणीबाई.

एकनाथाच्या स्त्रीचें नांव गिरजाबाई. ह्यास एक पुत्र आणि दोन कन्या होत्या. पुत्राचें नांव हरिपंडित आणि कन्यांचीं नांवें गोदुबाई व गंगाबाई.

एकनाथानें मुख्यत्वें ओंवीबद्ध ग्रंथ केले आहेत; शिवाय कांहीं अभंग व पदेंही केलीं आहेत. ह्यानें हिंदुस्तानी भाषेंतही कांहीं कविता केली आहे. एकनाथाचा गुरु जनार्दनपंत नामें होता, त्या संबंधानें त्यानें आपल्या कवितेंत आपलें नांव एकाजनार्दन असें लिहिलें आहे.

शके १५०६ त एकनाथानें ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी गुप्त होती ती शोधून प्रसिद्ध केली.

एकनाथाची भाषा सरळ आहे व तींत फारसे अप्रसिद्ध शब्द नाहींत. ह्याची वर्णन करण्याची शैली चांगली आहे. मरणशक १५२१, फाल्गुन वद्य ६. इ० स० १६०९.

---

१ कामनेवांचून. २ झेंडा, ध्वज.

ह्यानें केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ.

१ एकनाथी भागवत, शके १४९९ त समाप्त. २ भावार्थ-रामायण. ३ रुक्मिणीस्वयंवर. ४ स्वात्मसुख.

वेंचे–एकनाथी भागवत–अध्याय ४

नरनारायणाख्यान.

जो अ-जन्मा नित्य त्रि-भुवनीं ॥ जो न जन्मोनि जन्मला योनीं ॥ तेणें धर्माची[1] धर्म-पत्नी ॥ केली जननी दक्ष-कन्या मूर्ती ॥ १ ॥ ते[2] मूर्ति[3] मातेच्या उदरीं ॥ नर-नारायण अवतारी ॥ एकचि दों रूपें करी ॥ धर्माच्या घरीं अवतरले ॥ २ ॥ तेणें नारदादिकांसि जाण ॥ निरूपिलें नैष्कर्म्य[4]लक्षण ॥ स्वयें आचरला आपण ॥ तें कथन ऐक राया ॥ ३ ॥ नारायण ह्मणसी कोणे देशीं ॥ तो बदरिकाश्रमीं आश्रम-वासी ॥ नारद-सनकादिक ऋषि ॥ अद्यापि त्यापाशीं सेवे असतां ॥ ४ ॥ त्यासि स्वरूपाचें लक्ष ॥ सहजीं असे प्रत्यक्ष ॥ ते स्वरूप-निष्ठेचा पक्ष ॥ अलक्ष्यांचें[5] लक्ष प्रबोधी स्वयें ॥ ५ ॥ तया स्वरूपाचा निज-बोध ॥ स्वयें पावावया विशद ॥ अद्यापवरी ऋषि-वृंद ॥ नित्य संवाद करिताती त्याशीं ॥ ६ ॥ जें स्व-रूप लक्षेना जनीं ॥ तें विशद करून दे वचनीं ॥ तेंचि अनु-ग्रहें करूनी ॥ अनु-भवा आणी तत्काळ ॥ ७ ॥ ज्ञाते बहुसाळ ऋषीश्वर ॥ त्यांमाजीं नारायण अवतार ॥ तेथें वर्तलें जें चरित्र ॥ अति विचित्र ऐक राया[6] ॥ ८ ॥ ऐसा नारायणाचा प्रताप ॥ देखोनि निष्ठा दृढ तप ॥ तेणें इंद्रासि आला कंप ॥ ह्मणे स्वर्ग निष्पाप घेईल माझा ॥ ९ ॥ त्याचें तप देखोनि परम ॥ ह्मणे गेलें गेलें स्वर्ग-धाम ॥ इंद्रें कोपें प्रेरिला काम ॥ अप्सरा-संभ्रमसमवेत ॥ १० ॥ कामसमवेत अप्सरा ॥ सवें वसंत ही दूसरा ॥ क्रोध अवघियां पुढारा ॥ जो तापसांतें पुरा नागवी सदा ॥ ११ ॥ तीर्थोंतीर्थींच्या अनुष्ठाना ॥ क्षमा नुपजे अंतःकरणा ॥ कोप येतांच जाणा ॥ करी उगोंणा[7] तपाचा ॥ १२ ॥ क्रोध तापसांचा उघड वैरी ॥

---

१ ह्या नांवाच्या ऋषीची. २ त्या. ३ मूर्ति (हें नरनारायणांच्या आईचें नांव). ४ पूर्ण ज्ञानाच्या योगानें कर्म करूनही कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान नसणें. ५ मनाला व वाणीला अगोचर जें आत्मतत्त्व त्याचें ज्ञान. ६ हे जनकराजा. ७ लूट.–नाश.

तापसां नागवी नाना-परी ॥ तोही नारायणावरी ॥ अवघ्या अग्रीं चालिला ॥ १३ ॥ ऐशीं मिळोनि विरुदाइतें ॥ आलीं बदरिकाश्रमा समस्तें ॥ नारायण तप करी जेथें ॥ उठावलीं तेथें अनुक्रमेंसी ॥ १४ ॥ वसंतें शृंगारिलें वन ॥ कोकिळा कलौरावें गायन ॥ सुगंध शीतळ झळके पवन ॥ पराग संपूर्ण वर्षती सुमनें ॥ १५ ॥ शस्त्रें तोडितां आकाशासी ॥ आकाश स्वयें सावकाशी ॥ तेवीं कामें छळितां नारायणासी ॥ तो निज-संतोषी निर्द्वंद्व ॥ १६ ॥ नेणतां नारायण-महिमे ॥ धांवोनि घाला घातला कामें ॥ तेव्हां अवघींच पराक्रमें ॥ स्व-निंद्य-कर्में लाजलीं ॥ १७ ॥ तेथें अवघीं झालीं पराङ्मुखें ॥ पाठमोरीं निघालीं अधोमुखें ॥ तेव्हां त्यांची गती निःशेखें ॥ नारायण देखे खुंटली ॥ १८ ॥ इंद्रियनियंता नारायण ॥ नेणूनि छळूं गेलीं आपण ॥ यापुढती पुनरागमन ॥ सर्वथा जाण करवेना ॥ १९ ॥ मागें न निघवे निश्चितें ॥ ऐसें जाणोनि समस्तें ॥ थोर गजबजिलीं तेथें ॥ भय-चकितें व्याकुळ ॥ २० ॥ जाणोनि नारायण-प्रताप ॥ आतां कोपून देईल शाप ॥ येणें धाकें म्लानरूप ॥ अति स-कंप भय-भीतें ॥ २१ ॥ ऐशी देखोनि त्यांची स्थिती ॥ कृपेनें तुष्टला कृपा-मूर्ती ॥ अणुमात्र कोप न ये चित्तीं ॥ अभिनव शांती नारायणाची ॥ २२ ॥ इंद्रें केला अपराध ॥ तरी नारायणासि न येचि क्रोध ॥ बापें³ निज शांती अ-गाध ॥ न मानी विरुद्ध कामादिकांचें ॥ २३ ॥ न येचि कामादिकांवरी कोप ॥ इंद्रास ही नेदीच शाप ॥ नारायणाच्या ठायीं अल्प ॥ कदा विकल्प नुपजेची ॥ २४ ॥ अपकाऱ्यावरी जो कोपला ॥ तो तत्काळ कोपें नागविला ॥ अपकाऱ्या जेणें उपकार केला ॥ तोचि लाधला परमार्था ॥ २५ ॥ अपकाऱ्या उपकार करिती ॥ त्याचि नांव गा परम शांती ॥ ते शांतीची निज स्थिती ॥ दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ २६ ॥ परमार्थाची मुख्यत्वें स्थिती ॥ पाहिजे गा परम शांती ॥ ते शांतीची उत्कट गती ॥ दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ २७ ॥ भय-भीत कामादिक ॥ अप्सरा-गण साशंक ॥ त्यांतें अ-भय-दानें सुख ॥ देऊनियां देख नारायण बोले ॥ २८ ॥ अहो कामवसंतादिक स्वामी ॥ कृपा करून आलेत तुह्मी ॥ तुमचेनि पदागमीं ॥

---

१ (कल+आरावें) अव्यक्त व मधुर अशा शब्दानें. २ आत्मस्वरूपाव्यतिरिक्त ज्यास दुसऱ्या कशाचेंही भान नाहीं असा. ३ मोठी.

आश्रम-भूमि पुनीत झाली ॥ २९ ॥ तुमचें झालिया आ-गमन ॥ अवश्य करावें आह्मीं पूजन ॥ हेंचि आमुचें अनुष्ठान ॥ कांहीं बळि-दान अंगी-कारा माझें ॥ ३० ॥ अहो अप्सरा देव-कांता ॥ तुह्मी भिऊं नका सर्वथा ॥ एथें आलिया समस्ता ॥ पूज्य सर्व तुह्मी मज ॥ ३१ ॥ आश्रमा आलिया अतिथी ॥ जे कोणी पूजा न करिती ॥ त्यांची शून्य पुण्य-संपत्ती ॥ आश्रम-स्थिती शून्य होय ॥ ३२ ॥ तुह्मीं नांगीकारितां पूजन ॥ कांहीं न घेतां बळि-दान ॥ गेल्या आश्रम हा होईल शून्य ॥ यालागीं कृपा करून पूजा घ्यावी ॥ ३३ ॥ आश्रमा आलिया अतिथी ॥ तो पूज्य सर्वांस सर्वार्थीं ॥ अतिथी आश्रमीं जे पूजिती ॥ ते आश्रम-कीर्ती शिव वानी ॥ ३४ ॥ व्याही रुसलिया पायां पडती ॥ तेवीं वि-मुख जातां अतिथी ॥ जे वंदूनियां सुखी करिती ॥ ते सुख पावती स्वानंदें ॥ ३५ ॥ व्याही रुसलिया कन्या न धाडी ॥ अतिथी रुसलिया पुण्य-जोडी ॥ पूर्वापर जे कां जोडी ॥ तेही रोकडी क्षय पावे ॥ ३६ ॥ वैकुंठीं ज्याची निज-स्थिती ॥ तो त्या आश्रमा ये नित्य वस्ती ॥ जे आश्रमीं अतिथी ॥ पूजिती प्रीतीं ब्रह्मात्म-भावें ॥ ३७ ॥ ऐसें बोलिला तयांप्रती ॥ परी माझी हे अ-गाध शांती ॥ हेही नारायणाचे चित्तीं ॥ गर्व-स्थिती असेना ॥३८ ॥ ऐक राया अति अ-पूर्व ॥ असोनि निज-शांती अनु-भव ॥ ज्याच्या ठायीं नाहीं गर्व ॥ तोचि देवाधिदेव निश्चयेंसी ॥ ३९ ॥ जो नित्य नाचवी सुर-नरांसी ॥ ज्या भेणें तप सोडिलें तापसीं॥ त्या अ-भय देवोनि काम-क्रोधांसी ॥ आपणापासीं राहविलें ॥ ४० ॥ एवं अ-भय देत नारायण ॥ स्व-मुखें बोलिला आपण ॥ तेणें कामादि अप्सरा-गण ॥ लाजाविरोन अधोमुख झालीं ॥ ४१ ॥ देखोनि निर्विकार पूर्ण क्षमा ॥ श्री-नारायण हा परत्मा ॥ केळों सरलें वसंतादि-कामां ॥ त्याचाचि महिमा वर्णिती स्वयें ॥ ४२ ॥ ऐके नर-देव-चक्रवर्ती ॥ विदेहा सार्वभौमा भू-पती ॥ त्या नारायणाची निज-स्तुती ॥ कामादि करितो सद्भावेंसी ॥ ४३ ॥ जे सदा सर्वांतें छळिती ॥ त्यांहीं देखिली पूर्ण शांती ॥ तेचि शांतीची स्तुती करिती ॥ नारायणाप्रती कामादि क्रोध ॥ ॥ ४४ ॥ जेणें संतोषे श्री-नारायण ॥ त्यासी कृपा उपजे पूर्ण ॥ ऐशिया परीचें स्तवन ॥ मांडिलें संपूर्ण परमार्थ-बुद्धी ॥४५ ॥ जय-जय देवाधि-

१ पूजाद्रव्य. २ कळून आलें.

देवा ॥ तुझिया अ-विकार-भावा ॥ पाहतां न देखों जी सर्वा ॥ देवां मानवां माझारी ॥४६॥ मज मन्मथाचा यावा[1] ॥ न साहवे देवां दानवां ॥ मग तेथें इतरा मानवां ॥ कोण केवा[2] सहावयासी ॥४७॥ त्या मज कामा न सरतें केलें ॥ शांतीचें कल्याण पाहिलें ॥ हें तुवांचि एकें यश नेलें ॥ स्व-भाव जिंकिले निज-शांति-योगें ॥ ४८ ॥ तो मी न सरता केला काम ॥ क्रोधा आणिला उप-शम ॥ वासनेचा सं-भ्रम ॥ नित्य निर्भ्रम त्वां केला ॥ ४९ ॥ हे नारायणा तुझी निष्ठा ॥ न ये आणिका तपोनिष्ठा ॥ केला अनुभवाचा चोहटा ॥ शांतीचा मोठा सु-काळ केला ॥ ५० ॥ मागें तपस्वी वाखाणिले ॥ ह्मणती काम-क्रोधां जिंकिलें ॥ त्यांसिही आह्मीं पूर्ण छळिलें ॥ ऐक तें भलें सांगेन ॥ ५१ ॥ कपिलौं[3] ऐसा तेजोराशि ॥ क्रोधें तत्काल छळिलें त्याशी ॥ शाप देतांचि सगराशी ॥ तोही क्रोधासी वश्य झाला ॥ ५२ ॥ जो सर्वदा विघ्नातें आकळी ॥ विघ्नेशातें कोप छळी ॥ तेणें अति कोपें कोपानळीं ॥ चंद्रासि[4] तत्काळीं दिधला शाप ॥ ५३ ॥ कोप आला दुर्वासासी ॥ शाप दीधला अंबरीषासी[5] ॥ देव

१ आगमन. २ सामर्थ्य. पाड. ३ सूर्यवंशांतील सगर राजानें यज्ञसंबंधी घोडा पृथ्वीवर फिरावयास सोडिला, आणि त्याच्या संरक्षणार्थ आपले साठ हजार मुलगे बरोबर पाठविले. वाटेंत इंद्रानें तो घोडा चोरून विवरांत कपिलमहामुनि ध्यानस्थ होता त्याच्याजवळ बांधून ठेविला. तेव्हां एकाएकीं घोडा काय झाला ह्मणून पहावयास, ज्या जागीं घोडा अदृश्य झाला ती जागा सगरपुत्रांनीं उकरिली; तों तो घोडा कपिलाशेजारीं दृष्टीस पडला. तेव्हां हाच आपला घोडा चोरणारा असें त्यांस वाटलें. नंतर त्यांच्या गडबडीनें ध्यानविसर्जन करून कपिलानें डोळे उघडून कोपानें त्यांजकडे पाहतांच ते भस्म झाले. अशी कथा रामायणांत आहे. ४ चंद्राला आपल्या रूपाविषयीं मोठा गर्व होता. तो एकदां गणपतीकडे पाहून त्याच्या रूपाच्या बेढबपणामुळें त्यास हांसला, तेव्हां गणपतास कोप येऊन त्यानें चंद्रास तुजकडे कोणीही पाहणार नाहीं असा शाप दिला. मग चतुर्थीव्रताचरणानें चंद्र शापमुक्त झाला. अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे. ५ एकदां दुर्वास ऋषि, द्वादशीचे दिवशीं, अंबरीष ह्मणून सूर्यवंशीय परम धार्मिक राजा होता त्याजकडे आला. तेव्हां राजानें आगतस्वागत करून भोजनास राहण्याविषयीं त्यास प्रार्थिलें. मग दुर्वास होय ह्मणून कांहीं उरलेलें आन्हिक संपवावयासाठीं बाहेर गेला; तों त्यास परत येण्यास उशीर लागला. त्या दिवशीं द्वादशी थोडी होती, ह्मणून, व्रतभंग न व्हावा ह्याकरितां अंबरीषानें देवास नैवेद्य अर्पिला आणि तीर्थसेवनरूप पारणा करून तो ऋषीची वाट पाहत बसला. नंतर दुर्वास आला, तेव्हां त्यास हें समजतांच कोपून त्यानें आपल्या केंसांतून एक कृत्या निर्मिली, ती राजाकडे धांवली तेव्हां सुदर्शनानें येऊन तिला मारिलें इत्यादि कथा आहे. (भाग० स्कं० ९ अ० ४).

आणिला गर्भ-वासासी ॥ क्रोधें महा ऋषी छळिले ऐसे ॥ ५४ ॥ जे दुजी सृष्टी करूं शकती ॥ तेही काम-क्रोधें झडपिजेती ॥ सागरीं पडे इंद्र-संपत्ती ॥ हे क्रोधाची ख्याती पुराण-प्रसिद्ध ॥ ५५ ॥ इतरांची गोष्टी कायसी ॥ क्रोधें छळिलें ईश्वरासी ॥ तेणें दीक्षिता द्विज-दक्षासी ॥ शिर-च्छेदासी करविता झाला ॥ ५६ ॥ जेथें मी काम स्वयें वसें ॥ तेथें क्रोध वसे सावकाशें ॥ काम-क्रोध असतचि नसे ॥ नारायणा ऐसें तुवां केलें ॥ ५७ ॥ हें परमाद्भुत तुझें वीर्य ॥ आणिकां एवढें नाहीं धैर्य ॥ यालागीं तुझें परिचर्य ॥ सदा मुनि-वर्य सेविती चरण ॥ ५८ ॥ शांतीच्या चाडें देवाधिदेवा ॥ जे नित्य करिती तुझी सेवा ॥ ते काम-क्रोधादि स्व-भावा ॥ स्मरतां तव नांवा जिंकिती सुखें ॥ ५९ ॥ जेथें सन्मानें काम पुरत ॥ तेथें आदरें अनु-ग्रहो करीत ॥ काम सन्मानें जेथें अ-तृप्त ॥ तेथें शाप देत अति-क्रोधें ॥ ६० ॥ यालागीं शापानुग्रह-समर्थ ॥ ते सर्वदा काम-क्रोधयुक्त ॥ परी नवल तुझें सत्वोचित ॥ केले अंकित काम-क्रोध ॥ ६१ ॥ मज गर्व नाहीं सर्वथा ॥ हेही तुज नाहीं अहंता ॥ छळवाद्या द्यावी लघुता ॥ अथवा उपेक्ष्यता न करिसी ॥ ६२ ॥ पृथ्वी दुःखी करिती नांगरी ॥ ते पिकोनि त्यांतें सुखी करी ॥ तेवीं अपकाऱ्या जो उपकार करी ॥ तो मोक्षाच्या शिरीं मुगुट ॥ ६३ ॥ तुजमाजी निर्विकार शांती ॥ हें नवल नव्हे कृपा-मूर्ती ॥ तुझ्या स्व-रूपाची स्थिती ॥ आजि निश्चितीं कळली आह्मां ॥ ६४ ॥ तूं निर्गुण निरुपम ॥ मायातीत पूर्ण ब्रह्म ॥ तुझें स्व-भावें स्मरतां नाम ॥ स-कामांही काम स्पर्शों न शके ॥ ६५ ॥ जो नित्य स्मरे तुझें नाम ॥ त्यासी मी कामचि करीं

---

१ विष्णूला दुर्वासऋषीनें तुला दहा अवतार घ्यावे लागतील असा शाप दिला, अशी कथा आहे. २ एके समयीं दुर्वास ऋषीनें आपल्या गळ्यांतील माळ इंद्रास दिली, ती त्यानें उन्मत्तपणानें ऐरावताच्या मस्तकावर फेकून दिली. ती ऐरावतानें आपल्या पायाखालीं तुडवून टाकिली. ह्या अनादरानें दुर्वासास क्रोध येऊन त्यानें तुझें ऐश्वर्य नष्ट होईल असा इंद्रास शाप दिला; आणि त्याप्रमाणें त्याचें ऐश्वर्य नष्ट झालें अशी कथा आहे. हिला लक्षून हें लिहिलें असावें असें वाटतें. ३ महादेवाचा सासरा दक्ष प्रजापति ह्यानें एकदां यज्ञ केला, त्यांत सर्व देवांस बोलाविलें परंतु महादेवास बोलाविलें नाहीं. तथापि पार्वतीच्या आग्रहामुळें तो तेथें गेला असतां दक्षानें त्याचा आदर केला नाहीं. पुढें महादेवास राग येऊन त्यानें दक्षाचें शिर तोडविलें, अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे.

निष्काम ॥ क्रोधचि करी क्रोधा शम ॥ मोह तो परम प्र-बोध होय ॥ ६६ ॥ जे धीर-वीर निज-शांती ॥ त्यांस परमानंदें नित्य तृप्ति ॥ ऐशि-यांचिया अ-मित पंक्ति ॥ पाया लागती तुझिया ॥ ६७ ॥ तुज करावया नमस्कार ॥ पुढें सरसे महा-सिद्धींचा संभार ॥ त्यांस ही न लभे आंवर ॥ तूं परात्पर परमात्मा ॥ ६८ ॥ तुझिया सेवकांकडे ॥ विघ्न रिघतां होय बापुडें ॥ तें रिघावया तुजपुढें ॥ कोण्या परिपाडें रिघेल ॥ ६९ ॥ तापसां बहु विघ्न अपावो ॥ आह्मीं करावा अंतरावो ॥ हा आमुचा निज-स्वभावो ॥ नव्हे नवलावो नारायणा ॥ ७० ॥ हृदयींचा मुक्त करोनि काम ॥ बाह्य जप-तप भक्ति-संभ्रम ॥ ऐसे जे कां शठ प-रम ॥ विघ्नांचा आ-क्रम त्यांवरी चाले ॥ ७१ ॥ ते आमची विघ्न-स्थिती ॥ न चले तुझिया भक्तांप्रती ॥ तूं रक्षिता भूत-पती ॥ तेथें विघ्नाची गती प-राङ्मुख ॥ ७२ ॥ माझिया निज-भक्तांसी ॥ विघ्नें कैंचीं ह्मणसी त्यांसी ॥ ऐक त्याही अभिप्रायासी ॥ सांगेन तुजपाशीं देवाधिदेवा ॥ ७३ ॥ पावावया निज-पदातें ॥ लाता हाणून स्वर्ग-भागातें ॥ जे नित्य निष्काम भजती तूतें ॥ नाना विघ्नें त्यांतें सुर-वर चिंती ॥ ७४ ॥ उल्लंघूनियां आमुतें ॥ हे पावती अ-च्युत-पदातें ॥ यालागीं सुर-वर त्यांतें ॥ अति-वि-घ्नांतें प्रेरिती ॥७५॥ बळी नेदूनि आह्मांसी ॥ हे जाऊं पाहती पूर्ण-पदासी ॥ एणें क्षोभें इंद्रादिक त्यांपाशीं ॥ नाना-विघ्नांसी धाडिती ॥ ७६ ॥ याला-गीं त्यांच्या भजनापाशीं ॥ विघ्नें छळूं धांवती अपैसीं ॥ विघ्नीं अभि-भव नव्हे त्यांसी ॥ तूं हृषीकेशी रक्षिता ॥ ७७ ॥ सांडूनि स-काम क-ल्पना ॥ जे रतले तुझ्या चरणा ॥ त्यांस आठही प्रहर जाणा ॥ तूं नारायणा रक्षिसी ॥ ७८ ॥ भक्त विघ्नीं होती कासाविसी ॥ धांवधांव ह्मणती हृषीकेशी ॥ तेव्हां तूं धांवण्या धांवसी ॥ निष्ठुर नव्हसी नारा-यणा ॥ ७९ ॥ विघ्न न येतां भक्तांपासीं ॥ आधींच भक्त-संरक्षणासी ॥ तूं भक्तांचे चौपासी ॥ अहर्निशीं सं-रक्षिता ॥ ८० ॥ विघ्न छळूं धांवे स-कोप ॥ तंव विघ्नीं प्रगट तुझें स्व-रूप ॥ यालागीं भक्तांसि अल्प ॥ विघ्न-प्रताप बाधूं न शके ॥ ८१ ॥ कामें छळावें हरि-भक्तांसि ॥ तंव हरि कामाचा हृदय-वासी ॥ तेव्हां विघ्नची निर्विघ्न त्यांसी ॥ भय भक्तांसी स्वप्नीं नाहीं ॥ ८२ ॥ विघ्न उपजवी वि-रोध ॥ तंव वि-रोधा स-बाह्य गो-

---

१ नियमन, आळा. २ चोहींकडे.

विंद ॥ मग वि-रोध तोचि महा-बोध ॥ स्वानंद-कंद निज-भक्तां ॥८३॥ ज्यांसि तुझ्या चरणीं भावार्थ ॥ त्यांसि विघ्नीं प्रगटे परमार्थ ॥ ऐसा भाव-बळें तूं समर्थ ॥ साह्य सतत निज भक्तां ॥ ८४ ॥ यापरि समर्थ तूं सं-रक्षिता ॥ तें जाणोनि विघ्नां समस्तां ॥ पाय देऊनि इंद्र-पद-माथां ॥ पावती परमार्था तुझिया कृपें ॥ ८५ ॥ देव संरक्षिता ज्यांसी ॥ विघ्नें छळूं धांवती त्यांसी ॥ मग सकामांची गती कायसी ॥ वि-देहा[1] ह्मणसी तें ऐक ॥ ८६ ॥ विषय-काम धरोनि मनीं ॥ इंद्रादि-देवां बळि-पूजनीं ॥ जे भजले याग-यजनीं ॥ देव त्यांलागोनी करिती विघ्न ॥ ८७ ॥ इंद्र याज्ञिकांचा राजा ॥ स-काम याज्ञिक त्याच्या प्रजा ॥ यज्ञ-भाग अर्पिती वोजा ॥ पावल्या बळि-पूजा न करिती विघ्न ॥ ८८ ॥ ह्मणसी कामादिक विटंबिती ॥ ते निष्काम कदा नातळती ॥ सहज कामा वश्य असती ॥ सदा कर्में करिती स-काम ॥ ८९ ॥ जे मज कामासी वश होती ॥ ते तप वेंचूनि भोग भोगिती ॥ जे आतुडले क्रोधाच्या हातीं ॥ ते वृथा नागवती तापसी ॥ ९० ॥ प्राणायामें प्राणापानीं ॥ निज प्राणातें आकळोनी ॥ वात वर्ष शीत उष्ण साहोनी ॥ जे अनुष्ठानीं गुंतले ॥९१॥ जे अल्प अभिमाना हातीं ॥ जे क्रोधासि वश होती ॥ ते शाप देऊनि तप-संपत्ती ॥ व्यर्थ नागविती निज-निष्ठा ॥ ९२ ॥ जे अ-पार सागर तरती ॥ ते गोष्पदोदकीं बुडती ॥ तेवीं मज कामातें जिणोनि जाती ॥ तेही नागवती निज-क्रोधें ॥ ९३ ॥ मज कामाची अ-पूर्ण काम-वृत्ती ॥ तेची क्रोधाची दृढ स्थिती ॥ काम-क्रोध अ-भक्तां बाधिती ॥ हरि-भक्तांप्रती तें न चले ॥९४॥ तुझ्या भक्ताप्रती जाण ॥ न चले काम-क्रोध-बंधन ॥ तो तूं भक्त-पती नारायण ॥ तुज आमुचें कामपण केविं बाधी ॥ ९५ ॥ नेणतां तुझा महिमा ॥ आह्मी करूं आलों निज धर्मा ॥ तुज-पासीं नित्य निज-क्षेमा ॥ पुरुषोत्तमा कृपाळुवा ॥ ९६ ॥ अपकाऱ्या उपकार करिती ॥ या नांव निर्विकार निज-शांती ॥ तेचि शांतीची परिपाक-स्थिती ॥ विघ्नकर्त्यांप्रती हरि दावी ॥ ९७ ॥ सांगोनियां आपुली स्थिती ॥ कामादिक स्तुति करिती ॥ तंव परमाश्चर्य देखती ॥ स्त्रिया अत्यद्भुती अकस्मात ॥९८॥ रूप वैभव अलंकार ॥ श्रियेहूनियां सुंदर ॥ सेवेलागीं अति-तत्पर ॥ सदा सादर सावधानें ॥ ९९ ॥ नवल लाघव

[1] हे जनकराजा.

नारायणा ॥ कैसें या दाखविलें विंदाना ॥ त्या स्त्रिया सकळ स्वर्गांगना ॥ दिवा खद्योत जाणा तैशा दिसती ॥ १०० ॥ या स्त्रिया देखोनि दृष्टी ॥ * * * ॥ १०१ ॥ भ्रमर विसरले झणत्कार ॥ कोकिळा विसरल्या पंचम स्वर ॥ प्राण विसरला संचार ॥ देवानुचर भुलले ॥ १०२ ॥ देखोनि त्यांचिया स्वरूपासी ॥ अप्सरा दिसती जैशा दासी ॥ अत्यंत लज्जा झाली त्यांसी ॥ काळिमेसी उतरल्या ॥ १०३ ॥ त्यांचे अंगींचा सु-गंध-वात ॥ तेणें भुलला वसंत ॥ मलयानिल झाला भ्रांत ॥ त्यांचा अंग-वात लागतां ॥ १०४ ॥ नारायणासी विद्या कैसी ॥ जे भूलवूं आले आपणासी ॥ भुली पाडिली तयांसी ॥ योग-मायेसी दावुनी ॥ १०५ ॥ सुंदरत्वें रंभा तिलोत्तमा ॥ जियां मंदर-मथनीं जितली रमा ॥ रंभेहुनियां उपमा ॥ उत्तमोत्तमा अति-रूपें ॥ १०६ ॥ तें अति-आश्चर्य देखोन ॥ झाले कामादिक मूर्छायमान ॥ तयांप्रती नारायण ॥ काय हांसोनि बोलिला ॥ १०७ ॥ आह्मीं अवश्य पूजावें तुह्मांसी ॥ कांहीं अर्पावें बलिदानासी ॥ संतोषावया इंद्रासी ॥ यांतील एकादी दासी अंगीकारा तुह्मी ॥ १०८ ॥ यांचें सौंदर्य अति-थोर ॥ ह्मणाल होईल अपमान-कर ॥ तुह्मांसमान जे सुंदर ॥ तिचा अंगीकार करावा तुह्मीं ॥ १०९ ॥ ह्मणाल यांत नाहीं हीन ॥ आवघ्या सौंदर्यें संपूर्ण ॥ कोणी न दिसे आह्मांसमान ॥ केवीं आपण अंगीकारावी ॥ ११० ॥ जरी नाहीं तुह्मांसमान ॥ सकळ सौंदर्यें अति-संपन्न ॥ तरी एकीचें करावें अंगीकरण ॥ होईल भूषण स्वर्गासी ॥ १११ ॥ ऐसें नारायणाचें वचन ॥ ऐकोनि हरिखलीं संपूर्ण ॥ करूनियां साष्टांग नमन ॥ मस्तकीं वचन वंदिलें ॥ ११२ ॥ ऐकोनि नारायण-वचन ॥ मस्तकांबुजीं करूनियां नमन ॥ ऊर्वशी पुढारून ॥ कामादिगण निवती वेगीं ॥ ११३ ॥ नारायणाचे ऊरु-स्पर्शी ॥ उभी होती नारायणापाशीं ॥ तेंचि नांव झालें तिसी ॥ ह्मणती ऊर्वशी स्वर्गांगना ॥ ११४ ॥ ते देवाचे-दूत ॥ स्वर्ग पावले समस्त ॥ मग शक्राचे सभे आंत ॥ सांगती अद्भुत नारायण-शक्ति ॥ ११५ ॥ तिहीं नारायणाचें चरित्र ॥ सांगीतलें अति-विचित्र ॥ तेणें अवघेचि सुर-वर ॥ झाले थोर वि-स्मित पैं ॥ ११६ ॥

वेंचे रामायणांतील.

रामचंद्र सेनेसहित रावणाशीं युद्ध करण्याकरितां लंकेस गेल्यावर युद्ध करावयाच्या पूर्वीं, त्यानें वालीचा मुलगा अंगद ह्यास वकील करून रावणाकडे शिष्टसंप्रदायाप्रमाणें पाठविलें. अंगदानें रावणाच्या सभेंत जाऊन त्यास सीता रामाला परत देण्याविषयीं पुष्कळ उपदेश केला; परंतु रावणानें तो ऐकिला नाहीं. मग अंगद रामाकडे परत आला. हें ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे.

अंगद-शिष्टाई.

ओंव्या.

याउपरि काय कर्तव्य-ता ॥ श्री-राम पुसे समस्तां ॥ अवघे ह्मणती रघु-नाथा ॥ युद्ध तत्वतां करावें ॥ १ ॥ स-सैन्य मारावें लंका-नाथा ॥ विचार कायसा पैं आतां ॥ ऐसें समस्तीं सांगतां ॥ तें रघु-नाथा न मानें ॥ २ ॥ जे जे राज-धर्म विहित ॥ त्यांहींच साधे परमार्थ ॥ ऐसे धर्म रघु-नाथ ॥ उपपादीत शास्त्रार्थु[1] ॥ ३ ॥ अतिशयें जो समर्थ ॥ शिष्टे[2] धाडावा लंकेंत ॥ ऐसें बोलतां रघु-नाथ ॥ कपि समस्त क्षोभले ॥ ४ ॥ आपुली चोरूनि नेली सीता ॥ आपणचि शिष्ट पाठवावा आतां ॥ हें तंव अ-युक्त रघु-नाथा ॥ युद्ध करितां भय काय ॥ ५ ॥ ऐसें बोलतां समस्त ॥ राम सांगे राज-धर्मार्थ ॥ भूत-दया परमार्थ ॥ समन्वित[3] उपपादी ॥ ६ ॥ युद्ध-धर्म चतुर्विध ॥ साम दान दंड भेद ॥ हे अनादि-सिद्ध प्र-सिद्ध ॥ विशद भेद वर्णिले ॥ ७ ॥ युद्ध-समयीं सामानुक्रम[4] ॥ हाचि मुख्यत्वें राज-धर्म ॥ सामीं भूत-दया संभ्रम[5] ॥ सामचि होय परमार्थ[6] ॥ ८ ॥ साम न करितां जे जाण ॥ युद्ध करिती दारुण ॥ अ-संख्य मरती प्राणि-जन ॥ हत्या कवण सोशील ॥ ९ ॥ ऐकोनि रामाचें वचन ॥ हनुमान् घाली लोटांगण ॥ अंगद सुग्रीव बिभीषण ॥ वानर-गणासमवेत ॥ १० ॥ पडतां वानरांचें अनुमोदन ॥ स्वयें पुसे रघु-नंदन ॥ शिष्ट पाठवावा कोण ॥ तो निवडोनि सांगा मज ॥ ११ ॥

---

१ शास्त्रार्थाला अनुसरून असणारे. २ वकील. ३ समर्पक रीतीनें. ४ सामोपाया-पासून आरंभ. ५ आदर. ६ स्तुत्य कृत्य.

शिष्ट नसावा महा भ्याड ॥ शिष्टें न धरावी भीड ॥ शिष्ट बोलका सुघं-ड ॥ निवडा मौढ निज-बुद्धि ॥ १२ ॥ शिष्ट पाहिजे चपळ चतुर ॥ देऊं जाणे प्रत्युत्तर ॥ राहोनियां धुरे-समोर ॥ स्वामि-कार्य-साधक ॥ १३ ॥ हनुमान् ह्मणे रघु-नंदना ॥ वानर-वीरांची गणना ॥ वीस पद्में संख्या जाणा ॥ अंगवणें अति-बळी ॥ १४ ॥ यांहि माजी वाळि-सुत ॥ अंगद बळें वि-ख्यात ॥ रावणाचे सभे आंत ॥ अति समर्थ बोलावया ॥ १५ ॥ अंगद बोलोनि निधोट ॥ अंगद वीर धीर सु-भट ॥ गांजूं शके दश-कंठ ॥ तोचि शिष्ट योजावा ॥ १६ ॥ पाचारूनि अंगदासी ॥ राम आलिंगी हृदयासीं ॥ शिष्ट होऊनी रावणापाशीं ॥ सांगें त्यासी महावाक्य ॥ १७ ॥ दंडासि कारण मुख्य चोरी ॥ तुवां चोरिली माझी नारी ॥ तुज दंडावया बाण-धारी ॥ आलों निर्धारी मी राम ॥ १८ ॥ मुख्यत्वें पर-दारा-हरण ॥ तुझ्या मरणाचें कारण ॥ दुर्धर सुटल्या माझे बाण ॥ तुजला कोण राखेल ॥ १९ ॥ यालागीं तूं अर्पी सीता ॥ शरण जाईं अयोध्या-नाथा ॥ लंका-निज-राज्यीं स्वस्थता ॥ तरीच तूतें होईल ॥ २० ॥ ऐसें श्री-रामें आपण ॥ स्व-मुखें अंगदा सांगून ॥ अमृत-फळें देऊनि जाण ॥ करवी गमन लंकेशी ॥ २१ ॥ अंगद ह्मणे श्री-रघु-नाथा ॥ आज्ञा प्रमाण जी समर्था ॥ स्वयें पुरुषार्थ बोलतां ॥ अंगीं मूर्खता येऊं पाहे ॥ २२ ॥ श्री-रामासि नमस्कार ॥ करूनी मुखीं नाम-गजर ॥ अवलोकूनी लंका-पुर ॥ अंगद वीर उडाला ॥ २३ ॥ जैसा श्री-रामाचा बाण ॥ तैसें अंगदाचें उड्डाण ॥ स-त्वर क्रमूनि गगन ॥ आला आपण लंकेसी ॥ २४ ॥ रावण-सभेपुढें जाण ॥ आलें अंगदाचें उड्डाण ॥ तेणें दचकला दशानन ॥ कंपायमान भय-भीत ॥ २५ ॥ अवध्यांचा करावया घात ॥ पुढती आला रे हनुमंत ॥ ऐसा वळसा लंके आंत ॥ अति आकांत राक्षसां ॥ २६ ॥ अंगदासी सन्मुख ॥ बोलों न शके दश-मुख ॥ आणीक कोण बोले मशक ॥ झाली टकमक राक्षसां ॥ २७ ॥ मी अतिथी आलों सभेंत ॥ कोणी न पुसां स्वागत ॥ भयें झालां अति-भ्रांत ॥ निश्चित महामूर्ख हो ॥ २८ ॥ हनुमंतें अशोक-वनीं बळी ॥ केली राक्षसां रंवदळी ॥ तेणें तुह्मां दांत-खिळी ॥ वचनावळी खुंटली ॥

१ चतुर. २ अग्रभागीं. ३ शक्तीनें. ४ पराक्रम. ५ पुकारा. ६ हाहाकार.

॥ २९ ॥ ऐकोनि अंगदाचें वचन ॥ दुरुक्ति-बोलामाजीं छळणें ॥ स्वयें अनुवादे रावण ॥ सावधान अवधारा ॥ ३० ॥ सांडूनि दुर्ग-द्वार-भूमी ॥ तूं आलासी अ-मार्ग-गामी ॥ यास्तव तुजशीं न बोलों आह्मी ॥ मौनांनुक्रमें राहिलों ॥ ३१ ॥ अ-मार्ग-गामी यासीं भाषण ॥ हें तों आह्मां अति दूषण ॥ ऐकोनि रावणाचें वचन ॥ हास्य आलें अंगदा ॥ ३२ ॥ रावणा ऐक सावधान ॥ देखे पुढिलाचे अव-गुण ॥ आपुले न देखे दुर्गुण ॥ रासभ पूर्ण तो एक ॥ ३३ ॥ मुख्य अ-धर्म तस्करपण ॥ तें ही पर-दारा-हरण ॥ तैसा तूं पापी रावण ॥ काळें वदन त्रि-लोकीं ॥ ३४ ॥ अंगद खवळला देखोन ॥ चळचळ कांपे दशानन ॥ ह्मणती राक्षस प्रधान ॥ दुसरें विघ्न हें आलें ॥ ३५ ॥ पहिला करूनी गेला होळी ॥ दुसरा त्याहूनि आला बळी ॥ राक्षस कांपती चळचळी ॥ आतुर्बळी वानर ॥ ३६ ॥ रावणासन्मुख सिंहासनीं ॥ अंगद बैसला पुंच्छासनीं ॥ वांकुल्या दावी फळें खाउनी ॥ मिचकाउनी नयनांतें ॥ ३७ ॥ अंगद बैसला देखोन ॥ हळूच पुसे दशानन ॥ हनुमान् नव्हेसि तरि तूं कोण ॥ किमर्थ एथें आलासी ॥ ३८ ॥ ऐसें पुसतां लंका-नाथ ॥ अंगद आपुला वृत्तांत ॥ स्वयें असे पैं सांगत ॥ रघु-नाथातें स्मरोनि ॥ ३९ ॥ जेणें मारीच मारिला वनांत ॥ खर-दूषणां केला घात ॥ त्या श्री-रामाचा मी दूत ॥ वालि-सुत अंगद ॥ ४० ॥ रावणा घालूनि काखेतळीं ॥ स-मुद्रीं केल्या आंघोळी ॥ त्याचा पुत्र मी आतुर्बळी ॥ आलों तुजजवळी तें ऐक ॥ ४१ ॥ सीता देउनी शरणागत ॥ झाल्या वांचेल लंका-नाथ ॥ नातरी त्याचा करीन घात ॥ ऐसें रघु-नाथ बोलिला ॥ ४२ ॥ धिक् रामाचा पुरुषार्थ ॥ धिक् धिक् तुझाही बळार्थ ॥ जेणें केला पितृ-घात ॥ त्याचा दूत ह्मणविशी ॥ ४३ ॥ ठेंकुनी केला पितृ-घात ॥ मातेसी दुजा योजिला कांत ॥ ऐसा नष्ट जो रघु-नाथ ॥ त्याचा दूत ह्मण-विशी ॥ ४४ ॥ अंगदा ऐसा नि-लाजिरा ॥ पाहतां जनीं न दिसे दुसरा ॥ काय मुख दाखविशी वानरा ॥ रिघोनी सागरीं जीव देईं ॥ ४५ ॥ नातरी करीं आड-विहिरी ॥ पोटीं घालोन घेईं सुरी ॥ जळो जळो तुझी थोरी ॥ निंद्य संसारीं तूं एक ॥ ४६ ॥ साधावया पितृ-कार्या-

---

१ मर्मभेदक भाषण. २ किल्ल्याच्या दरवाजाचा मार्ग. ३ मौन धरून. ४ शेपटाच्या आसनावर. ५ ठकवून.

र्थ ॥ मिथ्या ह्मणसी राम-दूत ॥ हा ही कळला मज भावार्थ ॥ शरणागत तूं माझा ॥ ४७ ॥ मारुनी राम-लक्ष्मण ॥ करूनि सु-ग्रीवाचें हनन ॥ तुज किष्किंधा देईन ॥ सत्य वचन हें माझें ॥ ४८ ॥ ऐसें बोलतां दशानन ॥ अंगद झाला हास्य-वदन ॥ खोंचूनि देतसे प्रति-वचन ॥ तें सावधान अवधारा ॥ ४९ ॥ स्वयं-वरीं धनुष्या बाण ॥ चढवितां सभेंत पडलासि उलथोन ॥ तुझे अंगीं नपुंसकपण ॥ कैसें शरण म्यां व्हावें ॥ ५० ॥ बहुत ऐकिले रावण ॥ त्यांमाजीं तूं कवण ॥ त्यांचें वि-विध लक्षण ॥ विचक्षण जाणती ॥ ५१ ॥ रावण दश-मुखांचें किडें ॥ किंवा पातळें घुंगुरडें ॥ बळी न पाहे तयाकडे ॥ तो कोणता रावण ॥ ५२ ॥ विचित्र देखोनी वानरीं ॥ मज अंगदाच्या पाळण्यावरी ॥ रावण बांधिला खेळण्यापरी ॥ हेम-सूत्री शृंखळें ॥ ५३ ॥ त्यांतील तूं कोण रावण ॥ हें पुसावें न लगे जाण ॥ माझ्या पद-लत्तांचे वण ॥ मुखीं संपूर्ण दीसती ॥ ५४ ॥ माझ्या मुताची बाळ-धार ॥ मुखीं पडतां निरंतर ॥ झाले स-चिन्ह उभय अधर ॥ ते हे उघड दीसती ॥ ५५ ॥ तो तूं अतिशय दीन हीन ॥ भेद्रीं बैसलासी रावण ॥ तुज कैंची आंगवण ॥ करावया रण रामासीं ॥ ५६ ॥ अंगदाचे वाग्बाण ॥ हृदयीं खोंचले संपूर्ण ॥ तेणें तळमळी रावण ॥ प्राण जाऊं पाहती ॥ ५७ ॥ सभेसि बैसोनी वानरा ॥ किती जल्पशी सैरावैरा ॥ तोंडा नाहीं वोढा^(?)रा ॥ दश-शिरा नोळखिसी ॥ ५८ ॥ ऐकें माझी आंगवण ॥ बंदीं घातले सुर-गण ॥ राम बापुडें तें कोण ॥ मजसीं रण करावया ॥ ५९ ॥ इंद्र-चंद्रादि सकळ सुर ॥ माझे घरचे झाले चाकर ॥ मद्भयें कांपती थरथर ॥ अहर्निशीं राबती ॥ ६० ॥ राम बापुडें केवळ नर ॥ आमुचें खाजुगें ग्रासमात्र ॥ वानर जे कां वन-चर ॥ धाकेंचि संग्रामीं मरतील ॥ ६१ ॥ मुख्य भक्ष्य राम-लक्ष्मण ॥ मर्कटें कोशिंबिरी जाण ॥ एका ग्रासें कुंभ-कर्ण ॥ भक्षील आपण क्षणार्धें ॥ ६२ ॥ ऐक रे रावणा दुर्मती ॥ दुष्ट-बुद्धी दुष्ट-रीती ॥ चैतन्य-विग्रही राम-मूर्ती ॥ त्याप्रती मनुष्य ह्मणसी तूं ॥ ६३ ॥ श्री-रामाचा सेवक ॥ हनुमंत एकला

१ लक्ष्य देऊन. २ ऐका. ३ विष्णूनें वामनावतार घेऊन पाताळीं घातलेला दैत्यांचा राजा. ४ सोन्याच्या सांखळीनें. ५ सिंहासनावर. ६ प्रतिबंध. ७ रावणाला. ८ खाद्य. ९ ज्ञानमूर्ति—ज्ञानस्वरूपी.

एक ॥ तेणें मर्दूनि तुझें कटक ॥ तुझें मुख जाळिलें ॥ ६४ ॥ सीता अर्पूनि आपण ॥ रामासि रिघालिया शरण ॥ तैंच वांचती तुझे प्राण ॥ एऱ्हवीं मरण तुज आलें ॥ ६५ ॥ सीता रामासि न देतां जाण ॥ रावणा तुज राखेल कोण ॥ मीच तुझा घेईन प्राण ॥ आंगवण पाहें माझी ॥ ६६ ॥ रावणा तुझीं दहा शिरें ॥ मीच छेदितों नखाग्रें ॥ परि तीं शिवे-स्व[1] अ-पवित्रें ॥ ह्मणोनी करें स्पर्शीना ॥ ६७ ॥ अंगद आदळला आंगासी ॥ बोलिला निष्ठुर वाक्यासी ॥ तेणें रावणा कासाविसी ॥ अति-कोपेसीं कोपला ॥ ६८ ॥ वांचवावया आपणास ॥ क्रोधें सांगे प्रधानांस ॥ धरा मारा वानरास ॥ मज सभेंत निर्भर्त्सी ॥ ६९ ॥ कांहीं न धरितां भीड ॥ सभेमध्यें हा माकड ॥ माझें ह्मणे काळें तोंड ॥ खंड विखंड करा यासी ॥ ७० ॥ ऐकोनि रावणाचें वचन ॥ अंगदा धरावया जाण ॥ सैन्य सेनानी प्रधान ॥ अति गर्जोनी ऊठले ॥ ७१ ॥ कटीं पुच्छीं बाहु-मूळीं ॥ अंगद धरिला राक्षसीं सकळीं ॥ तयांसहित तो आतुर्बळी ॥ वेगें तत्काळीं उडाला ॥ ७२ ॥ आंग झाडिलें अंतराळीं ॥ राक्षसीं धरिला तो बळी ॥ अंग-वातें पडोनि तळीं ॥ झाली रांगोळी अवघ्यांची ॥ ७३ ॥ स्वयें मारूं नये रावण ॥ अंगद जाणोनि आपण ॥ पायीं दडपोनि दशानन ॥ मुकुट हिरोनी घेतला ॥ ७४ ॥ मुकुट घेऊनि आपण ॥ अंगद उडाला सत्राण[2] ॥ शिरें मंडप ऊचलिला पूर्ण ॥ हें नाहीं अव-गत अंगदा ॥ ७५ ॥ मंडप देखोनियां माथां ॥ कोप आला श्री-रघु-नाथा ॥ अंगदा केली अ-धर्मता ॥ दत्त[3] अर्थ आणिला ॥ ७६ ॥ अंगद ह्मणे श्री-रघुनाथा ॥ मी निज बळें उडतां ॥ केव्हां मंडप बैसला माथा ॥ मज न कळतां एथें आला ॥ ७७ ॥ ऐशीं-सहस्र स्तंभ ज्यासी ॥ ऐसा मंडप घेऊनी सहजेसीं ॥ पुनरपि नेऊनि लंकेसी ॥ ठेवी स्व-स्थानीं अंगद ॥ ७८ ॥ श्री-रामें मुकुट घेऊन ॥ पाचारिला बिभीषण ॥ त्याचे मस्तकीं आपण ॥ संतोषोनी घातला ॥ ७९ ॥

---

१ शिवाला अर्पिलेली वस्तु घेतल्यास महापाप लागतें. रावणानें आपलीं शिरें शिवास वाहिलीं होतीं, ह्या गोष्टीस उद्देशून एथें त्यांस " शिवस्व " ह्मटलें आहे. २ सवेग. ३ पूर्वीच लंकेचें राज्य रामानें बिभीषणास दिलें होतें ह्मणून " दत्त अर्थ " (दिलेली वस्तु) असें ह्मटलें आहे.

तुकाराम.

तुकाराम हा पुण्यापासून नऊ कोसांवर देहू ह्मणून एक गांव आहे तेथचा राहाणारा. ह्याचा बाप जातीचा शूद्र असून वाणीपणाचा धंदा करीत असे. तुकारामाचें चित्त अल्पवयापासूनच संसारांत नव्हतें. तशांत त्याची बायको जिजाबाई ही स्वभावानें द्वाड असून त्याला पुष्कळ त्रास देई; ह्यामुळें तो अधिकच उदास झाला.

तुकाराम कथा करीत असे.' त्याच्या कथेंत गायनादिक मनोरंजक साधनें नसत. आपण केलेले अभंग ह्मणून त्यांचा अर्थ स्पष्ट करून दाखवावा आणि लोकांस बोध करावा, हाच त्याचा उद्देश असे. कथा करण्याची चाल तेव्हांपासूनच पडली असें ह्मणतात.

तुकाराम शिवाजीराजाच्या कारकीर्दींत होता. नामदेवाप्रमाणें तुकारामानें हजारों अभंग केले आहेत. त्याच्या कवितेंत औत्सुक्य व प्रेम पुष्कळ; त्याचें बोलणें निर्भीड व मनांत ठसण्याजोगें आहे.

तुकाराम आपल्या वयाचे ४१ वे वर्षी वारला.
जन्मशक १५३० इ. स. १६०८.
मरणशक १५७१ फा० व० १२ इ. स. १६४९.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

१ भक्ति, ज्ञान, वैराग्य व नीति ह्यांवर मुख्यत्वेंकरून ह्याचे अभंग आहेत, व कांहीं आख्यानांवरही अभंग आहेत.

२ पदें.

स्फुट अभंग.

(१)

अगा करुणाकरा करितसें धांवा ॥ या मज सोडवा लवकरी ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ ऐकोनियां माझीं करुणेचीं वचनें ॥ व्हावें नारायणें उतावीळ ॥धृ॥
मागें पुढें अवघा दिसे रिता ठाव ॥ ठेवूनि पायीं भाव वाट पाहें ॥ २ ॥
उशीर तो आतां न पाहिजे केला ॥ अहो जी विठ्ठला माय-बापा ॥३॥

उरलें तें एक हेंचि मज आतां ॥ अवघें विचारितां शून्य झालें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे आतां करीं कृपा-दान ॥ पाउलें समान दावीं डोळां ॥ ५ ॥

(२)

नाहीं संतपण मिळत हें हाटीं ॥ हिंडतां कपाटीं रानीं वनीं ॥ १ ॥
न ये मोल देतां धनाचिया राशी ॥ नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें॥२॥
तुका ह्मणे आहे आपल्या तें अंगीं ॥ गवसेना जगीं दुजे ठायीं ॥ ३ ॥

(३)

भोरप्यानें[1] सोंग पालटिलें वरी ॥ बक ध्यान धरी मत्स्या जैसें ॥ १ ॥
टिळे माळा मैंद मुद्रा लावी अंगीं ॥ देखों नेदी जगीं फांसे जैसे ॥ २ ॥
ढीवर यो मत्स्या चारा घाली जैसा ॥ भीतरील फांसा कळों नेदी ॥ ३ ॥
खाटिक हा स्नेह-वादें पशु पाळी ॥ कापावया नेळी[2] तैया[3] साठीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तैसा भला मी लोकांत ॥ परि तूं कृपावंत पांडुरंगा ॥ ५ ॥

(४)

विरोधाचें मज न साहे वचन ॥ बहु होतें मन कासावीस ॥ १ ॥
ह्मणउनी जीवा न साहे संगती ॥ बैसतां एकांतीं गोड वाटे ॥ २ ॥
देहाची भावना वासनेचा संग ॥ नावडे उबग आला यांचा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देव अंतरे यामुळें ॥ आशा-मोह-जाळें दुःख वाटे ॥ ४ ॥

(५)

न-लगे मायेसी बाळ निरवावें ॥ आपुल्या स्वभावें वोढे त्यासि ॥ १ ॥
मज कां लागला करणें विचार ॥ ज्याचा कारभार त्याचे माथा ॥ २ ॥
गोडधड त्यासी ठेवी न मागतां ॥ समाधान खातां नेदी मना ॥ ३ ॥
खेळतां गुंतलें उमगूनी आणी ॥ बैसोनीयां स्तनीं लावी बळें ॥ ४ ॥
त्याच्या दुःखें पीडे आपण खापरीं ॥ लाही तळीं वरी होय जैसी ॥५॥
तुका ह्मणे देह विसरे आपुला ॥ आघात ती त्याला लागों नेदी ॥ ६ ॥

(६)

सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें ॥ भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ १ ॥
मुक्ताफळ-हार खरासि घातला ॥ कस्तुरी सुकराला चोजविली ॥ २ ॥
वेद परायण बधिरा सांगे ज्ञान ॥ तयाची ते खूण काय जाणे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ज्याचें तोचि एक जाणे ॥ भक्तीचें महिमान साधु जाणे ॥४॥

१ बहुरूप्यानें. २ अथवा. ३ त्याचो मान. ४ वर्म.

(७)

संतांचीये गांवीं प्रेमाचा सु-काळ ॥ नाहीं तळमळ दुःख लेश ॥ १ ॥
तेथें मी राहीन होउनी याचक ॥ घालतील भीक तेची मज ॥ २ ॥
संतांचीये गांवीं वरो भांडवल ॥ अवघा विठ्ठल धन वित्त ॥ ३ ॥
संतांचें भोजन अमृताचें पान ॥ करीती कीर्तन सर्व काळ ॥ ४ ॥
संतांचा उदीम उपदेशाची पेंठ ॥ प्रेम-सुख-साठ घेती देती ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे तेथें आणिक नाहीं परी ॥ ह्मणोनि भीकारी झालों त्यांचा ॥६॥

(८)

सर्व-भावें आलों तुजची शरण ॥ काया-वाचा-मनासहित देवा ॥ १ ॥
आणीक दुसरें न ये माझे मना ॥ राहीली वासना तुझे ठायीं ॥ २ ॥
माझीयेवरीचें कांहीं जड-भारी ॥ तुजवीण वारी कोण देवा ॥ ३ ॥
तुझे आह्मी दास आमचा तूं धनी ॥ चालत दुरूनी आलों मागें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे आतां घेतलें धरणें ॥ हिशोबाकारणें रूठी देई ॥ ५ ॥

(९)

नीचपण बरवें देवा ॥ न चले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥
महापुरें झाडें जाती ॥ तेथें लोहाळे राहती ॥ २ ॥
येती सिंधूच्या लहरी ॥ नम्र होतां जाती वरी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हेंचि फळ ॥ पाय धरिल्या न चले बळ ॥ ४ ॥

(१०)

कन्या सासुऱ्यासी जाये ॥ मागें परतोनि पाहे ॥ १ ॥
तैसें झालें माझ्या जिवा ॥ केव्हां भेटसी केशवा ॥ २ ॥
चुकलिया माये ॥ बाळ हुरू हुरू पाहे ॥ ३ ॥
जीवनावेगळी मासोळी ॥ तैसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

(११)

बरोबरी अवघें झालें ब्रह्म-ज्ञान ॥ परी मेळवण बहू मांजी ॥ १ ॥
निर्गें कोणापासीं होय एक रज ॥ तरी द्या रे मज दुर्बळासी ॥ २ ॥
आशा तृष्णा मनीं कालवूनी दोन्ही ॥ दंभ तो दुरूनी दीसतसे ॥ ३ ॥
काम क्रोध लोभ शीणवी बहूत ॥ मेळवूनी आंत काळकूट ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तेथें कांहीं हाता न ये ॥ आयुष्य तें जाये वायां सर्व ॥ ५ ॥

१ लहानपण. २ घावरून. ३ ब्रह्मज्ञानामध्यें.

(१२)

थुंकोनियां लोभ मान ॥ दंभ करीतों कीर्तन ॥ १ ॥
झालों उदासीन देहीं ॥ एकावीण चाड नाहीं ॥ २ ॥
अर्थ अनर्थासारिखा ॥ करुनि ठेवीला पारिखा ॥ ३ ॥
उपाधी-वेगळा ॥ तुका राहीला सोवळा ॥ ४ ॥

(१३)

भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास ॥ गेले आशा-पाश निवारूनी ॥ १ ॥
विषय तो त्यांचा झाला नारायण ॥ नावडे जन धन माता पीता ॥ २ ॥
निर्वाणीं गोविंद असे मागें पुढें ॥ कांहींच सांकडें पडों नेदी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सत्य-कर्मा व्हावें साह्य ॥ अ-सत्यासी भय नरका जाणें ॥४॥

(१४)

याजसाठीं केला होता अट्टाहास ॥ शेवटींचा दीस गोड व्हावा ॥ १ ॥
आतां निश्चितीनें पावलों विसावा ॥ खुंटल्या त्या धांवा तृष्णेचीया ॥२॥
कवतुक वाटे जालिया वेचाचें ॥ नांव मंगळाचें तेणें गुणें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मुक्ति पर्णीली नोवरी ॥ आतां दिवस चारी खेळीमेळी ॥ ४ ॥

(१५)

आणिकांच्या घातें ॥ ज्यांचीं निवतील चित्तें ॥ १ ॥
तेचि ओळखावे पापी ॥ निरय-वासी शीघ्र-कोपी ॥ २ ॥
कान पसरोनी ॥ ऐके वदे दुष्ट वाणी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भांडा ॥ धीर नाहीं त्याच्या तोंडा ॥ ४ ॥

(१६)

मांडे पुऱ्या मुखें सांगों जाणे मात ॥ तोंडीं लाळ हात चोळी रीतें ॥१॥
ऐसियाच्या गोष्टी फिक्या मिठेंविण ॥ रुचि नेदी अन्न चवी नाहीं ॥२॥
बोलों जाणे अंगीं नाहीं शूरपण ॥ काय तें वचन जाळावें तें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे बहु तोंडें जे वाचाळ ॥ तेंग तेंच मूळ लटिक्याचें ॥ ४ ॥

(१७)

निंदा स्तुती करवी पोट ॥ सोंग दाखवी बहु भाट ॥ १ ॥
जटा राख विटंबना ॥ धीर नाहीं क्षमा मना ॥ २ ॥

१ निराळा, एकीकडे. २ पराकाष्ठेची खटपट. ३ तेंच. ४ फजीतीला कारण.

शृंगारीलें मढें ॥ जीवेंवीण जैसें कुडें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे रागें ॥ भलतें चावळे वाउगें ॥ ४ ॥

(१८)

माय ती सर्पीण बाप जरी बोका ॥ त्यांचे संगें सुखा न पवे बाळ ॥१॥
चंदनाचा शूळ सोनियाची बेडी ॥ सुख नेदी फोडी प्राण नाशी ॥२॥
तुका ह्मणे नरकीं घाली अभि-मान ॥ जरी होय ज्ञान-गर्व ताठा ॥ ३ ॥

(१९)

साधूनी बचनाग खाती तोळा तोळा ॥ आणिकांतें डोळां न पाहवे ॥१॥
साधूनी भुजंग धरितील हातीं ॥ आणिकें कांपती देखोनियां ॥ २ ॥
अ-साध्य तें साध्य करितां सायास ॥ कारण अभ्यास तुका ह्मणे ॥ ३ ॥

(२०)

मृग-जळा काय करावा उतार ॥ पाववया पार पैल थडी ॥ १ ॥
खापरांचे होन खेळती लेंकुरें ॥ कोण त्या वेव्हारें लाभ हाणी ॥ २ ॥
मंगळ-दायक करिती कुमारी ॥ काय त्यांची खरी सोयरीक ॥ ३ ॥
स्वप्नींचें जें सुख-दुःख जालें कांहीं ॥ जागृतीं तो नाहीं साच भाव ॥ ४ ॥
सारीं झालीं मेलीं लटिकें वचन ॥ बद्ध मुक्त शीण तुका ह्मणे ॥ ५ ॥

(२१)

बोलविसी तैसें आणीं अनुभवा ॥ नाहीं तरी देवा विटंबना ॥ १ ॥
मिठेंविण काय करावें मिष्टान्न ॥ शव जीवेंविण शृंगारिलें ॥ २ ॥
संपादणीविण विटंबिलें सोंग ॥ गुणेंविण चांग रूप हीन ॥ ३ ॥
कन्या-पुत्रेंविण मंगळ-दायकें ॥ वेचिलें हें फिकें द्रव्य तरी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तैसी होते मज परी ॥ न देखें अंतरीं प्रेम-भाव ॥ ५ ॥

(२२)

बोलणेंच नाहीं ॥ आतां देवावीण कांहीं ॥ १ ॥
एकसरें केला नेम ॥ देवा दिले क्रोध काम ॥ २ ॥
पाहेन ते पाय ॥ जोंवरी हे दृष्टी धाय ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मनें ॥ हेची सं-कल्प वाहणें ॥ ४ ॥

---

१ विषयाच्या आवडीनें. २ हळूहळू सवय करून. ३ मुलींच्या खेळांतील लग्नें वगैरे मंगल-कृत्यें. ४ बतावणी-ज्याचें सोंग घेतलें त्याचें हुबेहूब अनुकरण.

(२३)

खरें बोले तरी ॥ फुकासाठीं जोडे हरी ॥ १ ॥
ऐसे फुकाचे उपाय ॥ सांडूनीयां वायां जाय ॥ २ ॥
पर-उपकार ॥ एका वचनाचा फार ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मळ ॥ मनें सांडीतां शीतळ ॥ ४ ॥

(२४)

दया क्षमा शांती ॥ तेथें देवाची वसती ॥ १ ॥
पावे धांवोनीयां घरा ॥ राहे धरूनीयां थारा ॥ २ ॥
कीर्तनाचे वाटे ॥ बराडीया ऐसा लोटे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घडे ॥ पुजा नामें देव जोडे ॥ ४ ॥

(२५)

शिष्याची जो न घे सेवा ॥ मानी देवासारिखें ॥ १ ॥
त्याचा फळे उपदेश ॥ आणीका दोष उफराटे ॥ २ ॥
त्याचें खरें ब्रह्म-ज्ञान ॥ उदासीन देह-भावें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सत्य सांगें ॥ योत रागें येती ते ॥ ४ ॥

(२६)

कोटि जन्म पुण्य-साधन साधिलें ॥ तेणें हाता आलें हरि-दास्य ॥ १ ॥
रात्रंदिवस ध्यान हरीचें भजन ॥ काया-वाचा-मन भगवंतीं ॥ २ ॥
ऐसिया प्रेमळा ह्मणताती वेडा ॥ संसार रोकडा बुडवीला ॥ ३ ॥
एकवीस कुळें जेणें उद्धरिलीं ॥ हे तों न कळे खोली भाग्य-मंदा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे त्याची पाय-धुळी मिळे ॥ भव-भय पळे वंदितांची ॥ ५ ॥

(२७)

आशा हे स-मूळ खणोनी काढावी ॥ तेव्हांची गोंसावी व्हावें तेणें ॥ १ ॥
नाहीं तरी सुखें असावें संसारीं ॥ फजीति दूसरी करूं नये ॥ २ ॥
आशा मारूनीयां जयवंत व्हावें ॥ तेव्हांची नीघावें सर्वांतूनी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जरी योगाची तांतडी ॥ आशेची बीबुडी करीं आधीं ॥ ४ ॥

(२८)

हेचि वेळ देवा नका मागें घेऊं ॥ तुह्माविण जाऊं शरण कोणा ॥ १ ॥
नारायणा ये रे पाहे विचारून ॥ तुजविण कोण आहे मज ॥ २ ॥

---

१ रहस्य-वर्म. २ ईश्वर जोडण्याची. ३ बीज नाहींसें करून टाकणें.

रात्रंदिवस तुज आठवूनि आहें ॥ पाहातोसी काये सत्व माझें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे किती येऊं काकुलती ॥ कांहीं माया चित्तीं येऊं द्यावी ॥४॥

(२९)

कुमुदिनी काय जाणे तो परिमळ ॥ भ्रमर सकळ भोगीतसे ॥ १ ॥
तैसें तुज ठावें नाहीं तुझें नाम ॥ आह्मीच तें प्रेम-सुख जाणों ॥ २ ॥
माते तृण बाळा दुधाची ते गोडी ॥ ज्याची न ये जोडी त्यासी कामा॥ ३॥
तुका ह्मणे मुक्ता-फळ शिंपी पोटीं ॥ नाहीं त्याची भेटी भोग तिये ॥४॥

(३०)

जीव तोची देव भोजन ते भक्ती ॥ मरण ते मुक्ती पाखंड्याची ॥ १ ॥
पिंडाच्या पोषणीं नागवले जन ॥ लटीकें पुराण केले वेद ॥ २ ॥
मना आला तैसा करीती वीचार ॥ ह्मणती संसार नाहीं पुन्हा ॥ ३ ॥
आपूले मनींचें करूनी पाखंड ॥ जनामध्यें भांड पोट भरी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे पाठीं उडती यम-दंड ॥ पाप पुण्य लंड न विचारीती ॥ ५ ॥

(३१)

मोक्षाचें आह्मांसी नाहीं अवघड ॥ तो असे ऊघड गांठोळीस ॥ १ ॥
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी ॥ नवल त्यावीशीं पुरवितां ॥ २ ॥
ज्याचें त्यासी देणें कोणतें ऊचित ॥ मानोनीयां हीत घेतों सूखें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सूखें देईं बा संसार ॥ आवडीसी थार करीं माझे ॥ ४ ॥

(३२)

भाव भरी तया तारील पाषाण ॥ दुर्जना सज्जन काय करी ॥ १ ॥
करितां नव्हे नीट श्वानाचें हें पुच्छ ॥ खापरा परीस काय करी ॥ २ ॥
काय करिल तैया[3] साकरेचें आळें ॥ बीज तैसीं फळें येती तया ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे वज्र भंगे एक वेळ ॥ कठीण हा खळ तयाहुनी ॥ ४ ॥

(३३)

ठेवा जाणीव गुंडून ॥ एथें भावची प्र-माण ॥ १ ॥
एका अनुसरल्या काज ॥ अवघें जाणें पंढरी-राज ॥ २ ॥
होणें तर्कावितर्कांसी ॥ वाव नलगे सायासासी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भावावीण ॥ अवघा बोलती तो शीण ॥ ४ ॥

---

१ मोतीं एकदां शिंपींतून काढिलें ह्मणजे मग त्याचा तिला उपभोग व भेटी होत नाहीं. तीं दुसऱ्यास होतात; हा भाव. २ भक्तीचे सोहळे थाल तर ते हितकारक समजून अह्मी आनंदानें स्वीकारतों. ३ कारलें, कडू वृंदावन इत्यादि वनस्पतींस.

(३४)

अवध्या पातकांची मी एक रासी ॥ अवघा तूं होसी सर्वोत्तमु ॥ १ ॥
जैसा तैसा लागे करणें अंगीकार ॥ माझा सर्व भार चालविणें ॥ २ ॥
अववेंच मज गिळियेलें काळें ॥ अववींच बळें तुझे अंगीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां खुंटला उपाय ॥ अवघेचि पाय तुझे मज ॥ ४ ॥

(३५)

त्रैलोक्य पाळितां उबगला नाहीं ॥ आमचें त्या काई असे ओझें ॥ १ ॥
पाषाणाचे पोटीं बैसला दर्दुर ॥ तया मुखीं चारा कोण घाली ॥ २ ॥
पक्षी अजगर न करी संचित ॥ तयासि अनंत प्रतिपाळी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तया भार घातलीया ॥ उपेक्षीना दया-सिंधु माझा ॥ ४ ॥

(३६)

गोड नांवें क्षीर ॥ परी साखरेचा धीर ॥ १ ॥
तैसें जाणा ब्रह्म-ज्ञान ॥ बापुडें तें भक्तीविण ॥ २ ॥
रुची नेदी अन्न ॥ त्यांत नसतां लवण ॥ ३ ॥
आंधळ्यांचे[1] श्रम ॥ सीकविल्याचेची नाम ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे वीणा ॥ तारांवीण व्यर्थ जाणा ॥ ५ ॥

(३७)

बोली मैंदाची बरवी असे ॥ वाटे अंतरीं घालावे फांसे ॥ १ ॥
कैसा वरिवरि दिसताहे चांग ॥ नव्हे भाविक केवळ मांग ॥ २ ॥
टिळा टोपी माळा कंठीं ॥ अंधारीं नेउनि चेपी घांटी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तो केवळ पुंड ॥ त्यावरी वाजती यम-दंड ॥ ४ ॥

(३८)

आशा-बद्ध वक्ता ॥ भय श्रोतियांच्या चित्ता ॥ १ ॥
गातो तेंही नाहीं ठावें ॥ तोंड वासी कांहीं द्यावें ॥ २ ॥
झालें लोभाचें मांजर ॥ भीक मागे दारोदार ॥ ३ ॥
उभयतां लोभी मन ॥ वायां गेलें तें भजन ॥ ४ ॥
माप आणी गोणी ॥ तुका ह्मणे रितीं दोन्ही ॥ ५ ॥

---

१ अन्वय-अंधळ्याचे शिकविल्याचे श्रम नामची-ह्म० त्याला शिकविलें तर फक्त शिकविलें इतकेंच ह्मणतां येईल. ह्म० शब्द मात्र तो उच्चारील, त्याला रूप प्रत्यक्ष नसल्यामुळें शिकल्यापासून खरें सुख अथवा खरें ज्ञान होणार नाहीं.

(३९)

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन ॥ आश्रमासी स्थान कोपी गुहा ॥ १ ॥
कोठें ही चित्तासी नसावें बंधन ॥ हृदयी नारायण सांठवावा ॥ २ ॥
नये बोलों फार बैसों जनामधीं ॥ सावधान बुद्धी इंद्रिय-दमनीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घडी घडीनें साधावी ॥ त्रि-गुणां[1] गोवी उगवूनी[1] ॥ ४ ॥

(४०)

याचें नांव दोष ॥ राहे अंतरीं किल्मिष ॥ १ ॥
मना अंगीं पुण्य पाप ॥ शुभ उत्तम संकल्प ॥ २ ॥
बीजा ऐशीं फळें ॥ उत्तम कीं अ-मंगळें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे चित्त ॥ शुद्ध करावें हें हित ॥ ४ ॥

(४१)

काय माझें नेती वाईट ह्मणोन ॥ करूं समाधान कशासाठीं ॥ १ ॥
काय मज लोक नेतील पर-लोका ॥ जातां कोणी नरका नीवारील ॥२॥
न ह्मणें कोणासी उत्तम वाईट ॥ सुखें माझी कूट खावो मागें ॥ ३ ॥
सर्व माझा भार असे पांडुरंगीं ॥ काय माझें जगासवें काज ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे माझें सर्व ही साधन ॥ नाम-सं-कीर्तन विठोबाचें ॥ ५ ॥

(४२)

शरीर दुःखाचें कोठार ॥ शरीर रोगाचें भांडार ॥
शरीर दुर्गंधीची थार ॥ नाहीं अ-पवित्र शरीरा ऐसें ॥ १ ॥
शरीर उत्तम चांगलें ॥ शरीर सुखाचें घोसुलें[2] ॥
शरीरें साध्य होय केलें ॥ शरीरें साधलें पर-ब्रह्म ॥ २ ॥
शरीर विटाळाचें आळें ॥ माया-मोह-पाश-जाळें ॥
पतन शरीराच्या मुळें ॥ शरीर काळें व्यापिलें ॥ ३ ॥
शरीर सकळ हें शुद्ध ॥ शरीर निधींचा हा निध ॥
शरीरें तुटे भव-बंध ॥ वसे मध्यें भोगी देव शरीरा ॥ ४ ॥
शरीर अ-विद्येचा बांधा ॥ शरीर अव-गुणाचा रांधा ॥
शरीरीं वसे बहुत बाधा ॥ नाहीं गुण सुखा एक शरीरीं ॥ ५ ॥

---

१ सत्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांचा गुंता उकलून ह्म० हे तीन गुण अथवा गुणकार्यें ह्यांहून आत्मस्वरूप अगदीं भिन्न आहे असें समजून. २ ज्याला अनेक सुखें लगटून आहेत असें.

शरीरा सुख नेदावा भोग ॥ न द्यावें दुःख न करीं त्याग ॥
नव्हे वोखटे ना चांग ॥ तुका ह्मणे वेग करीं हरि-भजनीं ॥ ६॥

(४३)

न करीं दंभाचा सायास ॥ शांती राहें बहुवस ॥
जिव्हे सेवीं सुगंध-रस ॥ न करीं आळस राम-नामीं ॥ १ ॥
जन-मित्र होईं सकळांचा ॥ अ-शुभ न बोलावी वाचा ॥
संग न धरावा दुर्जनाचा ॥ करीं संतांचा सायास ॥ २ ॥
करिसी देवाविण आस ॥ अवघी होईल निरास ॥
तृष्णा वाढविसी बहुवस ॥ कधीं सुखास न पवसी ॥ ३ ॥
धरूनि विश्वास धरीं धीर ॥ करितां देव हाचि निर्धार ॥
तयाचा वाहे योग-क्षेम भार ॥ नाहीं अंतर तुका ह्मणे ॥ ४ ॥

(४४)

ठाकलोंसें द्वारीं ॥ उभा याचक भीकारी ॥ १ ॥
मज भीक घालीं देवा ॥ प्रेम भातुकें पाठवा ॥ २ ॥ 200.
याचकाचा भार ॥ नये घेऊं वेरझार ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे दान ॥ सेवा घेतल्यावांचून ॥ ४ ॥

(४५)

सोइरियासि करी पाहुणेरु बरा ॥ काढितो ठोंबरा संतालागीं ॥ १ ॥
गाईसी देखोनि बदबदा मारी ॥ घोड्याची चाकरी गोड लागे ॥ २ ॥
बाइलेच्या गोता आवडीनें पोसी ॥ माता-पितयांसि दवडितो ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे थुंका त्याच्या तोंडावरी ॥ जातो यम-पुरी भोगावया ॥ ४ ॥

(४६)

काय वाणूं आतां न पुरे हे वाणी ॥ मस्तक चरणीं ठेवीतसें ॥ १ ॥
थोरीव सांडीली आपुली परीसें ॥ नेणें शिवों कैसें लोखंडासी ॥ २ ॥
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ॥ देह कष्टवीती उपकारें ॥ ३ ॥
भूतांची दया हें भांडवल संतां ॥ आपूल्या ममता नाहीं देहीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे सूख पराचीया सूखें ॥ अमृत हें मुखें स्त्रवतसे ॥ ५ ॥

(४७)

अवघा तो शकून ॥ हृदयीं देवाचे चरण ॥ १ ॥
एथें नसतां वीयोग ॥ लाभा उणें काय मग ॥ २ ॥

संग हरीच्या नामाचा ॥ शुचिर्भूत सदा वाचा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हरिच्या दासा ॥ शुभ काळ अवघ्या दिशा ॥ ४ ॥

(४८)

बोल बोलतां वाटे सोपें ॥ करणी करितां टीर कांपे ॥ १ ॥
नव्हे वैराग्य सोपारें ॥ मज बोलतां न वाटे खरें ॥ २ ॥
विष खावें ग्रासोग्रासीं ॥ धन्य तोचि एक सोसी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे करूनि दावी ॥ त्याचे पाय माझे जिवीं ॥ ४ ॥

(४९)

धेनु चरे वनांतरीं ॥ चित्त बाळकापें घरीं ॥ १ ॥
तैसें करीं वो माझे आई ॥ ठाव देउनि राखें पायीं ॥ २ ॥
काढितां तळमळी ॥ जीवनाबाहेर मासोळी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कुडी ॥ जीवें-प्राणाची आवडी ॥ ४ ॥

(५०)

डोई वाढवूनी केश ॥ भूतें आणिती अंगास ॥ १ ॥
तरी ते नव्हती संत-जन ॥ तेथें नाहीं आत्म-खुण ॥ २ ॥
मेळवुनी नर-नारी ॥ शकुन सांगती नाना-परी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मैंद ॥ नाहिं त्यापाशीं गोविंद ॥ ४ ॥

(५१)

पोट लागलें पाठीसी ॥ हिंडवीतें देशोदेशीं ॥ १ ॥
पोटा भेणें जिकडे जावें ॥ तिकडे पोट येतें सवें ॥ २ ॥
जप तप अनुष्ठान ॥ पोटासाठीं झाले दीन ॥ ३ ॥
पोटें सांडीयेली चवी ॥ नीचापुढें तें नाचवी ॥ ४ ॥
पोट कशियानें भरे ॥ तुका ह्मणे झुरझुरूं मरे ॥ ५ ॥

(५२)

सर्वां भूतीं द्यावें अन्न ॥ द्रव्य पात्र विचारून ॥
उपतिष्ठे कारण ॥ तेथें बीज पेरीजे ॥ १ ॥

१ जीवाला (देहाभिमान धरणारी चित्कला इला) कुडी (देह) परम प्रिय वाटते, ती सोडून जाण्याचें त्याला महत् दुःख वाटतें. तसें तुजविषयीं मला वाटूं दे.
२ (जेथें) कारण (बीज) उपतिष्ठे फलोत्पादक होतें.

पुण्य करितां होय पाप ॥ दूध पाजूनी पोसिला साप ॥
करुनी अघोराचा[1] जप ॥ दुःख विकत घेतलें ॥ २ ॥
भूमी पाहातां नाहीं वेगळी ॥ माळ बरड एक काळी ॥
उत्तम निराळी ॥ मध्यम आणि कनिष्ठ ॥ ३ ॥
ह्मणोनी विवेकें ॥ कांहीं करणें ते निकें ॥
तुका ह्मणें फिकें ॥ रुची नेदी मिष्टान्न ॥ ४ ॥

(५३)

कन्येचा जे नर करीती वीकरा ॥ ते जाती अघोरा नरक-पाता ॥ १ ॥
नाम गाउनीयां द्रव्य जे मागती ॥ नेणों तयां गती कैसी होय ॥ २ ॥
कैसें होईल त्यांचें तेच हो जाणती ॥ आह्मांसी संगती न लगे त्यांची॥३॥
अमुचा सांगाती आहे तो श्री-हरी ॥ न लगे दुराचारी तुका ह्मणे ॥४॥

(५४)

दुर्बुद्धि ते मना ॥ कदा नुपजो नारायणा ॥ १ ॥
आतां मज ऐसें करीं ॥ तुझे पाय चित्तीं धरीं ॥ २ ॥
उपजला भावो ॥ तुझे कृपें सिद्धी जावो ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां ॥ लाभ नाहीं यापरता ॥ ४ ॥

(५५)

साखरेच्या गोण्या बैलाचीये पाठीं ॥ तयासी शेवटीं करबाडें ॥ १ ॥
मालाचे पैं पेटे वाहताती उंटें ॥ तयांलागीं कांटे भक्षावया ॥ २ ॥
वाऊगा हा धंदा आशा वाढविसी ॥ बांधोनियां घेसी यमा हातीं ॥ ३॥
ज्यासी असे लाभ तोची जाणे गोडी ॥ एवरीं बापुडीं शिणलीं वायां ॥४

(५६)

जेवीं नव-ज्वरें तापलें शरीर ॥ लागे तया क्षीर विषतुल्य ॥ १ ॥
तेवीं परमार्थ जीहीं दुराविला ॥ तयालागीं झाला सन्निपात[2] ॥ २ ॥
कामीण जयाच्या जाहली नेत्रासी ॥ देखी तो चंद्रासी पीत-वर्ण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मद्य-पानाची आवडी ॥ न रुचे त्या गोडी नवनीताची ॥ ४॥

(५७)

राजा चाले तेथें वैभव सांगातें ॥ हें काय लागतें सांगावें त्या ॥ १ ॥

---

१ क्रूरदेवतेचा. २ त्रिदोष-सन्निपात झाला असतां जसा मनुष्य मरतोच तसा ज्यास परमार्थ नाहीं तो नाश पावतोच.

कोणी कोणा एथें न मनी जी फुका ॥ कृपेवीण एका देवाचिया ॥ २ ॥
शृंगारिलें नाहीं तगों येत वरी ॥ उमटे लौकरी जैसें तैसें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घरीं वसे नारायण ॥ कृपेची ते खुण दिसों येते ॥ ४ ॥

(५८)

कईं वाहावें जीवन ॥ कईं पलंगीं शयन ॥ १ ॥
जैसी जैसी वेळ पडे ॥ तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥
कईं भोज्य नाना परी ॥ कईं कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥
कईं बैसावें वाहनीं ॥ कईं पाईं अनवाणी ॥ ४ ॥
कईं उत्तम प्रावर्णें ॥ कईं वसनें तीं ही जीर्णें ॥ ५ ॥
कईं सकळ संपत्ती ॥ कईं भोगणें विपत्ती ॥ ६ ॥
कईं सज्जनासीं संग ॥ कईं दुर्जनासीं योग ॥ ७ ॥
तुका ह्मणे जाण ॥ सुख दुःख तें समान ॥ ८ ॥

(५९)

कासया पाषाण पूजीती पीतळ ॥ अष्ट धातू खळ भाव-हीन ॥ १ ॥
भावची कारण भावची तारण ॥ मोक्षाचें साधन बोलीयेलें ॥ २ ॥
काय करिल जप-माळ कंठ-माळा ॥ करिसी वेळोवेळां विषय-जप ॥३॥
काय करिसील पंडित होउनी ॥ अक्षराभिमानी थोर होय ॥ ४ ॥
काय करिसील कुशल गायन ॥ अंतरीं मळीन कु-बुद्धि तो ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे भाव नाहीं करी सेवा ॥ तेणें काय देवा योग्य होसी ॥ ६ ॥

(६०)

साधकाची दशा उदास असावी ॥ उपाधी नसावी अंतर्बाह्य ॥ १ ॥
लोभातें टाकावें निद्रेतें जितावें ॥ भोजन करावें परीमित ॥ २ ॥
एकांतीं लोकांतीं स्त्रीयांसीं भाषण ॥ प्राण गेल्या जाण करूं नये ॥३॥
संग सज्जनाचा उच्चार नामाचा ॥ घोष कीर्तनाचा अहर्निशीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ऐशा साधनीं जो राहे ॥ तया ज्ञान लाहे गुरु-कृपें ॥ ५ ॥

(६१)

कासया गा मज घातलें संसारीं ॥ चित्त पायांवरी नाहीं तुझ्या ॥ १ ॥
कासया गा मज घातलें ह्या जन्मा ॥ नाहीं तुझा प्रेमा नित्य नवा ॥२॥

१ वरच्यावर आणलेली शोभा (फार वेळ) टिकत नाहीं.

नामावीण माझी वाचा अ-मंगळ ॥ ऐसा कां चांडाळ निर्मीयेला ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझी जळो जळो काया ॥ विठ्ठला सखया वांचुनीयां ॥ ४ ॥

(६२)

माता कापी गळा ॥ तेथें कोण राखी बाळा ॥ १ ॥
हें का नेणां नारायणा ॥ मज चाळवीतां दीना ॥ २ ॥
नागवी धांवणें ॥ तेथें साह्य व्हावें कोणें ॥ ३ ॥
राजा सर्व हरी ॥ तेथें दुजा कोण वारी ॥ ४ ॥
तुझ्या केल्यावीण ॥ नव्हे स्थीर वश मन ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे हरी ॥ सूत्र तुह्मां हातीं दोरी ॥ ६ ॥

(६३)

टिळे टोपी उंच दावी ॥ जनीं मी एक गोंसावी ॥ १ ॥
अवघा वर रंग सारा ॥ पोटीं विषयाचा थारा ॥ २ ॥
मुद्रा लावितो कोरूनी ॥ मान व्हावयासी जनीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसे किती ॥ नरका गेले पुढें जाती ॥ ४ ॥

(६४)

ऐसे संत झाले कळी ॥ तोंडीं तमाखूची नळी ॥ १ ॥
स्नान संध्या बूडविली ॥ पुढें भांग वोढवली ॥ २ ॥
भांग भुर्का हें साधन ॥ पचनीं पडे मद्यपान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे अवघें सोंग ॥ तेथें कैंचा पांडुरंग ॥ ४ ॥

(६५)

वर्णावी ते थोरी एका विठ्ठलाची ॥ कीर्ती मानवाची बोलों नये ॥ १ ॥
उदंडची झाले जन्मोनीयां मेले ॥ होवोनीयां गेले राव रंक ॥ २ ॥
त्यांचें नाम कोणी न घे चराचरीं ॥ साही वेद चारी वर्णिताती ॥ ३ ॥
अ-क्षय अ-ढळ चळेना वळेना ॥ तया नारायणा ध्यात जावें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तुह्मीं विठ्ठल चित्तीं ध्यातां ॥ जन्म-मरण-व्यथा दूर होती ॥५॥

(६६)

जोडोनीयां धन उत्तम वेव्हारें ॥ उदास-विचारें वेंच करी ॥ १ ॥
उत्तमची गती तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगील जीवे-खाणी ॥ २ ॥

१ आपलें रक्षण व्हावें ह्मणून ज्यास बोलाविलें, तोच जर आपणास लुटील तर. २ विषयलुब्ध न होतां खरें कल्याण होईल अशा रीतीनें. ३ उत्तम योनींत जन्म पावेल.

पर-उपकारी नेणे पर-निंदा ॥ पर-स्त्रिया सदा बहिणी मायी ॥ ३ ॥
भूत-दया गायी-पशूंचें पाळण ॥ तान्हेल्या जीवन वनामाजी ॥ ४ ॥
शांती-रूप नव्हे कोणाचें वाच्यत्व ॥ वाढवी महत्त्व वडीलांचें ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे हेंची आश्रमाचें फळ ॥ परम-पद-बळ वैराग्याचें ॥ ६ ॥

(६७)

आली सिंहस्थ पर्वणी ॥ न्हाव्यां भटां झाली धणी ॥ १ ॥
अंतरीं पापाच्या कोडी ॥ वरी बोडी डोयी दाढी ॥ २ ॥
जें बोडीलें तें निधालें ॥ सांग काय पालटलें ॥ ३ ॥
पाप गेल्याची खुण ॥ नाहीं पालटले अव-गुण ॥ ४ ॥
भक्ति-भावें वीण ॥ तुका ह्मणे अवघा शीण ॥ ५ ॥

(६८)

मऊ मेणाहून आह्मी विष्णु-दास ॥ कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥ १ ॥
मेले जित असों निजोनियां जागे ॥ जो जो जें जें मागे तें तें देऊं ॥२॥
भले तरी देऊं गांडीची लंगोटी ॥ नाठ्याळाचे काठी देऊं माथां ॥ ३ ॥
माय-बापांहूनि बहु मायावंत ॥ करूं घात-पात शत्रूहूनि ॥ ४ ॥
अमृत तें काय गोड आह्मांपुढें ॥ विष तें बापुडें कडू किती ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे आह्मी अवघेचि गोड ॥ ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

(६९)

हेची थोर भक्ती आवडली देवा ॥ संकल्पावी माया संसाराची ॥ १ ॥
ठेविलें अनंतें तैसेंची रहावें ॥ चित्तीं असों द्यावें समाधान ॥ २ ॥
वाहील्या उद्वेग दुःखची केवळ ॥ भोगणें तें फळ संचीताचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घालूं तयावरी भार ॥ वाहूं हा संसार देवा पायीं ॥ ४ ॥

(७०)

धनवंतालागीं ॥ सर्व मान्यता हे जगीं ॥ १ ॥
माता पिता बंधू जन ॥ सर्व मानीती वचन ॥ २ ॥
जंव चाले मोठा धंदा ॥ तंव बहीण ह्मणे दादा ॥ ३ ॥
सदा शृंगार-भूषणें ॥ कांता लवे बहु-मानें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे धन ॥ भाग्य अ-शाश्वत जाण ॥ ५ ॥

(७१)

लोहो परीसा रूसलें ॥ सोनेंपणासी मूकलें ॥ १ ॥

एथें कोणाचें काय गेलें ॥ ज्याचें तेणें अन-हित केलें ॥ २ ॥
गंगा आली आळशावरी ॥ आळशी देखुनि पळे दुरी ॥ ३ ॥
गांवाखालील ओहळ ॥ रागें गंगेसी न मिळे ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे होऊनी दास ॥ गुरूसी न भजती शिष्य ॥ ५ ॥

(७२)

मागेन तें एक तुज ॥ देईं विचारोनी मज ॥ १ ॥
नको दुर्जनाचा संग ॥ क्षणक्षणा चित्त-भंग ॥ २ ॥
जन्म घेईन मी नाना ॥ बहु सोसीन यातना ॥ ३ ॥
रंक होईन दीनाचा ॥ घायें देह-पात साचा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणें हेंचि आतां ॥ देईं देईं तूं सर्वथा ॥ ५ ॥

(७३)

कल्प-तरु रुया नव्हती बाभुळा ॥ पुरविती फळा इच्छी तया ॥ १ ॥
उदंड त्या गाई ह्मैसी आणि शेळ्या ॥ परि त्या निराळ्या काम-धेनु॥२॥
तुका ह्मणे देव दाखवील दृष्टी ॥ तयासवें भेटी थोर पुण्य ॥ ३ ॥

(७४)

जळो प्रेमा तैसा रंग ॥ जाय उडोनी पतंग ॥ १ ॥
सासुसाठीं रडे सून ॥ भाव अंतरींचा भिन्न ॥ २ ॥
मैंद मुखींचा कोंवळा ॥ भाव अंतरीं निराळा ॥ ३ ॥
जैसी वृंदावन-कांति ॥ उत्तम धरूं नये हातीं ॥ ४ ॥
बक ध्यान करी ॥ सोंग करूनि मासे मारी ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे सर्प डोले ॥ तैसा कथेमाजी खुले ॥ ६ ॥

(७५)

जन हें सुखाचें दिल्याघेतल्याचें ॥ बा अंत-काळींचें नाहीं कोणी ॥ १ ॥
झाल्या हीन शक्ती नाक डोळे गळती ॥ सांडोनीयां पळती रांडा पोरें॥२॥
बाईल ह्मणे खर मरता तरी बरें ॥ नासलें हें घर थुंकोनीयां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझी न होत हीं कोणी ॥ तुज चक्र-पाणीवांचूनीयां ॥ ४ ॥

(७६)

मोलें घातलें रडाया ॥ नाहीं असूं आणी माया ॥ १ ॥
तैसा भक्ति-वाद काय ॥ रंग-बेगडीचा न्याय ॥ २ ॥

वेठीं धरिल्या दावी भाव ॥ मागें पळावया पाव ॥ ३ ॥
काजळ्याच्या जोती ॥ तुका ह्मणे न लगे वाती ॥ ४ ॥

(७७)

पतित मी पापी शरण आलों तुज ॥ राखीं माझी लाज पांडूरंगा ॥ १ ॥
तारीयेले भक्त न कळे तुझा अंत ॥ थोर मी पतित पांडूरंगा ॥ २ ॥
द्रौपदी बहीण वैरीं गांजीयेली ॥ आपणा ऐसी केली पांडूरंगा ॥ ३ ॥
प्रल्हादाकारणें स्तंभीं अवतार ॥ माझा कां विसर पांडूरंगा ॥ ४ ॥
सुदामा ब्राह्मण दरिद्रें व्यापीला ॥ आपणा ऐसा केला पांडूरंगा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे तुज शरण निज-भावें ॥ पाप निर्दाळावें पांडूरंगा ॥ ६ ॥

(७८)

पुण्य पर-उपकार पाप ते पीडा ॥ आणिक नाहीं जोडा दुजा यासी ॥ १ ॥
सत्य तोचि धर्म अ-सत्य तें कर्म ॥ आणिक हें वर्म नाहीं दुजें ॥ २ ॥
गति तेचि मुखीं नामाचें स्मरण ॥ अधोगति जाण विन्मुखता ॥ ३ ॥
संतांचा हा संग तोचि स्वर्ग-वास ॥ नरक तो उदास अनर्गळा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे उघडें आहे हित घात ॥ जयाचें उचित करा तैसें ॥ ५ ॥

(७९)

चातुर्याचे योगें कवित्व करिती ॥ प्रसादिक रंग आणितां नये ॥ १ ॥
सन्याशाचें सोंग संपादिलें सांग ॥ वैराग्याचें अंग आणितां नये ॥ २ ॥
चंद्र सूर्य-चित्रें लिहिताति भिंती ॥ प्रकाशाचें अंग लिहितां नये ॥ ३ ॥
शिपायाचें सोंग आणितां येईल सांग ॥ शूरत्वाचें अंग आणितां नये॥४॥
तुका ह्मणे गाऊन नाचून करितील सीमा ॥ पांडूरंगीं प्रेमा आणितां नये ॥ ५ ॥

(८०)

लेंकरा लेववी माता अलंकार ॥ नाहीं अंत-पार आवडीसी ॥ १ ॥
कृपेचें पोसणें तुमचें मी दीन ॥ तुह्मी संत जन माय-बाप ॥ २ ॥
आरुष उत्तरीं संतोषे माउली ॥ कवळूनी घाली हृदया आंत ॥ ३ ॥
पोटा आलें त्याचे न पाहे गुण दोष ॥ कल्याणचि इच्छी असावें हें ॥ ४ ॥
मनाची ते चाली मोहाची ते होय ॥ ओघ गंगा काय परतों जाय ॥५॥
तुका ह्मणे मोठी उदार मेघ-शक्ती ॥ माझी तृषा किती चातकाची ॥६॥

(८१)

हा मी आलों ह्मणे कोणी बुडतया ॥ तेणें किती तया बळ चढे ॥ १ ॥

तुह्मीं माझा भार घेतला सकळ ॥ आश्वासीलों बाळ अ-भय-करें ॥ २ ॥
भुकेलीया आस दावीतां निर्द्धार ॥ किती होय धीर समाधान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे दिली चिंता-मणीसाठीं ॥ उचित काचवटी दंडवत ॥ ४ ॥

(८२)

समर्थाचें बाळ कीविलवाणें दिसे ॥ तरी कोणा हांसे जन देवा ॥ १ ॥
अव-गुणी जरी झालें तें ओंगळ ॥ करावा सांभाळ लागे त्याचा ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तैसा मी एक पतित ॥ परि मुद्रांकित झालों तूझा ॥ ३ ॥

(८३)

तूं माझी माउली तूं माझी साउली ॥ पाहतों वाटूली पांडूरंगे ॥ १ ॥
तूं मज एकुला वडील धाकुला ॥ तूं मज आपूला सोयरा जीव ॥ २ ॥
तुका ह्मणे जीव तुजपाशीं आस ॥ तुजवीण ओस सर्व दीशा ॥ ३ ॥

(८४)

घातलें दुकान ॥ देती आलीयासी दान ॥ १ ॥
संत उदार उदार ॥ भरलें अनंत भांडार ॥ २ ॥
मागत्याची पुरे ॥ धणी आणीकासी उरे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे पोतें ॥ देवें भरले नव्हे रितें ॥ ४ ॥

(८५)

मज शेवटींचा द्यावा ॥ ठाव तयांचीये देवा ॥
नाहीं करीत मी हेवा ॥ कांहीं थोरपणाचा ॥ १ ॥
पाहा किती आले ॥ शरण समानची केले ॥
नाहीं वीचारिले ॥ गुण-दोष कोणाचे ॥ २ ॥
नाहीं पाहिला आचार ॥ कुळ-गोत्राचा वीचार ॥
फेडूं आला भार ॥ मग न ह्मणे दगड ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सर्व जाणा ॥ तुझ्या आल्यावरी मना ॥
केला तो उगाणा ॥ घडल्या महादोषांचा ॥ ४ ॥

(८६)

दुष्टा आचरणासी ग्वाही माझें मन ॥ मज ठावे गुण दोष माझे ॥ १ ॥
आतां तुह्मी सर्व जाणा पांडुरंगा ॥ पाहिजे प्रसंगा ऐसें केलें ॥ २ ॥
व्याह्मा-जांवयांचे पंगती दुर्बळ ॥ वंचीजे तो काळ नव्हे कांहीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां झालों शरणागत ॥ पुढील उचित तुह्मां हातीं ॥ ४ ॥

(८७)

जरा कर्ण-मुळीं सांगों आली गोष्टी ॥ मृत्यूचिये भेटी जवळी आली ॥ १ ॥
आतां माझ्या मना होईं सावधान ॥ हे पुण्याची जाण कार्य-सिद्धी ॥ २ ॥
शेवटील घडी बुडतां न लगे वेळ ॥ साधावा तो काळ जवळी आला ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे चिंतीं कुळींची देवता ॥ वारावा भोंवतो शब्द मिथ्या ॥ ४ ॥

(८८)

संतांसी क्षोभवी कोण्याही प्रकारें ॥ त्याचें नव्हे बरें उभय-लोकीं ॥ १ ॥
देवाचा तो वैरी शत्रू दावेदार ॥ पृथ्वी वरी थार नेदी तयां ॥ २ ॥
संतांपाशीं ज्याचा नुरेची विश्वास ॥ त्याचे झाले दोष बळीवंत ॥ ३ ॥

(८९)

बसोनि थिल्लरीं ॥ बेडुक सागरा धिक्कारी ॥ १ ॥
नाहीं देखिला ना ठावा ॥ तोंडपिटी करी हांवा ॥ २ ॥
फुगतें काउळें ॥ ह्मणे मी राजहंसा आगळें ॥ ३ ॥
गजाहुनी खर ॥ ह्मणे चांगला मी फार ॥ ४ ॥
मुलाम्याचें नाणें ॥ तुका ह्मणे नव्हे सोनें ॥ ५ ॥

(९०)

दुधाचे घागरीं मद्याचा हा बुंद ॥ पडलिया शुद्ध नव्हे मग ॥ १ ॥
तेसें खळां मुखें न करावें श्रवण ॥ अहंकारें मन विटाळलें ॥ २ ॥
काय करावीं तीं बत्तीस लक्षणें ॥ नाक नाहीं तेणें वांयां गेलीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे अन्न जिरों नेदी माशी ॥ आपुलिया जैशी संवसर्गें ॥ ४ ॥

(९१)

काय केलें जळ-चरीं ॥ ढीवर त्यांच्या घातावरी ॥ १ ॥
हा तों ठायींचा विचार ॥ आहे याति-वैराकार ॥ २ ॥
श्वापदातें वधी ॥ निरपराधें पारधी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे खळ ॥ संतां पीडीती चांडाळ ॥ ४ ॥

(९२)

जाणतें लेकरूं ॥ माता लागे दुरी धरूं ॥ १ ॥
तैसें न करीं कृपावंते ॥ पांडुरंगे माझे माते ॥ २ ॥

---

१ वार्धक्य. २ ईश्वरचिंतनावांचून इतर सर्व गोष्टी खोट्या समजून सोडून द्याव्या. ३ बडबड. ४ मूळचा—ईश्वरी संकेताचा.

नाहीं मुक्ता-फळा ॥ भेटी मागुती त्या जळा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे लोणी ॥ ताक सांडी नीवडूनी ॥ ४ ॥

(९३)

वाइटानें भलें ॥ हीनें दाविलें चांगलें ॥ १ ॥
एकाविण एका ॥ कैचें मोल होतें फुका ॥ २ ॥
विषें दाविलें अमृत ॥ कडू गोड घातें हित ॥ ३ ॥
काळिमेनें ज्योती ॥ दिवस कळों आला राती ॥ ४ ॥
उंच नीच गारा ॥ हिरा परीस मोहरा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे भले ॥ ऐसे नष्टांनीं कळले ॥ ६ ॥

(९४)

आधीं होता वाघ्या ॥ दैव-योगें झाला पाग्या ॥ १ ॥
त्याचा येळकोट राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ २ ॥
आधीं होता ग्राम-जोशी ॥ राज्य-पद आलें त्याशी ॥ ३ ॥
त्याचें पंचांग राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ४ ॥
आधीं होती दासी ॥ पट्टराणी केलें तिसी ॥ ५ ॥
तिचें हिंडणें राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ६ ॥
आधीं होता संत-संग ॥ तुका झाला पांडूरंग ॥ ७ ॥
त्याचें भजन राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ८ ॥

(९५)

दुष्टाचें चित्त न भिने अंतरीं ॥ जरी जन्मवरी उपदेशिला ॥ १ ॥
पालथे घागरी घातलें जीवन ॥ न धरीच जाण तें ही त्याला ॥ २ ॥
जन्मा येऊनि तेणें पतनचि साधिलें ॥ तमोगुणें व्यापिलें जया नरा ॥ ३ ॥
जळो जळो हें त्याचें झालेपण ॥ कासया हें आलें संवसारा ॥ ४ ॥
पाषाण जीवनीं असतां कल्पवरी ॥ पहातां अंतरीं कोरडा तो ॥ ५ ॥
कुचर मूग नयेचि पाका ॥ पहातां सारिखा होता तैसा ॥ ६ ॥
तुका ह्मणे असे उपाय सकळां ॥ न चले या खळा प्र-यत्न कांहीं ॥ ७ ॥
ह्मणउनी संग न करितां भला ॥ धरितां अ-बोला सर्व हित ॥ ८ ॥

(९६)

जेणें सांडीला संसार ॥ तयावरी माया फार ॥ १ ॥
धांवे चाले मागें मागें ॥ सुख दुःख सोशी अंगें ॥ २ ॥

ज्याणें ध्यावें नाम ॥ त्याचें करावें तें काम ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भोळी ॥ विठ्ठल कृपेची साउळी ॥ ४ ॥

(९७)

घेईं घेईं माझे वाचे ॥ गोड नाम विठोबाचें ॥ १ ॥
मना तेथें धांव घेईं ॥ राहीं विठोबाचे पायीं ॥ २ ॥
डोळे तुह्मी घ्या रे सुख ॥ पाहा विठोबाचें मुख ॥ ३ ॥
तुह्मी आइका रे कान ॥ माझे विठोबाचे गुण ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जीवा ॥ नको सांडूं या केशवा ॥ ५ ॥

(९८)

ब्रह्म-रस घेईं काढा ॥ तेणें पीडा वारेल ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोबाचें ॥ आणिक वाचे न सेवीं ॥ २ ॥
भव-रोगा ऐसें जाय ॥ आणिक काय क्षुल्लक ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नव्हे बाधा ॥ आणिक कदा भूतांची ॥ ४ ॥

(९९)

पडतां जड-भारी ॥ दासीं आठवावा हरी ॥ १ ॥
मग तो होऊं नेदी शीण ॥ आड घाली सु-दर्शन ॥ २ ॥
हरि-नामाचे चिंतनें ॥ बारा वाटे पळती विघ्नें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हरी ॥ कांहीं उरूं नेदी उरी ॥ ४ ॥

✓ (१००)

जे कां रंजले गांजले ॥ त्यांसी ह्मणवी जो आपुले ॥ १ ॥
साधु तोची ओळखावा ॥ देव तेथेंची जाणावा ॥ २ ॥
मृदु सबाह्य नवनीत ॥ तैसें सज्जनाचें चित्त ॥ ३ ॥
ज्यासी आपंगिता नाहीं ॥ त्यासी धरी जो हृदयीं ॥ ४ ॥
दया करी जे पुत्रासी ॥ तेचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे सांगूं किती ॥ तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ६ ॥

✓ (१०१)

जाउनियां तीर्था काय तुवां केलें ॥ चर्म प्रक्षाळिलें वरी वरी ॥ १ ॥
अंतरींचें शुद्ध कासयानें झालें ॥ भूषण त्वां केलें आपणया ॥ २ ॥

वृंदावन-फळ घोळिलें साकरा ॥ भीतरील थारा मोडेचिना ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाहीं शांति क्षमा दया ॥ तोंवरी कासया फुंदां तुह्मी ॥ ४ ॥

(१०२)

गंगा-जळा पाहीं पाठी पोट नाहीं ॥ अव-गुण तो कांहीं अमृतासी ॥१॥
रवि दीप काळिमा काय जाणे हिरा ॥ आणिका तिमिरा नाश तेणें॥२॥
कर्पूर-कांडणीं काय कोंडा कणी ॥ सिंधू मिळेवणीं काय चाले ॥ ३ ॥
परिस चिंतामणि आणिकांच्या गुणीं ॥ पालटे लागोनी नव्हे तैसा ॥४॥
तुका ह्मणे तैसे जाणा संत-जन ॥ सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें ॥ ५ ॥

(१०३)

आलीया भोगासी असावें सादर ॥ देवावरी भार घालूनियां ॥ १ ॥
तोची कृपा-नीधी वारील सांकडें ॥ येर ते बापुडे काय रंक ॥ २ ॥
भवाचीये पोटीं दुःखाचीया राशी ॥ शरण देवासी जातां भलें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जया भार घातलीया ॥ उपेक्षीना तया दीन-बंधू ॥ ४ ॥

(१०४)

तुझा दास ऐसें ह्मणती सकळ ॥ ह्मणोनी सांभाळ करीं माझा ॥ १ ॥
अ-नाथाचा नाथ पतित-पावन ॥ हें आतां जतन करीं नाम ॥ २ ॥
नेणों तुझी कैसी करावी ते सेवा ॥ जाणसी केशवा अंतरींचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तूं गा करुणेचा सिंधू ॥ तोडीं भव-बंधू माझा देवा ॥ ४ ॥

(१०५)

तुजवीण वाणी आणीकाची थोरी ॥ तरी माझी हरी जिव्हा झडो ॥१॥
नेत्र आणीकासी पाहती आवडी ॥ जावोत तेचि घडी चांडाळ हे ॥२॥
कथामृत-पान न करिती श्रवण ॥ काय प्र-योजन ह्यांचें मग ॥ ३ ॥
हात-पाय तुझे पथीं न चालतां ॥ जावोत अनंता गळोनियां ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तुज विसंबीतां क्षण ॥ वांचोनी कारण काय मग ॥ ५ ॥

(१०६)

नर-देहा यावें हरि-दास व्हावें ॥ तेणें चुकवावें गर्भ-वासा ॥ १ ॥
नाहीं तरी वायां शिणविली माय ॥ नरकासी जाय जन्मोजन्मीं ॥ २ ॥
तीर्थ व्रत दान देवाचें पूजन ॥ ऐसें हें साधन साधकाचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मुखीं नित्य ह्मणे हरी ॥ तया सुखा सरी नाहीं पार ॥ ४ ॥

---

१ आंगच्या कडूपणाचा गुण. २ फुगतां. ३ निरनिराळीं उदकें समुद्रास मिळतात तरी समुद्रपणांत कांहीं भेद पडतो काय ?

(१०७)

कां रे नाठवीसी कृपाळू देवासी ॥ पोसीतो जगासी एकलाची ॥ १ ॥
फुटे तरु-वर उष्ण-काळ-मासीं ॥ जीवन तयासी कोण घाली ॥ २ ॥
बाळा दुग्ध कोणी केलेंसे उत्पत्ती ॥ वाढवी श्री-पती सवें दोन्ही ॥ ३ ॥
तेणें तुझी काय नाहीं केली चिंता ॥ राहें त्या अनंता आठवूनी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे त्याचें नांव विश्वंभर ॥ करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥ ५ ॥

(१०८)

नारायणीं जेणें घडे अंतराय ॥ होकां बाप-माय त्यजावीं तीं ॥ १ ॥
येर प्रिया पुत्रा असे कोण लेखा ॥ करीती ते दुःखा पात्र शत्रू ॥ २ ॥
प्रल्हादें जनक बिभीषणें बंधू ॥ आणि माता निंद्यु भरतें केली ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सर्व धर्म हरी-पाय ॥ आणीक उपाय दुःख-मूळ ॥ ४ ॥

(१०९)

हरीचीया दासा नाहीं भय-चिंता ॥ दुःख नीवारीता नारायण ॥ १ ॥
न लगे वहाणें संसार-उद्वेग ॥ जडों नेदी पांग देव-राय ॥ २ ॥
असों द्यावा धीर सदा समाधान ॥ आहे नारायण जवळी च ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझा सखा पांडुरंग ॥ व्यापीयेलें जग तेणें ऐकें ॥ ४ ॥

(११०)

तैसें नव्हों आह्मी विठोबाचे दास ॥ यावें आणीकास काकुळती ॥ १ ॥
स्वामीचीये सत्ते ठेंगणें सकळ ॥ आले कळी-काळ हाताखालीं ॥ २ ॥
अंकिताचा असे अभि-मान देवा ॥ समर्पूनी ठेवा असें पायीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मां इच्छेचें बोलणें ॥ कोड नारायणें पूरवावें ॥ ४ ॥

(१११)

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ ॥ त्याचे गळां माळ असो नसो ॥ १ ॥
आत्मा-अनुभवीं चोखाळीलया वाटा ॥ त्याचे माथां जटा असो नसो ॥२॥
पर-द्रव्या अंध निंदेसी जो मूका ॥ तोची संत देखा तुका ह्मणे ॥ ३ ॥

(११२)

न मिळो खावया न वाढो संतान ॥ परि हा नारायण कृपा करो ॥ १ ॥
ऐशी माझी वाणी मज उपदेशी ॥ आणीक लोकांसी हेंची सांगे ॥ २ ॥

---

१ होईनांत कां.

विटंबो शरीर होत कां विपत्ती ॥ परी राहो चित्तीं नारायण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाशवंत हें सकळ ॥ आठवी गोपाळ तेंची हीत ॥ ४ ॥

(११३)

सद्गुरुवांचूनी सांपडेना सोय ॥ धरावे ते पाय आधीं त्याचे ॥ १ ॥
आपणासारिखे करिती तात्काळ ॥ कांहीं काळ-वेळ न लगे त्यांशी ॥ २ ॥
लोह परीसासी न साहे उपमा ॥ सद्गुरु-महीमा अ-गाधची ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसें आंधळें हें जन ॥ गेलें विसरून खऱ्या देवा ॥ ४ ॥

(११४)

विषयांचें सूख एथें वाटे गोड ॥ पुढें अवघड यम-दंड ॥ १ ॥
हाणीती झोडिती मारीती निष्ठुर ॥ यमाचे किंकर बहूसाळ ॥ २ ॥
असि-पत्र-वन खैराचे विंगळ ॥ निघतील जाळ तैल-पाकीं ॥ ३ ॥
तप्त भूमीवरी प्राणी लोळवीती ॥ बळें कवळवीती अग्नि-स्तंभ ॥ ४ ॥
ह्मणोनियां तुका येतो काकूळती ॥ पुरे यातायाती गर्भ-वास ॥ ५ ॥

✓(११५)

जननी हे जाणे बाळकाचें वर्म ॥ सुख दुःख धर्म जें जें कांहीं ॥ १ ॥
अंधापुढें जेणें दिधला आधार ॥ त्याचा हा विचार तोचि जाणे ॥ २ ॥
शरणागता जेणें घातलें पाठीशीं ॥ तो जाणें तेविशीं राखों तया ॥ ३ ॥
कासे लागे तया न लगती सायास ॥ पोहोणारा त्यास पार पावी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जीव विठ्ठलाचे हातीं ॥ दिला त्याची गति तोचि जाणे ॥ ५ ॥

(११६)

नको जाउं देउं भंगा ॥ गात्रें माझीं पांडुरंगा ॥ १ ॥
हरि-कथेची सामुग्री ॥ देह-अवसानावरी ॥ २ ॥
माझें आयुष्य झालें ऊन ॥ परी मज आवडो कीर्तन ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हाणी ॥ यावेगळी मना नाणीं ॥ ४ ॥

✓(११७)

मुंगियांच्या घरा कोण धाडी मूळ ॥ देखूनीयां गूळ धांव घेती ॥ १ ॥
दुःखें पीडीयेला जाय वैद्य-घरा ॥ दुःख-परिहारा आपुलीया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे कां रे न करा स्व-हित ॥ कारण हे प्रीत धरा नामीं ॥ ३ ॥

✓ (११८)

ढेंकणाचे संगें हिरा जो भंगला ॥ कु-संगें नाडला साधू तैसा ॥ १ ॥

वोदाळाचे संगें सात्वीक नाडले ॥ क्षण एक नासले समागमें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे खरा सत्संग हा बरा ॥ चुकेल तो फेरा चौऱ्यांशीचा ॥ ३ ॥

(११९)

आतां देवा ऐसा करीं उपकार ॥ देहाचा वीसर पडो माझ्या ॥ १ ॥
तरीच हा जीव सुख पावे माझा ॥ बरवें केशव-राजा कळों आलें ॥ २ ॥
ठाव देई चित्ता राखें पायांपाशीं ॥ सकळ वृत्तींशी अखंडीत ॥ ३ ॥
आस भय लाज चिंता काम क्रोध ॥ तोडावा संबंध यांचा माझा ॥ ४ ॥
मागणें हें देवा तुज एक आतां ॥ नाम मुखीं संत-संग देई ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे नको वरपंग देवा ॥ घेई माझी सेवा भाव-शुद्ध ॥ ६ ॥

(१२०)

जरी झाला भाग्यवंत ॥ तरि का भेटेल भगवंत ॥ १ ॥
उंच वाढला एरंड ॥ तरि का होईल इक्षु-दंड ॥ २ ॥
जरी गर्दभ वेगीं धावे ॥ तरि का अश्व-मोल पावे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तोचि थोर ॥ ज्याचे मुखीं रघू-वीर ॥ ४ ॥

(१२१)

अग्नीमाजी गेलें ॥ अग्नि होऊन तेंच ठेलें ॥ १ ॥
काय उरलें तया पण ॥ मागील तें नाम गुण ॥ २ ॥
लोह लागे परिसा अंगीं ॥ तोही भूषण झाला जगीं ॥ ३ ॥
सरिता ओहळा ओघा ॥ गंगे मिळोनि जाहल्या गंगा ॥ ४ ॥
चंदनाच्या वासें ॥ तरु चंदन झाले स्पर्शें ॥ ५ ॥
तुका जडला संतां पायीं ॥ दुजेपणा ठाव नाहीं ॥ ६ ॥

(१२२)

नका दंतकथा एथें सांगों कोणी ॥ कोरडे ते मानी बोल कोण ॥ १ ॥
अनुभव एथें पाहिजे साचार ॥ न चलती चार अह्मांपुढें ॥ २ ॥
वरी कोणी मानी रसाळ बोलणें ॥ नाहीं झाली मनें ओळखी तों ॥ ३ ॥
निवडी वेगळें क्षीर आणि पाणी ॥ राजहंस दोन्ही वेगळालीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे एथें पाहिजे जातीचें ॥ येरा गाबाळाचें काम नाहीं ॥ ५ ॥

(१२३)

आंधळ्यासी जन अवघेंची आंधळें ॥ आपणासी डोळे[1] दृश्य नाहीं ॥ १ ॥

---

१ (कारण) आपणास डोळ्यांनीं कांहीं दिसत नाहीं.

रोगीयासी विषतुल्य हें मिष्टान्न ॥ तोंडासी कारण चवी नाहीं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे शुद्ध नाहीं जो आपण ॥ तया त्रि-भुवन अवघें खोटें ॥ ३ ॥

(१२४)

मायें मोकलिलें कोठें जावें बाळें ॥ आपुलिया बळें न वंचे[1] तें ॥ १ ॥
रुसोनियां पळे सांडोनियां ताट ॥ मागें पाहे वाट यावें ऐसी ॥ २ ॥
भांडवल आह्मां आळी करावी हे ॥ आपणचि माये धांवसील ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आळी करूनियां निकी ॥ देसील भातुकीं बुझाऊनी ॥ ४ ॥

(१२५)

तिवारसीया लोड टाकूनी बैससी ॥ दंड तो करीसी अ-नाथातें ॥ १ ॥
अ-नाथासी दुःख देशी सर्व-काळ ॥ ऐसी तुज वेळ पुढें आहे ॥ २ ॥
आहे नाहीं काय न करी[2] विचार ॥ काय तूं पामर जन्मलासी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धरीं एक भूत-दया ॥ अहंता ते वायां न धरीं मनीं ॥ ४ ॥

(१२६)

संसाराच्या तापें तापलों मी देवा ॥ करितां या सेवा कुटुंबाची ॥ १ ॥
ह्मणवोनी तुझे आठवीले पाय ॥ येईं वो माझे माय पांडुरंगे ॥ २ ॥
बहुतां जन्मींचा झालों भार-वाही ॥ सुटीजेसें नाहीं वर्म ठावें ॥ ३ ॥
वेढीयेलों चोरीं अंतर्बाह्यात्कारीं ॥ कणवा न करी कोणी माझी ॥ ४ ॥
बहु पांगविलों बहु नागविलों ॥ बहु दिवस झालों कासावीस[3] ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे आतां धांव घालीं वेगीं ॥ ब्रीद तुझें जगीं दीन-नाथा ॥ ६ ॥

(१२७)

पाप ताप माझे गुण दोष वारीं ॥ कृष्णा विष्णु हरी नारायणा ॥ १ ॥
काम क्रोध वैरी घालूनी बाहेरी ॥ राहें तूं अंतरीं पांडूरंगा ॥ २ ॥
करीसील तरी नव्हे काय एक ॥ निर्मिलें त्रैलोक्य हेळामात्रें ॥ ३ ॥
समर्थासी काय आह्मीं शीकवावें ॥ तुका ह्मणे यावें पांडूरंगे ॥ ४ ॥

(१२८)

धन्य तेचि प्राणी क्षमा ज्यांचे अंगीं ॥ न भंगे प्रसंगीं धैर्य-बळ ॥ १ ॥
न ह्मणे कोणासी उत्तम वाईट ॥ महत्त्व वरिष्ठ नसे जेथें ॥ २ ॥
अंतरीं सबाह्य सारिखे निर्मळ ॥ हृदय कोमळ गंगारूप ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे काया कुरवंडी तयां ॥ ठेवीन मी पायां मस्तक हें ॥ ४ ॥

---

१ न वांचे. २ करिसी. ३ पराधीन झालों—संकटांत पडलों.

(१२९)

सदा सर्व-काळ अंतरीं कुटिल ॥ तेणें गळां माळ घालूं नये ॥ १ ॥
ज्यासी नाहीं धर्म दया क्षमा शांति ॥ तेणें अंगीं वि-भूती लावूं नये ॥२॥
ज्यासी न कळे भक्तीचें महिमान ॥ तेणें ब्रह्म-ज्ञान बोलूं नये ॥ ३ ॥
ज्याचें मन नाहीं लागलें हातासी ॥ तेणें प्रपंचासी टाकूं नये ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ज्यासी नाहीं हरि-भक्ती ॥ तेणें भगवें हातीं धरूं नये ॥ ५ ॥

(१३०)

पावलें पावलें तुझें आह्मां सर्व ॥ दुजा नको भाव होऊं देऊं ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ जेथें तेथें देखें तुझींच पाउलें ॥ त्रि-भुवन संचलें विठ्ठला गा ॥ ध्रु० ॥
भेदाभेद-मतें भ्रमाचे सं-वाद ॥ आह्मां नको वाद त्यांशीं देऊं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे अणु तुजविण नाहीं ॥ नभाहूनि पाहीं वाढ[2] आहे ॥ ३ ॥

(१३१)

भेटीलागीं जीवा लागलीसे आस[3] ॥ पाहे रात्र-दिवस वाट तुझी ॥ १ ॥
पूर्णिमेचा चंद्र चकोरा जीवन ॥ तैसें माझें मन वाट पाहे ॥ २ ॥
दिवाळीच्या मुळा लेंकी आसावली ॥ पाहतसे वाटुली पंढरीची ॥ ३ ॥
भूकेलिया बाळ अति शोक करी ॥ वाट पाहे परि माउलीची ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे मज लागलीसे भूक ॥ धांवूनी श्री-मुख दावीं देवा ॥ ५ ॥

(१३२)

निंदी कोणी मारी ॥ वंदी कोणी पूजा करी ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ मज हें ही नाहीं तें ही नाहीं ॥ वेगळा दोहींपासूनी ॥ ध्रु० ॥
देह-भोग भोगें घडे ॥ जें जें जोडे तें तें बरें ॥ २ ॥
अवघें पावे नारायणीं ॥ जनार्दनीं तुक्याचें[4] ॥ ३ ॥

(१३३)

हिरा ठेवितां ऐरणीं ॥ वांचे मारितां जो घणीं ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ तोची मोल पावे खरा ॥ करणीचा होय चुरा ॥ ध्रु० ॥
मोहरा होय तोचि अंगें ॥ सूत न जळे ज्याचे संगें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तोचि संत ॥ सोसी जगाचे आ-घात ॥ ३ ॥

---

१ तुझ्या पेक्षां. २ मोठेपणा. ३ आशा लागली आहे अशी. ४ कृतीनें केलेल्याचा.

(१३४)

महारासि सिवे ॥ कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥ १ ॥
॥ ध्रु ० ॥ तया प्रायश्चित्त कांहीं ॥ देह-त्याग करितां नाहीं ॥ ध्रु ॥
नातळे चांडाळ ॥ त्याचा अंतरीं विटाळ ॥ २ ॥
ज्याचा संग चित्तीं ॥ तुका ह्मणे तो त्या[1] याती ॥ ३ ॥

(१३५)

न करितां पर-निंदा पर-द्रव्य-अभिलाष ॥ काय तुमचें यास वेचे सांगा ॥ १ ॥
बैसलिये ठायीं ह्मणतां राम राम ॥ काय होय श्रम ऐसें सांगा ॥ २ ॥
संतांचे वचनीं मानितां विश्वास ॥ काय तुमचें यास वेचे सांगा ॥ ३ ॥
खरें बोलतां कोण लागती सायास ॥ काय वेचे यास ऐसें सांगा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे देव जोडे याचसाठीं ॥ आणीक ते आटी न लगे कांहीं ॥ ५ ॥

(१३६)

शुद्ध-बीजा पोटीं ॥ फळें रसाळ गोमटीं ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ मुखीं अमृताची वाणी ॥ देह वेचावा कारणीं ॥ ध्रु ॥
सर्वांगीं निर्मळ ॥ चित्त जैसें गंगा जळ ॥ २ ॥
तुका ह्मणे जाती ॥ ताप दर्शनें विश्रांती ॥ ३ ॥

(१३७)

चित्त समाधानें[2] ॥ तरी विष वाटे सोनें ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ बहु खोटा अतिशयें[3] ॥ जाणा भले सांगों काय ॥ ध्रु ॥
मनाच्या तळमळें ॥ चंदनें ही अंग पोळे ॥ २ ॥
तुका ह्मणे दुजा ॥ उपचार पीडा पूजा ॥ ३ ॥

(१३८)

परिमळ ह्मूण[4] चोळूं नये फूल ॥ खाऊं नये मूल आवडतें ॥ १ ॥
मोतियाचें पाणी चाखूं नये स्वाद ॥ यंत्र भेदुनि नाद पाहूं नये ॥ २ ॥
कर्म-फळ ह्मणुनी इच्छूं नये काम ॥ तुका ह्मणे वर्म दावूं लोकां ॥ ३ ॥

(१३९)

काय नाहीं माता गौरवीत बाळा ॥ काय नाहीं लळा पाळीत ते ॥ १ ॥
काय नाहीं त्याची करीत ते सेवा ॥ काय नाहीं जीवा गोमटें तें ॥ २ ॥

---

१ त्या जातीचा. २ समाधान पावे. ३ विषयाचा हव्यास. ४ ह्मणून.

अ-मंगळपणें कंटाळा न धरी ॥ उचलोनी करीं कंठीं लावी ॥ ३ ॥
लेववी आपुले अंगें अळंकार ॥ संतोषा ये फार देखोनियां ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे स्तुति योग्य नाहीं परी ॥ तुह्मां लाज थोरी अंकिताची ॥ ५ ॥

(१४०)

मन करा रे प्रसन्न ॥ सर्व सिद्धीचें कारण ॥
मोक्ष अथवा बंधन ॥ सुख समाधान इच्छा ते ॥ १ ॥
मनें प्रतिमा स्थापिली ॥ मनें मना पूजा केली ॥
मनें इच्छा पुरविली ॥ मन माउली सकळांची ॥ २ ॥
मन गुरु आणि शिष्य ॥ करी आपुलेंचि दास्य ॥
प्रसन्न आपआपणास ॥ गति अथवा अधोगति ॥ ३ ॥
साधक वाचक पंडित ॥ श्रोते वक्ते ऐका मात ॥
नाहीं नाहीं आनु[1] दैवत ॥ तुका ह्मणे दुसरें ॥ ४ ॥

(१४१)

हीन माझी याति ॥ वरी स्तुति केली संतीं ॥ १ ॥
अंगीं वसूं पाहे गर्व ॥ माझें हरावया सर्व ॥ २ ॥
मी एक जाणता ॥ ऐसें वाटतसे चित्ता ॥ ३ ॥
राख राख गेलों वायां ॥ तुका ह्मणे पंढरी-राया ॥ ४ ॥

(१४२)

प्रीतीचिया बोला नाहीं पेसपाड ॥ भलतसें गोड करुनी घेई ॥ १ ॥
तैसें विठ्ठल-राया तुज मज आहे ॥ आवडीनें गायें नाम तुझें ॥ २ ॥
वेडे वांकडे बाळकाचे बोल ॥ करिती नवल माय-बाप ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुज येवो माझी दया ॥ जीवींच्या सखया जीवलगा ॥ ४ ॥

(१४३)

मान अप-मान गोवावे[2] ॥ अवघे गुंडूनी ठेवावे ॥ १
॥ ध्रु० ॥ हेंचि देवाचें दर्शन ॥ सदा राहे समाधान ॥ ७ ॥
जेथें शांतीची वसती ॥ तेथें खुंटे काळ-गती ॥ २ ॥
आली ऊर्मी ती साहें ॥ तुका ह्मणे थोडें आहे ॥ ३ ॥

---

१ अन्य. २ गोत्याच्या जागा.

(१४४)

दुर्जनाची गंधी विष्ठेचिया परी ॥ देखोनियां दूरी व्हावें तया ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ आइका हो तुह्मी मात हे सज्जन ॥ करूं संघट्टन नये बोलों ॥ ध्रु ॥
दुर्जनाचें भय धरावें त्यापरी ॥ पिसाळलेवरी धांवे श्वान ॥ २ ॥
दुर्जनाचा भला नव्हे अंग-संग ॥ बोलिलासे त्याग देशाचा त्या ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे किती सांगावें पृथक ॥ अंग कुंभी-पाक दुर्जनाचें ॥ ४ ॥

(१४५)

गाजराची पुंगी ॥ तैसे नवे झाले जोगी ॥ १ ॥
काय करूनि पठन ॥ केली अहंता जतन ॥ २ ॥
अल्प असे ज्ञान ॥ अंगीं ताठा अभिमान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे लंड ॥ त्यांचे हाणोनि फोडा तोंड ॥ ४ ॥

(१४६)

शब्दा नाहीं धीर[1] ॥ ज्याची बुद्धि नाहीं स्थिर ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ त्याचें न व्हावें दर्शन ॥ खळा पंगतीभोजन ॥ ध्रु ॥
संतांस जो निंदी ॥ अधम लोभासाठीं वंदी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे पोटीं ॥ भाव आणीक जया होटीं ॥ ३ ॥

(१४७)

माझे मज कळों येती अव-गुण ॥ काय करूं मन अनावर ॥ १ ॥
आतां आड उभा राहें नारायणा ॥ दया-सिंधुपणा साच करीं ॥ २ ॥
वाचा वदे परी करणें कठीण ॥ इंद्रियां आधीन झालों देवा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुझा जैसा तैसा दास ॥ न धरीं उदास माय-बापा ॥ ४ ॥

(१४८)

होऊं नको कांहीं या मना आधीन ॥ नाईकें वचन याचें कांहीं ॥ १ ॥
हटियाची गोष्टी मोडून टाकावी ॥ सोई ही धरावी विठोबाची ॥ २ ॥
आपुले आधीन करूनियां ठेवा ॥ नाहीं तरी जीवा घातक हें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे झाले जे मना आधीन ॥ तयांसी बंधन यम करी ॥ ४ ॥

(१४९)

काय वाणूं मी या संतांचे उपकार ॥ मज निरंतर जागवीती ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ काय द्यावें यांसि व्हावें उतराई ॥ ठेवितां हा पायीं जीव थोडा ॥

---

१ ज्याच्या बोलण्यांत प्रमाण नाहीं.

सहज बोलणें हित उपदेश ॥ करूनि सायास शिकवीती ॥ २ ॥
तुका ह्मणे वत्स धेनुचिया चित्तीं ॥ तैसे मज येती सांभाळीत ॥ ३ ॥

(१५०)

उपदेश तो भलत्या हातीं ॥ झाला चित्तीं धरावा ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ नये जाउं पात्रावरी ॥ कवटी सार नारळ ॥ ध्रु ॥
स्त्री पुत्र बंदी जन ॥ नारायण स्मरविती ॥ २ ॥
तुका ह्मणे रत्न-सार ॥ परि उपकार चिंधीचे ॥ ३ ॥

(१५१)

सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें ॥ भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ मुक्ताफळ हार खरासि घातला ॥ कस्तुरी सूकराला चोजविली ॥ ध्रु॥
वेद-परायण बधिरा मांगे ज्ञान ॥ तयाची ते खुण काय जाणे ॥ २ ॥
तुका ह्मणे ज्याचें तोचि एक जाणे ॥ भक्तीचें महिमान साधु जाणे ॥३॥

(१५२)

ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना ॥ पतित-पावना देव-राया ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ धर्म करी त्याला उधळा ह्मणती ॥ न केल्या बोलती पोट-पोशा ॥ध्रु॥
आचार करितां ह्मणती हा पसारा ॥ न करितां नरा निंदिताती ॥ २ ॥
संत-संग करितां ह्मणती हा उपदेशी ॥ येरा अ-भाग्यासि ज्ञान नाहीं ॥३॥
धन नाहीं त्यासि ठायींचा करंटा ॥ समर्थासि ताठा लाविताती ॥ ४ ॥
बहु बोलों जातां ह्मणती हा वाचाळ ॥ न बोलतां सकळ ह्मणती गर्वी ॥ ५ ॥
भेटीसि नव जातां ह्मणती निष्ठुर ॥ येतां जातां घर बुडविलें ॥ ६ ॥
नि-पुत्रिका ह्मणती मुख न पहा हो ॥ पातकाचें मूळ पोरवडा ॥ ७ ॥
लोक जैसा ओक धरितां धरवेना ॥ अ-भक्ता जिरेना संत-संग ॥ ८ ॥
तुका ह्मणे आतां ऐकावें वचन ॥ त्यजूनियां जन भक्ति करा ॥ ९ ॥

(१५३)

सकळ चिंतामणी शरीर ॥ जरी जाय अहंकार आशा समूळ ॥ १ ॥
निंदा हिंसा नाहीं कपट देह-बुद्धि ॥ निर्मळ स्फटिक जैसा ॥ २ ॥
मोक्षाचें तीर्थ न लगे वाराणसी ॥ येती तयापासीं अवघीं जनें ॥ ३ ॥
तीर्थांसी तीर्थ जाला तोचि एक ॥ मोक्ष तेणें दर्शनें ॥ ४ ॥
मन शुद्ध तया काय करिसी माळा ॥ मंडित सकळां भूषणांसी ॥ ५ ॥
हरीच्या गुणें गर्जतोहे सदा ॥ आनंद तया मानसीं ॥ ६ ॥

तन मन धन दिलें पुरुषोत्तमा ॥ आशा नाहीं कवणाची ॥ ७ ॥
तुका ह्मणे तो परिसाहूनि आगळा ॥ काय महिमा वर्णूं त्याचा ॥ ८ ॥

(१५४)

न लगे चंदना सांगावा परिमळ ॥ वनस्पति-मेळ हाकारूनी ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ अंतरींचें धांवे स्वभावें बाहेरी ॥ धरितां ही परी आवरेना ॥ ७ ॥
सूर्य नाहीं जागें करीत या जना ॥ प्रकाश किरणा कर ह्मून ॥ २ ॥
तुका ह्मणे मेघ नाचवी मयूरें ॥ लपवितां खरें येत नाहीं ॥ ३ ॥

(१५५)

चंदनाचे हात पाय ही चंदन ॥ परिसा नाहीं हीन कोणी अंग ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ दीपा नाहीं पाठीं पोटीं अंधकार ॥ सर्वांगें साकर अवघी गोड ॥ छ ॥
तुका ह्मणे तैसा सज्जनापासून ॥ पाहतां अव-गुण मिळेचि ना ॥ २ ॥

(१५६)

अंगीं ज्वर तया नावडे साकर ॥ जन तो इतर गोडी जाणे ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ एकाचिये तोंडीं पडिली ते माती ॥ अवघे ते खाती पोटभरी ॥ छ ॥
चारितांची बळें येत असे दांतीं ॥ मागोनियां घेती भाग्यवंत ॥ २ ॥
तुका ह्मणे नसे संचित हें बरें ॥ तयासि दुसरें काय करी ॥ ३ ॥

(१५७)

धिग जीणें ज्याचें बाईले आधीन ॥ पर-लोक मान नाहीं दोन्ही ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ धिग जीणें ज्याचें लोभावरी मन ॥ अतीत-पूजन घडे चि ना ॥
धिग जीणें आळस निद्रा जया फार ॥ अ-मित आ-हार अघोरिया ॥ २ ॥
धिग जीणें नाहीं विवेक वैराग्य ॥ झुरे मानालागीं साधुंपणा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धिग ऐसे झाले लोक ॥ निंदक वादक नरका जाती ॥ ४ ॥

(१५८)

न लगे द्यावा जीव सहजचि जाणार ॥ आहे तो विचार जाणा कांहीं ॥ १ ॥
मरण जो मागे गाढवाचा बाळ ॥ बोलिजे चांडाळ शुद्ध त्यासी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे काई होईल स्व-हित ॥ निधान जो थीत टाकूं पाहे ॥ ३ ॥

(१५९)

भला देवा कुणबी केलों ॥ नाहीं तरी दंभें असतों मेलों ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ भलें केलें देव राया ॥ नाचे तुका लागे पायां ॥ छ ॥

---

१ साधुपणाच्या मानाकरितां.

विद्या असती काहीं ॥ तरी पडतों अपायीं ॥ २ ॥
सेवा चुकतों संतांची ॥ नागवण हे फुकाची ॥ ३ ॥
गर्वे होतां ताठा ॥ जातों यम-पंथें वाटा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे थोरपणें ॥ नरक होती अभि-मानें ॥ ५ ॥

(१६०)

भुंकोनियां सुणें लागे हस्ती-पाठी ॥ होऊनी हिंपुटी दुःख पावे ॥ १ ॥
काय त्या मशकें तयाचें करावें ॥ अपुल्या स्व-भावें पीडतसे ॥ २ ॥
मातलें बोकड विटवी पंचानना ॥ घेतलें मरणा धरणें तेणें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे संता पीडितील खळ ॥ घेती तोंड काळें करूनियां ॥ ४ ॥

(१६१)

दुबळें सदैवा ॥ ह्मणे नागवेल केव्हां ॥ १ ॥
आपणासारिखें त्या पाहे ॥ स्व-भावासी करील काये ॥ २ ॥
मूढ मभेआंत ॥ इच्छि पंडीतांचा घात ॥ ३ ॥
गांढें देखुनी शूरा ॥ उगें करितें बुरबुरा ॥ ४ ॥
आणिकांचा हेवा ॥ न करीं शरण जाईं देवा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे किती ॥ करूं दुष्टांची फजिती ॥ ६ ॥

(१६२)

माकडा दिसती कवटी नारळा ॥ भोक्ता तो निराळा वरील सारी ॥ १ ॥
एका रस एका तोंडीं पडे माती ॥ आपुलाले नेती वि भाग ते ॥ २ ॥
सुनियांसि क्षीर वाढिल्या ओकवी ॥ भोगत्या पोसवी धणीवरी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भार वागविती मूर्ख ॥ नेतील ते सार परीक्षक ॥ ४ ॥

(१६३)

तुह्मीं माझा देवा करिजे अंगीकार ॥ हा नाहीं विचार मजपाशीं ॥ १ ॥
आतां दोहीं पक्षीं लागलें लांछन ॥ देव-भक्तपण लाजविलें ॥ २ ॥
एकांतीं एकलें न राहे निश्चळ ॥ न राहे चपळ मन ठायीं ॥ ३ ॥
पायीं महत्त्वाची पडली शृंखला ॥ बांधवीला गळा स्नेहा हातीं ॥ ४ ॥
शरीर सोकलें देखिलीया सुखा ॥ कदान्न हें मुखा मान्य नाहीं ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे जाला अव-गुणाचा थारा ॥ वाढली हे निद्रा अळस बहु॥६॥

(१६४)

सकळ गुणें संपन्न ॥ एक देवाचें लक्षण ॥ १ ॥

वरकड कोठें कांहीं ॥ एक आहे एक नाहीं ॥ २ ॥
षड्गुण-ऐश्वर्य-संपन्न ॥ एक भगवंतीं जाण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जें जें बोला ॥ तें तें साजे ह्या विठ्ठला ॥ ४ ॥

(१६५)

दर्पणासी बुजे ॥ नकटें तोंड पळवी लाजे ॥ १ ॥
गुण ज्याचे जो अंतरीं ॥ तोचि त्यासी पीडा करी ॥ २ ॥
चोरा रुचे निशी ॥ देखोनियां विटे शशी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जन ॥ देवा असे भाग्य-हीन ॥ ४ ॥

(१६६)

के। गचिया पोरें केली आळी ॥ ठावी नाहीं पोळी मागे देखी॥१॥
बुझाविलें हातीं देउनी खापर ॥ छंद करकर वारियेली ॥ २ ॥
तैसें नको करूं मज कृपावंता ॥ काय नाहीं सत्ता तुझे हातीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माय-बापांचें उचित ॥ करावें हें हित बाळकांचें ॥ ४ ॥

(१६७)

भगवें तरी श्वान सहज वेष त्याचा ॥ तेथें अनु-भवाचा काय पंथ ॥ १ ॥
वाढवुनी जटा फिरे दाही दिशा ॥ तरी जंबु-वेषा सहज स्थिती ॥ २ ॥
कोरोनियां भूमि करिती मधीं वास ॥ तरी उंदरास काय वाणी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसें कासया करावें ॥ देहासि दंडावें वाउगेंचि ॥ ४ ॥

(१६८)

आपणा लागे काम वाण्या घरीं गुळ ॥ त्याचें याति कुळ काय कीजे॥१॥
उकरड्यावरी वाढली तुळसी ॥ टाकावी ते कैसी ठाया गुणें ॥ २ ॥
गाईचा जो भक्ष अ-मंगळ खाय ॥ तीचें दुग्ध काय सेवूं नये ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे काय सलपटासी काज ॥ फणसांतील बीज काढुनि घ्यावें ॥४॥

(१६९)

वांझेनें दाविलें गऱ्हवार-लक्षण ॥ चिरगुटें घालून वाथयाला ॥ १ ॥
तेविं शब्द-ज्ञानी करिती चावटी ॥ ज्ञान पोटासाठीं विकूनियां ॥ २ ॥
बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात ॥ जेवुनियां तृप्त कोण जाला ॥ ३ ॥
कागदीं लिहितां नामाची साखर ॥ चाटितां मधुर गोडी नेदी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जळो जळो ते महंती ॥ नाहीं लाज चित्तीं आठवण ॥ ५ ॥

(१७०)

जुंझायाच्या गोष्टी ऐकतांचि सुख ॥ करितां हें दुःख थोर आहे ॥ १ ॥
तैसी हरि-भक्ति सुळावरिल पोळी ॥ निवडे तो बळी विरळा शूर ॥ २ ॥
पिंड पोसलिया विषयांचा पाईक ॥ वैकुंठ-नायक कैचा तेथें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे व्हावें देहासी उदार ॥ रखुमा-देवी-वर जोडावया ॥ ४ ॥

(१७१)

क्षुधार्थी अन्नें दुष्काळें पीडिलें ॥ मिष्टान्न देखिलें तेणें जैसें ॥ १ ॥
तैसें तुझे पायीं लाचावलें मन ॥ झुरे माझा प्राण भेटावया ॥ २ ॥
मांजरें देखिला लोणियाचा गोळा ॥ लावुनियां डोळा बैसलेंसे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां झडी घालूं पाहे ॥ पांडुरंगे माये तुझे पायीं ॥ ४ ॥

(१७२)

आयुष्य वेंचूनि कुटुंब पोशिलें ॥ काय हित केलें सांग बापा ॥ १ ॥
फुकाचा चाकर जालासि कावाडी ॥ नाहीं सुख घडी भोगावया ॥ २ ॥
दुर्लभ मनुष्य-जन्म कष्टें पावलासी ॥ दिला कुटुंबासी काम-भोग ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसें आयुष्य नासिलें ॥ पाप तें सांचिलें पतनासि ॥ ४ ॥

(१७३)

अर्थेविण पाठांतर कासया करावें ॥ व्यर्थचि मरावें घोकुनियां ॥ १ ॥
घोकुनियां काय वेगीं अर्थ पाहें ॥ अर्थरूप राहें होऊनियां ॥ २ ॥
तुका ह्मणे ज्याला अर्थी आहे भेटी ॥ नाहीं तरी गोष्टी बोलूं नका ॥ ३ ॥

(१७४)

वसतां चोरापाशीं तैसी होय बुद्धि ॥ देखतांचि चिंधी मन धांवे ॥ १ ॥
प्रपंचाचा छंद टाकुनियां गोंवा ॥ धरावें केशवा हृदयांत ॥ २ ॥
सांडूनियां देईं संसाराची बेडी ॥ कीर्तनाची गोडी धरावी गा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुला सांगतों मी एक ॥ रुक्मिणी-नायक मुखीं गावा ॥ ४ ॥

(१७५)

क्षमा शस्त्र जया नराचिया हातीं ॥ दुष्ट तयाप्रति काय करी ॥ १ ॥
तृण नाहीं तेथें पडिला दावाग्नि ॥ जाय तो विझोनी आपसया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे क्षमा सर्वांचें स्व-हित ॥ धरा अ-खंडित सुखरूप ॥ ३ ॥

(१७६)

मृगाचिये अंगीं कस्तूरीचा वास ॥ असे ज्याचा त्यास नसे ठावा ॥ १ ॥

भाग्यवंत घेती वेंचोनियां मोलें ॥ भार-वाही मेले वाहतां वोझें ॥ २ ॥
चंद्रामृतें तृप्ति पारणें चकोरा ॥ भ्रमरासी चारा सु-गंधाचा ॥ ३ ॥
अधिकारी एथें घेती हतवटी ॥ परिक्षवंता दृष्टि रत्न जैसें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे काय अंधळिया हातीं ॥ दिलें जैसें मोतीं वायां जाय ॥ ५ ॥

(१७७)

कोणी वंदा कोणी निंदा ॥ आह्मां स्व-हिताचा धंदा ॥ १ ॥
काय तुह्मांसी गरज ॥ आह्मी भजूं पंढरी-राज ॥ २ ॥
तुह्मांसारिखें चालावें ॥ तेव्हां स्व-हिता मुकावें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे होका कांहीं ॥ गळ दिला विठ्ठल-पायीं ॥ ४ ॥

(१७८)

बोले तैसा चाले ॥ त्याचीं वंदीन पाउलें ॥ १ ॥
अंगें झाडीन अंगण ॥ त्याचें दासत्व करीन ॥ २ ॥
त्याचा होईन किंकर ॥ उभा ठाकेन जोडोनि कर ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देव ॥ त्याचे चरणीं माझा भाव ॥ ४ ॥

(१७९)

भक्ति ऋण घेतलें माझें ॥ चरण गहाण आहेत तूझे ॥ १ ॥
प्रेम व्याज देईं हरी ॥ माझा हिशेब लौकर करीं ॥ २ ॥
माझें मी न सोडीं धन ॥ नित्य करितों कीर्तन ॥ ३ ॥
तुझें नाम आहे खत ॥ सुखें करीं पंचाईत ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे गरुड-ध्वजा ॥ यासी साक्ष श्री-गुरु-राजा ॥ ५ ॥

(१८०)

किडा अन्नाचें माणूस ॥ त्याचा ह्मणवील्या दास ॥ १ ॥
तें ही त्यासी उपेक्षीना ॥ बोल आपुला सांडीना ॥ २ ॥
तो तूं नराचा नरेंद्र ॥ तुजपासूनि इंद्र चंद्र ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे विश्वं-भर ॥ तुज वर्णी फणी-वर ॥ ४ ॥

(१८१)

पाया जाला नारू ॥ तेथें बांधला कापूरू ॥ १ ॥
तेथें बिबव्याचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ २ ॥
रुसला गुलाम ॥ धणी करीतो सलाम ॥ ३ ॥
तेथें चाकराचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ ४ ॥

रुसली घरची दासी ॥ धणी समजावी तियेसी ॥ ५ ॥
तेथें बटकीचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ ६ ॥
देव्हाऱ्यावरि विंचू आला ॥ देव-पूजा नावडे त्याला ॥ ७ ॥
तेथें पैजारेचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ ८ ॥
तुका ह्मणे जाती ॥ जातीसाठीं खाती माती ॥ ९ ॥

(१८२)

काम-क्रोध आड पडले पर्वत ॥ राहिला अनंत पलीकडे ॥ १ ॥
तुळंबत्रे मज न सांपडे वाट ॥ दुस्तर हा घाट वैरियांचा ॥ २ ॥
आतां कैचा मज सखा नारायण ॥ गेला अंतरून पांडुरंग ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे व्यर्थ मोलाचें शरीर ॥ गेलें हा विचार कळों आला ॥ ४ ॥

(१८३)

तुझें ह्मणों आह्मां ॥ मग उणें पुरुषोत्तमा ॥ १ ॥
ऐसा धर्म काय ॥ अमृतानें मृत्यु होय ॥ २ ॥
कल्प-वृक्षा तळीं ॥ गांठीं बांधिलिया झोळी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे परीस ॥ सांपडल्या उप-वास ॥ ४ ॥

(१८४)

रासभ धुतला महा-तीर्थामाजी ॥ नव्हे जैसा तेजी श्याम-कर्ण ॥ १ ॥
तेवीं खळा काय केला उप-देश ॥ नव्हेचि मानस शुद्ध त्याचें ॥ २ ॥
सर्पासी पाजीलें शर्करा-पीयूष ॥ अंतरींचें विष जाऊं नेणे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे श्वाना क्षीरीचें भोजन ॥ सवेंचि वमन जेवीं तया ॥ ४ ॥

(१८५)

तुज वर्णी ऐसा तुजविण नाहीं ॥ दुजा कोणी तीहीं त्रि-भुवनीं ॥ १ ॥
सहस्र-मुखें शेष सिणला बापुडा ॥ चिरलिया धडा जिव्हा त्याच्या ॥२॥
अ-व्यक्ता अ-लक्षा अ-पारा अनंता ॥ निर्गुणा सच्चिदा नारायणा ॥३॥
रूप नाम घेसी आपुल्या स्व-इच्छा ॥ होसी भाव तैसा त्याकारणें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जरी दाविसी आपणा ॥ तरिच नारायणा कळों येसी ॥ ५ ॥

(१८६)

देव भक्तालागीं करूं नेदी संसार ॥ अंगें वारावार करूनि ठेवी ॥ १
भाग्य द्यावें तरी अंगीं भरे ताठा ॥ ह्मणूनी करंटा करूनी ठेवी ॥ २

स्त्री द्यावी गुणवंती नसती गुंते आशा ॥ यालागीं कर्कशा पाठी लावी ॥३॥
तुका ह्मणे मज प्रचित आली देखा ॥ आणीक ह्या लोकां काय सांगूं ॥४॥

(१८७)

वाघें उपदेशिला कोल्हा ॥ मुखें खाऊं द्यावें मला ॥ १ ॥
अंतीं मरसी तें न चुके ॥ मजही मारीतोसी भुके ॥ २ ॥
येरु ह्मणे भला भला ॥ निवाड तुझ्या तोंडें झाला ॥ ३ ॥
देह तंव जाणार ॥ घडेल पर-उपकार ॥ ४ ॥
येरू ह्मणे मनीं ॥ ऐसें जावें समजोनी ॥ ५ ॥
गांठी पडली ठका ठका ॥ त्यांचा धर्म बोले तुका ॥ ६ ॥

(१८८)

नको नको मना गुंतूं माया-जाळीं ॥ काळ आला जवळी ग्रासावया ॥१॥
काळाची हे उडी पडेल बा जेव्हां ॥ सोडवीना तेव्हां माय-बाप ॥ २ ॥
सोडवीना राजा देशींचा चौधरी ॥ आणीक सोइरीं भलीं भलीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुला सोडवीना कोणी ॥ एका चक्र-पाणीवांचूनीयां ॥ ४ ॥

(१८९)

जिव्हा जाणे फिकें मधुर कीं क्षार ॥ येर मांस पर हाता न कळे ॥ १ ॥
देखावें नेत्रीं बोलावें मुखें ॥ चित्ता सुख-दुःखें कळों येती ॥ २ ॥
परिमळासि घ्राण ऐकती श्रवण ॥ एकाचें कारण एका नव्हे ॥ ३ ॥
एक देहीं भिन्न ठेवियेल्या कळा ॥ नाचवी पुतळा सूत्र-धारी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ऐशी जयाची ते सत्ता ॥ कां तया अनंता विसरलेती ॥ ५ ॥

तुकारामाची स्त्री तुकारामास रागानें बोलली ते अभंग.

(१९०)

मजचि भोंवता केला येणें जोग[1] ॥ काय याचा भोग अंतरला ॥ १ ॥
॥ध्रु०॥चालोनियां घरा सर्व सुखें येती ॥ माझी तों फजिती चुके चि ना॥
कोणाची बाईल होऊनीयां वोढूं ॥ संसारा काढूं आपदा किती ॥ २ ॥
काय तरी देऊं तोडितील पोरें ॥ मरतीं तरी बरें होतें आतां ॥ ३ ॥

१ काम.

कांहीं नेदी वांचों धोवियेलें घर ॥ सारवाया ढोर-शेण नाहीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे रांड न करितां विचार ॥ वाहुनियां भार कुंथे माथां ॥ ५ ॥

(१९१)

आतां पोरा काय खासी ॥ गोहो जाला देवैलसी ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ डोजकें चिंधी घातल्या माळा ॥ उदमाचा सांडी चाळा ॥ध्रु॥
आपल्या पोटा केली थार ॥ आमचा नाहीं येसपार ॥ २ ॥
हातीं टाळ तोंड वासी ॥ जाय देउळीं देवापासीं ॥ ३ ॥
आतां आह्मी करूं काय ॥ न बसे घरीं राणा जाय ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे धीर धरी ॥ अझुनि काय जालें तरी ॥ ५ ॥

(१९२)

न करवे धंदा ॥ आइता तोंडीं पडे लोंदा ॥ १ ॥
॥ध्रु०॥ उठितो तो कुटितो टाळ ॥ अवघा मांडिला कोल्हाळ ॥ध्रु॥
जीवंतचि मेले ॥ लाजा वाटूनियां प्याले ॥ २ ॥
संसाराकडे ॥ न पाहाती ओस पडे ॥ ३ ॥
तळमळती यांच्या रांडा ॥ घालिती जीवा नांवें धोंडा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे बरें जालें ॥ घे गे बाईले लीहिलें ॥ ५ ॥

(१९३)

कोण घरा येतें अमुच्या कशाला ॥ काय ज्याचा त्याला धंदा थोडा ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ देवासाठीं झालें ब्रह्मांड सोईरें ॥ कोमळ्या उत्तरें काय वेंचे ॥ ध्रु ॥
मानें पाचारितां नव्हे आराणुक ॥ आपें येती लोक प्रीतीसाठीं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे रांडे नावडे भूषण ॥ कांतिलेंसें श्वान लागे पाठी ॥ ३ ॥

(१९४)

भाव धरी तया तारील पाषाण ॥ दुर्जना सज्जन काय करी ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ करितां नव्हे नीट श्वानाचें हें पुच्छ ॥ खापरा परीस काय करी ॥ध्रु॥
काय करिल तया साखरेचें आळें ॥ बीज तैसीं फळें येती तया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे वज्र भंगे एक वेळ ॥ कठीण हा खळ तयाहूनी ॥ ३ ॥

---

१ देवपिसा. २ अगत्य. ३ कांतावलेलें (पिसाळलेलें.) ४ कारलें, कडुवृंदावन वगैरे वनस्पतींस.

शिवाजी-राजानें कारकुनाबरोबर पत्र, अबदागीर वगैरे देऊन तुकारामास बोलावणें पाठविलें, तेव्हां त्यानें उत्तर पाठविलें:—ते अभंग.

(१९५)

दिवट्या छत्री घोडे ॥ हें तो बऱ्यांत न पडे ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ आतां एथें पंढरि-राया ॥ मज गोंविसी कासया ॥ ध्रु ॥
मान दंभ चेष्टा ॥ हे तो शूकराची विष्ठा ॥ २ ॥
तुका ह्मणे देवा ॥ माझें सोडवणें[1] धांवा ॥ ३ ॥

(१९६)

नावडे जें चित्ता ॥ तेंचि होसी पुरविता ॥ १ ॥
न करावा संग ॥ वाटे दुरावावें जग ॥ २ ॥
सेवावा एकांत ॥ वाटे न बोलावी मात ॥ ३ ॥
जन धन तन ॥ वाटे लेखावें वमन ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे सत्ता ॥ हातीं तुझ्या पंढरि-नाथा ॥ ५ ॥

(१९७)

विरिंचीनें केलें ब्रह्मांड सकळ ॥ तयामाजी खेळ नाना युक्ति ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ युक्तीचा चाळक ब्रह्म-निष्ठ ज्ञानी ॥ गुरु-भक्ति मनीं विश्वासेंसी ॥ध्रु॥
ऐसा तुझा प्रेमा कळला हा एक ॥ पाहूनियां लेख पत्रिकींचे ॥ २ ॥
शिव तुझें नाम ठेविलें पवित्र ॥ छत्र-पति सूत्र विश्वाचें कीं ॥ ३ ॥
व्रत नेम तप ध्यान योग केला ॥ करूनि मोकळा जालासी तूं ॥ ४ ॥
हेत हा लागला आमुचिये भेटी ॥ पत्रामाजी गोष्टी हेचि थोर ॥ ५ ॥
याचें हें उत्तर ऐकें गा भू-पती ॥ लिहिली विनती हेताची हे ॥ ६ ॥
अरण्य-वासी आह्मी फिरूं उदासीन ॥ दर्शन हें हीन अ-मंगळ ॥ ७ ॥
वस्त्राविण काया जालीसे मळीन ॥ अन्नाविणे जीण फळाहारी ॥ ८ ॥
रोड हात पाय दिसे अवकळा[2] ॥ काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे माझी विनंती सलगीची ॥ वार्ता हे भेटीची करूं नका ॥ १० ॥

(१९८)

ऐसी माझी वाणी दीनरूप वाहे ॥ करुणा त्या आहे हृदयस्थाची ॥ १ ॥

---

१ मला सोडविण्याकरितां. २ निस्तेज.

॥ध्रु० ॥ नहों कीविलवाण नहों आह्मी दीन ॥ सर्वदा शरण पांडुरंगीं ॥ ध्रु ॥
पांडुरंग आह्मां पाळिता पोसिता ॥ आणिकांची कथा काय तेथें ॥ २ ॥
तुह्मी भेट घेणें काय हो मागणें ॥ आशेचें हें शून्य केलें तेणें ॥ ३ ॥
निराशेचा गांव दिधला आह्मांसी ॥ प्रवृत्ति-मार्गासी[1] सांडियेलें ॥ ४ ॥
पतिव्रता-मन पतिशींच भेटो ॥ तैसे आह्मी विठोमाजी नांदों ॥ ५ ॥
विश्व हें विठ्ठल नाहीं दुजें कांहीं ॥ देखणें तुझें ही तयामाजी ॥ ६ ॥
तुजही विठ्ठल हवा ऐसा वाटे ॥ परि ऐक गोष्टी आवडीची ॥ ७ ॥
सद्गुरु-श्री-राम-दासाचें भाषण ॥ तेथें घालीं मन चळों नको ॥ ८ ॥
बहुतांठायीं वृत्ति चावळली जेव्हां ॥ राम-दास्य तेव्हां घडे कैसें ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे बापा चातुर्य-सागरा ॥ भक्ति-भाव थारा भाविकांसी ॥ १० ॥

(१९९)

तुह्मांपासीं आह्मीं येऊनियां काय ॥ वृथा सीण आहे चालण्याचा ॥ १ ॥
॥ध्रु० ॥ मागावें हें अन्न तरी भिक्षा थोर ॥ वस्त्रासी हे थार चिध्या बिंदीं ॥ ध्रु ॥
निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण ॥ वरी हें प्रावर्ण आकाशाचें ॥ २ ॥
तेथें काय करणें कोणाची ही आस ॥ वायां होय नाश आयुष्याचा ॥ ३ ॥
राज-गृहा यावें मानाचिये आसे ॥ तेथें काय वसे समाधान ॥ ४ ॥
राजाचिये घरीं भाग्यवंता मान ॥ इतरां सन्मान नाहीं तेथें ॥ ५ ॥
देखोनियां वस्त्रा-भूषणांचे जन ॥ तात्काळ मरण येतें आह्मां ॥ ६ ॥
ऐकोनियां मानाल उदासता जरी ॥ तरी आह्मां हरी उपेक्षीना ॥ ७ ॥
आतां हेंचि तुह्मां सांगणें कौतुक ॥ भिक्षेऐसें सुख नाहीं नाहीं ॥ ८ ॥
तप-व्रत-योगें महा भले जन ॥ आशा-बद्ध लीन वर्तताती ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे तुह्मी श्री-मंत मानाचे ॥ पूर्वील देहाचे हरि-भक्त ॥ १० ॥

(२००)

आतां एक योग साधावा हा नीट ॥ भल्याचा तो वीट मानूं नये ॥ १ ॥
॥ध्रु० ॥ जेणें योगें तुह्मां लागूं पाहे दोष ॥ ऐसा हा सायास करूं नये ॥ ध्रु ॥
निंदक दुर्जन संग्रहीं[2] असती ॥ त्यांची युक्ति चित्तीं आणूं नये ॥ २ ॥
परीक्षावे कोण राज्याचे रक्षक ॥ विवेकाविवेक[3] पाहोनियां ॥ ३ ॥
सांगणें न लगे सर्वज्ञ तूं राजा ॥ अ-नाथाच्या काजा साह्य व्हावें ॥ ४ ॥
हेंचि ऐकोनियां पावें समाधान ॥ आतां या दर्शना काज नाहीं ॥ ५ ॥

---

१ संसारमार्गास. २ मार्गात. ३ सारासार विचार.

घेतोनियां भेटी कोण हा संतोष ॥ आयुष्याचे दिस गेले गेले ॥ ६ ॥
तुका ह्मणे राया धन्य जन्म क्षिती ॥ त्रैलोकीं हे ख्याति कीर्ति तुझी ॥ ७ ॥

(२०१)

आतां हे विनंती प्रधान-अष्टका ॥ प्र-भूसी विवेक ऐसा सांगा ॥ १ ॥
॥ ध्रु० ॥ प्रति-निधि मान-रक्षक चतुर ॥ सात्विकाचें घर तुह्मांपाशीं ॥छ॥
मुजुमीचे धनी लेखन-कारक ॥ पत्रींचा विवेक समजाववा ॥ २ ॥
पेशवे सुरनिस चिटनिस डबीर ॥ राजाज्ञा सुमंत सेना-पति ॥ ३ ॥
भूषण पंडित-राय विद्या-धन ॥ वैद्य-राजा नमन माझें असो ॥ ४ ॥
पत्रींचा हा अर्थ अंतरीं जाणोनि ॥ विवंचोनि श्रवणीं घाला राया ॥ ५ ॥
सात्विक प्रेमळ दृष्टांताच्या मतें ॥ बोलिलों बहुत कळावया ॥ ६ ॥
यथास्थित निरोप सांगणें हा राया ॥ अर्थ पाहा वांयां जाऊं न द्या ॥ ७ ॥
भिडेसाठीं बोलाल गाळुनि अर्थातें ॥ अनर्थकारी तुमतें होईल तेणें ॥ ८ ॥
तुका ह्मणे तुह्मां नमन अधिकाऱ्यां ॥ सांगणें हें राया पत्र माझें ॥ ९ ॥

वामनपंडित.

वामनपंडित हा साताराजिल्ह्यांतील कोरेगांव कुमटें एथला जोशी होता. हा जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या बायकोचें नांव गिरीबाई. ह्यानें काशीस शास्त्राध्ययन केलें, व वादविवाद करून पुष्कळ पंडितांस जिंकिलें. प्रथम ह्यानें संस्कृत कविता बरीच केली; पण पुढें ह्यास पश्चात्ताप होऊन रामदासस्वामीच्या सांगण्यावरून ह्यानें लोकोपयोगी मराठी ग्रंथ करण्यास आरंभ केला.

वामनाची कविता गंभीर आणि रसभरित आहे. ह्याचे कवितेंत यमकें फार ह्मणून ह्यास रामदास "यमक्या वामन" ह्मणत असे. वामनपंडित कृष्णातीरीं वांईक्षेत्राजवळ पांडववाडी ह्मणून एक गांव आहे तेथें वारला. त्याच्या शिष्यमंडळीनें त्याच्या पादुका अद्यापि सांभाळून ठेविल्या आहेत; व त्यांची ते पूजा करीत असतात, असें ऐकण्यांत आहे. वामनाचे वंशज अद्यापि काशीस आहेत.

मरणशक १५९५ वैशाख शुद्ध ६; इ० स० १६७३.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

ओंवीबद्ध—यथार्थ-दीपिका (गीतेवर टीका). २ निगमसार-श्लोकबद्ध—सुमारें ४० प्रकरणें आहेत.

वेंचे, वामनी श्लोक.

मंगलाचरण.

शि० रि० नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्री-पति हरी ॥
हरी जो तापातें उचलुनि कृपा-सिंधु-लहरी ॥
हरी वेंटे काळा करिस विपती मृत्युं-भुजगा ॥
जगाचा तूं ऐसा धनि कवण तो पाव मज गा ॥ १ ॥

वेंचे, नामसुधेंतील.

अमृताप्रमाणें मधुर व भक्तीनें उच्चारिलें असतां जन्ममरणप्रवाहांतून सोडविणारें असें जें भगवंताचें नाम, त्याचा महिमा ह्या प्रकरणांत वर्णिला आहे; ह्मणून ह्यास नामसुधा असें नांव दिलें आहे.

मालिनी. हरिपण हरि-नामें धातु-मूर्तीस आलें ॥
हरिमय हरि-नामें विश्व संतांसि जालें ॥
भव-भय हरि-नामें साधकांचें पळालें ॥
वद वद वद जिव्हे राम-नामें रसालें ॥ १ ॥

व० ति० आकाशि-अंत न कळूनिहि अंतरिक्षीं ॥
आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥
नाम-प्रतापहि यथामति याच रीती ॥
सीमा न पावति तथापि मुनींद्र गाती ॥ २ ॥

---

१ नदीच्या लाटा ज्याप्रमाणें दाह शांत करितात त्याप्रमाणें जो परमेश्वर आपल्या कृपेच्या योगानें लोकांचें दुःख निवारितो. २ यमरूप हत्तीस हरि ह्म० सिंहच. ३ मृत्युरूप सर्पास विपति ह्म० पक्ष्यांचा नायक गरुडच. ४ मोक्षप्राप्तीकरितां यत्न करणारांचें. ५ हा सामासिक शब्द असून एथें कवीनें संधी केला नाहीं. वामनाच्या कवितेंत अशीं उदा० पुष्कळ आढळतात.

द्रु०वि० न कळतां पद अग्निवरी पडे ॥ न करि दाह असें न कधीं घडे ॥
अ-जित[1]-नाम वदो भलत्या मिसें ॥ सकळ पातक भस्म करीतसे ॥ ३ ॥

भु०प्र० न जाणे शिशू अग्निची शक्ति कांहीं ॥
जळो तूळ इच्छा अशी ज्यास नाहीं ॥
तरी घालितां अग्नि कार्पास-राशी[2] ॥
जळे; येरिती नामही पाप नाशी ॥ ४ ॥

व०ति० एथें ह्मणाल[3] जळती जरि सर्व पापें ॥
मूळें न कां जळति नाम-महा-प्रतापें ॥
नेणोनि नाम ह्मणतां दुरितासि जैसें ॥
जाळी न कीं सकळ पातक-मूळ[4] तैसें ॥ ५ ॥
धातूवरी अनळ नेणत बाळ घाली ॥
तो अग्नि धातु-मळ तों अतिशीघ्र जाळी ॥
ताम्रादि भस्महि तया अनळेंचि जेव्हां ॥
कर्ता अभिज्ञ बहु जाळिल धातु तेव्हां ॥ ६ ॥

पृथ्वी. न जाणताहि ये मुखा हरि तथापि पापें हरी ॥
स्मरोनि महिमा स्मरे वदनिं तींच नामें जरी ॥
प्रवृत्तिविषयीं[5] जरी असति त्या जनांचीं मनें ॥
वि-रक्त करितो हरी स्व-गुण-नाम-सं-कीर्तनें[6] ॥ ७ ॥ ✓

व०ति० अत्यंत शुद्धि हरि-कीर्तन भक्ति-भावें ॥
होतां[7] खरें, परि न जाणत ही स्व-भावें[8] ॥
नारायण-स्मरण-कीर्तनमात्र कांहीं ॥
ज्याला घडेल तरि पातक त्यास नाहीं[9] ॥ ८ ॥

मालिनी. कडुवट हरि-नामें वाटती पापियाला ॥
परि द्वडुनि पापें गोड होतीं तयाला ॥
मग विषय-सुखाची नाठवे त्यास वार्ता ॥
ह्मणउनि न पुन्हा तो होय अ-न्याय-कर्ता ॥ ९ ॥

---

१ परमेश्वराचें नांव. २ कापसाचा ढीग. ३ ह्यावर अशी शंका घ्याल कीं. ४ पापाचें मूळ जी वासना ती. ५ संसाराविषयीं. ६ आपले गुण व नाम ह्यांच्या संकीर्तनानें लोकांच्या मनांत प्रपंचाविषयीं वैराग्य उत्पन्न करितो. ७ 'होते' ह्या अध्याहृत क्रियापदाचा कर्ता. ८ सहजगत्या. ९ त्याचें पातक नाहींसें होतें.

शा॰वि॰ आयासाविण हीं कथा परिसतां गोडी हरीच्या गुणीं ॥
ज्या चित्तीं उपजे निघे सहज तो त्याच्या पदीं तत्क्षणीं ॥
ऐसे येरिति अर्पिती सहज ही जे एकदा त्यीं मना ॥
ते स्वप्नीं नयनीं न देखति यमा कैंच्या तयां यातना ॥ १० ॥

मालिनी. सकळ हि अघ-बीजें नाशती अंतरींचीं ॥
अति अघ-हर नामें ह्यास्तव श्री-हरीचीं ॥
हरि विषय मतीचा कीर्तनें होय जेव्हां ॥
कर-तल-गत त्याला चार ही मोक्ष तेव्हां ॥ ११ ॥

शा॰वि॰ नामोच्चारण मात्र ज्यांस घडलें ते पावले सद्गती ॥
सामर्थ्यें हरिचीं अशीं घडिघडी जे वर्णिती ऐकती ॥
त्यांना जे उपजेल भक्ति हरिची अत्यंत ते शुद्धता ॥
तैशीं तीर्थ-तपोव्रतें न करिती हें जाण तूं सु-व्रता ॥ १२ ॥

हस्तीतें धुतलें जळीं बसविलें मालिन्य हीं नाशिलें ॥
तेणें तें पहिलें स्व-कर्म वहिलें तीरींच आरंभिलें ॥
शुंडाग्रें धरिलें धुळीस भरिलें सर्वांग ही आपलें ॥
प्रायश्चित्त दिलें तथापि न भलें ज्याचें मन क्षोभलें ॥ १३ ॥

स्वागता. शर्व-कंठें-विष-गर्व हराया ॥ शक्त नामचि तुझें रघु-राया ॥
सेतु सागर कपीं उतराया ॥ नाम-सेतु भव-सिंधु तराया ॥ १४ ॥

व॰ ति॰ प्राण-प्रयाण-समयीं यम-दूत जेव्हां ॥
येती घडे किमपिही हरि-दास्य तेव्हां ॥
आ-जन्म-पातक जळे मग त्या पवित्रा ॥
होतील दुर्गति कशा वि-विधा वि-चित्रा ॥ १५ ॥

---

१ हरीला. २ सलोकता, समीपता, सरूपता आणि सायुज्य असे चार मुक्तीचे प्रकार. ३ उत्तम आचरणाच्या हे परीक्षितिराजा. ४ देवदैत्य समुद्रमंथन करीत असतां त्यांतून हालाहल नांवाचें अतिप्रखर विष उत्पन्न होऊन साऱ्या जगतास जाळूं लागलें, तेव्हां देवादिकांच्या प्रार्थनेवरून तें सांबानें भक्षिलें. तें त्याच्या कंठास फार जाळूं लागलें. ती पीडा शांत व्हावी ह्मणून त्यानें मस्तकीं गंगा व चंद्र धारण करणें इत्यादि अनेक उपाय केले, तथापि पीडा शांत होईना. शेवटीं त्यानें रामनामाचा जप चालविला, तेव्हां तें विष शांत झालें. अशी कथा आहे. ५ सागर उतराया कपींना जसा सेतु तसा इ॰. ६ प्राण जाण्याच्या वेळीं. ७ उपजल्यापासून मरेपर्यंत केलेलें पाप. ८ नरकयातना.

वेंचे, वनसुधेंतील.

कृष्णानें कुंजवनांत गोपाळांसहवर्तमान जी क्रीडा केली ती सुधेसारिखी गोड आहे आणि ती ह्या प्रकरणांत वर्णिली आहे, ह्मणून ह्यास वनसुधा असें नांव दिलें आहे.

व० ति० बोले मुलांप्रति हरी पहिले दिशीं कीं ॥
रात्रींच सिद्ध करणें अशनादि[1] शिकीं ॥
जाऊं समस्तहि उद्यां वन-भोजनातें ॥
पोटांत भाव वधणें अघ-दुर्जनातें[2] ॥ १ ॥
एके दिनीं मनिं धरूनि असें हरी तो ॥
चाले प्रभात-समयीं खळ जो हरीतो[3] ॥
शृंगी-रवेंचि[4] करि जागृत मित्र-सेना ॥
देणार जागृतिस[5] ज्याविण हो असेना ॥ २ ॥

द्रु० वि० खडबडोनि समस्तहि धांवले ॥ सहित-वत्स हरीप्रति पावले ॥
सकळ खेळति सोडुनि वासुरां ॥ परम कौतुक जें गगनीं सुरां ॥३॥

भु० प्र० वनीं खेळती बाळ ते बछवांचे[6] ॥ तुरे खोविती मस्तकीं पल्लवांचे ॥
फुलांचे गळां घालिती दिव्य हार ॥ स्व-नाथासवें ते करीती विहार ॥४॥
स्व-कौशल्य ज्या गुंज-माळांत नाना ॥ गळां घालिती ते करीती तनाना[7] ॥
शिरीं बांधिती मोर-पत्रें[8] वि-चित्रें ॥ शरीरावरी रेखिती दिव्य चित्रें॥५॥

इं० व० पक्ष्यांचिया साउलिच्याच संगें ॥ ते धांवती हास्य-रस-प्र-संगें ॥
हंसाचिया दाखविती गतीतें ॥ जे लाधले हंस-गुरू-गतीतें[9] ॥ ६ ॥

उ० जा० धांवोनि लावी पहिलें करातें ॥ श्रेष्ठत्व दे त्या अजि लेकरातें ॥
जो तो ह्मणे लाविन मीच पाणी ॥ धरीन आधीं प्रभु चक्र-पाणी॥७॥
परोपरी खेळति जी वनांत ॥ अर्पूनि चित्तें जग-जीवनांत ॥
धरूनियां मर्कट-पुच्छ हातीं ॥ तयांसवें वृक्ष उडों पहातीं ॥८॥

---

१ खाण्याचे वगैरे पदार्थ. २ दुष्ट अघासुरातें; (कृष्णास मारण्याकरितां हा पूतनेचा भाऊ कंसानें पाठविला होता. त्यानें कपटानें अजगराचें रूप धरिलें होतें, त्याला कृष्णानें मारिलें). ३ नाशितो. ४ लहान शिंगाच्या शब्दानें. ५ अज्ञाननिद्रेपासून सुटका–ज्ञान. ६ गवळ्यांचे. ७ गाण्याचे आलाप घेती. ८ मोरांचीं पिसें– (संस्कृत व प्राकृत शब्दांचा समास). ९ योगिजनांमध्यें जे श्रेष्ठ त्यांना प्राप्त होणाऱ्या गतीला.

भु० प्र० मुखें वासुनी लोचन-भ्रू-तटातें ॥ उभारूनियां वांकुल्या मर्कटांतें ॥
अहो दाविती शब्द तैसे करीती ॥ असे खेळती बाळ निःशंक-रीती ॥ ९ ॥
वनीं देखुनी मेघ-नीळास मोर ॥ प्रे-मोदें करी नृत्य-लीला समोर ॥
तयासारिखे नाचती तोक सारे ॥ खुणावूनि अन्योन्य कीं तो कसारे ॥ १० ॥
जसे दांभिक ध्यान-मुद्रा धरीती ॥ जना दाविती ज्ञानही बोध-रीती ॥
तशी दाविती ते बकाभ्यास-मुद्रा ॥ गडी हांसवीती कृपेच्या समुद्रा ॥ ११ ॥
वदे कृष्ण गोपाळ-बाळां जनांतें ॥ बसूनी करूं ये स्थळीं भोजनातें ॥
वनीं वत्स सोडा चरायासि, पाणी ॥ तयां पाजुनीयां, ह्मणे चक्रपाणी ॥ १२ ॥
बरें कृष्णजी बोलसी तूं जसा रे ॥ तसें वर्ततों लक्षितों तूज सारे ॥
असें बोलुनी सोडिती वासुरांतें ॥ मीं होय आश्चर्य सर्वां सुरांतें ॥ १३ ॥

इं० व० संतोषतो नंद-कुमार साचा ॥ बाळांत तैशा परमा रसाचा ॥
पंक्तीस दे लाभ अजी वनांत ॥ बुद्धी जयांच्या जग-जीवनांत ॥ १४ ॥

मालिनी. निज-मुख कवणाही आड दृष्टी असेना ॥
रचुनि बसवि ऐसी भोंवतीं बाळ-सेना ॥
हरि-वदन पहाया सर्व-दृष्टी भुकेल्या ॥
ह्मणुन बहुत पंक्ती मंडळाकार केल्या ॥ १५ ॥

भु० प्र० हरी कर्णिकेच्या स्थळीं मध्य-भागीं ॥
मुलें भोंवतीं ऱ्हस्व-दीर्घे विभागीं ॥
लहानापुढें थोर अंभोज-पत्रें ॥
अशीं बैसवीलीं भवार्कातपत्रें ॥ १६ ॥

---

१ मेघासारिख्या निळ्या कृष्णास. २ अत्यानंदानें. ३ ईश्वरचिंतन एकाग्रमनानें करीत बसल्यासारिखी निश्चल स्थिति. ४ उपदेश करण्याच्या रीतीवरून. ५ माशांनीं आपणाजवळ निःशंकपणें यावें ह्मणून बगळा जसा (ध्यानस्थ मुनीप्रमाणें) स्तब्ध बसतो, तसें बसणें. ६ कृष्णाला. ७ अत्युत्कट आनंदाचा. ८ अहो. ९ जगताला आधारभूत जो कृष्ण त्याचेठायीं. ह्या श्लोकाचा अन्वय—अजी, जयांच्या बुद्धी जगजीवनांत (आहेत) तैशा बाळांत (ही) नंदकुमार साचा संतोषतो, (ह्मणून) वनांत त्यांच्या पंक्तीस परमा रसाचा लाभ दे. १० ठेंगणीं आणि उंच निराळीं करी. ११ कमळाच्या पाकळ्या. १२ (भव+अर्क+आतप+त्र)—संसार हाच सूर्य त्याच्या संतापापासून रक्षिणारा ह्यानें.

मु० प्र० असे कर्णिका अंबुजामाजिं जेवीं ॥
मुलां मध्य-भागीं बसे कृष्ण जेवी ॥
मुखीं ग्रास स-प्रेम घालूनि हातीं ॥
दहीं-भात दे, देव लीला पहाती ॥ १७ ॥

शा० वि० वंशी नादे-नटी, तिला कटि-तटीं खोवोनि पोटी-पटीं ॥
कक्षे वामे-पुटीं स्व-शृंग, निकटीं वेत्राटिही गोमटी ॥
जेवी नीर-तटीं तरू-तळवटीं, श्री-श्याम-देहीं उटी ॥
दाटी व्योम-घटीं सुरां सुख-लुटी वेती जटी धूर्जटी ॥ १८ ॥

वेंचे वेणुसुधेंतील.

श्रीकृष्ण वनांत वेणु वाजवीत असतां त्याचा अमृतासारखा गोड ध्वनि ऐकून सर्व प्राणी मोहित झाले; ही कथा ह्या प्रकरणांत वर्णिली आहे; ह्मणून ह्यास वेणुसुधा हें नांव दिलें आहे.

स्वागता. अंग वक्र अधरीं धरि पांवा ॥ गोप-वेष हरि तोचि जपावा ॥
वाम-बाहु वरि गालहि डावा ॥ तो ठसा स्व-हृदयांत पडावा ॥ १ ॥

उ० जा० वेणु-ध्वनी तो सुर-गायकांनीं ॥ त्यांच्या विमानांतहि बायकांनीं ॥
आश्चर्य कानीं पडतांचि केलें ॥ न तृप्त ज्यांचें मन हें भुकेलें ॥ २ ॥

स्वागता. मोहती व्रज-पशू मृग-गाई ॥ आमुचें नवल काय अगाई ॥
स्तब्ध होति लिखितें जसिं चित्रें ॥ वेणुच्या ध्वनि-रसेंचि विचित्रें ॥ ३ ॥

उ० जा० मातृ-स्तनींचा रस आननांत ॥ तों होय वेणु ध्वनि काननांत ॥
गळे गिळेना पय वासुरांतें ॥ आश्चर्य वाटे गगनीं सुरांतें ॥ ४ ॥

स्वागता. मल्ल-वेष रचिला अभि-राम ॥ श्री-धर प्रभु सवें बळ-राम ॥
मोर-पत्र-मुकुटीं तरु-पत्रें ॥ नेत्र सुंदर जसीं शत-पत्रें ॥ ५ ॥

---

१ (वेळूची केलेली) मुरली किंवा पांवा. २ नादानें नटनारी ह्मणजे मंजूळ नादाची. ३ कंबरेस. ४ निऱ्या खोवण्याच्या ठिकाणीं. ५ डाव्या काखेमध्यें. ६ आपलें वाजविण्याचें शिंग. ७ यमुनेच्या कांठीं. ८ आकाशाच्या पोटांत. ९ ह्या शब्दाचा अर्थ शंकर असा आहे, परंतु एथें हा शब्द तपस्वी ह्या अर्थानें योजिला आहे असें दिसतें. १० गंधर्वांनीं. ११ गोकुळांतील पशु.

उ० जा० सये[1] असा म्यां हरि देखिला गे ॥ तो प्रेमे-रंगीं[2] मनिं रेखिला[3] गे ॥
पाचारितो वेणु रवेंचि गाई ॥ आश्चर्य तेव्हां करितों अगाई ॥ ६ ॥

स्वागता. गोधनीं[4] बहु पुढें नवे[5] जावें ॥ ठाव एकाचि धरूनि थिजावें[6] ॥
वाजवी ह्मणुनि जो निज पांवा ॥ कृष्ण तोचि हृदयांत जपावा ॥ ७ ॥

उ० जा० ओं-पाद[7] माळा प्रभु-कृष्णजीची ॥ सुधा पिती षट्-पद[8] कृष्ण जीची ॥
प्र-दक्षिणा ते अवघे तिला हो ॥ करूनि गुंजारव घेति लाहो ॥ ८ ॥

व० ति० गुंजारवें भ्रमर गुंजति त्यांत देवें ॥
वेणु-ध्वनी मिसळिला मृदु वासुदेवें ॥
आ पाद कंठ-वन-माळ[9] अशी विराजे ॥
ते सेविती मधुप होउनि देव-राजे[10] ॥ ९ ॥

भ० प्र० वनीं राजहंसीं पिकांनीं शुकांनीं ॥ ध्वनी गोड तो आयकोनी मु-कानीं[11] ॥
त्वरें येउनी सेवियेलें हरीतें ॥ महापापहीं नाम ज्याचें हरीतें ॥ १० ॥

द्रु० वि० वदन लावुनि ते सकल क्षिती[12] ॥ नयन झांकुनि अन्य न लक्षिती ॥
स्थिर-मनें करुनि स्थिर आसना ॥ करिति ते खग कृष्ण-उपासना ॥ ११ ॥

भु० प्र० जगज्जीवन[13] श्री-हरी आणि काळा ॥ करी तो जगीं जीवनाच्या[14] सुकाळा ॥
असे मेघही, या निमित्तें सखा हो[15] ॥ सुहृद्भाव ऐसा नसे आणिकां हो ॥ १२ ॥
ह्मणी उष्ण लागे सख्या केशवातें ॥ ह्मणूनी त्वरें येउनी लेशीं-वातें[16] ॥
मुकुंदावरी मेघ तो छत्र झाला ॥ करी स्वात्म[17]-देहार्पण श्री-अजाला[18] ॥ १३ ॥

द्रु० वि० हळुहळू घन गर्जतसे नभीं ॥ मुरलिहूनि चढेलें[19] ह्मणोन मी ॥
श्रवण-भक्ति-अतिक्रम[20] वर्जतो[21] ॥ करित कीर्तन हीं घन गर्जतो ॥ १४ ॥

---

१ हे सखि. २ प्रेमरूप रंगांनीं. ३ तजबीर काढिली. ४ गायींच्या समुदायांनीं. ५ न जावें. ६ थांबून रहावें. ७ पायघोळ. ८ काळे भुंगे. ९ कृष्णाच्या गळ्यांतील माळ. १० देवश्रेष्ठ. ११ कान देऊन. १२ भूमीकडे. १३ जगताच्या स्थितीला कारण. १४ वांचण्याच्या, पाण्याच्या. १५ होय. १६ वाऱ्याच्या झुळकीच्या योगानें. १७ आपलें मन व शरीर ह्यांचें अर्पण. १८ जन्मरहित जो परमेश्वर त्याला. १९ ह्याचा आपला ध्वनि हा अध्याहृत कर्ता. २० आपल्या गर्जनेनें मुरलीचा शब्द लोपविला तर नवविध भक्तींतील श्रवणभक्तीचें उल्लंघन होईल ह्मणून तें टाळण्याकरितां हळू शब्द करितो, हा भाव. २१ टाळतो.

सु० प्र० यशोदे तुझा पुत्र वंश-स्वरांनीं[1]॥सुधा ओष्ठिंची वर्षतो या स्वे-रानीं[2]॥
तईं भोंवते मोहती देव-जाती॥जयांचीं मनें उन्मनत्वास[3] जाती॥१९॥

रुक्मिणी—पत्रिका.

व० ति० श्रोत्यांचिया श्रवण-रंध्रि रिघोनि चित्तीं॥
तूझे गुण त्रि-विध ताप हरी हरीती॥
ऐकोनियां भुवन-सुंदर या गुणातें॥
निर्लज्ज चित्त हरि हें तुजला वरीतें॥ १॥
विद्या वय द्रविण रूप इहीं करोनी॥
हा आत्म-तुल्य पति हेंचि मनीं धरोनी॥
जे सर्व-लक्षण[4]-विचक्षण सत्कुलीना॥
ते कां नृ-सिंह नवरी तुजला वरीना॥ २॥
जे सर्व-लक्षण-विचक्षण आणि धीरा॥
तेही तुझे गुण असे जगदेक-वीरा॥
ऐकोन कोण नवरी न वरील तूतें॥
निर्लज्ज यास्तव ह्मणी ह्मणशील मातें॥ ३॥
देहार्पणा करुनि तूं पति म्यां वरीला॥
जाया करीं हरि तुं नेउनि शीघ्र माला॥
सिंहांगनेसि मज नेइल अंबुजाक्षा॥
जंबूक चैद्य[5] जरि तूं करिशी उपेक्षा॥ ४॥
म्यां तूज निश्चित मनें वरिलें अनंता॥
येऊनियां करिं धरूनि करीं स्व-कांता॥
सिंहांगनेसि मज जंबुक अंबुजाक्षा॥
नेईल चैद्य जरि तूं करिशी उपेक्षा॥ ५॥

---

१ पांव्याच्या सुरांनीं. २ आपल्या वनांत. ३ ज्या स्थितींत मनाचाही लय होतो अशा (उन्मनी) स्थितीस. ४ सर्व लक्षणांनीं संपन्न. ५ शिशुपाल.

आराधिला जरि गदाग्रज[1] म्यां अ-गण्यें ॥
पूर्तेष्ट[2]-दत्त नियमादि बहूत पुण्यें ॥
येऊनियां करिं धरीं मज चक्र-पाणी ॥
चैद्यादि[3] दुष्ट हरि हे न धरूत पाणी ॥ ६ ॥
सर्वेश्वरार्पण-विधीकरुनी अ-गण्यें ॥
केलीं जरी अमति कीं बहु जन्म पुण्यें ॥
येऊनियां मज करीं धरिं चक्र-पाणी ॥
हे नातळोत दमघोष[4]-सुतादि कोणी ॥ ७ ॥
लग्नाचिया पहिलिया दिवसांत यावें ॥
संगीं समग्र बळ यादव-सैन्य घ्यावें ॥
या चैद्य-मागध-बळांबुधितें[5] मथावें ॥
मातें निशाचर-विधीकरुनी[6] हरावें ॥ ८ ॥
अंतःपुरांतुनि तुझे न वधूनि बंधू ॥
न्यावें कसें ह्मणसि तूं जरि सौख्य-सिंधू ॥
यांचे कुळीं हरि असे कुल-देवि-यात्रा ॥
तेथूनि तूं मजसि ने शत-पत्र-नेत्रा ॥ ९ ॥
शर्वादि सर्व तुझि इच्छिति पाय-धूळी ॥
तूझा प्रसाद नव्हतां मज याच काळीं ॥

---

१ गद ह्मणून वसुदेवाचा मुलगा होता तो आहे अग्रज (वडील भाऊ) ज्याचा, असा कृष्ण. २ (पूर्त+इष्ट+दत्त+नियम+आदि) पूर्त (लोकोपयोगार्थ धर्मशाळा, विहिरी वगैरे बांधणें), इष्ट (यजन), दत्त (दान), व नियम इत्यादि पुण्यकर्मांनें. ३ चेदि देशाचा राजा शिशुपाल वगैरे. ४ दमघोष हें शिशुपालाच्या बापाचें नांव. ५ शिशुपाल व जरासंध ह्यांच्या सैन्यरूप समुद्रास. ६ राक्षसविधि. विवाहाचे आठ प्रकार आहेतः— १ ब्राह्म—सालंकृत कन्यादान. २ दैव—यज्ञाच्या शेवटीं ऋत्विजास सालंकृत कन्यादान. ३ आर्ष—हीं दोघें (वर व वधू) मिळून धर्माचरण करोत, अशा बुद्धीनें कन्यादान. ४ प्राजापत्य—वरापासून गोमिथुन (गाई व बैल) घेऊन कन्यादान. ५ गांधर्व—वर व वधू ह्यांच्या ऐकमत्यानें होणारा. ६ आसुर—वरापासून पुष्कळ द्रव्य घेऊन कन्यादान. ७ राक्षस—कन्येकडील लोकांस हाणामार करून त्यांच्या इच्छेविरुद्ध तिचें हरण. ८ पैशाच—कन्येकडील लोक निजले असतां किंवा दारू वगैरे पिऊन मत्त झाले असतां तिचें हरण.

जन्मा शतांत मरणें स्मरणें मुकुंदा ॥
अंतीं तुझ्याच वरणें चरणारविंदा ॥ १० ॥

मालिनी. हरि-चरण-सरोजीं रुक्मिणीची शिराणी ॥
विशद लिखितरूपें बोलिली जे पुराणीं ॥
मनुज-तनु-ज जैसा भू-तळीं चक्र-पाणी ॥
जगदघ हरि भाषा-रूप हे व्यास-वाणी ॥ ११ ॥

द्रु॰ वि॰ असि विदर्भ-मही-पति-पुत्रिका ॥
लिहि हरीप्रति संस्कृत पत्रिका ॥
लिखित-भाव तिचा बरवा मनें ॥
उकलिला हृदयांतुनि वामनें ॥ १२ ॥

वेंचे, भामाविलासांतील.

शि॰ रि॰ लता-सत्या[1] अंकीं खग-गमन[2] भक्तामर[3]-तरू ॥
तरू[4] हातीं तो श्री-पति भव-नदी-पार उतरू ॥
धरी[5] लक्ष्मी पक्षी कर-तल-युगीं पाद-युगळा ॥
गळां रत्न ध्यावा द्रुम-गरुड-संयुक्त सगळा ॥ १ ॥

व॰ ति॰ कृष्णासि कृष्ण-पद-भक्ति-विशारदानें[6] ॥
जें स्वर्ग-पुष्प दिधलें मुनि-नारदानें ॥
तें रुक्मिणीप्रति दिलें त्रि-जगन्निवासें ॥
जें द्वारका करि भरोनि सु-गंधि वासें ॥ २ ॥

भु॰ प्र॰ असी गोष्टि दासी-जनीं बायकांनीं[7] ॥
विचारूनियां सांगतां जाय कानीं ॥
तईं सत्यभामा महा-क्रोध दावी ॥
बुझावी[8] हरी तेचि लीळा वदावी ॥ ३ ॥

---

१ सत्यभामा कृष्णाची स्त्री. २ गरुडावर बसून संचार करणारा. ३ भक्तांना कल्पवृक्षासारखा. ४ पारिजातक. ५ गरुड हा 'धरी', 'आणि' लक्ष्मी ह्यांचा कर्ता. ६ कृष्णाच्या पायांच्या भक्तीविषयीं प्रवीण. ७ लोकांच्या बायकांनीं फूल कोठून आणिलें असें विचारिल्यावरून रुक्मिणीच्या दासींनीं सांगितलें, तेव्हां ती गोष्ट सत्यभामेच्या कानीं गेली. ८ समजूत करी.

द्रु० वि० गडबडां धरणीवरि लोळते ॥
वदवती न कवीसहि लोळ ते ॥
रडत मूर्छित होय घडी घडी ॥
पवनें निश्चळ, नेत्र न ऊघडी ॥ ४ ॥

द्रु० वि० अलक हार गळ्यांतिल तोडिते ॥
कुरळ केश मुखावरि सोडिते ॥
कर-युगें उर मस्तक ताडिते ॥
वसन आणिक कंचुकि फाडिते ॥ ५ ॥

शि० रि० महा-उष्ण-श्वासें करुनि वदते शुष्क अधरा ॥
धरा-पृष्ठीं जोडा न शठ दुसरा या गिरि-धरा ॥
धराया माझा हा कर कपटि कैचा जनमला ॥
मला जो निंदूनी कुसुम तिस देऊनि रमला ॥ ६ ॥
सख्या हो मेल्या ही शवहि न शिवो हें यदु-पती ॥
पती नाना-स्त्रींचा पतित जन ही ज्यास जपती ॥
नका येऊं देऊं सदनिं सवतीच्या प्रियकरा ॥
करातें लावीना मज कपटि ऐसें तुह्मि करा ॥ ७ ॥

मालिनी. रडत रडत मूर्छेमाजि वृत्ती बुडाल्या ॥
परम विकळ; मी तूं या स्मृती ही उडाल्या ॥
उचलुनि सखियांहीं मंचकीं दिव्य सेजे ॥
निजविलि मृत-तुल्या सत्यभामा दिसे जे ॥ ८ ॥

स्वागता. ये अशांत सदनांत हरी तो ॥
जो अनादि भव-शोक हरीतो ॥
किंकरी नमुनियां चरणांतें ॥
सांगती सकळ आचरणातें ॥ ९ ॥

भु० प्र० ह्मणे शोक कां प्राप्त झाला महा हा ॥
अशी कष्टली कां शुभांगी अहाहा ॥
न बोलेचि कां ओंमुशीं आज राणी ॥
जिच्या बोलण्याचीच आह्मां शिराणी ॥ १० ॥

---

१ श्वास बंद होई. २ जन्मास आला. ३ अंतःकरणव्यापार. ४ आह्मापाशीं.

शि० रि०

जयीं श्री-वत्सांक प्रभु करि निजांक-स्थित शिरा ॥
शिरा-नाडी-प्राण प्रगटति न लावूनि उशिरा ॥
शिराणी शब्दाची पुरवि तरि डोळे न उघडी ॥
घडी जों मानाची विघडलि असे तोंवरि घडी ॥ ११ ॥

बजागी ते जागी स्व-मनिं परि डोळे न उघडी ॥
घडी एक क्रोधीं मन बुडवि मानें अवघडीं ॥
घडी पूर्व-प्रेम स्थितिस बसतां तीस वि-घडी ॥
घडी स्त्री-जातीची घडविलि असे ख्याति सु-घडी ॥१२॥

शि० रि०

सख्या दुःखी तूझ्या मजसहित कीं कान उगले ॥
गळे नेत्रीं पाणी न निघति मुखीं शब्द सगळे ॥
किती मी प्रार्थीतों धरुनि शिर अंकाच उपरी ॥
परी क्रोधाची हे अधिकचि दिसे अद्भुत परी ॥ १३ ॥

वदे भामा कोपें अति विकळ चावूनि अधरा ॥
धरा-पृष्ठीं नाहीं ठक तुज असा अंबु-ज-धरा ॥
धरावें या अंकीं शिर अजि तिचें पक्षि-गमना ॥
मना आलें देणें कुसुम जिस तें कंस-दमना ॥ १४ ॥

व० ति०

जों नेत्र मोडुनि वदे ढकलूनि मांडी ॥
भ्रू-मंडलीं भ्रमण अंगुलि-भंग मांडी ॥
तों कृष्णजी करुनि हास्य ह्मणे अहाहा ॥
वेडे अनर्थ इतुक्यास्तव कां महा हा ॥ १५ ॥

स्वागता.

अर्पितां मुनि-वरें सुमनातें ॥
वाटलें प्रथम हेंचि मनातें ॥
कीं असा तरु पुरींत असावा ॥
त्यांतही स्व-सदनींच वसावा ॥ १६ ॥

---

१ ज्याच्या उरःस्थलावर भृगूच्या लातेची श्रीवत्स नांवाची खूण आहे असा प्रभु (कृष्ण). २ आपल्या मांडीवर ठेवलेलें. ३ मस्तकास. ४ जों मानाची घडी विघडली असे, तोंवरि घडि (घटकाभर) डोळे न उघडी असा अन्वय. ५ दुर्वह. हें क्रोधाचें विशेषण. ६ स्त्रीजातीची सुघडी (चांगली) घडी घडविली (अशी.) ख्याति असे–असा अन्वय. ७ हातांत कमल धरणाऱ्या कृष्णा. ८ भिवया फिरविणें. ९ ओठ मोडणें.

व० ति०
तत्रापि जे प्रिय बहू स्व-वधूचि माजी ॥
तो स्थापणें तरु तिच्या सदनाचिमाजी ॥
ते तूं प्रिया तुजचि देइन त्या द्रुमातें ॥
हें वाटलें प्रथम आण तुझीच मातें ॥ १७ ॥

स्वागता.
फूल देउनि तिला उतराई ॥ होइं मी, समज हे चतुराई ॥
देतसें तरुचि तो तुजला गे ॥ खेद हा न करणें तुज लागे ॥ १८॥

भु० प्र०
तुलें वृक्ष देणेंचि यालागिं आधीं ॥
फुलें नाशिला जो तिला होय आधी ॥
न जाणोनि केले तुवां कष्ट भारी ॥
समाधान ऐसें करी कैटभारी ॥ १९ ॥

वेंचे, रुक्मिणीविलासांतील.

मालिनी.
करुनि नमन देवा रुक्मिणी-नायकातें ॥
निज पदं हरि दे जो कीर्तिच्या गायकातें ॥
स्मरत पद तयाचें त्याचिया लोक-लीला ॥
कथिन हरिति गातां वर्णितां ज्या कलीला ॥ १ ॥

व० ति०
चिच्छक्तिला सतत चिन्मयं जेविं योग ॥
श्री-रुक्मिणीस न कधीं हरिसीं वि-योग ॥
मी यास्तव प्रियतमा परमा रमा ते ॥
मानी अहंकृति शिवे असि मार-माते ॥ २ ॥

मालिनी.
ह्मणउनि खिजवीतो रुक्मिणीतें हरी तो ॥
परम करुण तीच्या मीपणाला हरीतो ॥
कथिन चरित तें जें वर्णिलें श्री-शुकानें ॥
मनिं धरुनि पहावें सज्जनीं हें सु-कानें ॥ ३ ॥

इ० व्रा० श्री-रुक्मिणीची बहु गोड वाणी ॥ ग्रंथास तेथें न करीन वाणी ॥
कीं कृष्ण जे शब्द अ-गाध वाचे ॥ वदेल ते वर्णिन मा-धवाचे ॥४॥

---

१ रुक्मिणीला. २ कैटभ दैत्य मारणारा. ३ भुक्ति. ४ अधर्मप्रवृत्तीला. ५ मायेला. ६ ज्ञानस्वरूप—ब्रह्म (त्याशीं). ७ मदनाची आई रुक्मिणी हिला. ८ कमताई. ९ आणि.

हा प्रेम-सं-वाद सुखी सु-जाणा ॥ करीतसे, नामहि तेंचि जाणा ॥
आतां शुकाचार्य परीक्षितीतें ॥ सांगे कथा धन्य करी क्षितीतें ॥५॥
भु०प्र० पलंगावरी रुक्मिणीच्या सु-सेजे ॥ बसे कृष्ण, ते त्यास सेवीतसे जे ॥
उभी सुंदरी ढाळिते चामरातें ॥ मनीं जे शिवे मीपणा पामरातें ॥६॥
द्रु०वि० कर मुद्री-वलयांसह चाळितां ॥ चवर माधवजीवरि ढाळितां ॥
ध्वनि उठे चरणीं मृदु भूषणीं ॥ हृदय लग्न जिचें यदु-भूषणीं ॥७॥
चहुंकडूनि हि आनन शोभलें ॥ पदक खालुनि शोभतसे भलें ॥
श्रवणिंचे नग शोभति दोंकडे ॥ वरुनि चांचर केशहि वांकुडे ॥८॥
गळसरी दुसरी न धरी गळां ॥ प्रति-भवीं न पती हरिवेगळा ॥
अव-तरे अव-तीर्ण जयीं पती ॥ स्व-अनुरूप परस्पर दंपती ॥९॥
कसि असीस अहं-मति वाटते ॥ नरक-जन्म-मृतींसहि वाट ते ॥
म्हणउनी खिजवूनि तितें हरी ॥ निपुण कृष्ण अहंकृति ते हरी ॥१०॥
शि०रि० वरावे ते राजे निजसम तुवां राज-तनये ॥
नये आह्मां ऐसा क्वचिदपि वरूं वो सु-विनये ॥
दिलें बापें भावें त्यजुनि बरवे ते क्षिति-पती ॥
पती केला ज्याचे कुल-पति समुद्रांत लपती ॥ ११ ॥
स्वागता. घालिती नृपति येउनि घाले ॥ यानिमित्त जलधींत निवाले ॥
शत्रु ज्यास नृप दानव, [१०] रीती ॥ ऐशियास नवऱ्या न वरीती ॥१२॥
द्रु०वि० त्यजियलें अजिहि स्व-नृपासनीं ॥ करिल त्याचि हि कोण उपासना ॥
प्रगट गोष्टिहि हे जनिं हो असी ॥ कळत तूं ठकलीस अहा कसी ॥१३॥
व०ति० ऐश्वर्यवंत वय आकृति हीं समान ॥
स्वार्थार्थ होतिल परस्पर त्यांस मान ॥
मैत्री विवाह न घडे अधमोत्तमातें ॥
तूं भाळलीस नृप-नंदिनि काय मातें ॥ १४ ॥

---

१ सुज्ञास. २ ह्या प्रकरणाचें नांव ही ' प्रेमसंवाद ' हेंच समजा. ३ अहंपणा ह्या नीचातें. ४ अंगठ्या व बांगड्या ह्यांसह. ५ कृष्णाच्या ठिकाणीं. ६ चंचल. ७ कधीं-ही. ८ सुशोले. ९ जरासंधाच्या भयानें कृष्णानें समुद्रांत द्वारका नगरी बांधून तींत आपले सर्व आप्त व इष्ट घेऊन तो राहिला, अशी कथा आहे, तीस लक्षून हें लिहिलें आहे. १० अशी चाल आहे. ११ ययातिराजाच्या आज्ञेनें यदुवंशास राज्याधिकार नव्हता, ह्यास उद्देशून हें ह्मटलें आहे. १२ एकमेकांच्या हितास कारण. १३ भोळे-पणानें वश झालीस.

एथें सु-जाणपण जाण तुझें बुडालें ॥
कीं दीर्घ-दृष्टिपण तें अवघें उडालें ॥
ज्याला न लेशं गुण तो पति काय केला ॥
ज्याकारणें जन अ-किंचनें तो भुकेला ॥ १५ ॥

मालिनी. अटन करित भिक्षा भक्षणें ज्या समाजीं ॥
गगन वसैन, वारा सूत्र ही त्यास मागीं ॥
अ-गुणपण जयाचें ऐसिया स्वादु लागे ॥
तुज नृपति-सुते तो कायसा दादुला गे ॥ १६ ॥

उ० ज० आतां तरी क्षत्रिय तूं भला गे ॥ वरीं जयाचा तुज लोभ लागे ॥
जेणें तुला साधति लोक दोनी ॥ आह्मीं वृथा काय बहू वदोनी ॥ १७ ॥

व० ति० झाली असें परिसतांचि अ-नाथवाणी ॥
ठावी नसे जिस कधीं असि नाथ-वाणी ॥
त्रैलोक्य-नाथ पति हा प्रिय आपणातें ॥
त्यागावया तिस गमे करितो पणातें ॥ १८ ॥
दाटूनि कंठ पडली वदनास मुद्रा ॥
शोकें भरे जल जसें भरितें समुद्रा ॥
घेऊनि चामर चुडा सह मुद्रिकांहीं ॥
भूई पडे उरि नुरे तनुमाजि कांहीं ॥ १९ ॥

भु० प्र० पडे केळ जैसी महाचंड-वातें ॥ असें देखतां ये कृपा माधवातें ॥
उठी शीघ्र टाकी पलंगावरूनी ॥ धरी उत्तरीयांबरा सांवरूनी ॥ २० ॥

मालिनी. मजविण न सुखाचा तूज तो हेतु कांहीं ॥
समजत तुझिया या पाहतों कौतुकांहीं ॥
निज-वचन विनोदें बोलिलों तूजला गे ॥
न कळत गति यांची खेद हा तूज लागे ॥ २१ ॥

---

१ ऐश्वर्यादि; पक्षीं सत्वरजस्तम हे तीन. २ भिकारी; पक्षीं विरक्त. ३ आकाश हेंच वस्त्र. ४ कमरेला. ५ गुणराहित्य (मूर्खपणा; पक्षीं सत्वादि गुणांचा अभाव). ६ दीनासारिखी. ७ बोलवेनासें झालें. ८ बाकी. ९ पांघरलेल्या वस्त्राला. १० ह्या वचनाचा रोख.

नयन-शर धनुष्यें भोवयांच्या प्रे-तापें ॥
श्रवणवरिहि येती तांबडे कोप-तापें ॥
अधर थरथरीती रक्त-वर्ण स्व-भावें ॥
असिस तुज पहावें बोललों याचि भावें ॥ २२ ॥

जरि निपट दरिद्री जो न लाहेचि कांजी ॥
तरि अमृत मिळाल्या त्यास सोडील कां जी ॥
तसि बहुत उणी मी लभ्य झालास मातें ॥
ह्मणउनि वरिलें म्यां तूज सर्वोत्तमातें ॥ २३ ॥

उ० जा० राज्यादिकें टाकुनि निर्विकारी ॥
त्वदर्थ होतात असे भिकारी ॥
राज्यांत दुःखें, सुख तूजमाजीं ॥
ह्मणून तूं श्लाघ्य तया समाजीं ॥ २४ ॥

भु० प्र० सुधा मानुनीयां पितो एक कांजी ॥
सुधा-पान-कर्ता शिवे त्यास कां जी ॥
तसी टाकुनी मी तुला मंगळाला ॥
नृपांला तयां कां भजों वोंगळांला ॥ २५ ॥

वेंचे, लोपामुद्रासंवादांतील.

शालिनी. वंदूनि श्री-राम संसार-साक्षी ॥
ज्याचे अंकीं जानकी सारसाक्षी ॥
लोपामुद्रेशीं तिशीं शब्द-माला ॥
झाल्या अर्पूं त्याचि सर्वोत्तमाला ॥ १ ॥

व० ति० मारूनि रावण विदेह-सुता-श्रमातें ॥
नासूनि ये कलश-संभव-आश्रमातें ॥

---

१ कोपतापें तांबडे नयनशर (कटाक्षरूप बाण) भोवयांच्या धनुष्यें प्रतापें श्रवणवरिहि (कर्णपर्यंत) येती असा अन्वय–ह्म० जी रागानें लाल झालेले डोळे भिंवया चढवून आकर्ण फिरवीत आहे अशीस. २ कामक्रोधादिविकाररहित. ३ कल्याणस्वरूपाला. ४ आपण अलिप्त राहून प्राण्यांचीं सदसत्कर्मं पाहणारा. ५ शब्दपरंपरारूप माला. ६ जनकाची मुलगी सीता तिच्या दुःखातें. ७ अगस्तिऋषीच्या पवित्र स्थानातें.

[1]तो सिंधु बिंदु करि हा मनिं गर्व वाहे ॥
त्याची वधू, विदितसे मति राघवा हे ॥ २ ॥

उ० जा० न तीपुढें सेतु-कथा वदावी ॥ ह्मणोनि सीतेप्रति भाव दावी ॥
बोलोनि ही सांवरिजे स्व-वाचा॥हा शब्द तो सूचवि लाघ[2]वाचा ॥३॥

भु० प्र० विचारी मनीं सर्व-संसार-साक्षी॥जरी वारिली जानकी सारसाक्षी॥
सदा सेतु-लीला-निदिध्या[3]सें तीतें॥वदेल स्व-वाचे ऋषीचे सतीतें॥४॥

व० ति० सर्वा कथा कथिं अगस्ति-वधूसि सीते ॥
क्षाराब्धि[4]-सेतु-रचना न कथीं सतीतें ॥
कीं चूळ जो जलधिची करि त्या मुनीची ॥
कांता वदेल तव वल्लभ-कीर्ति [5]नीची ॥ ५ ॥

उ० जा० प्रमाण आज्ञा ह्मणवूनि रामा ॥ वंदूनि जातां मुनि-वर्य-धामा ॥
[6]पुसे तिला क्षेम तया प्रसंगीं ॥ सं-वाद [7]हा राघव-विप्रसंगीं ॥ ६ ॥

स्वागता. राम तो स्व-[8]रत नित्य वि-रक्त ॥ हा नसेल तुजशीं अनु-रक्त ॥
कीं असेल सुख तें वद सीते॥सांग गोष्टि हि सुख-[9]प्रदसी ते ॥ ७ ॥
काय बोलत असे अभि-राम ॥ श्रांत तूज अवलोकुनि राम ॥
सांग आणिकहि वल्लभ-वार्ता॥ज्या कथा करिति सौख्य भवा[10]र्ता॥८॥

उ० जा० वि-रक्त बाई रघु-राज साचा ॥ भोक्ता नव्हे राजस-[11]तामसांचा ॥
न या बहू कल्प-त[12]रूपमा ते ॥ दे सोहळे कल्पि[13]तें-रूप माते ॥९॥

मालिनी. जसि बहु रवि-तप्ता साउली गोड वाटे ॥
तसि वनिं पति-लाडें मानितें कोड [14]वाटे ॥
घ[15]रिंहुनि मज बाई सोहळे काननाचे ॥
स-जल-ज[16]लद-संगें मोर वो कां न नाचे ॥ १० ॥

शि० रि० पथीं मागें मागें परम अनु-रागें रघु-पती ॥
उभा राहे पाहे गुणाहि मुनि हे हेचि जपती ॥

---

१ अगस्तिऋषि. २ खुबीचा. ३ मोठा ध्यास. ४ क्षारसमुद्रावर सेतु बांधणें. ५ तुच्छ. ६ ह्याचा कर्ता लोपामुद्रा. ७ राम व अगस्ति हे एकीकडे असतां लोपामुद्रा व सीता ह्यांचा हा पुढील संवाद झाला. ८ आपल्या स्वरूपीं रममाण. ९ सुखप्रद-अशी. १० संसारदुःखानें पिडलेल्यास. ११ राजस व तामस ह्या विषयांचा. १२ कल्पतरूची उपमा. १३ जे जे मनांत आणावे ते. १४ मार्गांत. १५ घरांतल्यापेक्षां. १६ पाण्यानें भरलेल्या मेघाच्या संगतीनें.

कृपापांगें अंगें निववि कारि संसार-घिवसा ॥
धरा माता, भ्राता शशिच सविता होय द्दिवसा ॥ ११ ॥

मालिनी.
रघु-पतिसह शय्या भूमि हे माय वाटे ॥
मृदु सु-पथिहुनी ही मानितें पाय-वाटे ॥
श्वशुर दिनें-मणी ही होय एणांक भाऊ ॥
न कळत जन ऐसें क्लेश निःशेष भाऊ ॥ १२ ॥

भु० प्र०
तिथें पावलों अत्रिच्या आश्रमातें ॥
तयाची वधू ते हरी के श्रमातें ॥
तयीं हार हे गंध लावूनि घाली ॥
स्व-आतिथ्य-कौशल्य दावूं निघाली ॥ १३ ॥

व० ति०
ये देखतां बहु कृपा मज दत्त-मातें ॥
पूजूनि येरितिं वदे सति उत्तमा ते ॥
वेणी फणी करिल वो तुज कोण वाटे ॥
वाईट हें मज ह्मणे मुलि फार वाटे ॥ १४ ॥

स्वागता.
म्लानता कधिं न यो सुमनातें ॥
क्लेश केश न करोत मनातें ॥
गंध आर्द्रचि असो अनसूया ॥
दे असा वर न जीस असूया ॥ १५ ॥

मालिनी.
कर-तल न दुखों दे फोड वो जेविं वीणी ॥
वनिं धरि मन माझें येरिती चाप-पाणी ॥
कनक-मृग ह्मणें, तों पाठिसी राम लागे ॥
दश-मुख हरि ऐशींमाजि मेला मला गे ॥ १६ ॥

भु० प्र०
मृग प्राण सोडी तयीं दीनवाणी ॥
अरे लक्ष्मणा धांव ऐशी सु-वाणी ॥

---

१ कृपाकटाक्षानें. २ हौस. ३ दिवसा सविता भ्राता शशिच होयः—ह्मणजे रामाच्या बरोबर असल्यानें सूर्यही चंद्रासारखा थंड वाटला. ४ सूर्य हा सासरा असून भाऊ जो चंद्र ह्यासारखा वाटला. ५ अशी माझी स्थिति न समजणारे लोक मला सारे क्लेशच होतात असे (खुशाल) मानोत असा अर्थ. ६ दत्तात्रेयाची आई अनसूया तिला. ७ जसें. ८ धनुष्य धारण करणारा राम. ९ सोन्याचा हरिण. १० इतक्यांत.

वदे; तो मला राम-वाणीच वाटे ॥'
ह्मणोनी बळें लोविलें त्याच वाटे ॥ १७ ॥
न जातां, तया बोलिलें दुष्ट वाचा ॥
अरे घात तूं इच्छिसी राघवाचा ॥
तुला प्राप्त होणार कां देवरा मी ॥
धरीसी असा कां ह्मणें भाव रामीं ॥ १८ ॥
अशा शब्द-बाणीं सुमित्रात्मजाला ॥²
अवो विंधितां तो मृतप्राय जाला ॥
रडे जाय तो राघवा लोक-पाळा ॥
करूं काय आतां ह्मणे मी कृपाळा ॥ १९ ॥

स्वागता. जाय तो रडत दाटत कंठ ॥ प्राप्त होय मजला दश-कंठ ॥
पद्मिनी उपडुनी गज हस्तीं॥नेे तसा उचलुनी मज हस्तीं॥२०॥

मालिनी. असि सकळ अनर्था मूळ माझीच वाणी ॥
धरुनि मज पळे तैं होय मी दीनवाणी ॥
बहुत मजनिमित्तें राघवें शोक केला ॥
करुण ह्मणुनि, न³ स्त्री-काम कामीं भुकेला ॥ २१ ॥

द्रु० वि० मजनिमित्त करी गाडि वानरां ॥ सुलभ जो न सुरां अथवा नरां ॥
धरि मदर्थ असा व्यवसाय कीं॥दश-मुखा वेंधि राघव सायकीं ॥२२ ॥
करिं करी कमला कमला-पती ॥ मथुनि सिंधु असाचि मला पती ॥
जलधि-मध्यें-पुरींत⁵ तिचा धणी॥वधुनि दे मज आत्म-सुखें धणी॥२३॥

स्वागता. जे जळांत बुडणार तीव्र ते ॥ थोर पर्वत अवो पति-व्रते ॥
सागरीं तरति सेतु-वाट ते ॥ हे अ-तर्क्य करणीच वाटते ॥ २४ ॥

द्रु० वि० परततां जळधीवरि पाहतें ॥ तरति पर्वत, विस्मित राहतें ॥
जळ-तळावरि हो धरणी सये॥करि, नसे तुळणा करणीस ये⁷॥२५॥

---

१ ह्याचें कर्म लक्ष्मणास (अध्याहृत). २ सुमित्रेचा मुलगा लक्ष्मण त्याला. ३ स्त्री-काम ह्म० स्त्रीलंपट, किंवा विषयासक्त असल्यामुळें त्यानें शोक केला असें नाहीं, तर त्याचें अंतःकरण अत्यंत दयार्द्र होतें ह्मणून मज अबलेवर भयंकर प्रसंग गुदरलेला पाहून त्यानें शोक केला. ४ मारिता झाला. ५ समुद्रामध्यें असणाऱ्या पुरींत (लंकेंत). ६ रावण. ७ ह्या.

मु० प्र० समुद्रावरी सैन्य ये पाय-वाटे ॥ मनीं हें सदा जीस आश्चर्य वाटे॥
कशी सेतुची गोष्ट तीच्या सु-वाचे॥नये, वीसरे बोल ते राघवाचे॥२६॥
शरीरीं भरे वर्णितां राम-वारें ॥ उठाणें मनाचीं तयीं दुर्निवारें ॥
पतीचीं यशें जे निरोपीत जाते॥ वदे गोष्टि हेही विदेहात्मजा ते॥२७॥
विदेहात्मजा पावली वि-स्मृतीतें ॥ ह्मणे बांधिला सिंधु जों त्या सतीतें ॥
जसें हास्य[1] ये, स्वामिच्या भारतीतें॥स्मरे, तों स्फुरे हा चमत्कार तीतें२८

व० ति० क्षाराब्धि-सेतु ह्मणि सांगसि तीस सीते ॥
जीचा पती जळधि चूळ करी तसी ते ॥
शब्दांत या रघु-पतीच खुणेस दावी ॥
कीं क्षार मूत्र अशि गोष्ट पुन्हा वदावी ॥ २९ ॥

शि० रि० ह्मणे लोपामुद्रा चुळभरि समुद्रा करि पती ॥
तया या आयासेंकरुनि उतरे कां रघु-पती ॥
द्विजाच्या हो मूत्रा शिवति अ-पवित्रा न कपि ते ॥
ह्मणे सीता नाहीं-तरि स-गिरि-सप्ताब्धि[2] हि पिते ॥ ३० ॥

वेंचे, वामनचरित्रांतील.

बळीनें इंद्रपद हरण केल्यानंतर तें पुन्हा इंद्रास द्यावें ह्मणून, विष्णूनें वामनाचा अवतार घेऊन बळी यज्ञ करीत होता तेथें येऊन त्यापाशीं आपल्या पावलानें तीन पावलें जमीन मागितली. बळीनें घे ह्मटल्यावर वामनानें विश्वव्यापक रूप धरून दोन पावलांत भूलोक व स्वर्गलोक व्यापिले, आणि पूर्वीच्या वचनाप्रमाणें तो बळीपाशीं आणखी पाऊल-भर जमीन मागूं लागला, तेव्हां बळीनें आपलें बोलणें सत्य करण्यासाठीं आपल्या मस्तकावर तिसरें पाऊल ठेवावयास सांगितलें. मग वामनानें त्याच्या मस्तकावर पाय देऊन त्यास पाताळीं घातलें; अशी कथा ह्या आख्यानांत आहे.

१ आलें (लोपामुद्रेला). २ पर्वतांसहवर्तमान सात समुद्र.

शा० वि० इंद्राचें पद दैत्य-राज बळि तो विप्र-प्रसादें हरी ॥
तेव्हां कश्यप-मंदिरीं अदितिच्या दिव्य-व्रतें श्री-हरी ॥
झाला वामन, मुंजि तेचि समयीं होतांच भिक्षा-छळें ॥
सर्व-स्व त्रि-पदें हरी, स्मर मना त्याचीं पदें कोमळें ॥ १ ॥

भु० प्र० बळी याग तो नर्मदेच्या तटाकीं॥करी, आहुती शुक्र अग्नींत टाकी॥
अकस्मात तों देखिलें वामनाला॥सुखाचा गमे पूर्ण ठेवा मनाला॥२॥

द्रु० वि० करिं कमंडलु दंड मृगाजिन ॥ त्रि-जग-माप करी बटु वामन ॥
सकल-वेद-विशारद चांगला ॥ कटि-तटीं अति सुंदर मेखला॥३॥

शा० वि० तूं गा कोण?; अ-पूर्व; कोठ वससी?; हें विश्वें जी तत्वता; ॥
पाळी कोण तुतें?; अ-नाथें अजि मी त्राता न माता पिता; ॥
द्यावें काय तुतें?; त्रि-पाद धरणी माझ्या पदें; फार घे; ॥
ऐसें, वामन बोलिला बळिस कीं तृप्ति त्रि-लोकीं रिघे ॥ ४ ॥

व० ति० पूजी बळी मग ह्मणे बटु वामनातें ॥
कीं माग जें तव अभीष्ट गमे मनातें ॥
देणार गा इतरें मी मज काम नाहीं ॥
तूं माग जे पुरवितों तव कामना ही ॥ ५ ॥

भु०प्र० ह्मणे धन्य राया स्व-वंशानुसारें ॥ प्रभू बोलसी तूं तुझा बोल सारे ॥
रणीं आणि दानीं तुझीया कुळीं रे ॥ न दे पाठि कोणीच राया बळी रे ॥६॥

इं०व० राया मला एक असे अपेक्षा ॥ त्यावेगळी सर्व जनीं उपेक्षा ॥
मोजूनि माझ्या त्रि-पदेंचि मातें ॥ दे भूमि विप्र-प्रवरोत्तमातें ॥७॥

---

१ दैत्यांचे कुलगुरु जे भृगु त्यांच्या प्रसादानें.—इंद्राचा पराभव करण्याकरितां भृगूंनीं बळीच्या हातून विश्वजित् नांवाचा यज्ञ करविला; तेव्हां अग्नींतून दिव्यरथ व धनुष्यबाण वगैरे युद्धोपयोगी सामग्री उत्पन्न झाली. ती मिळाल्यावर बळीनें अजिंक्य रथांत बसून इंद्रावर स्वारी केली, आणि त्याचा पराजय करून इंद्रपद घेतलें; अशी कथा आहे. (भाग० स्कं० ८ अ० १५.) २ तीन पावलांनीं. ३ अपूर्व (अनादि, पक्षीं विलक्षण, नौखा). ४ विश्वव्यापक, पक्षीं जगांत कोठें तरी राहणारा. ५ ज्याहून कोणी समर्थ नाहीं; पक्षीं ज्याचें रक्षण करणारा कोणी नाहीं. ६ तीन पावलांनीं तिन्ही लोक व्यापले ह्मणजे अधिक कांहींच उरणार नाहीं, असा आशय. ७ हें कामाचें विशेषण. ८ आपल्या कुळाला शोभेल अशा रीतीनें. ९ साजे. १० ब्राह्मणांमध्यें अतिश्रेष्ठ जो मी त्या मला.

द्रु०वि० बळि ह्मणे अति सादर वामना ॥ बहुत वाटसि गा बरवा मना ॥
मज अशा भुवन-त्रय-पाळका ॥ बहु न मागसि कां द्विज-बाळका ॥८॥
र०द्ध० शब्द मी धरिन मस्तकावरी ॥ ब्राह्मणा अधिक भूमिका वैरीं ॥
वाटसी बहुत नेटका मना ॥ जे असेल वद नीट कामना ॥ ९ ॥
द्रु०वि० द्विज-सुता तुझिया वचनामृतें ॥ मज गमे उठतील शवें मृतें ॥
निपुण दीससि निर्मळ आरसा ॥ परि न मागसि अर्थचि फारसा ॥ १०॥
हरि ह्मणे मजला इतुकें पुरे ॥ त्रि-भुवनात्मक होउनियां उरे ॥
त्रि-पदमात्रचि कार्य असें बरें ॥ अधिक इच्छिति लोक न ते बरे ॥ ११॥
र०द्ध० शब्द-भाव बळिलाहि नाकळे ॥ शुक्र सन्निध तयासि तो कळे ॥
तो वदे भुज सभे उभारुनी ॥ त्या बळीप्रतिच हाक मारुनी ॥ १२॥
द्रु०वि० अदितिच्या उदरीं हरि जन्मला ॥ ह्मणुनि ये समयीं कळलें मला ॥
वि-भव राज्य समस्त हरील रे ॥ यशहि होइल विस्तृत अस्त रे ॥ १३॥
ह्मणुनि सांगतसें तुज मी अगा ॥ बस तुं मौनपणें अथवा उगा ॥
ह्मणसि देइन यावरि ही जरी ॥ रिघसि दाटुनि पातक-पंजरीं ॥ १४ ॥
उ०जा० संकल्प जो तूं करिशील बापा ॥ न देववे जाशिल सद्य पापा ॥
पद-द्वयीं विश्व पुरेचि जेव्हां ॥ जावें तुवां कीं नरकासि तेव्हां ॥ १५॥
करूनि संकल्प न दे द्विजा तो ॥ प्राणी स्व-पापें नरकासि जातो ॥
आधींच नेदीं ह्मणतां भला हो ॥ घेसी ह्मणी वैखरिमात्र लाहो ॥ १६ ॥
द्रु०वि० जरि विचारुनि गोंविसि वैखरी ॥ तरिच होईल जाण अगा खरी ॥
ह्मणुनि शुक्र अजी बहु बोलतो ॥ परि तयीं वदला बळि बोल तो ॥ १७॥
भु०प्र० विचारूनि आचार्य-वाचा निदानीं ॥ बळी तो धरी बुद्धि सर्व-स्व-दानीं ॥
ह्मणे बोलतां जी जरी सत्य वाणी ॥ द्विजा केविं वाचा वदों दैन्यवाणी १८

१ ज्यास्त भूमि माग. २ तीन पावलें जागा दिली असतां ती त्रैलोक्याहूनही ज्यास्त होईल असा उत्तानार्थ व तीन पावलें मावण्याला त्रैलोक्यही पुरणार नाहीं असा गर्भितार्थ. ३ नाहींस. ४ हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाचे आहेत—अशीं वामनाच्या कवितेंत पुष्कळ दुसरीं उदाहरणें आहेत. ५ 'पापा जाशील' ह्म० तुला पाप लागेल. ६ नाहींतर मी देतों असें ह्मणण्याचा मात्र लाभ घेशील, वस्तुतः तुझ्यानें ह्मटल्याप्रमाणें करवणार नाहीं, हा भाव. ७ भाषण,—हें 'वदला' ह्याचें कर्म. ८ विचार करून. ९ दैत्यगुरू शुक्र त्याची वाणी.

मालिनी. निगम-विधि-विधानें मांडुनी हे पसारे ॥
यजुनि विविध यागीं वंदिती ज्यासि सारे ॥
वर-द हरिच तो हा विप्र कोण्हीच हो जी ॥
किति तरि मज मागो भूमि देतों अहो जी ॥ १९ ॥

इं०व० सर्व-स्व-दानीं बळि सिद्ध झाला ॥ पूज्यासनीं बैसवि त्या द्विजाला ॥
प्रक्षाळि त्या श्री-पद-पंकजातें ॥ ध्याती रमा-अब्ज-भवादि जातें ॥ २० ॥

व०ति० आली समीप यजमानिन पट्टराणी ॥
पाहे हरीस जिचि हो न पुरे शिराणी ॥
ओती करें कनक-पात्र धरूनि वारी ॥
सर्व-स्व दे पति तयास न जे निवारी ॥ २१ ॥

उ०जा० करूनि संकल्प करांत पाणी ॥ घालूं ह्मणे पूजुनि चक्र-पाणी ॥
निघे न झारींतुनि नीर-बिंदू ॥ म्लानत्व पावे बळिचा मुखेंदू ॥ २२ ॥
कीं शुक्र झारींत रिघोनि गोळा ॥ करूनि अंगें अजि होय बोळा ॥
फोडी हरी घालुनि दर्भ डोळा ॥ दिसे जना विप्र-कुमार भोळा ॥ २३ ॥
ऐशा रिती पूजुनि दानवारी ॥ घाली करीं तें मग दान-वारी ॥
ह्मणे स्व-पादीं अजि भूमि मोजीं ॥ जे अर्पिली; त्याचि पदा नमो जी ॥ २४

व०ति० संकल्प-युक्त पडतां स्व-करांत पाणी ॥
वाढे त्वरेंकरुनि वामन चक्र-पाणी ॥
पाताळिं पाद-तळ मस्तक सत्य-लोकीं ॥
कर्णीं दिशा दिन-मणी नयनावलोकीं ॥ २५ ॥

उ०जा० एक्या पदें भूमि भरोनि थोडी ॥ दुज्या पदें अंड-कटाह फोडी ॥
दे तीसरा पाद ह्मणे बळीला ॥ ह्मणोनि पाशीं दृढ आकळीला ॥ २६ ॥
याकारणें प्रार्थुनियां हरीची ॥ करी स्तुती प्रेम-रसें विरिंची ॥
प्रल्हाद आजा बळि भू-पतीचा ॥ आला महा भक्त रमा-पतीचा ॥ २७ ॥
ह्मणे तुवां हे दिधली त्रि-लोकी ॥ नेली तुवां पूर्ण-कृपावलोकीं ॥
केला तुवां दंड कृतार्थ झाला ॥ प्रल्हाद इत्यादि वदे अ-जाला ॥ २८ ॥

---

१ वेदोक्त कर्ममार्गाप्रमाणें. २ खटपटी. ३ वामनाच्या सुंदर चरणकमलांस. ४ लक्ष्मी, ब्रह्मा आदिकरून. ५ दानव=अरि (दानवांचा शत्रु वामन). ६ दानोदक. ७ नमस्कार असो. ८ कटाह ह्म० कढई तीसारखें अंड ह्म० ब्रह्मांड.

पत्नी बळीची जगदीश्वरातें ॥ वंदोनि बोले कमळा-वरातें ॥
ह्मणे धणी तूंची चराचरांचा ॥ वृथाऽभिमान प्रभुजी नरांचा ॥ २९ ॥
सर्वांचिया आइकतां स्तुतीतें ॥ बोलावुनी त्याच महा-मतीतें ॥
ह्मणे बळी दे तिसऱ्या पदातें ॥ कीं भोगिं पापें बहु आपदांतें ॥३०॥
करूनि संकल्प न देसि जेव्हां ॥ जाशील राया नरकासि तेव्हां ॥
ह्मणे बळी देइन देव राया ॥ आहें स्व-सं-कल्प खरा कराया ॥ ३१ ॥
तसा न भीं मी नरकासि देवा ॥ या पाश-बंधासहि वासुदेवा ॥
न भीं सुरांच्या जय-वाद्य-नादा ॥भीतों जसा मी अर्पे-कीर्ति-वादा॥३२॥
करूनि सं-कल्पहि तूज देना ॥ कोण्ही मला धन्य जगीं वदेना ॥
माझ्या शिरीं ठेव निजा पदातें ॥ जें छेदितें सर्वहि आपदांतें ॥ ३३ ॥
द्रु० वि० पद-युगें भुवन-त्रय मोजिलें ॥ पद तिजें बळिचे शिरिं योजिलें ॥
पद-नखें विधि-अंड विदारिलें ॥ पद-तळेंचि जग-त्रय तारिलें ॥ ३४॥
उ० जा० करी बळी स्वात्म-निवेदनातें ॥ संतोष झाला मधु-सूदनातें ॥
दैत्येंद्र तात्काळचि मुक्त केला ॥ प्रेमामृताचा हरि हा भुकेला॥ ३५ ॥

वेंचे, भरतभावांतील.

राम वनांत जातांच त्याच्या वियोगानें दशरथ मरण पावला. तेव्हां भरत आपल्या मामाच्या गांवीं होता, तेथून त्यास वसिष्ठऋषीनें आणिलें. तेव्हां राम वनवासास जाण्याला व दशरथ मरण्याला आपली आई कैकेयी हीच कारण झाली, असें भरतास समजतांच त्यास परम खेद झाला. बापाची क्रिया संपल्यावर तो रामाला वनांतून परत आणावें ह्मणून त्याजकडे गेला; परंतु मीं वनांत जावें व तूं राज्य चालवावें अशी पित्याची आज्ञा आहे, ती आपण दोघांनींही उल्लंघूं नये, असें रामानें सांगून त्यास राज्याधिकार चालविण्यास परत पाठविलें. नंतर भरत रामाच्या पादुका घेऊन अयोध्येजवळ नंदिग्रामीं आला. हें

---

१ उदार आहे बुद्धि ज्याची अशा बळीतें. २ देतों असें ह्मणून दिलें नाहीं ह्या पातकामुळें. ३ माझा पराजय झाल्यामुळें देवांनीं केलेल्या जयसूचक वाद्यनादास. ४ दुष्कीर्तीच्या भाषणाला. ५ ब्रह्मांड. ६ आपल्या चित्ताचें अर्पण. ७ मधुनामक दैत्याला मारणारा वामन.

ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे; ह्यांत भरताची रामचंद्राविषयीं अलौकिक भक्ति वर्णिली आहे, ह्मणून ह्यास 'भरतभाव' ही संज्ञा कवीनें योजिली आहे.

द्रु० वि० करुनि वंदन जानकि-नायका ॥ भरत-भाव निरोपिन आयका ॥
जननि टाकुनि राम-पदीं निघे ॥ सु-कृति तो मति हे समजोनि घे ॥ १ ॥

मालिनी.
भरत जवळि नाहीं मातुल-ग्राम-वासी ॥
भरत-जननि धाडी कानना राघवासी ॥
दशरथ मृत झाला राम जातां वि-योगें ॥
तृण बहुत दिसांचें अग्निच्या जेविं योगें ॥ २ ॥
मग भरत वसिष्ठें आणिला जों अयोध्ये ॥
नगरि गत-धवा तों आणि निर्वीर्य योद्धे ॥
जन मृत-सम देखे हेतु कांहीं कळेना ॥
जननि-कृत कु-चेष्टा बुद्धितें आकळेना ॥ ३ ॥

उ० जा० वृत्तांत सांगे भरतासि माय ॥ स्वानंद जीचा त्रि-जगीं न माय ॥
भेदूनि वक्षःस्थल शब्द तीचा ॥ करी महा-क्षोभ महा-मतीचा ॥ ४ ॥
जाळील तीतें निज-दृष्टि-पातें ॥ पाहे असा हालविनाच पातें ॥
ह्मणे अवो पापिणि पाप-रूपे ॥ जळो तुझें तोंड जडे-स्वरूपे ॥ ५ ॥
जाळीन हें तोंडचि जाण आधीं ॥ मुखें जया देशि अनंत आधी ॥
न माय तूं वैरिण होसि साची ॥ माझे मनीं भाव खरा असाची ॥ ६ ॥
केला तुवां देखत भर्तृ-घात ॥ क्षणें ति-वाटा रचिल्या तिघांत ॥
शत्रुघ्न मी लक्ष्मण राम जोडे ॥ राजा तिजा तींस अनर्थ जोडे ॥ ७ ॥

---

१ 'जननि टाकुनि (जो) रामपदीं निघे तो सुकृति, हे मति समजोनि घे'—अत्यंत प्रिय जी आई तिलाही सोडून देऊन जो ईश्वरास शरण जाऊन त्याची सेवा करितो तोच धन्य होय, असा उपदेश घे, असें वाचकास कवि ह्मणतो. २ मामाच्या गांवीं राहिलेला. ३ थोर अंतःकरणाचा जो भरत त्याचा. ४ हीं दोन विशेषणें देण्याचें तात्पर्य हें कीं, तुला नुसतें पापिणी ह्मणजे पाप करणारी असें ह्मणणें शोभत नाहीं, तर तूं पापरूप ह्मणजे साक्षात् पापाची मूर्तिच आहेस. ५ जड ह्म० पाषाणादि त्याप्रमाणें आहे स्वरूप जिचें ह्म० जिला अंतःकरणच नाहीं असा भावार्थ. ६ पाहतां पाहतां. ७ शत्रुघ्न (व) मी (आणि) लक्ष्मण (व) राम (हे दोन) जोडे, (आणि) तिजा राजा, (ह्या तीन वाटा) तिवाटा तिघांत रचिल्या, आणि तींस (तिघांस) अनर्थ जोडे असा अन्वय.

भु० प्र० वना धाडिलें जधवां राम-राया ॥ तुवां हेतु केला स्व-भर्ता मराया ॥
अहा, राम-सीता अशा दंपतींतें ॥ वना धाडिलें, मारिलें कां पतीतें ॥ ८ ॥

मालिनी. न कळत पतिताचें खादलें अन्न वोकी ॥
तरि पतित नव्हे तो पाप-रूपे अवो कीं ॥
ह्मणुन उदरिं तुझ्या देह हा जन्मला गे ॥
त्यजिन तरि मला हें पाप तूझें न लागे ॥ ९ ॥

व० ति० हे[1] अग्नि-तापित-घृतांत तनू जळेना ॥
प्रत्यक्ष तो कधिंहि पावक आतळेना ॥
रामापरोधिनि-सुतास शिवेल कां जी ॥
घे ब्राह्मणोत्तम न अंत्यज-पात्र-कांजी[3] ॥ १० ॥
मारील सद्य मज खाइन त्या विखातें ॥
कीं पापियास निज-पातक जेविं खातें ॥
तूं पापिणी त्वरित जाशिल रौरवासी ॥
होसी सदा निरय-दारुण-लोक-वासी ॥ ११ ॥

घनाक्षरी.

अवो कैकेयी हें काय ॥ केलें तुवां हाय हाय ॥
न ह्मणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी ॥ १ ॥
सर्व-जगदभिराम[4] ॥ वना धाडिला तो राम ॥
केलें वि-ख्यात कु-नाम ॥ कीं हे पति-मारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वधें न अ-धर्म ॥ तुज मारावें हा धर्म ॥
परि निंदील हें कर्म ॥ राम पाप-कारिणी ॥ ३ ॥
नाहीं तरी प्राण आज्य ॥ तुझे घालूनियां प्राज्य ॥
जाळूनियां सार्व-राज्य[5] ॥ दाखवितों करणी ॥ ४ ॥ १२ ॥

शालिनी. धिक्कारूनी गोष्टि मातेसि सांगे ॥ कौसल्येच्या ये गृहा सानु-रागें[6] ॥
त्यातें देखे जधवां राम-माय ॥ श्री-रामाचा शोक लोकीं न माय ॥ १३ ॥

---

१ हे तनु ह्म० हें माझें शरीर. २ एथें संस्कृत नियमाप्रमाणें 'नी' दीर्घ असावी. ३ अतिशूद्राच्या भांड्यांतील पेज. ४ संपूर्ण जगतांमध्यें सुंदर. ५ साम्राज्य (सार्वभौमराज्य). ६ आवडीनें.

र० द्रु० मोकळा करुनि कंठ तेधवां ॥ आठवूनि मनिं जानकी-धवा ॥
ते रडे भरतही तसा रडे ॥ जोंवरी नयन होति कोरडे ॥ १४ ॥
भु०प्र० ह्मणे वासरा घात झाला असा रे ॥ तुझ्या माउलीचेच हे खेळ सारे ॥
वृथा धाडिला राम माझा वनासी ॥ न देखों शके त्या जगज्जीवनासी ॥ १५ ॥
अरे राघवें व्यापिले लोक सारे ॥ तरी नावरे शोक माझा कसा रे ॥
तृषाक्रांत डोळे घन-श्याम रामा ॥ पहायास रे सर्व-लोकाभिरामा ॥ १६ ॥
स्वागता. जानकी जनक-राज-कुमारी ॥ पाय कोमळ जिचे, सु-कुमारी ॥
चालली जेंसि वना अन्हवाणी ॥ बोलली कटकटा जन-वाणी ॥ १७ ॥
सून सूनुहि वनाप्रति जाती ॥ आणि जो जित असेल कु-जाती ॥
मानवी तनु पशूंत गणावी ॥ ते शिळा परि स-जीव ह्मणावी ॥ १८ ॥
द्रु० वि० भरत शोक अनेक तिचे असे ॥ परिसतां मग बोलत तो असे ॥
जननि गोष्टि समस्तहि हे खरी ॥ परिस येविषयीं मम वैखरी ॥ १९ ॥
उ० जा० मी ब्रह्म-हत्या-शत-पाप लाहें ॥ ठावें असे लेश जरी मला हें ॥
खड्गें वसिष्ठासि अरुंधतीतें ॥ वधीं जरी ठाऊक हें मतीतें ॥ २० ॥
ह्मणे राम-माता अरे वासरा मी ॥ तुझा जाणतें प्रेम-उल्हास रामीं ॥
तुला राम-सेवेविणें काम नाहीं ॥ न राज्यादिकांची जया कामना ही ॥ २१ ॥
स्वागता. तो वसिष्ठ वदला भरतातें ॥ राम-पाद-निज-लाभ-रतातें ॥
पाळि यावरि समस्त धरा हे ॥ राज-नीति करिं, सावध राहें ॥ २२ ॥
व० ति० रायें तुतेंचि दिधलें स्व-नृपासना रे ॥
सं-पूर्ण तूं जननिची करिं वासना रे ॥
शब्दार्थ हे न कळती गुरु-लाघवाचे ॥
साचे ह्मणूनि पद आठवि राघवाचें ॥ २३ ॥

घनाक्षरी.

ह्मणे भरत हा राम ॥ त्राहे त्राहे मेघ-श्याम ॥
वसिष्ठ हा गुरु नामें ॥ तोही मज कोपला ॥

---

१ त्याचा 'ती' हा अध्याहृत कर्ता. २ जेव्हां. ३ प्रेमभर. ४ रामाच्या चरणाची आपणाला प्राप्ति करून घेण्याविषयीं उत्सुक. ५ भरताची फक्त परीक्षा पाहण्यासाठीं राज्य कर वगैरे जे वसिष्ठ फार खुबीचे शब्द बोलला त्यांचा उत्तानार्थच खरा मानून गुरुही असें बोलतो, असें पाहून भरतास फार दुःख झालें व त्यानें रामाचें स्मरण केलें. ६ त्राहि—तार. ७ उघड किंवा निंदा ह्या अर्थी हें अव्यय आहे.

अंतरले तुझे पाय ॥ तया राज्याचे उपाय ॥
सांगे मज हाय हाय ॥ नव्हे गुरु आपला ॥
अग्नि-तुल्य वाटे राज्य ॥ मज जाळिल साम-राज्य ॥
वरी ऋषी घाली आज्य ॥ त्याणें जीव तापला ॥
दावीं स-त्वर चरण ॥ किंवा स्वामी दे मरण ॥
तुझ्या नामाचें स्मरण ॥ त्याचा भव संपला ॥ २४ ॥

उ०जा० स्मरोनि ऐसें रघु-नंदनातें ॥ त्या राघवाच्या पद-वंदनातें ॥
जावें असा भाव धरूनि साच ॥ बोले वसिष्ठाप्रतिही तसाच ॥ २५ ॥

व०ति० राजाधिराज रघु-राजचि एक जाणा ॥
पाहों चला सकळ जाउनि त्या सु-जाणा ॥
आह्मी समस्त जन किंकर राघवाचे ॥
जे राम-नाम जपतों अजि नित्य वाचे ॥ २६ ॥

मु०प्र० विना राक्षसी-कैकयी काननातें ॥ चला सर्व पाहूं [1]मृगांकाननातें ॥
प्र-यत्नेंचि घेऊनि येऊं गृहातें ॥ न येतां समर्पूं[2] शरीरें स्व-हातें ॥२७॥

इंद्रवज्रा. येणार ते या अथवा नका ही ॥ राहेन मी हें न घडेचि कांहीं ॥
बोलोनियां स्पष्टचि चालिला हो ॥ शोकांत ही घे प्रभु-नाम-लाहो ॥२८

उ०जा० हा राम हा राम असेंचि वांचे[3] ॥ चिंत्तांत[3] पाय प्रभु राघवाचे ॥
त्यजी कुलाचार्यही रामें[4]-वाटे ॥ कीं तो गुरू त्यास गुरू न वाटे ॥२९॥

इंद्रवज्रा. येणार ते या अथवा नका ही ॥ शब्दांत या अर्थ स-खोल कांहीं ॥
कीं जो गुरू अंतर राम-पायीं ॥ पाडी, त्यजावा गुरु तो उपायीं ॥३०॥

उ०जा० श्री-रामही टाकुनि राज्य मातें ॥ जो घे ह्मणे त्या ऋषि-सत्तमातें ॥
गुरुत्व कैचें, तरि मी उपेक्षा ॥ करीन, त्याची न मला अपेक्षा ॥३१॥

इं०व० याकारणें या अथवा नका ही ॥ राहेन मी हें न घडेचि कांहीं ॥
ऐशी उपेक्षा वदनीं वदे तो ॥ श्लोकांत हा व्यासहि भाव देतो ॥३२

उ०जा० नाहीं तैंरी[5] या अथवा नका ही ॥ गुरूस बोलेल घडेल कांहीं ? ॥

---

१ मृगाचें—हरिणाचें चिन्ह ज्याला आहे तो मृगांक ह्म० चंद्र त्यासारखें आहे मुख ज्याचें त्याला. २ प्राणत्याग करूं हा भाव. ३ ह्मणे व स्मरे अशीं अध्याहृत क्रियापदें घ्यावीं. ४ रामाकडे जाण्याकरितां. ५ रामाकडे जाऊं नको व राज्य कर असें ह्मणणारा गुरुच नव्हे असा भरताचा भाव; असें नसतें तर 'या अथवा नका' असें तो गुरूस बोलेल असें घडेल काय?

रामानिमित्तें गुरुही त्यजावा ॥ वाक्यांत भावार्थ असा भजावा ॥३३
इं०व० रामानिमित्तें जननीस टाकी ॥ पाणी न पी राज्य-नदी-तटाकीं ॥
लंघूनियां ही गुरु-संगतीतें ॥ पावे अहो दे गुरु ज्या गतीतें ॥३४॥
द्रु०वि० गुरुविणें न घडे परमा गती ॥ गति शुकादि गुरूसचि मागती ॥
परि गुरू करि अंतर राघवीं ॥ न गुरु तो ठक दांभिक लाववी ॥३५॥
उ०जा० तो बाप जो राघव-भक्ति दावी ॥ तसीच जे मायहि ते वदावी ॥
जो राम दावी गुरु तोचि साच ॥ श्रुत्यर्थ-इत्यर्थ असे असाच ॥३६॥
वसिष्ठ घे राज्य ह्मणेचि साच ॥ परंतु भावार्थ नव्हे तसाच ॥
त्याच्या परीक्षार्थचि बोलिला हो॥त्याहूनि आधीं मुनि चालिलाहो३७
आज्ञा गुरूची अवघे करीती ॥ सच्छिष्य ते लोक-अ-लोक रीती ॥
परंतु त्याच्या वचनें तयातें ॥ न टाकिती सत्पद-दातयातें ॥३८॥
स्वागता. राम न त्यजि तईंच गुरूतें ॥ न त्यजि स्व-सुख-कल्प-तरूतें ॥
जो असें वचन ही न मनीतो ॥ श्री-गुरू-नमनिं हीन मनीं तो ॥३९
उ०जा० ह्मणे परीक्षार्थचि टाकिं मातें ॥ तसा ह्मणे टाकिं रघूत्तमातें ॥
उल्लंघितां शब्दचि इष्ट वाटे॥ ह्मणोनि लागे ऋषि-वर्य वाटे ॥४०॥
द्रु०वि० प्रकरणीं पुढिल्या गुरु-राज तो ॥ भरत-संगतिनेंच वि-राजतो ॥
जरि पथीं गुरु होय समागमीं॥ तरिच राम मिळे निगमागमीं ॥४१॥
उ०जा० वसिष्ठ, तो, आणि समस्त माया ॥ रामार्थ टाकूनि समग्र माया ॥
सेना प्रजा सर्वहि त्याच वेळे ॥ जातीं, जसे लंघिती सिंधु वेळे ॥४२॥
व० ति० पायीं निघे भरत सानु-ज राम-वाटे ॥
रामाविणें इतर इष्ट न काम वाटे ॥
माथां जटा-मुकुट, वल्कल नेसला हो ॥
श्री-राम-वेष, वदनीं प्रभु-नाम-लाहो ॥ ४३ ॥
स्वागता. राम-वल्कल-जटादिक-रीती ॥ वेष तो उभय बंधु करीती ॥
राम सानु-ज तसें भरतातें ॥ देखती सकळ राम-रतातें ॥ ४४॥

---

१ घ्यावा. २ कविराज. ३ तात्पर्यार्थ. ४ भरताच्या अगोदर. ५ लोकरीतीस अनुसरून असो अथवा नसो. ६ तथापि गुरूनें आपला त्याग करायास सांगितलें तरी तो सत्पद-दाता ह्म० परमेश्वरप्राप्ति करून देणारा आहे, ह्मणून सच्छिष्य त्याला टाकीत नाहींत. असें असतां भरतानें गुरुचा त्याग केला, ह्याचें खरें तात्पर्य पुढील श्लोकांत कवीनें स्पष्ट केलें आहे. ७ भरत. ८ भरताच्या आया. ९ समुद्र जसा वेळेला ह्म० मर्यादेला सोडतो तसे सर्व लोक अयोध्या सोडून रामाकडे गेले.

व० ति० तो भेटला गुहक-नाम किरात वाटे ॥
श्री-राम-भक्त परमाप्त तयास वाटे ॥
गंगा-तटीं रघु-पती-शयनास दावी ॥
ते भक्ति काय ह्मणुनी मुखि-वो वदावी ॥ ४५ ॥

स्वागता. दर्भ-निर्मित तया शयनातें ॥ देखतां उदक ये नयनातें ॥
भू-तळीं भरत घालुनि घे वो॥त्या स्थळींहुनि न चित्त निघे वो ४६॥
राम-वृत्त रघु-वंश-वरातें ॥ सर्व वर्णुनि गुहाख्य किरातें ॥
लंघुनी सुर-नदी भरतातें ॥ ने स-सैन्य रघु-राज-रतातें ॥ ४७ ॥

उ० जा० ब्रह्मा रमा वंदिति नित्य जातें ॥ त्या राघवाच्या चरणांबुजातें ॥
पाहूं त्वरे हे भरता असोसी॥वि-योग तो प्राण-वि-योग सोसी ॥ ४८ ॥

शालिनी. कैकेयीच्या दुष्ट-भावें जळाला ॥इच्छी रामाच्या पदाच्या जळाला॥
तों स्वामीच्या देखिलें आश्रमातें॥कांहीं चित्तें टाकिलें हो श्रमातें ॥ ४९ ॥

स्वागता. पाद-चिन्हित तये वसुधेतें ॥ देखतां तृषित जेंवि सुधेतें ॥
रामचंद्र-पद-सारस-मुद्रा ॥ वाढवी भरत-सौख्य-समुद्रा ॥ ५० ॥

व० ति० घालूनि घे भरत देखुनि त्या रजातें ॥
शत्रुघ्नही अनु-सरोनि निजाग्रजातें ॥
चित्तीं स्मरे प्रभुचिया पद-नीर-जातें ॥
प्रेम-प्रवाह नयनीं सुखें-नीर ज्यों तें ॥ ५१ ॥

द्रु० वि० तनुवरी गुढियाच उभारती ॥ कवि-मुखें किति वर्णिल भारती ॥
भरत ये रितिनें अजि लोळला॥प्रभु-पदाब्ज-रजीं बहु घोळला॥५२॥

व० ति० हा राम राम रघु-नंदन हेंचि वाचे ॥
चित्तांत ते चरण दीसति राघवाचे ॥
ते रेणु हे मुकुट-मंडण जे शिवाचे॥
ऐसें ह्मणे त्यजुनि भाव अहो जिवाचे ॥ ५३ ॥

मालिनी. भरत पद-रजीं त्या घोळला दीर्घ काळ ॥
त्रि-भुवनिं हि सुखाचा होय तेव्हां सु-काळ ॥

---

१ रामाच्या आंथरुणास. एथें ती ऱ्हस्व असावी. २ भागीरथी. ३ रामाच्या पदकमलाचा ठसा. ४ आनंदाश्रु. ५ ज्या भरताच्या. ६ शरीरावर आनंदानें रोमांच उभे राहिले. ७ रामाच्या पदकमलाच्या धुळींत. ८ मुकुटास शोभविणारे. ९. जिवाचे भाव त्यजुनि ह्म० देहभान सोडून.

न मिळति पद-रेणू जे विरिंच्यादिकांही ॥
सु-लभ मज ह्मणे हें भाग्य माझेंचि कांहीं ॥ ५४ ॥

व० ति० देखोनि राघव-पदाब्ज-रजास वाटे ॥
लोटांगणीं गडबडे सुख फार वाटे ॥
आनंद-नीर हृदयीं नयनांबुजांचें ॥
चित्तांत राम शिव घे पद-अंबु ज्याचें[1] ॥ ५५ ॥

स्वागता. वाम-अंके[2]-गत भूमि-कुमारी[3] ॥ वाम-बाहु-सु[4]-रता सु-कुमारी ॥
वल्कलांबर-जटा-अभि-रामा ॥ देखतो भरत त्या अभि-रामा॥५६॥

इं० व० दूर्वा-दल-श्यामल दीप्ति देहीं ॥ सेवी पदें लक्ष्मण तो वि-देही[5] ॥
गंगा-तटीं सेवित मंद-वातें ॥ देखे अशा श्री-रघु-पुंगवातें ॥ ५७ ॥

उ० जा० देखोनि ऐसें रघु-नंदनातें ॥ धांवे त्वरेनें पद-वंदनातें ॥
अ-लभ्य जो हर्ष सुरादिकां ही॥तो होय, त्यामाजिच शोक कांहीं॥५८॥

भु० प्र० रडे, फुंदफुंदे, शिरीं पाद-पद्मा ॥ धरी, सद्म मानी जया नित्य पद्मा ॥
बळें क्षेम[6] दे त्यासि वोढूनि राम॥स्व-भक्त-प्रिय स्वामि-विश्वाभिराम॥५९॥

स्वागता. मांडिये उपरि बैसविला हो ॥ अश्रु-नीर पुसि दे सुख-लाहो ॥
वासरा न रड, सांग सु-वार्ता॥ शब्द हा निववि दुःख-दवार्ता[7] ॥६०॥

व० ति० तों देखिला गुरु वसिष्ठ तयासि वंदी ॥
ब्रह्मण्य देवजडला चरणारविंदीं ॥
तों माउल्या तिघिहि सत्वर पावल्या हो ॥
भेटोनियां तिघिहि सत्वर सेविल्या हो ॥ ६१ ॥

उ० व० पिता सुखी कीं ह्मणतांचि रामा[8] ॥ रडोनि त्या सांगति सूप-रामा[9] ॥
रडे अहो रामहि लोक-रीती॥स्त्रिया पुन्हा शोक महा करीती॥६२॥

भु० प्र० सपिंडी-क्रिया राम गंगा-तटाकीं॥करी, आणि ते पिंड गंगेंत टाकी ॥
रडे लोक-दृष्टीस शोक-श्रमातें ॥ प्रभू दाउनी ये पुन्हा आश्रमातें॥६३॥

स्वागता. तों वदे भरत गोष्टि मनाची ॥ प्रार्थना बहुत आ-गमनाची ॥

---

१ ज्या रामाचें. २ डाव्या मांडीवर बसलेली. ३ सीता. ४ रामाच्या डाव्या हातास लागून बसलेली. ५ वैराग्ययुक्त. ६ आलिंगन देता झाला. ७ दुःखरूप वणव्यानें पिडलेल्या भरतास. ८ बायका. ९ मरणाला.

मांडिली, पारे न राघव मानी ॥ देखतां सुर-वैरांस विमानीं ६४

द्रु० वि० ह्मणि फिरे स्व-पुरीप्रति राम हा॥ह्मणुनि आधि मनीं अमरां महा ॥
भरत-शब्द तदर्थ न ये मना ॥पुरवणें प्रभुला सुर-कामना ॥६५॥

उ०जा० आज्ञा पित्याची मज मोडवेना ॥ वत्सा तुझी गोष्टहि तोडवेना ॥
घालूं नको बा मज संकटांत ॥ नको पडों या सहसा हटांत ॥६६॥

भु० प्र० असी आयके जेधवां राम-वाणी॥मुख-श्री करी बंधु तो दीनवाणी॥
ह्मणे तात-आज्ञा मृगांकानना रे ॥मला सांग जाईन मी कानना रे ॥६७॥

शालिनी० बापा ऐसें वर्ततां तों विशेषें॥आज्ञा-भंग प्राप्त दोषां अ-शेषें ॥
ऐवं राज्यातें तुवां रे भजावें॥तताज्ञेनें कानना म्यांच जावें ॥ ६८ ॥

व० ति० येना असें भरत देखुनि राम-राया ॥
गंगा-तटीं रचुनि दर्भ बसे मराया ॥
पाहे वसिष्ठ-मुनि-वक्त्र-सरोरुहातें ॥
श्री-राम, आणि खुण दाखवि हो स्व-हातें ॥ ६९ ॥
कीं सांग गुह्य अवतार-चरित्र याला ॥
जें तारितें चहुं युगांत जगत्रयाला ॥
बोले वसिष्ठ मग सन्निध जाउनीयां ॥
कां प्राण टाकिसि ह्मणे समजावुनीयां ॥ ७० ॥

उ० जा० हा राम मारील दशाननासी॥यालागिं जातो प्रभु काननासी ॥
नको निवारूं भरता तयाला॥ब्रह्मादिकांच्या पद-दातयाला ॥ ७१ ॥

व० ति० येणार मागुति चतुर्दश-वत्सरांतीं ॥
राहो वनांत तितुके दिन आणि राती ॥
आत्माच तो तुज वि-योग तयासि नाहीं ॥
येऊनि हे करिल जे तव कामना ही ॥ ७२ ॥
हें आयकोनि जरि शोकहि दूर केला ॥
प्रत्यक्ष दर्शन-सुखास बहू भुकेला ॥

१ देवकार्यासाठीं राम वनांत जाण्याला निघाला होता, ह्मणून परत गेल्यानें तें सिद्धीस जाणार नाहीं ह्याचें स्मरण देवांना आकाशांत पाहून रामाला झालें ह्मणून त्यानें भरताचें ह्मणणें मान्य केलें नाहीं असा भाव. २ आग्रहांत. ३ सर्वप्रकारें. ४ ह्मणून. ५ सर्वव्यापक ईश्वर.

तेव्हां उठोनि भरतें पद-वंदनातें ॥
केलें, दुरूनि ह्मणतो रघु-नंदनातें ॥ ७३ ॥
देखोनियां गमन-निग्रह राघवाचा ॥
बोले उभा भरत निश्चय-रूप वाचा ॥
वर्षें चतुर्दशवरीच[1] धरीन देहा ॥
त्यानंतरें त्यजिन यास निरोप दे हा ॥ ७४ ॥
वर्षें द्वि-सप्तभरि काल समाप्त झाला ॥
त्यानंतरें अजि तुझ्या चरणांबुजाला ॥
स्पर्शें शिरें न जरि देह तयाच वारीं ॥
यातें त्यजीनचि विरिंचि जरी निवारी ॥ ७५ ॥
वर्षें चतुर्दशहि रक्षिन शासनातें ॥
अंगीकरीन न बसेन नृपासनातें ॥
सिंहासनावरि तुझ्या पद-पादुका मी ॥
पूजीन तों तव पदांबु-ज-लाभ-कामी ॥ ७६ ॥

स्वागता. पादुका जडितें[2] आणुनि हातें ॥ राम-चंद्र-चरणांबु-रुहांतें ॥
लावुनी निज-शिरीं भरतानें ॥ वंदिल्या रघु-वरांघ्रि-रतानें[3] ॥ ७७ ॥

मालिनी. भरत-जननि जागी होय राम-प्र-तापें ॥
वि-कळ[4] रघु-पतीच्या द्रोह-पापानु-तापें[5] ॥
रडत ह्मणतसे मी पापिणी राम-राया ॥
न धरिन तनु, आज्ञा ये स्थळीं दे मराया ॥ ७८ ॥
रघु-पति तिस बोले टाकि हा शोक माते ॥
इतुकिहि मम माया जींत हे सृष्टि माते ॥
सकळहि सुर-कार्या म्यांच हे हेतु केले ॥
अ-मर दश-मुखाच्या मृत्युतें वो भुकेले ॥ ७९ ॥

शिखरिणी. ह्मणी वो कैकेयी बुडविशिल शोकांत हृदया ॥
तुझी माझे ठायीं सु-मति भरताहूनि सु-दया ॥
तुतें मी कौसल्येहुनि अधिक माते समजतों ॥
तुवां ऐसें[6] केलें ह्मणउनि न वाटेचि मज तों ॥ ८० ॥

---

१ चवदा. २ रत्नखचित. ३ रघुकुळांत श्रेष्ठ जो राम त्याच्या चरणीं आसक्त असा. ४ दुःखी. ५ रामाच्या द्वेषाच्या पापापासून झालेल्या पश्चात्तापानें. ६ असें.

द्रु०वि० करुनि मागुति बुद्धिस कोमला ॥ क्षणभरी विसरोंच नको मला॥
तरि असा न पडे भ्रम मागुती ॥ जितचि पावसि हो परमा गती ॥८१

नृसिंहावतार.

मालिनी. हरि नर-हरि-रूपें क्रूर दैत्या वि-भक्ता ॥
परम सु-लभ शांत श्री-कर स्वात्म-भक्ता ॥
स्व-चरण-शरणातें सौम्य ही शीघ्र तो कीं ॥
जननि-भय मनीं कां मानिजे व्याघ्र-तोकीं ॥ १ ॥

जय-विजय असे ते जावळे दो दितीचे ॥
असुर इतर जाले पुत्र पौत्रादि तीचे ॥
प्रथमचि उपजे तो धाकुटा बंधु होतो ॥
धरणि-धर-वराहें मारिला बंधु हो तो ॥ २॥

भु०प्र० बुडे क्ष्मा तयीं उद्धरी जो क्षमेला ॥ तया क्रोडें-रूपें हिरण्याक्ष मेला॥
तया दूसरा ज्येष्ठ त्या अग्र-जाला ॥ मनीं क्रोध अत्युग्र उत्पन्न जाला ॥३.

स्वागता. तो हिरण्यकशिपु प्रिय-भावा ॥ कारणें निज तमोगुण-भावा ॥
दाखवी त्वरित ठोकुनि मांडी ॥ द्वेष विष्णु-चरणाप्रति मांडी ॥४॥

मालिनी. अ-जर अ-मर काया आपली तो कराया ॥
तप करि वर मागे धातया लोक-राया ॥
न मृति मज ह्मणे हो चेतनाचेतनाहीं ॥
मरण हरिं असें कीं दीस-रातींत नाहीं ॥ ५ ॥

---

१ मुक्ति. २ अभक्ता. ३ (जसे) दितीचे इतर पुत्रपौत्रादि असुर जाले; असे जयविजय (ही) तीचे दो (दोन) जावळे (असुर जाले). एकदा ब्रह्मदेवाचे पुत्र सनकादिक वैकुंठास गेले असतां विष्णूचे द्वारपाळ जयविजय ह्यांनीं त्यांस आंत जाण्यास अटकाव केला. त्यामुळें त्यांस कोप येऊन त्यांनीं तुमचें देवत्व जाऊन तुह्मांस असुरयोनि प्राप्त होऊन तुमच्या हातून अतिनिंद्य कर्मे घडतील असा जयविजयांस शाप दिला; पण पुन्हा त्यांस दया येऊन ते ह्मणाले कीं, तुह्मी तीन वेळ असुरयोनि पावून नंतर पुनः पूर्वपदाप्रत याल. त्याप्रमाणें जयविजय हे अनुक्रमानें हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष, रावण व कुंभकर्ण, आणि शिशुपाळ व दंतवक्त्र असे तीन जन्म राक्षस झाले. अशी कथा आहे (भागवत स्कं० ७ अ० १). ४ वराह (डुकर). ५ क्रोधास.

स्वागता० त्या वरें अ-मर-मानव-लोकीं ॥ स्वामि तोचि फळ हें अवलोकी ॥
देव-वृंद अवघाच पळाला ॥ भीती सर्वहि तया चपळाला ॥ ६ ॥
इं०व० ते देवही प्रार्थिति देव-देवा ॥ कीं आपुलें घे पद देव देवा ॥
झाली बहू बुद्धि अ-धीरवाणी ॥ तों बोलली हो अ-शरीर वाणी॥७॥
कीं हा तपें तोषुनि अब्ज-जाला ॥ त्याच्या वरें सर्व-अ-वध्य झाला॥
तथापि मारीनचि दुर्धरा या ॥ गांजील माझ्या जयिं भक्त-राया ॥८॥
प्रऱ्हाद त्याचा सुत त्या कुमारीं ॥ घडे जयीं द्वेष मुकुंद मारी ॥
केव्हां असें होइल ही असोशी ॥ दुःखें बहू तो सुर-वृंद सोशी ॥९ ॥
ऐसी प्रतीक्षा हृदयांत देवां ॥ तों दैत्य त्या भागवता सदैवा ॥
पुरोहिताच्या सदनींच ठेवी ॥ ते शीकवीती अति नीच ठेवी[4] ॥१०॥
एके दिनीं घे सुत दैत्य अंकीं ॥ तो स्नेह त्याचा गणवे न अंकीं ॥
पुसे तया भागवतोत्तमातें ॥ कीं आवडे जें तुज सांग मातें ॥ ११ ॥
प्रऱ्हाद बोले सदन त्यजावें ॥ तपोवनालागिं अगत्य जावें ॥
तेथें भजावें हरिच्या पदातें ॥ जो आपदातें हरि दे पदातें ॥ १२ ॥
दैत्येश्वरा आवडि हेचि मातें ॥ कीं सेवणें श्री-पुरुषोत्तमातें ॥
त्यजूनि विष्णूस भजे गृहातें ॥ तो आपला नाश करी स्व-हातें॥१३॥
दुःखार्णवीं जो धरि कास याची ॥ चिंता तयाला मग कासयाची ॥
न वीसरावेंचि कदापि त्याला ॥ प्रऱ्हाद इत्यादि वदे पित्याला ॥१४॥
द्रु०वि० परिसतां अ-सुरेश्वर हासिला ॥ मग ह्मणे कवणें शिशु नासिला ॥
शिकविलें बरवें अथवा जसें ॥ वदति तेंचि मुलें असिं राजसें ॥१५॥
भु०प्र० ह्मणे हा करावा गुरूनें विचार ॥ स्वयें ठाउके लेंकुरा काय चार ॥
हरी आमुच्या वाइटाचा भुकेला ॥ तयाच्या जनीं हा कुळीं भेद केला ॥१६॥
गुरूतें असें दैत्य सांगोनि धाडी ॥ तयां गोष्टि हे वाटली देव-धाडी ॥
भिऊनी मनीं तर्क नाना करीती ॥ तया पूसती विप्र सामादि-रीती ॥१७॥
शि० रि० अरे हें प्रऱ्हादा गुरु पुसति कोठून शिकसी ॥
कसी होती प्रज्ञा त्यजुन तिस तूं स्वैर ठकसी ॥
स्वयें तूझ्या पोटामधिल अथवा बुद्धि-उकळी ॥
कळी हृत्पद्माची उगवलि कळी घेउनि कळी ॥ १८ ॥

---

१ कीं. (हे) देव, आपुलें (आमचें) पद (हिरण्यकशिपु) घे (तें) देवा (देववा.) २ तोषवुन. ३ सदैव, नेहमीं. ४ रीति. ५ वाटे.

म्हणे श्री-प्रऱ्हाद स्व-पर म्हणजे भ्रांति-उकळी ॥
कळी ईच्यामूळें अ-सुर-अ-मरीं आणि सकळीं ॥
कळी हृत्पद्माची उकलिल कसी मोह-रजनी ॥
जनीं ऐशा मूढीं मति न धरितां विष्णु-भजनीं ॥ १९ ॥

मालिनी. स्व-पर म्हणुनि ज्याची मोहिते स्वैर माया ॥
स्व-वश करि तिला जो षड्गुणत्वीं[1] रमाया ॥
नमिन मि भगवंता जो तुम्हां आकळेना ॥
स्व-पर-कु-मति-भेदें तोचि आत्मा कळेना ॥ २० ॥

शि० रि० शिळा-चुंबी[2] लोह भ्रमवि तिज येतांचि जवळी ॥
वळी तैशी माझी मतिहि हरि ते त्यास कवळी ॥
वळी पोथ्यांच्या ह्या तुह्मि असुर-रीती शिकवितां ॥
वितां व्यर्थें काव्यें अ-लवण हरीवीण कविता ॥ २१ ॥

इं० व० प्रऱ्हाद बोलोनि असें द्विजाला ॥ जाला उगा ध्यात अधोक्षजाला ॥
पुढें न बोलेचि पुरोहितातें॥तातें दिला धाडुनि जो हितातें ॥२२॥
तों बुद्धि कोपें खवळे द्विजाची॥जाची म्हणे टाकि कथा अजाची ॥
बाभूळ हे चंदन-काननाशी ॥नाशील भेटूनि निरंजनाशी[3] ॥ २३ ॥
प्रऱ्हाद हा विष्णु-कुठार-दंड ॥ दंड-प्रसंगीं अ-सुरां उदंड ॥
दैत्यांचिया चंदन-काननाशी॥ नाशील भेटूनि निरंजनाशी ॥ २४ ॥

भु० प्र० भविष्यानुरूपें वदे विप्र-वाणी ॥ नसे तर्जना-भर्जनालागिं वाणी ॥
असे दंड दुःशब्द-दंडें करीती॥पुन्हा शीकवीती तया लोक-रीती॥२५॥

इं० व० बापसि तो भेटवितां,सुतातें ॥ तातें निजांकावरि सु-व्रतातें ॥
घेतां सुखाची न दिसेचि वाणी ॥वाणी वदे मानस-मंजुवाणी[4] ॥ २६॥

व० ति० बा शीकलासि गुरुपासुनि जो पसारा ॥
सारा असो, तुज रुचे वद त्याच सारा ॥
गोष्टी वदे कुशल त्यावरि ज्या पित्याला ॥
त्या लागतील मधुरा न कदापि त्याला ॥ २७ ॥

---

१ ऐश्वर्य (आधिपत्य) धर्म, यश, श्री, ज्ञान, वैराग्य, हे ईश्वराच्या अंगचे सहा गुण ह्यांमध्यें. २ चुंबी शिळा—लोहचुंबक. ३ निरुपाधिक चैतन्य जो विष्णु त्यास. ४ जाचाला. ५ मनोरंजक.

मालिनी. श्रवण हरि-कथेचें, कीर्तनीं गात जावें ॥
स्मरण चरण-सेवा अर्चनींही भजावें ॥
नमन करुनि दास्यें सख्य आत्मार्पणातें ॥
करिति तरति, वाटे सार हें आपणातें ॥ २८ ॥

पृथ्वी. हिरण्य-कशिपु स्वयें परिसतां असी वैखरी ॥
ह्मणे गुरुस तो तुझी कपट-मित्रता हे खरी ॥
पुरोहित ह्मणे न मी न जन अन्य हा भाव दे ॥
अजी सहज बुद्धि हे तव कुमार जें जें वदे ॥ २९ ॥

द्रु० वि० गुरु-मुखें न अरे जरि शीकसी ॥ कु-मति उद्भवली तुज हे कसी ॥
सुत ह्मणे विषयांत सदा पित्या॥असि न बुद्धि नरासि कदापि त्या ॥ ३०॥

स्वागता. सार मानित असे विषयातें ॥ विष्णु-भक्ति गमते विष यातें ॥
न स्वयें हरि तया प्रिय वाटे॥ बोधिला तरि न येचि सु-वाटे॥३१॥

उ० जा० सर्व प्र-यत्नें भजती गृहातें ॥ न सेविती भागवता महा ते ॥
गृह-व्रती ते मति त्या जनांची ॥न गोष्टि ही घे भव-भंजनाची ॥३२॥

इं० व० हे तो गुरू पाप-तरू ह्मणावे ॥ अंधासवें अंध तसे गणावे ॥
दे प्रीति कृष्णीं गुरु तोच साच॥श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असाच॥३३॥

उ०जा० पशू जसे चाविति चाविल्यातें ॥ पुनःपुन्हा सेविति सेविल्यातें ॥
कृष्णीं नव्हे प्रीति कदापि त्यांला॥ प्रऱ्हाद इत्यादि वदे पित्याला ३४

भु० प्र० असा वर्णितां वर्णितां श्री-अ-जाला ॥
पित्याच्याच अंकीं समाधिस्थ जाला ॥
अहो तो निजांकावरूनी अ-भाग्यें ॥
दिला लोटुनी लभ्य जो पूर्व-भाग्यें ॥ ३५ ॥

इं०व० याचा वधी जो चुकता सखा[3] रे ॥ हा त्यास पूजी तुह्मि यास खा रे ॥
दांतें नखें पर्वत-शस्त्र-पातें ॥ मारा ह्मणे स-त्वर निस्त्रपातें ॥ ३६ ॥
मी बाप माझी न लगेच बाधा ॥ तो आवडे विष्णु कुलाधमा या ॥
हें पांचवें वर्षचि या कुमारा ॥ तों हा असा, स-त्वर यास मारा ३७

---

१ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं ॥ ही नवविधा भक्ति ह्या श्लोकांत वर्णिली आहे. २ दैत्यांचा गुरु शुक्राचार्य ह्याचे शंड व अमर्क असे दोन पुत्र हिरण्यकशिपूचे आचार्य होते. त्यांपैकीं एकास लक्षून हें हिरण्यकशिपूचें वाक्य आहे. ३ सखा.

उ०जा० ते मारिती बाप ह्मणेच मारा ॥ मारा न लागे तरि त्या कुमारा ॥
न तोडितें खड्ग रुते न भाला ॥ भा लागते कीं तम हो नभाला॥३८॥
न अग्नि ही माजि अहो जळाला ॥ न मग्न ही तो करवे जळाला ॥
उरावरी आदळि पर्वतातें ॥ केलें उपायांतर सर्व तातें ॥ ३९ ॥

व०ति० चिंतार्णवांत बुडतां अ-सुरोत्तमातें ॥
वाटे तदा मरण याचि निमित्त मातें ॥
तों नीतिनें करिति ते द्विज बोध राया ॥
कीं, बाल-चेष्टित न योग्य मनीं धराया ॥ ४० ॥

राजा ह्मणे मग तयाच पुरोहितातें ॥
कीं यास न्या स्व-सदनीं शिकवा हितातें ॥
ऐसा करा त्वरित कीं धरि लोक-रीती ॥
नेऊनि ते द्विज घरास तसें करीती ॥ ४१ ॥

इं०व० तेथें मुलें जीं गुरु-गेह-वासी ॥ तीं योजिलीं सर्व जगन्निवासीं ॥
त्या दैत्य-बाळां गुरु हाचि जाला॥जो दाखवी स्वात्म-सुखीं अ-जाला॥४२॥

उ०जा० मुलांस त्या वि-स्मय थोर वाटे॥ कीं लागला हाचि कसा सु-वाटे ॥
ते पूसती हें तरि या द्विजाला ॥ठावें न तूतें गुरु कोण जाला ॥ ४३ ॥

द्रु०वि० उमजला मजला हरि ज्या मुखें॥ गुरुच तो रुचतो ह्रदयीं सुखें ॥
शिकवणें कवणें मज त्याविना ॥ निजपणीं जपणी जड दाविना ॥ ४४॥

उ०जा० दैत्यार्भकां हा हित शब्द वाटे॥समस्त ही लागति त्याच वाटे ॥
हें सर्व ही आइकतांचि तातें ॥ पाचारिलें क्रोध-वशें सुतातें ॥ ४५ ॥
गालि-प्रदानीं न करूनि वाणी ॥ वाणी वदे हो अ-पवित्रवाणी ॥
ह्मणे खळा दैत्य-कुळाधमातें॥ मारीन जो तूं न भिशीच मातें ॥ ४६ ॥

इं०व० मी क्रुद्ध होतां मज लोक सारे ॥ भीती, भिशी एक न तूं कसा रे ॥
या शासना लंघिशि दुर्गमातें ॥ कोण्या बळें स-त्वर सांग मातें॥४७॥
प्रल्हाद बोले जग गांजितोसी ॥ ज्याच्या बळें आत्मपणें जितोसि॥
रक्षी अ-नाथा मजला हरी तो॥ज्याला असा बापचि सं-हरीतो॥४८॥

---

१ नभाला भा (प्रकाश) कीं (किंवा) तम लागतें (काय)? २ आत्म्याव्यतिरिक्त कांहीं नाहीं अशी मनाची खातरी करून देणें हें मूर्खाचें काम नाहीं. ३ जपणें. ४ अहंपणानें. ५ जिवंत आहेस.

व०ति० माझें तुझेंचि बळ तो इतुकेंचि नाहीं ॥
त्याचेंच कीं बळ असे सकळा जनांही ॥
तूं शत्रु मानिशि तया अ-सुर-स्व-भावें ॥
तो टाकिशील मग देखसि आत्म-भावें ॥ ४९ ॥

उ०जा० या गोष्टिनें फारचि तप्त जाला ॥ घे खड्ग बोले मग आत्मजाला ॥
कीं तूं मरूं इच्छिसि तो नि-पातें॥स्वयें असें बोलवि सन्निपात॥५०॥

द्रु०वि० त्रि-भुवनेश्वर जो मज-वेगळा ॥ तुज गमे सकळांहुनि आगळा ॥
जरि दिसेल अरे मज ईक्षणीं ॥वधिन त्याचि पुढें तुज ये क्षणीं॥५१॥
जरि समर्थ असेल तुझा धणी ॥ तरि तुझी पुरवीलचि तो धणी ॥
परि वदे स्थळ कोण तया असे॥ ह्मणुनि गर्जत शब्द करीतसे ॥ ५२॥

॥ घनाक्षरी ॥

प्रऱ्हादाशी दैत्य घोर ॥ ह्मणे मज थोर थोर ॥
भीति बोलतां समोर ॥ भें न वाटे तूजला ॥
तूं ना तरुण किशोर ॥ पांचा वरषांचें पोर ॥
ह्मणशी साजणे हे चोर ॥ नागविती मजला ॥
बोल बोलसी तिखट ॥ मरों पाहसी फुकट ॥
मृत्यु आलासे निकट ॥ नाहीं तूज समजला ॥
तुझा मी प्रत्यक्ष काळ ॥ हाका मारून विशाळ ॥
अरे तुझा रक्षपाळ ॥ लपे जाणों लाजला ॥ ५३ ॥
अरे तुझा कोठें देव ॥ ह्मणे सर्व वासुदेव ॥
विश्व-पटीं स्वयमेव ॥ तंतु तोचि वसतो ॥
दैत्य ह्मणे अरे थांब ॥ गोष्टि ठेविं लांबलांब ॥
मजसमोर हा खांब ॥ एथें कैसा आसतो ॥
ह्मणे स्तंभ दारु-रूप ॥ दारूमध्यें चित्स्वरूप ॥
थिजलें तथापि तूप ॥ रस तो न भासतो ॥
तरी दिसेना कां मज ॥ ह्मणे भजोनि समज ॥
प्रत्यक्ष ही अधोक्षज ॥ दिसेना तो दीसतो ॥ ५४ ॥

---

१ मृत्यु. २ कौमारं पंचमाब्दांतं पौगंडं दशमावधि ॥ कैशोरमापंचदशात् यौवनं हि ततः परं ॥ तरुण १५ वर्षांपुढें वयाचा; किशोर १० पासून १५ वर्षांपर्यंत; पौगंड ५ पासून १० वर्षांपर्यंत; आणि कुमार (पोर) पांच वर्षांपर्यंत. ३ कामादि सहा.

स्तंभीं दिसतसे जाण ॥ ऐसें बोलतां सु-जाण ॥
दैत्यें घेतलें उड्डाण ॥ सिंहासनावरुनी ॥
खवळला उच्छृंखळ ॥ दांतें दांत खाय खळ ॥
हाणी खांबास निखळ ॥ खड्ग-मुष्टि धरुनी ॥
तेचि समयीं कठोर ॥ बहु भयंकर थोर ॥
ध्वनि उठे महा घोर ॥ मोठ्या बळेंकरूनी ॥
ह्मणे अ-सुर विकळ ॥ कोण गर्जतो प्र-बळ ॥
पाहे चहूंकडे चळ ॥ लोचनांसि पसरुनी ॥ ९९ ॥

शि० रि० असे रे तो कोठें तुज बहु जयाचे भरंवसे ॥
वसे सर्वां ठायीं स्थिर-चर-पटीं तंतु गवसे ॥
दिसेना कां स्तंभीं, मज दिसतसे तो नर-हरी ॥
हरी तो दुष्टाचे त्वरित मद जो एकचि हरी ॥ ९६ ॥
असे स्तंभीं, ऐसा श्रवणिं पडतां शब्द अ-सुरा ॥
सुरा-पानीं मत्त स्व-हित-विषयीं जो निजसुरा ॥
सुराधीश-द्वेषें करुनि दृढ-खड्गें क्षय-करें ॥
करें हाणी मुष्टी वळुनि खळ खांबास निकरें ॥ ९७ ॥

स्वागता. स्तंभ तो अवचिताचि कडाडी ॥ अब्जजांड अवघेंचि कडाडी ॥
अब्जजादिहृदयांत धडाडी ॥ काल-मेघ-शत-नाद गडाडी ॥ ९८ ॥

इं० जा० खरी कराया निज-भृत्य-वाणी॥आणी स्व कीं व्याप्तिसही न वाणी॥
स्तंभीं सभे अद्भुत-रूप दावी॥मनुष्य ना सिंह तनू वदावी ॥ ९९॥

॥ घनाक्षरी ॥

मुख सिंहाचें उत्कट ॥ नर-तनु जे विकट ॥
होय नर-सिंह प्रकट ॥ विधि-वर-रक्षणीं ॥
बाहू बाहू चंड चंड ॥ काळ-दंडसे उदंड ॥
ज्वाळा तोंडांत अखंड ॥ चंड-रश्मि ईक्षणीं ॥
नखें वज्रेंशीं तिखट ॥ दांतीं शब्द खट्ट खट्ट ॥
जीभ चंचळ चोखट ॥ जाणों खड्ग-दंक्षिणी ॥
कुंडलें मंडित गंड ॥ अंगीं बाणलें श्रीखंड ॥
हृदयाचे खंड खंड ॥ दैत्याचे तया क्षणीं ॥ ६० ॥

१ उर्णात. २ तलवारीप्रमाणें लवचारी व तीक्ष्ण.

द्रु० वि० मनुज-रूप नव्हे नर-केसरी ॥ कनक-वर्ण कटीं पट केसरी ॥
सकळ सृष्टि करूं न शके सरी ॥ प्रकट होय असा नर-केसरी ॥ ६१ ॥

मालिनी. पसरट मुख मोठें आंत दाढा कराळा ॥
परम चपळ जिव्हा खड्ग जैसा निराळा ॥
नयन-युगुळ जाणों तापलें हेम-पाणी ॥
बहु भुज नख-शस्त्रें देखिला चक्र-पाणी ॥ ६२ ॥

उ० जा० सिंहावरी त्या मग दैत्य-हस्ती ॥ धांवे गदा घेउनि थोर हस्तीं ॥
पतंग अग्नीवरि जेविं जातो ॥ हाणी गदा घोर अधोक्षजा तो ॥ ६३ ॥

द्रु० वि० विधि-वर-प्रति-पाळक जो हरी ॥ न दिवसांत निशींतहि सं-हरी ॥
ह्मणुनि युद्ध निशा-मुखिं तो करी ॥ मग वधी बुडतां रवि लौकरी ॥ ६४ ॥
अ-मर तो मरतो अति लौकरी ॥ चपळ तो पळतो धरितां करीं ॥
उसळला खळ लाघव-लक्षणी[1] ॥ विलपती लपती सुर त्या क्षणीं ॥ ६५ ॥

व० ति० आश्चर्य हें नृ-हरि मानुनियां महास्यें ॥
स-क्रोध हास्य करि उत्कट अट्टहास्यें ॥
तों झांकले नयन भीति मनीं निघाली ॥
मांडीवरी हरि अशास धरूनि घाली ॥ ६६ ॥

द्रु० वि० न धरणीवरि मृत्यु न वा नभीं ॥
वर असा ह्मणवूनिच तो न भी ॥
निज-तनूवर त्या खळ-शेखरा ।
चिरि धरूनि करी वर तो खरा ॥ ६७ ॥

भु० प्र० न गेहीं न बाहेरि यालागिं दारीं ॥
बसे उंबरा पोट त्याचें विदारी ॥
स-जीवें अ-जीवें मरेना तसाची ॥
चिरूनी नखें तो करी गोष्टि साची ॥ ६८ ॥

द्रु० वि० चुळबुळे निसटे करि तांतडी ॥ अ-सुर, तों हरि काढुनि आंतडी ॥
उदर फाडुनि घालितसे गळां ॥ करि सु-मंगळ देव अ-मंगळा ॥ ६९ ॥
चिरुनि वारण-गंड जसा हरी ॥ अ-सुर मारुनि शोभतसे हरी ॥

---

१ मायावी.

दिति-ज तो गज केशव केसरी ॥ इतर साम्य करूं न शके सरी ॥७०
दिति ज यूथ-प जों मृति पावला ॥ अ-सुर-वारण-यूथहि धांवला ॥
मृतकें तें ढकलूनि धरा-तळीं ॥ वधि तया हरि लात-बुक्या-तळीं ॥७१॥
पद-तळें किति-एक नखें करें ॥ तुडविले दनु-जेंद्र भयंकरें ॥
अ-सुर-नाथ नृपासन त्यावरी ॥ हरि बसे परि कोप न सांवरी ॥७२॥
स्तविति देव अजी कनकांबरा ॥ अ-सुर मारियला ह्मणती बरा ॥
परि न आवरि कोप रमा-पती ॥ स-भय लोक चतुर्दश कांपती ॥७३॥

स्वागता. प्रार्थिती अ-मर सागर-जा ते ॥ सांवरूनि कनकांबर जाते ॥
जाय पाद किति-एक रमा ते ॥ तों गमे भय चराचर-माते ॥७४॥

द्रु०वि० परततां कॆबरांबर नावरे ॥ पदर हीं हृदयावरि वावरे ॥
स्मरणें-भाव न शीघ्र तिचा वळे ॥ नयन चंचळ जीभहि चावळे ॥७५॥

शि०रि० मग प्रल्हादातें ह्मणति अवघे भक्त-परमा ॥
रमा ब्रह्मा खिन्न स्व-कृत-विभु-कोपाभ्युपरमा ॥
रमा-कांता ये-ना तुजविण कृपा दैत्य-दमना ॥
मनाच्या वि-श्रामा त्वरित करिं गा कोप-शमना ॥७६॥

उ०जा० ज्याला भिती देव विरंचि पद्मा ॥ प्रल्हाद त्याच्या धरि पाद-पद्मा ॥
आणी जया वंदिति सर्व भूतें ॥ करी तया दंडवत प्र-भूतें ॥ ७७ ॥

स्वागता. बाळकें स्व-चरणांबुरुहातें ॥ वंदितां प्र-भु जगद्गुरु हातें ॥
ऊचलोनि अवलोकुनि ठेवी ॥ मस्तकीं अ-भय-हस्तक ठेवी ॥ ७८ ॥

शि०रि० कर-स्पर्शें झालें परम सुख त्या दैत्य-तनया ॥
न या संसाराचें स्मरण उरलें त्या सु-वि-नया ॥
नद्या नेत्रीं दोहीं स्रवति न निघे शब्द सगळा ॥
गळा दाटे प्रेमें त्वरित हरि घे मोहुनि गळां ॥ ७९ ॥

व० ति० प्रल्हाद त्याउपरि होउनि सावधान ॥
प्रेमें स्तवी त्रि-भुवनेश दया-निधान ॥
ब्रह्मादि सात्विक तया कळसी न देवा ॥
मी तो ह्मणे अ-सुर राजस वासुदेवा ॥ ८० ॥

---

१ प्रेत. २ वेणीवरचा पदर. ३ ती लवकर शुद्धीवर येईना.

भक्ती करूनि तुज गाय अधोक्षजाला ॥
झालासि तूं स्व-पद-दायक त्या गजाला[1] ॥
मारूनि नक्र गति दे द्वि-रदा तयाला ॥
यालागिं मी स्तवितसें वर-दातयाला ॥ ८१ ॥

मु॰ प्र॰ मुखांतूनि नक्राचिया कुंजराशी ॥ जसें सोडवीलें कृपा-पुंज-राशी ॥
मला सोडवीलें तसें बा सु-देवा ॥ पित्याच्या करापासुनी वासुदेवा ॥ ८२ ॥

उ॰ जा॰ प्रऱ्हाद इत्यादि करी स्तुतीतें ॥ अर्पी नृसिंहास सरस्वती[2] ते ॥
कृपा तया ऊपरि देव दावी ॥ यानंतरें तेचि गमे वदावी ॥ ८३ ॥

इं॰ व॰ ऐशा स्तुतीनें हरि तुष्ट झाला ॥ बोले कृपेनें अ-सुरात्मजाला ॥
कीं वर्णितां या निगमागमातें ॥ संतोषलों मी वर माग मातें ॥ ८४ ॥

शि॰ रि॰ ह्मणे श्री प्रऱ्हाद प्रभु-वचन हें लोभ-कर जी ॥
रजीं[3] मातें घाली ह्मणि, ह्मणुनि हे शब्द वरजीं ॥
रजीं या पायांच्या सुख कवण नाहीं मज हरी ॥
हरी दुःखें सारीं तव गुण-कथा श्री-नर-हरी ॥ ८५ ॥

स्वागता. अंतरीं धरुनि[4] पूर्ण-निरीक्षा ॥ पाहतोसि निज-भृत्य-परीक्षा ॥
अन्यथा स्व-जन-भावच नाशी ॥ कां वदे करुण[5] या वचनाशी ॥ ८६ ॥

---

१ गजेंद्राला—इंद्रद्युम्न नांवाचा द्रविड देशाचा राजा होता; तो मलयाचलावर आश्रम करून तपश्चर्येसाठा राहिला असतां एक वेळ अगस्ति ऋषि त्याचे आश्रमांत शिष्यमंडळीसह आला. त्या वेळेस इंद्रद्युम्न ध्यानस्थ होता ह्मणून त्याकडून ऋषीचा अभ्युत्थानादि आदरसत्कार झाला नाहीं. तेव्हां आळसानें ह्यानें आपला अनादर केला, असें वाटून ऋषीस फार राग आला आणि 'तूं हत्ती हो' ह्मणून त्यानें त्यास शाप दिला, परंतु त्यानें प्रार्थना केल्यावर 'विष्णु तुझा उद्धार करील' असें आश्वासनही दिलें. पुढें तो राजा हत्ती होऊन वनांत फिरत असतां पाणी प्यावयास एका सरोवरांत उतरला, तों त्यांतील नक्रानें त्याचा पाय धरिला. (तोही देवलऋषीच्या शापानें गंधर्वाचा नक्र झाला होता) तेव्हां पुष्कळ वेळपर्यंत गजेंद्रानें आपण सुटण्याकरितां यत्न केला, परंतु नक्रापुढें त्याचें कांहीं चालेना. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यानें ईश्वराचा धावा केला आणि सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तीनें त्यास उद्देशून आकाशांत फेंकिलें. तेव्हां विष्णूनें संतुष्ट होऊन चक्रानें नक्राला मारून गजेंद्रास सोडविलें, अशी कथा आहे. २ वेदशास्त्रांनीं केलेल्या स्तुतीप्रमाणें तूं केलेली स्तुति ऐकून. ३ रजोगुणांत—प्रपंचांत. ४ पक्की चवकशी करण्याच्या हेतूनें. ५ नाहीं तर करुण (करुणाकर) जो परमेश्वर तो आपल्या भक्ताची भक्ति नाहींशी करणारें हें (वर माग असें) वचन कां बोलेल?

इं० व० स्वामीस जो वेंचिल काम्य-वाणी ॥ वाणिज्य तें भक्तिहि दीनवाणी ॥
वाणीच कीं सेवक वेतनाचा ॥ निष्काम तो पंथ पुरातनाचा ॥ ८७॥

द्रु० वि० ह्मणसि मागचि जी कमला-वरा ॥ त्वरित दे तरि या अ-मला वरा ॥
किमपि ही उपजेच न कामना ॥ करिं असें विधिच्या जनका मना ॥८८॥

इं० व० प्रऱ्हाद-शब्दा हरि तुष्टला हो ॥ घ्यावा ह्मणे आजि यथेष्ट लाहो ॥
लक्ष्मी-पतीचें मन मोहरी तो ॥ बोलीं अशा, त्यास वदे हरी तो ॥८९॥

व० ति० ऐसें तथापि जिस सिंधुस्त्रियाच पाळी ॥
पाळीं स्व-भूमि फळ हें तुझिया कपाळीं ॥
पाळी तुझी ह्मणुनि सर्व वसुंधरा या ॥
राया तुझ्या इतर योग्य नसे धराया ॥ ९० ॥

शा० वि० एकाहत्तर चौकड्या कलि-कृत-त्रेतायुग-द्वापरीं ॥
हें मन्वंतर एक काळ इतुका जों होय याऊपरी ॥
प्रऱ्हादा इतुकीं युगें अधिकही कांहीं तुझ्या शासनीं ॥
पृथ्वी सर्व असो, ह्मणे नर-हरी, ये बैस सिंहासनीं ॥ ९१ ॥

इं० व० त्यामाजि माझी स्मर हे कृपा कीं ॥ या पूर्विल्या पातक पुण्य-पाकीं ॥
उद्विग्न दुःखीं न सुखीं स्पृहाही ॥ ऐसें असावें अति-निस्पृहांहीं ॥९२॥
दे मुक्तिही भुक्तिहि भक्त-राया ॥ दे भक्तिही अन्य-जना तराया ॥
प्रऱ्हाद माथां धरि शासनातें ॥ अंगीकरी तात-नृपासनातें ॥ ९३ ॥

द्रु० वि० स्व-पितयास न हो अधमा गती ॥ ह्मणवुनी विनवी शिशु मागती ॥
हरि ह्मणे सुत ज्यांस असा असे ॥ सु-गति पावति पातकिही असे ॥९४॥

शालिनी. एकवीस निज-पूर्वज सारे ॥ उद्धरी सुत वितां तुजसा रे ॥
सत्क्रिया करिं तथापि तयाची ॥ ज्यां तनू चिरिलि ज्या पितयाची ॥९५॥
ये रिती निज-कृपा अवलोका ॥ दावुनी नर-हरी निज लोका ॥
जाय, हें चरित लोक तराया ॥ ठेविलें भव-नदी उतराया ॥ ९६ ॥

स्फुट श्लोक.[2]

भु० प्र० करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें ॥ धरूं ये सुखें चित्त पैं जाणत्याचें ॥
न जाणे न नेणे अशा पामराला ॥ बुझावूं शकेना वि-धाता तयाला ॥ १ ॥

---

१ देवांचीं एकाहत्तर युगें ह्म० एक मन्वंतर होतें. २ भर्तृहरीचें संस्कृत नीतिशतक व वैराग्यशतक ह्यांचे वामनानें केलेल्या मराठी पद्यरूप भाषांतरांतील वेंचे.

शि० रि० बळानें काढूं ये मणि मकर-दाढेंत दडला ॥
महा-सिंधू-लाटा-तरण करुं येई भुज-बळा ॥
महा-सर्पातें ही सुमें[1]-सम धरूं ये निज-शिरीं ॥
परंतु क्षुद्राचें हृदय धरवेना[2] क्षणभरी ॥ २ ॥

शा० वि० सर्पातें बिस-तंतुनें सु-दृढ तो बांधावया इच्छितो ॥
किंवा वज्र-मणी शिरीष[3]-कुसुमें भेदावया धांवतो ॥
किंवा तो मधु-बिंदुनें मधुरता क्षाराब्धिला आणितो ॥
जो मूर्खास सु-भाषितें वश करूं ऐसें ह्मणी बोलतो ॥ ३ ॥

उ०जा० वि-निर्मिलें झांकण अ-ज्ञतेचें ॥ स्वाधीन हें पद्म-भवें फुकाचें ॥
मूर्खासि जें मौनचि फार साजे ॥ सभेसि त्यांच्या बहु जाणते जे ॥४॥

शि० रि० जधीं कांहीं कांहीं हरि कवि असे शब्द शिकलों ॥
तैधीं[4] मी सर्व-ज्ञ द्विप-सम मदें याच भरलों ॥
जधीं कांहीं नेणे ह्मणुनि वदले पंडित मला ॥
तदा माझा गर्व-ज्वर सकळही[5] हा उतरला ॥ ५ ॥

शा० वि० चंद्राला दिवसा प्र-काश नसणें, ये कामिनीला जरा ॥
पद्मावीण तळें, निरक्षर मुखीं जो साजिरा गोजिरा ॥
दात्याला धन-लोभ, नित्य वसतें दारिद्र्य विद्वज्जनीं ॥
दुष्टाचा पगडा मही-पति-गृहीं, हीं सात शल्यें मनीं ॥ ६ ॥

शि० रि० विपत्काळीं धैर्य, प्रभुपणि[6] सहिष्णुत्व बरवें ॥
सभे पांडित्याचा प्र-सर, समरीं शौर्य मिरवे ॥
स्व-कीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति, विद्या व्यसन[7] जें ॥
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे ॥ ७ ॥

उ०जा० वानोत निंदोत सु-नीतिमंत ॥ चळो असो वा कमला गृहांत ॥
हो मृत्यु आजीच घडो युगांतीं ॥ सन्मार्ग टाकूनि भले न जाती ॥८॥

---

१ फुलासारखें. २ मूर्खाची मनधरणी करितां येत नाहीं. ३ शिरीष (ह्मणून एक झाड आहे.) त्याच्या फुलानें (हें फूल फार नाजूक असतें.) ४ अन्वय–तधीं मी सर्वज्ञ याच मदें द्विपसम भरलों–त्या वेळेस मला सर्व कांहीं समजतें अशा मदानें (गर्वानें) हत्तीसारखा भरून गेलों. ५ जलें असें पाठांतर आहे. ६ ऐश्वर्य आलें असतां. ७ विद्येचा नाद.

शि० रि० न चोराला लाधे प्रगट न दिसे दे सुख सदा ॥
दुणावे कीं देतां किमपि न सरे लेशहि कदा ॥
न कल्पांतीं पावे निधन धन विद्याभिधं असें ॥
असे ज्याचें त्याशीं प्रतिभटति जे पामर पिसे ॥ ९ ॥

शालिनी. जे कां ज्ञानें लाधले सद्विचारा ॥ संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा ॥
पद्माचा जो तंतु तो वारणाला ॥ वारायाला पैं ह्मणे सिद्ध झाला ॥ १० ॥

शा० वि० झाला क्षीण बहू क्षुधेस्तव जरी कीं व्यापिला वार्धकें ॥
आली कष्ट-दशा घडो मरणही कीं तेज गेलें निकें ॥
ऐसाही मृग-राज जीर्ण तृण तो खाईल कीं काय हा ॥
शौर्यें भेदुनि हस्ति-मस्तक शुभ-ग्रासींच ज्याला स्पृहा ॥ ११ ॥

पृथ्वी. सु-नीति-पथ सेवणें मलिन कर्म मानेचना ॥
घडो मरण नावडे खल-जनाप्रति प्रार्थना ॥
विपत्ति-समयींहि जो प्रगटवीच ना दीनता ॥
भल्याविण असें असि व्रतें करूं शके कोणता ॥ १२ ॥

शा० वि० ज्यांचीं देह-मनें तशींच वचनें पुण्यामृतें वोतिलीं ॥
कीं ज्यांहीं स्व-कृतोपकार-विभवें सर्वत्र विस्तारिलीं ॥
लोकांचे परमाणु-तुल्य गुग जे मेरूपरी वानिती ॥
चित्तीं तोषहि पावती सु-जन ते नेणो किती नांदती ॥ १३ ॥

शि० रि० मही-पृष्ठीं केव्हां अवचट पलंगीं पहुडतो ॥
क्षुधेतें शाकान्नें अवचट सदन्नें निर्वाटितो ॥
कधीं कंथा-धारी अवचट सु-वस्त्रीं मिरवतो ॥
मनस्वी कार्यार्थी किमपि सुख-दुःखें न गणितो ॥ १४ ॥

शा० वि० दुर्मंत्रें नृप, संगतीस्तव यती, कीं पुत्रही लालनें ॥
वेदानध्ययनें द्वि-जाति, कुल दुष्पुत्रें, खलाराधनें ॥
नासे शील, न पाहतां कृषि, मदें मा, लाज मद्यें फुका ॥
शाठ्यें मित्रपण, प्र-वास-गमनें स्नेह, प्र-मादें रुका ॥ १५ ॥

---

१ (विद्या + अभिधा) विद्या ह्या नांवाचें. २ स्पर्धा करितात. ३ (हत्तीच्या मांसाचे) सुग्रासाविषयीं. ४ तरवारीच्या धारेसारखा तीव्र नियम. ५ शुद्ध अमृतरसच ६ ओतून केलीं आहेत अशीं. ७ दूर करितो. ८ निग्रही-शाहणा. ९ पैका.

लज्जेनें जड, दांभिक व्रतिपणें, कापट्य शौचें गणी ॥
शौर्यें निर्दय, आर्जवें लुडबुड्या, कीं दीन सद्भाषणीं ॥
मानेच्छा तरि मूर्ख, कीं बडबड्या वक्ता, निकामी[1] भला ॥
ऐसा तो गुण कोणता खल-जनीं नाहींच जो निंदिला ॥ १६ ॥

राहो जाति रसा-तळीं, सु-गुण हे राहोत कीं खालते ॥
शैलाग्राहुनि शील सत्वर पडो, सौजन्य अग्नींत तें ॥
शूरत्वावरि आदळो अशनि का, हें सर्वही नावडे ॥
अर्थ-प्राप्ति असो निरंतर मला, त्यावीण हें बापुडें ॥ १७ ॥

पेटीमाजि निरोधिला न सुटका ज्याला भुकेला फणी ॥
तों केलें बिळ मूषकें अवचितां तो आंत गेला क्षणीं ॥
त्यातें भक्षुनि सर्प तत्कृत-पथें निश्चिंत गेला पहा ॥
ऐसें कर्म अ-तर्क्य यास्तव तुह्मी कीं स्वस्थ-चित्तें रहा ॥ १८ ॥

व० ति० जो तोषवी स्व-जनकास सु-पुत्र तोच ॥
जें दे पतीस सुख फार कलत्र तेंच ॥
जो एकरूप सुख-दुःखपणीं गडी तो ॥
हा लाभ पूर्व सु-कृताविण काय होतो ॥ १९ ॥

शालिनी. संपत्कालीं कोंवळें सज्जनाचें ॥ होतें चित्त ज्योंति पंकेरुहाचें[2] ॥
आपत्कालीं शैल ही आदळो कां ॥ धाकेना जें गाजवी धैर्य-डंका ॥ २० ॥

व० ति० विद्या-समन्वितहि दुष्ट परि त्यजावा ॥
त्याशीं बुधें न सह-वास कधीं करावा ॥
ज्याच्या असे वि-मलही मणि उत्तमांगीं ॥
तो सर्प काय न डसे खल अंतरंगीं ॥ २१ ॥

मालिनी. मलिन रुधिर-मांसावेगळें हाड दैवें ॥
अवचट मिळतां तें श्वान सं-तोष पावे ॥
क्षुधितहि गज-हंता जंबुकातें न मारी ॥
अवसरिं समजावी क्षुद्रता आणि थोरी ॥ २२ ॥

व० ति० योजी हिताप्रति निवारुनि पाप-कर्में ॥
वर्णी बरेच गुण झाकुनियां कु-कर्में ॥

---

१ निरुपयोगी. २ कमळाचें नातेवाईक ह्म० त्यासारिखें मृदु.

दे आपणास, असतां व्यसनीं त्यजीना ॥
सन्मित्र-लक्षण असें वदतात जाणा ॥ २३ ॥

उ० जा० तृणें मृगाला, सलिलें झषाला ॥ सं-तोष हे वृत्ति महा-जनाला ॥
तयांस निष्कारण तीन वैरी ॥ किरात, कैवर्तक, दुष्ट भारी ॥२४॥

शा० वि० तोयाचें परि नांवही न उरतें सं-तप्त-लोहांतरीं ॥
तें भासे नलिनी-दलावरि पहा सन्मौक्तिकाचे परी ॥
तें स्वातीस्तव अब्धि-शुक्ति[1]-पुटकीं मोतीं घडे नेटकें ॥
जाणा उत्तम-मध्यमाधम दशा संसर्ग-योगें टिके ॥ २५ ॥

उ०जा० पुष्पापरी दों परिचीच साची ॥ हे वृत्ति संभावित जे तयांची ॥
लोकांचिये एकें शिरीं सजावें[2] ॥ वनींच कीं एक सुकोनि जावें ॥२६॥

शा०वि० मौनें मूक दिसे, वदे तरि महा-वाद्या, स्व-पार्श्वीं फिरे ॥
तेव्हां धीट, तसा विवेकचि नसे जैं चालतां अंतरें ॥
क्षांतीनें तरि भ्याड, शांति न धरी तैं गांवढा यापरी ॥
सेवा-धर्म असा अ-गाध कथिला हा जाण योगीश्वरीं ॥ २७ ॥

मदिरा. नम्रपणेंच सभेंत महोन्नत, जे गुण वर्णुनियां परक्याचे ॥
सांगितल्याविण दाविति कौशल सर्व जनांप्रति जे स्व गुणाचें ॥
स्वार्थ परार्थहि साधिति जिंकिति शांति-बळें मुखरत्व खलांचें ॥
संत महाद्भुत[3]-भाजन यापरि सेवन कोण करी न तयांचें ॥ २८ ॥

शा०वि० तें कां दुर्गुण लोभ जैं, पिशुनता जैं कां महा-पातकें ॥
काशाला तप सत्य जैं, मन पुरे जैं कां सु-तीर्थादिकें ॥
काशाला जन जैं भलेपण असे, कां भूषणें कीर्ति जैं ॥
सद्विद्या जरि कां धनें, मरण कां दुष्कीर्ति लोकींच जैं ॥ २९ ॥

व०ति० खल्वाट चंड-किरणें अति तप्त झाला ॥
छायार्थ ताल-तरु-मूल-समीप गेला ॥
तत्काल थोर पडलें फल तो निमाला ॥
ये जेथ दैव-हत येइल तेथ घाला ॥ ३० ॥

---

१ समुद्रांतील शिंपल्यांतील पुडांत. २ लोकांत प्रतिष्ठेनें रहावें हें तात्पर्य (संभावित-पक्षीं.) ३ अत्यंत आश्चर्यकारक गुणांनीं भरलेले.

शा॰वि॰ भाग्याला सु-जनत्व भूषण असे, कीं मौन शौर्यास तें ॥
ज्ञानाला शम, त्या श्रुतास वि-नय, द्रव्यास दातृत्व तें ॥
अ-क्रोधत्व तपा, क्षमा प्रभुपणा, धर्मास निर्दंभता ॥
या सर्वांसहि मुख्य भूषण पहा सच्छील हें तत्वतां ॥ ३१ ॥
हे तों सत्पुरुष स्व-कार्य त्यजिती अन्यार्थ ही साधिती ॥
हे तों मध्यम जे निजार्थ करुनी अन्यार्थ संपादिती ॥
हे तों राक्षस जे स्व-कार्यविषयीं अन्यार्थ वि-ध्वंसिती ॥
जे कां व्यर्थ परार्थ-हानि करिती ते कोण कीं दुर्मती ॥ ३२ ॥
वांछा सज्जन-संगमीं, गुरु-कुळीं वंदारुता[1], नम्रता ॥
निंदेचें भय, तुष्टता पर-गुणीं, स्व-स्त्री-सुखीं लुब्धता ॥
विद्याभ्यास, महेश-भक्ति, खल-संसर्गीं अनासक्तता ॥
चित्ताचा जय, या गुणांस निधि जे त्यां वंदिजे तत्वतां ॥ ३३ ॥
उ॰जा॰ होतीं अरण्येंच पुरें तयाला ॥ समस्तही होतिल आप्त त्याला ॥
मही तया होइल पूर्ण-रत्न ॥ ज्याला असे सं-चित पूर्व पुण्य ॥३४॥
वंशस्थ. वनीं रणीं शत्रु-जलाग्नि-संकटीं ॥ महार्णवीं पर्वत-वास दुर्घटीं ॥
निजो बसो आणि फिरो अरण्यें ॥ तयास्थलीं रक्षिति पूर्व-पुण्यें ॥३५॥[2]
उ॰जा॰ आलस्य जें कार्य-वि-घात-कारी ॥ असूं नये तो रिपु या शरीरीं ॥
उद्योग सद्बंधु तया न टाकीं ॥ त्या सेवितां पावसि सौख्य लोकीं ॥३६॥
द्रु॰वि॰ वन-चरांसह शैल-वनांतरें ॥ निज-सुखें फिरणें तरि तें बरें ॥
जरि घडे सहवासचि पामरीं ॥ तरि जळो असणें सुर-मंदिरीं ॥ ३७॥
व॰ति॰ द्रव्यास हे गमन-मार्ग यथावकाश ॥
कीं दान, भोग अथवा तिसरा वि-नाश ॥
जो घे न भोग जरि, पात्र-करीं न दे ही ॥
त्याच्या धनास मग केवळ नाश पाहीं ॥ ३८ ॥
वंशस्थ. असे जयाला धन तोचि पंडित ॥ कुलीन तो तोचि गुणी बहु-श्रुत ॥
सु-पूज्य तो सुंदर तो विचक्षण ॥ धनाश्रयें राहति सर्वही गुण ॥ ३९॥
उ॰जा॰ श्रुतेंचि कीं श्रोत्र न कुंडलानें ॥ दानेंचि कीं पाणि न कंकणानें ॥
साजे तसा देहहि हा न आनें ॥ परोपकारेंचि न चंदनानें ॥ ४० ॥

---

१ स्तुति करण्याचें शील. २ एथें दोन वृत्तांचें मिश्रण झालें आहे तें प्रमादानें झालें असावें.

शा० वि० ब्रह्म्यानें लिहिलें ललाट-फलकीं जें द्रव्य ज्याला असे ॥
तें लाधे मरु मंडलीं अधिकही मेरूस गेल्या नसे ॥
सेवीं धैर्य, धनांव त्यांप्रति वृथा दावूं नको दीनता ॥
कूपीं कीं जलधींत कुंभ जल घे जें मापिलें तत्वतां ॥ ४१ ॥

व० ति० तें श्वान एक तुकड्यास्तव [२]चार नाना ॥
दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहाना ॥
दे आळवूनि जरि हस्ति-प बाप भाई ॥
घे तोंचि घांस गज-राज कशी बढाई ॥ ४२ ॥

भु० प्र० प्रजा हाच कीं वत्स भू-धेनुकेचा ॥
नृपा तूं करीं फार सांभाळ त्याचा ॥
स्व-वत्साचिया जाण वात्सल्य-योगें ॥
अभीष्टार्थ देईल हे भूमि वेगें ॥ ४३ ॥

शालिनी. आरंभीं जे फार, शेखीं न कांहीं ॥
आधीं थोडी, जे क्रमें फार पाहीं ॥
छाया [३]पूर्वार्द्धीं परार्द्धीं दिनाची ॥
तैशी मैत्री दुर्जनाची भल्याची ॥ ४४ ॥

व० ति० दे दान गुप्त, उपकार करी न बोले ॥
मानी प्र-मोद जरि मान्य घरास आले ॥
दावी न गर्व वि-भवें, गुण घे पराचे ॥
खड्गाग्र-तुल्य वि-षम-व्रत हें भल्यांचें ॥ ४५ ॥
कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें ॥
तो क्षीणही विधु महोन्नति घे क्रमानें ॥
जाणोनि हें सु-जन ज्या दुबळीक आली ॥
त्याशीं कधीं न करिती सहसा टवाळी ॥ ४६ ॥

उ० जा० आली जरी कष्ट-दशा अ-पार ॥ न टाकिती धैर्य तथापि थोर ॥
केला जरी पोत बळेंचि खालें॥ज्वाला तरी ते वरती उफाळे ॥४७॥

व० ति० दारिद्र्य ज्यांजवळि अ-प्रिय-बोलण्याचें ॥
भांडार ज्यांजवळि वाग्रस-माधुरीचें ॥

---

१ मारवाडांत. २ चेष्टा. ३ सकाळची व दुपारची. ४ मशाल.

स्व-स्त्री-परायण अ-निंदक जेच त्यांहीं ॥
भू-भाग हे विलसती अति-रम्य पाहीं ॥ ४८ ॥
पद्में प्र-फुल्ल करितो सविता स्वयें हा ॥
रात्रीं वि-कास कुमुदाप्रति चंद्र दे हा ॥
न प्रार्थितां ज-लद दे जल या जनाला ॥
मुक्तार्थ कीं पर-हितोत्सव सज्जनाला ॥ ४९ ॥

शि० रि० बरें तें या देहीं महिवरि कडेलोट करणें ॥
महा-सर्पाच्या कीं वदनि तरि हा हात धरणें ॥
उडी कीं वन्हींत त्वरित तरि घालूनि मरणें ॥
जळो तें तें लोकीं त्यजुनि निज-सच्छील फिरणें ॥ ५० ॥

व० ति० क्रोधें जळे मणि अ-चेतन सूर्य-कांत ॥
ज्या लागतांच दिन-नायक-पाद-घात ॥
संभावितांत गणना पहिली जयाची ॥
साहेल तो पण कशी शठता दुजाची ॥ ५१ ॥

शा० वि० विद्या हें पुरुषास रूप बरवें कीं झांकलें द्रव्य ही ॥
विद्या भोग-सु-कीर्ति-दायक पहा ते मान्य मान्यास ही ॥
विद्या बंधु असे वि-देश-गमनीं विद्या महा-देवता ॥
विद्या पूज्य नृपास हा नर पशू तीविंगळा तत्वतां ॥ ५२ ॥

शि० रि० करीं साजे त्याग, श्रवण-युगुलीं सच्छ्रवण जें ॥
मुखीं सत्य, स्वच्छाचरण विलसे, शौर्यहि भुजे ॥
स्व-शीर्षे थोराला नमन, वि-भवावांचुनि पहा ॥
भल्याचा कीं स्वाभाविक शुभ अलंकार-विधि हा ॥ ५३ ॥

द्रु० वि० उपजणें मरणें न चुके नरा ॥ फिरत नित्य असे भव-भोंवरा ॥
उपजला तरि तोच मला गमे ॥ कुल समुन्नति ज्यास्तव घे, रमे ॥ ५४ ॥

स्वागता. वृक्ष फार लवती फल-भारें ॥ लोंबती जल-द घेउनि नीरें ॥
थोर गर्व न धरी वि-भवाचा ॥ हा स्व-भाव उपकार-पराचा ॥ ५५ ॥

व० ति० जें पात्र कां पुरुष-रत्न महा-गुणांचें ॥
तें निर्मितो विधि वि-भूषण भूमिकेचें ॥

---

१ स्वार्थबुद्धिरहित. २ सूर्यकिरणांचा तडाखा. श्लेषानें पादताडण. ३ भूषणप्रकार.
४ आनंद पावतें.

कीं त्यासही त्वरित मृत्यु-मुखांत लोटी ॥
त्याची गमे मज अ-पंडितता करंटी ॥ ५६ ॥

सद्रत्न-हार मणि ताइत बाहु-दंडीं ॥
कीं स्नान चंदन फुलें अणि लांब शेंडी ॥
यांनीं खरी घडतसे पुरुषा न शोभा ॥
वाणीच भूषण सु-शिक्षित-शब्द-गर्भा ॥ ५७ ॥

म्यां साहिली खल-जनोक्ति कठोर पाहीं ॥
पोटांत दुःख वरिचेवरि हांसलों ही ॥
कीं प्रार्थिलें स्व-जठरार्थ मदांध लोकां ॥
आशे अणीक मज नाचविशी किती कां ॥ ५८ ॥

शि० रि० दिसे ज्या प्राण्याची स्थिति जल-ज-पत्रोदक[2] जसें ॥
तयासाठीं केलें वि-विध बहु म्यां पातक असें ॥
पुढें द्रव्याढ्यांच्या प्रचुर धन-लोभास्तव वृथा ॥
वि-लज्जें म्यां केली बहुतर मृषात्म-स्तुति-कथा[3] ॥ ५९ ॥

तोटक० वदना रदनावलिनें त्यजिलें ॥ शिर सर्वहि शुभ्रपणें पिकलें ॥
उठतां बसतां अणु शक्ति नसे ॥ परि आस निरंतर माजतसे ॥ ६० ॥

उ० जा० न जाणतां टोळ पडे हुताशीं ॥ नेणोनियां मीन गिळी गळाशी ॥
अभि-ज्ञ आह्मी विषयांसि जेव्हां ॥ सोडूंच ना मोह बलिष्ठ तेव्हां ॥ ६१ ॥

शा० वि० मोठें मंदिर, पुत्र पंडित बरे, संपत्तिही फारशी ॥
भार्या हे गुण-शालिनी, वय नवें, मूढासि माया अशी ॥
मानी शाश्वत विश्व हें, पडतसे संसार-कारा-गृहीं ॥
ज्ञानी नश्वर दृश्य मानुनि मनीं सं-न्यास घे सत्वरीं ॥ ६२ ॥

व० ति० पोरें सदैव रडती क्षुधितें कृशांगें ॥
स्त्री वस्त्र जर्जरित नेसुनि दीन वागे ॥
पाहोनि दुःख घरिंचें जठरार्थ कैसें ॥
देहीति[4] गद्गद-रवें वदिजे प्रयासें ॥ ६३ ॥

---

१ मर्यादेचे गोड शब्द जींत आहेत अशी. २ कमळाच्या पानावरील उदकाप्रमाणें क्षण० चंचल. ३ जींत आपली खोटी स्तुति केली आहे अशी गोष्ट. ४ (देहि+इति) दे असें.

शा० वि० होती वासर दीर्घ जे धन-पति-द्वारीं तयां प्रार्थितां ॥
नाना-सौख्य-भरें क्षणोपम मला जे लोटले नेणतां ॥
निःसंगत्वपणें धरोनि बसलों हे पर्वताची गुहा ॥
आतां त्या दिवसांसि हांसत असें ध्यानावसानीं पहा ॥ ६४ ॥
मृत्यूनें जननास, वार्धकपणें कीं यौवना रोखिलें ॥
लोभें आ-क्रमिली स्व-तुष्टि, वनिता-मोहें शमा व्यापिलें ॥
मात्सर्यें सु-गुणा, वना फणि-कुलें, पृथ्वी-पतीला खलें ॥
अ-स्थैर्यें वि-भवास, सांग कवणें कोणास न ग्रासिलें ॥ ६५ ॥

व० ति० व्याघ्रीपरी भय करीत उभी जरा रे ॥
देहासि रोग करिती रिपु-तुल्य मारे ॥
आयुष्य भिन्न-घट-नीर सरे तसें हें ॥
पापें तथापि जन आचरतात पाहें ॥ ६६ ॥

शा०वि० येतो वासर तोच तेच रजनी व्यापार नाना-परी ॥
प्राणी हे करिताति आयु सरतें हें नेणवे अंतरीं ॥
तुच्छें चर्वित-चर्वणोपम सुखें जीं तींच तीं भोगितां ॥
संसारीं न तिरस्कृती उपजते हे कोण निर्लज्जता ॥ ६७ ॥

उ० जा० झालों जयांपासुनि ते निमाले ॥ ते आमुचे तुल्य-वयस्क गेले ॥
आह्मी असों संप्रति जाण तैसे ॥ नदी-तटीं जर्जर-वृक्ष जैसे ॥ ६८ ॥

व० ति० आयुष्य वर्ष-शत त्यांत निमे निजेलें ॥
त्याही निमेंताहि निमे दिन बाद झाले ॥
वार्धक्य शैशवपणें, उरलें वि-योगें ॥
दुःखामयेंचि सरलें, सुख काय सांगें ॥ ६९ ॥

रथोद्धता. एकदां तरुण बाल एकदां ॥ भाग्यवंतहि अ-भाग्य एकदां ॥
एकदां जरठ जाय सत्वरीं ॥ धर्म-राजें-सदना नटापरी ॥ ७० ॥

शा० वि० तूं राजा जरि, मी श्रुति-स्मृति-महा-विद्याभिमानी असें ॥
भाग्यें विश्रुत तूं, मदीय कविता-सत्कीर्ति लोकीं वसे ॥
आहे अंतर फार तूज मज रे तूं गर्व जैं दाविशी ॥
मीही नि-स्पृह भाग्यवंत-गणना नाहीं मला फारशी ॥ ७१ ॥

---

१ श्रीमंताच्या दारांत. २ फुटक्या भांड्यांतील पाणी. ३ झोपेंत गेलें. ४ यमसदनास

मालिनी. धन-पति जरि तूं रे, मी असें शास्त्र-वेत्ता ॥
भट समरिं जरी तूं, मी महा-वादि-जेता ॥
अनु-चर जरि तूतें सेविती छात्र मातें ॥
न गणिशि मज जातों तुच्छ मानूनि तूतें ॥ ७२ ॥

शा० वि० भेटावें तरि हा नसे समय तो अंतःपुरीं तो वसे ॥
आहे निद्रित अश्व पाहत असे स्वारीस गेला असे ॥
आतां क्रुद्ध ह्मणूनि भृत्य वदती टाकी तया दुर्जना ॥
मुक्त-द्वार महेश-मंदिर सुखें जाऊनि सेवीं मना ॥ ७३ ॥
लक्ष्मीनें जरि तुष्ट तूं, बहु सुखी मी वल्कलानें असें ॥
दोघांचा परि तोष तुल्य असतां आधिक्य कांहीं नसे ॥
आशा ज्यास दरिद्र तोचि समजें, नैराश्य पैं बाणतां ॥
भाग्याचा नर कोणता मग बरें निर्भाग्य तो कोणता ॥ ७४ ॥
ज्यांचें पात्र पवित्र पाणि-युग हें, भिक्षान्न जे भक्षिती ॥
ज्यांचें वस्त्र दिशा, जयां मल नसे, शय्या जयांची क्षिती॥
ज्यांला दैन्य नसे, विरक्ति-वनिता जे तीसवें नांदती ॥
ज्यांला कर्म-कलाप[1] बाधित नसे, ते धन्य येणें रिती ॥ ७५ ॥

उ० जा० चंडाळ कीं, ब्राह्मण शूद्र कीं हा॥योगीश कीं यापरि लोक पाहा॥
वदे, जया हर्षविषाद नाहीं ॥ निःसंग तो धन्य जनांत देही ॥ ७६ ॥
पुरे पुराणें, स्मृति, वेद, शास्त्रें ॥ आमुष्मिकें[2] वैदिक कर्म-तंत्रें ॥
जेणें सरे हा भव तें विचारीं ॥ यावेगळी सर्व दुकानदारी ॥ ७७॥

व० ति० स्वेच्छा-वि-हार गत-संग महा-तपस्वी ॥
भिक्षान्न-भक्षक वि-रक्त असा मनस्वी[3] ॥
कंथैक-वस्त्र निरहंकृति जो सुखी तो ॥
टाकूनि भोग शम-सौख्य मनीं वरी तो ॥ ७८ ॥

शा० वि० जों हे स्वस्थ तनू, जरा वसतसे जों दूर, जों इंद्रियें ॥
शक्तें, कीं सरलें न आयु पुरतें जों पंडितानें स्वयें ॥

१ कर्मसमुदाय—देहाहंभाव ज्यांचा गळाल्यामुळें बरींवाईट कर्में हांतून घडलीं तरी त्यांचा वास्तविकदृष्ट्या ज्यांना भोग घडत नाहीं हा भाव. २ परलोक प्राप्त करून देणारीं. ३ ज्यानें मनाचा जय केला आहे असा.

आत्म-प्राप्ति-सुखार्थ यत्न करणें कीं तोंच हा फारसा ॥
होतां मंदिर दीप्त कूप-खननीं उद्योग तो कायसा ॥ ७९ ॥
झाले जीर्ण मनीं मनोरथ पहा मी वंचलों यौवना ॥
होते जे गुण सर्व ही विफल ते झाले गुण-ज्ञाविना ॥
युक्तायुक्त-विचार काल न करी निःशंक सर्वात्मनीं॥
आतां हें सुचलें दुजी गति नसे गौरीश-पायांविना ॥ ८० ॥

रामदास.

गोदातीरीं राक्षसभुवनापासून २० कोशांवर जांब ह्मणून एक गांव आहे. तेथें सूर्योपंत ह्मणून एक कुळकरणी रहात असे. हा जातीचा जामदग्न्यगोत्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण असून सूर्योपासक असे. त्याचा पुत्र रामदास. ह्याच्या आईचें नांव राणूबाई. ह्याचें पहिलें नांव नारायण, परंतु पुढें तो रामाची भक्ति करूं लागला, ह्मणून त्याचें नांव रामदास असें पडलें. ह्याचा वडील भाऊ गंगाधर ह्मणून होता, त्यास रामीरामदास ह्मणत. ह्याचा जन्म शके १५२७ त झाला. ह्यानें भक्तिरहस्य नामें ग्रंथ केला आहे; शिवाय अध्यात्मपर पदें केलीं आहेत. हा शके १५९९ त फाल्गुन वद्य १३ स निज-धामास गेला.

रामदास लहानपणापासून विरक्त होता. तो मारुतीचा अवतार असें ह्मणतात. त्याच्या आईबापांनीं त्याचें लग्न करण्याची सर्व तयारी केली होती; पण त्याच्या मनांत लग्न करून घेण्याचें नव्हतें, ह्मणून तो पळून गेला. तो कांहीं दिवस नाशिकक्षेत्रीं पंचवटींत राहून पुढें साताऱ्याजवळ चांफळ एथें जाऊन राहिला. तो बहुतकरून तीर्थयात्रा करीत फिरत असे. त्याच्या शिष्यमंडळींत शिवाजीराजा होता. शिवाजीनें आपलें सगळें राज्य रामदासास दिलें, तेव्हां त्यानें त्याचा स्वीकार करून तें पुनः शिवाजीच्या स्वाधीन केलें, आणि तो ह्मणाला कीं, माझ्या स्वामित्वाची इतकीच खूण असावी कीं, तुझ्या फौजेचा झेंडा भगवा असावा. तेव्हांपासून शिवाजीनें आपल्या फौजेंत भगव्या

१ सर्वभावेंकरून.

झेंड्याची चाल पाडली. शूद्रवगैरे हलक्या जातीच्या हिंदूंत "जोहार" ह्मणण्याच्या ठिकाणीं "रामराम" ह्मणण्याची जी चाल पडली आहे तीही शिवाजीनेंच नवी पाडिली.

रामदास निवांतपणें राहण्याकरितां साताऱ्याजवळ परळी नांवाचा किल्ला आहे तेथें जाऊन रहात असे. तेथें शिवाजीराजा त्याची बरदास्त ठेवी. रामदास तेथें राहिल्यामुळें तेथें संतमंडळी जाऊं येऊं लागली, ह्मणून त्या किल्ल्यास सज्जनगड असें नांव पडलें. एथेंच रामदास वृद्ध होऊन आपल्या वयाच्या ७३ व्या वर्षी समाधिस्थ झाला. त्याचे सांप्रदायी पुष्कळ आहेत, त्यांस रामदासी असें ह्मणतात.

रामदासाच्या ओंव्या, श्लोक व अभंग पुष्कळ आहेत. त्याची कविता सुलभ व भक्तिरसप्रधान आहे.

रामदासाचा जन्मशक १५३० चैत्र शुद्ध ९; इ० स० १६०८. समाधिशक १६०३ माघ वद्य ८; इ० स० १६८१.

ह्यानें केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ.

दासबोध, स्फुट अभंग, मनाचे श्लोक, समासआत्माराम.

स्फुट अभंग.

वेंचे रामदासाच्या अभंगांतील.

(१)

सुखाचे सांगातीं सर्वही मीळती ॥ दुःख होतां जाती निघोनीयां ॥ १ ॥
निघोनीयां जाती संकटाचे वेळे ॥ सुख होतां मीळे समुदाव ॥ २ ॥
समुदाव सर्व देहाचे संबंधी ॥ तुटली उपाधी रामदासीं ॥ ३ ॥

(२)

मूर्ख तो संसारीं माझें माझें करी ॥ मृत्यु बरोबरी हिंडतसे ॥ १ ॥
हिंडतसे काळ सांगातीं सरीसा ॥ धरी भरंवसा नेणोनीयां ॥ २ ॥
नेणोनीयां प्राणी संसाराशी आला ॥ आला तैसा गेला दैन्यवाणा ॥ ३ ॥
दैन्यवाणा गेला सर्वही सोडोनी ॥ ठेवीलें जोडोनी जनालागीं ॥ ४ ॥
लागलेली मळी दोषाची सुटेना ॥ आसक्ती तूटेना अंतरींची ॥ ५ ॥
अंतरींची मूर्ती अंतरली दूरी ॥ कदाकाळीं हरी आठवेना ॥ ६ ॥
आठवेना अंत-काळीं रामावीण ॥ धन्य तें मरण दास ह्मणे ॥ ७ ॥

(३)

सुख पाहों जातां कोठेंची न दिसे ॥ संसार हा असे दुःख-मूळ ॥ १ ॥
दुःख-मूळ जन्म जन आणि नारी ॥ पाहतां संसारीं सुख नाहीं ॥ २ ॥
सुख नाहीं कदा शाश्वतावांचूनी ॥ जाणती सु-ज्ञानी दास ह्मणे ॥ ३ ॥

(४)

साधू-संगें साधू भोंदू-संगें भोंदू ॥ वाद्या-संगें वादू होत असे ॥ १ ॥
होत असे भला भल्याच्या संगतीं ॥ जाय अधोगती दुष्ट-संगें ॥ २ ॥
दुष्ट-संगें दुष्ट झाला महा-पापी ॥ होतसे निष्पापी साधू-संगें ॥ ३ ॥
संग जया जैसा लाभ तया तैसा ॥ होतसे आपैसा अनायासें ॥ ४ ॥
अनायासें गती चुके अधोगती ॥ धरीतां संगती सज्जनाची ॥ ५ ॥
सज्जनाची कृपा जयालागीं होय ॥ तयालागीं सोय परत्राची ॥ ६ ॥
परत्राची सोय भक्तीच्या उपायें ॥ चुकती अपाय दास ह्मणे ॥ ७ ॥

(५)

तोंवरी तोंवरी डगमगीना कदा ॥ देहाची आपदा झाली नाहीं ॥ १ ॥
तोंवरी तोंवरी परमार्थ स्वयंभ ॥ जंव पोटीं लोभ आला नाहीं ॥ २ ॥
तोंवरी तोंवरी अत्यंत सद्भाव ॥ विशेष वैभव आलें नाहीं ॥ ३ ॥
तोंवरी तोंवरी सांगे निरभिमान ॥ देहासी अभि-मान झाला नाहीं ॥ ४ ॥
तोंवरी तोंवरी धीरत्वाची मात ॥ प्रपंचीं आ-घात झाला नाहीं ॥ ५ ॥
रामदास ह्मणे अवघेची गौबाळी[1] ॥ ऐसा विरळा बळी धैर्यवंत ॥ ६ ॥

(६)

कर्ता एक देव तेणें केलें सर्व ॥ तयापाशीं गर्व कामा नये ॥ १ ॥
देह तें देवाचें वित्त कुबेराचें ॥ तेथें ह्या जीवाचें काय आहे ॥ २ ॥
देता देववीता नेता नेववीता ॥ कर्ता करवीता देव एक ॥ ३ ॥
निमित्ताचा धनी केला असे प्राणी ॥ पाहतां निर्वाणीं देव एक ॥ ४ ॥
लक्ष्मी ही देवाची सर्व सत्ता त्याची ॥ त्यावीणें जीवाची ऊर्मी नाहीं ॥ ५ ॥
दास ह्मणे मना सावध असावें ॥ दुश्चित्त नसावें कदाकाळ ॥ ६ ॥

(७)

ऐसा कोण आहे मुकीयाचा जोण[2] ॥ कळे वोळखण न सांगतां ॥ १ ॥
न सांगतां जाणे अंतरींचा हेत ॥ पुरवी मनोरथ सर्व कांहीं ॥ २ ॥
सर्व कांहीं जाणे चतुरांचा राणा ॥ धन्य नारायणा लीला तुझी ॥ ३ ॥

१ अजागळ-अप्रयोजक. २ जाणता.

तुझी लीला जाणे ऐसा कोण आहे ॥ विरिंची तो पाहे चाकाटला ॥ ४ ॥
चाकाटला मनु देवासी पाहतां ॥ दास ह्मणे आतां सीमा झाली ॥ ५ ॥

(८)

शौच केलें तेणें शुचिर्भूत झाला ॥ जळीं स्नान केला मल-त्यागें ॥ १ ॥
मल-त्यागें झाला शरीरें निर्मळ ॥ अंतरींचा मळ कैसा गेला ॥ २ ॥
कैसा जातो काम क्रोध लोभ दंभ ॥ नांदतो स्वयंभ अंतर्यामीं ॥ ३ ॥
अंतर्यामीं आधीं होईजे निर्मळ ॥ तेणें तुटे मूळ संसाराचें ॥ ४ ॥
वि-भ्रमासी बरें शोधुनी पहावें ॥ अंतरीं राहावें निष्ठावंत ॥ ५ ॥
निष्ठावंत ज्ञान पूर्ण समाधान ॥ मग संध्या-स्नान स-फळची ॥ ६ ॥
स-फळची संध्या सं-देह नसतां ॥ निःसंदेह होतां समाधान ॥ ७ ॥
समाधान नाहीं स्नान-संध्या-काळीं ॥ लोकांचिया मेळीं लोक-लाजे ॥८॥
लोक-लाजे सर्व लौकीकची केला ॥ देव दूरावला वरपंगें ॥ ९ ॥
वरपंगें देव कदा सांपडेना ॥ निष्ठेचा घडेना भक्ति-भाव ॥ १० ॥
भक्ति-भाव देवीं दृढ होय ज्याचा ॥ कर्म लौकीकाचा खटाटोप ॥११ ॥
खटाटोप देव कदा पावीजेना ॥ निश्चय घडेना शाश्वताचा ॥ १२ ॥
शाश्वताचा शोध अंतरीं असतां ॥ सर्वही पाहतां निरर्थक ॥ १३ ॥
निरर्थक तीर्थें निरर्थक व्रतें ॥ दास ह्मणे जेथें ज्ञान नाहीं ॥ १४ ॥

(९)

बाळक जाणेना मातेसी ॥ तिचें मन बाळापासीं ॥ १ ॥
तैसा देव हा कृपाळू ॥ करी भक्ताचा सांभाळू ॥ २ ॥
धेनु वत्साचेनि लागे ॥ धांवे त्याच्या मागेंमागें ॥ ३ ॥
पक्षी घेतसे गगन ॥ पिलापाशीं त्याचें मन ॥ ४ ॥
मत्स्य आठवितां पाळी ॥ कूर्म दृष्टीनें सांभाळी ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ माया-जाळाचीं लक्षणें ॥ ६ ॥

(१०)

ऐसें कैसें रे सोवळें ॥ शिवतां होतसे ओवळें ॥ १ ॥
स्नान संध्या टिळे माळा ॥ पोटीं क्रोधाचा उमाळा ॥ २ ॥
नित्य दंडीतोसी देह ॥ परी फिटेना सं-देह ॥ ३ ॥
नित्य नेम खटाटोप ॥ मनीं विषयाचा जप ॥ ४ ॥

---

१ चकीत झाला.

बाह्य केली झळफळ ॥ देह-बुद्धीचा विटाळ ॥ ५ ॥
रामदास दृढ-भाव ॥ तयावीण सर्व वाव ॥ ६ ॥

(११)

देह विटाळाचा गोळा ॥ कैसा होतोसी सोंवळा ॥ १ ॥
तुज कळेना विचारू ॥ ऐसीयासी काय करूं ॥ २ ॥
दृढ केला अभि-मान ॥ तेणें जाइलें बंधन ॥ ३ ॥
रामदास स्वामीविण ॥ केला तितुकाही शीण ॥ ४ ॥

(१२)

काळ जातो क्षणक्षणा ॥ मूळ येईल मरणा ॥ १ ॥
कांहीं धांवाधांव करी ॥ जंव तो आहे मृत्यु दुरी ॥ २ ॥
देह आहे जाईर्जिणें[1] ॥ भूललासी कोण्या गुणें ॥ ३ ॥
माया-जाळीं गुंतलें मन ॥ परि हें दुःखासी कारण ॥ ४ ॥
सत्य वाटतें सकळ ॥ परि हें जातां नाहीं वेळ ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ आतां होईं सावधान ॥ ६ ॥

(१३)

अंत-काळ येतो येतां ॥ तेथें नये चुकवीतां ॥ १ ॥
अकस्मात लागे जावें ॥ कांहीं पुण्य आ-चरावें ॥ २ ॥
पुण्याविना जातां प्राणी ॥ घडे यमाची जाचणी ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे जना ॥ कंठीं यमाच्या यातना ॥ ४ ॥

(१४)

ज्याच्या उदरासी आला ॥ त्यासि फिरोनी पडला ॥ १ ॥
तोचि जाणावा चांडाळ ॥ देव-ब्राह्मणांचा काळ ॥ २ ॥
झाला स्त्रियेचा लंपट ॥ माय-बापांसी उद्धट ॥ ३ ॥
भय पापाचें न धरी ॥ सज्जनाची निंदा करी ॥ ४ ॥
नेणे माय कीं मावसी ॥ कोणें सांगावें तयासी ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ यम केला त्याकारणें ॥ ६ ॥

(१५)

कोणी पुत्र कामा नये ॥ मित्र करी तो उपाये ॥ १ ॥
कैचें आपूलें परावें ॥ अवघें ऋणानुबंधें ध्यावें ॥ २ ॥

---

१ जाणारा—नश्वर.

जिवलग जीव घेती ॥ त्यासी परावे रक्षिती ॥ ३ ॥
जिवलगाचिये परी ॥ मातेहुनी लोभ करी ॥ ४ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ न कळे देवाचें करणें ॥ ५ ॥

(१६)

घात करूनी आपुला ॥ काय रडवीसी पूढिला ॥ १ ॥
बहुत मोलाचें आयुष्य ॥ विषय-लोभें केला नास ॥ २ ॥
नाहीं वोळखिलें सत्या ॥ तेणें केली आत्म-हत्या ॥ ३ ॥
नर-देहाची सं-गती ॥ गेली गेली हातोहातीं ॥ ४ ॥

(१७)

कोणें कोणासी रडावें ॥ एकामागें एकीं जावें ॥ १ ॥
एक वेळ गेली माता ॥ एक वेळ गेला पिता ॥ २ ॥
द्रव्य दारा जाती पुत्र ॥ जिवलग आणि मित्र ॥ ३ ॥
प्राणी सं-सारासी आला ॥ तितुका मृत्यु-पंथें गेला ॥ ४ ॥
पूर्व-ज गेले देवापासीं । तेची वाट आपणासी ॥ ५ ॥
रामदास ह्मणे लोक ॥ करिति गेलीयाचा शोक ॥ ६ ॥

(१८)

ज्याचें होतें त्याणें नेलें ॥ एथें तुझें काय गेलें ॥ १ ॥
वेगीं होई सावधान ॥ करीं देवाचें भजन ॥ २ ॥
गती न कळे होणाराची ॥ हे तो इच्छा भगवंताची ॥ ३ ॥
पूर्व संचिताचें फळ ॥ होती दुःखाचे कल्लोळ ॥ ४ ॥
पूर्वीं केलें जें संचित ॥ तें तें भोगावें निश्चित ॥ ५ ॥
दास ह्मणे पूर्व-रेखा ॥ प्राप्त न टळे ब्रह्मादिकां ॥ ६ ॥

(१९)

आतां कोठें धरूं भाव ॥ बहुसाल झाले देव ॥ १ ॥
एकाहुनी एक थोर ॥ मुख्य पूजा पारंपर ॥ २ ॥
माझे कुळींचीं दैवतें ॥ सांगों जातां अ-संख्यातें ॥ ३ ॥
रामदासा देव एक ॥ येर सर्वही मायिक ॥ ४ ॥

(२०)

आतां शरण कोणा जावें ॥ सत्य कोणातें मानावें ॥ १ ॥
नाना-पंथ नाना-मतें ॥ भू-मंडळीं अ-संख्यातें ॥ २ ॥

एक मानिती स-गुण ॥ एक ह्मणती निर्गुण ॥ ३ ॥
एकीं केला सर्व-त्याग ॥ एक ह्मणती राज-योग ॥ ४ ॥
रामदास सांगे खूण ॥ भक्तिवीण सर्व शीण ॥ ५ ॥

(२१)

शरण जावें संत-जना ॥ सत्य मानावें निर्गुणा ॥ १ ॥
नाना मतीं काय चाड ॥ करणें सत्याचा नीवाड ॥ २ ॥
ज्ञान[1] भक्तीनें शिणवावें ॥ भक्ति तयेसी ह्मणावें ॥ ३ ॥
रामीरामदास सांगे ॥ सर्व-काळ संत-संगें ॥ ४ ॥

(२२)

एक देव आहे खरा ॥ माये नाथिला पसारा ॥ १ ॥
हेंचि विचारें जाणावें ॥ ज्ञाता तयासी ह्मणावें ॥ २ ॥
रामदासाचें बोलणें ॥ स्वप्नापरी जायीं जिणें ॥ ३ ॥

(२३)

मेला प्रपंच हातींचा ॥ लाभ नाहीं परमार्थाचा ॥ १ ॥
दोहींकडे अंतरला ॥ थोरपणें भांबावला ॥ २ ॥
गेली अवघी निस्पृहता ॥ नाहीं स्वार्थही पूरता ॥ ३ ॥
क्रोधें गेला संत-संग ॥ लोभें जाहला वीरंगे[2] ॥ ४ ॥
पूर्ण झाली नाहीं आशा ॥ इकडे बुडाला अभ्यासा[3] ॥ ५ ॥
दास ह्मणे क्रोधें केलें ॥ अवघें लाजिरवाणें झालें ॥ ६ ॥

(२४)

संग स्वार्थाचा धरिला ॥ तेणें काम खवळला ॥ १ ॥
थोरपण हें मातलें ॥ तेणें अव्हाटें घातलें ॥ २ ॥
कामामागें आला क्रोध ॥ क्रोधें केला बहु खेद ॥ ३ ॥
लोभ दंभाचें कारण ॥ मोहें केलें वि-स्मरण ॥ ४ ॥
कामीं लांचावलें मन ॥ झालें बुद्धीचें पतन ॥ ५ ॥
दास ह्मणे हें सकळ ॥ अवघें अनर्थाचें मूळ ॥ ६ ॥

(२५)

काम क्रोध खवळला ॥ तोचि सन्निपात झाला ॥ १ ॥
यासी औषध करावें ॥ पोटीं वैराग्य धरावें ॥ २ ॥

---

१ ज्ञानाचा उपयोग परमेश्वराच्या उपासनेकडे करावा, हा भाव. २ तेजोहीन.
३ आत्मानुसंधान, ईश्वर चिंतन.

कु-पथ्य अवघें जें झालें ॥ मग तें पुढें उफाळलें ॥ ३ ॥
रामदास सांगे भलें ॥ लोक ह्मणती पीसाळलें ॥ ४ ॥

(२६)

व्यर्थ माया-जाळीं[1] गुंतोनी राहसी ॥ हित गमावीसी आपुलें तें ॥ १ ॥
गृह दारा सुत नव्हेत अंतींचीं ॥ मग इतरांची काय आशा ॥ २ ॥
सर्व हें सांडोनी जाशील बा ह्मणी ॥ काळ तो बांधोनी नेई तुज ॥ ३ ॥
तेथें सोडवीता नसे तूज कोणी ॥ एका चक्रपाणीवांचोनीयां ॥ ४ ॥
नको गुंतूं गळीं मायिकासी टाळी ॥ स्व-हित सांभाळीं भिक्षु ह्मणे ॥ ५ ॥

(२७)

वाजे पाऊल आपुलें ॥ ह्मणे मागें कोण आलें ॥ १ ॥
कोण धांवतसे आड ॥ पाहों जातां झालें झाड ॥ २ ॥
भावीतसे अभ्यंतरीं ॥ कोण चाले बरोबरी ॥ ३ ॥
शब्द-पडसाद ऊठला ॥ ह्मणे कोण रे बोलिला ॥ ४ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ संशयाचीं हीं लक्षणें ॥ ५ ॥

(२८)

कांहीं दिसे अकस्मात ॥ तेथें वाटे आलें भूत ॥ १ ॥
वाया पडावें सं-देहीं ॥ मुळीं तेथें कांहीं नाहीं ॥ २ ॥
झाड-झुडूप देखिलें ॥ जिवीं वाटे कोणी आलें ॥ ३ ॥
रामदास सांगे खूण ॥ भितो आपणा आपण ॥ ४ ॥

(२९)

छाया देखुनी आपली ॥ शंका अंतरीं वाटली ॥ १ ॥
ऐसें भ्रमाचें लक्षण ॥ भुले आपणा आपण ॥ २ ॥
मुखें बोलतां उत्तर ॥ तेथें झालें प्रत्युत्तर ॥ ३ ॥
डोळां घालितां आंगोळी ॥ एकाचीं तीं दोन झालीं ॥ ४ ॥
पोटीं आपण कल्पिलें ॥ तेंचि आलेंसें वाटलें ॥ ५ ॥
दास ह्मणे हा उपाधी ॥ शंका धरितां अधिक बाधी ॥ ६ ॥

(३०)

नाहीं एक उपासना ॥ कैंची भक्तीची वासना ॥ १ ॥
नाहीं निश्चय अंतरीं ॥ मन फिरे दारोदारीं ॥ २ ॥
ज्यासी नाहीं एक देव ॥ साता पांचा ठायीं भाव ॥ ३ ॥

---

१ मायापाशांत.

नानाकार झालें मन ॥ कैचें निष्ठेचें भजन ॥ ४ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ निष्ठेवीण सर्व सुणें ॥ ५ ॥

(३१)

जया ज्ञान हें नेणवे ॥ पशु तयासी ह्मणावें ॥ १ ॥
कोणें केलें चराचर ॥ कोण विश्वाचा आ-धार ॥ २ ॥
ब्रह्मादिकांचा निर्मिता ॥ कोण आहे त्यापरता ॥ ३ ॥
अनंत ब्रह्मांडांच्या माळा ॥ हे तो भगवंताची लीळा ॥ ४ ॥
रामदासाचा विवेक ॥ सर्व-कर्ता देव एक ॥ ५ ॥

(३२)

ज्ञानाविणें जे जे कळा ॥ ते ते जाणावी अव-कळा ॥ १ ॥
ऐसें भगवंत बोलिला ॥ चित्त द्यावें त्याच्या बोला ॥ २ ॥
एकें ज्ञानेंची सार्थक ॥ सर्व कर्म निरर्थक ॥ ३ ॥
दास ह्मणे ज्ञानावीण ॥ प्राणी जन्मला पाषाण ॥ ४ ॥

(३३)

अस्थीचा वीटाळ होतां स्नान केलें ॥ चुडे दांतवलें कासयासी ॥ १ ॥
आ-चमन करावें शूद्राच्या विटाळें ॥ हाटाचे चौढाळे कोण जाणे ॥ २ ॥
नदीचे प्र-वाहीं आंत पाहों नये ॥ स्नान-संध्या होय अग्रोदकीं ॥ ३ ॥
ओले चर्मी दूध होत आहे हिंग ॥ स्वयंपाकीं सांग सेवीताती ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे हें कोणी न पाहे ॥ देह मूळीं आहे विटाळाचा ॥ ५ ॥

(३४)

चित्त आहे कैसें मळिण तें कैसें ॥ शुद्ध होतें कैसें विचारावें ॥ १ ॥
वैद्य ओळखीतां रोग ही कळेना ॥ औषध मिळेना प्रचीतीचें ॥ २ ॥
अनु-मानें देव अनु-मानें भक्त ॥ अनु-मानें मुक्त अनु-मानी ॥ ३ ॥
अनु-मानें केलें अनु-मानें कल्पिलें ॥ निर्फळ जाहलें सर्व कांहीं ॥ ४ ॥
सर्व कांहीं बरें प्रचीति आलिया ॥ दास ह्मणे वायां अ-प्रचीति ॥ ५ ॥

(३५)

प्रत्ययाचें ज्ञान तेंचि तें प्र-माण ॥ येर अ-प्र-माण सर्व कांहीं ॥ १ ॥
सर्व कांहीं धर्म आणि कर्माऽकर्म ॥ चुकलिया वर्म व्यर्थ जाती ॥ २ ॥
व्यर्थ जाती जन्म ज्ञानावांचुनियां । केले कष्ट वायां निरर्थक ॥ ३ ॥
निरर्थक जन्म पशुचिया परी ॥ जंव तें अंतरीं ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥

ज्ञान नव्हे सोपें तें आधीं पहावें ॥ शाश्वत शोधावें दास ह्मणे ॥ ५ ॥

(३६)

प्रपंचीं तें भाग्य परमार्थीं वैराग्य ॥ दोन्ही यथा-सांग दोहींकडे ॥ १ ॥
दोहींकडे सांग होता समर्थ ॥ नाहीं तरी व्यर्थ तारंबळी ॥ २ ॥
तारंबळी होते वि-चार नसतां ॥ दास ह्मणे आतां सावधान ॥ ३ ॥

(३७)

पतित हे जन करावे पावन ॥ तेथें अनु-मान करूं नये ॥ १ ॥
करूं नये गुण-दोष-उठाठेवी ॥ विवेकें लावावी बुद्धि जना ॥ २ ॥
बुद्धि सांगे जना त्या नांव सज्जन ॥ पतित-पावन दास ह्मणे ॥ ३ ॥

(३८)

माता पिता जन स्व-जन कांचन ॥ प्रिया-पुत्रीं मन गोवूं नये ॥ १ ॥
गोवूं नको मन राघवावांचूनि ॥ लोक-लाज जनीं लागलीसे ॥ २ ॥
लागलीसे परी तूवां न धरावी ॥ स्व-हितें करावी राम-भक्ति ॥ ३ ॥
राम-भक्तिविण होसील हिंपुटी ॥ एकलें शेवटीं जाणें लागे ॥ ४ ॥
जाणें लागे आतां बाळा सु-लक्षणा ॥ ध्यायीं राम-राणा दास ह्मणे ॥ ५ ॥

(३९)

काया हे काळाची घेवोनि जाणार ॥ तुझेनि होणार काय बापा ॥ १ ॥
काय बापा ऐसें जाणोनि नेणसी ॥ मी मी ह्मणतोसी वायावीण ॥ २ ॥
वायावीण शीण केला जन्मवरी ॥ दंभ-लोकाचारी नागवण ॥ ३ ॥
नागवण आली पर-लोका जातां ॥ स्व-हिताची चिंता केली नाहीं ॥ ४ ॥
केली नाहीं चिंता नामीं कानकोडें ॥ अंतीं कोण्या तोंडें जात असे ॥ ५ ॥
जात असे सर्व सोडोनि करंटा ॥ जन्मवरी ताठा धरूनियां ॥ ६ ॥
धरूनियां ताठा कासया मरावें ॥ भजन करावें दास ह्मणे ॥ ७ ॥

(४०)

रावणासारखी कोणाची संपत्ति ॥ तो ही गेला अंतीं एकलाची ॥ १ ॥
एकलाचि गेला वाळी तो वानर ॥ कपि थोर थोर तेही गेले ॥ २ ॥
गेले चक्रवर्ती थोरा वैभवाचे ॥ फार आयुष्याचे ऋषीश्वर ॥ ३ ॥
ऋषीश्वर गेले मार्कंडासारिखे ॥ इतरांचे लेखे कोण करी ॥ ४ ॥
कोण करी सर्व शाश्वत आपुलें ॥ सर्व राज्य गेलें कौरवांचें ॥ ५ ॥
कौरव निमाले, पांडव गळाले ॥ यादवाहि गेले एकसरें ॥ ६ ॥

---

१ त्रेधा-ओढाताण.

एकसरें गेले राजे थोर थोर ॥ आणिक श्रीधर भाग्यवंत ॥ ७ ॥
भाग्यवंत गेले एकामागें एक ॥ हरिश्चंद्रादिक पुण्य-शीळ ॥ ८ ॥
पुण्य-शीळ गेले कीर्ति ठेवूनियां ॥ पापी गेले वायां अधोगती ॥ ९ ॥
अधोगती गेले देवा न भजतां ॥ संसारीं ह्मणतां माझें माझें ॥ १० ॥
माझें माझें करी साचाचिये परी ॥ अंतीं दुराचारी एकलाचि ॥ ११ ॥
एकलाचि येतां एकलाचि जातां ॥ मध्येंचि दुश्चिता माया-जाळ ॥ १२ ॥
माया-जाळीं पापी जन गुंडाळले ॥ पुण्य-शीळ गेले सुटोनियां ॥ १३ ॥
सुटोनियां गेले सायुज्य-पदासी ॥ रामीरामदास चिरं-जीव ॥ १४ ॥

(४१)

वासनेची झाडी कु-बुद्धि वांकुडी ॥ वाजे हुडहुडी ममतेची ॥ १ ॥
वैराग्याचा वन्हि विझोनियां गेला ॥ सं-चित खायाला पुण्य नाहीं ॥ २ ॥
भक्ति पांघरूण तें माझें सांडलें ॥ मज वोसंडिलें संत-जनीं ॥ ३ ॥
नाम-सं-जीवनी मुखीं नाहीं पाणी ॥ निंदेची पोहणी[1] प्र-बळेचि ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे ऐसीयाचें जिणें ॥ सदा दैन्यवाणें रामेंवीण ॥ ५ ॥

(४२)

देऊळाचे मिसें द्रव्य तें जोडावें ॥ गांठीचें मोडावें पुण्य-धन ॥ १ ॥
एरवीं तें काय न घडे प्राण्याला ॥ व्यय करण्याला आग लागो ॥ २ ॥
राजाज्ञे हे वाचे कवन करावें ॥ धन्य ह्मणवावें लोकां हातीं ॥ ३ ॥
राजसा तामसा राघवाची भेटी ॥ गेल्या जन्म-कोटी तरी नाहीं ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे करितों निवाडा ॥ सोडवितों खोड मना तुझी ॥ ५ ॥

(४३)

करोनी कीर्तन योग्यता मिरवणें ॥ देशोदेशीं जाणें द्रव्यासाठीं ॥ १ ॥
द्रव्य येतां पुढें प्रेमानें कीर्तन ॥ सुचवितो मान-धन-इच्छा ॥ २ ॥
राजा देऊं जातां देऊळ बांधणें ॥ एवढिया धर्में काय होतें ॥ ३ ॥
दात्यांनीं त्रासावें सर्वांनीं हांसावें ॥ त्या मानवा पावे देव कैसा ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे देव तो समीप ॥ गांठीं ऐसें पाप जोडा परी ॥ ५ ॥

(४४)

त्याचे पाय हो नमावे ॥ त्याचें कीर्तन हो ऐकावें ॥ १ ॥
दुजीयासी सांगे कथा ॥ आपण वर्ते त्याची पथा ॥ २ ॥

---

१ पाण्याचा खोल प्रवाह.

कीर्तनाचें न करी मोल ॥ जैसे अमृताचे बोल ॥ ३ ॥
सन्मानितां नाहीं सुख ॥ अप-मानितां नाहीं दुःख ॥ ४ ॥
किंचित दिलें दातयानें ॥ तेंही घेत असे आनंदानें ॥ ५ ॥
ऐसा असे हरि-दास ॥ लटकें न वदे रामदास ॥ ६ ॥

(४५)

दिनाचा दयाळु कीर्ति ऐकियेली ॥ ह्मणूनी पाहिली वाट तुझी ॥ १ ॥
अ-नाथाचा नाथ होशील कैवारी ॥ ह्मणोनियां हरी बोभाईलें ॥ २ ॥
तुजविण कोण जाणे हें अंतर ॥ कोणासी जौंजार घालूं माझा ॥ ३ ॥
दास ह्मणे आह्मी दीनाहुनी दीन ॥ करावें पालन दुर्बळाचें ॥ ४ ॥

(४६)

आह्मा पतितांची सांड केली जरी ॥ आमचा कैवारी कोण आहे ॥ १ ॥
आह्मीं भरंवसा कवणाचा धरावा ॥ सांगावें केशवा दया-निधि ॥ २ ॥
तुजविण आह्मा नाहीं त्रि-भूवनीं ॥ धांवें चक्र-पाणी दीन-बंधु ॥ ३ ॥
पतित-पावन ब्रीद हें बांधीलें ॥ तारावें वहिलें दासालागीं ॥ ४ ॥

(४७)

पळशी तूं तरी नाम कोठें नेशी ॥ आह्मी अहर्निशी नाम घोकूं ॥ १ ॥
आह्मापासोनियां जातां नये तूज ॥ तें हें वर्म बीज नाम जपूं ॥ २ ॥
देवा आह्मां तुझें नाम हो पाहीजे ॥ मग भेटी सहज देणें लागे ॥ ३ ॥
भोळे भक्त आह्मी चुकलोंचि कर्म ॥ सांपडलें वर्म रामदासा ॥ ४ ॥

(४८)

तुजविण देवा मज कोणी नाहीं ॥ माझी चिंता कांहीं असों द्यावी ॥ १ ॥
वैराग्यें कनिष्ठ अ-भावें वरिष्ठ ॥ माझे मनीं नष्ट सं-देहता ॥ २ ॥
विवेकें सांडिलें ज्ञानें ओसंडिलें ॥ चित्त हें लागलें तुझे पायीं ॥ ३ ॥
तुझें नाम वाचे उच्चारीत असें ॥ अंतरीं विश्वास धरियेला ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे मी तुझें अ-ज्ञान ॥ माझें समाधान करीं देवा ॥ ५ ॥

(४९)

जाणावा तो नर देवची साचार ॥ वाचे निरंतर राम राम ॥ १ ॥
सगुणीं सद्भाव नाहीं ज्ञान-गर्व ॥ तयालागीं सर्व सारीखेची ॥ २ ॥
निंदका वंदका सगट सांभाळी ॥ मन सर्व काळीं पालटेना ॥ ३ ॥
पुढिल्यासि सदा सुख देत आहे ॥ उपकारीं देह लावीतसे ॥ ४ ॥

लावीतसे देह राम-भजनास ॥ रामीरामदास हरि-भक्त ॥ ५ ॥

(५०)

मी खरा पतित तूं खरा पावन ॥ आतां अनमान करूं नको ॥ १ ॥
आतां कांहीं मज चिंता ती ही नसे ॥ तुझें नाम कैसें वाचे येई ॥ २ ॥
समर्थे घेतला नामासाठीं भार ॥ मज उप-कार कासयाचा ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे तुझें तुज ऊणें ॥ सोयरे पिशून हांसतील ॥ ४ ॥

(५१)

पतित-पावना जानकी-जीवना ॥ वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मिथ्या शब्द-ज्ञानें तुज अंतरलों ॥ सं-देहीं पडलों मीपणाच्या ॥ २ ॥
सदा खळखळ निर्गुणाची घडे ॥ स-गुण नातुडे ज्ञानी गर्वें ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे ऐसा मी पतित ॥ मीपणें अनंत आतुडेना ॥ ४ ॥

(५२)

राम-भक्तीवीण आन नाहीं सार ॥ साराचें हें सार राम एक ॥ १ ॥
कल्पना-निस्तारू होत असे सत्वरू ॥ आह्मां कल्प-तरू चाड नाहीं ॥ २ ॥
कामने लागोन विटलेंसे मन ॥ तेथें चाड कोण काम-धेनू ॥ ३ ॥
चिंता नाहीं मनीं राम गातां गुणीं ॥ तेथें चिंता-मणी कोण पुसे ॥ ४ ॥
कदा नाहीं नाश स्व-रूप सुंदर ॥ तेथें आह्मां हिरे चाड नाहीं ॥ ५ ॥
रामदास ह्मणे राम-भक्तीवीण ॥ जाणावें तें उणें सर्व कांहीं ॥ ६ ॥

(५३)

जीवन्मुक्त प्राणी होऊनियां गेले ॥ तेणें पंथें चाले तोची धन्य ॥ १ ॥
जाणावा तो ज्ञानी पूर्ण समाधानी ॥ निःसं-देह मनीं सर्व काळ ॥ २ ॥
मिथ्या देह-भान प्रारब्धा आधीन ॥ राखे पूर्णपण समाधानीं ॥ ३ ॥
आवडीनें करी कर्म उपासना ॥ सर्व काळ ध्यानारूढ मन ॥ ४ ॥
धन्य पैं ते दास संसारीं उदास ॥ तया रामदास नमस्कारी ॥ ५ ॥

भक्तिपर अभंग.

(१)

भक्ति नलगे भाव नलगे ॥ देव नलगे आह्मांशीं ॥ १ ॥
आह्मी पोटाचे पाईक ॥ आह्मां न लगे आणीक ॥ २ ॥

---

१ वाग्युद्ध-वाक-कलह. २ चाकर.

आह्मी खाऊं ज्यांची रोटी ॥ त्यांची कीर्ति करूं मोठी ॥ ३ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ ऐशीं मूर्खाचीं लक्षणें ॥ ४ ॥

(२)

अन्न व्हावें पोटभरी ॥ मग तें ज्ञान-चर्चा करी ॥ १ ॥
ऐसें बोलती अ-ज्ञान ॥ ज्यांसि नाहीं समाधान ॥ २ ॥
आधीं अन्न तें पाहिजे ॥ मग ध्यान-स्थ राहिजे ॥ ३ ॥
अन्नावीण तळमळ ॥ अन्न करी तें सकळ ॥ ४ ॥
कैचा राम कैचा दास ॥ अवघे पोटाचे सायास ॥ ५ ॥

(३)

देव एका भाग्य देतो ॥ एका भीकेसि लावितो ॥ १ ॥
न कळे भगवंताचें करणें ॥ राव रंक तत्क्षणें ॥ २ ॥
तयासि चुकलीं बापुडीं ॥ अन्न अन्न करिती वेडीं ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे पाहीं ॥ देवावीण कांहीं नाहीं ॥ ४ ॥

(४)

क्षुधा लागतांचि अन्न ॥ तृषा लागतां जीवन ॥ १ ॥
निद्रा लागतां शयन ॥ आळस येतां चुके मन ॥ २ ॥
मळ-मूत्र सं-पादणें ॥ शौच आ-चमन करणें ॥ ३ ॥
खाणें लागे नाना-परी ॥ सर्व काळ भरावरी ॥ ४ ॥
अवघा धंदाची लागला ॥ दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ देह सुरवाडा[1] करणें ॥ ६ ॥

(५)

सीत-काळींच हुताश ॥ उष्ण-काळीं वारा वास ॥ १ ॥
आले पर्जन्याचे दिवस ॥ केले घराचे सायास ॥ २ ॥
नाना व्याधींचीं औषधें ॥ पथ्य करावें निरोधें[2] ॥ ३ ॥
विषयी-जनासी आदर ॥ करणें लागे निरंतर ॥ ४ ॥
अवघा धंदाची लागला ॥ दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
दास ह्मणे सांगों किती ॥ ऐसी देहाची सं-गती ॥ ६ ॥

(६)

पोट-धंदा जन्मवरी ॥ करूं जातां नाहीं पुरी ॥ १ ॥

---

१ सुखाचें आगर. २ प्रतिबंधानें.

करितां संसारीं सायास ॥ नाहीं क्षणाचा अव-काश ॥ २ ॥
अन्न निर्माण कराया ॥ सर्व काळ पीडी काया ॥ ३ ॥
काम करितां दिवस थोडा ॥ ऐशा कष्टा नाहीं जोडा ॥ ४ ॥
अवघा धंदाची लागला ॥ दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
दास ह्मणे सावधान ॥ झालें स-दृढ बंधन ॥ ६ ॥

(७)

शिंक जांभई खोकला ॥ तितुका काळ व्यर्थ गेला ॥ १ ॥
आतां ऐसें न करावें ॥ नाम जीवीं तें धरावें ॥ २ ॥
श्वास उच्छ्वास निघतो ॥ तितुका काळ व्यर्थ जातो ॥ ३ ॥
पात्या[1] पातें न लागत ॥ तितुकें वय व्यर्थ जात ॥ ४ ॥
लागे अवचित उचकी ॥ तितुकें वय काळ लेखी ॥ ५ ॥
ह्मणे रामीरामदास ॥ होतो आयुष्याचा नाश ॥ ६ ॥

कलियुग.

पंचक.

(१)

आलें भगवंताच्या मना ॥ तेथें कोणाचें चालेना ॥ १ ॥
जैसा कली राजा आला ॥ धर्म अवघाची बूडाला ॥ २ ॥
नीति मर्यादा उडाली ॥ भक्ति देवाची चूकली ॥ ३ ॥
दास ह्मणे पाप झालें ॥ पुण्य अवघेंचि बुडालें ॥ ४ ॥

(२)

विप्रीं सांडिला आचार ॥ क्षेत्रीं सांडिला विचार ॥ १ ॥
मेघ-वृष्टी मंदावली ॥ पिकें भूमीनें सांडीलीं ॥ २ ॥
बहु वृष्टी अनावृष्टी ॥ दास ह्मणे केली सृष्टी ॥ ३ ॥

(३)

लोक दोष आ-चरती ॥ तेणें दोषें भस्म होती ॥ १ ॥
जनीं दोष जाहले फार ॥ तेणें होतसे सं-हार ॥ २ ॥
रामदास ह्मणे बळी ॥ दिसें दिसें पापें कळी ॥ ३ ॥

---

१ डोळ्याच्या पात्यास.

(४)

नाहीं पापाचा कंटाळा ॥ येतो हव्यास आगळा ॥ १ ॥
जना सु-बुद्धि नावडे ॥ मन धांवे पापाकडे ॥ २ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ पुण्य उणें पाप दुणें ॥ ३ ॥

(५)

पुण्य क्षेत्रें तीं मोडावीं ॥ आणि ब्राह्मण्यें[1] पीडावीं ॥ १ ॥
पुण्यवंत ते मरावे ॥ पापी चिरं-जीव व्हावे ॥ २ ॥
रामदास ह्मणे वाड ॥ विघ्नें येती धर्माआड ॥ ३ ॥

मूर्खपण.

पंचक.

(१)

एथें काय रे वाजतें ॥ कोठें काय गजबजतें ॥ १ ॥
उगा करीती कोल्हाळ ॥ माझें ऊठलें कपाळ ॥ २ ॥
हाका मारूनि वरडती ॥ टाळ अवघेचि कूटिति ॥ ३ ॥
कोठें कैंचे आले लुटे ॥ वाया झाले टाळकुटे ॥ ४ ॥
वेडिं सं-सार सांडिला ॥ व्यर्थ गलबला मांडिला ॥ ५ ॥
दास ह्मणे या मूर्खाला ॥ हरि-कथेचा कंटाळा ॥ ६ ॥

(२)

हरि-कथेचा आला राग ॥ खेळ होतां घाली त्वागं[2] ॥ १ ॥
ऐसे प्रकारचे जन ॥ नाहीं देवाचें भजन ॥ २ ॥
कळावंतांचें जो गाणें ॥ ऐकतांची जीव मोने[3] ॥ ३ ॥
करिति लग्नाचा उत्साव ॥ नाहीं देव-मेहोत्साव[4] ॥ ४ ॥
भूत-दया नाहीं पोटीं ॥ खाती लोभाचीं चोरटीं ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ देव धर्म कोण जाणे ॥ ६ ॥

(३)

स्वार्थ केला जन्मवरी ॥ लोभें राहीला श्री-हरी ॥ १ ॥
धन धान्य अहर्निशीं ॥ गाइ महिषी घोडे दासी ॥ २ ॥

---

१ ब्राह्मणांचे समुदाय. २ उडी. ३ हर्षे. ४ महत्+उत्साह—मोठा उत्साह.

शेत वाडे घर ठावो ॥ प्राणी जीवीं धरी हावो ॥ ३ ॥
माता पिता बहिणी भ्राता ॥ कन्या पुत्र आणि कांता ॥ ४ ॥
व्याही जांवई आपुले ॥ इष्ट मित्र सुखी केले ॥ ५ ॥
दास ह्मणे वो शेवटीं ॥ प्राप्त झाली मसण्-वटी ॥ ६ ॥

(४)

जन्मवरी शीण केला ॥ अंत-काळीं व्यर्थ गेला ॥ १ ॥
काया स्मशानीं घातली ॥ कन्या-पुत्र मुरडलीं ॥ २ ॥
घर वाडा तो राहिला ॥ प्राणी जातसे एकला ॥ ३ ॥
धन धान्य तें राहिलें ॥ प्राणी चर्फडित गेले ॥ ४ ॥
इष्ट मित्र आणि सांगाती ॥ आपुलाले घरा जाती ॥ ५ ॥
दास ह्मणे प्राणी मेले ॥ कांहीं पुण्य नाहीं केलें ॥ ६ ॥

(५)

दैन्यवाणा झाला प्राणी ॥ चंद्री लागली नयनीं ॥ १ ॥
ह्मणती ऊचला ऊचला ॥ आतां भूमी-भार झाला ॥ २ ॥
घोर लागला अमूप ॥ प्राणि झाला प्रेत-रूप ॥ ३ ॥
दांतखिळी बसली वाणी ॥ ताठा भरला कर-चरणीं ॥ ४ ॥
डोळे विक्राळ दीसती ॥ झांका झांका मुलें भीती ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ अवघीं सुखाचीं पीसुनें ॥ ६ ॥

वेंचे दासबोधांतील.

ओंव्या—कविवर्णन.

आता वंदूं कवीश्वर[1] ॥ जे शब्द-सृष्टीचे ईश्वर ॥ नातरी हे परमेश्वर[4] ॥

---

१ परतलीं. २ कुत्रीं. ३ एथें कवि-शब्दानें केवळ कविता करणारेच विवक्षित नाहींत. निरनिराळ्या विषयांवरचे जे ग्रंथ लिहिणारे आहेत तेही विवक्षित आहेत. ४. सर्वशक्तिमंत. ह्याच ओवींत मागें कवींस " शब्दसृष्टीचे ईश्वर " असें ह्मटलें आहे, पण ह्यांत ब्रह्मदेवाप्रमाणें कवींस नियमित सृष्टिकर्तृत्व येतें, तसें न यावें ह्मणून त्यांस परमेश्वर ह्मणजे ईश्वरापेक्षां (ब्रह्मदेवापेक्षां) मोठे ईश्वर असें ह्मटलें. ह्याचें कारण कीं, ब्रह्मदेवाच्या सृष्टींत मुख तें मुखच, कमल तें कमलच असा नियम आहे. पण कवि-सृष्टींत मुखाचें कमल, कमलाचें मुख, असें पाहिजे तसें होतें. ह्यावरून ब्रह्मदेवापेक्षांही कवींचें सामर्थ्य अधिक आहे असें सुचविलें.

वंदावे तरी ॥ १ ॥ कीं हे सरस्वतीचें स्थान ॥ कीं हे नाना-कळांचें जीवन ॥ नाना सद्विद्यांचें भुवन ॥ यथार्थ होय ॥ २ ॥ कीं हे पुरुषार्थांचें वैभव ॥ कीं हे जगदीश्वराचें महत्त्व ॥ नाना-लाघवें सत्कीर्ति-स्तव ॥ निर्माण कवी ॥ ३ ॥ कीं हे शब्द-रत्नांचे सागर ॥ कीं हे मुक्त-सरोवर ॥ नाना-विधींचे वैरागर ॥ निर्माण झाले ॥ ४ ॥ कवी मुमुक्षूंचें अंजन ॥ कवी साधकांचें साधन ॥ कवी सिद्धांचें समाधान ॥ निश्चयात्मक ॥ ५ ॥ कवी स्व-धर्माचा आश्रयो ॥ कवी मना मनोजयो ॥ कवी धार्मिकाचा विजयो ॥ विजय-कर्ते ॥ ६ ॥ कवी वैराग्याचें सं-रक्षण ॥ कवी भक्ताचें भक्ति-लक्षण ॥ नाना स्व-धर्म-सं-रक्षण ॥ ते हे कवी ॥ ७ ॥ कवी प्रेमळांची प्रेमळ स्थिती ॥ कवी ध्यान-स्थांची ध्यान-मूर्ती ॥ कवी उपासकांची वाढ-कीर्ती ॥ विस्तारली ॥ ८ ॥ नाना साधनांचें मूळ ॥ कवी नाना प्र-यत्नांचें फळ ॥ नाना कार्य-सिद्धि केवळ ॥ कवींचेनि प्र-सादें ॥ ९ ॥ आधीं कवींचा वाग्विलास ॥ तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ॥ कवींचेनि मति-प्रकाश ॥ कवित्वासी होय ॥ १० ॥ कवी व्युत्पन्नाची योग्यता ॥

---

१ कवि नानाप्रकारच्या कलांवर ग्रंथ लिहितात ह्मणून त्या कला राहतात (जगतात); ह्मणून त्यांस कलांचें 'जीवन' असें ह्मटलें. २ महत्त्व. चतुर्विध पुरुषार्थांचें वर्णन करून त्यांचें वैभव ह्मणजे महत्त्व प्रसिद्धीस आणतात, ह्मणून त्यांस पुरुषार्थांचें वैभव असें ह्मटलें. पुढें जीं कवीवर रूपकें केलीं आहेत तीं बहुतकरून अशाच वर्णनाच्या संबंधानें आहेत, असें समजावें. ३ मुक्त ह्मणजे मोत्यें सरोवरापासून होतात, त्याप्रमाणें मुक्त (संसारांतून सुटलेले) ह्यांपासून होतात ह्मणजे ह्यांचे ग्रंथ वाचून होतात, ह्मणून ह्यांस 'मुक्तसरोवर' असें ह्मटलें. ४ जशीं रत्नांच्या खाणींत हवीं तीं रत्नें मिळतात तसे नानाप्रकारचे विधि ह्मणजे शास्त्रीय किंवा धर्मप्रकरणीं नियम ह्यांच्याकडे मिळतात, ह्मणजे ते पाहिजे त्यानें ह्यांच्याकडून समजून घ्यावे. ५ डोळ्यांत अंजन घातलें ह्मणजे डोळ्यांतला मळ जाऊन दिसूं लागतें, त्याप्रमाणें मुमुक्षूंस कवींचे ग्रंथ अंजनच होतें; ह्मणजे ते वाचल्यानें मुमुक्षूंस दिसूं लागतें ह्मणजे आत्मज्ञान होतें. ६ ज्ञानसंपादक ह्यांस ज्ञानप्राप्ति करून घेण्यास कवींचे ग्रंथ साधनभूत होतात. ७ ज्ञानसंपन्न. ह्यांस कवींचे ग्रंथ मनाचें समाधान करणारे होतात. ह्यांस ज्ञान तर झालेलेंच असतें ह्मणून ह्यांस नुसतेंच मनाचें समाधान ह्मणजे संतोष होतो. ८ मनास जिंकणारा. कवींचे ग्रंथांस असें ह्मणण्याचें कारण, ते मनोरंजक असल्यामुळें ते मनास इकडे तिकडे जाऊं देत नाहींत, आपल्या अटकेंत ठेवतात. ९ व्युत्पन्नाची योग्यता ह्मणजे योग्य व्युत्पन्न. तात्पर्य कीं, माहितगार किंवा ज्ञानी ह्मणून जे आहेत ते हे आहेत.

कवी सामर्थ्यवंताची सत्ता ॥ कवी विचक्षणाची कुशलता ॥ नाना प्रकारीं ॥ ११ ॥ कवी कवित्वाचा प्रबंध ॥ कवी नाना-धाटी-मुद्रा छंद ॥ कवी गद्य-पद्य-भेदाभेद ॥ पद-प्रकार कर्ते ॥ १२ ॥ कवी सृष्टीचा अळंकार ॥ कवी लक्ष्मीचा शृंगार ॥ सकळ सिद्धींचा निर्धार ॥ ते हे कवी ॥ १३ ॥ कवी सभेचें मंडण ॥ कवी भाग्याचें भूषण ॥ नाना सुखांचें संरक्षण ॥ ते हे कवी ॥ १४ ॥ कवी देवांचे रूप-कर्ते ॥ कवी ऋषींचे महत्त्व-वर्णिते ॥ नाना-शास्त्रांचें सामर्थ्य ते ॥ कवी वाखाणिती ॥ १५ ॥ नसता कवींचा व्यापार ॥ तरी कैंचा असता जगदोद्धार ॥ ह्मणोनि कवी हे आधार ॥ सकळ सृष्टीसी ॥ १६ ॥ नाना-विद्या-दातृत्व कांहीं ॥ ऋषीश्वरावीण तों नाहीं ॥ कवीपासून सर्व कांहीं ॥ सर्व-ज्ञता ॥ १७ ॥ मागें वाल्मीकि-व्यासादिक ॥ झाले कवीश्वर अनेक ॥ तयांपासूनि विवेक ॥ सकळ जनासी ॥ १८ ॥ पूर्वी काव्यें होतीं केलीं ॥ तरीच व्युत्पत्ती प्राप्त झाली ॥ तेणें पंडितता अंगीं बाणली ॥ परम योग्यता ॥ १९ ॥ ऐसे पूर्वी थोर थोर ॥ झाले कवीश्वर अ-पार ॥ आतां आहेति पुढें होणार ॥ नमन माझें त्यांसि पैं ॥ २० ॥ नाना-चातुर्याच्या मूर्ती ॥ कीं हे साक्षात् बृहस्पती ॥ वेद-श्रुति बोलों ह्मणती ॥ ज्यांच्या मुखें ॥ २१ ॥ परोपकाराकारणें ॥ नाना-निश्चय अनुवादणें ॥ शेखीं बोलिले पूर्णपणें ॥ संशयातीत ॥ २२ ॥ कीं हे अमृताचे मेघ वोळले ॥ कीं हे नव-रसांचे वोघ लोटले ॥ नाना-सुखांचें उचंबळलें ॥ सरोवर हें ॥ २३ ॥ कीं हे विवेक-निधीचीं भांडारें ॥ प्रकट झालीं मनुष्याकारें ॥ नाना वस्तूंचेनि विचारें ॥ कोंदाटले हे ॥ २४ ॥ कीं हे आदि-शक्तीचें ठेवणें ॥ नाना शक्तींशी आणी उणें ॥ लाधलें पूर्व-संचिताच्या गुणें ॥ विश्व-जनासी

---

१ सामर्थ्यवंताची सत्ता ह्मणजे सामर्थ्यवंत ह्मणून ज्यांस ह्मणावें ते हे आहेत. ब्रह्मदेवापेक्षां ह्यांचें सामर्थ्य अधिक हें वरती दर्शविलेंच आहे. २ विचक्षणाची कुशलता ह्मणजे मोठे कुशल शोधक जे, ते हे आहेत. ३ रचना, ह्मणजे कविता. ४ धाटी ह्म० रीति (शब्दरचनेचा प्रकार), मुद्रा ह्म० चिन्ह ह्म० व्यंजक शब्द. छंद ह्म० वृत्त. ५ गद्यपद्यभेदाभेद ह्म० गद्यपद्यांचा भेद ह्म० गद्य कविता आणि पद्य कविता हा भेद. भेदाभेद हा शब्द प्राकृतांत केवळ भेद ह्या अर्थी येतो. ६ निरनिराळीं पदें ह्म० पदरूप कविता. ह्या ओवींत मागील प्रबंधादिक पदांचा शेवटील कर्ते ह्या पदाशीं अन्वय आहे. एथें कवि निरनिराळ्या प्रकारांची कविता करतात ते प्रकार सांगितले. ७ नाना मतें. ८ उणेपणा.

॥ २५ ॥ कीं हीं सुखाचीं तारुवें लोटलीं ॥ अक्षयीं आनंदें उतटलीं ॥ विश्व-जनासीं उपेगा आलीं ॥ नाना-प्रयोगांकारणें ॥ २६ ॥ कीं हे ई-श्वराचा पवाड ॥ पाहतां गगनाहूनि वाड ॥ ब्रह्मांड-रचनेहूनि जाड ॥ कवि-प्रबंध-रचना ॥ २७ ॥ आतां असो हा विस्तार ॥ जगासि आ-धार कवीश्वर ॥ त्यांसि माझा नमस्कार ॥ साष्टांग भावें ॥ २८ ॥

वेंचे, मनाचे श्लोकांतील.

(भुजंगप्रयात वृत्त).

मना सज्जना भक्ति-पंथेंचि जावें ॥ तरी श्री-हरी पाविजे तो स्वभावें ॥
जनीं निंद्य तें सर्व सोडून द्यावें ॥ जनीं वंद्य तें सर्व-भावें करावें ॥ १ ॥
मना वासना दुष्ट कामा न ये रे ॥ मना सर्वथा पाप-बुद्धी नको रे ॥
मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो ॥ मना अंतरीं सार-वीचार राहो ॥ २ ॥
मना पाप-संकल्प सोडोनि द्यावा ॥ मना सत्य-संकल्प जीवीं धरावा ॥
मना कल्पना ते नको वीषयाची ॥ विकारें घडे हो जनीं सर्व छी छी ॥३॥
नको रे मना क्रोध हा खेद-कारी ॥ नको रे मना काम नाना-विकारी ॥
नको रे मना सर्वदा अंगिकारूं ॥ नको रे मना मत्सरू दंभ-भारू ॥४॥
मना श्रेष्ठ धारिष्ट[1] जीवीं धरावें ॥ मना बोलणें नित्य सोसीत जावें ॥
स्वयें सर्वदा नम्र-वाचे वदावें ॥ मना सर्व-लोकांसि रे नीववावें ॥ ५ ॥
तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी ॥ मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥
मना चंदनाचेपरी त्वां झिजावें ॥ परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ ६ ॥
नको रे मना द्रव्य तें पूढिलांचें ॥ अति स्वार्थ-बुद्धी नको पाप सांचे ॥
घडे भोगणें पाप तें कर्म खोटें ॥ न होतां मनासारिखें दुःख मोठें ॥ ७ ॥
जगीं सर्व-सूखी असा कोण आहे ॥ विचारीं मना तूंचि शोधोनि पाहें ॥
मना त्वांचि रे पूर्व-संचीत केलें ॥ तयासारिखें भोगणें प्राप्त झालें ॥ ८ ॥
जिवा कर्म-योगें जगीं जन्म जाला ॥ परी शेवटीं काळ घेवोनि गेला ॥
महा-थोर ते मृत्यु-पंथेंचि गेले ॥ अ-संख्यात ते जन्मले आणि मेले ॥९॥
मना पाहतां सत्य हे मृत्यु-भूमी ॥ जितां बोलती सर्वही जीव मी मी ॥
चिरं-जीव हे सर्वही मानितातीं ॥ अकस्मात सोडोनियां सर्व जाती ॥१०॥
मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे ॥ अकस्मात तोही पुढें जात आहे ॥

---

१ धैर्य.

पुरेना जनीं लोभ, रे क्षोभ[1] होतो ॥ ह्मणोनी जनीं मागुती जन्म घेतो ११
मना मानसीं व्यर्थ चिंता वहातें ॥ अकस्मात होणार होवोनि जातें ॥
घडे भोग ना त्याग ही कर्म-योगें ॥ मती-मंद तो खेद मानी वि-योगें॥१२॥
मना सर्वथा सत्य सोडूं नको रे ॥ मना सर्वथा मिथ्य मानूं नको रे ॥
मना सत्य तें सत्य वाचे वदावें ॥ मना मिथ्य तें मिथ्य सोडोनि द्यावें ॥१३॥
समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे ॥ असा सर्व-भू-मंडळीं कोण आहे ॥
जयाची लिळा वर्णिती लोक तीन्ही ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥१४॥
अहल्या-शिळा राघवें मुक्त केली ॥ पदीं लागतां दिव्य होवोनि गेली ॥
जया वर्णितां शीणली वेद-वाणी ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥१५॥
असे हो जया अंतरीं भाव जैसा ॥ वसे हो तया अंतरीं देव तैसा ॥
अनन्यास[2] रक्षीतसे चाप-पाणी ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥१६॥
सदा चक्रवाकासि[3] मार्तंड जैसा ॥ उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा ॥
हरी-भक्तिचा घाव घालीं निशाणीं[4] ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥१७॥
जयाचेनि संगें समाधान भंगे ॥ अहंता अकस्मात येऊनि लागे ॥
तया संगतीची जनीं कोण गोडी ॥ जिये संगतीनें मना राम सोडी ॥१८॥
सदा बोलण्यासारिखें चालतोहे ॥ अनेकीं सदा एक देवासि पाहे ॥
स-गूणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा ॥ जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥१९॥
मदें मत्सरें[5] सांडिली स्वार्थ-बुद्धी ॥ प्रपंचीक नाहीं जयातें उपाधी ॥
सदा बोलणें नम्र-वाचा सु-वाचा ॥ जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥२०॥
सदा आर्जवी प्रीय जो सर्व लोकीं ॥ सदा सर्वदा सत्य-वादी विवेकी ॥
न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रि-वाचा[6] ॥ जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥२१॥
मना कल्पना कल्पितां कल्प-कोटी ॥ न हो रे न हो सर्वथा राम-भेटी ॥
मनीं कामना, राम नाहीं जयाला ॥ अती-आदरें प्रेम नाहीं तयाला ॥२२॥

---

१. संताप. ऐहिक विषयांवर जो लोभ ह्म० आसक्ति असते ती पुरेशी होत नाहीं; त्यामुळें चित्ताचा संताप होतो. पण ह्या संतापामुळें ऐहिक विषयांवरचा लोभ निदिध्यासानें दृढ होतो. तोच फिरून जन्म घेण्यास कारण होतो, असा भाव. २. अनन्य भावानें शरण आलेल्यास. ३ चक्रवाकपक्ष्यांचा जोडा (नरमादी) रात्रीं वियुक्त असतो आणि सूर्योदय झाल्यावर संयुक्त होतो. तेव्हां ह्यांच्या संकटाला जसा सूर्य तसा लोकांच्या संकटाला राम, असा दृष्टांत घेतला आहे. ४ पड्रिपूंच्या निशाणावर. ५ मदासह आणि मत्सरासह. ६ सत्य सत्य सत्य असें त्रिवार सत्याचें उच्चारण. ह्म० खरोखरच कधींही खोटें बोलत नाहीं असा भाव.

अती-मूढ त्या हृद बुद्धी असेना ॥ अती-काम त्या राम चित्तीं वसेना ॥
अती-लोभ त्या क्षोभ होईल जाणा ॥ अती-वीषयीं सर्वदा दैन्यवाणा॥२३॥
सुखानंद-कारी निवारी भयातें ॥ जनीं भक्ति-भावें भजावें तयातें ॥
विवेकें त्यजावा अनाचार हेवा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा॥ २४ ॥
जयाचेनि नामें महा-दोष जाती ॥ जयाचेनि नामें गती पाविजेती ॥
जयाचेनि नामें घडे पुण्य-ठेवा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा॥ २५ ॥
न वेंचे कदा ग्रंथिचा अर्थ कांहीं ॥ मुखें नाम उच्चारितां कष्ट नाहीं ॥
महा-घोर संसार-शत्रू जिणावा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २६ ॥
न हो कर्म ना धर्म ना योग कांहीं ॥ न हो भोग ना त्याग ना सांगे कांहीं॥
ह्मणे दास विश्वास नामीं धरावा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥२७॥
भजा राम विश्राम योगेश्वराचा ॥ जपों नेमिला नेम गौरी-हराचा ॥
निवाला स्वयें तापसी चंद्र-मौळी ॥ तुह्मां सोडवी राम हा अंत-काळीं ॥२८॥
मुखीं नाम नाहीं तया मुक्ति कैंची ॥ अहंता-गुणें यातना ते फुकाची ॥
पुढें अंत येईल तो दैन्यवाणा ॥ ह्मणोनी ह्मणा रे ह्मणा देव-राणा॥ २९ ॥
यथा-सांग रे कर्म तेंही घडेना ॥ घडे कर्म तें पुण्य गांठीं पडेना ॥
दया पाहतां सर्व-भूतीं असेना ॥ फुकाचें मुखीं नाम तेंही वसेना ॥ ३० ॥
अती लीनता सर्व भावें स्व-भावें ॥ सदा सज्जनालागिं संतोषवावें ॥
तयांकारणीं सर्व लावीत जावें ॥ स-गूणा अती आदरेंशीं भजावें ॥ ३१ ॥
क्रियेवीण नानापरी बोलिजेतें ॥ परी चित्त दुश्चित्त तें लाजवीतें ॥
मना कल्पना धीट सैराट धांवे ॥ तया मानवा देव कैसेनि पावे ॥ ३२ ॥
विवेकें क्रिया आपुली पालटावी ॥ अती आदरें शुद्ध-बुद्धी धरावी ॥
जनीं बोलण्यासारखें चाल बापा ॥ मनीं कल्पना सोड संसार-तापा ॥३३॥
वरीं स्नान-संध्या धरीं एक-निष्ठा ॥ विवेकें मना आंवरीं स्थानें-भ्रष्टा ॥
दया सर्व भूतीं जया मानवाला ॥ सदा प्रेमळू भक्ति-भावें निवाला ॥३४॥

---

१ गण जमण्यासाठीं 'द' चें 'दृ' असें दीर्घ अक्षर घातलें आहे. २ यथासांग, पूर्ण, ह्मणजे कोणतेंच पूर्णपणें होत नाहीं असें तात्पर्य. ३ जो जपा "गौरीहराचा नेम नेमिला." असा अन्वय. ह्म० ज्याला (रामाला) गौरीहरानें (शिवानें) जपण्याचा नेम केला. ४ शिवानें विषप्राशन केल्यावर त्याच्या अंगाचा फार दाह होऊं लागला, त्या वेळीं त्यानें रामस्मरण केलें आणि त्याच्या योगानें त्याचा दाह शांत झाला अशी कथा आहे तिचा संबंध एथें दर्शविला आहे. ५ स्थानभ्रष्ट एथें पुढील भ्र हें जोडाक्षर असल्यामुळें मागील नकारास गुरुता येते ह्यामुळें छंदोभंग होतो; पण असले छंदोभंग प्राकृत कवितेंत कोठें कोठें येतात.

सदा सर्वदा सज्जनाचेनि योगें ॥ क्रिया पालटे भक्ति भावार्थ लागे ॥
क्रियेवीण वाचाळता ते निवारी ॥ [1]तुटे वाद, संवाद तो हीत-कारी॥ ३५ ॥
जनीं सांगतां ऐकतां जन्म गेला ॥ परी वाद-वीवाद तैसाच ठेला ॥
उठे संशयो वाद हा दंभ-धारी ॥ तुटे वाद, संवाद तो हीत-कारी॥३६॥
जनीं हीत पंडीत सांगूनि गेले ॥ अहंता-गुणें [2]राक्षसे ब्रह्म जाले ॥
तयांहून व्युत्पन्न तो कोण आहे ॥ मना सर्व जाणीव सांडून राहे ॥३७॥
फुकाचें मुखीं बोलतां काय वेंचे ॥ दिसं-दीस अभ्यंतरीं गर्व सांचे ॥
क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे ॥ विचारें तुझा तूंचि शोधून पाहें॥ ३८ ॥
जनाकारणें देव लीलावतारी ॥ बहूतांपरी आदरें वेष-धारी ॥
तया नेणती ते जनीं पाप-रूपी ॥ दुरात्मे महा-नष्ट चांडाळ पापी ॥३९॥
मना वासना वासुदेवीं वसों दे ॥ मना कामना काम-संगीं नसों दे ॥
मना कल्पना वाउगी ते न कीजे ॥ मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे ॥४०॥
नसे गर्व अंगीं सदा वीत-रागी ॥ क्षमा शांति भोगी दया-दक्ष योगी ॥
नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा ॥ अशा लक्षणीं जाणिजे योगि-राणा॥४१॥
धरीं रे मना संगती सज्जनाची ॥ जिणें वृत्ति हे पालटे दुर्जनाची ॥
बळें भाव हा वृत्ति सन्मार्गिं लागे ॥ महा-क्रूर तो काळ विक्राळ भंगे॥४२॥
जिवा श्रेष्ठ ते स्पष्ट सांगोनि गेले ॥ परी जीव अ-ज्ञान तैसेच ठेले ॥
[3]देहे-बुद्धिचा निश्चयो त्यां ढळेना ॥ जुनें ठेवणें मीपणें तें टळेना ॥४३॥
जगीं पाहतां साच तें काय आहे ॥ अती आदरें सर्व शोधोनि पाहें ॥
पुढें पाहतां पाहतां देव जोडे ॥ भ्रम भ्रांति अ-ज्ञान हें सर्व मोडे ॥४४॥
दिसेना जनीं तेंचि शोधूनि पाहें ॥ बरें पाहतां गूज तेथेंचि आहे ॥
करें घेउं जातां कदा आकळेना ॥ जनीं सर्व कोंदाटलें तें कळेना ॥४५॥
ह्मणे जाणतों तो मनीं मूर्ख आहे ॥ अ-तर्क्यासि तर्की असा कोण आहे ॥
जनीं मीपणें पाहतां पाहवेना ॥ तया पाहतां वेगळें राहवेना ॥ ४६ ॥
जयें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची ॥ तया भोजनाची रुची प्राप्त [4]कैंची ॥
अहं-भाव ज्या मानसींचा विरेना ॥ तया ज्ञान हें अन्न पोटीं जिरेना॥४७॥
अहंता-गुणें सर्वही दुःख होतें ॥ मुखें बोलिलें ज्ञान तें व्यर्थ जातें ।

---

१ ज्या संवादानें वाद तुटे तो संवाद हितकारी असा अर्थ. २ राक्षस ब्रह्म ह्म० ब्रह्मराक्षस. ३ येथें मूळचा शब्द 'देह' असा असतांही गण जमण्यासाठीं कवीनें 'दे' हें अक्षर लघु मानिलें आहे, व 'ह' ह्यावर मात्रा देऊन तें गुरु केलें आहे. ४ जेवणाची, पक्षीं, ईश्वरसुखाची.

सुखें राहतां सर्वही सूख आहे ॥ अहंता तुझी तूंचि शोधोनि पाहें ॥ ४८॥
फुटेना तुटेना कदा देव-राणा ॥ चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा ॥
कळेना वळेना[1] कदा लोचनासी ॥ असेना[2] दिसेना[3] जना मीपणासी ॥ ४९॥
जया मानला देव तो पूजिताहे ॥ परी देव शोधून कोणी न पाहे ॥
जगीं पाहतां देव कोट्यानुकोटी ॥ जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥ ५०॥
तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण झाले ॥ तया देव-रायासि कोणी न बोले ॥
जगीं थोरला देव तो चोरिलासे ॥ गुरुवीण तो सर्वथाही न दीसे ॥ ५१॥
गुरू पाहतां लक्ष कोट्यानुकोटी ॥ बहूसाल मंत्रावळी शक्ति मोठी ॥
मना कल्पना चेटकें घात-पाता ॥ जनीं व्यर्थ रे तो नव्हे मुक्ति-दाता ॥५२॥
नव्हे चेटकू चाळकू द्रव्य-भोंदू ॥ नव्हे निंदकू मत्सरू[4] भक्ति-मंदू[5] ॥
नव्हे उन्मतू वेसनीं संग-बाधू ॥ जनीं ज्ञानिया तोचि साधू अ-गाधू॥[6] ५३॥
नव्हे वाउगी चावटी काम पोटीं ॥ क्रियेवीण वाचाळता तेचि मोठी ॥
मुखें बोलिल्यासारिखें चालताहे ॥ मना सद्गुरू तोचि शोधून पाहें ॥५४॥
न जायें जपासी न जायें तपासी ॥ न जायेंचि काशी न जायें गयेसी ॥
हरी-चिंतनेंवीण कोठें न जायें ॥ त्रि-काळीं सदा पाय तूं तेचि पाहें ॥ ५५॥
मना गूज रे तूजला प्राप्त झालें ॥ परी पाहिजे अंतरीं यत्न केले ॥
सदा ऐकतां पाविजे निश्चयासी ॥ धरीं सज्जनीं संगती धन्य होसी ॥५६॥
मना संग हा सर्व सोडूनि द्यावा ॥ अती आदरें सज्जनाचा धरावा ॥
जयाचेनि संगें महा-दुःख भंगे ॥ जनीं साधनेंवीण सन्मार्ग लागे ॥ ५७॥
मना संग हा सर्व-संगांसि तोडी ॥ मना संग हा मोक्ष तात्काळ जोडी ॥
मना संग हा साधना शीघ्र जोडी ॥ मना संग हा द्वैत निःशेष मोडी॥५८॥
मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ॥ मती-मंद ते साधना योग्य होती ॥
चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य अंगीं ॥ ह्मणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी॥५९॥

---

१ कदा लोचनासी वळेना, ह्म० डोळ्यांनीं दिसणारा नव्हे. २ अमुक प्रकारानें आहे असें सांगतां येत नाहीं असा. ३ जना मीपणासी दिसेना. ह्म० लोकांत अहंपणा असल्यामुळें त्यांस जो दिसत नाहीं. अंहपणा नसेल तर ज्ञानदृष्टीनें दिसेल असा भाव. ४ मत्सरी. ५ भक्तिशून्य. ६ ज्या " ज्ञानिया जनीं वेसनीं संगबाधू न " असा अन्वय. ज्या ज्ञान्याला लोकांमध्यें संगतीच्या योगानें वेसन ह्म० दुःख नाहीं ह्म० कोणतीही संगती असली तरी त्याला बाधत नाहीं. इतरांला कुसंगती असली तर ती बाधते, तशी त्याला बाधत नाहीं असा भाव. असा असेल तोच साधु.

अभंग-सत्संगतिशतक.

संताचे संगतीं काय प्राप्त होतें ॥ तें तुह्मां निरूतें सांगईन ॥ १ ॥
संसारींचें सार जया नाश नाहीं ॥ तेंची पडे ठाईं संत-संगें ॥ २ ॥
संत-संगें कळे सर्व शास्त्र-भाग ॥ आणि ज्ञान-योग अ-प्रयासें ॥ ३ ॥
प्रयासें साधीतां कधीं न ये हाता ॥ तें लाभे तत्वतां साधू-संगें ॥ ४ ॥
झालीयानें कृपा संत-सज्जनांची ॥ मग विवेकाची वाट फूटे ॥ ५ ॥
पावीजेना देव संत-संगावीण ॥ मार्ग हा कठीण विवेकाचा ॥ ६ ॥
विवेकाचा मार्ग विवेकें चालावा ॥ मनाचा त्यागावा संग सर्व ॥ ७ ॥
सर्व-त्याग करीं पावसी श्री-हरी ॥ परी एक धरीं संत-संग ॥ ८ ॥
संत-संगावीण त्याग हा घडेना ॥ श्री-हरी पडेना कदा ठाईं ॥ ९ ॥
ठाव सज्जनाचा सज्जन जाणती ॥ तेथें नाहीं गती मीपणाची ॥ १० ॥
संत जन परी कोण ओळखावे ॥ कैसे ते जाणावे साधू जन ॥ ११ ॥
सांगीतलें आहे मार्गें थोरथोरीं ॥ तेंची अवधारीं आलीया रे ॥ १२ ॥
आलीया रे साधू जाणावा कवणें ॥ तयाचें लक्षण अ-संख्यात ॥ १३ ॥
अ-संख्यात परी वोळखीकारणें ॥ साधू पूर्णपणें सारीखाची ॥ १४ ॥
सारीखाची दीसे जनाचीया परी ॥ परी तो अंतरीं वेगळाची ॥ १५ ॥
वेगळाचि ज्ञानें पूर्ण समाधानें ॥ स्व-स्वरूपीं[1] मनें वस्ती केली ॥ १६ ॥
वस्ती केली मनें निर्गुणीं सर्वदा ॥ मीपणें आपदा तया नाहीं ॥ १७ ॥
तया नाहीं काम तया नाहीं क्रोध ॥ तया नाहीं खेद स्वार्थ-बुद्धी ॥१८॥
दंभ हा लौकीक विवेकें सांडीला ॥ दुरी वोसंडीला अहंकार ॥ १९ ॥
अहंकार नाहीं दुराशा[2] अंतरीं ॥ ममता ही दोरी मोकळली ॥ २० ॥
लोलंगता[3] नसे ज्ञानें धौलेपणें[4] ॥ ऐसीं हीं लक्षणें सज्जनाचीं ॥ २१ ॥
जयाचेनी ज्ञानें तरती अ-ज्ञानें ॥ साधू-संगतीनें समाधान ॥ २२ ॥
हरी-भक्ति करी जन तारावया ॥ स्व-धर्मा वी-लया जाऊं नेदी ॥ २३ ॥
जाऊं नेदी भक्ती जाऊं नेदी ज्ञान ॥ अनु-तापीं मन निरंतर ॥ २४ ॥
निरंतर भाव स-गुणीं भजन ॥ येणें बहु जन उद्धरती ॥ २५ ॥
उद्धरती जन करीतां साधन ॥ क्रियेचें बंधन आचरतां ॥ २६ ॥
आचरतां साधू जना होय बोधू ॥ लागतसे वेधू भक्ती-भावें ॥ २७ ॥
भक्ती-भावें देव-प्रतिष्ठा पूजन ॥ कथा-निरूपण महोत्साव ॥ २८ ॥

---

१ आत्मस्वरूपीं. २ दुष्ट इच्छा. ३ चांचल्य. ४ तृप्तपणें.

महोत्साव साधू भक्तीचें लक्षण ॥ करी तीर्थाटन आदरेंसी ॥ २९ ॥
आदरेंसी विधी करणें उपाधी ॥ लोकांतें सद्बुद्धी लागावया ॥ ३० ॥
लोकाचार करी तो जना उद्धरी ॥ ज्ञाता अनाचारी कामा न ये ॥ ३१ ॥
क्रियावंत साधू वि-रक्त विवेकी ॥ तोचि तो लौकिकीं मान्य आहे ॥ ३२ ॥
उपेगासीं येणें जना पूर्णपणें ॥ तयाचीं लक्षणें निरूपीलीं ॥ ३३ ॥
निरूपीलीं येणें लक्षणें जाणावा ॥ साधू वोळखावा मुमुक्षूनें ॥ ३४ ॥

वेंचे, वैराग्यशतक-अभंग.

थोर झाले कष्ट मातेच्या उदरीं ॥ शीणलों श्री-हरी दास तूझा ॥ १ ॥
फोडियला टाहो पडतां भूमीवरी ॥ दिवसें-दिवस हरी विसरलों ॥ २ ॥
दुःख होय देहीं माता नेणे कांहीं ॥ मज वाचा नाहीं काय करूं ॥३॥
काय करूं दुःखें पोळे अभ्यंतर ॥ मातेसी अंतर जाणवेना ॥ ४ ॥
जाणवेना माझें दुःख मी अ-ज्ञान ॥ मग मी रुदन करीं देवा ॥ ५ ॥
माया-जाळीं झालें दृढ माझें मन ॥ रामा तुझें नाम आठवेना ॥ ६ ॥
आठवेना चित्तीं स्व-हिताचें ज्ञान ॥ माय-बापें लग्न केलें लोभें ॥ ७ ॥
लोभें लग्न केलें मानिली आवडी ॥ पायीं ओविली बेडी बंधनाची ॥८॥
बंधनाची बेडी प्रबळला काम ॥ मग कैचा राम आठवेना ॥ ९ ॥
आठवेना राम स्वामी त्रैलोक्याचा ॥ झालों कुटुंबाचा भार-वाही ॥ १०॥
उगवेना मन आठवे कांचन ॥ सर्व काळ ध्यान प्रपंचाचें ॥ ११ ॥
प्रपंचाचें ध्यान लागलें मानसीं ॥ चिंता अहर्निशीं दुश्चंचळ ॥ १२ ॥
चंचळ मानस संसार-उद्वेगें ॥ क्षणक्षणीं भंगे चित्त-वृत्ति ॥ १३ ॥
वृत्ति कांता धन पाहे जग-मान ॥ इच्छेचें बंधन दृढावलें ॥ १४ ॥
आवरेना क्रोध तेणें होय खेद ॥ वृत्तीचा उच्छेद करूं पाहे ॥ १५ ॥
अंतरलों भक्ति ठाकेना विरक्ति ॥ देवा तुझी प्राप्ति केवीं घडे ॥ १६ ॥
केवीं घडे प्राप्ति मज पतितासी ॥ झाल्या पाप-राशि सांगूं किती ॥१७॥
सांगूं किती दोष झाले लक्ष कोटी ॥ पुण्य माझे गांठीं आढळेना ॥१८॥
आढळेना पुण्य पापाचे डोंगर ॥ करीतां संसार माझें माझें ॥ १९ ॥
माझी माता पिता माझे बंधू-जन ॥ कन्या पुत्र धन सर्व माझें ॥ २० ॥
सर्व माझें ऐसा मानीला भरंवसा ॥ तुज जगदीशा विसरलों ॥ २१ ॥
विसरलों तुज वैभवाकारितां ॥ शेखीं माता पिता राम झालीं ॥ २२ ॥

राम झाली माता देखत देखतां ॥ तरी ह्मणे कांता पुत्र माझे ॥ २३ ॥
माझे पुत्र माझे स्व-जन सोयरे ॥ दृढ देहीं भरे अहं-भाव ॥ २४ ॥
अहं-भावें मनीं दुःख आच्छादुनी ॥ वर्ततसें जनीं अभि-मानें ॥ २५ ॥
अभि-मान माथां वाहें कुटुंबाचा ॥ अंतरीं सुखाचा लेश नाहीं ॥ २६ ॥
नाहीं नाहीं सुख संसारीं पहातां ॥ पुरे देवा आतां जन्म नको ॥ २७ ॥
नको नको आतां घालूं या संसारीं ॥ पोळलों अंतरीं काय करूं ॥२८॥
काय करूं माझें नेणती स्व-हित ॥ आपुलालें हित पहातातो ॥ २९ ॥
पहातातो सुख वैभवाचीं सर्वी ॥ कोणी मज शेवीं कामा नये ॥ ३० ॥
कामा नये कोणी तुजवीण रामा ॥ नेई निज-धामा माहियेरा ॥ ३१ ॥
जीवालागीं मज मोकलीलें देवा ॥ काय करूं हेवा प्रारब्धाचा ॥ ३२ ॥
प्रारब्धाचा ठेवा प्रपंचीं रंगला ॥ देहांतीं खंगला वृद्धपणीं ॥ ३३ ॥
वृद्धपणीं माझें चळलें शरीर ॥ श्रवण बधीर नेत्र गेले ॥ ३४ ॥
नेत्र गेले मज पाहतां दिसेना ॥ स्वयें उठवेना पाय गेले ॥ ३५ ॥
पाय गेले तेणें दुःख होय भारी ॥ तेथेंचि बाहेरी जाववेना ॥ ३६ ॥
जाववेना तेणें झालें अ-मंगळ ॥ अत्यंत कुश्चीळ वात पित्त ॥ ३७ ॥
वात पित्त जन देखोनि पळती ॥ दुर्गंधी गळती नव नाळीं ॥ ३८ ॥
नव नाळीं वाहे दुर्गंधी न साहे ॥ वांती होऊं पाहे देखतांची ॥ ३९ ॥
देखती सकळ सुटले पाझर ॥ मळ-मूत्र धीर धरवेना ॥ ४०॥
नेदी कोणी कांहीं क्षीण झालों देहीं ॥ जीवलग तेही वोसंडीले ॥ ४१ ॥
वोसंडीलें मज वैभव गेलिया ॥ देह खंगलीया दुःख झालें ॥ ४२ ॥
दुःख झालें थोर क्षुधा आवरेना ॥ अन्नही जिरेना वांती होय ॥ ४३ ॥
वांती होय तेणें निर्बुजे वासना ॥ स्वादिष्ट चावेना दांत गेले ॥ ४४ ॥
दांत गेले तेणें जिव्हेसी बोबडी ॥ कंठ गडगडी बोलवेना ॥ ४५ ॥
बोलवेना अंत-काळींच्या विपत्ती ॥ सर्वही ह्मणती मरेना कां ॥ ४६ ॥
आला थोर त्रास जिवलग बोलती ॥ देवा याची माती उचलावी ॥४७॥
उचलावी माती सर्वांचे अंतरीं ॥ सुखाचीं सोयरीं दुरी ठेलीं ॥ ४८ ॥
दुरी ठेलीं सर्व दुःखाचीं चोरटीं ॥ कोणीच संकटीं सोडवीना ॥ ४९ ॥
सोडवीना कोणी श्री-रामावांचुनी ॥ संकटीं धांवणी राम करी ॥ ५० ॥
राम करीतसे दासाचा संभाळ ॥ भक्तांचा स्नेहाळ राम माझा ॥ ५१ ॥

करुणाष्टकें, अष्टक पहिलें.

अनु-दिनि अनु-तापें तापलों रामराया ॥
परम दिन-दयाळा नीरसीं मोह-माया ॥
अचपळ मन माझें नावरे आंवरीतां ॥
तुजविण शिण होतो धांवरे धांव आतां ॥ १ ॥
भजन-रहित रामा सर्व ही जन्म गेला ॥
स्व-जन-जन-धनाचा व्यर्थ म्यां स्वार्थ केला ॥
रघु-पति मति माझी आपलीशी करावी ॥
सकळ त्यजुनि भावें कांस तूझी धरावी ॥ २ ॥
विषय-जनित सूखें सूख होणार नाहीं ॥
तुजविण रघु-नाथा ओखटें सर्व कांहीं ॥
रघु-कुळ-टिळकारे हीत माझें करावें ॥
दुरित दुरि रहावें म्यां स्व-रूपीं भरावें ॥ ३ ॥
तन-मन-धन माझें राघवा ! रूप तूझें ॥
तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझें ॥
प्र-चलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ॥
अ-चल भजन लीला लागली आस तूझी ॥ ४ ॥
चपलपण मनाचें मोडितां मोडवेना ॥
सकळ स्व-जन-माया तोडितां तोडवेना ॥
घडि घडि विघडे हा निश्चयो अंतरींचा ॥
ह्मणवुनि करुणा हे बोलतों दीन वाचा ॥ ५ ॥
जळत हृदय माझें जन्म कोट्यानुकोटी ॥
मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटीं ॥
तळमळ निववीरे राम कारुण्य-सिंधू ॥
षड्रिपु-कुळ माझें तोडि याचा समंधू ॥ ६ ॥
तुजविण करुणा हे कोण जाणेल माझी ॥
शिणत शिणत पोटीं पाहिली वाट तूझी ॥
झडकरि झड घालीं धांव पंचाननारे ॥
तुजविण मज नेती जंबुकी वासनारे ॥ ७ ॥

स्व-जन-जन-धनाचा कोण संतोष आहे ॥
रघु-पतिविण आतां चित्त कोठें न राहे ॥
जिवलग जिव घेती प्रेत सांडोनि देती ॥
विषय सकळ नेती मागुता जन्म देती ॥ ८ ॥

अष्टक दुसरें.

समाधान साधू-जनाचेनि योगें ॥ परी मागुतें दुःख होतें वियोगें ॥
घडीनें घडी शीण अत्यंत वाटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ १ ॥
घरें सुंदरें सौख्य नाना-परीचें ॥ परी कोण जाणेल हें अंतरींचें ॥
मनीं आठवीतांचि तो कंठ दाटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥२॥
बळें लावितां चित्त कोठें जडेना ॥ समाधान तें कांहिं केल्या पडेना ॥
नये धीर नेत्रीं सदां नीर लोटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ३ ॥
अवस्था मनीं लागली काय सांगों ॥ गुणीं गुंतला हेत कोणासि सांगों ॥
बहूसाल भेटावया प्राण फूटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ४ ॥
कृपाळूपणें भेटि दे राम-राया ॥ वि-योगें तुझ्या सर्व व्याकूळ काया ॥
जनामाजि लौकीक हा हीन सूटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ५ ॥
अहारे विधी त्वां असें काय केलें ॥ पराधीनता पाप माझें उदेलें ॥
घडेना तुझा योग हा प्राप्त कोठें ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ६॥
अखंडीत हे सांग सेवा घडावी ॥ न होतां तुझी भेटि काया पडावी ॥
दिसंदीस आयुष्य हें व्यर्थ लोटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥७॥
ह्मणे दास मी वाट पाहें दयाळा ॥ सदा सर्वदा भक्त-पाळा भु-पाळा ॥
पहावें तुला हें जिवीं आर्त मोठें ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ८ ॥

मुक्तेश्वर.

एकनाथास लीलाबाई ह्मणून एक कन्या होती.[1] तिचा मुलगा

1 एकनाथाचे चरित्रकार केशवदास व महीपति ह्यांचे लेख त्याच्या कुटुंबाच्या संबंधानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें यथाक्रम आढळतात:—"श्रीनाथकृपेशी सत्पात्र ॥ गिरिजाबाई सुक्षेत्र ॥ प्रसवली ते पुत्र ॥ कन्या विचित्र पैं दोघी ॥ पुत्राभिधान ठेविलें हरी ॥ गोदूबाई ज्येष्ठ कुमरी ॥ चिंतोपंत प्रतिष्ठानपुरी ॥ त्याचे घरीं ते अर्पिली ॥ कनिष्ठ गंगाबाई ॥ कर्नाटकप्रांतीं दिधली विवाहीं ॥ पुंड निजपुत्रप्राप्ति पाहीं ॥ हरि-

मुक्तेश्वर; हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण, पैठणचा राहणारा. ह्याच्या बापाचें नांव विश्वंभरबावा. हा जन्मतः मुका होता, परंतु एकनाथाच्या कृपेनें त्यास वाचा फुटली, अशी कथा आहे.

मुक्तेश्वरानें भारताच्या अठरा पर्वांवर प्राकृत ओंव्या केल्या होत्या, परंतु त्यांपैकीं पहिलीं चार पर्वें मात्र हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. बाकीचीं कोणी द्वेषानें बुडविलीं असें ह्मणतात. मुक्तेश्वरानें प्राकृत रामायणही केलें आहे, अशी प्रसिद्धि आहे. परंतु तो ग्रंथ सांपडत नाहीं.

मुक्तेश्वराच्या अंगीं कविताशक्ति चांगली होती. त्याची वर्णनाची शैली प्रौढ असून त्याच्या वाणींत माधुर्य हा गुण विशेष आहे.

जन्म शके १५३१ इ० स० १६०९.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

भारत, भागवत, शतमुखरावणाख्यान.

हे सर्व ग्रंथ ओंवीबद्ध आहेत.

नारदनीति[1].

ओंव्या.—सभापर्व. अध्याय ३.

धर्मराज मयासुरानें निर्मिलेल्या सभेंत बसला असतां नारदानें प्रश्नरूपानें जी त्यास राजनीति सुचविली ती एथें वर्णिली आहे.

भक्ति तेही विशेष" ॥ "गिरिजाबाई सुक्षेत्र जाण ॥ प्रथम प्रसवली कन्यारत्न ॥ गोदूबाई नामाभिधान ॥ तिजकारणें ठेविलें ॥ तिचे पाठीवर पुत्र जाहला ॥ हरिनाम ठेविलें तयाला ॥ थोर होतांचि व्रतबंध केला ॥ पढों लागला ब्रह्मशाळे ॥ तयाचे पाठीवर कन्या पाहीं ॥ तिचें नाम गंगाबाई ॥ दिधली असे कवणे ठायीं ॥ वृत्तांत तोही अवधारा ॥ एक चिंतोपंत नामें निर्धारीं ॥ गृहस्थ होता प्रतिष्ठान-क्षेत्रीं ॥ गोदूबाई ज्येष्ठकुमरी ॥ तयाचे घरीं दीधली ॥ आणीक कर्नाटक देशांत ॥ जुना सोयरा नांदे गृहस्थ ॥ गंगाबाई त्याच्या पुत्रातें ॥ देवोनि त्वरित लग्न केलें ॥ गंगाबाईस पुत्र जाण ॥ मुंडोजी त्याचें नामाभिधान ॥ तोही करीत विष्णुभजन ॥ निज प्रीतीनें आपुल्या ॥" ह्या लेखांत लीलाबाई हें नांव आढळत नाहीं हें कदाचित् गोदूबाईचें सासरचें नांव असावें असें वाटतें. गोदूबाईचेंच नांव लीलाबाई हें होतें असें रा० धोंडो बाळकृष्ण सहस्रबुद्धे ह्यांच्या एकनाथचरित्रांतील नाथांच्या वंशावळींत लिहिलें आहे.

१ हीस किंचित्प्रश्न असेंही ह्मणतात, पण मूळ शब्द कच्चित्प्रश्न असा आहे. भारतांत नारदानें प्रत्येक प्रश्न कच्चित् ह्या प्रश्नार्थक संस्कृत अव्ययानें केला आहे. त्यावरून कच्चित्प्रश्न असें नांव पडून पुढें त्याचा किंचित्प्रश्न असा अपभ्रंश झाला आहे.

नारद ह्मणे महा-राजा ॥ धर्म-स्वरूप धर्मात्मजा ॥ नामासारखी सु-तेजा ॥ करणी निर्मळ असे कीं ॥ १ ॥ ऐश्वर्य लाधल्या संपूर्ण ॥ धर्मीं वर्तत असे कीं मन ॥ राज्य-मदें दुरभिमान ॥ तुज संचरला नाहीं कीं ॥ २ ॥ न्यायें अर्जिला जो अर्थु ॥ व्यय करिसी कीं धर्मार्थु ॥ विषय-काम-लोभानें तुझें चित्तु ॥ विटाळलें नाहीं कीं ॥ ३ ॥ वडील आचरले जो धर्म ॥ तोच चालविसी कीं नेम ॥ विहित-भंगाचा कर्दम ॥ तुज लेपला नाहीं कीं ॥ ४ ॥ धर्में अर्थ अर्थें धर्म ॥ धर्ममात्रीं पुरुषोत्तम ॥ चढता वाढता सुखोद्यम ॥ नित्यानित्य करिसी कीं ॥ ५ ॥ नित्य-नैमित्तिकीं कर्मीं ॥ वर्तत आहेसि कीं निष्कामी ॥ काम्य-निषिद्धांची ऊर्मी ॥ लोटिसी कीं आलिया ॥ ६ ॥ अनायासीं हो कीं सायासीं ॥ भाग्यें जोडिल्या संपत्तीसि ॥ विभागूनि समस्तांसी ॥ सेविसी कीं सुजाणा ॥ ७ ॥ अनु-कूळ अथवा प्रति-कूळ ॥ अ-दृष्ट झालिया ही वि-केळ ॥ धर्मापासूनि बुद्धी अ-चळ ॥ भ्रंश कांहीं न पवे कीं ॥ ८ ॥ अहोरात्रीं साठ घडी ॥ लोटितां पाप-पुण्याची जोडी ॥ किती झाली हें घडी घडी ॥ विचारीत अससी कीं ॥ ९ ॥ अखंडैक-नाम-स्मरणीं ॥ देव केला असे कीं ऋणी ॥ जो पावोनि देह-मरणीं ॥ दास्य करी निजांगें ॥ १० ॥ मोक्ष-द्वारींच्या द्वार-पाळां ॥ आर्जवें भजसी कीं नृपाळा ॥ जे कां हात धरूनि डोळां ॥ सायुज्य-धाम दाविती ॥ ११ ॥ समता सं-तोष स-विवेक ॥ चौथा साधु-संग देख ॥ यासीं करूनियां सख्य ॥ मित्र-भावें अससी कीं ॥ १२ ॥ काम-क्रोध-लोभ-त्रया ॥ मोह मद मत्सर यया ॥ वर्जिल्या नियोजिल्या ठायां ॥ जाणसी कीं जाणत्या ॥ १३ ॥ काम असावा ईश्वर-भजनीं ॥ क्रोध असावा इंद्रिय-दमनीं ॥ तीर्थ-प्रसाद-शेष-ग्रहणीं[१] ॥ लोभ अ-पार असावा ॥ १४ ॥ मोह असावा सज्जनासीं ॥ मद असावा दुर्जनासीं ॥ मत्सर सदा संसारासीं ॥ असावा तो असे कीं ॥ १५ ॥ राज-चिन्हीं षड्विध[३] गुण ॥ सप्त[४] उपाय परम गहन ॥ बळाबळांचें लक्षण ॥ जाणसी कीं चौदाही[५] ॥ १६ ॥ आज्ञा कीर्ती द्विज-पालन ॥ दान भोग मित्र-संरक्षण ॥ साही गुणीं तव प्रधान ॥ सालंकार असती कीं ॥ १७ ॥ जाणती नाना व्यूह-रचना ॥ थोडेनि जिंकिती बहुत सेना ॥ ऐसे तुझे

---

१ श्रमिष्ट. २ पूज्य. ३ हे पुढें ३८ व्या ओवींत सांगितले आहेत. ४ हे पुढें ३९ व्या ओवींत सांगितले आहेत. ५ हें पुढें ४० व्या ओवींत सांगितलें आहे.

विचक्षणा ॥ सेनापती असती कीं ॥ १८ ॥ निर्लोभिये विश्वासीक ॥ वंशज असती कीं सेवक ॥ जे स्वामि-कार्जीं देख ॥ देह देती सोडून ॥ १९ ॥ वेतन भक्षिती पवित्र ॥ राज-द्रव्य ज्यां अ-पवित्र ॥ ऐसेनि योगें स्वतंत्र ॥ स्व-व्यापारीं असती कीं ॥ २० ॥ उत्तम-मध्यम-कनिष्ठ-पदीं ॥ योग्यायोग्य-विचार-निधी ॥ परीक्षूनि विशाळ-बुद्धी ॥ योजिशी कीं नरेंद्रा ॥ २१ ॥ अमात्य-पदीं दासी-पुत्र ॥ अधम-स्थळीं परम-पवित्र ॥ अ-पूज्या पूजोनि सत्पात्र ॥ अव-मानीत नाहींस कीं ॥ २२ ॥ अचाट कार्य साधी भृत्य ॥ वेतनाहूनि कोटि-गुणित ॥ द्रव्य देऊनि त्याचें चित्त ॥ तोषवीत आहेस कीं ॥ २३ ॥ आपुले कार्जीं पावले मरण ॥ त्यांचीं कुटुंबें आश्वासून ॥ आपल्या कुटुंबासमान ॥ पाळिसी कीं दयाळा ॥ २४ ॥ दरिद्र-काळींचीं बाळ-मित्रें ॥ भेटों आलिया स्नेह-पात्रें ॥ वोळखी देऊनि दर्शनमात्रें ॥ श्रियावंत करिसी कीं ॥ २५ ॥ पर-गुण-परीक्षा जाणणें ॥ चित्त कळवळे पर-वेदनें ॥ हीं मुख्य प्रभूंचीं लक्षणें ॥ तुझ्या ठायीं असती कीं ॥ २६ ॥ मंत्रियांच्या राहटी कैशा ॥ देती यशा कीं अपेशा ॥ चार-मुखें नित्य नरेशा ॥ विचारीत अससी कीं ॥ २७ ॥ नेमाहूनि आगळें धन ॥ घेऊन प्रजांतें पीडण ॥ करिती जे अ-योग्य प्रधान ॥ ते पदातीत करिसी कीं ॥ २८ ॥ राज-द्रव्य देऊनि भाग ॥ भूमि-सेवा करिती सांग ॥ न करिती राजाज्ञेचा भंग ॥ प्रजा नेमें असती कीं ॥ २९ ॥ वन-चर-दूतांचिया गोष्टी ॥ राष्ट्र अवलोकिशी कीं दृष्टी ॥ नष्टां तस्कारांचिया राहटी ॥ भंगिसी कीं ऐकतां ॥ ३० ॥ तीर्थ-यात्रे जाती जन ॥ त्यांतें कोंडूनि घेती धन ॥ त्यांचें करूनियां हनन ॥ मार्ग मुक्त करिसी कीं ॥ ३१ ॥ सांगावया क्लेश-गोष्टी ॥ दुर्बळ येऊं इच्छिती भेटी ॥ तयां येतयांआडकाठी ॥ तुझ्या द्वारीं नाहीं कीं ॥ ३२ ॥ पर-राष्ट्र घ्यावया धाडिसी सैन्य ॥ जुंझती त्यांचें करूनि कंदन ॥ त्यांवांचून प्रजातें नागवण ॥ तुझेनें होत नाहीं कीं ॥ ३३ ॥ पिपीलिका लागे जेथें ॥ तात्काळ हात पावे तेथें ॥ दीनां पावतां दुःखातें ॥ क्लेशातीत करिसी कीं ॥ ३४ ॥ अंगींचें एक रोम ऊपडे ॥ तें जैसें हृदयांत ठाऊकें पडे ॥ तेवीं प्रजापावतां पीडे ॥ जाणसी कीं तात्काळ ॥ ३५ ॥ तुझिया राज्यामाजी आज्ञा ॥ पुत्र पाळिती पितृ-आज्ञा ॥ न करितां पुरुषांची अवज्ञा ॥ स्त्रिया स्व-धर्में असती कीं ॥ ३६ ॥ शरीर-संपत्ती

मनोभावा ॥ अर्पून करिती सद्गुरु-सेवा ॥ ऐसे शिष्य नर-पार्थिवा ॥ शिष्य-धर्में असती कीं ॥ ३७ ॥ [1]संधी विग्रहें [2]यान [3]आसन ॥ [4]द्वैधी-भाव आश्रिय जाण ॥ हेचि साही राज-गुण ॥ विचक्षण बोलती ॥ ३८ ॥ साम दान भेद दंड ॥ इंद्र-जाळ मंत्रौषध ॥ सप्तोपाय ऐसे सु-बुद्ध ॥ पंडितवर्य बोलती ॥ ३९ ॥ आप-पराचें बळाबळ ॥ इहींसी चौदा भेद कुशळ ॥ बोलती हें गूढ प्रांजळ ॥ करूनि तूतें दाविलें ॥ ४० ॥ अथवा आणिक एक प्रकार ॥ चौदा भेद ग्रंथ-प्रकार ॥ बोलती ते स-विस्तर ॥ मागुतेनि परियेसीं ॥ ४१ ॥ अंग-बळ सेना-बळ ॥ कोश-बळ दुर्ग-बळ ॥ शस्त्र-बळ मंत्र-प्रधान-बळ ॥ सुहृद्-बळ आठवें ॥ ४२ ॥ वेद-त्रैय-बुद्धि-बळ ॥ ब्राह्मण-शेष-सुकृत-बळ ॥ अन्य-रायाचें साह्य-बळ ॥ ऐसीं चौदा जाणावीं ॥ ४३ ॥ भृगु विशाळ आंगिरा मुनी ॥ ऐसे प्रगट वदले वाणी ॥ यावेगळे काय ते गुणी ॥ द्वैपायन स्वयें जाणे ॥ ४४ ॥ वर्ष-कार्य एक मास ॥ मासाचें तें एक दिवस ॥ दिवस-कार्य एक निमिष ॥ संपादीत अससी कीं ॥ ४५ ॥ व्यास बोलिला गूढार्थु ॥ म्यांही न बोलतां प्रगटार्थु ॥ चतुर श्रोतियांचें चित्तु ॥ संतोषेल कैसेनी ॥ ४६ ॥ श्रोत्रियें कुटुंबी निर्धन ॥ साधु सात्विक-वृत्ति क्षीण ॥ त्यांचें परिहरूनि दैन्य ॥ सदा पाळण करिसी कीं ॥ ४७ ॥ दरिद्र ब्राह्मणाची जाया ॥ तारुण्य-काळीं अंतरे राया ॥ ऐकोनि त्याचिया विवाह-कार्या ॥ साह्य सं-पूर्ण करिसी कीं ॥ ४८ ॥ रोगें प्रवासीं पडिले ॥ कारा-गृहीं जे कां अटकले ॥ ते ते सांभाळूनि भले ॥ क्लेशातीत करिसी कीं ॥ ४९ ॥ गृहा पावलिया क्षुधा-पीडितें ॥ ते तृप्त होऊनि पंचामृतें ॥ आशीर्वचनीं स्व-स्थळातें ॥ तूजपासूनि जाती कीं ॥ ५० ॥ लोक-लाजे त्यजिती प्राण ॥

१ तह. २ वैर. ३ शत्रूवर स्वारी करणें. ४ अनुकूल काल येई तोंपर्यंत किल्ला वगैरे सुरक्षित ठिकाणीं राहणें. ५ फितूर. ६ बलिष्ठाचा आश्रय. ७ मंत्रोपाय आणि औषधोपाय. ८ शत्रूची आणि आपली बराबरी आहे किंवा कांहीं न्यूनाधिक्य आहे हें बळाबळ पहाणें. ९ बळाबळ पहाण्याचे चौदा विषय ह्म० स्थानें आहेत. तीं हीं. १ देश, २ किल्ला, ३ रथ, ४ हत्ती, ५ घोडे, ६ योद्धे, ७ अधिकारी, ८ अंतःपुर, ९ अन्नाचा पुरवठा, १० अश्वरथादिकांची संख्या, ११ नीति, १२ जमाखर्चाचा हिशेब, १३ द्रव्याचा पुरवठा, आणि १४ गुप्त शत्रु. १० आयुर्वेद, धनुर्वेद, आणि गांधर्ववेद. ११ वैदिक. १२ क्षुधापीडित. पीडितें हें पीडित ह्या अर्थी पुढील प्रासासाठीं घातलें आहे. प्राकृत कवितेंत प्रासासाठीं पुष्कळ शब्द फिरविलेले आढळतात.

अ-धनां धन-लुब्धाचें ऋण ॥ त्या उत्तमांचें ऋण-मोचन ॥ अतिसाक्षेपें करिसी कीं ॥ ५१ ॥ आवडीचे निज आप्तु ॥ गुणी जामात श्रियावंतु ॥ तया ऐसे परम आर्तु ॥ याचकातें करिसी कीं ॥ ५२ ॥ तुझे ऋत्विज श्रुति-पारग ॥ सांग संपादिती याग ॥ तूं तें नेणतां कर्म व्यंग ॥ कदां होत नाहीं कीं ॥ ५३ ॥ [1]वाजपेयादि पुंडरीक ॥ अनेक क्रतु-क्रिया याज्ञिक ॥ घृतावदानीं यज्ञ-पुरुष ॥ सदा तृप्त करिती कीं ॥ ५४ ॥ ब्राह्मण स्थापिले वृत्ति-क्षेत्रीं ॥ ते ते अक्षयीं राज-प[2]त्रीं ॥ भातें भक्षूनि-पुत्र-पौत्रीं ॥ वि-हित-धर्में असती कीं ॥५५॥ दुष्ट-ग्रहीं उघडितां मुख ॥ शांतिक करिसी कीं तात्काळिक ॥ त्रि-काळ-ज्ञानी ज्योतिषी गणक ॥ शुभ-सूचक असती कीं ॥ ५६ ॥ निरापेक्ष असती कीं भांडारी ॥ क्लीब रक्षक अंतःपुरीं ॥ शुची आप्त[3] तृप्त जठरीं ॥ पाक-कर्ते असती कीं॥५७॥ बोलों जाणती समयोचित ॥ चतुर जे कां शास्त्र-पंडित ॥ ते ते इष्ट-साधनार्थ ॥ योजिसी कीं नरेंद्रा ॥ ५८ ॥ जितेंद्रिय ज्ञानवंत ॥ परम-पवित्र साधु संत ॥ सभा-चारी सभे आंत ॥ निकट-वर्ती असती कीं ॥ ५९ ॥ दुष्ट दुर्जन क्षुद्र कोपी ॥ वाक्-निष्ठुर परम-संतापी ॥ पैशुन्य-वादी महा-पापी ॥ सभा-स्थानीं त्यजिले कीं ॥ ६० ॥ अप-मानिती संत साधू ॥ द्विजा देवां दोष-शब्दु ॥ बोलती त्यांचा जिह्वा-छेदु ॥ तात्काळिक करिसी कीं ॥ ६१ ॥ नरक-मोक्ष-पाप-चिन्ह ॥ जितांचि जाणशी स-ज्ञान ॥ जनाचे मुखीं निंदा स्तवन ॥ हें तंव जाणत असमी कीं ॥ ६२ ॥ जागा होवोनि अपर-रातीं ॥ सारासार-विचार नीती ॥ मोक्ष-उपायें भव-निवृत्ति ॥ विचारीत असमी कीं ॥ ६३ ॥ अ-जिक्य-शत्रूतें जिकावें ॥ जिंकिल्यातें प्रतिपाळावें ॥ शरणागतातें रक्षावें ॥ ऐसें करीत असमी कीं ॥ ६४ ॥ वर्ष पालटूनियां जीर्ण ॥ दुर्ग-पर्वतीं नूतन धान्य ॥ यंत्रें[4] औषधी अक्षयीं जीवन ॥ संग्र-हीत असमी कीं ॥ ६५ ॥ पडलें खचलें जेथें जेथें ॥ तात्काळ स-रिसें करिती तेथें ॥ ऐसे शिल्पकार भृत्य ॥ वेतन-मोक्के असती कीं ॥ ६६ ॥ पशु पीडती पर्जन्यें ॥ गळती गाईचीं गोठणें ॥ वोढाळ चरती शाली-वनें ॥ ऐसें होत नाहीं कीं ॥६७॥ मठ वापिका देवागार ॥ भंगल्या जाणोन जीर्णोद्धार ॥ दीप नैवेद्य निरंतर ॥ चालवीत असमी कीं

---

१ वाजपेय आणि पुंडरीक हे यज्ञाचे भेद आहेत. २ सनदांप्रमाणें. ३ विश्वासू. ४ लढण्याच्या प्रसंगीं उपयोगीं पडणारीं यंत्रें.

॥ ६८ ॥ क्षुधित-वृद्ध-दरिद्र-मेळीं ॥ पीडोनि रोड दीन दुर्बळीं ॥ कर्दम-पंथें वर्षा-काळीं ॥ मार्ग चालत नाहीं कीं ॥ ६९ ॥ आपलें महत्त्व होईल शून्य ॥ ह्मणोनि पुरोहित प्रधान ॥ श्रेष्ठ पातलिया दर्शना विघ्न ॥ करिती ऐसें नाहीं कीं ॥७०॥ आप्त-सुहृदां देती त्रास ॥ संत साधू पावती क्लेश ॥ ऐसिया दुर्गुणीयांचा त्रास ॥ तुज तंव झाला नाहीं कीं ॥ ७१ ॥ * * * चहूंवर्णीं आपुले पुत्र ॥ वि-हित-विद्ये अति-पवित्र ॥ अनलस अहोरात्र ॥ अभ्यासवीत अससी कीं ॥ ७२ ॥ *** याचक त्यागिती पति-तातें ॥ कुळें वाळिती[1] जाति-भ्रष्टातें ॥ तेवीं सर्व लोकीं तूतें ॥ उपेक्षिलें नाहीं कीं ॥ ७३ ॥ सहस्र मूर्खातें दवडून ॥ एक पंडित ज्ञान-संपन्न ॥ संग्रहूनि त्याचें मन ॥ स्वस्थ ऐसें करिसी कीं ॥ ७४ ॥ एका दुष्टाची संगती ॥ यश-लाभ सुख-संपत्ती ॥ नासूनि भोगवी अप-कीर्ती ॥ ऐसें जाणत अससी कीं ॥ ७५ ॥ आढ्य व्यसनी अनु-रक्त ॥ मित्र उदासीन शत्रु अमात्य ॥ या सातांचें चित्ताकर्षित[2] ॥ जाणसी कीं सुजाणा ॥७६॥ तुवां अथवा तव प्रधानीं ॥ रहस्य बोलिजे एकांत स्थानीं ॥ तें बाहेर लोकांचे कर्णीं ॥ प्रगट होत नाहीं कीं ॥ ७७ ॥ दुष्ट बळिष्ठ आज्ञा-रहित ॥ तदर्थीं अपाय-विचार गुप्त ॥ प्रगटल्या नाश करिती बहुत ॥ हें तंव जाणत अससी कीं ॥ ७८ ॥ एक उघड बोलिजे जनीं ॥ एक प्रेरिजे महंत-कर्णीं ॥ एक ठेविजे मनींचे मनीं ॥ हें जाणत आहेस कीं ॥ ७९ ॥ वैरि-वर्गाचें वर्तन ॥ क्षणक्षणा व्हावया ज्ञान ॥ गुप्त ठेवून चार-गण ॥ विचारीत अससी कीं ॥ ८० ॥ तुजसी दाऊनि आप्तता ॥ शत्रूसी पावविती वार्ता ॥ ऐसे कोण ते तत्वतां ॥ वोळखोनि अससी कीं ॥ ८१ ॥ वार्ता आणिती वार्तिक ॥ ते नेणती एका एक ॥ नित्यनित्य अनोळख ॥ प्रेरिसी कीं सुजाणा ॥ ८२ ॥ बहुत लाभे स्वल्प-यत्नीं ॥ तेथें आलस्य नसे कीं मनीं ॥ स्वल्प लाभ बहुत हानी ॥ तेथें उद्योग नसे कीं ॥ ८३ ॥ राज्य रक्षिती झुंझार बळी ॥ संपूर्ण अथवा नियम-काळीं ॥ वेतन पावोनि तुझ्या दळीं ॥ एक चित्तें असती कीं ॥ ८४ ॥ ज्याचेनि कार्य-साधन पुढें ॥ ते पावतां वेतन-पीडे ॥ समयीं महा-अनर्थ घडे ॥ हें जाणसी कीं नरेंद्रा ॥ ८५ ॥ अर्थ-संग्रह पाहोनि जोडी ॥

१ वाळींत टाकतात. २ चित्तांत आणलेलें.

चतुर्थांश वेतनें दवडीं ॥ सकळ वेंचूनि हस्त झाडी ॥ हे तुज खोडी नाहीं कीं ॥ ८६ ॥ अर्थ-व्ययाचे अधिकारी ॥ गणक लेखक प्रथम-प्रहरीं ॥ सिद्ध-पत्रें धरूनि करीं ॥ उभे सन्मुख असती कीं ॥ ८७ ॥ आरूढलीया भद्रासनीं ॥ राज-दर्शना येईजे जनीं ॥ टिळा-माळा-वस्त्राभरणीं ॥ देखसी कीं साजिरें ॥ ८८ ॥ रक्तांबरी खड्ग-धार ॥ किरीट-कुंडलीं साळंकार ॥ सुहृद्-क्षत्रियांचे भार ॥ उभय- भागीं असती कीं ॥ ८९ ॥ श्रेष्ठ-सत्पात्रीं वोपितां दान ॥ योगियां विशेष अर्पितां धन ॥ दुष्ट पुरोहित प्रधान ॥ विघ्न-कर्ते नसती कीं ॥ ९० ॥ नगर रक्षावयाकारणें॥ कीजेत ग्रामाचीं पट्टणें ॥ घोष घोष ग्राम-तुल्य करणें ॥ ऐसें करीत अससी कीं ॥ ९१ ॥ पर्वत-संधी घांट बेटा ॥ वोस रानें पाहोनि चोखटा[2] ॥ तेथें वसवूनियां पेटा ॥ मार्ग मुक्त करिसी कीं ॥ ९२ ॥ नापेक्षितां मेघ-जळें ॥ सर्वदा पिकें पिकती सकळें ॥ अ-भंग तडागें पाट-स्थळें ॥ पैं निर्मळ असती कीं ॥ ९३ ॥ कृषीवळें खंगलीं भणंगें ॥ धन-धान्य ओपूनि अंगें ॥ शेताचेनि राज-भागें ॥ पाळिसी कीं नरेंद्रा ॥ ९४ ॥ लुब्ध तस्कर लेखन-कारी ॥ राज-स्त्रिया राज-कुमरी ॥ प्रजालागीं बळात्कारीं ॥ पीडित नाहींत कीं ॥ ९५ ॥ हिंसक आततायी[1] सिद्ध ॥ त्यांचा श्रवणीं पडतां शब्द ॥ आधीं करूनियां वध ॥ मग विचार करिसी कीं ॥ ९६ ॥ उदर-पीडेचिया महा-मारीं ॥ उत्तमें ही करितां चोरी ॥ धरूनि आणितां राज-हेरीं ॥ मानें मुक्त करिसी कीं ॥ ॥ ९७ ॥ उगाणितां[3] पर-राजातें ॥ जे जे वस्तु लाधली ज्यातें ॥ ते ते मुक्त[4] करोनि त्यातें ॥ तोषवीत अससी कीं ॥९८॥ औषध-नेम शरीरातें ॥ वृद्ध-सेवन मानसातें ॥ दो प्रकारें आपणातें ॥ रक्षिसी कीं सुजाणा ॥९९॥ पराच्या पक्षीं अष्टादश[5] ॥ आपुले पक्षीं पंच-दश ॥ गुण बोलिले ते विशेष ॥

---

१ अविचारानें दुसऱ्याचा प्राण घेण्यास तयार किंवा प्राण घेणारा. २ चेटकी. ३ जिंकितां. ४ बक्षीस; माफ. ५ शत्रूकडील अठरा अधिकारी आणि आपणाकडील पंधरा अधिकारी ह्यांच्या वर्तनाची बातमी राजानें नेहेमीं ठेवावी, असें राजनीतीमध्यें सांगितलें आहे. ह्यांस एथें गुण ह्मटलें आहे, परंतु नीतिशास्त्रांत ह्यांस तीर्थ असें ह्मणतात. असें ह्मणण्याचें कारण हे राज्यांत सर्व अधिकाऱ्यांमध्यें मोठे मान्य अथवा उपयुक्त असतात. त्यांचीं नांवें–१मंत्री.२ पुरोहित. ३ युवराज. ४ सेनापति. ५ द्वारपाल. ६ अंतर्वेशिक (राजाची भेट करून देणारे), ७ कारागाराधिकारी (तुरुंगावरचा अधिकारी)

जाणसी कीं नरेंद्रा ॥ १०० ॥ *** अष्टांग चतुर्विध बळें ॥ शत्रु जिंकिजे बुद्धि-कुशळें ॥ व्यसनीं क्षीणले आगळे ॥ आदरें वश्य करिसी कीं ॥ १ ॥ पर-हितार्थ संत साधु ॥ जे सांगती बुद्धि-वादु ॥ ते मानूनि परम बंधु ॥ वर्तसी कीं तदाज्ञा ॥ २ ॥ अंतःकरण आणि शरीर ॥ नियमीं न पावे विकार ॥ शब्द तो स-जीव गिरि-वर ॥ न चळे न ढळे नुखळे कीं ॥ ३ ॥ ज्ञाता गुरु देव-प्रतिमा ॥ यज्ञ-मंडप चैत्य-द्रुमा ॥ देखतांक्षणीं राजोत्तमा ॥ नमस्कार करिसी कीं ॥ ४ ॥ वृद्ध तापस ब्राह्मण-पंक्ती ॥ अश्व भांडार भद्रजाती ॥ ध्वजा प्रासाद पवित्र-क्षिती ॥ देखतां वंदन करिसी कीं ॥ ५ ॥ दंडियातें प्रत्यक्ष यमु ॥ पूज्याप्रती परम सौम्यु ॥ परीक्षोनि अधमोत्तमु ॥ वर्तसी कीं शाहाणिया ॥ ६ ॥ कार्य-साधनीं अति नेटकें ॥ त्यांचें स्तवन करिसी मुखें ॥ सभा-मंडपीं नानाधिक्यें ॥ गौरवीत असती कीं ॥ ७ ॥ अग्नि सर्प चोर व्याघ्र ॥ रोग राक्षस कां पर-चक्र ॥ यांपासाव आपुलें राष्ट्र ॥ रक्षिसी कीं बळिष्ठा ॥ ८ ॥ अंध मुके पंगु व्यंग ॥ आतुर संन्यासी अध्वंग ॥ पितयाऐसें सांगोपांग ॥ पाळण त्यांचें करिसी कीं ॥ ९ ॥ नास्तिक्य अनृत स-क्रोधता ॥ प्रमाद आणि दीर्घ-सूत्रता ॥ कार्यीं आलस्य क्षिप्रवत्ता ॥ निश्चिताचा नारंभु ॥ १० ॥ ज्ञानीयाचें अ-दर्शन ॥ अ-ज्ञानाचें दृढ चिंतन ॥ अनर्थीं एकनिष्ठ मन ॥ अ-रक्षण मंत्राचें ॥ ११ ॥ मंगळाचा अ-प्रयोग ॥ विषया-

---

८ द्रव्यसंचयकृत (जामदार), ९ योग्यायोग्य पाहून द्रव्य खरचणारा, १० प्रदेष्टा (मसलत देणारा), ११ नगराध्यक्ष (कोतवाल), १२ कार्यनिर्माणकृत (घरें, रस्ते वगैरे बांधणारे), १३ धर्माध्यक्ष, १४ सभाध्यक्ष, १५ दंडपाल (न्यायाधीश), १६ दुर्गपाल (किल्लेदार), १७ राष्ट्रांतपालक (हद्दीवरचा संरक्षक) आणि १८ अटवीपालक (अरण्यसंरक्षक) ह्या अठरांमध्यें आपणाकडील मंत्री, युवराज आणि पुरोहित हे तीन कमी करून आपणाकडे १५ सांगितले आहेत. १ रथ, हत्ती, घोडे, योद्धे, पायदळ, कर्मकार (रस्ता साफ करणें वगैरे काम करणारे), चार आणि दैशिकमुख्य (राज्यांतील ठिकठिकाणचे मुख्य मुख्य लोक) हीं सैन्याचीं आठ अंगें. २ मौल (मुळापासूनचे ह्मणजे पिढीजादे शिपाई) मैत्र (स्नेहामुळें शिपाइगिरी पतकरलेले), भृत्य (दरमहा देउन नवे ठेवलेले) आणि आटविक (रानटी) हे सैन्याचे चार प्रकार. ३ पवित्र स्थळीं उगवलेला किंवा पार बांधलेला उंबर. ४ हत्तींमध्यें ही एक जात आहे. ५ अंगानें विकल किंवा हीन. ६ दुर्लक्ष्य. ७ चेंगटपणा. ८ घाई; त्वरा. ९ एकाग्र अथवा तल्लीन. १० जो मंत्र म्ह० युक्ति सांगितली त्याप्रमाणें न करणें. ११ देवाचा उत्सव वगैरे मंगलकार्य न करणें.

चा अति प्रयोग ॥ चौदा दोषीं तुझें अंग ॥ सांग स्पर्शलें नाहीं कीं ॥ १२ ॥ निद्रा आलस्य भय क्रोधता ॥ अ-मार्दव आणि दीर्घ-सूत्रता ॥ साही अनर्थांचिया माथां ॥ पाय देऊनि अससी कीं ॥ १३ ॥ सफळ दाम सफळ वित्त ॥ सफळ वेद सफळ श्रुत ॥ तुझें असे कीं निश्चित ॥ हें प्रगटार्थ परिसेंपां ॥ १४ ॥ * * *श्रुत्यर्थ बोधला जो अर्थ ॥ त्या नांव श्रुत-ज्ञान ह्मणत ॥ याचें फळ शीळ-वृत्त ॥ त्या आचारें अससी कीं ॥ १५ ॥ परद्वीपींच्या अमोल्य वस्तु ॥ वणिक आणिती इच्छूनि अर्थु ॥ त्यांचा पुरवूनि मनोरथु ॥ लाभ चौगुणां देसी कीं ॥ १६ ॥ देशावरा पातले अर्थी ॥ द्रव्य देऊनि त्यांचे आर्ती ॥ जगीं जोडावी सत्कीर्ति ॥ हे तुज इच्छा असे कीं ॥ १७ ॥ विषम-काळास्तव पातले ॥ कलत्र-पुत्र वंशज भले ॥ ते ते मानूनि आपुले ॥ आपणा ऐसे करिसी कीं ॥ १८ ॥ * * * निर्दोषियां दोषारोपु ॥ निर्धनियां धन-संकल्पु ॥ दुर्गुणीयांचा दुर्गुण-लोपु ॥ तुझ्या नगरीं नाहीं कीं ॥ १९ ॥ आचार दाऊनि लोक-दृष्टी ॥ अंतरीं अनाचार राहटी ॥ ऐसे दांभिक तुझ्या निकटीं ॥ वर्तणारे नसती कीं २० ॥ तोंडें बोलोनियां ब्रह्म ॥ भंगिती सदाचार धर्म ॥ प्रशंसिती अ-विचार-कर्म ॥ ते संसर्गी त्यजिले कीं ॥ २१ ॥ दाऊनि योगियाचें चिन्ह ॥ पोसिती उदर आणि तन ॥ त्यांच्या ठायीं तुझें मन ॥ विश्रामत नाहीं कीं ॥ २२ ॥ धनिक वेंची धनातें ॥ दरिद्रीं नाचरे तपातें ॥ शास्त्रज्ञ चालतां कु-पंथें ॥ दंडिसी कीं निजाज्ञे ॥ २३ ॥ माता पिता दवडूनि दूरीं ॥ श्वशुर-वर्ग सांठवी घरीं ॥ ऐसा कुश्चिताचार पुरी ॥ तुझे देशीं नाहीं कीं ॥ २४ ॥ सुना छळिती सासुवांतें ॥ पुत्र अव्हेरिती पित्यातें ॥ सेवक अव-गणिती स्वामीतें ॥ ऐसें होत नाहीं कीं ॥ २५ ॥ एवं सर्वांपरी जाण ॥ राजा असावा सावधान ॥ हेंचि विस्तारें निरोपण ॥ पुण्य-श्लोकीं बोधिलें ॥ २६ ॥ जो कां राजा ऐसियापरी ॥ चहूं वर्णांचें पालन करी ॥ पृथ्वी भोगूनि लोकांतरीं ॥ शक्र-सायुज्य स्वयें पावे ॥ २७ ॥ ऐसे परींचे उत्तम गुण ॥ तुझे ठायीं असावे पूर्ण ॥ ऐसें आमचें इच्छी[१] मन ॥ किंचित्-प्रश्न या नांवें २८ ॥ किंचित् काम-पर-वेदने[२] ॥ ऐसें

१ इच्छेप्रमाणें. २ हें वाक्य मूळच्या संस्कृत 'कच्चित् कामप्रवेदने' ह्या वाक्याचा अपभ्रंश होऊन झालें आहे. ह्याचा अर्थ "अमुक गोष्ट अशा प्रकाराची असावी अशी आपली इच्छा असून ती तशी आहेना असा दुसऱ्यास प्रश्न करावयाचा असतां 'क-

बोलती पंडित शहाणे ॥ तेंचि विस्तारूनि मनें ॥ तुज कारणें बोलिलों ॥ २९ ॥ ऐकोनि नारदाचें वचन ॥ आश्चर्य करी कुरु-नंदन ॥ ह्मणे एवढा विचक्षण ॥ होय सर्व-ज्ञ देव-ऋषी ॥ ३० ॥ पुढती पार्थिवाचेनि प्रश्नें ॥ होय लोक-पाळ-सभा-सदनें ॥व्या स गुरु वर्णील वदनें ॥ तें सज्जनीं परिसावें ॥ ३१ ॥ सभा-पर्वीं नारद-नीती ॥ उद्योग-पर्वीं विदुर-नीती ॥ भीष्म-पर्वीं कृष्ण-नीती ॥ भगवद्गीता ज्या नांव ॥ ३२ ॥ भारत-कथा संक्रमणी ॥ निरोपण-रूपें तीळवणी ॥ वाटितां ह्मणतसे अवदानीं ॥ लहाणें असो श्रोतयां ॥ ३३ ॥ लीळा विश्वंभर-पादाब्जीं ॥ मुक्तेश्वर षट्पद सहजीं ॥ गुंजारव करितां रुंझी ॥ भारत-कथा प्रगटली ॥ ३४ ॥ इति श्री-सभापर्व भारतीं ॥ पुढें अवधान द्यावें श्रोतीं ॥ किंचित्-प्रश्नाची समाप्ती ॥ तृतीयाध्यायीं बोलिलों ॥ ३५ ॥

हरिश्चंद्राख्यान.

ओंव्या—वनपर्वांतील.

मोक्ष-सिंहासनाची पायरी ॥ प्रथमनाम अयोध्या-पुरी ॥ ज्ञान-स्वरूप जीमाझारी ॥ राज्य करी हरिश्चंद्र ॥ १ ॥ शैत्रु-करीलागीं हरी ॥ साधु सज्जना सुधाकारी ॥ बळी त्रासी यालागीं हरि- ॥ श्चंद्र नाम तयाचें॥२॥ सत्य-सत्वाचा शिरोमणी ॥ परोपकारी परम-ज्ञानी ॥ दुःख, दारिद्र्य, इच्छा कर्णी ॥ ऐकों नेदी जगातें ॥ ३ ॥ धीर-सत्वाचा महा-मेरु ॥ दानीं मेघ जैसा उदारु ॥ प्रजा-पालनीं कमला-वरु ॥ शक्रा-तुल्य प्रतापी ॥४॥ *** ऐसा राजा चक्रवर्ती ॥ सिंहासनीं विराज-मूर्ती ॥ जैसा इंद्र अमरावती ॥ शोभे तैसा शोभला ॥५॥*** बैसला वेष्टित राजधानी ॥ उभय भागीं वेत्र-पाणी ॥ मंगल-वाद्यांचिया ध्वनी ॥ नाद गगनीं न समाये ॥६॥ तों अकस्मात गगन-पंथें॥नारद-मुनी पातला तेथें ॥ वीणा वाजवी मधुर हस्तें ॥

चित् ह्या प्रश्नार्थक अव्ययची योजना करावी " असा आहे. कवीनेंही हा अर्थ मागच्या ओंवींत सांगून त्यास आधार अमरसिंहाचें वाक्य दिलें आहे, असें दिसतें.
१ तीळगूळ. २ अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका ॥ पुरीद्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ अशा मोक्ष देणाऱ्या सात पुरी सांगितल्या आहेत त्यांत हिचें नांव पहिलें आहे. ३ शत्रुरूप हत्तीस. ४ अमृतमय शरीर ज्याचें आहे अशा चंद्रासारिखा ह्म० आनंद देणारा. ५ सत्यस्वभावाचा. ६ लक्ष्मीचा पति विष्णु. ७ मावे.

वदनीं गात हरि-कथा ॥ ७ ॥ जो ज्ञानारविंद-मकरंदु ॥ वैराग्य-वल्लीचा मूळ-कंदु ॥ विवेक-सागरींचा पूर्णेंदु ॥ तो नारदु पातला ॥ ८ ॥ रायें देखतांचि नयनीं ॥ धांवोनि मस्तक ठेविला चरणीं ॥ जय-जयकारें महा-मुनी ॥ सिंहासनीं बैसविला ॥ ९ ॥ कनक-पात्रीं शुद्ध जळें ॥ रायें चरण अक्षाळिले ॥ कस्तूरी, चंदन, चर्चिलें ॥ भाळीं रेखिलें केशर ॥ १० ॥ नाना पुष्प-जाती माळा ॥ गणित नाहीं परिमळा ॥ नैवेद्य तांबूलादि सोहळा॥ करूनी पूजिला नारदु ॥ ११ ॥ देखोनि रायाची विनय-भक्ती ॥ नारद सुखावला चित्तीं ॥ आज्ञा मागुनी गगन-पंथीं ॥ गमन केलें मुनींद्रें ॥ १२॥ आला शक्राचिया भुवना ॥ स-वेग पातला मंडप-स्थाना ॥ इंद्रें नमूनियां चरणा ॥ केलें पूजन विधि-युक्त ॥ १३ ॥ सभा मिनली घनदाट ॥ बैसले विश्वामित्र वसिष्ठ ॥ आणीकही श्रेष्ठ श्रेष्ठ ॥ तपोनिष्ठ पैं आले ॥१४॥ लाहूनि शक्राचा बहु-मान ॥ नारदें आरंभिलें कीर्तन ॥ पढता झाला महिमान ॥ तया अयोध्या-पुरीचें॥१५॥भू-मंडळीं शरयू-तटीं ॥ अयोध्या-पुरी अति गोमटी ॥ मज पाहतां सकळ सृष्टी ॥ न दिसे दृष्टी आणीक ॥१६॥ एक-आज्ञा एक-छत्री ॥ नव-खंड सर्व धरित्री ॥ वरी वि-राजे वीर क्षेत्री ॥ हरिश्चंद्र नृप-नाथ ॥१७॥ परिसोनी नारदाची गोष्टी ॥ वसिष्ठ सुखावला पोटीं ॥ सभे गर्जोनी ह्मणे सृष्टी ॥ उपमा त्यासीं तो एक॥१८॥ नारद-वचनाचिया वातें ॥ गाधिज-कुंडीं क्रोधाग्नीतें ॥ वरि वसिष्ठ-वाक्या-चिया घृतें ॥ शिखा गगनातें कवळिती ॥१९॥ खदिरांगारों-तुल्य नयन ॥ करूनी वदनें-चापींहून ॥ सोडितां झाला अति तीक्ष्ण- ॥ वाग्बाण सु-तेज ॥ २० ॥ वसिष्ठ-पादपा आडून ॥ वधूं इच्छी भूप-हरिण ॥ परि त्यासीं मारील कवण॥ कृपा पूर्ण गुरूचीं॥२१॥तयावरि सत्वाची पाखर ॥ जडोनि ठेली स-बाह्य-अभ्यंतर॥ तेथें ऋषीचे वाग्शर॥ केवीं शरीरीं स्पर्शती ॥२२॥ *** "निर्जर-सभेसी भू-पाळ-कीर्ती ॥ वर्णितां शंका नाहीं चित्तीं ॥ हें अ-योग्य वाटे मजप्रती ॥ सत्य जाण नारदा ॥२३॥ समर्थापुढें रंक-महिमा॥ मेरूसि योजिली वल्मिक-उपमा ॥ कण्हेर आणि कल्प-द्रुमा ॥ समान कैसें ह्मणावें" ॥ २४ ॥ वसिष्ठ ह्मणे " जी ऋषि-राया ॥ वृथा कोप कासया ॥

१ ज्ञानरूप कमलांतील मध ह्म० पूर्ण तत्वज्ञानी. २ माहात्म्य. ३ शरयू-नदीच्या तीरीं. ४ क्षत्रिय. ५ खैराच्या निखाऱ्यासारिखे. ६ मुखरूपी धनुष्यापासून. ७ ह्याचा कर्ता विश्वामित्र (अध्याहृत).

धैर्य, सत्त्व, शांति, दया ॥ असे जया तो श्रेष्ठ ॥ २५ ॥ तो धीर-सत्त्वाचा महा-मेरु ॥ अ-ढळ पदीं जैसा धुरू[1] ॥ सूर्य-वंशींचा शृंगारु ॥ हरिश्चंद्र नृप" ॥ २६ ॥ परिसोनि वसिष्ठाची गोष्टी ॥ विश्वामित्र क्रोध-दृष्टी ॥ ह्मणे "मी या छळितां सृष्टी ॥ रक्षिता पाठी कोण असे ॥ २७ ॥ मज विश्वामित्रापुढें ॥ भू-पाळ सत्व कायसें बापुडें ॥ क्षणामाजी करीन वेडें ॥ वचन धडफुडें बोलिला" ॥२८॥ येरु ह्मणे "हें तैंच घडे ॥ जैं यवन-मुखीं वेद पडे ॥ माझे पूर्व-ज रौरव-कुंडें ॥ भोगिजेति सर्वही ॥ २९ ॥ नातरी मी या शिखा-सूत्र-[2] ॥ वेगळें होणें, कुरु, क्षेत्र- ॥ माजी दान-कर पात्र ॥ स्पर्श करीन अधमाचें ॥ ३० ॥ आणिक एक प्रतिज्ञा-वचन ॥ नर-करोटीं सुरा-पान ॥ आणि गोत्र-जाचें हनन ॥ हे दोष गहन मज घडोत ॥३१॥ ऐसिया दोषांचे पर्वत ॥ सत्त्व टाकितां नृप-नाथ ॥ मस्तकीं घेऊनि नरकांत ॥ पूर्व-जांसहित बुडेन" ॥ ३२ ॥ परिसोनि वसिष्ठाचिया वचना ॥ विश्वामित्र करी प्रतिज्ञा ॥ "नृप-सत्त्व टाळीन नाना ॥ यत्नें करुनी सर्वथा ॥ ३३ ॥ जरी उतरेल माझ्या कसीं ॥ तरी देईन जोडल्या सु-कृतासी" ॥ तथास्तु शब्दें पल्लवासी ॥ येरें ग्रंथी[3] दीधली ॥३४॥ "माझिया[4] तपाच्या अ-संख्य कोटी ॥ न समाती ब्रह्मांड-घटीं ॥ कोणतीं ह्मणाल तरि कर्ण-पुटीं ॥ श्रवण केलें पाहिजे ॥ ३५ ॥ जेणें तपें म्या अपर-सृष्टी[5] ॥ निर्मिली आणि चर्म-दृष्टी ॥ रवि-बिंब अवलोकितां कष्टी ॥ गळोनी पडलीं बुबुळें ॥ ३६ ॥ माजी निवाले ज्ञान-नयन ॥ घेतलें सूर्याचें दर्शन ॥ आणि वातांबु-पर्णाशन[6] ॥ केलें वर्षें कोटी दहा ॥ ३७ ॥ लोह-चूर्ण सेवूनी वनीं ॥ तपलों पंचाग्नि[7] साधुनी ॥ प्रेत-कुंड पद्मासनीं ॥ जपलों अब्दें कोटी दहा

---

१ ध्रुव. (उत्तानपादराजाचा पुत्र) २ शेंडी, व जानवें. ३ वसिष्ठानें तसें असो असें ह्मणून पदराला गांठ दिली—ह्म० तुझी प्रतिज्ञा कशी शेवटास जाते ती पाहूं—मी ती शेवटास निश्चयानें जाऊं देणार नाहीं; हा भाव. ४ हें विश्वामित्राचें ह्मणणें आहे. ५ ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीहून निराळी सृष्टि. त्रिशंकुराजानें सशरीर स्वर्गास जाण्याच्या हेतूनें यज्ञ करविण्यास वसिष्ठास विनंती केली ती त्यानें नाकारिली. तेव्हां विश्वामित्रानें त्याचें म्हणणें कबूल करून यज्ञास आरंभ केला पण शेवटीं इंद्र त्या राजास स्वर्गांत घेईना. म्हणून विश्वामित्रानें आपल्या तपोबलानें नवीं नक्षत्रें वगैरे उत्पन्न केलीं अशी कथा आहे. ६ वायु, उदक, झाडांचीं पानें हीं खाणें. ७ चार दिशांस चार आगट्या व डोक्यावर सूर्य मिळून पांच अग्नि.

॥ ३८ ॥ ऐसिया तपाचेनि बळें ॥ मृत्यु जिंकिला तये वेळे ॥ नृपातें वो-
पीन तात्काळें ॥ जरी माझिये तुळे उतरेल ॥ ३९ ॥ असा दोघांचा सं-
वाद ॥ होतां उठिला मुनि नारद ॥ इंद्र ह्मणे कायसा वाद ॥ शब्दें शब्द
वाढेल ॥ ४० ॥ हटीं पेटूनियां दोघे ॥ प्रतिज्ञा करूं निघाले वेगें ॥ विश्वा-
मित्र परम रागें ॥ सिद्धाश्रमा तो गेला ॥ ४१ ॥ सूर्य-वंशींचा अभिमानी ॥
अयोध्ये गेला वसिष्ठमुनी ॥ विश्वामित्रें शिष्य दोन्ही ॥ गुप्त पाठीं पाठ-
विले ॥ ४२ ॥ तुह्मीं जाऊनियां गुप्त ॥ पाहोनि यावें सकळ वृत्तांत ॥
येरीं जाऊनि पाहातां तेथ ॥ मुनी नेमस्त न सांगे ॥ ४३ ॥ इंद्र-सभेमाजी
वाद ॥ दोघां झाला प्रतिज्ञा-शब्द ॥ ह्यालागीं राजा सावध ॥ करावया बोध
तो गेला ॥ ४४ ॥ वसिष्ठ आला ऐसी वाणी ॥ ऐकतां राजा धांवला च-
रणीं ॥ नमस्कारुनी शिबिका-यानीं ॥ बैसवूनी चालिला ॥ ४५ ॥ गुढ्या
उभविल्या नगरीं ॥ मखरें तोरणें घरोघरीं ॥ जय-जयकारें मंगळ-तुरीं ॥
वसिष्ठ नगरीं प्रवेशे ॥ ४६ ॥ रायें आणुनी महींद्रालया ॥ कनक-पीठीं
बैसवी तया ॥ सहकुमर नरेंद्र-जाया ॥ येती जाली दर्शना ॥४७॥ ऋषिच-
रणीं ठेवुनी माथें ॥ येरें स्पर्शिलें अमृत-हस्तें ॥ *** विश्वामित्र-वचन मनीं ॥
स्मरोनी बोले वसिष्ठ ॥ ४८ ॥ सविताचळापासून निर्मळ ॥ इहपर्यंत कीं-
र्ति-जळ ॥ भरुनी वाहे तुंबळ ॥ अरि-अ-चळ भंगोनी ॥ ४९ ॥ ऐसी वसे
गंगा पवित्र ॥ तियेसीं जन्हु विश्वामित्र ॥ शोषावया पवित्र वक्र ॥ पस-
रुनी बैसे यज्ञासी ॥ ५० ॥ मुळींच पवित्र स्वर्ग-भुवनीं ॥ वरी वि-राजे
ऋषि-वदनीं ॥ पुढें मिरवे अभि-धानीं ॥ जान्हवी ऐसी प्रसिद्ध ॥ ५१ ॥
नृप-सत्व शुद्ध-हाटक ॥ वरी ऋषि-कोपाग्नीचे चोखं ॥ मोला चढे अधिक ॥
हें जाणिजे सु-जाणा ॥ ५२ ॥ असो ऋषि ह्मणे गा राया ॥ सांगितलें
धरीं हृदया ॥ भलें सत्व, शांति, दया, ॥ असे जयातें तो श्रेष्ठ ॥ ५३ ॥
सूर्य-वंशींचिया राया ॥ आणिक परिसें गुणालया ॥ वना नव जावें ऋषी-

१ ऋषीच्या आश्रमाला (पर्णकुटीला). २ ध्यानस्थ. ३ मंगलवाद्यें वाजवून. ४ (मही + इंद्र + आलया) राजवाड्यांत. ५ सूर्यरूपी पर्वतापासून. ६ सोमवंशांतील एक राजा—भगीरथानें स्वर्गाहून गंगा आणिली, ती हिमालयावरून खालीं येत असतां मध्यें जन्हूचा आश्रम लागला, तेथें जन्हु यज्ञ करीत होता त्याची यज्ञसामग्री वाहूं लागली तेव्हां त्याला राग येऊन त्यानें ती पिऊन टाकिली. तेव्हां भगीरथानें त्याची प्रार्थना केल्यावर तिला त्यानें कानाच्या वाटेनें सोडून दिलें. तेव्हांपासून तिला जान्हवी हें नांव मिळालें. ७ आंच देऊन आणलेली झिलई. ८ विश्वामित्राच्या.

चिया ॥ सदना गमन करावें॥ ५४ ॥ संकेत दाउनी रायासी ॥ वसिष्ठ गेला तपासी ॥ राजा सावध अहर्निशीं ॥ अयोध्येसीं वर्तत ॥ ५५ ॥ येरीकडे सिद्धाश्रमीं ॥ विश्वामित्र अभिचार-कर्मी ॥ मातंग-याग स-कामी ॥ करिता झाला साक्षेपें ॥ ५६ ॥ * * * सहस्र अवदानें पूर्णाहुती ॥ होतां प्रगटली आदि-शक्ति ॥ "कोण कामना तुझ्या चित्तीं ॥ सांग निगुती मुनि-वर्या" ॥ ५७ ॥ ऋषि ह्मणे "हेंचि मागणें ॥ क्रूर श्वापदें भरीं काननें" ॥ निकें ह्मणोनी उदार वचनें ॥ देती झाली जगदंबा ॥ ५८ ॥ विश्वामित्र तये वेळे ॥ देवी-वर-दानाचेनि बळें ॥ निर्मिता जाला श्वापद-कुळें ॥ भयानक काननीं ॥५९॥ * * * कानन व्यापिलें श्वापदें ॥ मातलीं भक्षुनी मांस-मदें ॥ गर्जती भयानक शब्दें ॥ त्रास देती जगातें ॥ ६० ॥ कृषिक नव जाती कृषिके ॥ तीर्थ-यात्रेसीं पांथिकें ॥ व्यवहार सांडिला व्यवसायिकें ॥ धेनु वना नव जाती ॥ ६१ ॥ भयें वनीं न रिघे कोणी ॥ कल्पांत भाविती सकळ प्राणी ॥ ह्मणती घालूं राज-कर्णीं ॥ जाऊनी सदनीं रायाचे ॥६२॥ प्रजा येउनी राज-सभे ॥ जोहार करुनी राहिले उभे ॥ "तुझीये शौर्य-सूर्य-प्रभे-॥ माजी पशु-तम दाटलें ॥ ६३ ॥ सांगावया योग्य नव्हे मात ॥ न सांगतां आमचा प्राणांत ॥ श्वापदें मातलीं वनांत ॥ करिती घात जगाचा" ॥ ६४ ॥ ऐकोनी पौर ह्यांची वाणी ॥ राजा विचारी अंतःक-रणीं ॥ गुरु-वचन तें मानुनी मनीं ॥ राहतां जनीं अप-कीर्ति ॥ ६५ ॥ वनीं निवटुनी श्वापद-गणां ॥ सुखी करावें सकल जनां ॥ वसिष्ठ कोपेल तरी चरणां ॥ नमन करीन साष्टांगीं ॥ ६६ ॥ ऐसें विचारुनी चित्तीं ॥ पाचारिला वाहिनी-पति ॥ ह्मणे जाणें वनाप्रति ॥ सेना सिद्ध करावी॥६७॥ तेणें त्राहाटिल्या भेरी ॥ वाजती रण-तुरें मोहरी ॥ वीर-वसनें महा-वीरीं॥ परि-धान केलीं तात्काळ ॥ ६८ ॥ अश्व-गज-रथादि वहनीं ॥ वळवल्या वीरांच्या श्रेणी ॥ त्यामाजी राजा प्रताप-गुणी ॥ वीर-श्रिया शोभला ॥ ६९ ॥ सज्जिले अ-संख्य रहंवर ॥ पाठी चालती अश्व-भार ॥ मत्त कुंजरांचे भार ॥ ऊर्ध्व-शुंडें धांवती ॥ ७० ॥ * * * राजा प्रवेशला महा-वनीं ॥ श्वापद-कळप देखिले नयनीं ॥ शस्त्रीं शरीं पाश-बंधनीं ॥ वधुनी धरणी पाडीत ॥ ७१ ॥ ऐसे रायें मारिले कळप ॥ एका अंगीं

१ इकडे. २ जारणमारणादि घातक कर्म करणारा. ३ देवी प्रसन्न व्हावी म्हणून केलेला तंत्रोक्त यज्ञ. ४ फलेच्छा धरणारा. ५ देवी. ६ व्यापाऱ्यांनीं. ७ मुजरा. ८ सेनापति.

भरला कंप ॥ उरलीं श्वापदें लंघिती नृप ॥ प्राण-धाकें पळताती ॥७२॥ येरीकडे गाधि-ज मुनी ॥ परम संतोष मानुनी मनीं ॥ पुरी त्यागूनियां वनीं॥ राजा आला ह्मणोनि ॥७३॥ आश्रमा आणावया राव ॥ ऋषीनें केलें लाघव॥ कुरंग निर्मिला अ-पूर्व ॥ कनक-कांति साजिरा ॥ ७४ ॥ तुझें स्वरूप-रज्जु गळां ॥ बांधुनी आणावें नृपाळा ॥ निकें ह्मणोनी चरण-कमळां ॥ वंदुनी गेला वनासी ॥ ७५ ॥ मृग-राज आला समीपु ॥ राजा पाहे तंव कनक-वपू ॥ नर-नाथ-हृदयीं कामना-सर्पू ॥ फुंफाट करीत उठिला ॥ ७६ ॥ गुणीं लावुनियां बाण ॥ घेऊं पाहे कुरंग-प्राण ॥ येरें फेडिलें[1] कीं रान ॥ भूमी चरण न थारे ॥ ७७ ॥ राजा लागला तया पाठीं ॥ धांवतां जाला परम कष्टी ॥ पळत पातला आश्रमानिकटीं ॥ विश्वामित्र-ऋषीच्या ॥ ७८ ॥ अंतरें राहुनियां उभा ॥ पहात ठेला वनश्री-शोभा ॥ *** नाना-वृक्षीं फळें सुमनें ॥ रस-सुवासें दाटलीं ॥ ७९ ॥ *** ऐसी सिद्धाश्रमाची वाटिका ॥ देखोनी रायें वारिलें कटका ॥ आपण प्रधान पट्ट-नायिका-॥ वांचुनि आणिकां येऊं नेदी ॥८०॥ प्रवेश करितां तया वनीं ॥ राजा आश्चर्य देखे नयनीं ॥ धेनु, व्याघ्र एके स्थानीं ॥ एकमेकां चाटिती ॥ ८१ ॥ नकुळ, सर्प क्रीडती सुखें ॥ मार्जारी-स्तना लागती मूषकें ॥ सिंह, करी करीत कौतुकें ॥ वनामाजी विचरती ॥८२॥ उलूका निरवूनी पिलीयांसीं ॥ वायस जाती चरावयासी ॥ विश्वामित्र-माया ऐसी ॥ सहसा न कळे मानवा ॥८३॥ निर्वैर श्वापदांचे गण ॥ देखोनि विस्मित रायाचें मन ॥ पुढें जातां सु-गंध जीवन ॥ तडागीं पूर्ण देखिलें ॥८४॥ तया कासार-जीवनें ॥ स्नानें विश्रांति लाहिजे मनें ॥ परि-धान करुनी दिव्य वसनें ॥ देवालया निघाला ॥ ८५ ॥ कर्दळी-द्रोणीं हेम-कमळें[2] ॥ नाना पुष्पें सु-परिमळें ॥ कनक-पात्रीं भरुनी जळें ॥ शिवागारीं प्रवेशे ॥८६॥ सोमकांत-श्वेत[3] शिखर ॥ माजी शोभला कर्पूर-गौर ॥ द्वारीं ढवळा नंदिकेश्वर ॥ मनोहर वि-राजे ॥ ८७ ॥ भावें पूजुनी गिरिजा-वर ॥ नमन केलें जोडोनी कर ॥ भार्येसहित राजेश्वर ॥ स्व-स्थानीं बैसला ॥ ८८ ॥ *** कीं (तंव) मदन-दहनालागीं शंकर ॥ तृतीयनेत्रींचा वैश्वानर ॥ पसरी तैसा ऋषीश्वर ॥ रायासमीप पातला ॥ ८९ ॥ ह्मणे "रायांमाजी अधमा ॥ नेणसी माझा

---

१ चुकवून जातात. २ रामनर तो फिरला. ३ चंद्रकांत मण्यांचें किंवा चंद्रकांताप्रमाणें पांढरें.

प्रताप-महिमा ॥ आतांचि बोळवीन धामा ॥ वैवस्वताच्या[१] अ-विलंबें ॥ ९० ॥ वसिष्ठ-गुरूच्या पडिभरें[२] ॥ मातलासि राज्यांधकारें ॥ ह्यालागीं मदाचें कांविरें[३] ॥ नयनीं आलें तूझिया ॥ ९१ ॥ अरे तुझिया गुरूसी ॥ प्रचीत असेल निज-मानसीं ॥ म्यां एक-शत-पुत्रांसीं ॥ यम-लोकासी पाठविलें ॥ ९२ ॥ ऐसे ऋषीचे वाक्-शर ॥ वर्षती जैसे सौदामिनी-वर ॥ नृपा अंगीं क्षमा-पंजर ॥ शांति-भूषणें मिरवला॥ ९३ ॥ राजा ह्मणे प्रति-सृष्टी-जनका ॥ विनापराधें कोप कां ॥ करितां तुह्मीं ऋषि-नायका ॥ हें मज कळलें पाहिजे ॥ ९४ ॥ ऋषि ह्मणे कृत-घ्ना ॥ माझिया बाळकां श्वापद-गणा ॥ वधुनी कां येणें सदना ॥ तापसाच्या निर्लज्जा ॥ ९५ ॥ * * * रायें मस्तक ठेविला चरणीं ॥ बोलता जाला मधुर-वचनीं ॥ मम अपराध न धरुनी मनीं ॥ क्षमा केली पाहिजे ॥ ९६ ॥ एका देहाचीं करणें[४] ॥ तेथें रसना खंडिली दशनें ॥ तर्जनी-नखें[५] फुटतां नयनें ॥ द्वेष न धरिजे मानसीं ॥ ९७ ॥ ह्मणतां श्वापदें आपलीं बाळें ॥ सांगा आह्मी कवणाचीं सकळें ॥ क्रोध सांडोनि स्नेहाळें ॥ क्षमा केली पाहिजे ॥ ९८ ॥ तापस-कोपाग्नीच्या शिखा ॥ नृपें केल्या मृगांबुका[६] ॥ ऋषि-आश्रमा त्यागुनी पादुका ॥ वंदूनि आला स्व-स्थाना ॥ ९९ ॥ श्रमें श्रांतला कुंभिनी-वर[७] ॥ सुषुप्तीनें[८] व्यापिलें अंतर ॥ तारामती-अंक सुकुमार ॥ उशी करूनि पहूडला ॥१००॥ अंगना-अंकीं वाम कर्ण ॥ ठेवूनी पहुडला नर-भूषण ॥ देउळा-द्वारीं प्रधान ॥ सावधान बैसला ॥ १०१ ॥ ऐसी निद्रा लागतां राया ॥ विश्वामित्राची विचित्र माया ॥ आपण स्वप्नीं प्रकटोनियां ॥ रायापासीं द्विज-रूपें ॥ १०२ ॥ स्वप्नीं देखोनी द्विजातें ॥ रायें नमिलें जोडोनि हस्तें ॥ येरु गौरवी तयातें ॥ मनोरथावाप्तिरस्तु[९] ॥ १०३ ॥ राजा बोले उदार-वचनीं ॥ "कोण कामना इच्छा मनीं ॥ एथें आलेति तें श्रवणीं ॥ श्रुत केलें पाहिजे" ॥ १०४ ॥ ब्राह्मण ह्मणे "राया समर्था ॥ संसार-विपिनामाजी वसतां ॥ दारिद्र्य-व्याघ्र अवचिता ॥ आतुर कंठीं झोंबला ॥ १०५ ॥ तूं

---

१ सूर्यपुत्र यम ह्याच्या. २ पाठबळानें. ३ पटल—धुंदी. ४ इंद्रियें. ५ आंगठ्याजवळील बोटाच्या नखानें. ६ मृगजलासारिख्या केल्या ह्म० ऋषीला कोप आला तरी राजानें आपल्या मनाची शांति ढळूं दिली नाहीं. ७ पृथ्वीपति—राजा. ८ झोपेनें. ९ (मनोरथ+अवाप्तिः+अस्तु) मनोरथाची प्राप्ति होवो.

दया-शीळ धर्म-मूर्ति ॥ बहु-वक्त्रीं ऐकिली कीर्ति ॥ ह्यालागीं शरण नृपति ॥ तुज आलों गृहस्था ॥१०६॥ *** ऐशिया परी दारिद्र्य-व्याघ्रा ॥ वधावया हेतु नृप-वरा ॥ धरूनी आलों मी पवित्रा ॥ तुजपासीं याचक" ॥ १०७ ॥ राजा ह्मणे "याहून परता ॥ लाभ तो कोण असे आतां"॥ रायें संकल्प घालितां ॥ झाला बोलता द्विज-वर ॥ १०८ ॥ "अंकुश कडपाळें लेखणी ॥ इतुकें वोपीं माझ्या पाणीं" ॥ येरें "दिधलें" ह्मणोनि ॥ उदक हातीं सूदलें ॥ १०९ ॥ सवेंचि आणिक देखे दृष्टी ॥ काळ-पुरुष उभा निकटी ॥ लोहागळा धरूनी हातीं ॥ हाणी मस्तकीं निघातें ॥ ११० ॥ तेणें घायें भयाभीत ॥ राजा स्वप्नामाजी बरळत ॥ तारामतीनें त्वरित ॥ जागृत केला स्व-हस्तें ॥१११॥*** उठोनि बैसला सावधान ॥ करिता जाला हरि-स्मरण ॥ तारामती ह्मणे "कोण ॥ अवस्था जाली मानसीं" ॥ ११२ ॥ राजा ह्मणे "सुकृत-कोटी ॥ राज्य-दानें जोडिल्या शेवटीं ॥ एक काळ-पुरुष निकटीं ॥ लोहो-दंडेसीं देखिला ॥ ११३ ॥ तेणें दंड हाणितां शिरीं ॥ भयें बरळलों स्वप्नांतरीं ॥ तुवां उठवितां सुंदरी ॥ क्लेशातीत मी झालों" ॥ ११४ ॥ येरी ह्मणे "जी प्राण-जीवना ॥ ग्रय्या तीर्थीं करावें स्नाना ॥ घालुनी अग्नि-मुखीं अवदाना ॥ स्वप्न-दोष नासेल" ॥ ११५ ॥ प्रधान ह्मणे "जी महा-राजा!॥ कांहीं दान वोपिजे द्विजा" ॥ तंव अकस्मात तपोतेजा ॥ विश्वामित्रा देखिलें ॥ ११६ ॥ राजा नमूनी बोले वचन ॥ "स्वामी आजी शयनीं स्वप्न ॥ देखिलें त्याचें ज्ञान ॥ प्रकट केलें पाहिजे ॥ ११७ ॥ तुमच्या प्रतिमेचें रूपडें ॥ ऐसा ब्राह्मण देखिला पुढें ॥ आशीर्वाद करूनी तोंडें॥ इच्छा करी दानाची" ॥ ११८ ॥ "सिंहासनासह मेदिनी ॥ राया! दे मज लागुनी' ॥ ऐसें बोलतां ते क्षणीं ॥ उदक हातीं सूदलें॥ ११९ ॥***ऐसिया दानें सुकृत-राशी ॥ लाहतां उदेली भाजी विशेषी ॥ काळ-पुरुष लोहो-दंडेसीं ॥ देखें हाणी मस्तकीं" ॥ १२० ॥ ऋषि ह्मणे "राया समर्था ॥ असो स्वप्नींची मायिक वार्ता ॥ दर्पणीं प्रति-बिंब हाता ॥ नये

---

१ अंकुशशब्दानें हत्ती, कडपाळें (लगाम) शब्दानें घोडे, व लेखणी शब्दानें दप्तर असें समजावें, व तिहींचा एकंदर अर्थ राज्य असा असावा, असा ग्रंथकाराचा आशय असेल असें वाटतें. २ लोखंडाचा दांडा. ३ तुमच्या आकारासारखें. ४ मध्यें (इतक्यांत) आकाबाईचा फेरा आला.

सर्वथा तेविं स्वप्न ॥ १२१ ॥ प्रस्तुत मागावया तूतें ॥ इच्छा धरूनी आलों एथें ॥ औट तुक कनकातें ॥ मज दिधलें पाहिजे ॥ १२२ ॥ उदारपणें देसी जरी ॥ उदक घालीं माझे करीं" ॥ राजा ह्मणे "आपुले नगरीं ॥ आलें पाहिजे स्वामिया" ॥ १२३ ॥ ऋषि ह्मणे "संकल्पाविणें ॥ किंनिमित्त नगरा येणें" रायें घेऊनियां जीवन ॥ तया हातीं सूदलें ॥ १२४ ॥ राज-कांता स्नान कासार-जीवनीं ॥ सारूनी गिरिजावर-पूजनी ॥ विश्वामित्र शिबिका-यानीं ॥ बैसवूनी चालिला ॥१२५॥ प्रधान आणि तारामती ॥ सरिसीं चरण-चाली चालती ॥ सिद्धाश्रम सांडुनी पुढती ॥ आत्म-नगरा पातलीं ॥ १२६ ॥ वहनीं वेष्टित रावो ॥ चालतां वाद्यां लागला घावो ॥ वीर-श्रियेसीं धरा-नाहो ॥ अयोध्येसीं पातला ॥ १२७ ॥ राजा आला ह्मणोनी नगरी ॥ शृंगारिली नाना परी ॥ अनेक वहनीं वळघोनी पुरी ॥ बाहेर थवे दाटले * * * ॥ १२८ ॥ राजा प्रवेशला मंदिरीं ॥ तों विश्वामित्र बैसला द्वारीं ॥ दंड पडताळूनी करीं ॥ तारामती लक्षिली ॥ १२९ ॥ दंड हाणोनी मोडिली शिबिका ॥ वेणिये कवळोनी नृप-नायिका ॥ देई ह्मणे माझिया कनका ॥ ह्मणोनि तीतें मारीत ॥ १३० ॥ येरी थरथरां कांपत ॥ हा हा शब्दें रुदन करीत ॥ राया जाणविली मात ॥ आला धांवत ऋषीपासीं ॥ १३१ ॥ राजा ह्मणे "दया-सागरा ! ॥ कोणा अपराधें स्त्रीये मारा ॥ तो दोष ठेवूनि माझे शरीरा ॥ खंडण कीजे तिळ-तुल्य" ॥ १३२ ॥ "संकल्प करूनी आणिलें एथें ॥ शेखीं द्वारीं टाकुनी मातें ॥ दान न देतां सदनातें ॥ प्रवेश केला हा दोष" ॥ १३३ ॥ रायें पाचारुनी भांडारी ॥ ह्मणे "कनक आणा झडकरी" ॥ धनाधीशें कोटी वरी ॥ हेम-मंडुसा आणविल्या ॥ १३४ ॥ तुळे उभवुनि धर्डा ॥ कनक भरितां पारडां ॥ ऋषि ह्मणे "राया मूढा ॥ सुवर्ण देशी कवणाचें ॥ १३५ ॥ माझेंची मज देशी धन ॥ ह्या धर्माचें कोण लक्षण ॥ मज दिधलें राज्य-दान ॥ तें काय हिरोन घेतलें ॥ १३६ ॥ वोपिलें दान हिरोनी घेती ॥ ते पूर्वजांसहित नरकीं पचती ॥ सविता-सुताचिया दूतीं ॥ त्रासिजेती सर्वदा" ॥१३७॥

---

१ साडेतीन तुक (भार) ह्म० २८ हजार तोळे (तोळा ८० गुंजांचा घ्यावयाचा). २ पार्वतीपति—महादेव. ३ पृथ्वीपति—हरिश्चंद्र. ४ घेऊन. ५ खजिनदार. ६ सोन्यानें भरलेल्या पेट्या. ७ तागडींत. ८ वजन.

राजा ह्मणे "जी दयार्णवा ! ॥ बरवें सुचलें देवाधिदेवा ॥ राज्य-दान-भ-वार्णवा-॥ माजी बुडतां तारिलें ॥ १३८ ॥ संत भवार्णवीं तारक ॥ मो-ह-तमाचे विदारक ॥ सारूनि जीवत्व-कळंक ॥ शिव-रूपीं मिळविती" ॥ १३९ ॥ मग ह्मणे अमात्य-प्रधाना ॥ "छत्र मुद्रा सिंहासना ॥ ऋषि-करीं वोपोनी नमना ॥ करूनी बोले सेवकां ॥ १४० ॥ नवखंड धरेची आज्ञा ॥ सुमनें पूजिलें प्राज्ञा ॥ तुह्मीं न करूनी अवज्ञा ॥ ऋ-षि-मतें वर्तावें" ॥ १४१ ॥ अंकुश कडपाळें लेखणी ॥ नृपें वोपिलीं ऋषि-चरणीं ॥ "हें पावलें" ह्मणे मुनी ॥ "दान देईं कनकाचें" ॥ १४२ ॥ स्तंभीं बांधोनी राया ॥ कठोर दंडें मारी तया ॥ दुःखें स-मस्त जन-जाया ॥ शोक करिती आक्रोशें ॥ १४३ ॥ तंव पातला रो-हिदास ॥ ऋषि-चरणीं मस्तकास ॥ ठेवूनि ह्मणे "स्वामी दोष[1] ॥ कवण घडला रायातें" ॥ १४४ ॥ येरू पावका-तुल्य नयन ॥ करूनी ह्मणे "हा कवण" ॥ राजा ह्मणे "कुल-भूषण ॥ होय नंदन पैं माझा" ॥ १४५ ॥ तया देखतां पिता जननी ॥ अधिक मारी गाधिज-मुनी ॥ हें देखोनी नगर-जनीं ॥ हा-हा-कारें वर्तिजे ॥ १४६ ॥ धनाढ्य पुरींचे सौदागर[2] ॥ करुणा करिती ऋषीसमोर ॥ आह्मी धन देऊं नृप-वर ॥ सोडिला पाहिजे स्वामिया ॥ १४७ ॥ विश्वामित्र ह्मणे तयांप्रति ॥ "मातें वोपिली सर्व जगती ॥ राज्य आणि संपत्ति ॥ ह्यावेगळी दक्षिणा ॥१४८॥ पृथ्वीवरील जितुकें धन ॥ तितुकें माझेंची प्रमाण ॥ ह्यावेगळें कोठील कोण ॥ देईल धन मजलागीं" ॥ १४९ ॥ रोहिदास ह्मणे "जी ऋषि ! ॥ मी गहाण राहीन तुह्मांपाशीं ॥ पितृ-वचन-ऋणासी ॥ उत्तीर्ण होईन सर्वथा ॥ १५० ॥ ऋण, हत्या आणि वैर ॥ मेलिया न चुके हा निर्धार ॥ ह्यालागीं धरूनी शरीर ॥ जन्मोजन्मीं फेडिजे" ॥ १५१ ॥ परिसोनी बाळकाचीं वचनें ॥ ऋषि चमत्कारूनी ह्मणे ॥ एक-चित्तें हीं तिघेंजणें ॥ जालिया न चले श्रेष्ठाचें ॥ १५२ ॥ *** कीं ज्ञान वैराग्य एक मेळें ॥ असतां भवाचें भय पळे ॥ तेंवि भार्या, सुत, भूपाळ ॥ एक-चित्त जालिया ॥ १५३ ॥ आमुच्या तपाचिया राशी ॥ वेंचल्या ऐसें निज-मानसीं ॥ भावूनि ह्मणे नृपासी ॥ "आ-मुच्या देशीं न राहें" ॥ १५४ ॥ राजा ह्मणे "करुणा-मूर्ती ॥ काशी

---

१ मी(जीव देहधारी) अशी बुद्धि हाच दोष. २ व्यापारी.

नव-खंडांपरती ॥ तेथें जाऊनि भलत्या रिती ॥ ऋण तुमचें फेडीन॥१९५॥ एक मासाची अवधी ॥ दिधली पाहिजे कृपा-निधी" ॥ ऋषि ह्मणे "नेम-संधी[1] ॥ टळतां शापूनि जाळीन" ॥ १९६ ॥ "निकें[2]" ह्मणोनि नमूनि चरणां ॥ सव्य घालोनि प्रदक्षिणा ॥ सह-कुमर-स्त्रीयेशीं विपिना॥ निघतां, जाला आक्रान्त ॥ १९७ ॥ लोटला पौरजांचा पाळा[3] ॥ नेत्रीं उदकें ढळढळां ॥ करें पिटोनी कपाळा ॥ सद्गदीत बोलती ॥ १९८ ॥ ह्मणती "कैसा ब्राह्मण-ग्रहो ॥ नृप-चंद्रा लागला राहो[4] ॥ राजा दव-डुनी पुरी-नाहो ॥ होऊं पाहे दुरात्मा" ॥ १९९ ॥ वनिता सद्गदीत कंठीं॥ ऋषि-वदन पाहोनी दृष्टी ॥ व्यंकटा[5] करूनि भृकुटी[6] ॥ रोषें मोडिती आंगोळिया ॥ १६० ॥ राय अवलोकुनी जना ॥ ह्मणे "स्नेह असों द्या आह्मी वना ॥ जातों तुह्मी तपोधना ॥ मतें वर्तलें पाहिजे"॥१६१॥ राजा अवलोकी सदनाकडे ॥ पशु पक्षी तितुका रडे ॥ आहार विस-रोनी तोंडें ॥ शब्द करूं लागले ॥ १६२ ॥ वाजी वारण उंष्टरें[7] ॥ पयोधर्र-पशूंचीं खिल्लारें[8] ॥ शिकारी श्वापदें अपारें ॥ तींही गहिंवरें दाटलीं ॥ १६३ ॥ कनक-पंजरीं सारिका रावे ॥ हंस तित्तिर मयूर लावे ॥ त्यांतें सोडोनि ह्मणे जावें ॥ निज-स्थाना आपुलिया ॥ १६४ ॥ तयां सोडितां गगनोदरीं ॥ पक्षी बोलती मंजुळ-स्वरीं ॥ "आह्मां निरवूनी कवणा करीं ॥ केउता जासी स्नेहाळा" ॥ १६५ ॥ * * * नर-नाथ सांडोनि ममता ॥ तयां संबोखोनि[9] ह्मणे "आतां ॥ तुह्मांसी रक्षो अपर-धाता[10] ॥ प्रति-सृष्टीचा कौशिक" ॥ १६६ ॥ ऐसें बोलो-नियां वेगें ॥ बाहेर निघालीं त्रिवर्गें ॥ सालंकार देखोनि रागें ॥ विश्वा-मित्र धाविन्नला ॥ १६७ ॥ तारामती धरूनि हातीं ॥ "माझिया राज्यांतील संपत्ती ॥ भूषणें काढोनि मजप्रति ॥ देऊनी जावें वन-वासा" ॥ १६८ ॥ राजा रोहिदास तारामती ॥ नगर सांडूनी वनाप्रति ॥ गे-लिया पुढें कैसी गती ॥ वर्तली ते परियेसा ॥ १६९ ॥ * * * येरीकडे नगर-वासी ॥ दुःख-शोकें अधोवदनेंसी ॥ वि-योग-दुःखें कासा-विसी ॥ निज-सदनासी पातले ॥ १७० ॥ घोर वनांतरीं नृपति ॥ कुमर आणि तारामती ॥ रोहिदास धरूनि हातीं ॥ जातां कैसें वर्तलें

१ नेमलेली मुदत. २ बरें. ३ समूह. ४ राहु. ५ वांकड्या. ६ भिवया. ७ उंट. ८ दूध देणाऱ्या जनावरांचे कळप. ९ हाक मारून. १० प्रतिब्रह्मदेव.

॥ १७१ ॥ विश्वामित्रें तये वेळे ॥ कृतांत-जनका आज्ञापिलें ॥ ह्मणे "आजी द्वादश-कळे ॥ तापलें पाहिजे ममाज्ञा" ॥ १७२ ॥ कौशिक-दर्पें सहस्र-रश्मी ॥ तपों लागला तीव्र व्योमीं ॥ तेणें तेजें पर्वत भूमी ॥ उलों पाहे ते काळीं ॥ १७३ ॥ सर्वेंचि वरुणालागीं कोपें ॥ ह्मणे "येणें पंथें चालतां नृपें ॥ सरिता-सरोवरांचीं आपें ॥ नेऊनि शुष्क करावीं" ॥ १७४ ॥ केवढें ऋषीचें सामर्थ्य ॥ वरुणें केला निर्वारि पंथ ॥ कूप, सरिता, तडाग, समस्त ॥ आर्द्रता लोपली ॥ १७५ ॥ कांता कुमर चालतां पंथीं ॥ उष्णें करपली सुकुमार-कांती ॥ कडिये कुमर तारामती ॥ घेऊनी चाले नृप-संगें ॥ १७६ ॥ अंतर शोषलें तृषेनें ॥ तनु करपली उष्ण-किरणें ॥ तेणें कोमेजलीं वदनें ॥ देह घामें थबथबीत ॥ १७७ ॥ रोहिदास ह्मणे "जी! ताता ॥ तृषेनें प्राण जाईल आतां" ॥ ह्मणोनी कडेहुनी खालता ॥ पडोनी लोळे गडबडा ॥ १७८ ॥ माता ह्मणे रे "तान्हया! ॥ पैल वृक्षातळीं छाया ॥ तेथें बैसोनीयां तोया ॥ आणूनी पाजूं तुज लागीं" ॥ १७९ ॥ ह्मणोनि गेली तरु-तळीं ॥ तंव सूर्य-बिंब आलें मध्य-मंडळीं ॥ स्वल्प छाया दिसे मुळीं ॥ जाऊनि तेथें बैसली ॥ १८० ॥ राजा पाहे वनांतरीं ॥ कूप-सरिता-सरोवरीं ॥ बिंदु मात्र न दिसे वारी ॥ हृदय जैसें अधमाचें ॥ १८१ ॥ रायें शोधिलें सकळ वन ॥ कोठें न मिळे जीवन ॥ परतोनि आला नंदन ॥ होता जेथें मातेशीं ॥ १८२ भार्या पाहे राजाकडे ॥ मुख-सरोवर दिसे कोरडें ॥ उदक न देखोनि धेंडें ॥ पृथ्वीवरी टाकिलीं ॥ १८३ ॥ राजा अवलोकी तयांतें ॥ तंव धुळीमाजी जैसीं प्रेतें ॥ पल्लवें वारा घालुनी हातें ॥ स्पर्शोनि केलीं सावध ॥ १८४ ॥ कुमर ह्मणे "द्यावें जीवन" ॥ ऐकोनि रायें उभय नयन ॥ भरूनि ह्मणे स-खेद वचन ॥ "पुढें येई डोळसां" ॥ १८५ ॥ ऐसें बोलोनि उभय करीं ॥ कवळोनि चालतां पुढारीं ॥ विश्वामित्र वनांतरीं ॥ प्रकट जाला द्विज-रूपें ॥ १८६ ॥ जरेकरूनि व्यापिली वपू ॥ तेणें कंधरा प्राप्त-कंपू ॥ संहनन लवोनि जाला चापू ॥ आला खोकत टेंकित ॥ १८७ ॥ रायें देखोनि केलें नमन ॥ येरें दिधलें आशीर्वचन ॥ ह्मणे "तुझी कीर्ती परिसोन ॥ आलों एथें

१ यम-पिता, सूर्य ह्याला. २ निर्जल. ३ आईजवळ. ४ शरीरें. ५ हे सुरूपा. ६ शरीर. ७ धनुष्य.

स-काम" ॥ १८८ ॥ राजा ह्मणे "बोलिजे स्वामी" ॥ येरु ह्मणे "तीर्थ-वासी आह्मी ॥ भार्या सुत समागमीं ॥ चालतां चरण पोळती ॥१८९॥ जो देईल पाद-त्राणें ॥ त्यासी कल्याण नारायणें ॥ कीजे" ह्मणतां नर-भूषणें ॥ वसनें[1] वोपिलीं चरणींचीं ॥ १९० ॥ तिघें जणें चालतां चरणीं ॥ तळीं तापली धरणी ॥ माथां पोळती उष्ण किरणीं ॥ अंतर तृषेनें करपलें ॥ १९१ ॥ ऐशिया दुःखें चालतां पंथीं ॥ सुकुमार पाउलें पोळती ॥ फोड उठोनि उले[2] कांती ॥ नखें निघती बोटींचीं ॥ १९२ ॥ यापरी तिघें चालतां कष्टें ॥ तापस घाली अंव्हाटे ॥ पायीं रिघती पूर्ण कांटे ॥ आणि सराटे लागती ॥ १९३ ॥ सुकुमार बाळ ह्मणे "जी ताता!! ॥ आक्रांत[3] प्रळय मांडिला आतां ॥ ऋषि-ऋण न फेडितां ॥ सर्व जाऊं नरकासी" ॥ १९४ ॥ ऐसीं लंघितां वनोपवनें ॥ पुढें विश्वामित्रें वाटिका, जीवनें ॥ अति रमणीय प्रपा-स्थानें[4] ॥ मायामय निर्मिलीं ॥ १९५ ॥ विश्वामित्रें रमणीय धाम ॥ पुढें निर्मिलें मनोरम ॥ जें देखतां जाय श्रम ॥ दोष जैसे हरि-नामें ॥ १९६ ॥ *** सुवर्ण-पात्रीं भरूनि चंदन ॥ सु-वास वाळयाचें जीवन ॥ पाक-शाळेमाजी अन्न ॥ नाना-विध षड्रस ॥ १९७ ॥ ऐसिया स्थानीं हेम-मंचकीं ॥ मालती मोगरे चंपकी ॥ आरळ घातले हस्तकीं[5] ॥ पथिकांतें पहुडावया ॥ १९८ ॥ पुराण गीत धर्म-चर्चा[6] ॥ महिमा वर्णिती ईश्वराचा ॥ वारा न लगे श्रमाचा ॥ जया श्रवणीं पांथिका ॥ १९९ ॥ ऐसी ऋषी निर्मी पोहे ॥ नृप-वर दुरोनि पाहे ॥ जीवनालागीं लवलाहें ॥ जाता झाला पुढारां ॥ २०० ॥ सुत, कांता सांडुनी मागें ॥ माया-वनीं[7] पातला वेगें ॥ पोहे जाणुनियां नेघे ॥ राजा फिरे माघारा ॥ २०१ ॥ * * *ऐशिया परी प्रपा-मंदिर[8] ॥ सांडोनि जातां राजेश्वर ॥ तोय-पात्र ऋषीश्वर ॥ घेऊनि धांवे पाठीशीं ॥ २०२ ॥ ह्मणे "उभा राहें पांथिका ॥ श्रमें श्रांतलासी[9] घे उदका" ॥ राजा ह्मणे "हे धार्मिका ॥ सेव्य नव्हे सर्वथा ॥ २०३ ॥ अन्न-सत्रींचें भोजन ॥ धर्म-पोईचें उदक जाण ॥ सेवी त्याचें सु-कृत-धन ॥ जाऊनि होय महा-दोषी" ॥ २०४ ॥ ऋषी

---

१ जोडे. २ कातडें, त्वचा. ३ आड वाटेला. ४ पाणपोईचीं स्थलें. ५ मऊ बिछायत. ६ धर्माचा विचार. ७ इंद्रजालानें (गारुडीविद्येनें) निर्मिलेल्या अरण्यांत. ८ पाणपोईचें स्थान. ९ भागलास.

ह्मणे "तनु-भांडवल ॥ रक्षितां सु-कृत-धन जोडेल ॥ यालागीं बोलती वडील ॥ शरीर रक्षी तो धर्म" ॥ २०५ ॥ ऐसें बोलोनि धरिला करीं ॥ ह्मणे "चाल मम मंदिरीं ॥ स्नान सारूनि भोजन करीं ॥ नावेक शयनीं पहुडावें ॥ २०६ ॥ * * * शीतळ-चंदनीं घेइजे उटी ॥ सुमन-माळा घालिजे कंठीं ॥ परि-मळ-द्रव्यें तुह्मांसाठीं ॥ ठेविलीं तीं सेविजे ॥ २०७ ॥ वि-श्रांती पावल्या चित्तीं ॥ सुखें जाइजे आपल्या पंथीं" ॥ हें परिसोनियां नृ-पति ॥ बोले उदास मानसें ॥ २०८ ॥ "वि-श्रांति पावलों समस्त ॥ तुमच्या दर्शनें कृत-कृत्य" ॥ ऐसें बोलोनि नृप-नाथ ॥ शीघ्र चामेके पुढारां ॥ २०९ ॥ तारामती तया पाठीं ॥ चालतां झाली परम कष्टी ॥ पोई जाणोनियां दृष्टी ॥ मुरडोनियां चालिली ॥ २१० ॥ पोहे सोडूनियां सुंदरी ॥ जातां देखिली ऋषीश्वरीं ॥ तोय-पात्र धरूनि करीं ॥ पुढां येउनी ठाकला ॥ २११ ॥ ह्मणे "माये श्रमलीस पंथीं ॥ उष्णें करपली सुकुमार कांती ॥ चरण-कमळीं फोड दिसती ॥ अधर तृषेनें शोषला" ॥ २१२ ॥ ऐसें बोलोनियां तोंडें ॥ उदक-पात्र बोडवी पुढें ॥ येरी नेघोनियां मुरडे ॥ आपुल्या पंथें जावया ॥ २१३ ॥ येरीकडे आश्रमांत ॥ ऋषीनें केलें अत्यद्भुत ॥ माया-मय नृप-नाथ ॥ करूनि बैसवी मंचकीं ॥ २१४ ॥ ऋषी ह्मणे "वो पति-व्रते! ॥ तुझा पती पाचारी तूतें ॥ पैल पालेंवीतसे हातें ॥ मंचकीं बैसूनी मंदिरीं" ॥ २१५ ॥ येरी अवलोकी भीतरीं ॥ रायासि देखे मंचकावरी ॥ चरण-सेवा सुंदरी ॥ सुकुमार करीं कारितातीं ॥ २१६ ॥ * * * ऐसें अवलोकितां सती ॥ ह्मणे "हें काय घडलें श्री-पति ॥ अंधकारामाजी गभस्ती ॥ अडखळोनी पडियेला ॥ २१७ ॥ द्विश-द्वय-शताक्षें शिरीं ॥ वसुधा वाहिली सुमनापरी ॥ तो भार मानुनी सांडी जरी ॥ तरी हें ऐसें घडों ये ॥ २१८ ॥ दुष्ट-दंडना कमळा-पती ॥ अवतार धरितां भागे चित्तीं ॥ अस्तमान होतां फिरे गभस्ती ॥ तरी हें ऐसें घडों ये ॥ २१९ ॥ कीं पर्वत-मस्तकींचें जळ ॥ अधोपंथें धांवे तुंबळ ॥ तें परतोनि पावे मूळ ॥ तरी हें ऐसें घडों ये ॥ २२० ॥ कीं वेद-मर्यादा ब्राह्मण ॥ लंघुनी करी अनाचरण ॥ कीं पति-व्रता पति-वचन ॥ न मानी तरी हें घडों ये ॥ २२१ ॥

१ शरीर हेंच भांडवल. २ क्षणभर. ३ जाई. ४ हाताच्या खुणेनें बोलवीत आहे. ५ सूर्य. ६ ज्यास दोन हजार डोळे आहेत अशा शेषानें. ७ परत फिरेल.

कीं परम श्रोत्रिय संकटीं ॥ क्षुधेकरूनी होतां कष्टी ॥ अ-वर्ण-घरीं दोटो-दोटी[1] ॥ भोजन करी तरी हें घडों ये ॥ २२२ ॥ तैसा राजा सूर्य-वंशी ॥ धर्म-शील सत्व-राशी ॥ क्लेश पावतां पोईशीं ॥ विश्रामेल हें घडेना ॥ २२३ ॥ असो मी तंव न घें जीवन" ॥ ह्मणोनि केलें पुढारां गमन ॥ विश्वामित्र ह्मणे "कोण ॥ सत्व इये सतीचें" ॥ २२४ ॥ मागें पाहे जंव कौशिक ॥ तंव येतां देखिलें बालक ॥ श्रमें शोषलें वदनांबुजक[3] ॥ अंतर तृषेनें करपलें ॥ २२५ ॥ धांवोनि काडिये घेतलें ॥ कर-तळें मुख कुरवाळिलें ॥ सुंदर सुकुमार पाउलें ॥ पाहतां फोड दीसती ॥ २२६ ॥ ह्मणे "श्रमलासी चालतां पंथीं ॥ या पोहेसी करीं वि-श्रांती ॥ उदक प्राशूनियां पुढती ॥ गमन करीं बाळका" ॥ २२७ ॥ रोहिदास ह्मणे "स्वामिया ॥ आह्मी न शिवों ऐशिया तोया ॥ कलंक लागेल आमुचिया ॥ सूर्य-वंशालागुनी" ॥ २२८ ॥ ह्मणोनि घातलें दंडवता ॥ "दुरी अंतरलीं माता-पिता ॥ तरी कृपा करूनि आतां ॥ आज्ञा दिधली पाहिजे" ॥ २२९ ॥ ऋषीप्रती बोलोनि ऐसें ॥ गमन केलें रोहिदासें ॥ विश्वामित्र निज-मानसें ॥ वोवाळीत बाळका ॥ २३० ॥ ऐशिया सत्व-सवित्यापुढें ॥ आमुचें तप खद्योत बापुडें ॥ वृथा सु-कृत हारविलें तोंडें ॥ प्रतिज्ञा करूनि सर्वथा ॥ २३१ ॥ अ-साध्य जाणूनि भू-पाळ-सत्व ॥ कौशिक कोपला अत्यद्भुत ॥ भू-तळीं सृष्टी करावया हुत ॥ जाणो शंकर कोपला ॥ २३२ ॥ येरीकडे वसुधा-पती ॥ पोहे लंघुनी जातां पंथीं ॥ तयामागें तारामती ॥ कवळोनि चाले पुत्रातें ॥ २३३ ॥ महा-घोर-वनांतरीं ॥ चालतां झाली कैशी परी ॥ चित्त देऊनियां चतुरीं ॥ श्रवण केलें पाहिजे ॥ २३४ ॥ विश्वामित्रें जाऊनि पुढें ॥ वणवा लाविला चहूंकडे ॥ जळों लागलीं उभीं झाडें ॥ श्वापद-पक्ष्यां आकांत ॥ २३५ ॥ धूम्रें दाटलें अंबर ॥ भडके उठती भयंकर ॥ तयामाजी राजेश्वर ॥ सह-परिवारें सांपडला ॥ २३६ ॥ ज्वाळा लागती शरीरा ॥ तेणें पोळती चर-चरा ॥ नेत्र आणि घ्राण-द्वारां ॥ धूम लागे तीक्ष्ण ॥ २३७ ॥ विश्वामित्रें काय केलें ॥ राया रोहिदासा चुकविलें ॥ तारामतीतें सार्वोइलें[4] ॥ ज्या वणवियामाझारीं ॥ २३८ ॥ मागें पाहे तारामती ॥ पुत्र न देखोनी पडली क्षिती ॥ पुढें पाहे तंव नृपती ॥ तोही तीतें दिसेना ॥ २३९ ॥

१ नीच जातीचा मनुष्य. २ लगट करून मुद्दाम. ३ मुखकमल. ४ साह्य केलें.

ह्मणूनि लोकें भू-तळवटीं ॥ आक्रंदोनी कपाळ पिटी ॥ ह्मणे "कट कटा लल्लाटीं ॥ काय लिहिलें कळेना" ॥ २४० ॥ वणवियामाजी जळोनि मेले ॥ ऐसें हृदयामाजी भाविलें ॥ लल्लाट पिटोनि कर-तळें ॥ शंख-स्फुरणें[1] करीतसे ॥ २४१ ॥ ह्मणे "बाळा रोहिदासा । भेटी देईं बा पाडसा ॥ तुज वेगळ्या दाही दिशा ॥ वोस वाटती मजलागीं ॥ २४२ ॥ अहा सूर्य-वंश-चूडा-रत्ना[2] ॥ माझिया प्राण-पती निधाना ॥ मजवेगळे सायुज्य-सदना[3] ॥ भोगावया गेलेती ॥ २४३ ॥ मज सांडूनी भव-पुरीं ॥ पेणें[4] केलें दुरीच्या दुरी ॥ कवण अपराध माझिये शिरीं ॥ भेटी देउनी सांगिजे ॥ २४४ ॥ नातरी वैधव्य-दोषाचा मळ ॥ स्पर्शों नेदीं मी अळुमाळ ॥ युगासमान वाटे पळ ॥ ह्मणोनी अनळ प्रार्थिला ॥ २४५ ॥ जया अनळें दाहिला पती ॥ तया वोपीन वपु आहुती" ॥ मनेंची सौभाग्य-संपत्ती ॥ वर्षती झाली पावकीं ॥ २४६ ॥ ब्रह्म-रूप भाविला वन्ही ॥ धर्म-शिळे उभी राहुनी ॥ उडी टाकावी तंव ते क्षणीं ॥ प्रगट झाला कौशिक ॥ २४७ ॥ वणवा विझवुनी आंगें ॥ सतीसमीप पावला वेगें ॥ ह्मणे "तूं कवण कवणाची सांगें ॥ किमर्थ आलीस काननीं" ॥ २४८ ॥ येरी ह्मणे "आह्मी पथिक ॥ माझा पति आणि बाळक ॥ या वणवियामाजी देख ॥ जळोनि मेले कळेना ॥ २४९ ॥ तुह्मीं देखिले असती जरी ॥ कृपेनें सांगिजे उत्तरीं" ॥ ऋषी ह्मणे "वो वनांतरीं ॥ जळोनि पडलीं दोन शवें ॥ २५० ॥ एक पुरुष एक कुमर ॥ जळोनि पडिले लोथें[5] शरीर" ॥ ऐसें परिसतां अंतर ॥ कपोंनि गेलें तियेचें ॥ २५१ ॥ ऋषि ह्मणे "माझियासवें ॥ येशील तरी दावीन शवें" ॥ ऐसें बोलोनि लघु-लाघवें ॥ प्रेतें[6] निर्मिलीं वनांतरीं ॥ २५२ ॥ तारामतीस नेऊनी तेथें ॥ दाविता झाला उभय प्रेतें ॥ त्वचा जळोनि पडलीं व्यस्तें ॥ हस्त पाद पसरूनी ॥ २५३ ॥ ओळखोनि पति-पुत्रांचीं मडीं ॥ उभय हस्तें हृदय ताडी ॥ शंख-स्फुरण करी तोंडीं ॥ लोकें क्षिती गडबडा ॥ २५४ ॥ अवलोकुनी पतीचें मडें ॥ ह्मणे "वल्लभा! पाहें मजकडे ॥ रुसणें सांडोनि बोलिजे तोंडें ॥ गुज-गोष्टी मजसवें ॥ २५५ ॥ मैंजवेगळें[7] उदक-पान ॥ तुह्मासी लागे विषासमान ॥ जीवींचें गुह्य वचन ॥ अ-खंड सांगा मजलागीं

१ शंखध्वनि. २ सूर्यवंशाचा शिरोमणि, म्ह० त्यांत श्रेष्ठ. ३ मुक्तीच्या घराला. ४ गमन. ५ प्रेत. ६ प्रेतें. ७ मजशिवाय.

॥ २९६ ॥ ते तुह्मीं आजी कवणा गुणें ॥ क्रोध धरिला अंतःकरणें ॥ मौन धरूनियां वचनें ॥ कां न बोला मजसवें" ॥ २९७ ॥ रोहिदास कवळोनी पोटीं ॥ लल्लाट मेळवी लल्लाटीं ॥ शोक करितां श्वापदें दृष्टी ॥ देखोनि गहिंवरें दाटलीं ॥ २९८ ॥ "कवणा घालूं मी भोजन ॥ कवणा वोपूं स्तन-पान ॥ कडिये घेऊनी वचन ॥ बोलों आतां कवणाशीं" ॥ २९९ ॥ ऐसा विलाप करितां सती ॥ अस्तमाना गेला गभस्ती ॥ ऋषि ह्मणे "आतां किती ॥ शोक करिशी शवांचा ॥ २६० ॥ प्रेतें कवळूनी काय फळ ॥ निघोनि[1] गेला हंस नीळें ॥ वृथा पिटिशी कपाळ ॥ शीण वाटे ऐकतां ॥ २६१ ॥ आह्मीं परिशिली एक मात ॥ तुह्मांस ऋण असे किंचित" ॥ येरु ह्मणे "जी ! सत्य सत्य ॥ देणें असे ऋषीचें" ॥ २६२ ॥ येरु ह्मणे "पतीचें ऋण ॥ फेडिते पतिव्रता जाण ॥ तेणें अ-क्षय स्वर्ग-भुवन ॥ भोगावया जोडेल ॥ २६३ ॥ आतां प्राप्त जाली निशी[2] ॥ श्वापदें भक्षिती तुजसी ॥ शेखीं भोगाल नरकाशी ॥ घडे दोषें ऋणाच्या ॥ २६४ ॥ आमच्या गृहीं क्रमुनी निशी ॥ प्रभातीं अग्नि देणें शवांसी ॥ भलतियापरी पति-ऋणाशी ॥ हरुनी स्वर्गा धाडिजे ॥ २६५ ॥ तारामती ह्मणे "दयाळा ॥ केवीं सांडुनी पती आणि बाळा ॥ धणीवरी[3] पाहेन डोळां ॥ मुख-कमळें दोघांचीं" ॥ २६६ ॥ ऐसें ऐकूनियां वचन ॥ अ-दृश्य झाला तपोधन ॥ कौशिक ऋषीनें विंदाण[4] ॥ काय केलें वनांत ॥ २६७ ॥ घोर दाटली इंदु-वल्लभा[5] ॥ माजी उडु-गणें[6] दाविती शोभा ॥ पि-शाच-श्वापदांची सभा ॥ प्रेतें देखोनी पातली ॥ २६८ ॥ तयांमाजी वि-श्वामित्र ॥ व्याघ्र-रूप धरूनी क्रूर ॥ महा-भयानक पसरोनि वक्त्र ॥ झेंप घाली अवचितीं ॥ २६९ ॥ सतीपुढोनि उभय प्रेतें ॥ वोढूनि नेलीं पँरौतें[7] ॥ उदर फाडोनि अंत्रें[8] ॥ काढूनी टाकी बीभत्स[9] ॥ २७० ॥ दृष्टी लावुनी सतीकडे ॥ मांस भक्षीतसे तोंडें ॥ रागें गुर्गुरत पुढें ॥ भय दावी क्षण क्षणा ॥ २७१ ॥ तारामती ह्मणे "गा ! श्री-पती ॥ धांव धांव या आकांतीं ॥ कैशी प्राप्त झाली गती ॥ ऐशी वैरिया होऊं नये ॥ २७२ ॥ अनळें दाहिलें उभय रत्नां ॥ शेखीं प्राप्त व्याघ्र-वदना ॥ आतां मा-

१ आत्मरूपी हंस पक्षी, शरीर हेंच घरटें (नीळ=नीड) सोडून गेला. २ रात्र. ३ तृप्ति होईपर्यंत. ४ कपट. ५ चंद्रप्रिया रात्र. ६ तारा-गण. ७ पलीकडे दूर ८ आंतडीं. ९ चिळस येईल अशा रीतीनें.

झियाही प्राणा ॥ न सोडी हा सर्वथा ॥ २७३ ॥ जन्मल्या देहासी मरण ॥ कदां न चुके ब्रह्म-वचन ॥ परी त्या ब्राह्मणाचें ऋण ॥ फिटलें नाहीं आमुतें ॥ २७४ ॥ असो पुढें जन्म घेतां ॥ ऋषि-ऋण फेडूं सर्वथा ॥ मी पतिसवें पति-व्रता ॥ गमन करीन अ-विलंबें" ॥ २७५ ॥ ह्मणवुनी नयन झांकिले ॥ पंच-प्राणांतें आकर्षिलें ॥ प्राण द्यावा तंव सूचलें ॥ ज्ञान-दृष्टी कौशिका ॥ २७६ ॥ तारामती सांडील प्राण ॥ आमुचें जाईल प्रतिज्ञा-वचन ॥ ह्मणोनि आणी दोघे जण ॥ पति पुत्र तीपुढें ॥ २७७ ॥ कैंचा व्याघ्र कैंचा वणवा ॥ जैसा मृगांब्धींचा हेलावा ॥ कीं दुष्ट स्वप्न भोगितां जीवा ॥ वोडंभरीसारिखें ॥ २७८ ॥ राजा ह्मणे "हो! अंगने! ॥ तुजलागीं हिंडलों वनें ॥ बहुत श्रमलीस तृषेनें ॥ ह्मणोनी एथें बैसलीस" ॥ २७९ ॥ तारामतीनें लोचन ॥ उघडितां देखिले दोघेजण ॥ धाउनी दिधलें आलिंगन ॥ शोक करी आक्रोशें ॥ २८० ॥ राजा ह्मणे "सौभाग्य-सरिते ॥ किमर्थ शोक सांग मातें" ॥ येरी ह्मणे "तुह्मांतें ॥ पुनर्जन्म देखिलें ॥ २८१ ॥ तुह्मी जळोनी मेलेति वणवा ॥ कवळोनी बैसल्यें उभय शवां ॥ परम दुःख वाटलें जीवा ॥ शंका वाटे सांगतां ॥ २८२ ॥ अकस्मात् व्याघ्रें झेंपू ॥ घालोनी नेल्या दोन्ही वपू ॥ भयें मातें भरला कंपू ॥ मृत्यु-समयो वाटला ॥ २८३ ॥ यालागीं झांकले नयन ॥ हृदयीं स्मरला नारायण ॥ परिसोनी तुमचें वचन ॥ नेत्र उघडोनी पाहिलें" ॥ २८४ ॥ राजा ह्मणे वैकुंठ-पाळ ॥ ऐशींच विघ्नें भंगुनी सकळ ॥ मोक्ष-पदीं स्थापील अढळ ॥ सत्व देखोनी आमुचें" ॥ २८५ ॥ असो तिघे मिळोनी पंथीं ॥ चालतां कष्ट पावलीं रातीं ॥ भयानक वनें लंघिती ॥ नद नदिया भयासुर ॥ २८६ ॥ यापरी चालतां मध्य-रात्रीं ॥ पुढें देखिली वोस नगरी ॥ जे कां पिशाचादि खेचरीं ॥ आणि श्वापदीं वसविली ॥ २८७ ॥ * * * ऐसेपरी वोस नगर ॥ लंघूनि जातां पद्मिनी-वर ॥ मुख दावितां दिन-कर ॥ पळत गेली तम-शोभा ॥ २८८ ॥ यापरी लोटला एक मास । राजा न लभे सुखाचा लेश ॥ दुःखावेगळें निमिष ॥ जाऊं नेदी कौशिक ॥ २८९ ॥ भू-पाळ-

१ मृगजलसागराचा. २ लाट. ३ राक्षसी माया, गारुडी विद्या. ४ आकाशांत फिरणारे. ५ कमलिनीचा पति (सूर्य).

सत्व शुद्ध-रत्न ॥ कौशिक-कोप न गणी घन[1] ॥ मशक-नाशकाच्या प्र-भंजनें[2] ॥ मेरु जैसा न हाले ॥ २९० ॥ *** असो सहकुमर कांता नृ-पती ॥ परम कष्टें चालतां पंथीं ॥ मोक्ष-दायक पुरी अवचिती ॥ वाराणशी देखिली ॥ २९१ ॥ *** जिये नगरीं अ-मर-गण ॥ जन्म इच्छिती पावोनी मरण ॥ मग इतरांचा पाड कोण ॥ निधनें लाहिजे मोक्षातें ॥ २९२ ॥ जे कां नव खंडांवेगळी ॥ पंच-क्रोशी[3] वसुधा-तळीं ॥ जेथें वसे चंद्र-मौळी ॥ द्यावया मोक्ष जगातें ॥ २९३ ॥ लक्ष चौऱ्यासी जन्म-भ्रमण ॥ चक्रीं घातले जीव नाना ॥ जन्म न चुके चतुरानना ॥ पंच-वदनावांचूनी ॥ २९४ ॥ ते पुरी देखोनी भू-पाळें ॥ सष्टांग लोटांगण घातलें ॥ पुढें चालतां देखिलें ॥ तीर भागीरथीचें ॥ २९५ ॥ *** तया सुर-सेव्य गंगा-जळीं ॥ स्नान करूनी चंद्र-मौळी ॥ पूजा बांधूनी कमळीं ॥ बद्धांजली स्तवितसे ॥ २९६ ॥ "जय जय कैलास-गिरि-नायका ॥ कर्पूर-गौरा ! कामांतका[4] ! ॥ त्रि-गुण-त्रि-पुर-भेदका ! ॥ वृषभ-ध्वजा ! महेशा ! ॥ २९७ ॥ जय जय भक्त-काम-कल्प-द्रुमा ! ॥ रमा-रमण-विश्राम-धामा[5] ॥ वैराग्य-मुकुटींच्या ललामा[6] ! ॥ नील-ग्रीवा ! जटाधरा !" ॥ २९८ ॥ स्तवूनि पूजूनि विश्व-नाथा ॥ विनयें चरणीं ठेविला माथा ॥ देउळाबाहेरी नृप-नाथ ॥ निघतां कैसें वर्तलें ॥ २९९ ॥ कौशिकें प्रकटोनी देउळीं ॥ नृप वोढिला धरुनी अंजली ॥ "तुतें शोधितां मही-तळीं ॥ आजी एथें देखिलें ॥ ३०० ॥ जरी द्यावया नव्हतें धन ॥ तरी कां केलें वाग्बंधन[7] ॥ याचक शिणवूनि दान ॥ केलियाचें फळ काय ॥ १ ॥ मी तों न सोडीं एक कवडी ॥ तुतें घालीन बांदवडी[8] ॥ काय नेणशी माझी प्रौढी ॥ करीन वेडीं सुरासुरें" ॥ २ ॥ राजा ह्मणे "दया-सागरा ॥ आंवरा क्रोध-हय वाग्दोरीं ॥ आजी अस्त होतां भास्करा ॥ देईन शरीरा विकूनी ॥ ३ ॥ अस्ताचळा वासर-मणी ॥ न जातां फेडीन ऋण ॥ जरी नव्हे सत्य वचन ॥ तरी शापूनी भस्म करीं" ॥ ४ ॥ ऐशिया परी तपोतेजा ॥ शांतवूनी बैसवी राजा ॥ करींची मुद्रिका काढिली वोजा ॥ जे त्रिशंकु[9]-राय-बोटींची

---

१ घण. (लोहाराचा.) २ चिलटाला उडविणाऱ्या वाऱ्यानें. ३ पांच कोसांचें क्षेत्र. ४ मदनाचा नाश करणाऱ्या. ५ लक्ष्मीपतीस विश्रांति-स्थान अशा. ६ भूषण-रूपा. ७ वचन देऊन बांधून घेणें. ८ बंदीस. ९ हरिश्चंद्राच्या बापाचें नांव.

॥ ५ ॥ ते देऊनी घेतलें तृण ॥ आपणासहित जाया नंदन ॥ माथां बांधुनीयां वचन ॥ खालावूनी चालिला ॥ ६ ॥ * * * छाया-पती-वंश-मंडण[1] ॥ चाले माथां बांधोनी तृण ॥ सरिसीं पवित्र जाया नंदन ॥ फिरे पाटणीं[2] आह्निकार्थे ॥ ७ ॥ पुरी फिरवूनी शेवटीं ॥ कौशिकें आणिलीं हाटवटीं[3] ॥ राज-लक्षणें देखोनी दृष्टी ॥ विस्मय पोटीं जगाच्या ॥ ८ ॥ ह्मणती हा हरिश्चंद्र नृपती ॥ दुजी सुकुमार तारामती ॥ पुत्र तिचा उत्तम-कीर्ती ॥ रोहिदासासारिखा ॥ ९ ॥ एक ह्मणती "यथार्थ वचन ॥ रायें ओपिलें राज्य-दान ॥ दक्षिणेलागीं ब्राह्मण ॥ चौथा दिसे कौशिक ॥३१०॥ ऐशी परस्परें मात ॥ प्रकट झाली नगरांत ॥ ऐकोनि धाविन्नले समस्त ॥ धनवंत धनेशीं ॥ ११ ॥ तारामती ह्मणे "प्राणेश्वरा ! ॥ प्रथम विकूनि मम शरीरा ॥ उरलिया धनालागीं कुमरा ॥ वोपोनि शांतवीं ऋषीतें" ॥ १२ ॥ तंव रोहिदास पितृ-चरणीं ॥ मस्तक ठेवूनि, उभय पाणी ॥ जोडोनि बोले विनय-वाणी ॥ ते तूं ऐकें कुरु-वर्या ॥ १३ ॥ "प्रथम माझिया धनारविंदें[4] ॥ कौशिक-मौळीं पूजा बांधें ॥ जेणें पुत्रपणाचीं बिरुदें ॥ वदनीं विबुधें[5] वानिजे" ॥ १४ ॥ ऐकोनी दोघांचीं उत्तरें ॥ आश्चर्य मानिलें ऋषीश्वरें ॥ मग ह्मणे "तुमच्या शरीरें ॥ ऋण कैसें फिटेल ॥ १५ ॥ नृपांगीं दोन तुकें[6] ॥ एक तुक नृप-नायिके[7] ॥ अर्द्ध उरलिया बाळक ॥ विकूनि द्यावें देहासीं" ॥ १६ ॥ कर्म-रेखा करूनी मान्य ॥ अंगना-मस्तकीं बांधी तृण ॥ * * * तव काळकौशिक तया क्षणा ॥ ग्राहक आला सुंदरी ॥ १७ ॥ तो परम पवित्र श्रोत्री ॥ सदाचारी अग्नि-होत्री ॥ धर्म-शाळे अन्न-सत्रीं ॥ पाकालागीं घेतसे ॥ १८ ॥ पवित्र तारामतीचें तुक ॥ तुकोनि दिधलें शुद्ध कनक ॥ राजांगनेसी काळकौशिक ॥ घेऊनी जातां आश्रमा ॥ १९ ॥ रोहिदास ह्मणे "जी ताता ॥ मातृ-स्नेहें कळवळ चित्ता ॥ भेटोनि येईन मागुता ॥ वेळ न लागतां क्षणमात्रें" ॥ ३२० ॥ राजा ह्मणे सद्गद वचनें ॥ "भेटोनि मागुती शीघ्र येणें" ॥ मातृ-पाठीं धांवतां तेणें ॥ आलें देखे बाळक ॥ २१ ॥ उभी राहुनी वेल्हाळा ॥ पोटेशीं कवळूनी बाळा ॥ स्तन

१ छाया म्ह. सूर्याची बायको, तिचा पति सूर्य, त्याच्या वंशाचें भूषण. २ शहरांत. ३ बाजारांत. ४ द्रव्यरूप कमळानें. ५ शाहण्यानें. ६ भार, वजन. ७ राजस्त्री तारामती, तिला.

वाळोनि मुख-कमळा ॥ कुरवाळोनी बुझावी ॥ २२ ॥ ह्मणे "बाळका कुळ-भूषणा ॥ तुझा वि-योग न साहवे प्राणा ॥ परी तापस-दक्षिणेचिया ऋणा ॥ नेदूं कैशी तुजवीण" ॥ २३ ॥ आंसवें भरुनी नयन ॥ हा हा शब्दें करी रुदन ॥ पर-ताप-क्लेशें सज्जन ॥ नवनीत तैसे वितुळती ॥ २४ ॥ काळकौशिक ह्मणे "माते ॥ स्नेह सांडूनि चालिजे चित्तें ॥ कृपा केलिया कमळा-कांतें[1] ॥ योग होईल दोघांचा" ॥ २५ ॥ येरी ऋषीचे पाद-पद्मीं ॥ नमूनि ह्मणे "तात स्वामी ॥ माझें बाळक घ्यावें तुह्मीं ॥ सेवा करील चरणाची" ॥ २६ ॥ करुणा येतां ब्राह्मणोत्तमा ॥ अर्द्ध तुक वोपिलें हेमें[2] ॥ कुमारासहित राज-भामा[3] ॥ स्वकीय धामा आणिली ॥ २७ ॥ तुकें दोन उरलें ऋण ॥ यालागीं रायें घेतलें तृण ॥ माथां बांधोनी आ-पण ॥ उभा ठेला हाटवटीं ॥ २८ ॥ नगर-वासी नारी नर ॥ देखतां नयनीं ढाळिती नीर ॥ ह्मणती "चंडाळ ऋषीश्वर ॥ विकाया नृप घा-तला" ॥ २९ ॥ मात फांकली नगरीं ॥ वीरबाहो दुराचारी ॥ श्वपचें[4] यातीचा प्रेत-पुरी- ॥ नाथें[5] जाणा प्रत्यक्ष ॥ २३० ॥ तामस तनूची दुर्गंधी ॥ विशाळ रूप ताल-स्कंधी ॥ तया देखोनी सज्जन-मांदी ॥ दुरी ठेली पहात ॥ ३१ ॥ होम-शाळेमाजी श्वान ॥ कीं ग्रहणीं सिंहिका-नंदन[6] ॥ धन-कुंभीं पिशाच-गण ॥ प्रकटे तैसा पातला ॥ ३२ ॥ तया डोंबा-चिये गृहीं ॥ धनालागीं मर्यादा नाहीं ॥ गंगा-तटीं प्रेत-दाही ॥ द्रव्य वोपिती तयातें ॥ ३३ ॥ डोंब ह्मणे "गा ! साचें ॥ काय मोल सांग याचें ॥ येरु ह्मणे "देहाचें ॥ दोन तुकें सुवर्ण" ॥ ३४ ॥ ऐसें बोले तो कौ-शिक ॥ डोंबें तुकोनी दिधलें कनक ॥ नृपा नेतां सकळ लोक ॥ शोक करिती आक्रोशें ॥ ३५ ॥ हरिश्चंद्र पवित्र परम ॥ त्यासही प्राप्त कर्म ॥ भोगणें घडे धाम ॥ अंत्यजाचें अ-पवित्र ॥ ३६ ॥ श्वपच-गृहा पवित्र नृपति ॥ चालतां मार्गीं पसरल्या अस्थी ॥ गळत-रक्त चर्में वाळती ॥ दुर्गंधी घ्राणीं बैसली ॥ ३७ ॥ अस्थी चुकवुनी ठेवी पाय ॥ तंव देखिलें डोंबालय ॥ रत्न-खचित हाटकमय[7] ॥ अति रमणीय साजिरें ॥ ३८ ॥ * * * ऐशियापरी श्वपच-धाम ॥ ऐश्वर्य मनोरम ॥ जेवीं कां पैशुन्याचें नाम ॥ दयाळ ऐसें बोलिजे ॥ ३९ ॥ तया धामासी खरी पद्मिनी ॥ रूप-ला-

१ लक्ष्मीपतीनें. २ सोनें. ३ राजस्त्री. ४ चांडाल (कुत्रीं शिजवून खाणारा). ५ यम=प्रेत+पुरी+नाथ. ६ राहु (सिंहिका-पुत्र). ७ खाटिकाचें.

वर्ण्य चातुर्य-खाणी ॥ उभी वल्लभा लक्षित नयनीं ॥ वेष्टित दासी-दश-केशीं ॥ ३४० ॥ वल्लभापाठीं राज-चिन्हीं ॥ पुरुष देखोनी भाविलें मनीं ॥ प्रेत-दहनालागीं कोणी ॥ धन घेउनी पातला ॥ ४१ ॥ हर्षें उतरोनीं लवलाहें ॥ बाहेर येऊनी जंव पाहे ॥ तंव राजा कवळोनी बाहे ॥ वीरबाहु आणित ॥ ४२ ॥ आदरें बोलावूनि कांते ॥ नृप वोपिला धरूनि हातें ॥ ह्मणे "काज सांगिजे यातें ॥ बाह्यवर्तीचें सर्वदा" ॥ ४३ ॥ ते ह्मणे "हा रोड रोगी ॥ याच्या कामा लागो आगी ॥ शक्ती कैंची याचे अंगीं ॥ स-जीव प्रेता आणिलें" ॥ ४४ ॥ रागें आणूनि घागरी ॥ ठेविली नृप-वराचे शिरीं ॥ ह्मणे उदक आणीं झडकरी ॥ भागीरथी गंगेचें ॥ ४५ ॥ कुंभ घेऊनि भू-पाळ ॥ भरी भागीरथीचें जळ ॥ कौशिकें येऊनि मांडिला छळ ॥ तयावेळीं रायाचा ॥ ४६ ॥ कौशिकें वाटेशीं निवाडें ॥ येऊनी मांडिला दगड ॥ हातें लोटोनि देतां पडे ॥ तोंडघशीं पालथा ॥ ४७ ॥ शरीर थरथरां कांपत ॥ अंत्यजें देखिला येत ॥ कोपा चढला अत्यद्भुत ॥ धांवोनि मारी चँडकणा ॥ ४८ ॥ वृथा पोशिलासी पुष्ट ॥ प्रथम मुहूर्तीं फोडिला घट ॥ तुझेनी न होती कष्ट ॥ तरी कां आह्मां नागविलें" ॥ ४९ ॥ राजा ह्मणे विशाळ घागरी ॥ भरूनि गेलों जी ! चांचेरी ॥ कोप सांडोनि मजवरी ॥ क्षमा केली पाहिजे" ॥ ३५० ॥ मग दुजी घागरी लहान ॥ देऊनि ह्मणे "भरीं रांजण ॥ हे फोडिशी तरी प्राण ॥ घेईन तुझा तात्काळीं" ॥ ५१ ॥ दुजा कुंभ घेउनी माथां ॥ शीघ्र पाणी भरूनी आणितां ॥ रांजणीं जाउनी गुप्तता ॥ फोडी तत्वतां बुडुखीं ॥ ५२ ॥ उदयापासोनी अस्तवरी ॥ राजा कष्टें उदक भरी ॥ बिंदुमात्र न थारे वारी ॥ अभिषेक-पात्रासारिखें ॥ ५३ ॥ * * * ऐसे परी तो नृप-राज ॥ क्लेश पावे करितां काज ॥ अस्ताचळा मित्र पंकज ॥ जातां विनवी अंत्यजा ॥ ५४ ॥ वर्णाश्रमांचा सेतु न ढळे ॥ स्वामी-सेवेचा पंथ चाले ॥ ऐसें पाहिजे केलें ॥ अन्न-दानें स्वामिया" ॥ ५५ ॥ अंत्यजें जाउनी आपण ॥ नृपा वोपिलें शुष्कान्न ॥ भार्गव-शाळेचें भांजन ॥ आणि इंधनें आज्यादि ॥५६॥

१ दाहा (दसक). २ हात. ३ बाहेरचें. ४ तोंडांत मारणें. ५ खडकाळ जागा; अडखळत. ६ पंकजमित्र (सूर्य). ७ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र हे चार वर्ण आणि ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, व संन्यास हे चार आश्रम. ८ मर्यादा. ९ कुंभार. १० पात्र. ११ सर्पण, जळण.

नृप सु-स्नात पदरीं ॥ घेऊनी गेला गंगा-तीरीं ॥ स्नान सारुनी सामुग्री ॥ घेउनी पाक सारिला ॥ ५७ ॥ हृदय-स्थ-देवार्चन ॥ करूनी पात्रीं वोगा-रिलें अन्न ॥ ग्रास काढुनी वदन ॥ तृप्त केलें अग्नीचें ॥ ५८ ॥ * * * ग्रास घालावा जंव वदनीं ॥ तंव ब्राह्मण-वेशें कौशिक मुनी ॥ तेथें पा-तला भोजनीं ॥ इच्छा धरुनी क्षुधार्थी ॥ ५९ ॥ उदर-पृष्ठीची घडी ॥ करूनी चरणांची वेंगडी ॥ झोंक सांवरितां दंडीं ॥ शब्द तोंडीं न बोलवे ॥ ॥ ३६० ॥ कर-संकेत देउनी मुखा ॥ देखोनि दया नृप-नायका ॥ ह्मणे "त्रैलोक्य-नायका ॥ स्नान कीजे स-त्वर" ॥ ६१ ॥ स्नान सारितांच ब्राह्मण ॥ नृपें द्विभागिलें अन्न ॥ एक वोपी मुनीलागुन ॥ एक ठेवी आपणा ॥ ६२ ॥ ब्राह्मण देखोनि क्षुधार्ती ॥ राजा ह्मणे "इतुकेन तृप्ती ॥ कैशी पावेल हे मूर्ती" ॥ ह्मणोनि मागें राहिला ॥ ६३ ॥ ब्राह्मण बैसोनी पात्रीं ॥ जेवितां मिटक्या मारी वक्त्रीं ॥ ह्मणे "बहुतां दिवशीं नेत्रीं ॥ आजी अन्न देखीलें" ॥ ६४ ॥ स्वकीय भाग तो भ-क्षिला ॥ दुजीयाशीं नेत्र लाविला ॥ नृपें जाणूनी पात्र गोळा ॥ करूनि वोपिला स्व-भाग ॥ ६५ ॥ तृप्ति पावोनि ऋषीश्वर ॥ उठिला देवोनि ढेंकर ॥ उदक-आहार नृप-वरें ॥ चार अंजली सेविल्या ॥ ६६ ॥ पटका कसोनि कासेशीं ॥ सदा सादर सेवेसी ॥ भोजन-काळीं कौशिक ऋषी ॥ येउनी अन्न भक्षित ॥ ६७ ॥ निराहार शक्ति-हीन ॥ दिसे जैसा रंक दीन ॥ काज न होतां धांवोन ॥ बळें दासी [३]ठुमसिती ॥ ६८ ॥ ऐशा परी तारा-र[४]मक ॥ सेवा करितां अब्द एक ॥ भरी डोंबाघरीं गंगोदक ॥ करी भोजन [५]अर्कांतीं ॥ ६९ ॥ दासी पाहाती रांजणीं ॥ बिंदुमात्र न दिसे पाणी ॥ नृप ताडूनीयां मूर्ध्नीं ॥ कुंभ देउनी धाडिला ॥३७०॥ नि-बिड तमाचिया पोटीं ॥ चालतां पंथ न दिसे दृष्टी ॥ कुंभ भरुनी परम कष्टीं ॥ आणुनी पाजी स्वामिया ॥ ७१ ॥ तंव वीरबाहूची अंगना । ह्मणे "त्यासी ठेवावें स्मशाना ॥ काज करितां सदना ॥ योग्य नव्हे आमुच्या" ॥ ७२ ॥ अयोध्या-पाळ पवित्र नृ-पति ॥ डोंबें रक्षणा ठेविला प्रेतीं ॥ मसण-खांब ऐसें ह्मणती ॥ नाम त्याचें प्रसिद्ध ॥ ७३ ॥ "माझिया आज्ञेविना सर्वथा ॥ तुवां जाळूं न द्यावें प्रेता" ॥ ऐसें सां-

---

१ वाढिलें. २ वांकडेतिकडेपणाची स्थिति. ३ बडविती, ठोकती. ४ तारामतीचा पति (हरिश्चंद्र). ५ सूर्यास्तीं.

गोनि नृप-नाथा ॥ नेउनी ठेविलें स्मशानीं ॥ ७४ ॥ गंगा-तीरीं अटोळी[1] ॥ घालुनी बैसविला नृ-पाळा ॥ पुढें वर्तलें तें भू-पाळा ॥ श्रवण करीं कुरु-वर्या ॥ ७५ ॥ * * * प्रेत-पाळें प्रेत-रक्षणा ॥ राजा ठेविला स्मशाना ॥ तारामती नृप-नंदना ॥ कोणें वोढवलें[2] ॥ ७६ ॥ काळकौशिक-गृहीं सती ॥ पाक-शाळे तारामती ॥ रोहिदास शिष्य-पंक्ति[3] ॥ सेवा करी सर्वदा ॥ ७७ ॥ ऐसा क्रमिला किंचित काळ ॥ कौशिकें येउनी मांडिला छळ ॥ कुसुम-वाटिकेमाजी बाळ ॥ बडवियांसंगें पातला ॥ ७८ ॥ तंव विश्वामित्र ह्मणे तक्षका ॥ दशनें दंशीं नृप-बाळका ॥ आज्ञा वंदुनी वॉरीका ॥ टाकुनी आला गुप्तत्वें ॥ ७९ ॥ सुमन-गर्भीं वसे भोगी ॥ जेवीं कां वि-जनीं वसे योगी ॥ एथें नृप-नंदन अति वेगीं ॥ आला समीप त्या ठायां ॥३८० ॥ परिमळ करंडा वाम-हस्तीं ॥ स वेग सुमनें वेंचिती ॥ जाळी वृक्ष वल्ली किती ॥ एक पाहती जळीं स्थळीं ॥ ८१ ॥ मालती मोगरे शेंवती ॥ कमळ पारिजात केतकी ॥ मंदार कांचन चंपक जाती ॥ तुळशी दवणे बिल्वादि ॥ ८२ ॥ भू-पाळ-बाळें बडवियांसंगीं ॥ सुमनें वेंचितां लक्षिला भोगी ॥ दैवें प्रेरिला असतां वेगीं ॥ त्याचि सुमना पातला ॥ ८३ ॥ तक्षक जयामाजी वसत ॥ रोहिदास तेथें ये त्वरित ॥ दंश केला रोंवूनी दांत ॥ उलथोनि पडे आघारा ॥ ८४ ॥ तक्षक-विषाचा अनळ ॥ स्पर्शतां अवरुंधे आयुष्य-मूळ ॥ तनु-यंत्रींचा प्राण-गोळ ॥ जातां पात्र रितें पडे ॥ ८५ ॥ ऐशियापरी मागिले कडे ॥ दशन-स्पर्शें उलथोनि पडे ॥ पंच प्राणांचें बिरडें[4] ॥ मोकळें जालें क्षणार्द्धें ॥ ८६ ॥ बडवे पाहती जंव दृष्टी ॥ तंव जाळीये व्याळ[5] धुंधुटी[6] ॥ देखतां भयाभीत पोटीं ॥ पळोनि गेले आश्रमा ॥ ८७ ॥ मातेसी सांगावया सवडी ॥ न दिसे गुंतली पात्रें वाढी ॥ पाक-शाळे जाउनी तांतडी ॥ वृत्तांत कर्णीं सुचविला ॥ ८८ ॥ परिसोनि पुत्र-निधन-वार्ता ॥ माता हृदयीं शोक-सरिता- ॥ पूर उचंबळोनि गर्ता ॥ पूर्ण होती नेत्रांच्या ॥ ८९ ॥ गिळोनि पुत्र-शोकार्णव ॥ धैर्यें जाली कुंभोद्भव ॥ ह्मणे "कळतांचि भू-देव अ-तृप्तीनें उठतील" ॥ ३९० ॥ आंचळें पुसोनि

---

1 शेत राखण्याकरितां बसण्याचे उपयोगीं पडावी म्हणून जी उंच जागा तयार करितात ती २ काय संकट आलें. ३ पुजाऱ्यांच्या. ४ राहण्याचें ठिकाण. ५ सर्प. ६ बंद पडे. ७ सर्प. ८ फूत्कार टाकीत होता. ९ मरण. १० खांच. ११ अगस्त्य.

नेत्र-कमळें ॥ करें कवळोनि पंच-पाळें ॥ अन्नें करूनि ब्राह्मण-कुळें ॥ तृप्त केलीं षड्रसें ॥ ९१ ॥ भोजनें होतां सर्वांचीं ॥ दीप्ति लोपली दिन-कराची ॥ पाउलें वंदुनी ऋषीचीं ॥ सद्गदित अनु-वादे ॥ ९२ ॥ "रोहिदास पूजेचीं कमळें ॥ आणूं गेला प्रारब्ध-काळें ॥ तेथें अवचित काळ-व्याळें ॥ दंशिला ऐसें ऐकिलें ॥ ९३ ॥ आतां जाईन कुसुम-वना ॥ शोधूनि पाहेन निज-नंदना" ॥ ऐसें बोलोनि स-जल-नयना ॥ वात-वेगें निघाली ॥ ९४ ॥ मोह-तमाच्या सागरीं ॥ कवळीत शोकार्णवाच्या लहरी ॥ कुसुम-वाटिके माता-मगरी ॥ अंचळें त्यागें जातसे ॥ ९५ ॥ ह्मणे "बाळा! कुल-भूषणा ॥ हृदय-स्थानीं प्रेम-पान्हा ॥ भेटोनियां करीं पाना ॥ अहो नंदना वेगेंसी" ॥ ९६ ॥ ऐशी विलापें भ्रमतां वनीं ॥ तंव शवा उचलूनि कौशिक-मुनी ॥ पुढें ठेवितां चरणीं ॥ लागुनी पडे अवचित ॥ ९७ ॥ अवचट लागतां हात ॥ वोळखिलें निज-तनय-प्रेत ॥ भूमी माथां हाणित ॥ पिटोनियां कपाळा ॥ ९८ ॥ मुखें करितसे शोक ॥ हृदय पिटोनी मारी हाक ॥ दुःखें रडतां कौशिक ॥ प्रगट जाला काननीं ॥ ९९ ॥ ह्मणे "तूं कवण कवणाची एथें ॥ यक्ष राक्षस भूत प्रेतें" ॥ येरी ह्मणे "बाळकातें ॥ काळ-सर्पें डंखिलें" ॥४००॥ ऋषि ह्मणे "आहे कीं प्राण" ॥ माता ह्मणे "निमाला नंदन" ॥ येरु बोले "कीजे दहन ॥ मोक्ष माथां मेळवी" ॥ १ ॥ उदयो केलिया पद्मिनी-नाथें ॥ धन वोपिल्यावीण एथें ॥ जाळूं नेदिती शवातें ॥ दाहितां दंड पावशी ॥ २ ॥ आतां जाई स्मशान-भूमी ॥ धर्मार्थ काष्ठें वोपूं आह्मी ॥ शोक करितां निरैय-धामीं ॥ पुत्र तुझा जाइल" ॥ ३ ॥ येरी ह्मणे "निशा दाट ॥ चालतां मातें न दिसे वाट" ॥ ऋषि ह्मणे "आह्मी तट ॥ दाऊं तूतें गंगेचें" ॥ ४ ॥ ऐशी बोधुनी तारामती ॥ शवासहित धरूनी हातीं ॥ नेली जेथें रक्षण पती ॥ होता तिचा स्मशानीं ॥ ५ ॥ चिताबिताचीं लांकडें ॥ आणूनी सैरणीं घातलें मडें ॥ मुनि-हस्तें उभय तोंडें ॥ लागतां शिखा दाटल्या ॥ ६ ॥ पुत्र-शोकाचा उमाळा ॥ धडके धडकतां चितानळ ॥ ऋषि ह्मणे "प्रेत-पाळा ॥ कळतां देह दंडील" ॥ ७ ॥ ऐसें बोलोनी आपण ॥ गुप्त झाला तपो-धन ॥ प्र-दीप्त देखोनी हुताशन ॥ मसण-खांबा धांविन्नला ॥ ८ ॥

१ पदर न सांवरतां. २ सूर्यानें. ३ नरक. ४ चितेवर. ५ ज्वाळा. ६ लोट, हुंदका.

जळें विझवूनी सरण ॥ शवा वोढिलें धरुनी चरण ॥ मातेपुढें टाकून ॥ ताडण करी तियेसी ॥ ९ ॥ आतां कळतां प्रेत-नाथा ॥ मातें दंडील सर्वथा ॥ ऐसें बोलोनी लाथा ॥ ताडोनि गेला तियेसी ॥ ४१० ॥ तंव अर्द्ध-दाहित प्रेत पोटीं ॥ कवळोनि माता हृदय पिटी ॥ ह्मणे "कटा-कटा अ-दृष्टीं[1] ॥ काय लिहिलें वि-धात्या ॥ ११ ॥ व्याळ-दशनें मृत्यु ज्यासी ॥ मोक्ष ह्मणती नाहीं त्यासी ॥ तें आजी घडलें यासी ॥ बाल-कासी माझिया ॥ १२ ॥ सूर्य-वंशीं विजय-केतु ॥ हरिश्चंद्र-नृपाचा सुतु ॥ त्याचा मरण-काळ-पंथु ॥ केवढा घडला प्रारब्धें ॥ १३ ॥ सर्पें दंशिलें ह्मणोनि वन्ही ॥ प्राप्त नव्हे तुजलागुनी ॥ शेखीं अंत्यजाचा पाणी-[2] ॥ स्पर्श जाला तुजलागीं" ॥ १४ ॥ ऐशीं तियेचीं विलाप-वचनें ॥ मस-ण-खांबा ऐकोनि श्रवणें ॥ येऊनी ह्मणे "तुं कवण ॥ शोक करिशी कवणाचा" ॥ १५ ॥ येरी ह्मणे "प्राण-नाथा ॥ हरिश्चंद्र-नृपाची मी कांता ॥ काळ-सर्पें डंखिलें सुता ॥ रोहिदासा माझिया ॥ १६ ॥ धर्मार्थ एकें दाविलें स्थळ ॥ काष्ठें आणूनी वोपितां अनळ ॥ तुवां धांवोनि उता-वेळ ॥ सु-कृत-वांटा साधिला" ॥ १७ ॥ ऐकुनी अंगनेच्या वचना ॥ अश्रु आले उभय नयनां ॥ ह्मणे "कर्मा निज नंदना ॥ कष्टविलें कृतघ्नें ॥ १८ ॥ केवढें कर्माचें बळ ॥ कर्में व्यापिला ब्रह्म-गोळ ॥ भेदु-नी मायेचें पडळ[3] ॥ ऐसें दुर्घट करविलें" ॥ १९ ॥ येरी ह्मणे "स्म-शान-वासी ॥ मम दुःखें दुःखित होसी ॥ तूं कोण हें मज मानसीं ॥ कळलें पाहिजे दयाळा" ॥ ४२० ॥ येरु सांगतां पूर्व कथन ॥ दोघां पडिलें आलिंगन ॥ शोक कारितां अश्रु-जीवनें ॥ स्नान शवा घातलें ॥ २१ ॥ "मी येई तंववरी स्मशाना ॥ राहोनि रक्षावें नंदना ॥ आतांचि पुसो-नियां वचना ॥ एथें येईन अ-विलंबें" ॥ २२ ॥ ऐसें सांगुनी नर-भूषण ॥ जातांची पातला तपो-धन ॥ ह्मणे "माये हें प्रेत जाण ॥ धरुनी राहाणें किमर्थ ॥ २३ ॥ निशीमाजी तूं एकटी ॥ शवासहित स्मशान-वाटीं ॥ श्वापद-पिशाचांचीं घरटीं ॥ मांस भक्षूं येतील ॥ २४ ॥ शेखीं तुझिया जिवा नाशु ॥ राहतां घडेल निःशेषु ॥ पैल देवालयीं चंडांशू[4] ॥ उदया ये तों बैसावें" ॥ २५ ॥ करें दाविलें देवालय ॥ शवा घेउनी गेली माय ॥ विश्वामित्रें नवल काय ॥ येउनी केलें तें ऐका ॥ २६ ॥ घोर

१ नशिबीं. २ हस्तस्पर्श. ३ पडदा (पडळ=पटल). ४ सूर्य.

निद्रा लाविली तीतें ॥ प्रेत फाडूनी काढिलीं आंतें ॥ रक्तें थबथबित हातें ॥ मातृ-वदनीं घातलीं ॥ २७ ॥ मांस-रक्ताचा सडा ॥ विखरोनि सांडिला चहुंकडां ॥ चूर्ण कज्जल तोंडा ॥ चर्चुनी केली बीभत्स ॥ २८॥ आपण जाउनी नगर-मुखा ॥ शंख करुनी मारी हाका ॥ "कपाटें उघडीं नर-नायका ॥ लांव पाठी लागली" ॥ २९ ॥ क्षुद्र-कपाटें घेत-ला आंतु ॥ वृत्तांत पुसती राज-दूत ॥ येरु ह्मणे "माझा मृत्यु ॥ होत होता वांचलों ॥ ४३० ॥ या नगरांतूनि राक्षसी ॥ भक्षीत आली बाळकासी ॥ माझे लागली पाठीशीं ॥ पळोन आलों लगबगां ॥ ३१ ॥ बाळक भक्षीत देउळीं ॥ जातां प्रत्यक्ष देखाल डोळीं" ॥ तंव राज-दूत दीपिका-जाळीं ॥ पाहों आले स-त्वर ॥ ३२ ॥ दुरूनि टाकिती पाषाणा ॥ मुखें करिती गड-गर्जना ॥ शस्त्रें परजुनी नाना ॥ भाव दाविती शौर्याचे ॥ ३३ ॥ तैल-दीपिका धरुनी हातीं ॥ देउळीं रिघोनी धीर सु-भटीं ॥ वेणी धरुनी फरफरांटीं ॥ वोढूनि बाहेर आणिती ॥ ३४ ॥ देउळाभीतरीं मांस-खंडें ॥ पसरलीं दिसती चहुंकडे ॥ गळत रक्तेंशीं आंतडें ॥ मुखामाजी लांवेच्या ॥ ३५ ॥ उभय दंडें कर्पुनी हातीं ॥ दंडें दंडीत नगर-पंथीं ॥ आणिली तंव मार्तंड-दीप्ती ॥ प्रकाशली नभातें ॥ ३६ ॥ मात जाणविली रायासी ॥ "आह्मीं बळें धरिली राक्षसी ॥ आतां इची आज्ञा कायशी ॥ ते आह्मांसी निवेदा" ॥ ३७ ॥ राजा अ-विचार-बुद्धि मंद ॥ ह्मणे "करूनी दृढ बंध ॥ नगरा भोंवंडूनि शिरश्छेद ॥ करा इचा अ-विलंबें" ॥ ३८ ॥ दूतीं मस्तकीं शेंदूर ॥ भरुनी फिरविली नगर ॥ पाहों आले नारी नर ॥ बाळ-तरुण-वृद्धादि ॥ ३९ ॥ एक ह्मणती "हे खे-चरी ॥ आह्मी देखिली कौशिक-घरीं ॥ अन्न-सत्रीं पाक करी ॥ हे ते होय निर्धारें ॥ ४४० ॥ इचे करींचें अन्न जेविलों ॥ मरत मरत मी वांचलों" ॥ एक ह्मणे "मी पडिलों ॥ दुखणियां षण्मास" ॥ ४१ ॥ एक ह्मणे "माझें बाळ ॥ इणेंचि भक्षिलें वेल्हाळ" ॥ एक ह्मणे "हे आळो आळ ॥ भक्षीत फिरे बाळकां" ॥४२॥ असो जनाची चाउटी ॥ फिरवुनी आणिली गंगा-तटीं ॥ वीरबाहू शस्त्र-मुष्टी ॥ देउनी धाडी सेवका ॥ ४३ ॥ स्नान घालूनि गंगा-जळें ॥ उभी

१ आंतडीं. २ चुना. ३ भयंकर; चिळस येण्यासारखी. ४ हडळ. ५ दिंडी (क्षुद्र-कपाट). ६ मशाल; दिवटी. ७ सूर्याचें तेज. ८ आकाशांत फिरणारी राक्षसी. ९ प्रिय.

केली अधो-[1]मौळें ॥ निज-वल्लभें शस्त्र तेजाळें ॥ काढुनी आंचळें पुशिलें ॥ ४४ ॥ सत्व पहावया गगनीं ॥ गण गंधर्व, निर्जर, मुनी ॥ सर्वांसहित विमानीं ॥ कौतुक पाहों पातले ॥ ४५ ॥ * * * तंव दूत ह्मणती "खे-चरी ॥ आतां कुल-देवता-स्मरण करीं ॥ जयाची इच्छा पूर्ण अंतरीं ॥ चिंतन करीं त्याचें" ॥ ४६ ॥ सुकुमार बैसुनी पद्मासनीं ॥ स्वरूप-मुद्रा[2] लाविली नयनीं ॥ हृदयीं स्मरोनी चक्र-पाणी ॥ काय बोले कुरु-वर्या ॥ ४७ ॥ ह्मणे "आतां जन्मची नसावा ॥ प्रारब्ध भोगवी जरी जीवा ॥ तरी मागणें हेंचि देवा ॥ जन्मोजन्मीं इच्छित ॥ ४८ ॥ हरिश्चंद्रासारिखा कांत ॥ रोहिदासासारिखा सुत ॥ कुळ-गुरु अरुंधती-नाथ[3] ॥ जन्मोजन्मीं असावा ॥ ४९ ॥ प्रतिसृष्टीचा अपर-धाता[4] ॥ तपो-तेजें तीव्र सविता ॥ तोचि जन्मजन्मीं मागता ॥ याचक असो कौशिक" ॥ ४५० ॥ ऐसें बोलोनि नृप-भामिनी ॥ हनना वोढवी मूर्धी ॥ शस्त्र पडावें तंव ते क्षणीं ॥ विश्वामित्र धांविन्नला ॥ ५१ ॥ वल्कल वसनें जटा-धारी ॥ विभूति चर्चूनी शरीरीं ॥ हुताशन नेत्रीं मिरवे करीं ॥ दंड कमंडलू साजिरा ॥ ५२ ॥ शुद्ध-सत्व-कळा षोडशी ॥ पूर्ण देखोनि नृप-शशी ॥ कौशिक-हृदय-पूर्ण-सिंधूसी ॥ प्रेम भरतें दाटले ॥ ५३ ॥ प्रतिज्ञा लंघूनी वेल्लरी[5] ॥ नयनीं लोटल्या अश्रु-लहरी[6] ॥ उदित हात वरिच्यावरी ॥ शस्त्र जाउनी वारिलें ॥ ५४ ॥ कौशिक-कृपेचा वरद-वात ॥ डोलतां विबुध[7]-पारिजात[8] ॥ सु-कृत-सुमनें पराग-भरित ॥ राज-मुकुटीं वर्षती ॥ ५५ ॥ हरिश्चंद्र-तारामती ॥ आवडी कौशिकें धरूनी हातीं ॥ मातृ-जनकाचिये पंक्तीं ॥ रोहिदास बैसविला ॥ ५६ ॥ त्रि-वर्ग बैसवूनी निकटीं ॥ मूर्धी कवळोनी धरिलें पोटीं ॥ शुद्धा करें थापटी पाठीं ॥ धरूनी हनुवटी स-प्रेमें ॥ ५७ ॥ निज तपाच्या मौक्तिकें ॥ तिघां शेषें भरी कौतुकें ॥ जय-जय-कारें सृष्टि-जनकें ॥ हर्षें टाळी पीटिली ॥ ५८ ॥ राजा कुमर कांता तिन्ही ॥ विबुध ह्मणती स्वर्ग-भुवनीं ॥ विमानीं वाहुनी नेऊं ह्मणतां मुनी ॥ ह्मणे "ऐका देव हो ॥ ५९ ॥ स्वर्ग-सुखाचीं अ-चळ फळें ॥ आंचळीं बांधिलीं तपो-बळें ॥ परी शरीर-

---

१ खालीं डोकें करून. २ ऊर्ध्वं किंवा अर्धोन्मीलित दृष्टि. ३ अरुंधती—पति. वसिष्ठ. ४ प्रतिब्रह्मदेव. ५ वेला (मर्यादा). ६ लाटा. ७ देव, विद्वान्. ८ वृक्षविशेष. ९ लग्नादि शुभ कार्याचे समयीं दह्यादि द्रव पदार्थ कपाळास लावून त्यावर तांदूळ लावितात ती.

-दुःखाच्या अनळें ॥ देह जालें जर्जर ॥ ४६० ॥ राज-हानीची काळिमा ॥ लागलीसे मज उत्तमा ॥ ते सारूनी स्वकीय धामा ॥ आरूढवीन य-यांतें" ॥ ६१ ॥ उमा रमा सावित्री सती ॥ लोपामुद्रा अरुंधती ॥ आपुल्या पुण्यें तारामती- ॥ प्रति वोपिती चोळिया ॥ ६२ ॥ विमानीं आरूढोनी सुर-वर ॥ गेले करुनी जय-जयकार ॥ तिघां घेऊनि ऋषी-श्वर ॥ निघता झाला अयोध्ये ॥ ६३ ॥ वीरबाहू येउनी पुढें ॥ नृपा हांकी तोलोनि दंडें ॥ माझा दूत नेतां तोंड ॥ हाणोनि फोडीन सर्वथा ॥ ६४ ॥ जाणोनि अंत्यजाची अटक ॥ ऋषी विचारी नावेक ॥ ह्मणे "हा सवित्याचा बाळक ॥ ऋषि-शापें अंत्यज" ॥ ६५ ॥ पातली शाप-परिहार-वेळा ॥ यालागीं धाविन्नला उतावळा ॥ मुक्त करुनी प्रेत-पाळा ॥ बोळवावें स्व-धामा ॥ ६६ ॥ नारद-वचनानें गाधि-ज मुनी ॥ दिव्य-देह दंड-पाणी ॥ करूनि बैसवी विमानीं ॥ तपांचिया सामर्थ्यें ॥ ६७ ॥ निमिष न लागतां स-त्वर ॥ नृप-कांतासहित कुमर ॥ तिघां घेउनी ऋषीश्वर ॥ अयोध्या-पुरा पातला ॥ ६८ ॥ प्रजां जाणविली मात ॥ ऐकूनि सकळां आल्हाद बहुत ॥ जेवीं कां मृतालागीं अमृत- ॥ पान घडलें प्रारब्धें ॥ ६९ ॥ नगर शृंगारिलें मनो-हर ॥ वाद्य-नादें गर्जे अंबर ॥ नाना वहनीं नारी नर ॥ वळघोनी येती सामोरे ॥ ४७० ॥ *** शरत्काळींचा निशा-रमण ॥ शोभा दाविजे उडु-गणें ॥ तेवीं तारा-नाथ पुर-जनें ॥ वेष्टित आला मंदिरा ॥ ७१ ॥ *** छ-पन्न देशींचे राजेश्वर ॥ शाणव कुळींचे राज-कुमर ॥ आले आणि ऋषीश्वर ॥ विश्वामित्रें आणिले ॥ ७२ ॥ वर्षा-काळीं सरिता-ओघ ॥ सागरा येती करीत वेग ॥ तेवीं संपदा घेउनी जग ॥ भेटों आलें गु-णाब्धी ॥ ७३ ॥ *** रथ-कुंजरांचे थाट ॥ पुढें वाद्यांचें बोभाट ॥ उंच स्वरें गर्जती भाट ॥ वर्णिती यश रायाचें ॥ ७४ ॥ ऐशियापरी राज-नृपती ॥ देखोनि आल्हाद सर्वां चित्तीं ॥ राजा कुमर तारामती ॥ दिव्य-पीठीं स्थापिलीं ॥ ७५ ॥ राज्यीं स्थापुनी तारा-रमणा ॥ कौ-शिक गेला स्वर्ग-भुवना ॥ ऐसे क्लेश कुरु-नंदना ॥ कोणें भोगिले सांग पां ॥ ४७६ ॥

---

१ चंद्र. २ तारा-गण. ३ तारामतीचा पति हरिश्चंद्र.

मोरोपंत.

पुण्याहून सुमारें ३० कोसांवर बारामती ह्मणून गांव आहे. तेथें बापूजी नाईक जोशी ह्मणून कोणी जहागीरदार गृहस्थ राहत असे. त्याच्या पदरीं बापूजीपंत ऊर्फ रामचंद्रपंत पराडकर ह्मणून कारकून होता, हा जातीचा कऱ्हाडा ब्राह्मण, त्याचा पुत्र मोरोपंत. हा कोल्हापुरानजीक पन्हाळा ह्मणून गांव आहे तेथील राहणारा.

कारकुनाचा मुलगा असतां मोरोपंत संस्कृत शिकून मोठा विद्वान् झाला. तो पुराण सांगत असे. असें सांगतात कीं, बापूजी नाईक मोरोपंतांचें पुराण ऐकून खुष झाला, व त्यानें त्यास सालीना ५०० रुपये वेतन देऊन आपणाजवळ पुराण सांगण्यास ठेविलें.

मोरोपंत जसा संस्कृतभाषेंत निपुण होता, तसा देशभाषेंतही निपुण होता. त्याला लहानपणापासून कविता करण्याचा छंद असे. त्यानें पुष्कळ कविता केली; कांहीं संस्कृत व बाकी सर्व प्राकृत. त्याच्या आर्या फार आहेत; श्लोक थोडे आहेत. त्यानें कांहीं साक्या आणि कांहीं पदेंही केलीं आहेत.

मोरोपंताची वाणी प्रौढ, शुद्ध, सरळ आणि स्थळविशेषीं फारच रसाळ आहे. ह्याच्या कवितेंत प्रासयमकादि शब्दालंकार आणि उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादिक अर्थालंकार फार आहेत. ह्याच्या कवितेंत संस्कृत शब्द फार आहेत आणि रचनाही कित्येकठिकाणीं कठिण आहे.

मोरोपंत शके १७१० त काशीस गेला, तेव्हां त्यानें आपली कविता बरोबर नेली होती. ती काशींतल्या पंडितांनीं पसंत केली असें ह्मणतात.

मोरोपंत आपल्या वयाच्या ६५ व्या वर्षी वारला. त्याचे वंशज हल्लीं पंढरपुरास आहेत.

जन्म शके १६५१,		इ० स० १७२९;
मरण शके १७१६	चैत्र शुद्ध १५,	इ० स० १७९४.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

भारत (१८ हीं पर्वें), भागवत (दशमस्कंध व इतर स्कंधांतील फुटकळ आख्यानें), रामायणें (हीं १०८ आहेत असें ह्मणतात.)

ह्यावर व इतर पुराणांतील कांहीं आख्यानांवर (मुख्यत्वेंकरून) आर्या व क्वचित् श्लोक असे आहेत. ह्यांशिवाय ह्यानें केलेलीं पदें, साक्या हींही प्रसिद्ध आहेत.

स्फुट आर्या गीतिछंद.

आर्या[1] आर्यांसि रुचे ईच्या ठायीं जशी असे गोडी ॥
आहे इतरां छंदीं गोडी परि यापरीस ती थोडी ॥ १ ॥
काव्य करावें म्यां नच वचकावें दूषितो परि लबूस ॥
कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ॥ २ ॥
आर्ये-कथा[2]छंदानें आर्या-छंदेंचि जन्मलीं सरलें[3] ॥
याहीं माझें तनु-वाक्कर्म-मन[4]:पाप सर्वथा सरलें ॥ ३ ॥
गीर्वाण[5]-शब्द पुष्कळ जन-पद[6]-भाषाचि देखतां थोडी ॥
यास्तव गुण-ज्ञ लोकीं याची घ्यावी हळू हळू गोडी ॥ ४ ॥
प्राकृत-संस्कृत-मिश्रित यास्तव कोणी ह्मणेल ही कंथा ॥
भव-शीत-भीति[7]-भीत-स्वांताला दाविला बरा पंथा ॥ ५ ॥
भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथा-मति तें ॥
स्वीकारिलें स्व-हित म्यां नमुनि स्व-सुर[8]-द्रुमा रमा-पतितें ॥ ६ ॥
नमिला गज-मुख ज्याचे सेवुनि मृदु मधुर बोल कानांहीं ॥
चुंबुनि शंभु ह्मणे बा तुज-सम आम्नाय बोलका नाहीं ॥ ७ ॥
ज्यांच्या हृत्कासारीं[9] होय गुण-स्नेह[10]-बिंदुही फार ॥
सार[11]-ज्ञ असूयोज्झित[12] त्यांला माझा असो नमस्कार ॥ ८ ॥
श्री-कृष्णाचें चित्तीं चिंतावें सु-चिर चारु पद-कमळ ॥

---

१ आर्याछंद. २ श्रेष्ठ लोकांच्या कथांचा (लिहिण्यावाचण्याचा) छंद असल्यामुळें. ३ सोपीं–सरळ (हें आर्या छंदाचें विशेषण). ४ शरीर व वाणी ह्यांचें कर्म आणि मन ह्यांपासून झालेलें पाप. ५ संस्कृत शब्द. ६ देशभाषा. ७ संसार हीच थंडी तीपासून उत्पन्न होणाऱ्या भीतीनें भ्यालेल्या अशा अंतःकरणाच्या पुरुषास. ८ आपल्या भक्तांस कल्पवृक्षासमान. ९ हृदयरूप सरोवरांत. १० गुण हाच स्नेह (तेल). त्याचा बिंदु (थेंब). दुसऱ्याचा अल्पही गुण ज्यांस मोठा वाटतो, असें तात्पर्य. ११ कोणत्याही गोष्टीचें मर्मज्ञ–मार्मिक–तत्त्व समजणारे. १२ ज्यांनीं मत्सर सोडिला आहे असे–म्ह० ज्यांच्या मनांत हेवा नाहीं.

प्र-क्षाळी हृदयींचा जें श्री-वक्षस्थळैक-पदक मळ ॥ ९ ॥
सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात ॥
तो प्रिय या स्तवना कीं यास्तव नाकीं हि तेंचि वरितात ॥१०॥
भक्तीनें मन ज्याच्या पद-पद्मीं मधु-प करुनियां योगी ॥
ज्याचें गातां नाम त्यजुनि तनु-भ्रमहि मुक्ति-पद भोगी ॥ ११ ॥
जरि बोबडें पित्याचें मोहवि मन तथापि तोकानें ॥
प्रभु साळ्या-भोळ्यांची बहु वात्सल्यें कथा पितो कानें ॥ १२ ॥
दूर असो दीन असो दासाची विठ्ठलासि आठवण ॥
नामचि पुरे, न ध्यावें अष्टांगीं नमन करुनि आठ वण ॥ १३ ॥
गुरु-भक्ति ते स्व-माता भाऊ सत्संग विषय ते बाऊ ॥
भाऊ माझें मानस-बाळ श्री-राम-कीर्तितें खाऊ ॥ १४ ॥
मातेतें त्यजुनि पळहि जाय न भलतीकडे जसें बाळ ॥
सत्संगति सोडुनि मन नच जाउ तसेंच घेउ हें आळ ॥ १५ ॥
हळु हळु झडो अहंता सन्नमनीं वार्धकीं जशी शेंडी ॥
कैंडू विवेक विषया निस्पृह-जन वस्तुतें जसा कैंडी ॥ १६ ॥
भगवन्नामा अप-यश होऊं देऊं नको, पतित सारे ॥
तरले, एकचि उरतां कोपेना काय तो पति तसा रे ॥ १७ ॥
श्री-हरि-हर-नामें हो जरि बहु दोषी असा धुवा दास ॥
दोनीं एकींच अ-दयपण तें पोषी अ-साधु-वादास ॥ १८ ॥
चिंतामणिच्या धामा विसरविसी स्वर्ग-तरु-कुसुम-दामा ॥
आह्मां बाळा आमा रामाचा प्रति-निधीच तूं नामा ॥ १९ ॥
नामा बा माता तों वात्सल्यें त्वां उदंड लाजविली ॥
उद्धरुनि पतित राम प्रभु-कीर्तिहुनी स्व-कीर्ति साजविली ॥२०॥

---

१ लक्ष्मीच्या वक्षःस्थलींचें अद्वितीय पदकच. (भगवान् शेषावर शयन करीत असतां लक्ष्मी त्याचा एक पाय आपल्या वक्षःस्थलीं धरून सेवा करीत असते, ह्मणून तो पाय कवीनें पदक कल्पिला आहे. २ ज्या परमेश्वरासाठीं. ३ स्तवन. ४ 'देह हाच मी' असा भ्रम. ५ ह्याचा कर्ता "योगी". ६ मानो. ७ भगवान्. ८ शुद्ध करा (करितां). ९ दुष्टांच्या निंदेला. १० कल्पवृक्षाच्या फुलांच्या माळेला. एथें 'कुसुमदामा' हा शब्द केवळ प्रासाकरितां योजिला आहे, अद्भुत औदार्याच्या संबंधानें नामास कल्पतरूची उपमा द्यावयाची आहे, म्हणून ह्या शब्दाचें स्वारस्य एथें दिसत नाहीं. ११ थान.

वसलेंसि पिंगलेच्या जैसें श्री-नारदादि-धीरांच्या ॥
रामें-सुत-मयूर-मुखीं वस नामा वससि जेविं कीरांच्या ॥ २१ ॥

आदिपर्वांतील कचोपाख्यान.

पूर्वी देव आणि दैत्य ह्यांच्या लढाया होत असतां युद्धांत मरण पावलेल्या दैत्यांस त्यांचा गुरु शुक्राचार्य हा संजीविनी-विद्येच्या योगानें पुन्हा जिवंत करी; पण ती विद्या देवांचा गुरु बृहस्पति ह्यास येत नव्हती, ह्मणून देवांकडील योद्धे मरत. ह्मणून सर्व देवांनीं बृहस्पतीचा मुलगा कच हा शुक्राकडे गुरुसेवेच्या मिषानें ती विद्या शिकण्याकरितां पाठविला; आणि त्याला ती विद्या त्यापासून प्राप्त झाली. हें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

जनमेजय[2]-नृपति पुसे वैशंपायन[3] कथी स-विस्तर, तें ॥
बहु, मी लेशाचि गातों जग लेशेंही महद्यशें[4] तरतें ॥ १ ॥
झाला ययाति कविचा[5] जामाता, तीच सत्कथा परिसा ॥
या चरितामृत-पानें या लोकीं सर्व रसिक हो हरिसा[6] ॥ २ ॥
देवांच्याही जे जे भट होती संगरांत असु-रहित ॥
संजीविनी-बळें त्यां उठवि करी काव्य नित्य अ-सुर-हित ॥ ३ ॥
ती विद्या सुर-गुरुला अव-गत नव्हती ह्मणूनि समरांत ॥
बहु मरती, तें पाहुनि न टिके उत्साह, धैर्य अ-मरांत ॥ ४ ॥
ती विद्या साधाया देवांनीं सद्विचार आठविला ॥
शुक्राकडे स्व-गुरु-सुत कच विनवुनि कथुनि युक्ति पाठविला ॥५॥
शिष्यत्वें जाउनि कच सांगे गुरु-दास्य-काम[7] पद नमुनी ॥
प्र-णतीं शत्रु-सुतींही द्रवला तो सु-प्रसन्न-वदन मुनी ॥ ६ ॥
आराधिला कचें गुरु गुरुची कन्याहि देवयानी ती ॥
झाली प्रसन्न स-त्वर शिकविति तैशीच देव या[8] नीती ॥ ७ ॥
अ-सुर ह्मणति [9]विद्येनें प्र-बळ करायास देव या नीचें ॥

---

१ रामाजीपंताचा मुलगा मोरोपंत त्याच्या तोंडांत. २ परीक्षिति राजाचा मुलगा. ३ व्यासाचा शिष्य. ह्यानें जन्मेजयास सर्व भारतांतील कथा सांगितल्या. ४ थोरांच्या कीर्तीनें. ५ शुक्राचा. ६ इंद्रासारिखा. ७ गुरुची सेवा करण्याची इच्छा. ८ कचाला. ९ संजीविनी-विद्येनें.

मन मोहिलें गुरूचें गुरु-चित्ताहूनि देवयानीचें ॥ ८ ॥
[1]गुरु-गोरक्षण करितां देव-द्वेषें हरूनि असु रानीं ॥
कच-मांस [2]मृगांसि दिलें वांटुनि भक्षावयासि अ-सुरांनीं ॥ ९ ॥
गाई गृहासि आल्या मावळला रविहि कच न आढळला ॥
तेव्हां सोडुनि [3]धृति-नग शुक्र-सुता-[4]बुद्धि-भूमिला ढळला ॥ १० ॥
शुक्र-सुता गहिवरली न्हाणी [5]तदुरस्थळासि अश्रु तिचें ॥
कवणाला न प्रिय [6]तें गुण-मणिमय [7]केलि-मंदिर श्रुतिचें ॥ ११ ॥
तातासि ह्मणे आला नाहीं अद्यापि कच, नसे अवधी ॥
लव धीर बुद्धि न धरी माझी, ताता सु-निष्ठुरा तव धी ॥ १२ ॥
येता मघाचि असता जरि कुशली, करिति खल अघा, बरवी ॥
गति न दिसेचि कचाची कुशलि-जन-विरह असा न घाबरवी ॥ १३ ॥
कच आजि न येतां मी प्राण त्यागीन न भरतां घटिका ॥
आण तुझी जाण खरें केला निश्चय नव्हेचि हा लटिका ॥ १४ ॥
काव्य ह्मणे धीर धरीं आहे सं-जीविनी [8]सुधा-धारा ॥
उठवूनि आणितों कच चिंतुनि विश्वं-भरा [9]बुधाधारा ॥ १५ ॥
मंत्र-जप करुनि तो कवि ये रे वत्सा कचा अशें बाहे ॥
भेदुनि वृकोदरें पल सर्व निघे त्यांत लेशहि न राहे ॥ १६ ॥
होता तसाचि झाला उठला आचार्य-देव तारी, ती ॥
शक्ति तशीच निरुपमा भिन्ना गर्भान्य-देवता-रीती ॥ १७ ॥
कच येतां बहु हर्षे धन्य ह्मणे मीच कन्यका, मातें ॥
वांचविला त्वांचि दिला हीं, देइल कोण अन्य कामातें ॥ १८ ॥
पुसतां वध-वृत्त कच स्व-गुरु-सुतेला समस्त आयकवी ॥
प्रार्थुनि ह्मणे उगी, हा [11]स्वस्ति असो सर्व-विप्र-राय कवी ॥ १९ ॥
त्यावरि गुरु-कन्योक्तें पुष्पें आणावयासि जाय वना ॥
संपडला त्या अ-सुरां कच जैसा वत्स एकला यवना ॥ २० ॥
पुनरपि त्या पापांनीं सद्विप्र-कुमार चरचरा चिरिला ॥

---

१ गुरूच्या गाईंची राखण. २ वन्य पशूंस. ३ धैर्य हाच पर्वत. ४ देवयानीची बुद्धि हीच पृथ्वी हिला सोडून ढळला ह्म० देवयानीचें धैर्य सुटलें. ५ तिच्या उराला. ६ कचरूप. ७ सद्गुण हींच रत्नें त्यांनीं खचित असें श्रुतीचें (वेदाचें) केलिमंदिर म्ह० क्रीडास्थान. ८ अमृताची धार. ९ ज्ञात्यांस आश्रयभूत. १० कच. ११ सुखरूप.

भय न धरिलें तिळहि त्या पापाच्या जोडितां महा-गिरिला ॥ २१ ॥
खंड तिळप्राय करुनि नेउनि केले नि-मग्न जळधींत ॥
नाहींच धर्म करुणा पाप-भय विचार-लेश खळें-धींत ॥ २२ ॥
जो मुनि तयासि कन्या-प्रियें-काम दयाळु काव्य तो तारी ॥
रज गोळा करुनि घडी शिष्याची मूर्ति जेंवि वोतारी ॥ २३ ॥
पुनरपि तो कच वधिला केला तद्देह दग्ध रुष्टांनीं ॥
शुक्रासि पाजिलें हो तद्भस्म सुरा-रसांत दुष्टांनीं ॥ २४ ॥
कच न दिसतां रडे सुर-यानी तीतें पिता ह्मणे कां गे ॥
वत्से रडसी ऐसें पुसतां तैसेंच ती पुन्हा सांगे ॥ २५ ॥
शुक्र ह्मणे वत्से मी वांचवितों परि पुनः पुन्हा मरतो ॥
आग्रह धरूनि ह्मणसी प्रेत-गति-गतहि कच पुन्हा परतो॥२६॥
त्यज शोक मत्प्रसादें तुज काय उणें मुली नकोचि रडों ॥
दाटुनि माथां वाहुनि दुर्वह दुःखाद्रिला नको चिरडों ॥ २७ ॥
ती तातासि ह्मणे कच गुरु-भक्त कुलीन साधु-कार्य-कर ॥
जरि त्यासि सोडिलें जल तरि जल सोडू मलाहि आर्य-कर॥२८॥
ब्रह्म-घ्नां शिष्यांची भीड धरुनि साधु शिष्य मोकलिला ॥
ह्मणतिल न ऐकवे तें न स्व-हित कचीं असें गमो कालिला॥२९॥
स्व-मनिं ह्मणे कवि-सत्तम मळवावें पंडितें न यश, हाणी ॥
प्राणाचीहि बरी परि न यशाची सांगती नय शहाणी ॥ ३० ॥
मग मेळवी महात्मा एकत्र समस्त अ-सुर, कोपानें ॥
खवळे प्रिय-पुत्र-भसितें-मिश्रित-मधुच्याहि तज्ज्ञ तो पानें ॥ ३१ ॥
अ-सुरांसि ह्मणे कां रे नेणा अद्यापि मत्तपा, मरतो ॥
कीं वांचतो पतंग न भी जो ज्वलनासि मत्त पामर तो ॥ ३२ ॥
विप्र अ-वध्य ह्मणे श्रुति हाणोनि तिच्याहि लात हाकेला ॥
कच-हननें सुर-गुरुचा न तुह्मीं माझाचि घात हा केला ॥ ३३ ॥

---

१ दुष्टांच्या मनांत. २ मुलीची आवड पुरविण्याची ज्याची इच्छा आहे असा. ३ मद्यांत. ४ देवयानी. ५ प्रेताच्या अवस्थेस गेलेला म्ह० मेलेला. ६ आर्य म्ह० थोर जो तूं त्याचा हात. ७ कचापासून आपलें हित नाहीं असें दुष्टाला वाटेल तर वाटो, परंतु आपणाला तसें न वाटावें. ८ पंडितश्रेष्ठ. ९ आवडत्या पुत्रवत् मानलेल्या कचाची राख मिसळली आहे ज्यांत अशा मद्याच्या प्राशनानें. १० माझ्या तपश्चर्येस.

ब्राह्मण कणसा खुपतो तुमच्या नेत्रीं नसो सवें[1] काढा ॥
युक्तचि मरणाला हित-परिणामहि न सोसवे काढा ॥ ३४ ॥
धिक्कारुनि अ-सुरांतें धर्मचि तो अमृतमय[2]-वचा शिकवी ॥
बाहे करुणा-विद्या-दिव्य-तपस्या-बळें कचाशि कवी ॥ ३५ ॥
जों गुरु वत्स कच ह्मणुनि ऐंहि[3] असें तो ह्मणावया योजी ॥
तों विद्या-सामर्थ्यें उपजूनि गुरूदरीं[4] ह्मणे वो[5] जी ॥ ३६ ॥
उदर-प्रवेश पुसता झाला तो पुण्य-राशि शुक्र मुनी ॥
सांगुनि खळ-कपट ह्मणे[6] एथ वसो काळ हा शिशु क्रमुनी ॥ ३७ ॥
निर्भय वसेन काळ क्रमुनि पवित्रोदरीं असाचि सुखें ॥
न हित गरूदर-दारण[7] निघतां मज निंदितील साधु-मुखें ॥ ३८ ॥
शुक्र ह्मणे वत्से कच कुक्षि विदारुनि निघेल बाहेर ॥
हा तरलाचि परि तुझें या कु-व्यसनीं[8] बुडेल माहेर ॥ ३९ ॥
सुरयानी त्यासि ह्मणे वदतां हें अ-शुभ काय हो तात ॥
व्हावे दोघेहि मला चिंता-मणि हेचि पाय होतात ॥ ४० ॥
तारुनि शिष्यासि तरो गुरु ह्मणत्ये पात्र कन्यकान्या[9] या ॥
नोहे वरासि वर-दा जाणसि तूं सुज्ञ-नायका न्याया ॥ ४१ ॥
भीड सुतेची भारी विद्या संजीविनी कचा शिकवी ॥
गुरुलाहि वांचवाया योग्य करी सज्जना कचाशि कवी ॥ ४२ ॥
गुरु-कुक्षि विदारुनि कच बाहेर निघे परंतु बहु तो भी ॥
उठवुनि गुरु संकोचें नमुनि रडे कुल-ज-कीर्तिचा[10] लोभी ॥ ४३ ॥
कच-घातकासुरांतें[11] सुरयानीचा स्वयें जनक दापी ॥
कीं जो ब्रह्म-द्वेष्टा कुशल न पावेल तो जन कदापी ॥ ४४ ॥
समजा बरें जसा मी विप्र गुरु तसाचि हा कच, पळाला ॥
ब्रह्मांडांतुनि जरी रिपु वधिन न देतांचि हाक चपळाला ॥ ४५ ॥
अ-सुरांसि करुनि शिक्षा बाहु उभारुनि ह्मणे अहो कानीं ॥
घ्यावें माझें हित-कर मर्यादा[12]-वचन साधु-लोकांनीं ॥ ४६ ॥

---

१ लागलीच काढतां. अथवा सवें ह्म० ही सवय काढा ह्म० टाकून द्या. २ अमृतासारख्या गोडवाणीचा. ३ ये. ४ शुक्राच्या पोटांत. ५ ओ. ६ कच ह्मणाला. ७ गुरूचें पोट फोडणें. ८ ह्या तुझ्या दुष्ट नादानें मी मरेन, असा भाव. ९ कन्येहून इतर. १० कच कुलीनाच्या कीर्तीचा लोभी होता म्हणून गुरुचें पोट फोडून निघाला ह्याची त्यास शरम वाटली, असा भावार्थ. ११ कचाला मारणाऱ्या दैत्यांतें. १२ नियमाचें भाषण.

जो विप्र आजपासुनि मद्य-प्राशन करील तो पापी ॥
ब्रह्म-घ्नासम निश्चित असि मर्यादा स्वयें कवि स्थापी ॥ ४७ ॥
वर्षें सहस्र होता कच गुरु-सेवेंत, मग तया प्राज्ञा ॥
शुक्रें बहु संतोषें दिधली जाया पित्याकडे आज्ञा ॥ ४८ ॥
कच सिद्ध होय जों तों शुक्र-सुता त्या मनोहरा उचिता ॥
स्व-कर-ग्रहार्थ विनवी बहु आवडली सु-विद्यता शुचिता ॥ ४९ ॥
जें गुरुचें तेंच तिसीं पूज्यत्वाचें धरूनि कच नातें ॥
ठेवूनि दृष्टि धर्मीं तो न तिच्या मान्य होय वचनातें ॥ ५० ॥
पडतां गळां ह्मणे कच भगिनीला वरुनियां न भाउ तरे ॥
कारितां अ-धर्म सद्यःस्व-पितृ-सुहृज्जन-मुख-प्रभा उतरे ॥ ५१ ॥
सुख व्हावें तरि धर्माप्रति ह्मण मार्था वसें नसें दूर ॥
पूजा कैंची लोकीं जरि दगड शिरीं धरी न सेंदूर ॥ ५२ ॥
धर्म अनंत असो परि तो कारितां कीर्तन स्वसे वेचे ॥
सांग प्रकार याहुनि दुसरे कांहीं मज स्व-सेवेचे ॥ ५३ ॥
ज्या उदरीं वास तुझा तेथें माझाहि हें असे नातें ॥
केविं कर-ग्रहण करूं सं-मत धर्मासि जें असेना तें ॥ ५४ ॥
बहु दिवसांची आशा तत्काळ च्छेदितां कचें रुष्टा ॥
शुक्र-सुता त्यासि ह्मणे रे कपट-पटो भलाभला दुष्टा ॥ ५५ ॥
ऐक कृत-घ्ना जरि मी उठवाचि मदर्थ या हता शतदा ॥
ऐसें गुरुस न ह्मणतें कैसा उठतास तूं हताश तदा ॥ ५६ ॥
तूं मलिनें कुटिल नीरस जडाहि पुनर्भवपणें हि कचसा च ॥
धरिला शिरींहि न स्व-प्रकृति-गुण त्यजिसि नाम कच साच ॥५७॥
न करीं वि-फळ मदाशा आशा भंगूं नयेचि साधूंनीं ॥
जरि भंगिसील, विद्या-सिद्धि नसो जीस नेसि साधूनी ॥ ५८ ॥

---

१ आपल्या पाणिग्रहणाकरितां ह्म० आपणाशीं लग्न लावण्यासाठीं. २ कचाची विद्वत्ता व शुद्ध आचरण हीं तिला फार आवडलीं. ३ आपले वडील व इष्टमित्र ह्यांचें तोंड उतरतें. ४ नष्ट. ५ मळकट, पक्षीं पातकी. ६ कुरळे, पक्षीं कपटी. ७ शुष्क, पक्षीं प्रीतिरहित. ८ अचेतन, पक्षीं मूर्ख. ९ वारंवार उत्पन्न होण्यानें, पक्षीं वारंवार मरून जीवंत होण्यानें. १० केंसासारिखा. ११ आपला स्वाभाविक गुण.

कचहि ह्मणे गुरु-वेदानुज्ञा नाहीं ह्मणोनि या कर्मा ॥
मान्य नसें, हूं शापीं कीर्ति-कराचि शाप न चुकतां धर्मा ॥ ५९ ॥
पढवीन ज्यासि विद्या ही त्यासि फळेल तूंहि घे शाप ॥
तुज कोणीही ऋषि-सुत न वरील फळो तुझें तुला पाप ॥ ६० ॥
जातां स्वर्गीं मिरविति निज-गुरु-सुत-रत्न देव यानीं तें ॥
वर्णिति दैत्यांतें किति किति कवितें कितिक देवयानीतें ॥ ६१ ॥

आर्या—आदिपर्वांतील सुभद्राहरणप्रकरणीं.

धर्म व द्रौपदी हीं उभयतां एकांतीं असतां कांहीं कारणानें त्यांस पाहण्याचा दोष अर्जुनाच्या हातून घडला; त्याच्या निवृत्तीकरितां तो तीर्थाटनास गेला. तेव्हां फिरत फिरत पश्चिमदिशेस द्वारकेजवळ प्रभासतीर्थीं आल्यावर, त्यानें, कृष्णाची धाकटी बहीण सुभद्रा ही बळरामानें दुर्योधनास देण्याचा निश्चय केला आहे, हें वर्तमान ऐकिलें. तेव्हां ती आपणास प्राप्त व्हावी ह्मणून कृष्णाच्या अनुमतानें त्यानें कपटसंन्यास घेतला, आणि संधि पाहून सुभद्रेचें हरण केलें. मग हा अर्जुन असें समजल्यावर बळरामानें त्यास मोठ्या आदरानें बोलावून आणून सुभद्रा दिली. ही कथा ह्यांत आहे.

तीर्थें हिंडत गेला धर्मानुज अर्जुन प्रभासाला ॥
आप्त-मुखें निज-मातुल-कुल-वृत्तांतासि ऐकता झाला ॥ १ ॥
कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ॥
तीतें स्व-मतें हल-धर धृतराष्ट्र-सुतासि द्यावया पाहे ॥ २ ॥
तातादिक ह्मणति मनीं, सु-मति खळाला, अ-चक्षुला रत्न, ॥
शूद्रास श्रुति देतो राम, न चालेचि यापुढें यत्न ॥ ३ ॥
ऐकुनि मनीं ह्मणे मन तीर्थ-स्नायीस जाहली शुद्धि ॥
या सुकृतें ते व्हावी प्राप्त वि-रक्तास जेविं सद्बुद्धि ॥ ४ ॥

---

१ ब्राह्मणाचा मुलगा. २ आपल्या गुरूचा उत्तम पुत्र (कच). ३ द्वारकेजवळील एका तीर्थाला. ४ आपल्या मामाचें (वसुदेवाचें) कुल, ह्म० यादवकुल, त्याच्या वृत्तांतास. ५ दुर्योधनाला. ६ वसुदेव आदिकरून. ७ ह्याचा कर्ता अर्जुन. ८ तीर्थाचीं स्नानें करणारा जो मी त्यास.

निज-सुख-सिद्धि सुभद्रा साधाया होइन त्रिदंडि[2] यति ॥
प्रिय तीहूनि नसे मज; [3]ती कीं ही रीति गति, अहो नियति ॥ ५ ॥
पार्थ त्रिदंडि-वेष स्वीकारी हल-धरासि [4]वंचाया ॥
युक्तीनें [5]स्व-पर-वि-हित-हित करितां कपट-दोष [6]कंचा या ॥ ६ ॥
द्वारवतींत वसे तो यति वार्षिक [7]चार मासपर्यंत ॥
[8]हर्यंतः-करणासचि ठावा [9]तद्योग जो [10]सं-पर्यंत ॥ ७ ॥
मौन, सदा एकांत-स्थिति, साधु-समाधि-योग, सु-[11]विरक्ती ॥
सक्ति न लोक-समाजीं; लागे पौरांसि पार्थ-यति-भक्ती ॥ ८ ॥
रामासहि कळलें कीं योगी मोठा असे ह्मणे पाहूं ॥
आहों ब्रह्मण्य तया आणूं भिक्षेसि शिर पदीं वाहूं ॥ ९ ॥
तो यति एके दिवशीं बळदेवें आणिला स्व-गेहास ॥
पूजुनि सु-श्रद्धेनें जेववितां माधवास ये हास ॥ १० ॥
यति-दर्शना सुभद्रा येउनि बैसे निजाग्रजाजवळ ॥
न बळ प्रेक्षी, परि यति-हस्तींचा [12]पाहतां गळे कवळ ॥ ११ ॥
कन्या-रत्न हराया अवसर पाहे जसा खरा चोर ॥
घोर-प्रताप परि मी भीमानुज, कीं [13]अनंत-बळ थोर ॥ १२ ॥
दामोदर दासा दे अनु-मोदन ती हरावया नवरी ॥
दादास देव दावी [14]दौरक-रीति स्वयें सदैव [15]वैरी ॥ १३ ॥
ताताला मातेला एकांतीं गुह्य वृत्त हें कळवी ॥
बळ-वीर-भीति [16]कोपोपशमोपायासि सांगुनी पळवी ॥ १४ ॥

---

१ आपल्या सुखाची साक्षात् सिद्धिच. २ तीन दंड धारण करणारा संन्यासी. ३ अन्वय-ती (सुभद्रा) कीं ही रीति (संन्यासी रहाणें) (हीच) गति (परिणाम). अहो नियति ! सुभद्रा प्राप्त होईल तर बरें; नाहीं तर संन्यासीच राहणें बरें. काय प्रारब्धीं असेल कोण जाणे. ४ फसवावयास. ५ आपलें व दुसऱ्याचें योग्य मार्गास अनुसरून केलेलें हित. ६ कशाचा-कोणता. ७ चातुर्मास्यभर. ८ फक्त कृष्णाच्या अंतःकरणासच. ९ त्याची संन्यासाची युक्ति. १० संपूर्ण. ११ तीव्र वैराग्य. १२ ह्याचें कर्म सुभद्रा. १३ अनंत (शेष)—बळराम, त्याचें बळ. बळराम हा शेषावतार होता म्हणून त्यास कवीनें अनंत म्हटलें आहे. १४ लहान मुलाची रीत. १५ बाह्यात्कारीं. १६ राग शांत करण्याची युक्ति.

अनुकूळ ब्रह्म[1] तसें तों झालें मन्मनोरथा पर्व[2] ॥
तीर्थ-स्नान कराया पुरवासी लोक चालिले सर्व ॥ १५ ॥
नर-हय-रथ-गज-शिबिकारूढ सकळ वृष्णि-दार[3]-जन चाले ॥
झाले सिद्ध वऱ्हाडी तैसे यदु-भट; धरा बळें हाले ॥ १६ ॥
दिव्य-रथांत सुभद्रा बैसुनि सेनेंत तेधवां शोभे ॥
यन्मुख-सुधाकरें[4] नर-वर-पार्थाशय[5]-पयोनिधि क्षोभे ॥ १७ ॥
तेव्हां धांवुनि बैसे पार्थ सुभद्रा-रथीं जसा पाटीं ॥
सु-चिर-क्षुधित ब्राह्मण हां हां ह्मणतांहि वाढिल्या ताटीं ॥ १८ ॥
समय-ज्ञ चतुर सेवक धनु तूण तशांत देति आणोनी ॥
धांवति रक्षक सैनिक कपट-यति-कृतात्यनर्थ[6] जाणोनी ॥ १९ ॥
त्यांतें ह्मणे सुभद्रा-मुक्ता[7]-हर वीर अर्जुन मराल ॥
समरा लक्षहि या परि काक तुह्मी गति[8] विसर्जुन मराल ॥ २० ॥
धर्मानुज मी अर्जुन सिंह, तुह्मी शश-किशोर, आटोपा ॥
या टोपा कवचाच्या भीमा वल्गा[9] उगेचि आटोपा ॥ २१ ॥
ऐसें नीट दटावुनि जाय सुभद्रा हरूनि तो पार्थ ॥
मारिति हाका केवळ नागविला वनिं जसा वणिक्सार्थ[10] ॥ २२ ॥
सार्थक पार्थ करी, ती कैरविणी तो सुधांशु गौरविता ॥
सविता बिसिनीसि वरी कीं भेटे तो गुण-ज्ञ ती कविता ॥ २३ ॥
श्रुति सत्क्रिय[11] धर्म-पथा शोभविती दंपती तसे स्व-रथा ॥
अन्योन्य-प्रिय संगम तो प्रेमळ भक्त ती मुकुंद-कथा ॥ २४ ॥
झटिति भट-कटक बहु करि कन्या नेली ह्मणोनि बोभाट ॥
वाटे बळासि [12]सांगे जो जो त्या दस्युचाचि तो भाट ॥ २५ ॥

---

१ परब्रह्म—कृष्ण. २ ज्याप्रमाणें कृष्ण त्याच्या मनोरथास अनुकूल (साह्यकारी) होता, त्याप्रमाणेंच एक पर्वही त्याला अनुकूल झालें. पर्व असल्यामुळें आपला हेतु सिद्धीस न्यावयास त्यास संधि सांपडली, हें तात्पर्य. ३ यादवांच्या स्त्रिया. ४ जिच्या मुखचंद्राच्या योगानें. ५ नरवर (पुरुषश्रेष्ठ) असा पार्थ (अर्जुन) त्याचा आशय (मन) हाच पयोनिधि (समुद्र). ६ खोट्या संन्याशानें केलेला मोठा अनर्थ. ७ सुभद्रा हीच मुक्ता (मोती) तिचें हरण करणारा वीर अर्जुन हाच हंस. ८ थकून. ९ घोड्यांचे लगाम. १० व्यापारी लोकांचा तांडा. ११ सत्कर्मानें वागणारा. १२ जो जो बळासि (बळरामास) (हें वर्तमान) सांगे (तो तो) त्या दस्युचा (अर्जुनाचा) भाटच (स्तुतिपाठकच) वाटे—प्रत्येक मनुष्य अर्जुनाच्याच पराक्रमाचें वर्णन करूं लागला; हा भाव.

प्र-स्फुरदधर-दल[1] प्रभु बलभद्र ह्मणे खरेंचि सांगा रे ॥
कोठें तो कपट-पटू गांठितसे जो पटांत आंगारे ॥ २६ ॥
कोठें रथ, मुसळ पुरे, कवच कशाला, धनुष्य राहों द्या ॥
वत्सेला निज-धर्षण-कर-खळ-दंडोत्सवासि[2] पाहों द्या ॥ २७ ॥
पर्वीं[3] अर्णव तैसा भगवान् बळभद्र पुष्कळ क्षोभे ॥
संध्या-राग-सु-रंजित-शरदभ्राहूनि[4] फार तो शोभे ॥ २८ ॥
कोप-ज्वर-भरें-कंपित-काय[5] प्रभु[6] लोचनें करी शोणें ॥
होणें पुढें सु-दुर्घट[7] वारावें त्या महेश्वरा कोणें ॥ २९ ॥
जाय हळूच वि-नय-नत-काय चतुर वृष्णि-राय देव हरी ॥
माय सुतार्थ पतीचे काय गुरूचे नमूनि पाय धरी ॥ ३० ॥
नमनीं प्रकटवि सहभव[8] सद्गुण शांति-क्षमानुकंपादी ॥
कंपा दीन-सख नुरवि अधरीं, प्रणतींहि भव्य संपादी ॥ ३१ ॥
हांसे बळभद्र ह्मणे कृष्णाक्रूरोद्धवा अहो कळलें ॥
वळलें मन, मत्पद[9] भय सोडा, आदान[10] बंधुचें टळलें ॥ ३२ ॥
जा जा उठा मुलीला पाहूं वाहूं[11] वरा घरा आणा ॥
प्राणाधिक तो येना तरि घालाव्या मदंघ्रिच्या[12] आणा ॥ ३३ ॥
अथवा कशास शासन-भय धरुनि मनीं पळेल तो दूर ॥
शूर ख्यात पळेना नेऊं द्या पारिबर्ह अक्रूर ॥ ३४ ॥
धाडा भूषा वसनें दासी-दासाश्व-हस्ति- रथ-रत्नें ॥
झाला भगीरथाचा पार्थ सखा आजि या महा-यत्नें ॥ ३५ ॥

---

१ रागानें कांपत आहे अधरोष्ठ ज्याचा. २ आपलें बलात्कारानें हरण करणाऱ्या दुष्टाला जो दंड हाच उत्साह, त्यास. ३ अमावास्या व पूर्णिमा ह्या दिवशीं. ४ सायंकालच्या तांबडेपणानें रंगविलेल्या शरत्कालच्या मेघांपेक्षां अधिक शोभे, ह्मणजे रागानें फार लाल झाला. ५ अत्यंत कोपानें ज्याचें शरीर कांपत आहे असा. ६ बळराम. ७ अन्वय–(त्याच्या) पुढें होणें (देखील) सुदुर्घट (मग) त्या महेश्वरा कोणें वारावें?—त्या वेळीं बळरामाच्यापुढें जाणें देखील कठीण; मग त्याचें निवारण करण्यास कोण समर्थ? ८ जन्मतः असणारे—स्वाभाविक. ९ मत्पद सोडा व भय सोडा. १० मोठें भय. ११ अर्पण करूं. १२ मत्+अंघ्रि—माझे पाय त्यांच्या.

हें रसिक-कर्ण-तर्णक-शत तर्पायासि काम-धेनु कथा ॥
करिती प्रभु-वर अनु-चर-पर-सुख-कर अनुसरोनि लोक-पथा ॥ ३७॥

सभापर्वांतील द्रौपदीवस्त्रहरण.

पांडवांचें ऐश्वर्य फार वाढलें, हें दुर्योधनास सहन न होऊन, त्यानें धृतराष्ट्राच्या अनुमतानें कपटद्यूतांत त्यांचें सर्वस्व हरण्याचा संकेत करून त्यांस हस्तिनापुरांत आणविलें, आणि कपटानें त्यांस पणांत द्रौपदी व राज्य ह्यांसह जिंकिलें; मग तो द्रौपदीस सभेंत आणवून तिला नग्न करवून तिची विटंबना करविणार, इतक्यांत गुप्तरूपें परमेश्वर जो कृष्ण त्यानें तिला वस्त्रें पुरवून तिची लाज राखिली, हें ह्या आख्यानांत आहे.

दुसरे दिवशीं नेले पांडु-सुत नव्या सभेंत बाहून ॥
शकुनि ह्मणे खेळों या धर्म ह्मणे अधिक काय याहून ॥ १ ॥
भीष्म द्रोण विदुर कृप धृतराष्ट्र स-कर्ण जे शत भ्राते ॥
खळ होते साधूंचा करणार बळें सभेंत बभ्रा ते ॥ २ ॥
कपट-द्यूतीं लावी प्रथमचि तो साधु-गीत-कथ रथ रे ॥
तों शकुनि ह्मणे जितला तैं थोड्यांचेंचि चित्त न थरथरे ॥ ३ ॥
मग धर्म लक्ष-दासी-पण मांडी जिंकिला ह्मणे शकुनी ॥
कपटें जिंकूं पाहे हंसाला जेविं दुष्ट बक-शकुनी ॥ ४ ॥

---

१ अन्वय-प्रभुवर (बलराम-व कृष्ण) लोकपथा अनुसरोनि, रसिककर्ण हें (च) तर्णकशत तर्पायासि अनुचर-पर-सुखकर-(भक्तांना अत्यंत सुख देणाऱ्या) कथा (लीला) कामधेनु करिती. २ हा गांधारदेशाचा राजा, दुर्योधनाचा मामा व कपटद्यूतांत फार निपुण होता. ३ ह्या आर्येंत ' खळ ' व ' साधूंचा बळें सभेंत बभ्रा करणार ' ह्यांचा संबंध भीष्म द्रोण, विदुर व कृप ह्यांकडे लावायाचा नाहीं; कारण कीं ते सज्जन असून त्या सभेंत धृतराष्ट्राबरोबर निरुपायास्तव आले होते. असें खालीं लिहिलेला सभापर्व, अ० ६० श्लोक २ ह्यावरून स्पष्ट होतें.

"भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥
नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्ववर्तंत भारत "

४ साधूंनीं गाइल्या आहेत कथा ज्याच्या, असा (धर्मराज).

धर्म ह्मणे छळ करिशी मर्यादा त्यजुनि टाकिशी फांसे ॥
शकुने, त्यजितां धर्म-व्यवहार-पथासि सत्सभा हांसे ॥ ५ ॥
मणि-हार दास दासी रथ हय गज कनक-निधिहि तो लावी ॥
जिंकी कपटी जी श्री श्री-द-श्रीशीं वि-शंक तोलावी ॥ ६ ॥
कपट-द्यूत विलोकुनि विदुर ह्मणे काय हें अगा रार्या ॥
कां भ्रमलासि स्व-करें अग्नि कसा लाविशी अगारा या ॥ ७ ॥
मद्वाक्य तुला न रुचे मरणारा अगदसें अगा बापा ॥
पुत्र कसें ह्मणसी या नरकीं नेत्या स-विग्रहा पापा ॥ ८ ॥
देऊनि काक घ्यावे पांच तुवां चित्र-बर्ह शिति-कंठ ॥
घे पंचानन पांच, क्रोष्टा दे; मानवेल शिति-कंठ ॥ ९ ॥
राया कुलार्थ पुरुष, ग्रामार्थ कुलहि समस्त, सोडावें ॥
ग्रामहि देशार्थ, मही आत्मार्थ, बुधें भलेंचि जोडावें ॥ १० ॥
शकुनि कु-नीति-ज्ञ कु-मति एथुनि आतांचि या खळा दवडा ॥
हा न भला, बुडवाया शिरला या राज-मंदिरीं कवडा ॥ ११ ॥
इत्यादि विदुर बोले हें ऐकुनिही अ-चक्षु तो न वळे ॥
दुर्योधन|पंचाक्षरि-मंत्रें परमोग्र भूतसा खवळे ॥ १२ ॥
जनकाहूनि परम हित, पर मँहित, ज्ञान-सिंधु, जो त्यातें ॥
धिक्कारी उडवी त्या स्व-शिवें-गृहाधारभूत जोत्यातें ॥ १३ ॥
अस्मदँहित-हित इच्छिसि लाविसि आह्मां दहांत बालिशता ॥
वाचाळ कृत-घ्न कुटिल भरत-कुळीं तूंचि पात्र गालि-शता ॥ १४ ॥
तुज काय राज-नीति-ज्ञान अरे साप दुखविला साचा ॥
मृत्यु तसाचि सपत्नहि कैसा मग लाभ सुख-विलासाचा ॥ १५ ॥
जों मृदु लागे तों तों दडपी शिशु फार ऊन भातातें ॥
तैसें न करावें त्वां न बसावें हारवून भा तातें ॥ १६ ॥
हित-शत्रु निकट न बरा जा त्यांप्रति दयित जे तुला असती ॥
टाकुनि जातीच बहु प्रेमें जरि सतत सांत्विली अ-सती ॥ १७ ॥

---

१ हे धृतराष्ट्रा. २ मूर्तिमंत पापच, अशा. ३ दुर्योधन हाच कोल्हा. ४ ही गोष्ट देवाला आवडेल, हें तात्पर्य. ५ अत्यंत पूज्य. ६ आपलें कल्याण हेंच गृह त्याला आधारभूत. ७ आमच्या शत्रूंचें कल्याण. ८ हित होऊं न देणारा. ९ असाध्वी स्त्री.

शकुनि ह्मणे धर्मा त्वां हारविलें धन समस्त कीं आहे ॥
या वचनासि न पुच्छीं दत्त-पदाला भुजंगसा साहे ॥ १८ ॥
सुत बंधुहि हारविले उरलें धन काय गा पणास हित ॥
धर्म ह्मणे मी द्यूतीं बुडविन सर्व-स्व आपणासहित ॥ १९ ॥
धर्मासहि जिंकी खळ कपट-जयें परम अ-क्षमहि मांते[1] ॥
जे व्यसन टाकणारे बुध हा ऐकोत अक्ष-महिमा[2] ते ॥ २० ॥
शकुनि ह्मणे चुकलासि ग्लह-योग्य हि संग्रहीं असोनि धन ॥
जिंकूनि घेतलें कां; समयीं चुकणें नसो, असो निधन ॥ २१ ॥
घे आपणासि राया सोडवुनी, द्रौपदीस लाव कसा ॥
श्रीचा कैवारी नृप धन्य, स्त्रीचा सदैव लावकसा[3] ॥ २२ ॥
धर्म ह्मणे शकुने जी रूपें श्रीला क्षमा-गुणें महिला ॥
साजे सखी, अ-खिन्ना कृत्य-भरें, सु-मति आमुची महिला ॥ २३ ॥
शरदुत्पल[4]-पत्राक्षी शरदुत्पल-पुण्य-गंध-सम-गंधा ॥
अ-स्खलित चालवी गृह-धर्मीं मज यष्टि पथिं जसी अंधा ॥ २४ ॥
आधीं जिणें उठावें पाहुनि निजलों असें मग निजावें ॥
रागें[5] जेणें सु-दुर्मिळ तेंहि जिचें ज्वाळसें गगनिं जावें ॥ २५ ॥
धौम्यापासुनि गोपांपर्यंत जिणें स्वयें समाचार ॥
ध्यावा, श्रित-ताप[6]-हर श्री-गंगेचा जिचा समाचार ॥ २६ ॥
ती देवी आतां म्यां या द्यूतीं लाविली अहाहारे ॥
छळिशी द्यूतींच कसा हारे[7] अन्यत्र कां न हा हारे ॥ २७ ॥

---

१ माजे. २ फाशांचा महिमा (फांसे खेळण्याचा परिणाम). ३ स्त्रीचा (कैवारी नृप) लावकसा—लावा—पक्ष्यासारखा (होय), हा पक्षी आपल्या मादीविषयीं फार लंपट असतो, असा समज आहे. तात्पर्य—तूं आपला व संपत्तीचा नाश करून स्त्रीचें रक्षण केलें म्हणून तूं स्त्रीलंपट आहेस. ४ शरत्कालच्या कमलपत्राप्रमाणें जिचे डोळे आहेत अशी. ५ ती आधीं कधीं रागावयाची नाहीं, रागावलीच तर तिचा राग अग्निज्वालेप्रमाणें आकाशांत (वरल्यावर) तत्काळ निघून जातो; ह्म॰ त्यापासून कोणास पीडा होत नाहीं; हें तात्पर्य. ६ आश्रितांचें दुःख घालविणारा, हें समाचार (सारखें आचरण) ह्याचें विशेषण. ७ हा (मी धर्म) अन्यत्र दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टींत कां न हारे (पराभव पावत नाहीं) (आणि) द्यूतींच (द्यूतांतच) कसा हारे (पराभव पावतो)? ह्यावरून तूं कपटानें मला छळतो आहेस हें तात्पर्य.

धर्म नय-ज्ञोत्तम जो द्यूतीं स्व-कलत्र-रत्न तो लावी ॥
हांसे जितं[1] ह्मणे खळ कविहो ती गोष्ट काय बोलावी ॥ २८ ॥
धिग् धिग् सभ्य-जन ह्मणे, विदुर अधोवदन बैसला उगला, ॥
भीष्म-द्रोण ह्मणति हो[2], भाच्यांसह शकुनि जय-सुखें फुगला ॥२९॥
किं जितमिह[3] किं जितमिह ऐसें अ-सकृत् पुसे अ-चक्षु रसें ॥
रडले सभ्य तयांच्या हृदयीं तें लागलें वच क्षुरसें ॥ ३० ॥
सखि-हस्तीं[5] हस्त न वृष पांडव-हृदयांत सायका मारी ॥
क्रोधानें भीम गिळी गरळातें जेविं काय कामारी ॥ ३१ ॥
अंध-सुत ह्मणे विदुरा कृष्णा दासी सभेसि आणावी ॥
गृह-सं-मार्जन करणें ही सेवा तीस योग्य जाणावी ॥ ३२ ॥
विदुर ह्मणे शस्त्र वधी गिळितां तत्काळ बोकडाला, हें ॥
तैसेंच कर्म करिशी रे मंदा मृत्यु रोकडा लाहें ॥ ३३ ॥
हरिच्या पुनः पुन्हा कां काज्या नाकांत घालिशी शशका ॥
यश काय पक्षि-पतिचें येइल हे चार करुनि तुज मशका ॥ ३४ ॥
ब्रूयात् क्षमी गभीरोसीति[6] बत युधि-ष्ठिरं प्रभुं को न ॥
निज नीचपण प्रकटिशि तूं श्वान भल्यावरीहि भुंकोन ॥ ३५ ॥
पांडव किमपि न वदती तूं वदसि सभेंत शब्द घाणेरे ॥
हे सकळ खळ-तिळांचें रगडुनि करणार पिष्ट घाणे रे ॥ ३६ ॥
दुर्योधन हित कथितां धिक्कार तुला असो असेंच वदे ॥
ज्वरिता जसें स-सित पय, सद्वचन न दुर्जना तसें चव दे ॥ ३७ ॥
कल्यंश[7], खळ-शिरोमणि, कपट-पटु, कटु-स्वभाव, सद्द्वेषी ॥
तो प्रातिकामि-नामक सूतातें द्रौपदीप्रति प्रेषी ॥ ३८ ॥

---

१ जिंकिलें. २ हायहाय. ३ किं (काय), जितं (जिंकिलें), इह (ह्या डावांत). ह्या डावांत काय जिंकिलें ? ४ आवडीनें. ५ मित्र जो दुर्योधन त्याच्या हातावर. ६ क्षमी गभीरः असि इति युधिष्ठिरं प्रभुं कः बत न ब्रूयात्—म्ह० तूं क्षमाशील व गंभीर आहेस असें कोण बरें धर्मराजास ह्मणणार नाहीं ? ७ कलीचा अवतार (दुर्योधन).

सूता जा कृष्णेला घेउनि ये भय नसे तुला लेश ॥
सर्व-ज्ञ नें किंचिज्ज्ञ क्षत्ता, ब्रह्मा नव्हे कुलालेश ॥ ३९ ॥
बहु कातर विदुर सदा वटवट करितो असीच हा नीच ॥
या खोल्याला गमते जी अस्मद्वृद्धि ती स्व-हानीच ॥ ४० ॥
जाउनि तो सूत ह्मणे कृष्णे द्यूतांत तूं स्वयें धर्में ॥
हारविलीस, सुयोधन-सदनाप्रति ये करावया कर्में ॥ ४१ ॥
हें वाक्य त्या सतीतें बहु दुःसह जेविं वज्र कदलीतें ॥
परि परिसावें धैर्यें त्याशीं जें ती सु-बुद्धि वदली तें ॥ ४२ ॥
सूता काय वदसि हें द्यूतीं हारविति संपदेतें गा ॥
श्री ह्मण, नें स्त्री ह्मण, हें त्वद्वचन मनासि कंप देतें गा ॥ ४३ ॥
सूत ह्मणे आधीं श्री मग सात्मज बंधु-मंडळी धर्में ॥
हारविली निज मूर्ति द्यूतीं स्त्री शेवटीं अ-सत्कर्में ॥ ४४ ॥
राज्ञी ह्मणे तरि अगा जा पूस सभेंत तूं असें आर्या ॥
राजेंद्रा हारविली प्रथम द्यूतीं स्व-मूर्ति कीं भार्या ॥ ४५ ॥
सूत सभेंत विचारी धर्मातें कीं असें पुसे आर्या ॥
राजेंद्रा हारविली प्रथम द्यूतीं स्व-मूर्ति कीं भार्या ॥ ४६ ॥
धर्म न कांहींच वदे तों दुर्योधन ह्मणे सभेस तिनें ॥
यावें स्वयें पुसावें जें पुसणें योजिलें तिच्या मतिनें ॥ ४७ ॥
कृष्णेप्रति सूत ह्मणे देवि न कांहींच धर्म वदला गे ॥
जाणों, सभासदांसहि कठिण त्वत्प्रश्न-वाक्यं-पद लागे ॥ ४८ ॥
भरत-कुल-धर्म न बुडो सभ्यांला पूस एकदा जा गा ॥
तन्मत मान्य मला कीं नय तच्चित्तीं असे सदा जागा ॥ ४९ ॥

---

१ कुंभारांतला श्रेष्ठ हवीं तशीं मडकीं घडतो, म्हणून तो सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाची सर पावेल काय? तसा अल्पस्वल्प जाणतो ह्मणून विदुर सर्वज्ञ समजूं नये. २ आमचा उत्कर्ष. ३ कामधंदा. ४ श्री (संपत्ति) हारविली असें ह्मण, स्त्री हारविली असें म्हणूं नको. ५ तुझ्या प्रश्नाच्या वाक्यांतील शब्द.

पुनरपि सभेंत जाउनि सूत ह्मणे सभ्यहो तुह्मांस सती ॥
द्यूतांत मी जिता कीं अ-जिता ऐसें मदाननें पुसती ॥ ९० ॥
दुर्जन-दुराग्रेहाचे ज्ञाते सभ्यहि न पाहती च वर ॥
तेथें उत्तर कैचें? न चलेंमें न वदती कवि-प्र-वर ॥ ९१ ॥
कोपें ह्मणे सुयोधन भीतो भीमासि सूत हा भितरा ॥
दुःशासना स्वयें जा आण तिला कर्म हें नव्हे इतरा ॥ ९२ ॥
तो हरिणी-हरणार्थी अत्युग्र-प्रकृति लांडगासा च ॥
गेला तेंचि कराया दुःशासन दुष्ट दांडगा साच ॥ ९३ ॥
कृष्णेसि ह्मणे चाल द्यूतीं तुज जिंकिलें भज कुरूंतें ॥
कुरु-पतिस पहा, लज्जा त्यज, सेवावें सुखें शत-गुरूंतें ॥ ९४ ॥
त्या दुष्टोक्ति-श्रवणें धर्माची संकटीं पडे जाया ॥
सं-रक्षणार्थ धांवे धृतराष्ट्राच्या स्त्रियांकडे जाया ॥ ९५ ॥
पळतां धांवोनि तिला त्या केशांतें धरूनि आकर्षी ॥
ज्यां राजसूय-यज्ञीं अभिषेचिति बहु महर्षि नाकर्षी ॥ ९६ ॥
कृष्णा ह्मणे सभेंत न न्यावें मज, मी रजस्वला, आंगा ॥
आच्छादन एकांबर, नेतोसि अशीस आग्रहें कां गा ॥ ९७ ॥
दुष्ट ह्मणे स्व-सभेला तुजला नेतोंचि दूरशी अस कीं ॥
एकांबरा अस तुझीं अंगें नग्नें असोत हीं असकीं ॥ ९८ ॥
देवी ह्मणे अनार्या नाहींच तुझ्या मनांत पाप-दर ॥
ओढूं नको फरफरा घेऊं दे सांवरोनि हा पदर ॥ ९९ ॥
अधम ह्मणे द्यूत-जिता दासी तूं लाजसी कशाला गे ॥
चाल उगीच प्रभुशीं हट करितां पाठिला कशा लागे ॥ ६० ॥
कृष्णा ह्मणे पति कसे पाहुनि हें कर्म साहतील, न द्या ॥
पद सर्प-शिरीं, तुमच्या रक्ताच्या स्पष्ट वाहतील नद्या ॥ ६१ ॥

---

१ माझ्या तोंडानें. २ दुर्जन जो दुर्योधन त्याच्या (द्रौपदीला आणण्याबद्दल) दुराग्रहाला जाणणारे भीष्मादिक सभासद. ३ कौरवांनीं तुला द्यूतांत जिंकलें आहे म्हणून तूं आतां दुर्योधनाची दासी झाली आहेस त्याची सेवा करायला चल असें दुःशासन द्रौपदीला म्हणाला. ४ शंभर भावांहून वडील जो दुर्योधन त्यातें.

गुरु-जन-सभेंत कैसा नेसी ओढूनि कार्य हा, नीचा ॥
करितोसि कर्म दुष्ट प्रास्यर्थ बळेंचि काय हानीचा ॥ ६ ॥
धर्म परम सूक्ष्म असे धर्मात्मा धर्म-नृप नसे चुकला ॥
सावध व्हा कंठीं यम-पाश कसे घालितां अहा चुकला ॥ ६३ ॥
ओढुनि सभेंत नेली तेव्हां ती द्रौपदी ह्मणे कुरुची ॥
कीर्ति बुडाली, हा धिक् कुरु-वृद्धांलाहि मानली कु-रुची ॥ ६४ ॥
अ-न्यायाचल[3]-भिदुरें विदुरें अनवरत शुद्ध-सत्व[4]-रतें ॥
जाऊं दिलें कसें जें गेलें सोडूनि सख्य स-त्वर तें ॥ ६५ ॥
प्रेरियले भेदाया पति-धैर्य-द्विरद[5]-कट कटाक्ष तिनें ॥
प्रथम न ह्मणति श्रीच्या ह्मणति स्त्रीच्याचि कटकटा क्षतिनें ॥६६॥
पेटे पांडव-कोपानळ कृष्णा-दृष्टि होय तद्धमनी ॥
काय करितील, होते निज मर्यादा-गुणें[6]चि बद्ध मनीं ॥ ६७ ॥
दुःशासनासि ह्मणती भीमादिक निज-मनांत हे बाळें[7] ॥
हूं सुप्त सर्पिणीतें मेली मानूनि ओढ हेबाळ ॥ ६८ ॥
केश धरुनि दुःशासन तीस बळें फिरफिरोनि दे हिसके[8] ॥
भावि-तमः[9]-प्रशमीं न क्षमही होऊन तेज देहिं सके ॥ ६९ ॥
दासी दासी ऐसें अ-सकृत् तो खळ ह्मणे स-हांस[10] तितें ॥
जाणो क्षमालि[11] शिकवी जें जें अरि करिल तूं सहा सति तें ॥ ७० ॥
दासी दासी ह्मणतां दुर्योधन शकुनि कर्ण मानवती[12] ॥
हांसति खळ, सभ्य रडति दुष्टें छळितां सभेंत मानवती[13] ॥ ७१ ॥

---

१ हा (माझा) देह. २ वाईट गोष्टीची आवड. ३ अन्यायरूप पर्वतास केवळ वज्रासारख्या. ४ निरंतर शुद्ध सत्वगुणामध्यें रममाण म्ह० अखंड शांतवृत्तीचा, अशा. ५ आपले पति जे पांडव त्यांचें धैर्य हाच हत्ती त्याचें गंडस्थल. ६ मर्यादारूप दोरीनें. ७ हे पोरा. ८ हिसकाहिसक कर. ९ (द्रौपदीच्या) देहीं क्षम तेज होऊन ही भावितमःप्रशमीं न शके असा अन्वय—द्रौपदीच्या अंगीं योग्य पातिव्रत्य तेज होतें, तरी अवश्य पुढें होणाऱ्या दुःखाचा उपशम करण्याविषयीं तें समर्थ झालें नाहीं म्ह० पातिव्रत्यतेजानें दुःशासनादिकांचें निवारण करण्याविषयीं द्रौपदीला बुद्धि झाली नाहीं. १० हांसत हांसत. ११ क्षमारूप सखी. १२ हर्ष पावती. १३ पूज्य द्रौपदी.

गांगेय ह्मणे सु-भगे धर्म परम सूक्ष्म यास्तव स्पष्ट ॥
ऐसेंचि असें मजला वदवेना हा विचार बहु कष्ट ॥ ७२ ॥
वदला जितोस्मि[1] ऐसें धर्म, शकुनिनें तयावरि स्व-मतें ॥
पण करविला तुझा, यावरुनि तरि न तूं जिता[2] असें गमतें ॥ ७३ ॥
द्यूतांत पर-स्व[3]-पण स्थापाया[4] निःस्व[5] जन नव्हे शक्त ॥
स्त्रीचें भर्तृ-वशत्व[6]हि पाहोनि न मी वदों शकें व्यक्त ॥ ७४ ॥
कुरु-वृद्ध[7] असें बोले, उप-हासें ताप ते कितव देती ॥
सभ्यांसि निर्णयार्थ प्रार्थुनि पुनरपि अ-शंकित[8] वदे ती ॥ ७५ ॥
द्यूतीं अनति-निपुण[9] नृप कितवांनीं आणिला बळेंचि कसा ॥
दावुनि कर्पूर जसा घालावा लोचनीं बळें चिकसा ॥ ७६ ॥
केलें तसेंचि हरिलें कपटें सर्व-स्व शेवटील पणें ॥
नृप जिंकिला शकुनिनें याला नरकीं च शेवटीं लपणें ॥ ७७ ॥
केलें स्व-परिभवांत[10] द्यूत, पुन्हा भूप लाउ[11] दार-पणें[11] ॥
या बुद्धिनें शकुनिनें दाखविलें आपुलें उदारपण ॥ ७८ ॥
ऐसें असतां द्यूतीं अ-जिता मी कीं जिता, करा सवदा ॥
पुण्याचा, पुशिलें हें सत्य[12] पहा जोडितें करास वदा[12] ॥ ७९ ॥
कुरु-गुरु वचन तसें जरि संदिग्ध वदाल तरि न भागावें ॥
अजि सभ्य हो जरि गुरुहि न हरी संदेह तरि नभा[13] गावें ॥ ८० ॥

---

१ (जितः अस्मि) मी जिंकलों गेलों आहें. २ जिंकिलेली. ३ दुसऱ्याच्या धनाचा पण. ४ लावण्यास. ५ निर्धन. ६ पतीच्या स्वाधीन असणें. धर्म स्वतः जिंकला गेला ह्यास्तव स्त्रीच्या संबंधानें निःस्वच झाला; म्हणून द्रौपदी हें दुसऱ्याचें धन पणास लावण्यास त्याला अधिकार राहिला नाहीं; ह्यावरून पाहतां, तूं जिंकली गेली नाहींस असें वाटतें; परंतु स्त्री ही सर्वदा भर्त्याच्या स्वाधीन, तस्मात्, भर्त्याची जी गति तीच तिचीही असावयाची, म्हणून धर्म जिंकला गेला तेव्हां तूंही जिंकली गेलीस, असें वाटतें; ह्यासाठीं अमुकच गोष्ट खरी असें मला स्पष्टपणें सांगतां येत नाहीं; हें तात्पर्य. ७ भीष्म. ८ शंका न धरितां. ९ फार निष्णात नव्हे असा राजा (धर्म). १० आपला पराजय अंतीं आहे ज्याच्या असें; हें द्यूताचें विशेषण. ११ बायकोचा पण लाऊ (लावो). १२ सत्य वदा असा अन्वय. १३ तर शून्यास गावें म्ह० दुसऱ्या कोणाचीही आशा राहिली नाहीं हें तात्पर्य.

न वदे कोणी हि किमपि दुःशासन घावरी करी तीतें ॥
तद्वीति-सम कवि ह्मणो ग्राम-हरीच्या बरीक रीतीतें ॥ ८१ ॥
तें पाहुनि भीम ह्मणे राया आह्मांसमक्ष कृष्णेची ॥
हे दुर्दशा बरी कां पूर्ति असे कीं न अक्ष-तृष्णेची ॥ ८२ ॥
आहेत कितव पुष्कळ पुष्कळ त्यांच्या घरांत बटकी ही ॥
स्नेहें ते हि न त्यांतें पण करिति मदुक्ति काय लटकी ही ॥ ८३ ॥
श्री बुडविली महेंद्र-श्री-तुल्या मज तिची नसे परवा ॥
पर वाम-लोचनेच्या ऐकों न शकेंचि या विलाप-रवा ॥ ८४ ॥
या साध्वीस न दुःख-द पर-करचि तुह्मां स्व-कीर्ति-हानि-कर ॥
हा निकर पातकांचा कैसा केला खळें महा निकर ॥ ८५ ॥
रे सहदेवा स-त्वर पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा ॥
जाळूं याचे हे कर आह्मां हा सोसवेल जाच कसा ॥ ८६ ॥
श्वेताश्व ह्मणे बापा भीमा जीमाजि वास अ-शिवाचा ॥
केवळ बाळपणीं ही वदलासि न तूं कधींहि अशि वाचा ॥ ८७ ॥
सद्गुण सु-सेव्य हा गुरु देव-प्रिय यास जेविं हार उनीं ॥
वाळिसि तापांत कसा गति कोण पुढें स्व-सत्व हारउनी ॥ ८८ ॥
आह्मां व्यसनार्तांची धर्म-स्थिति हेचि बाज, पावें गा ॥
त्वां मोडावें न इला स्व-स्वास्थ्य-सुखार्थ बा जपावें गा ॥ ८९ ॥
हें काय बरें या गुरु-घातें रिपु परम मुदित होतील ॥
स्व-मुखीं विष अमृत-रस व्याळ-मुखीं कोण सु-ज्ञ ओतील ॥ ९० ॥
निववी अ-सुरांत जसा साधु प्रह्लाद-राय कवि-कर्ण ॥
धृतराष्ट्र-सुतांत तसा एकचि नय-निपुण-नायक विकर्ण ॥ ९१ ॥
भीष्म-धृतराष्ट्र-विदुर-द्रोण-कृप-नृपांसि बोलें तो लावी ॥
कीं समयीं न वदावी तरि मग केव्हां सदुक्ति बोलावी ॥ ९२ ॥

---

१ फांशांनीं खेळण्याच्या हव्यासाची. २ इंद्राच्या संपत्तीसारखी. ३ परंतु. ४ सद्गुण इत्यादि विशेषणें गुरूकडे आणि हाराकडे श्लिष्ट आहेत. ५ नीतीला अनुसरून वागणूक. ६ हा हिरण्यकशिपूचा मुलगा. ७ कवींचे कान; हें निववो ह्याचें कर्म. ८ उत्तम नीतिज्ञांत श्रेष्ठ. ९ शब्द-दोष.

बोला हो बोला हो बोला हो सर्व सभ्य बोला हो ॥
अ-समय-मौनें तुमच्या सु-ज्ञपणाच्या न हानि मोला हो ॥ ९३ ॥
चार व्यसनें मृगया स्त्री पानें द्यूत यांत जो सक्त ॥
तो धर्म-च्युत, तत्कृत सङ्केत[2] न महा-जनांत हें व्यक्त ॥ ९४ ॥
धर्म जयाच्या नादीं लावुनि जिंकूनि शकुनिनें आर्या-॥
पण आपणचि करविला पांचांची आपुली[3] सती भार्या ॥ ९५ ॥
द्यूतीं साधारण धन पण करुनि नव्हेचि एक हारविता ॥
गिळिलें दुराग्रह राहू त्यजिना परि मद्विचार हा रविता ॥ ९६ ॥
सभ्यांमाजि वदाया वि-हित असें बोलतोंचि अजि तत्त्व ॥
हरि-कीर्ति सती हेही तुल्या यांचें समान अ-जितत्त्व ॥ ९७ ॥
तैं साधु साधु साधु ध्वनि करिती ह्मणति बोल कानांहीं ॥
प्यावे असेचि, तूं कीं विदुर तिजा स्पष्ट बोलका नाहीं ॥ ९८ ॥
न्याय-मृकंडु-सुताच्या दुस्तर-धृतराष्ट्र-जांब्धि-साधु-वटा ॥
सभ्या भला भला विधु लाजेल तुझ्याचि मानसा धुवटा ॥ ९९ ॥
कर्ण ह्मणे वाचाळा रे सर्व-स्व-ग्लहांत हे आली ॥
अ-जिता कशी? तुझी मति मति-मंदा विदुर-बुद्धिची आली ॥१००॥
वरकड हे काय मुके वक्ता धर्म-ज्ञ तूंच बैस उगा ॥
न भला स्वभाव हा तुज बालिश-जन-पंक्तिला न बैसउ गा ॥ १ ॥
न वदति सभ्य, न पांडव, जरि हे कृष्णा ह्मणे अहो सांगा ॥
अ-जिता असती तरि हे तैसेंचि स्पष्ट न वदते कां गा ॥ २ ॥
आ-नर्थन सभेंत इचें कीं हें एकांबरत्व न वि-चित्र ॥
नग्नत्व हि नवल नव्हे, न चुना बहु नासिकेसि ज्या श्वित्र ॥ ३ ॥

---

१ मद्यपान. २ मान्य केलेलें. ३ स्वत.ची (पांचांची मिळून). ४ 'दुराग्रह राहू गिळील परि मद्विचार हा रविता त्यजिना'=माझें भाषण ह्यांच्या (दुर्योधनादिकांच्या) दुराग्रहामुळें व्यर्थ होईल, तरी माझे विचार मला प्रगट केल्याशिवाय रहावत नाहीं; हा भाव. ५ अजिंक्यपणा. ६ न्याय हाच मृकंडुसुत (मार्कंडेयऋषि) त्याच्या. ७ तरण्यास कठिण जो धृतराष्ट्रपुत्र हाच समुद्र, त्यामधल्या उत्तम वटवृक्षा. प्रलयकाळीं समुद्रानें दश दिशा व्यापून टाकिल्या असतां त्यांत मार्कंडेय-ऋषि बुडूं लागला, त्या वेळीं ज्याप्रमाणें त्याला एक वटवृक्ष आधार झाला (अशी कथा आहे); त्याप्रमाणें धृतराष्ट्रसुत, न्याय बुडवूं लागले असतां त्याला तारण्यास तूंच एकटा आधार झाला आहेस. ८ आणणें.

दुःशासना न याचे ऐकावे फोल बोल, हा बाळ ॥
गीष्पतिपुढें मिरवितो साक्षरता दाखवूनि गात्राळ ॥ ४ ॥
वदतो बुधांत भलतें बोलाया न स्त्रियांतहि सकोनी ॥
हूं, घे पांडव-वस्त्रें या दासीचें हि वस्त्र हिसकोनी ॥ ५ ॥
तें ऐकतांचि वस्त्रें टाकुनि उघडेचि पांच ही बसले ॥
भीष्म ह्मणे हें दुःसह हृदयांत असें न शर-कदंब सले ॥ ६ ॥
दुःशासन सोडाया झोंबे स्व-कुळाहितोदया लुगड्या ॥
तेव्हां स्मरली कृष्णा कृष्णा दीनाचिया दयालु गड्या ॥ ७ ॥
तो दुर्जन आधीं ही साधूच्या करुनि हानि रीतीची ॥
नग्न सभेंत कराया पाहे खळ धरुनि हा निरी तीची ॥ ८ ॥
जैं दुर्दशा कराया दुर्दैवें सिद्ध नीच हा केला ॥
तैं दीन-बंधुला ती कृष्णा मारी मनींच हाकेला ॥ ९ ॥
हे नाथ रमा-नाथ व्रज-नाथ हरे मुकुंद कंसारे ॥
गोविंद कृष्ण केशव दीनार्ति-हरेस्त्वमेव संसारे ॥ ११० ॥
काळें हि सख्या न तुझ्या दासीस पहावयास हि सकावें ॥
त्वद्भगिनी-वस्त्र खळें नग्न करायास काय हिसकावें ॥ ११ ॥
जीहुनि नसे सुभद्रा तुज बहु मान्या अ-कीर्ति हे तीची[3] ॥
धांव दयाब्धे होते विश्वांत तुझ्या अ-कीर्ति हेतीची ॥ १२ ॥
भगिनी ऐसें वदलें परि फाराचि लाजलें न हें लटिक ॥
प्रभुजी रक्षा तुमच्या दासांची मी लहानशी बटिक ॥ १३ ॥
जिंकिल काय खळा तो जिंकी द्यूतीं न धर्म जो डावा ॥
सु-ज्ञें पंक-पतित-पैर-धेनूद्धरणेंहि धेर्म जोडावा ॥ १४ ॥
कीर्त्यर्थ उद्धरीं मज उद्धरिलें जेविं सागरीं महिला ॥
त्वद्दासांची [illegible] अमृतीं आजि या गरीं महिला ॥ १५ ॥

---

१ स्वकुळाचा नाश होण्याकरितां. २ (दीनार्तिहरः त्वं एव संसारे)=संसारांत तूंच दीनाचें दुःख हरण करणारा (आहेस). ३ त्या तुझ्या बहिणीची (माझी). ४ चिखलांत पडलेली दुसऱ्याची जरी गाय असली तरी तिला वर काढण्याच्या योगानें. ५ पुण्य संपादावें. ६ तशा विलक्षण सुखांत.

बा[1] ढळतां तिळाहि पदर भावी व्यजनांसि राग रामा जी ॥
ती खळ-सभेंत उघडी पडते न पडून सागरामाजी ॥ १६ ॥
भो भगवन् भो वत्सल भो हत-चाणूर[2]-मल्ल भागौवें[3] ॥
विश्वें तुझेंचि दुसरें न यश श्री-प्राण-वल्लभा गावें ॥ १७ ॥
आजि अ-सत्पर[4]-पुरुष-स्पर्श न अपराध अन्य केला हो ॥
झांका प्रसाद-पदरें न कु-जन-दृक्[5]-स्पर्श कन्यकेला हो ॥ १८ ॥
अवतरला उतराया जो दुःसह दुष्ट-भार[6] महिवरला ॥
अहि-वर-लास्य[7]-पटु प्रभु करुणोक्तें[8] द्वारकेंत गहिंवरला ॥ १९ ॥
परमेश्वर रूप धरी स्व-पर-जन[9]-हितोदया लुगडियांचें ॥
निववाया सभ्यांसह मन नयनाहि तो दयालु गडियांचें[10] ॥ १२० ॥
हा अंबरावतार श्रित-लज्जा-रक्षणार्थ अवतरावा ॥
प्रभु-मत असें सदवनीं आग्रह वेर्षी कदापि न करावा ॥ २१ ॥
शेले शालू साड्या क्षीरोदक लांब रुंद पाटावें ॥
झाला अनंत वस्त्रें कीं तीस अ-नाथसें न वाटावें ॥ २२ ॥
पद-सेवार्थीचि भजती अनवरत महा-विभूति[11] जो[12] निपट ॥
तो कृष्णा-वपु झांकी होऊनि महा-विभूति[13]-जानि पट ॥ २३ ॥
पहिलें वसन व्यसन-प्रति[14]-पादन-पटु करें कु-मति सोडी ॥
तों दुसरें आहेचि प्रथमाधिक वस्त्र त्यासही ओढी ॥ २४ ॥
कृष्णा[15]-देह-सदंबर[15]-रत्नाकर त्यासि खळ-भुजा[16] टिटवी ॥
उपसी परि गांभीर्यें आपण न उंहूं[17] ह्मणोनि त्या[18] विटवी ॥ २५ ॥

---

१ पंख्याच्या वाऱ्यानें पदर किंचित्ही ढळला असतां जिला त्याचा (पंख्याचा) राग येई; ती (मी) आज दुष्टांच्या सभेंत अगदीं उघडी पडत आहें; ह्यापेक्षां समुद्रांत बुडती तरी बरें होतें, हा भाव. २ मारला आहे चाणूर नांवाचा मल्ल ज्यानें. ३ धांवून येण्याचे श्रम घ्यावे. ४ दुष्ट परकी मनुष्याचा स्पर्श. ५ दुष्टांच्या दृष्टीचा स्पर्श. ६ दुष्टांचा भार. ७ सर्पश्रेष्ठ जो कालिया त्यावर (त्याच्या फणांवर) नृत्य करण्याविषयीं चतुर. ८ द्रौपदीच्या दीन भाषणानें. ९ आपल्या भक्तांचें हित व्हावें ह्मणून. १० मित्रांचें (पांडवांचें) ह्याचा संबंध 'मन, नयन' ह्यांकडे. ११ मोठे ऐश्वर्यवंत. १२ ज्या (कृष्णास). १३ लक्ष्मी आहे जाया ज्याची तो. १४ दुःख देण्यांत कुशल. १५ द्रौपदीच्या अंगावरील जीं उत्तम वस्त्रें तोच समुद्र. १६ दुःशासनाचा हात हीच टिटवी. १७ नको. १८ त्या टिटवीस.

मानिति मांया केवळ अल्प सभेंतील भूमि-तळ पट हो ॥
ह्मणतीं अदित्यादि सत्या या मेल्यांचें स-मूळ तळपट हो ॥ २६ ॥
जें झाकिलें अनंतें दिव्यें भव्यें सदंबरें सुघडें ॥
तें साधु-कार्यं काय क्षुद्र-मंति करील नागवें उघडें ॥ २७ ॥
तो शतशः पट झट झट फेडुनि भागे सभेंत वेडावे ॥
किति खळ-बळ, जळ-निधिचे कीं दुस्तरतर तरंग फेडावे ॥ २८ ॥
होय सभेंत हलहला-स्वन, कृष्णेसि प्र-शंसिती राजे ॥
छी ते खळासि ह्मणती गेले भव-नद-पर-प्रतीरा जे ॥ २९ ॥
भीम ह्मणे राजे हो तरि पूर्व-ज-गति न हो मला परिसा ॥
जरि दुःशासन-वक्षःक्षत-ज न सेवीन मी स्वयें हरिसा ॥ १३० ॥

वनपर्वांतील नलोपाख्यान.

सोमवंशांतील वीरसेनाचा मुलगा नळराजा ह्यास स्वयंवरांत विदर्भ देशाच्या भीम नामक राजाची कन्या (दमयंती नांवाची) हिनें वरिलें. ही कथा ह्या आख्यानांत आहे.

श्री-वीरसेन-सुत नळ निषधेश्वर सु-गुण-मणि-करंडक हो
ब्रह्मण्य-प्रभु दुर्गत-दारिद्र्य-समुद्र-वर-तरंडक हो ॥ १ ॥
तो पुण्य-श्लोक रणीं करितां रिपु-वीर-हानि वासवसा ॥
तत्कीर्ति ह्मणे गा श्री-धी हो या योग्य हा निवास वसा ॥ २ ॥

---

१ पट माया (मावण्यास) सभेंतील भूमितळ केवळ अल्प, (असें लोक) मानिति; असा अन्वय. २ कश्यपाची बायको अदिति आदिकरून महापतिव्रता स्त्रिया. ३ द्रौपदीचें पवित्र शरीर. ४ दुष्टबुद्धीचा (दुःशासन). ५ फोडावे. ६ संसाररूप नदीच्या पलीकडील तीराला. ७ दुःशासनाच्या उरांतील रक्त. ८ सिंहासारखा. ९ निषधदेशाचा राजा. १० (सु+गुण+मणि+करंडक)–चांगले गुण हेच मणि (रत्नें) त्यांचा करंडा, म्ह० उत्तम गुण ज्याच्यामध्यें परमेश्वरानें एकत्र सांठविले आहेत असा. ११ दरिद्रीलोकांचें दारिद्र्य हाच समुद्र त्यांतील (तो तरण्यास) उत्तम नौकारूप. मोठा दानशूर हें तात्पर्य. १२ शत्रुभूत वीरांचा नाश. १३ संपत्ति व विद्या ह्या दोघींचा बहुधा एकत्र वास नसतो; परंतु नलापाशीं त्या दोन्ही होत्या हें तात्पर्य.

वैदर्भ[1] भीम-राजा होता बहु खिन्न हीनें संतानें[2] ॥
तो भेटोनि सुखविला दमनानें[3] स्वपद-लीन[4] संतानें ॥ ३ ॥
नृप-दास्यें[5]-तुष्ट मुनिचें मन त्या मुनिला ह्मणे सखे दमना ॥
झाला शुद्ध, करावा संतति-सुख-पात्र हा स-खेद-मना[6] ॥ ४ ॥
ब्रह्मर्षि-वरें[7] दमनें वर दिधला त्या नृपासि संततिचा ॥
झाले तीन सुत, सुता चवथी गाती गुणौघ[8] संत तिचा ॥ ५ ॥
ठेवी दम, दांत, दमन, दमयंती, हीं अशीं तयां नांवें ॥
ज्या मुनि-वर-प्रसादें[9]-प्रभवातें त्रि-भुवनेंहि मानावें ॥ ६ ॥
भीम-नृ-पति दुग्धोदधि दमयंती श्रीच वपु सु-रुचिर तिचें ॥
पाहूनि देह दिवसों-दिवस दिसे दीन जरि सु-रुचि[10] रतिचें ॥ ७ ॥
ती पाहिल्यावरि गमे कोणासहि न स्व-रूप सुंदरसें ॥
श्री-वनमाळेहि पुढें मिरवील स्व-मद[11] काय कुंद रसें ॥ ८ ॥
श्री-कृष्ण रुक्मिणीला श्री-कृष्णा[12] रुक्मिणी जशी आतां ॥
दमयंतीस नळ नळा दमयंती आयकों जनें गातां ॥ ९ ॥
नळ नृ-प ह्मणे शिवा ती नवरी हो मन दुजीस न वरी हो ॥
भैमी ह्मणे शिवे[13] तो नवरा [14]हो प्रेम नित्य नव राहो ॥ १० ॥
एका समयीं धरिला हंस नळें तो ह्मणे कृपा कर गा ॥
सोड मला जरि व्हावी ती दमयंती वधू नृ-पा कर-गा[15] ॥ ११ ॥
करिन तुझें गुण-वर्णन जेणें होइल तुझीच नवरी ती ॥
सत्य प्रिय हित वदती शुद्धात्मे[16] न धरितीच नव रीती ॥ १२ ॥

---

१ विदर्भ—देशचा. २ संततीनें रहित असल्यामुळें. ३ ऋषिविशेष ह्यानें. ४ आपणाला शरण आलेला. ५ राजाच्या सेवेनें संतुष्ट झालेल्या. ६ खेदयुक्त आहे मन ज्याचें असा. ७ ब्रह्मर्षीमध्यें श्रेष्ठ. ८ गुणांचा समुदाय. ९ मुनिश्रेष्ठाच्या वराच्या प्रभावास. १० उत्तम आहे कांति ज्याची असें. ११ आपला गर्व. १२ आतां म्ह० सांप्रत कृष्ण व रुक्मिणी हीं दोघें जशीं एकमेकांस शोभतात असें लोक म्हणतात; तशीं पूर्वीं नल व दमयंती हीं परस्परांस अनुरूप होतीं असें लोक गात होते; हें आम्ही ऐकतां असें कवि म्हणतो. १३ हे पार्वति. १४ होवो. १५ हस्तगत. १६ निर्मल अंतःकरणाचे.

नळ-मुक्त[१] राजहंसासह हंसांची नभःपथें[२] आली ॥
आली प्रमद-वनीं[३] तों भैमी ही घेउनि प्रिया आली ॥ १३ ॥
भैमी[४] ह्मणे मराळ-ग्रहणेच्छा[५] मन्मनांत आली हो ॥
एकासि तरि धरूं या विखरा मुक्ता वनांत आली हो ॥ १४ ॥
इतरा हंसांनीं त्या नेल्या बहु लोभवूनि दूरवर ॥
भैमी त्यास धरूं ये ज्या दे असु-दान दान-शूर-वर ॥ १५ ॥
एकांतीं तीपाशीं स्तविला निषधेंद्र तो खगानें हो ॥
जाणों राधेला दे खग-भगवद्वेणु[६] तोख गानें हो ॥ १६ ॥
पुण्य-श्लोक निषध-पति नळ खळ-बळ-जल-धि[७]-वाडवानल गे ॥
लोकां महोत्सव-प्रद[८] तोचि सदा[९], त्यांसि पाडवा नलगे ॥ १७ ॥
स्मर-बुध-दस्र[१०]-रुचिरतर ऐसें ह्मणणार जे न ते लटिके ॥
हय्यंगवीन जैसें सु-रसिक-रसने[११]पुढें न तेल टिके ॥ १८ ॥
अनुपम[१२] अनु-रूप[१३] अनघ[१४] जरि वरिला त्वां नृपात्म-जे न नळ ॥
होईल केवळ ताप-द[१५] कीं जो नर नळ न होय तो अनळ ॥ १९ ॥
नळ-कस्तुरीस टाकुनि कां तूं घेतीस अन्य नर माती ॥
जरि वरिती न हरीप्रति घेती ह्मणवूनि धन्य न रमा ती ॥ २० ॥
नर-रत्न तोचि तूंचि स्त्री-रत्न उदंड आड-नांवांचीं[१६] ॥
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवीं हि आड-नांवांचीं[१७] ॥ २१ ॥

---

१ नळानें सोडलेला. २ आकाशमार्गानें. ३ क्रीडेच्या बागेंत. ४ भीमराजाची मुलगी दमयंती. ५ हंस धरण्याची इच्छा. ६ हंसरूपी–कृष्णाचा वेणु. ७ दुष्टांचें सैन्य हाच समुद्र झाला वडवाग्नीसारखा. ८ मोठा आनंद देणारा. ९ पाडवा लोकांस एक दिवस मात्र आनंद देतो, परंतु नल सर्वकाळ आनंद देणारा होता; असा भावार्थ. १० मदन, बुध व अश्विनीकुमार (हे तिघेही रूपाविषयीं प्रसिद्ध आहेत) ह्यांपेक्षांही हा सुंदर. ११ रुचि घेण्यांत मार्मिक अशा लोकांच्या जिभेपुढें. १२ ज्याला उपमा नाहीं असा. १३ योग्य. १४ निष्पाप. १५ उत्तरार्ध–नळास टाकून तूं जर इतर पुरुष (अनळ) वरशील तर तो तुला संताप देणारा होईल; कारण, जो नळ नव्हे तो अनळ ह्म० अग्नि होय. १६ नररत्न, स्त्रीरत्न अशा नांवांचीं मनुष्यें पुष्कळ आहेत, परंतु त्या नांवांच्या अर्थास अनुसरून तुम्हां दोघांवांचून कोणी सांपडावयाचीं नाहींत असा भाव. १७ विहिरी आणि नावा ह्यांचीं.

ती सु-मति ह्मणे आर्या त्वां तिकडे ही असेंचि कळवावें ॥
साधो हळुहळु मृदु मधु हित मित बोलोनि चित्त वळवावें ॥ २२ ॥
आज्ञा ह्मणोनि एथुनि कळवुनि हें प्रेम तेथुनि उडाला ॥
* * * ॥ २३ ॥

आतां ही उपवर झाली आहे असें भीमराजानें समजून तिच्या स्वयंवराची योजना केली, आणि राजेरजवाड्यांस निमंत्रण केलें अशी गोष्ट—

देवर्षि-मुखें[3] परिसुनि शक्र करी धरुनि हरिख गमनातें ॥
त्याच्या विमान येइल काय न येतांचि हरि-खर्ग मनातें ॥ २४ ॥
जों निकट कुंडिनाच्या आले यम-वरुण-भू-भृद्यनळ ॥
तों तोहि सकळ-सद्गुण-निधि पुण्य-श्लोक वीर-वर्य नळ ॥ २५ ॥
ते सुर ह्मणति अहाहा नळचि सकळ-पुरुष-वर्य वीर-मणी ॥
नवरी न वरील कशी याला पाहोनि सु-मति ही रमणी ॥ २६ ॥
आह्मांलाचि न केवळ लावितसे व्यक्त लाज हा गविला ॥
आह्मीं निज-तेजो-मद याचिपुढें सर्व आज हारविला ॥ २७ ॥
भेटोनि त्यासि ह्मणती कार्य-परें सर्वथा न लाजावें ॥
हो अस्मद्दूत वि-मुख न असें सत्य-व्रता नळा जावें ॥ २८ ॥
होतों दूत नळ ह्मणे कार्य वदा कोण हो तुह्मी चवघे ॥
ओळख देउनि ह्मणती आह्मी भैम्यर्थ पातलों अवघे ॥ २९ ॥
भैमी स्वयें वरू या आह्मां चौवां जणांत अन्यतमा[12] ॥
हें कार्य, दूत होगा जा गा बा तिजकडेचि धन्यतमा ॥ ३० ॥

---

१ मधासारखें गोड. २ नळाकडून. ३ नारद. ४ विष्णूचा गरुड. उत्तरार्ध—दमयंतीकडे येण्याची इंद्राला इतकी उत्कंठा झाली कीं, अतिवेगवान् जो गरुड तोही त्याला वाहनार्थ आवडेना, मग विमानाची कथा कशाला ? ५ कुंडिन हें भीमक—राजाच्या राजधानीचें नांव. ६ (यम+वरुण+भूभृदरि+अनळ)=यम, वरुण, (पर्वतांचा शत्रु) इंद्र आणि अग्नि. ७ साऱ्या सद्गुणांचा ठेवा. ८ वीरांमध्यें श्रेष्ठ. ९ हा 'आला' ह्या अध्याहृत क्रियापदाचा कर्ता. १० प्रतिकूल, पराङ्मुख. ११ होऊं नको. १२ कोणाला तरी एकाला.

स-स्मित-वदन नळ ह्मणे प्रभुजी जो हेतु सुर-वै[1]रागमनीं ॥
माझ्याहि तोचि सर्वा हि मृगांच्या तुल्य सु-रव[2]-राग मनीं ॥ ३१ ॥
दूत करुनि मज तिकडे कार्यास्तव पाठवूं नको पावा[3] ॥
कोणावरिही सु-नय नें[4] स्वातिक्रम आठवून कोपावा ॥ ३२ ॥
शक्र ह्मणे वदलासि प्रथम तसें वचन मग असें वदसी ॥
अ-चळ करींच असावा व्यवहारीं शब्द संगरीं सदसी[5] ॥ ३३ ॥
भू-प ह्मणे या कर्मी[6] पवन हि होईल मज न सांगाती ॥
अंतःपुर-प्रवेशीं जी प्रभुची साधु युक्ति सांगा ती ॥ ३४ ॥
शक्र ह्मणे जा गा तूं चिंता आधींच करिशि कां गा ती ॥
आह्मांसि हें कठिण जरि तरि सु-ज्ञ प्रभु ह्मणोनि कां गातीं? ॥ ३५ ॥
शक्र-वरें नळ गेला शिरला अंतःपुरीं सुखें सुर-सा ॥
भैमीच्या हा याच्या ती सेवी रूप-संपदा सुरसा ॥ ३६ ॥
भैमी हर्षे त्याच्यां विधुच्या तशि कुमुदिनी न आगमनीं ॥
सत्कारूनि ह्मणे जी यावें मद्भाषणें न आग मनीं ॥ ३७ ॥
सुंदर-वर कोण तुह्मी गुरुच्या[9] वाटो न हें[10] परागें[11] मना ॥
कीं जें जें अंतःपुर तें तें हि विषयें[12] नव्हे परागमना[13] ॥ ३८ ॥
आलां कसे अ-वारित[14] कार्यार्थ प्रगट आयकों[15], दावा[16] ॥
वाटे कर्णी तुमचा वाङ्मय[17] सौवर्ण[18] काय कोंदावा ॥ ३९ ॥

---

१ देवश्रेष्ठांच्या आगमनांत. २ मधुरध्वनीविषयीं आवड. ३ कृपा करा. ४ (सु-नय स्वातिक्रम आठवून कोणावरीहि न कोपावा, असा अन्वय.) तात्पर्य—तुम्ही व मी एकाच कार्याकरितां आलों आहों; म्हणून त्याच कामासाठीं तुम्ही मला तिकडे दूत करून पाठवितां; परंतु तसें न कराल तर कोणाच्याही हातून नीतीचें उल्लंघन होणार नाहीं. ५ उत्तम खड्ग. उत्तरार्ध—व्यवहारीं शब्द अचळ असावा; व संगरीं करीं सदसी अचळ असावा, असा अन्वय. ६ ह्या अंतःपुरप्रवेशरूप कार्यांत वायु ही मजबरोबर यावयास भिईल म्ह० वारा देखील जेथें शिरूं शकत नाहीं. ७ नलाच्या, ह्याचा संबंध आगमनाकडे. ८ अपराध. मी जें पुढें बोलतें त्याची माफी असावी हें तात्पर्य. ९ पित्याच्या. १० तुमचें अंतःपुरांत येणें. ११ मोठा अपराध. १२ योग्य—पात्र. १३ परक्याच्या येण्याला. १४ कोणीं अटकाव न केलेले असे. १५ (कार्यार्थ प्रकट दावा, आयकों)—कोणत्या कामाकरितां आपण आलां हें स्पष्ट सांगा, तें मला ऐकूं द्या. १६ ह्यांचें कर्म सौवर्ण काय. १७ वाणीरूप. १८ सोन्याचा, पक्षीं, उत्तम (अकारादि) वर्णांनीं युक्त.

वाहों लागे गुरु-घन-रसें-पूरित[1] वीरसेन-भू-पनळ ॥
सुंदरि मी पाशि-पितृपे-पावक-पुरुहूत-दूत[2] भूप नळ ॥ ४० ॥
सु-मुखि प्रार्थिति बहु तुज ऐसें प्रभु लोक-पाळ ते चवघे ॥
अवघे उणेचि रस, तूं दिव्य रसाचीच सर्वदा चव घे ॥ ४१ ॥
सुज्ञें तुवां वरावा आह्मां चवघां जणांत अन्यतम ॥
धन्यतमत्व[3] तुला यो[4] न शिवो पळ दयित-विरह-जन्य तम[5] ॥ ४२ ॥
हांसोनि ह्मणे भैमी प्रणति-प्रिय देव गुरु असें ह्मणती ॥
त्यांहीं क्षमा करावी स्वीकारावी यशोर्थ मत्प्रणती ॥ ४३ ॥
वरिले हेचि चरण म्यां त्यजितां ज्वलनांत काय होमीन ॥
यज्जीवन[6] जीवन तो दुग्धीं वांचेल काय हो मीन ॥ ४४ ॥
नळ-नृप ह्मणे सु-बुद्धे या दासावरि तिहीं न कोपावें ॥
मदधिक कोटि-गुणें ते आग्रह कांहीं धरूं नको पावें ॥ ४५ ॥
मृत्यु असो, पर-वंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें ॥
त्वत्पाणि-ग्रहणें मी देवांच्या बहु शिणेन कोपानें ॥ ४६ ॥
विदुषी[7] ह्मणे ह्मणा जा कीं म्यां कथिलें परोपरी पण ती ॥
प्रणति प्रभूंसि करिती अनुकंप्या मी स्वयं-वरा[8] ह्मणती ॥ ४७ ॥
सत्संमत स्वयं-वर-विधिनें वरितां तुह्मी न अपराधी ॥
काय करूं त्यजुनि तुह्मां माझी पळ अनु-सरे न अपरां[9] धी ॥ ४८ ॥
होईल देह रंगीं सुर-पति-नर-पतिसमक्ष नल-गामी[10] ॥
हा जन तुमच्याचि असे इतरा कोणाचियाहि न लगामीं ॥ ४९ ॥
होय अ-कृत-कार्यहि[11] नळ सुर-वर-संमत खरें निवेदून ॥
सत्यें जसा तसा न प्राज्येंहि सुधा-रसें निवे दूनें[12] ॥ ५० ॥

---

१ मोठा आणि पाण्यानें गच्च भरलेला; हें पनळाचें विशेषण. तात्पर्य कीं, गंभीर व अत्यंत रसाल असें भाषण करण्यास नलानें आरंभ केला. २ वरुण, यम, अग्नि व इंद्र ह्यांचा दूत. ३ अतिशय कृतार्थता. ४ येवो. ५ पतीच्या वियोगापासून उत्पन्न होणारें दुःख. तात्पर्य तूं मनुष्यास वरिलें तर तुला पतिवियोगाचें दुःख सोसावें लागेल, ह्याकरितां आम्हां देवांपैकीं एकास वर. ६ ज्याचें वांचण्याचें साधन. ७ शाहणी. ८ स्वतः पति पाहून त्यास वरणारी. ९ दुसऱ्याकडे. १० नलाकडे जाणारा. ११ केलें नाहीं कार्य ज्याणें. १२ दुःखित.

रंगीं सर्व मिळाले तेव्हां आली तयांत दमयंती ॥
जाणों चकोर ते ती मूर्त ज्योत्स्नाचि ताप-दमयंती ॥ ९१ ॥
साहे न परोत्कर्षा ज्याची मति सच्छ्ळीं सदाऽ[3]नळसा ॥
बैसे तिघां जणांसह हरिहि अधिष्ठूनि त्या स[4]दा नळसा ॥ ९२ ॥
रंगीं पाहों जातां दिसले चौघेहि ते धवासमे जे ॥
भैमी देव-कृत-च्छळ ऐसें चित्तांत तेधवां समजे ॥ ९३ ॥
पांचा नळांत जेव्हां काय दिसेनाचि भेद लवें[6] तीस ॥
बुद्धि ह्मणे कां भीसी गुरु-चरणीं त्यजुनि खेद लवं[7]तीस ॥ ९४ ॥
कर जोडूनि ह्मणे ती नळ भर्ता भीम-कन्यकेला हो ॥
प्रभुजी स्वप्नांतहि जरि संकल्प नसेल अन्य केला हो ॥ ९५ ॥
नळ पति इतर पुरुष पितृ-बंधु जरि मनांत मानिले असती ॥
तरि ताराल इला हो प्रभुजी कैसी तरेल जी अ-सती ॥ ९६ ॥
तीचा बलवान् निश्चय सुर-धृत नळ रूप घे हिराऊनी ॥
बहु तेज प्रकट करी शुचि सत्व-गुणं च्छळीं हिरा ऊनीं ॥ ९७ ॥
शुद्ध [10]सर्वांग कुश नल[11]दे परि [12]उप-भोगोचितत्व नलदासी ॥
ऐसें मनांत आणुनि दमयंती सु-मति होय नल-दासी ॥ ९८ ॥
पति-रूप सोडवुनि ती लोके[13]शांचा प्रसाद साधूनी ॥
घाली नळासि माळा स्तविली प्रेम-प्रसन्न साधूंनीं ॥ ९९ ॥
नल तीस ह्मणे कुलजे त्वां [14]जरि देवांसमक्ष मज वरिलें ॥
जों सा[15]सु तों तुझा मी होतांहि प्रेम ऊन मजवरिलें ॥ १०० ॥

---

१ शमविणारी. २ साधूंचा छल करण्याविषयीं. ३ सर्वदा आलस्यरहित. ४ सभेला. ५ पति जो नळ त्यासारखे. ६ लेशमात्र. ७ नम्र होत आहेस. म्ह० गुरु-चरणीं (श्रेष्ठ इंद्रादिदेव त्यांच्या चरणीं) खेद त्यजुनि (जर) लवतीस म्ह० शरण जाण्यास सिद्ध आहेस (तर) तूं कां भीसी-भितेस. ८ देवांनीं घेतलेलें. ९ हिरा उन्हांत जसा (ज्यास्त) तेज प्रकट करितो तसा शुद्ध जो सत्वगुण तो (त्याचा छल केला असतां) ज्यास्त सामर्थ्य प्रकट करितो. १० (सव+अंग)-यज्ञाचे अंगभूत. ११ बाळा १२ उपभोगाला योग्य असणें. तात्पर्य कीं, जसे देव पवित्र तसा नल ही पवित्र, ते जसे प्रेमार्ह, तसा हाही प्रेमार्ह; पण ते गुरु म्हणून प्रेमार्ह, व हा पति म्हणून प्रेमार्ह असें समजून तिनें नलालाच वरिलें. १३ इंद्रादि लोकपालांचा १४ ज्यापक्षीं. १५ (स+असु)-जिवंत.

झाला विवाह गेला स्व-पुरा नळ मग तिशीं सदा रमला ॥
भूमि ह्मणे ताराया अव-तरला विष्णु हा स-दार मला ॥ ६४ ॥

वनपर्वांतील सावित्रीचें आख्यान.

मद्रदेशच्या अश्वपतिराजाची कन्या सावित्री (सावित्रीदेवीचा अवतार) हिनें शाल्वदेशच्या द्युमत्सेनराजाचा मुलगा सत्यवान् ह्यास वरिलें. सत्यवान् अल्पायुषी होता. त्याच्या मरणाच्या वेळीं यम जातीनें त्याचा प्राण घेऊन चालला असतां सावित्रीनें त्याच्या मागून जाऊन यमास आपल्या भाषणानें संतुष्ट केलें; आणि आपल्या बापास शंभर पुत्रांची प्राप्ति, सासरा आंधळा व राज्यरहित होता त्यास डोळ्यांची व राज्याची प्राप्ति व आपणाला शंभर पुत्रांची प्राप्ति, असे वर त्यापासून संपादिले; आणि शेवटीं सत्यवानाचा प्राणही परत आणिला; हें ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे.

धर्म पुन्हां[1] त्यासि ह्मणे मार्कंडेया मुनीश्वरा आर्या[2] ॥
आढळली तुज लोकीं सत्वाढ्या[3] आमुची जशी भार्या ॥ १ ॥
मुनि त्यासि ह्मणे होती सावित्री नामें[4] अश्वपति-तनया[5] ॥
तच्चरित[6] श्रवण करीं ऐकाया योग्य साधु पतित न यां ॥ २ ॥
होय प्राप्त विधि-स्त्री[7]-सावित्रीच्या वरेंचि ती राया ॥
यत्कीर्ति जना ह्मणती कर देत्यें रे अघाब्धि-तीरा[8] या ॥ ३ ॥
झाली भक्त-सुता ती श्री-सावित्रीच उद्धरायाला ॥
श्री[9] क्षीरधिला जन्मुनि जें दे यश तेंच शुद्ध रायाला ॥ ४ ॥
अश्वपति ह्मणे वत्से चिंता मज हेचि एक परमा गे ॥
झालीस दान-योग्या[10] परि कोणीही तुला न वर मागे ॥ ५ ॥
जा शोधुनि ये वत्से वरुनि मनें मानल्या कुलीनातें ॥
कीं तुजकडेचि आहे शत-पुत्रांचेंहि गे मुली नातें[11] ॥ ६ ॥

---

१ स्त्रीसहित. २ रामकथा सांगितल्यानंतर. ३ सत्वगुणानें युक्त ह्म० कसाही प्रसंग गुदरला तरी जी आपलें सद्वर्तन सोडीत नाहीं अशी. ४ नांवानें प्रसिद्ध. ५ अश्वपतिनामक राजाची मुलगी. ६ ह्या चरित्रास. ७ ब्रह्मदेवाची बायको. ८ पातकसमुद्राच्या तीरास. ९ लक्ष्मी. १० देण्यास योग्य. ११ शंभर पुत्रांच्या ठिकाणीं तूं आहेस हें तात्पर्य.

स्व-वर पहा जा ऐसें योग्य जनीं तोचि तीसचि वदाया ॥
गुरुच्या वचनें गेली आपण घेऊनि ती सचिवें[1] दाया ॥ ७ ॥
अनु-रूप वर विलोकुनि आली तों त्या नृपा परम-हर्षी[2] ॥
सांगत होता सु-कथा श्री-नारद[3] जो कृपा-पर महर्षी ॥ ८ ॥
ती दोघांतें वंदी तों तीस ब्रह्म-काय-भू पाहे ॥
स-स्मित असें पुसे कीं त्वत्तनया होय काय भूपा हे ॥ ९ ॥
कोठें गेली होती श्वशुर-गृहाहूनि काय आणविली ॥
हों[4] सचिवांनीं असुनी दानोचितता इची न जाणविली ॥ १० ॥
भू-प ह्मणे परिसावें तेंचि तुवां सर्व साधु-कुल-गीतें[5] ॥
म्यां पाठविलें होतें स्व-वर पहाया स्वयें स्वमुलगीतें ॥ ११ ॥
वद वत्से, काय कसें? वर बरवा पाहिला? न लाजावें ॥
ह्या गुरुनें धन्य असें ह्मणुनि स्व-मुखें तुला मला जावें ॥ १२ ॥
सांगे ती सावित्री नृप द्युमत्सेन[6] शाल्वें-पति[7] आहे ॥
जरि वृद्ध अंध रिपु-हृत-राज्य[8] वन-स्थहि[9] न काळजी वाहे ॥ १३ ॥
कुल-शील-सत्त्व-गुण-निधि तो पुत्र-कलत्रमात्र-परिवार[10] ॥
परि[11] वारे सर्व सम त्या कीं मथिला स्वांतर-स्थें[12] अरि-वारें[13] ॥ १४ ॥
तो श्वशुर मानला मज चित्तें त्याचा कुमार म्यां वरिला ॥
जरि लाजविति सख्या अनु-सरली गौरी हरा न त्या हरिला ॥ १५ ॥
नारद ह्मणे नृपा हे चुकली योजूनि सत्यवान् नवरा ॥
न वरावा जरि गुणवान्, योजू अन्या, असे उणें न वरा ॥ १६ ॥
भू-प ह्मणे सर्व-ज्ञा देवा उमजे असेंचि सांग मला ॥
गुणवान् युवा कुल-जवर जरि तरिहि तुला अ-योग्य कां गमला ॥ १७ ॥
काय इणें न धरावें अ-धनत्वें भू-प-जनें[14]-वरा जीवीं ॥
कां न प्राशावें मधु मधु-पानें कूप-ज-नवें[15]-राजीवीं ॥ १८ ॥

१ मंत्री आणि उपमाता ह्यांस. २ ब्रह्मानंदांत निमग्न. ३ ब्रह्मदेवाच्या शरीरापासून म्ह० मांडीपासून झालेला नारद. ४ खेदसूचक अव्यय. ५ सर्व साधूंच्या समुदायानें स्तविलेला. ६ द्युमत्सेननांवाचा. ७ शाल्व-देशाचा राजा. ८ शत्रूंनीं हरण केलें आहे राज्य ज्याचें असा. ९ अरण्यांत राहणारा. १० पुत्र आणि कलत्र (स्त्री) एवढाच आहे परिवार ज्याचा. ११ परि (तथापि) त्या (द्युमत्सेनाला) सर्व वार (दिवस) सम. १२ आपल्या अंतःकरणांत राहणारा. १३ कामक्रोधादिक शत्रूंचा समुदाय. १४ राजश्रेष्ठास. १५ विहिरींत उत्पन्न झालेल्या नव्या कमलांत.

मुनि सांगे वर्षांतीं येइल त्या भूप-पुत्रका व्यसुता[1] ॥
अन्य वरू, वृतहि कच त्यजुनि वरी भू-प-पुत्र काव्य-सुता[2] ॥ १९ ॥
भू-प ह्मणे न वरावा वत्से जरि सु-गुण-सागर लवायु[3] ॥
शीतल मंद सु-गंधहि वद सेवावा कसा गरल-वायु ॥ २० ॥
ती सु-मति ह्मणे ताता न त्यजुनि पयोधिला नदी परते ॥
न पतंग-चित्त-वृत्ति क्षणही रवीं त्यजूनि दीप रते ॥ २१ ॥
वरिला तो वरिलाचि स्पर्शावा या न अन्य कायातें ॥
हा दृढ निश्चय माझा स्तवितील कुलीन कन्यका यातें ॥ २२ ॥
आयुष्य असो किति तरि मज तदितर[4] पुरुष तुजसमचि राया ॥
मन न चळेलचि येइल जरि चरचर हा गळा यम चिराया ॥ २३ ॥
देवर्षि ह्मणे त्यासचि दे साध्वी-व्रत-परा[5] सुता राया ॥
शुचि निश्चयाहुनि अधिक अमृत-रस नसे परासु[6] ताराया ॥ २४ ॥
होतें सद्धर्माच्या कासेला लागतां सदा शिव हो ॥
येतों, बसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युंजय तुह्मां सदा-शिव हो ॥ २५ ॥
गेला मुनि जो भगवत्-कीर्ति-महा-काम-धेनुचा दुहिता[7] ॥
नेउनि दिली नृपें ती सद्विधिनें सत्यवत्-करीं दुहिता ॥ २६ ॥
झाली तपोवनांत स्वीकारुनि वल्क तापसी ते[8], तें ॥
अद्भुत सत्त्व तिचें बा तितका नव्हताचि ताप सीतेतें ॥ २७ ॥
वेद श्वशुर श्वश्रु स्मृति ती स्वाचार[9]-पद्धतीच सती ॥
मुनि ह्मणति या नृपाच्या उटजीं सिद्धि स्नुषा[10]-मिषें वसती ॥ २८ ॥
तो सत्यवान् ह्मणे हे पितृ-राज्य[11]-श्री तपोवनांत पती ॥
हो आपन्मुक्त[12] ह्मणुनि बहुधा आपणहि यां[13] मिषें तपती[14] ॥ २९ ॥
तत्सद्गुणें प्र-मुदितें झालीं केवळ मनांत न तिघें तीं ॥
सकळें स-देव-तापस[15]-वृंदेंहि तपोवनांत नति[16] घेती[16] ॥ ३० ॥

---

१ (वि+असु+ता) गतप्राणता (मरण). २ शुक्राचार्यांची मुलगी (देवयानी). ३ अल्पायुषी. ४ सत्यवानाहून निराळा. ५ पतिव्रतेच्या आचरणाविषयीं तत्पर. ६ गेले आहेत प्राण ज्याचे असा. ७ भगवंताची कीर्ति हीच कामधेनु तिचें दोहन करणारा (धार काढणारा). ८ ती सावित्री. ९ सदाचाराचा क्रम. १० सुनेच्या रूपानें. ११ बापाची राज्यलक्ष्मी. १२ विपत्तीपासून मोकळा झालेला. १३ ह्या सावित्रीच्या रूपानें. १४ तप करिते. १५ देवांसहित ऋषींचे समुदाय. १६ त्या पतिव्रतेचा नमस्कार मोठ्या आनंदानें स्वीकारीत.

ती स्व-मनांत ह्मणे तुज तनु रडविल सर्व काळ जीवा हे ॥
सोड इला वेड्या बुध न कु-संगति धरुनि काळजी वाहे ॥ ३१ ॥
ऐसें चित्तीं बोले मोजी उर्वरित दिवस महिने ती ॥
नसतें तसें तरि सुखें वय भोगुनि तदधिक श्रमहि नेती ॥ ३२
उरतां चार दिवस ती करि वांचाया पति व्रतारंभा ॥
तन्नियमीं[1] प्रिय-वाक्[2] ती शुकीं विलोकी न तीव्रता रंभा ॥ ३३ ॥
श्वशुर ह्मणे त्रि-दिन-व्रत झालें कीं! वंश धन्य केला गे ॥
कर पारणा, क्षुधा बहु पूर्व-वयामाजि कन्यके लागे ॥ ३४ ॥
ती संकल्पीं आहे सूर्याऽस्तीं पारणा करायाची ॥
ऐसें श्वशुर-श्वश्रू-चरणांतें जोडुनी करा याची[3] ॥ ३५ ॥
फल-मूलार्थ निघे पति त्यासि ह्मणे मजहि सत्तमा न्या हो ॥
वन पाहेन तुझ्मां हे न प्रथम-प्रार्थना अ-मान्या हो ॥ ३६ ॥
चित्राश्व[4] ह्मणे दयिते गमली वन-सरणि[5] काय कोमळ ती ॥
श्रमशिल, शिबिका-स्था[6]ही दुर्ग-वन-पंथांत[7] बायको मळती[8] ॥ ३७ ॥
उप-वास तीं दिसांचा तूं आधींच प्रिये सु-मृदुला[9] गे ॥
न्यावें कसें चरण-युग नवनीतापरिसही सु-मृदु लागे ॥ ३८ ॥
मज सोसेल कशी जी न पहावे स्त्री-व्यथा नरा नीचां[10] ॥
श्रम-दा प्र-मदा-हृदया कथितीहि कवी कथा न रानींच्या ॥ ३९ ॥
येणारचि तरि साध्वी श्वश्रू-श्वशुरांसि पूस मग ये, तें ॥
योग्य तुज मजहि, मानिति गुर्वाज्ञाधिक सु-बुद्धि न गयेतें[11] ॥ ४० ॥
सावित्री त्यांच्याही आज्ञेतें तत्प्रसाद साधुनि घे ॥
उटजांतूनि सतीसह वंदुनि तो स्व-पितृ-पादें[12] साधु निघे ॥ ४१ ॥
ती न स्त्री रक्षाया त्यासि निघे आत्त-मूर्ति जनकाशी[13] ॥
परम शिव जीत[14] नांदे ह्मणुनि जिला[15] ह्मणति सुज्ञ-जन काशी॥४२॥

---

१ सावित्रीच्या नियमांत. २ मधुर भाषण करणारीहें रंभेचें विशेषण. उत्तरार्धाचा अन्वय-तन्नियमीं (जी) तीव्रता (होती) ती प्रियवाक् रंभा शुकीं (ही) न विलोकी. ३ विनंती करी. ४ सत्यवान्. ५ वनांतला मार्ग. ६ पालखींत बसलेली. ७ रानांतील खडतर मार्गांत. ८ दुःख पावते. ९ फार नाजूक. १० निर्दय अशा. ११ गयाक्षेत्रास. १२ आपल्या बापाचे पाय. १३ बापाचा आशीर्वाद. १४ ज्या आशीमध्यें. १५ ज्या आशीला.

जे पक्षी जे श्वापद-संघ अधिष्ठूनि कानना वसती ॥
त्यांचें तद्वचनाऽमृत-पानार्थ पुसेल कां न नांव सती ॥ ४३ ॥
पात्र भरूनि फळांनीं काष्ठें फोडी वनांत, सत्वै-रतें ॥
पाहूनि तत्कलत्रें स्मरलें मुनि-वच मनांत स-त्वर तें ॥ ४४ ॥
जों साध्वी हळुच ह्मणे हा नाथा नियतै-मान-दा रुचिरा ॥
मूर्ति श्रमत्वे भ्रमत्वे मति कीं जी प्रियतमा न दारु चिरा ॥ ४५ ॥
तोंचि ह्मणे तो उठल्या कारित्या स्मृति-हानि वेदना लागे ॥
शूल-शत शिरीं जाणों सखि अ-क्षम हा निवेदनाला गे ॥ ४६ ॥
तुझिया मृदु-शीतांऽकीं शिर ठेवुनि वाटतें निजावें गे ॥
त्वत्स्पर्श अ-मृत ह्मणवुनि या मत्तापें पळोनि जावें गे ॥ ४७ ॥
मांडी देउनि पतिचें मस्तक हस्त-कमळें सुधी रगडी ॥
दे धैर्य सतीस तिचा निज-निश्चय जो खरा सु-धीर गडी ॥ ४८ ॥
सीता दश-कंठा जसि तशि सत्वें भी न तीव्र-तापा हे ॥
तों पाश-पाणि-पुरुषाप्रति पति-पार्श्वीं पति-व्रता पाहे ॥ ४९ ॥
क्षितिवरि पति-शिर उतरुनि स-वि-नय झडकरि उठोनि कर जोडी ॥
नमुनि ह्मणे देव तुह्मी अशि कैंची अन्य-दर्शनीं गोडी ॥ ५० ॥
केलेंचि धन्य दर्शन-दानें येऊनि कानना मातें ॥
अजि देवेश निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें ॥ ५१ ॥
देव ह्मणे सति यम मी; कां आलों ? न्यावया तुझ्या पतितें ॥
हें दूत-कार्य कीं जी; जें सेवक-कृत्य वेगळें सति तें ॥ ५२ ॥
हा सत्यवान् सु-कृतवान् गुणवान् न्यावा न सेवकांनीं कीं ॥
ज्या कर्मी योग्यत्व स्वामीचें तें न सेवकानीकीं ॥ ५३ ॥
अंगुष्ठमात्र पुरुषाप्रति यम पाशेंकरूनि आकर्षी ॥
तें हाय हाय ह्मणती बहु सद्गद-कंठ साश्रु नाकर्षी ॥ ५४ ॥
त्यातें बांधुनि घेउनि यम-धर्म प्रभु निघे अंवाचीतें ॥
भ्याला सतीस बहुधा जें ब्रह्म-लिखित बरें न वाची तें ॥ ५५ ॥

१ आश्रय करून. २ त्या सत्यवानाचें वचन हेंच अमृत द्यावें म्हणून. ३ धैर्य-शील-हें तत्कलत्रें याचें विशेषण. ४ निश्चयेंकरून मान देणाऱ्या म्ह० माझें वचन कधीं न मोडणाऱ्या. ५ स्मरण नाहींसें करणाऱ्या—अशा वेदाना. ६ मी. ७ मृदु आणि शीतल अशा मांडीवर. ८ पाश आहे हातीं ज्याच्या अशा पुरुषाला. ९ चाकरांच्या मंडळींत. १० दक्षिण दिशेस.

त्यामागें तीहि निघे धर्म ह्मणे भागलीस जा परत ॥
स्नेह-ऋण फेडिलें त्वां करुनि स्व-पति-क्रिया[1] रहा स्मरत ॥ ५६ ॥
साध्वी ह्मणे प्रभो पति जिकडे जावीच मूर्ति हे तिकडे ॥
स्व-गुरु[2]-व्रत-प्रसादें[3] मद्गतिसि न रोधितील [4]हेति कडे ॥ ५७ ॥
संत ह्मणति सप्त-पदें सह-वासें सख्य साधुशीं घडतें ॥
सन्मित्रचि न व्यसनीं अन्योऽखिल-मित्र संकटीं पडतें ॥ ५८ ॥
तुज संत ह्मणति पितृ-पति सम-वर्ती[6] धर्म-राज बापा हें ॥
सत्य यश ह्मणुनि याही कन्येसि दया करूनि बा पाहें ॥ ५९ ॥
ऐसें सती वदे तो बोल शशी देव तोहि सागरसा[7] ॥
प्रेमें उचंबळे हो धरि कारुण्यें द्रवासि सागर[8] रसा ॥ ६० ॥
धर्म ह्मणे साध्वी बहु श्रमलीस स्वाश्रमासि जा मागें ॥
जो मागशील तो वर देतों, घे, इष्ट तें मला मागें ॥ ६१ ॥
देवा व्हावें चक्षुस्तेजें[9]संपन्न आश्रमामाजी ॥
मामाजी ऐसें द्या मति साहेनाचि त्या श्रमा माजी ॥ ६२ ॥
दिधलें धर्म ह्मणे परि जातचि होती तशीच मागूनी ॥
देव ह्मणे पुनरपि जा वत्से घे वर दुजाहि मागूनी ॥ ६३ ॥
ती सु-मति ह्मणे राज्य-भ्रंशें बहु खिन्न सासुरा होतो ॥
पावुनि भवत्प्रसादें निज-पद बहु काळ सांसु[10] राहो तो ॥ ६४ ॥
होइल जा धर्म ह्मणे परि करि अनु-गमन स-बहु-मान सती ॥
कीं जी हंसी हंसावांचुनि मानील न बहु मानस[11] ती ॥ ६५ ॥
पुनरपि मार्गीं काढी जें धर्म-रहस्य जेविं नव पुंसती[12] ॥
तें होय वशीकरणचि कीं भासों दे तयाशि न वपु[13] सती ॥ ६६ ॥
धर्म ह्मणे गे बाई करिसी कां व्यर्थ या श्रमास तिजा ॥

---

१ उत्तरकार्य. २ माझ्या वडिलांच्या आणि व्रताच्या सामर्थ्यानें. ३ माझ्या गमनाला. ४ शस्त्रें व डोंगराचे कडे. ५ साधु ज्याचा मित्र आहे असें कोणीही दुःखांत पडत नाहीं; त्यावांचून इतर सर्व जरी कोणाचे मित्र असले, तरी तें संकटांत पडतें. ६ सर्वांशीं समदृष्टीनें वागणारा. ७ पर्वतासहित. ८ पृथ्वी; भूतमात्राला करुणा आली हें चवथ्या चरणाचें तात्पर्य. ९ डोळ्यांच्या (पाहण्याच्या) शक्तीनें युक्त. १० जिवंत. ११ मानससरोवर. १२ नवीन काढलेली पुस्ती. १३ " तयासि वपु न भासों दे" " त्याचें देहभान नाहींसें करी."

वर घे नकोचि मार्गो, आलीस सु-दूर, आश्रमा सति जा ॥ ६७ ॥
त्यासि ह्मणे सावित्री संपन्न असो पिता सु-तनय-शतें[1] ॥
हा लक्ष्मी-सुत[2]-कवि किति लिहिल सतीचें उमा-सुत[3] न यश तें ॥ ६८ ॥
उडु-पा उडुसें धर्मौदार्या[4] लाजोनि अभ्र मुरडे हो ॥
सावित्रीच्या सु-यशीं न दिसे पति ह्मणुनि अभ्रमु रडे हो ॥ ६९ ॥
ऐसें शिरोनि चित्तीं घेउनि भारीहि तीन वर देवा ॥
सोडीना सोडविल्यावांचुनियां ती सती नवर-देवा ॥ ७० ॥
देव ह्मणे तूं स्वच्छा स्वच्छायाशीच मागतीं सति घे ॥
वर घेउनि जा चवथा देतों मागोनि मागतीस तिवे[5] ॥ ७१ ॥
व्हा सु-प्रसन्न, वत्से तुज हो सुत-शत असें वदा, न्या हो ॥
सु-यशोराशि स्वर्गी लज्जा-प्रद सुर-नगा वदान्या हो ॥ ७२ ॥
भुलला धर्म द्युतिला धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला ॥
न करुनि विचार जावी मागें ह्मणजुनि ह्मणे तथाऽस्तु तिला ॥ ७३ ॥
हळुचि ह्मणे सावित्री पावेन वरेंकरूनि संततिला ॥
तुमचा प्रसाद ह्मणुनि प्रेमें गातील सर्व संत तिला ॥ ७४ ॥
तरि मत्पति मज द्या कीं तुमची पावेल मान सत्या गी ॥
यश रक्षाया प्राणहि सत्य-गुणासक्त-मानस[6] त्यागी ॥ ७५ ॥
रोमांचित धर्म ह्मणे बाई गातिल तुझा प्र-भाव सती ॥
पतिशीं अ-विर्ना[8]-भावें वसशिल रविशीं जशी प्रभा वसती[9] ॥ ७६ ॥
राज्य चतुःशत वत्सर करिल तुझा कांत सोडिला[7] जा गे ॥
हा त्वन्महिमा जागो सीतेनें जेविं जोडिला जागे ॥ ७७ ॥

---

१ उत्तम शंभर पुत्रांनीं. २ लक्ष्मी हें मोरोपंताच्या आईचें नांव. ३ गणपति. ४ यमाच्या औदार्यास. उत्तरार्ध-सावित्रीच्या अतिशुभ्र यशानें विश्व इतकें भरून गेलें होतें कीं, अभ्रमूचा पति ऐरावत हा अत्यंत शुभ्र असल्यामुळें त्या यशांत बुडून कोठें दिसेनासा झाला, तेव्हां ती रडूं लागली. तात्पर्य, सावित्रीचें यश अगदीं निर्मळ असून साऱ्या त्रैलोक्यांत भरलें होतें. यशाचा वर्ण शुभ्र आहे असें कवि मानितात. ५ देव म्हणे तूं स्वच्छा (व) स्वच्छायाशीच (माझ्या सावलीप्रमाणेंच) मागतीं (मागें) (येत आहेस) (म्हणून) (हे) सति, तिवे (तीन) वर मागोनि (ही) चवथा मागतीस (तर) देतों घे, घेउनि जा. ६ सत्याविषयीं तत्पर आहे मन ज्याचें तो. ७ सोडितो. ८ वियोग न होतां. ९ राहते.

तें वृत्त[1] वर्तमान[2] स्वल्पहि न कळे तिच्या वरा पाशीं ॥
जातां यम सावित्री धांवत आली कलेवरापाशीं ॥ ७८ ॥
पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेऊनियां स्व-पति-शिर ती ॥
जशि चेतना धवांगीं होय इची जीवितांत[3] मति शिरती ॥ ७९ ॥
वन-देवता ह्मणति त्या बा गा मूर्च्छोत्थिता[4] चकोरा हो ॥
स्वस्थ, ज्योत्स्ना कीं हे द्रुत उठचि नमावया नको राहो ॥ ८० ॥
नेत्रें उघडुनि पाहे तो दयितेच्या मुखासचि वनीं ती ॥
दे त्यासि जसि नृपासि व्यसनीं देती सुखा सचिव-नीती[5] ॥ ८१ ॥
स्त्रीस ह्मणे सु-भगे[6] त्वां मृदु मांडी मांडिली उशी, रमला ॥
आत्मा निद्रेशीं रवि मावळला लागला उशीर मला ॥ ८२ ॥
पुरुष श्याम महौजा[7] ओढित होता बळेंचि मजला जो ॥
तो कोण, पुसेन तया नसतां स्वप्नोत्तमर्ण[8] मज लाजो ॥ ८३ ॥
कथिन उद्यां, झाली बहु रात्रि, बळ असेल तरि उठा राया ॥
देतें हात, चला जी घेत्यें फळ-भाजना कुठारा या ॥ ८४ ॥
नेत्रें पुसोनि पदरें पतिस ह्मणे भेटतील मामाजी ॥
आई ह्मणतां रडतां पडतां दाटून कां श्रमामाजीं ॥ ८५ ॥
भेटवित्यें ताताला मातेला, या उठा, असें वदली ॥
आली घेउनि, अद्भुत वाटे कलभाशि सांवरी कदली ॥ ८६ ॥
आला प्रकाश नेत्रीं अंधत्वाचा वरें नुरे गंध ॥
परि भूप पुत्र-मोहें[9] केला पहिल्यापरीसही अंध ॥ ८७ ॥
त्याला ह्मणती गौतम दाल्भ्य भरद्वाज धौम्य तापस हा ॥
बा गा उगा मुहूर्तोपस्थित[10] दुर्दैव-दत्त ताप सहा[11] ॥ ८८ ॥
सावित्री शुभ-लक्षण गुण-संपन्ना महा-सती बा हे ॥
जी जी साध्वी स्व-धवाऽनुमतें द्वारस्था[12] महास ती वाहे[13] ॥ ८९ ॥

---

१ झालें काय व होत आहे काय. २ पाशांत असतां. ३ तिच्या जिवांत जीव आला. ४ मूर्च्छा जाऊन सावध झालेला अशा. ५ मंत्र्यांनीं सांगितलेली चांगली मसलत. ६ हे सुंदरि प्रिये. ७ मोठा तेजस्वी. ८ स्वप्नांतलाही सावकार. ९ पुत्रशोकानें. १० क्षणभर प्राप्त झालेलें, दुर्दैवानें दिलेलें दुःख. ११ सहन कर. १२ दारांत उभा राहिलेल्या. १३ बोलाविते. उत्तरार्द्ध-आनंद हा पतिव्रतेच्या नेहमीं दारीं उभा असतो, म्हणजे तिला अति सुलभ असतो, हें तात्पर्य.

वाखाणिति बहु पाहति मुनि-दारा[1]हि भासुर-व्रत[2] तिला जे ॥
साध्वीच देवता ही साध्वीला वा सुर-व्रतति[3] लाजे ॥ ९० ॥
शोकें रडतां डोळे जावे, गेले कधीं न यावे गा ॥
दिसतें कल्याण पुढें होऊंचि नको अधीन या वेगा ॥ ९१ ॥
ऐसें समजाविति त्या राजाला जों दया-पर महर्षी ॥
तों झाले अवलोकुनि सावित्रीसह तया परम हर्षी ॥ ९२ ॥
मुनि ह्मणती हा आला नेत्रें उघडुनि पहा स-दारा या ॥
मोठा भाग्याचा तूं प्र-मुदित यांसह रहा सदा राया ॥ ९३ ॥
दे आलिंगन, अंकीं घे, मस्तक-पद्म हुंग, वाराया ॥
आत्माऽऽत्मज-तापातें[4] दे आशी राज-सत्तमा राया ॥ ९४ ॥
पुसतां विलंब-कारण चित्राश्वें[5] ह्मणे शिरोव्यथा[6]-शयन ॥
मुनि ह्मणति हें नव्हे, वद वत्से, हो तूंचि आमुचें नयन ॥ ९५ ॥
सावित्रीनें कथिलें तें वृत्त अ-शेष साधु-सदं[7] नमुनी ॥
तेव्हां झाले अ-तुल प्रीति-क्रीडिशि[8] केलि-मर्दन मुनी ॥ ९६ ॥
मार्कंडेय ह्मणे बहु वर्णावें काय जेविं शिव-सेवा ॥
मज काळापासुनि तशि मुक्त करी त्यांशि ती[10] मनु-अ-देवी ॥ ९७ ॥
दुसरे दिवशीं प्रकृति[12] प्रार्थिति येऊनि आपुल्या पतितें ॥
या राज्य करा, सचिवें वधिला हरिली स्व-भूमि ज्या पतितें ॥९८॥
मुनि ह्मणति अनुभवावें स्वस्थ-मनें राज्य-पद नता राया ॥
न तपोवन वर तुज बहु सावित्री-युक्त सदन ताराया ॥ ९९ ॥
सिंहासनीं बसविला सावित्रीच्या व्रतेंचि, हा नियम[13] ॥
वर-सामर्थ्य ह्मणा परि गेला होता करूनि हानि यम ॥ १०० ॥
सावित्रीनें केला उभय-कुलोद्धार हा असा राजों[14] ॥
कृष्णे[15]हि अशीच, स्तुति येती न मुखाशि या अ-सारीं[16] जा ॥ १ ॥

---

१ ऋषिपत्नी. २ उत्कृष्ट आचारयुक्त. ३ कल्पवल्ली. ४ आपणाला व आपल्या मुलाला झालेलें जें (वियोग)दुःख त्यातें. ५ सत्यवान्. ६ मस्तकव्यथेमुळें निजणें. ७ साधूंचा समुदाय. ८ क्रीडेचें स्थान. ९ सत्यवानाला. १० सावित्री. ११ हे धर्मराजा. १२ प्रजा. १३ हेंच खरें समजावें. १४ हे धर्मराजा. १५ द्रौपदी. १६ निरर्थक.

राम-घन-मयूर[1] ह्मणे निववालचि सु-रसिकांशि[2] केका हो ॥
शंभुहि[3] ह्मणे न सेविति मंद ह्मणुनि झुरसि काशिके[4] कां हो ॥१०२॥

वनपर्वांतील जयद्रथ-कृत-द्रौपदी-हरण.

धर्मादि पांडव काम्यकवनांत असतां एके दिवशीं मृगया करण्याकरितां सर्व वनांत गेले होते. आश्रमांत द्रौपदी एकटीच होती. त्याच दिवशीं जयद्रथ ह्या नांवाचा राजा विवाह करण्याच्या उद्देशानें नवरी पाहण्याकरितां सैन्यासह चालला असतां त्या आश्रमाजवळ उतरला होता. तेथें द्रौपदी त्याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां तो तिच्या सौंदर्यानें मोहित झाला, आणि तिला आपल्या रथांत घालून घेऊन चालला. पुढें लागलेंच पांडवांनीं त्यास गांठून त्याचा पराभव करून द्रौपदीस परत आणिलें. हें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

रायां[5] धृतराष्ट्राचा प्रिय जामाता[6] विवाह-काम[7] वनीं ॥
आला जयद्रथाख्य स्व-बळ-भरें[8] कांपवीत ती अवनी ॥ १ ॥
मृगयार्थ पांडु-नंदन गेले असतां निजाश्रम-द्वारीं ॥
होती उभी द्रुपद-जा, जैसी शंपा नवांबु-भृद्वारीं[9] ॥ २ ॥
तीतें पाहुनि झाला तो रावणसाचि पात्र अ-न्याया ॥
मित्रासि ह्मणे चित्ता हेचि बहु-मता नकोचि अन्या यां[10] ॥ ३ ॥
जा कोटिका सख्या तूं पूस तिचें वृत्त होय मत्कर-गा[11] ॥

---

१ राम हाच मेघ त्याला मोरासारिखा मोरोपंत कवि. २ मयूरवाणी हो. ३ अन्वय—शंभु हि (काशिकेला) म्हणे (हे) काशिके मंद (अज्ञान) (तुज) न सेविति, म्हणुनि कां हो झुरसि—अज्ञान जन तुजमध्यें येऊन वास करीत नाहींत, ह्मणून तुला खिन्न होण्याचें काय कारण आहे? असें साक्षात् शंभुही काशीला ह्मणतो. तस्मात् हे केकाहो अज्ञानजनांनीं तुमचा अनादर केला तरी तुम्हीं खेद करूं नये. जे रसज्ञ आहेत त्यांना तुम्हांपासून आनंद खचीत होईल. ४ हे वाराणसि. ५ जनमेजया. ६ धृतराष्ट्राची दुःशला नांवाची मुलगी जयद्रथास (सिंधुदेशाच्या) राजास दिली होती. ७ लग्न करण्याची ज्यास इच्छा आहे असा. ८ आपल्या सैन्याच्या भारानें. ९ (नव-अंबु-भृत्-वारीं) नव्या मेघसमुदायांत. १० ह्या मला. ११ माझ्या हस्तगत.

ऐसें आधीं चतुरा सामें निज-कार्य सिद्धिमत् कर गा ॥ ४ ॥
सांगुनि निज वृत्त तिचें वृत्त पुसे तीस कोटिक वि-हितैसें ॥
स्वल्पांत तीहि सांगे बोलों शकती न कोटि-कविहि तसें ॥ ५ ॥

नंतर कोटिकानें सांगितल्यावरून जयद्रथास समजलें कीं, द्रौपदी ही आपली बहीण आहे; तरी तो तिला, तूं मला वर, असें ह्मणून आणखी बोलतो.

राज्य-च्युत-संगें श्रम-पात्र करिसि दिव्य देह कां गे हें ॥
श्रीमद्देह मिळाल्या सेवावीं निर्धनें चि कां गेहें ॥ ६ ॥
त्वां फेडिलेंचि त्यांचें तत्संगें कृश करूनि देह रिण ॥
हो मद्दयिता, देइन मनें तुज, गानासि जेविं दे हरिण ॥ ७ ॥
कृष्णा ह्मणे कु-बुद्धे खद्योतीं कीटकाधमीं मलिनीं ॥
द्यु-मणीप्रति सोडूनी प्रिय-भाव धरील काय रे नलिनी ॥ ८ ॥
* [illegible] ॥
* [illegible] ॥ ९ ॥
स्पर्शींच मृति-प्रद हा वीर-परिग्रह महाहिचा मणि कीं ॥
अंड-घटीं द्यु-मणि-द्युति योग्या नांदावयास कीं मणिकीं ॥ १० ॥
त्यजितिल भट तुज समयीं त्यजिति हरि जसे नगासि नग-दाहें ॥
भीम-प्रिया प्रिय-सखी लवहि न साहेल लंघन गदा हें ॥ ११ ॥
* [illegible] ॥
धांवोनि बळात्कारें हां हां ह्मणतांहि तो शिवे कपिसा ॥ १२ ॥
पावे व्यसन अ-नाथा जाणो वि-जनांत तापसी ते तें ॥
खळ दे तिला जसा तो पाप-मति दशास्य ताप सीतेतें ॥ १३ ॥

---

१ सामोपचारानें. २ घडून येईल असें. ३ पुसण्याला योग्य. ४ राज्यभ्रष्ट (पांडव) ह्यांच्या संगतीनें. ५ तुझ्या आज्ञेंत राहीन. ६ काजव्याविषयीं आपला आवडता पति अशी बुद्धि. * * ७ ही (मी) वीरपत्नी. ८ मोठ्या विषारी सर्पाचा मणिच केवळ. ९ ब्रह्मांडोदरांत. १० सिंह. ११ वणव्यानें पर्वत पेटला असतां. १२ माझी प्रियसखी. १३ मजशीं दुर्वृत्तपणानें वागणें. १४ माकडासारखा.

कृष्णेनें भावि नरक-पाताच्या प्रत्ययासि जड लाहो ॥
ह्मणउनि कृष्ट-निजोत्तर-पट आसुडितांचि दुष्ट पडला हो ॥ १४ ॥
धौम्यासि ह्मणे धांवा मजला हें मूर्त पातक विटाळी ॥
रक्षा मज कीर्तिसही कीं स्व-पर-व्यसनें-पात कवि टाळी ॥ १५ ॥
पुनरपि कपिसाचि पिसा क्षिप्र धरायास तीवर उगोरे ॥
तों धांउनि धौम्य ह्मणे न उठ धराया सतीवर उगा रे ॥ १६ ॥
ती नमुनि ह्मणे मुनिला न वदावें व्यर्थ, दुष्ट हा निपट ॥
ओढिल तरि जीवनही पावेल न एक मात्र हानि पट ॥ १७ ॥
भवदाज्ञेनें बैसो हे दुष्ट-रथीं वृकोदर-गदासी ॥
न हरि-प्रसाद-कविची आपन्ना खळ-वृकोदर-ग दासी ॥ १८ ॥
बसतां स्व-रथीं हर्षे तो, जेविं दशास्य जानकी-लाभें ? ॥
धरि पर-रथासि ती कीं स्पर्शाया अंत्यजा न कीला भें ॥ १९ ॥
ती बहु त्यासि दटावी कार्पासा काय दापिना कीला ॥
काय बधेल पराला त्यजुनि सती कार्यं-दा पिनाकीला ॥ २० ॥
जरि तूळ-राशि-मध्य-स्व-बिळीं नेईल आखु वातीतें ॥
तरि वाति आखुतें बा सहसा भक्षील आखु वा तीतें ? ॥ २१ ॥
रे तत्काळचि साध्वी-धर्षण-कर जरि महातपा मरतो ॥
धौम्य मुनि असें सांगे हित, परि जोडी न हात पामर तो ॥ २२ ॥
कृष्णाहि ह्मणे काय न कापिल गिळितां वृकानना शस्त्री ॥
वधि दश-मुखा मग करिल एक-मुखाचाहि कां न नाश स्त्री ॥ २३ ॥
अप-शकुन-ज्ञ युधिष्ठिर समजोनि अनिष्ट सानुज परतला ॥
जो मृगयेंत न चित्तें त्यजुनि दया, राम-नाम-जप रतला ॥ २४ ॥
तों मार्गी भृत्याची भार्या धात्रेयिकांचि आढळली ॥
धांवे पडेहि अ-सक्टन्नग-शिखराहुनि जशी शिळा ढळली ॥ २५ ॥

१ (जयद्रथानें) ओढलेलें आपल्या अंगावरील वस्त्र (द्रौपदीनें) जोरानें ओढतांच. २ जयद्रथ हेंच मूर्तिमंत पातक. ३ आपलें व दुसऱ्याचें संकटांत पडणें शाहणा टाळतो. ४ उठून धरावयास धांवला. ५ शुक्राचार्यांची. ६ खळ+वृक+उदर+ग (दुष्ट-जयद्रथ रूप) लांडग्याच्या पोटांत गेलेली. ७ आपलें अर्धांग देणाऱ्या महादेवास. ८ (हें धौम्याचें भाषण) कापसाच्या ढिगामधील आपल्या बिळांत. ९ पतिव्रतेची अब्रू घेणारा जरी मोठा तपस्वी असला तरी तो मरतो. १० ह्या नांवाची.

वृत्त कथुनि कोपानल दीप्त करायासि पांडु-योध-मनीं ॥
सरला[1] सु-वंशे[2]-जा ती झाली धात्रेयिकाचि हो धमनी ॥ २६ ॥
रिपुला गांठाया ते पांडव देती भरों न घटिकेतें ॥
खळ-बळ बहु भी, जाणों न पळहि साधूपुढें अव टिके तें ॥ २७ ॥
गांठिति रिपु-कटकातें हरिणाच्या सिंह जेविं कळपातें ॥
रक्षील काय पतिला तें व्यसनीं होय जें[3] विकळ पातें[4] ॥ २८ ॥
स्व-रथावरूनि भूवरि उतरुनि देवीस, जरिहि नाके-द[5] न ॥
वरिलें पलायन खळें कीं न पहावेंचि लोचना कदन ॥ २९ ॥
धर्म स्व-रथीं स्त्रीतें मुनितें घेउनि ह्मणे पुरोध्यातें ॥
व्हा[6] शांत, असेंचि प्रिय राज्य-श्री-मोचनें पुरो ध्या तें ॥ ३० ॥
अर्जुन भीमासि ह्मणे न करावें व्यर्थ भीत-भट-कदन ॥
गेला पळोनि बहुधा दुष्ट जयद्रथ न दाखवी वदन ॥ ३१ ॥
भीम ह्मणे स-पुरोहित राया तूं आश्रमांत जायेतें ॥
निववी, तेंचि करावें तेणें, जें स्वच्छ कर्म ज्या[7] येतें ॥ ३२ ॥
जा सहदेवा नकुळा तूंही जा या तिघांसि सांभाळा ॥
लावावा गेलें धन येतां हातासि बोल कां भाळा ॥ ३३ ॥
येतो आतांचि नको साधाया शत्रु-वध मला उशिर ॥
कृष्ण[8] असो, जा आर्या[9], त्वच्चरणा तो न अधम[10] लेंउ शिर ॥ ३४ ॥
धर्म ह्मणे रे बा त्या निज भगिनीच्या[11] न उग्र हो तिलकीं ॥
नित्य सुता-सौभाग्य-क्षय-शोकें[12] पितरें[13] साश्रु होतिल कीं ॥ ३५ ॥
कृष्णा ह्मणे अहो जरि मत्प्रिय करणें वधाचि तरि त्यातें ॥
मारावेंचि नय-ज्ञें श्रीतें स्त्रीतें बळेंचि हरित्यातें ॥ ३६ ॥

---

१ सरळ, पक्षीं, निष्कपट. २ चांगल्या वेळूची केलेली, पक्षीं, चांगल्या कुळांत झालेली. ३ जें कटक. ४ पडण्यानें. ५ स्वर्ग देणारें. (पलायनाचें विशेषण). ६ शांत व्हा, राज्यश्रीमोचनें (आपलें राज्य सोडविल्याच्या योगानें) असेंचि प्रिय (इष्ट) पुरो (मिळो) तें ध्या (असें चिंता.) ७ ज्याला जें कर्म उत्तम येतें तें त्यानें करावें. ८ अर्जुनमात्र मजबरोबर असूं द्या. ९ हे धर्मा. १० तो अधम (जयद्रथ) तुला शरण न येवो; तसें झाल्यानें त्याची तुला दया येईल, हा भाव. ११ आपल्या बहिणीच्या) (दुःशलेच्या) तिलकाविषयीं ह्म० कुंकाविषयीं कठोर होऊं नको, म्हणजे जयद्रथास मारून तिला वैधव्य देऊं नको. १२ कन्येच्या वैधव्याच्या दुःखानें. १३ गांधारी व धृतराष्ट्र.

क्रोश-मितांतर असतां बीभत्सु ह्मणे शरांस कळवा जी ॥
आलों असें अरिसें तो दूर न जाता वधा स-कळ वाजी ॥ ३७ ॥
अर्जुन-नामांकित-शर-हत हय पाहून फार तो भ्याला ॥
बहु पाप-जीवितहि त्या प्रिय; जैसें पाप-वित्त लोभ्याला ॥ ३८ ॥
धांवोनि त्यासि सार्जुन भीम महा-बळ पळांत आटोपी ॥
ज्याचें चित्त ह्मणे स्व-क्रोधा और्वा खलाब्धि आटो पी ॥ ३९ ॥
अर्जुन ह्मणे उभा रे सिंहत्व त्यजुनियां न कुतरा हो ॥
उतरों हो, क्षण पाहों, जा यम-भट हो तळीं न उतरा हो ॥ ४० ॥
रे रे जयद्रथा हें योग्य नव्हे तुज पलायन परत रे ॥
अभि-मुख मरोनि जरि पळ पळतां न महा-बलीयन पर तरे ॥ ४१ ॥
भीम रथावरुनि उडी टाकुनि धांवुनि धरी तया अरितें ॥
वाटे प्रभुचें भीमाकृति खल-बल-दलनें-लब्ध-यश अरि तें ॥ ४२ ॥
व्यसनीं न पडेल कसा व्याघ्र-बिळीं जो मदांध ओतु निघे ॥
कीं पद्मराग मानुनि जो पदरीं विंगळांशि ओतुनि घे ॥ ४३ ॥
बुकली भीम, बुकलिती जैसें यज्ञांत बोकडाला हो ॥
कीं तो साध्वी-धर्षण-दोष-फलानुभव रोकडा लाहो ॥ ४४ ॥
वि-कळ जयद्रथ होतां वारी धर्मानुजा गुडाकेश ॥
कीं तत्सत्सेव्य-गुणा कोपें न दूषू जसा गुडा केश ॥ ४५ ॥
भीम ह्मणे गुरु-दुःख-द तो स्त्री-जितसाचि हा दया-जित कीं ॥
चालों न देचि कर्में मी करितों तीं हितोदया जितकीं ॥ ४६ ॥
हा धर्म दया-जित तुज योग्य सखा स्त्री-जिता दश-रथा रे ॥

---

१ कोसभर अंतर. २ जयद्रथास. ३ दुष्टाचारामध्यें घालविलेलें आयुष्य. ४ हे क्रोधरूप वडवानला, हा खल (जयद्रथ) हाच समुद्र पी, हा आटूं दे. ५ उत्तरार्ध–(अर्जुन) उतरा हो (असें यमभटांस ह्मणून जयद्रथास मारावयास तयार झाला, परंतु युद्धांत मरून उत्तम गतीस जाण्याची त्याची इच्छा आहे किंवा नाहीं हें पहावें म्हणून तो पुनः त्यांस म्हणतो) क्षण पाहों–क्षणभर वाट पाहूं द्या इ०. ६ पर (शत्रु) जरि महाबलायन (महाबलिष्ठ) (तरी) पळ पळतां न तरे, अभिमुख मरोनि तरे. ७ भीमाचें स्वरूप घेणारें, दुष्टांच्या सैन्याच्या नाशापासून मिळविली आहे कीर्ति ज्यानें असें प्रभूचें (विष्णूचें) तें अरि (चक्र–सुदर्शन) च वाटे. ८ त्याच्या (धर्माच्या) सज्जनांनीं सेव्य अशा (दयारूप) गुणास. ९ तुझा राग. १० तो दशरथ, बायको (कैकेयी) म्हणेल तसें वागणारा.

शार सह्य पार[1] जातां हृदयींच जनापवाद-शार धारे ॥ ४७ ॥
वत्सा जैसा तो गुरु[2] होतोसि तसाचि तूंहि कां पावें ॥
या पापातें पाहुनि सन्नयनें न नरकेंहि कांपावें ॥ ४८ ॥
देवूं दे प्राणांत प्रायश्चित्त स्वकीय हा नर कीं ॥
मूर्खेंहि सुहृत् वसावा स्वर्गीं चिरकाळ कीं महा-नरकीं ॥ ४९ ॥
वध-सम विडंबन असें समयींच स्मरण शास्त्र-पाटव दे ॥
अर्धेंदु-शरें त्याच्या माथां काढूनि पांच पाट वदे ॥ ५० ॥
मी पांडव-दास असें स्व-मुखें सर्वत्र बोलशील तरी ॥
देईन जीवित तुला तारी विपदब्धिमाजि शील-तरी ॥ ५१ ॥
वंदुनि ह्मणे जयद्रथ ऐसेंच ह्मणेन मी सदा साचें ॥
मारूं नका बुक्यांनीं रक्षावें जीवित स्व-दासाचें ॥ ५२ ॥
ज्यापासुनी धरावी प्र-बळतरारातिच्या[3]हि भी मानें ॥
बांधुनि केतु-स्तंभीं खळ नेला स्वाश्रमासि भीमानें ॥ ५३ ॥
प्रेषूनि[4] कोटरेतें प्रेम्यानें जेविं बाण राखविला ॥
तैसाचि निजाज्ञेनें जेणें तो त्या प्रभूसि दाखविला[5] ॥ ५४ ॥
धर्म तशासि विलोकुनि भीमासि ह्मणे अगा महा-बाहो ॥
सोड न विलोकवे मज द्याया असु मृत्युला न हा बाहो ॥ ५५ ॥
भीम ह्मणे देवीला सांगा ती जरि ह्मणेल सोडीन ॥
नाहीं तरि मी याचा सत्यंचल[6]-कर्ष पाणि तोडीन ॥ ५६ ॥
कां सोडितां असों द्या हा निज दासांत दास राबावा ॥
या काम-हता रक्षा पायांचा द्याचि आसरा बावा ॥ ५७ ॥
कृष्णा धर्मासि ह्मणे देवा सोडावयासि सांगा जी ॥
मज देखवे न शिवती निर्दयतेसह अ-कीर्ति आंगा जी ॥ ५८ ॥

---

१ बाण शरीरांतून पार निघून जातो (म्हणून) तो सह्य (होय); (परंतु) लोकनिंदारूप बाण हृदयांत रुतून राहतो (म्हणून तो असह्य) असा भाव. २ धर्म. ३ ज्या भीमापुढें पराकाष्ठेचा बळकट शत्रुही गर्वहीन होतो; हा भाव. ४ पुत्रप्रेम्यानें कोटरेला पाठवून जसें बाणासुराचें रक्षण केलें;—बाणासुर व कृष्ण ह्यांचें युद्ध चाललें असतां शेवटीं आपल्या पुत्राचा नाश होतो असें पाहून बाणासुराची आई कोटरा नग्न होऊन रणांगणांत कृष्णापुढें येऊन उभी राहिली, तेव्हां कृष्णानें खालीं मान घातली, नंतर बाणासुर युद्धांतून परतला, अशी कथा आहे. जेणें (धर्मानें) प्रभूसि (धर्मास). ५ (भीमानें) पुढें उभा केला. ६ सतीचा पदर ओढणारा हात.

धर्म ह्मणे रे साधो जाऊं दे सोड दे मला बा हें ॥
जातें त्यजुनि भलेपण न विटावें सु-यश तें तया बाहें ॥ ५९ ॥
भीम ह्मणे मी पांडव-दास असें तीन वेळ मोथ्यानें ॥
हा खळ ह्मणो, भल्याला विनवावें धरुनि पाय खोथ्यानें ॥ ६० ॥
धर्म ह्मणे गा भीमा तुज जरि आह्मी प्रमाण तरि सोडीं ॥
न वदें निष्ठुर कांहीं अ-भय-वितरणें सदीड्य यश जोडीं ॥ ६१ ॥
भीमें गुरु-मंत्र-वश-व्याघ्रें मृगसाचि सोडितां नमनें ॥
धर्मासि करि, वरि लवे मात्र शिरें, दुष्ट अंतरीं न मनें ॥ ६२ ॥
नृप त्यासि ह्मणे ध्याया भुजगीच्या झोंबतां नर मणीतें ॥
वांचेल परि पराच्या चित्तेंहि स्पर्शतां न रमणीतें ॥ ६३ ॥
जा, यावरि न करावें पाप असें मागतों, मला दे हें ॥
जें कर्म धर्म-शर्म-द त्यासचि संपादितो भला देहें ॥ ६४ ॥
खल न खलत्व त्यागी जरि सामें गौरवूनि बोळविला ॥
लकुच कटुचि अमृत-कराकरवींही शर्करेंत घोळविला ॥ ६५ ॥
हर-दर्शनार्थ गंगा-द्वारीं तपतां तया कृपा-पर तो ॥
भेटोनि ह्मणे घे वर कष्टापासोनि मति नृपा परतो ॥ ६६ ॥
युद्धांत पंच-पांडव-परि-भव हो मत्करें असेंच वदे ॥
प्रभु-कर्णीं तें बहु कटु वच जाणो गर मुखीं रसें चव दे ॥ ६७ ॥
शंभु ह्मणे नारायण-सख नर अर्जुन पुराण ऋषि, तातें ॥
धनसें पाशुपतहि म्यां त्यासि दिलें जेविं अ-मृत तृषितातें ॥ ६८ ॥
मजपासीं तुज द्याया तद्भंगावह असा नसेच वर ॥
हो मशक-मक्षिका-हर गरुडा नाशी असें नसे चवर ॥ ६९ ॥
यश एकदांचि अर्जुन-रहितहि चवघां रणांत भंगुनि घे ॥
मेरु असो, बहु हेंही जरि लंघुनि कुळ-गिरीशि पंगु निघे ॥ ७० ॥
झाला गुप्त महेश्वर तो बालिश मनुज-देव वेदीं त्या ॥

१ (अशा कर्मानें आपणापासून जाणाऱ्या) सुयशास बाहें (बोलाव) म्ह० राख. २ साधूंनीं स्तुत्य. ३ पुण्यकारक व सुखकारक. ४ दयाशील शिव. ५ हे जयद्रथा. ६ ह्या नांवाचें अस्त्र. ७ अर्जुनाचा पराजय करण्यासारखा. ८ हें चवराचें विशेषण. ९ कुलपर्वतांस—हे सात आहेत त्यांचीं नांवें—महेंद्र, मलय, सह्य, शुक्तिमान्, ऋक्ष (गंधमादन) विंध्य, आणि पारिपुत्र (पारियात्र). एथें ह्याचा अर्थ (मेरूच्या संबंधानें) लहानसा डोंगर असा इष्ट दिसतो. १० ज्ञानस्वरूप (अशा शिवाला).

प्रभुसहि-विटवी मागुनि जें तैशाही न देववे दात्या ॥ ७१ ॥
मागावा कामाद्यरि-परि-भव-वरखर-द-नायका परि तो ॥
सत्परि-भव-वर मागे, खळ न पराहित निजाहितहि करितो ॥७२॥
स्व-गृहा जाय जयद्रथ विसरुनियां दुःख तें परि-भवाचें ॥
दासासमंजसत्वें क्षोभे मन शांतही परि भवाचें ॥ ७३ ॥

विराट-पर्वांतील उत्तर-गोग्रहण.

पांडव अज्ञातवास करण्याकरितां विराटाच्या नगरींत राहिले होते. तेव्हां विराटाचा सेनापति कीचक ह्यानें द्रौपदीविषयीं दुर्वासना दर्शविल्यामुळें भीमानें त्यास ठार मारिलें. हें ऐकून विराटापासून फार त्रास पावलेला त्रिगर्तदेशाचा राजा सुशर्मा ह्यानें दुर्योधनास सुचविलें कीं, ही संधि विराटनगरावर स्वारी करण्यास बरी आहे. तो विचार दुर्योधनास पटून त्यानें त्या नगराच्या दक्षिणेच्या बाजूस सैन्यासह सुशर्म्यास पाठविलें आणि आपण स्वतः मोठें सैन्य घेऊन त्याच्या उत्तरेच्या बाजूस आला. ह्या प्रकरणांत उत्तरेकडील सैन्यानें विराटाच्या गाई हरण केल्या, हा प्रकार वर्णिला आहे, ह्यासाठीं ह्यास उत्तरगोग्रहण ह्मणतात.

मत्स्य-पुरोत्तर-भागीं प्रातःकाळींच ये सु-योधन हो ॥
ज्यासि जय-प्राप्ति मनीं ह्मणती भीष्मादिही सु-योध न हो ॥ १ ॥
सहसा व्रजांत गांठुनि बहु ताडुनि करुनि बद्ध-भुज गवळी ॥
षष्टि-सहस्र सु-गोधन तो कुरु-कुळ-चंदन-द्रु-भुजग वळी ॥ २ ॥
गोपाध्यक्ष रथावरि बैसुनि धांवे नृपासि सांगाया ॥
चित्तीं ह्मणे बुडाया कुर्वधमा हरिसि धेनु कां गा या ॥ ३ ॥
तो राज-गृहीं जाउनि रायाच्या उत्तराख्य तनयातें ॥
नमुनि ह्मणे, हो नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अ-नयातें ॥ ४ ॥
कवची खड्गी धन्वी व्हा, चित्तीं रामचंद्रहि असा ध्या ॥

१ जयद्रथाच्या मूर्खपणामुळें. २ मत्स्यदेशाच्या राजधानीच्या उत्तरेच्या बाजूस. ३ ज्यासि (दुर्योधनास) जयप्राप्ति (अर्जुनाची गांठ किंवा जय मिळणें) न हो (असें) भीष्मादि सुयोधही मनीं म्हणती, असा अन्वय. ४ कौरवांचें कुळ हाच चंदनवृक्ष त्याजवरचा सर्पच, (दुर्योधन). ५ कुरुकुलांतील नीचा. ६ कवची, खड्गी व धन्वी. असा.

बैसा रथीं, जय-श्री, गो-विप्रावन-परासि न अ-साध्या ॥ ५ ॥
उत्तर ह्मणे असें जरि मी एकाकी लहान परि सवतें ॥
यश जोडितोंचि असता सारथि तरि कथन मज न परिसवतें ॥ ६ ॥
कर्णादिकांसि देतां समरीं वैराटि-केसरी करितां ॥
जिष्णुपुढें अ-सुर-जनीं कोणी वैरा टिके सरी करिता ॥ ७ ॥
मिळवा कोणी तरि हो धैर्याचा मात्र उदधि सारथि जो ॥
कुरु-भट-समूह पाहुनि मज जेविं हिमासि सु-दधि-सार थिजो ॥ ८ ॥
ऐसें बहुतचि बोले तो बालिश बोल बायकांमाजी ॥
चित्र-पट-कटकसें शिशु-भाषण येईल काय कामा जी ॥ ९ ॥
तें परिसुनि एकांतीं पार्थ ह्मणे देवि कृष्ण-सखि जावें ॥
उत्तर-सारथि होउनि म्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावें ॥ १० ॥
कृष्णा ह्मणे बहु बरें व्हा मारुत हो पलाल खळ-बळ तें ॥
मद्धृदय न अरि-सैन्यें तुमच्या दैन्येंचि फार खळबळतें ॥ ११ ॥
त्या उत्तरासि सांगे सारथ्य बृहन्नडा करिल यातें ॥
सूत करुनि विजयानें नेले बहु खांडवीं अरि लयातें ॥ १२ ॥
सारथ्य-गीत-नृत्य-प्राप्तीचा हेतु जिष्णु-सह-वास ॥
पूर्णत्वाचा लागे पशु-पां भ्रमतांहि विष्णुसह वास ॥ १३ ॥
भगिनी-मुखेंचि विनवा तन्मतिला उत्तराचि वळवील ॥
अति-सहवासि-वच मना कतकें कलुषिता वनां निवळवील ॥ १४ ॥
उत्तर ह्मणे कुरु-कटक न पशूंस यशासहिं स्वसे नेतें ॥
अवकाश पळहि नाहीं कळवाया वृत्त हें स्व-सेनेतें ॥ १५ ॥
माझें सारथ्य करू तुझिया वचनें बृहन्नडा, गमला ॥
हाचि सदुपाय वत्से लागो अप-कीर्तिचा न डाग मला ॥ १६ ॥
ती धांवत जाय ह्मणे गानादिक हें बृहन्नडे राहो ॥
समयीं सारथ्य-गुणा नुघडुनि कदर्युचा न डेरा हो ॥ १७ ॥

१ गाई आणि ब्राह्मण ह्यांच्या रक्षणाविषयीं जो तत्पर त्यास. २ देणारा झाला असता. ३ विराटपुत्र हाच सिंह. ४ हत्तीपणा. ५ इंद्रापुढें. ६ तूप. ७ चित्रपटावरील सैन्याप्रमाणें ८ केरकसपट. ९ कृष्णाच्या सहवासानें गोपाळांस (अज्ञान गुराख्यांस) परमेश्वर जो कृष्ण त्याचे सर्व गुण प्राप्त झाले. १० निवळीचें बीं. ११ गढूळ पाण्यास. १२ "कृपणानें डेऱ्यांत पुरून ठेविलेलें द्रव्य कधींच कोणाच्या उपयोगीं न पडल्यामुळें व्यर्थ होय. तसा तुझा सारथ्यगुण समयीं प्रकट न होईल तर व्यर्थ होय." असें तात्पर्य.

उठल्या उत्साहाच्या त्यां शांत श्रीमदुदधिवरि लहरी ॥
धरितां हनु ननु ह्मणतां प्रणताचें कां न सु-दधि[1] वरिल हरी ॥१८॥
वाद्य असो नृत्य असो हो अभि-नय किमपि गीत अथवा हो ॥
जाणोनि कसें ह्मणतां समरांत बृहन्नडाचि रथ वाहो ॥ १९ ॥
वैराटि ह्मणे नर्तक हो कीं वादक तथैव गायन हो ॥
सारथि हो या समयीं एकहि वश कौरवांसि गाय न हो ॥ २० ॥
ऐसें वदे कवच दे त्या श्रित-कुशलावहास[3] ल्यायाला ॥
तद्धारणीं चुके तो कन्या पाहूनि हांसल्या याला ॥ २१ ॥
स-त्वर बृहन्नडा नृप-सुत-रथ घेऊनि जाय बाहेर ॥
त्यासि ह्मणे हेरावें ह्मणसी कुरु-कटक काय बा[4] हेर ॥ २२ ॥
कुरु-कटकासि पहातां तो उत्तर बाळ फार गडबडला ॥
स्व-पर-बळाबळ[5] नेणुनि बालिश बहु बायकांत बडबडला ॥ २३ ॥
बोले बृहन्नडे हें कुरु-बळ कल्पांत-सिंधुसें[6] गमतें ॥
ने रथ पुरांत, माझें मन नयनहि पाहतां बहु भ्रमतें ॥ २४ ॥
दुर्योधन दुःशासन कर्ण कृप द्रोण भीष्म ज्या कटकीं ॥
त्यांत मरेनचि शिरतां कांच्यावरि घालितां चिरे पट[7] कीं ॥ २५ ॥
पार्थ ह्मणे राज-सुता आतां वदतोसि हें अहा काय ॥
शय्येवरि न पडाया योग्य रण-क्षितिवरीच हा काय ॥ २६ ॥
तेव्हां स्त्रियांत तैसें बोलुनि आतां असें कसें वदसी ॥
एकहि बाण न सुटला नाहीं अद्यापि झळकला सदसी ॥ २७ ॥
निज-क्षत्त्र-रसीं[8] लोभी हो, साधो बुद्धि अन्यथा न करीं ॥
निज-हित-लोभें धरितो शिशुहि मुखीं एक अन्य थान करीं ॥२८॥
मरतीच न दाखविती पाउलहि पळोनि तोंड लेक वित्यां[9] ॥

---

१ प्रेमळ भक्तानें आर्जवानें दिलेलें सुदधि (उत्तम दहीं) हरी नु (नको) न म्हणतां कां न स्वीकारील? तसें युद्धप्रिय अर्जुनास दुर्योधनाबरोबर युद्ध करण्याची प्रार्थना कशी न रुचेल? (किं+अपि)=कोणतें ही; हें गीताचें विशेषण. ३ (श्रित+कुशल+आवहास) आश्रिताचें कल्याण करणाऱ्या (अर्जुनाला). ४ बा, कुरुकटक हेरावें म्हणसी काय? हेर (पहा) असा अन्वय. ५ आपलें तसेंच शत्रूचें बळ व अबळ. ६ प्रलयकालच्या समुद्रासारखें. ७ वस्त्र. ८ क्षत्रियाच्या कर्माची (युद्धाची) आवड धर. ९ बापाला.

म्हणती सद्यः कीर्ति-प्रज्ञा-घ्न-स्पर्श तोंडलें कवि त्या ॥ २९ ॥
ऐसें पार्थ वदे तों भिउनि कटक-बागुलासि पोर पळे ॥
शत्रु-प्र-ताप-दाव-ज्वालांनीं तो कुरंग होरपळे ॥ ३० ॥
उत्तर म्हणे नको गे पायां पडतों बृहन्नडे सोड ॥
जोडे दिली, दुखवुं नको केवळ पितृ-कर-तळस्थ हा फोड ॥ ३१ ॥
कुरवाळोनि म्हणे गा राज-सुता योग्य तूं न कांपाला ॥
मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलासि कां पाला ॥ ३२ ॥
तुज उत्साह नसे तरि करितों घेउनि धनूस मी रण हो ॥
मज मेघासि कराया शर-वृष्टि सहाय तूं समीरण हो ॥ ३३ ॥
आतां सोडवितों पशु खल-बल पल न लगतांचि पळवीतों ॥
मी विजय असें तुजचि न सकळांही कौरवांसि कळवीतों ॥ ३४ ॥
धृत-रश्मि कुमार म्हणे दारुक कीं आज मातली लाजो ॥
दंड करावा या कुरु-सेनेला योग्य मातलीला जो ॥ ३५ ॥
काढूनि शंख-वलयें ल्याला पुं-भूषणें सितें वस्त्रें ॥
बांधूनि केश माथां प्राङ्मुख होऊनि आठवी अस्त्रें ॥ ३६ ॥
जातां कुरु-कटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दर ॥
तो होय जना जैसा कल्पांतीं रुद्र-देव दत्त-दर ॥ ३७ ॥
भ्याला उत्तर त्यातें जिष्णु म्हणे पावलासि कांप दरें ॥
अद्यापि बांधिलेंसे तुझिया मतिनें अ-धैर्य कां पदरें ॥ ३८ ॥
हांसोनि म्हणे हरि-सख हो गाढासन वि-कंप-धी धीट ॥

---

१ कीर्तिरूप प्रज्ञा (बुद्धि) हिचा नाश करणारा आहे स्पर्श ज्याचा; हें तोंडल्याचें विशेषण. २ तुला हवी ती देणगी देतों. ह्यास आधार—महाभारत—विराटपर्व अ० ३८

शातकुंभस्य शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते ॥
मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमबद्धान् महाप्रभान् ॥ ४३ ॥
हेमदंडप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ॥
मत्तांश्च दश मातंगान् मुंच मां त्वं बृहन्नले ॥ ४४ ॥

३ बापाच्या करतळावर असणारा. ४ हा मी, (करतळावरील फोडाप्रमाणें बाप मला जपतो) हें तात्पर्य. ५ बाणांची वृष्टि पक्षीं, जलवृष्टि. ६ शंखाचीं केलेलीं वलयें (चुडे). ७ पूर्वाभिमुख. ८ महादेव. ९ दिलें आहे भय ज्यानें असा. १० दृढ आहे आसन ज्याचें असा (हो)—बळकट बैस. ११ निर्भय.

न धरीं बा दरें[1] हा दरें[2] सा[3]दर दे वाजवूं पुन्हा नीट ॥ ॥ ३९ ॥
द्रोण ह्मणे न दिसे जय कां करितां आननें नत पहा रे ॥
आला विजय [4]जयाचें श्री-शंभु-तपापुढें न तप हारे ॥ ४० ॥
गां[5]धार ह्मणे गुरुजी पण न करुनि पूर्ण हा प्रकटला हो ॥
पुनरपि वन-वास करूं गुरु-घातकं[6]-पातक प्रकट लाहो ॥ ४१ ॥
कर्णाद्यांतांसि ह्मणे तुमचे वि-जयी असोत हात रणीं ॥
शर-पटला[7]च्छादित हो अर्जुन-शस्त्र-प्रताप हा तरणी ॥ ४२ ॥
*गुरुजींस काय पुसतां चापीं गुण मद्वचेंचि चढवा हो ॥
यांला हेंचि ह्मणावें कीं आह्मां धर्म-शास्त्र पढवा हो ॥ ४३ ॥
पढवावें मात्र इहीं भेदावें पर-हृदब्ज[8] कटुक वचें ॥
कीं दूरूनि दिसावे प्रेक्षक-दृष्टीस युद्ध-पटु कवचें ॥ ४४ ॥
प्रार्थुनि पुढें करावे हे यज्ञीं कीं सु-भोजनावसरीं ॥
सिंधूंत तरेल कशी जी केली केलि[9]-हेतु नाव सरीं ॥ ४५ ॥
खळ-कृत गुरु-निंदेतें वर्णील कधीं न विस्तरें सु-कवी ॥
कीं [10]ती श्री-गुरु-भक्ति-प्रेमामर-पादपांकुरा[11] सुकवी ॥ ४६ ॥
त्यासि कृप ह्मणे कर्णा सु-ज्ञांहीं ऐकतांचि डोलावें ॥
ऐसेंचि बोलणें जरि तरि पुरुषानें दहांत बोलावें ॥ ४७ ॥
तूं नीति-विरुद्ध वदसि साहस हें फळ न दे वचन[12]-यज्ञ ॥
अद्भुत कर्म करूनिहि बा न वदति एकही वच नय-ज्ञ ॥ ४८ ॥

---

१ भय. २ शंख. ३ मनापासून. ४ जयाचें तप श्रीशंभुतपापुढें न हारे असा अन्वय. ह्याची कथा अशी आहे कीं, पाशुपतास्त्र मिळावें ह्मणून अर्जुन हिमालयावर शिवप्रसादार्थ उग्र तप करीत असतां त्याच्या बलाची परीक्षा पाहण्याकरितां शिवानें भिल्लाचें रूप घेतलें आणि एक रानडुकर उत्पन्न केला. तो रानडुकर अर्जुन तप करीत होता तेथून कांहीं अंतरावरून जातांना त्यावर दोघांनीं एकदम बाण सोडून त्याचा प्राण घेतला, तेव्हां तो मी मारिला, मी मारिला असें म्हणून दोघेही त्याविषयीं भांडूं लागले आणि हातघाईवर आले. त्या प्रसंगीं अर्जुनानें महान् पराक्रम करून शिवाला जेर केलें; तेणेंकरून शिव प्रसन्न होऊन त्यानें अर्जुनास पाशुपतास्त्र दिलें; ह्या कथेस लक्षून हें लिहिलें आहे. ५ दुर्योधन. ६ गुरुहत्या करणाराचें पातक. ७ बाणांच्या समुदायानें पक्षीं, मेघांनीं झांकलेला. ८ दुसऱ्याचें हृदयकमळ. ९ क्रीडा हाच आहे उद्देश जीचा अशी. १० गुरुनिंदा. ११ श्रीगुरुभक्तीचें प्रेम हाच कल्पवृक्षाचा अंकुर, त्यास. १२ शुष्क तोंडचा यज्ञ. * ४३, ४४, व ४५ ह्या आर्यांतील बोलणें कर्णाचें आहे.

घालूं पाहसि दंष्ट्रा उपडाया अहि-मुखांत आंगोळी ॥
ऐसें साहस करितां होइल तनुची क्षणांत रांगोळी ॥ ४९ ॥
कंठीं बांधूनि शिळा बाहु-बळें सागराशि तरशील ॥
परि साहसें न विजया, हें [1]शील नसो, असो इतर शील ॥ ५० ॥
सर्वहि मिळोनि भांडूं कर्णा व्हावें न साहसा मान्य ॥
यत्नें नृप-यश रक्षूं आजि नव्हे श्वेत-वाह सामान्य ॥ ५१ ॥
द्रौणि ह्मणे एकाकी तूंचि क्षम जिष्णु-वारणा[2] सूत[3] ॥
बहुधा बद्ध करीलचि लूतेचें जिष्णु-वारणा[4] सूत ॥ ५२ ॥
करिसि वि-कथ्थन जिंकुनि नेलें नसतांहि गोधन शिवेतें ॥
सत्प्रिय शुचि यश कर्णा भलत्या न करूनि शोध न शिवे तें ॥५३॥
पावोनि सर्व महितें वि-गुणाहि गुरूसि जे कुल-ज नर ते ॥
सत्कारिति, अलि कमलीं तेविं गुरु-पदीं महा-कुलें-जन[5] रते ॥५४॥
राधेया[6] उद्धत तूं हा दुर्योधनहि फार उद्धत रे ॥
गुरु-निंदक हो स्पष्ट व्यसनांत बुडे अ-शुद्ध, शुद्ध तरे ॥ ५५ ॥
सिंहांसीं द्वेष करुनि कोण बळी वारणांत उरणारे ॥
कां भ्रमलासि कसा त्वां जय पावावा रणांत उरणा[7] रे ॥ ५६ ॥
दुर्योधन नमुनि ह्मणे गुरुजी मज अरि-करीं न सोपावें ॥
[8]तेजो-जननार्थ असें वदलों, त्वन्मत्सरीं नसो, पावें ॥ ५७ ॥
हांसोनि द्रोण ह्मणे आह्मां कोपों न देचि वत्सलता ॥
नसतें क्षमा-कवच[9] तरि हृदयीं त्वच्छब्द अशनिवत् सलता ॥ ५८ ॥
भीष्मासि मग ह्मणे नृप पुसतों अ-ज्ञात-वास-पण पुरला ॥
कीं कांहीं मास तरी पक्ष तरी दिन तरी असे उरला ॥ ५९ ॥
भीष्म ह्मणे गांधारे[10] पांडव पंडित खरे न दभ्र[11]-मती ॥
न भ्रमले जे प्राकृत तेचि मनीं धरुनियां मद भ्रमती ॥ ६० ॥

---

१ हा साहसाचा स्वभाव. २ अर्जुनाचा पराभव करण्यास. ३ सारथी कर्ण; हा सारथ्याच्या राधानांवाच्या बायकोस लहानपणीं सांपडला व तिनें त्यास वाढविलें म्हणून त्याचीं सूत, सूतपुत्र, राधेय अशीं नांवें आहेत. ४ ऐरावताला. ५ मोठ्या कुलांत झालेला जन. ६ राधापुत्रा कर्णा. ७ हे मेंढ्या. ८ ईर्षा उत्पन्न व्हावी म्हणून. ९ क्षमारूप चिलखत. १० दुर्योधना. ११ अल्पबुद्धीचे.

कामी कोपी लोभी जे संसारांत पावती भ्रम ते ॥
प्राकृत पंडित पांडव असते तरि हेहि केविं न भ्रमते ॥ ६१ ॥
शास्त्र[1]-मतें मास-द्वय पांचां वर्षांत अधिक लेखावें ॥
अ-ज्ञात-वास यास्तव सरलाचि असेंचि तत्त्व देखावें ॥ ६२ ॥
तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश दिन पडती ॥
चांद्र-शरन्मानें[2] हे संख्या संख्यावदादृता[3] घडती ॥ ६३ ॥
एवंचें[4] चांद्र-मानें तेराही स्पष्ट सारिले अब्द ॥
सत्य-प्रतिज्ञ पांडव लागों देतिल न आपणा शब्द ॥ ६४ ॥
येतां अ-न्याय-लवें अल्पायासेंहि इंद्र-पद पदरा ॥
हूं[5] न ह्मणतील काळापासुनिही पावतील हे न दरा ॥ ६५ ॥
युद्धें करूनि पाक्षिक जय, त्यांतहि विजय पातला समरा ॥
सम रामांशीं[6] व्हा, हो शाम राज्य-समर्पणें, हटें न मरा ॥ ६६ ॥
कुरुवधम ह्मणे युद्धचि हो, सख्य न हो पितामहा यासीं ॥
शक्रहि बुडेल यातें मद्धृत[7] पद ओपितां महायासीं ॥ ६७ ॥
पार्थ ह्मणे वैराटे रथ कुरु-कटकासमीप राहूं दे ॥
गोधन हरावयास्तव भट आले कोण कोण पाहूं दे ॥ ६८ ॥
तो गुरु[8], तो गुरु-नंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह, रे ॥
यांहीं धेनु वळाव्या शिव शिव गोपाळ राम कृष्ण हरे ॥ ६९ ॥
रे उत्तरा शकुनिचा या व्यूहांत न दिसे मला भाचा[9] ॥
त्यावांचुनि यांसीं जो करणें संग्राम तो न लाभाचा ॥ ७० ॥
हें कटक सोड तिकडे चाल तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो ॥

---

१ शास्त्रमानानें. २ चांद्रवर्षाच्या मानानें—चांद्रमानानें वर्षाचे दिवस सुमारें ३५४ व सौरमानानें सुमारें ३६५ $\frac{1}{4}$ असतात. चांद्रमानाचा सौरमानाशीं मेळ घालण्यासाठीं चांद्रमानाच्या पांच वर्षांत सुमारें २ महिने अधिक धरितात. ह्या मानानें १३ वर्षांत चांद्रमानाचे ५ महिने व १२ दिवस ज्यास्त धरिले जातात. ३ (संख्यावत् +आदृता) ज्योतिःशास्त्र जाणणाऱ्या पंडितांस मान्य. ४ ह्याप्रमाणें पाहिलें असतां. ५ हें स्वीकारार्थ अव्यय. ६ रामचंद्र जसा नीतीस्तव राज्यत्याग करून वनवासास गेला, तसें तुम्ही न्यायास अनुसरून पांडवांस राज्य द्या; असा भाव. ७ मद्धृत पद (मी घेतलेलें राज्य) यातें (अर्जुनातें) ओपितां शक्रहि महायासीं (मोठ्या संकटांत) बुडेल—असा अन्वय. ८ कौरव पांडवांचा गुरु, द्रोणाचार्य. ९ शकुनीचा भाचा—दुर्योधन.

प्राण-त्राण-परायण जिकडे निरपत्रपाग्रणी पळतो ॥ ७१ ॥
उत्तर निज तुरगांतें द्याया अरुणासि कौतुक पिटाळी ॥
तों गर्जोनि कुरु-कटक-कर्णीं बसवी ध्वज-स्थ कपि टाळी ॥ ७२ ॥
कोठें जाल उभे रे मत्स्येश्वर-धेनु-पश्यतोहर हो ॥
सोडा गोधन नाहीं तरि वधिन तुह्मांसि वश्य तो हर हो ॥ ७३ ॥
खल-बल-जलधि-नि-मग्ना धेनु उसळल्या अलाबु जाल्या हो ॥
हांसुनि विजय मनिं ह्मणे कां गोप-सख्या मला बुजाल्या हो ॥ ७४ ॥
गेल्या पळोनि गायी पृष्ठावरि पुच्छ-भार वाहोनी ॥
राहूनि निश्चल क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी ॥ ७५ ॥
येतांचि वि-क्रम-लवें श्री-हरिचा दयित दास वीर गडी ॥
हरि करि-घटेसि जैसा त्या कुरु-सेनेसि वासवी रगडी ॥ ७६ ॥
तत्काळ उत्तरें तो नेला कर्णाकडेचि रथ, वातें ॥
घन गिरिकडे, सु-वैद्यें स्वौषध रुग्णाकडेचि अथवा तें ॥ ७७ ॥
दव जेविं तृणावरणा वृष भस्म करी महा-शरावरणा ॥
पार्थ ह्मणे करितो गिरिश-कमंडलुशीं पहा शराव रणा ॥ ७८ ॥
होते यदंश-शेष-श्वास-ज्वलनांत हे समिद्ध धरणी ॥
त्याचा सखा धनंजय होय खल-शलभ-लया समिद्ध रणीं ॥ ७९ ॥

---

१ प्राण राखण्याविषयीं तत्पर. २ (निर्+अपत्रपा+अग्रणी) निर्लज्जांमध्यें श्रेष्ठ. (दुर्योधन). ३ सूर्याचा सारथी अरुण हा सूर्याच्या घोड्यांना जो वेग देतो, त्यापेक्षांही उत्तर आपल्या घोड्यांस ज्यास्त वेग देता झाला, असा भाव. ४ एका समयीं अर्जुन व मारुति ह्यांचा एकमेकांच्या बळाविषयीं कांहीं पण पडला असतां अर्जुनास कृष्णाचें साहाय्य असल्यामुळें त्यांत मारुति हरला; तेव्हां कृष्णमतें असा नियम ठरला कीं, "मारुतीनें प्रत्येक युद्धप्रसंगीं अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून आपल्या गर्जनेनें शत्रूंस भयभीत करावें." ह्यावरूनच अर्जुनास कपिध्वज हें नांव पडलें आहे. ५ विराटराजाच्या गायी पाहतां पाहतां नेणारे. ६ गवळ्याच्या (कृष्णाच्या) मित्रास. जो गोपसख त्यास गायींनीं बुजूं नये हें तात्पर्य. ७ गवताच्या आच्छादनास. ८ महादेवाच्या कमंडलूबरोबर. ९ ज्या कृष्णाचा अंश जो शेष त्याच्या श्वासांच्या अग्नीमध्यें. प्रळयकाळीं प्रखर सूर्यकिरणांनीं पृथ्वी तापून ती आग शेषाच्या मस्तकास पोंचलीअसतां तो फूत्कार करितो, व त्या योगानें सर्व पृथ्वी जळून जाते; अशी कथा आहे. १० पेटलेला.

मग गगन-ग-नग-भिन्मुखे-सुर-मत-गुरुसींहि अ-नवें मुनि नर तो ॥
कहल करी कीं इतरीं गुरु-कलहीं यासि जन वमुनि न रतो ॥ ८० ॥
गुरुला वि-विध शरांची वाहे जो राग-राशि लाखोली ॥
भेटे अस्त्र-तति तया जशि पाहे सागरा शिला खोली ॥ ८१ ॥
करिती सूर्यास्तोदय एक मुहूर्तांत एक शतदा ते ॥
त्यांत न एकासमही होती मेघा असेहि शत दाते ॥ ८२ ॥
द्रोणार्जुन तुल्य-क्रिय बिंब-प्रति-बिंबसेचि ते गमती ॥
किति कुरु-कटकें प्रेक्षक वृत्र-घ्नाचींहि लोचनें भ्रमती ॥ ८३ ॥
अश्वत्थामा धांवे रक्षाया संकटांत जनकास ॥
जन कासया विते सुत कसिते न करावया भजन कास ॥ ८४ ॥
सांवर्तिक मेघांच्या लाजाव्या द्रौणि-सायकां धारा ॥
सत्ताताहुनि होइल सुत ह्मणवायासि हाय कां धारा ॥ ८५ ॥
बहु कल्पना सु-कविसा विजयाहि बहु शर-परंपरा व्याला ॥
भंगू पाहे समरीं गुरु-पुत्रासहि जसें पराव्याला ॥ ८६ ॥

---

१ गगनांत गमन करणारे आणि नगभित् (पर्वताचा भेद करणारा) ह्मणजे इंद्र तो आहे प्रमुख ज्यांत असे जे सुर ह्म० देव त्यांना मान्य जो गुरु (द्रोण) त्याबरोबर. २ पुराणऋषि. अर्जुन हा नरनारायणांपैकीं नराचा अवतार होय. उत्तरार्ध—यासि (क्षत्रियधर्मास अनुसरून मात्र केलेल्या कलहास) वमुनि (खेरीज करून)इतरीं गुरु-कलहीं (गुरुशीं दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या कलहांत) जन न रतो; असा अन्वय. ३ उत्तरार्धाचा अर्थ—शिळा महासागरांतही टाकली असतां जशी ती त्याच्या थेट तळाशीं जाते, तसे नानाविध अस्त्रांचा प्रयोग करून जे बाण अर्जुनानें महापराक्रमी द्रोणावर सोडिले ते सर्व त्याच्या शरीरांत भेदून गेले—असा भाव. ४ एकानें आपल्या बाणांच्या वृष्टीनें सूर्य झांकून टाकावा, व दुसऱ्यानें त्या बाणांचा छेद करून पुनः सूर्याचा उदय करावा, असे ते एक एक (प्रत्येक) मुहूर्तांत शेंकडों वेळां करीत होते; हा भाव. ५ कोणतेंही प्रतिबिंब (प्रतिच्छाया) ज्या पदार्थाचें असतें, त्या पदार्थास (त्या प्रतिबिंबाचें) बिंब म्हणतात. पदार्थ आणि त्याचें प्रतिबिंब हीं जशीं सर्वांशीं सारखीं असतात, तसे द्रोण व अर्जुन पराक्रमानें अगदीं सारखे भासले. ६ सुत भजन (सेवा) करावया (जर) कास न कसिते, (तर) जन (त्यांस) कासया विते? असा अन्वय. ७ प्रलयकालसंबंधी. ८ अश्वत्थाम्याच्या बाणांस. उत्तरार्ध—हाय म्हणवावयास (अरेरे हा कुपुत्र निघाला ह्मणून दुःखाचे उद्गार काढविण्यास) सुत सत्ताताहुनि (पराक्रमी बापापेक्षां) धारा (कमी योग्यतेचा) कां होईल? असा अन्वय. तात्पर्य, अश्वत्थामा द्रोणापेक्षां पराक्रमानें कमी नव्हता. ९ बाणांच्या पंक्ति.

प्रति-रवें-मिषें शरांनीं भरतां कुंथावयासि नभ लागे ॥
देवी ह्मणति सख्यांनो दारुण हा क्षात्र-धर्म न भला गे ॥ ८७ ॥
झाले भाते समरीं आणाया गुरु-सुतीं उणीव रिते ॥
देती सामग्री जय तरि कां सद्रीतिला गुणी वरिते ॥ ८८ ॥
भंगे अश्वत्थामा अश्वत्था मा क्वचित् सदा हरिला ॥
तसि इतरासि जय-श्री नित्य हरि-जनासि तो तिणें वरिला ॥ ८९ ॥
हरुनि यशोधन गोधन योध न गणितां क्षयासि नेऊन ॥
त्या नृप-पुत्रास ह्मणे चाल पुरा हें मनींच ठेऊन ॥ ९० ॥
झांकीं वपुला क्षत-जें, बसतां मर्मीं अरीषु, न्हाल्याला ॥
झाला सारथि पहिल्या योषा-वेषासि तो पुन्हा ल्याला ॥ ९१ ॥
विजयी विराट इकडे ये पूजिति पौर विप्र-जन यातें ॥
येतांचि सभेंत पुसे प्रेमें त्या उत्तरा स्व-तनयातें ॥ ९२ ॥
जन कथिति धेनु कुरुनीं वळिल्या येऊनि उत्तराशेला ॥
त्वत्कीर्तिनें पसरिला स्व-परित्राणार्थ उत्तरा शेला ॥ ९३ ॥
गेला कुरु जिंकाया आहे सारथि बृहन्नडा, गमला ॥
सत्य कुमारचि, वदला लागो अप-कीर्तिचा न डाग मला ॥ ९४ ॥
भूप ह्मणे कुरु होतिल वारे, करितील आजि अभ्र मुला ॥
दुःख सुदेष्णेला जें शिरतां सिंहांत कलभ अभ्रमुला ॥ ९५ ॥
देवा कुमार आला सोडविल्या धेनु पळविलीं कटकें ॥
न वय प्रमाण तेजस्वि-जनीं ह्मणती कवी न तें लटकें ॥ ९६ ॥

---

१ प्रतिध्वनीच्या मिषानें. २ फक्त शनिवारींच अश्वत्थ (पिंपळ) ह्यापाशीं लक्ष्मीचा वास असतो, अशी प्रसिद्धि आहे. ३ वर्मीं बाण लागून रक्तानें भिजलेल्या शरीरास झांकी. ४ स्त्रीवेषास. ५ उत्तरदिशेला. ६ त्वत्कीर्तीनें स्वपरित्राणार्थ उत्तरा शेला पसरिला, हा अन्वय; तुझ्या कीर्तीनें उत्तरापुढें पदर पसरून, माझें रक्षण कर अशी विनंती केली. तुझी कीर्ति राखण्याकरितां तो युद्धास गेला; हें तात्पर्य. ७ सत्य कुमारचि गमला:—ह्मणजे खरोखर कार्तिकस्वामीच वाटला. ८ मुलाला (उत्तराला.) ९ सुदेष्णा ही विराटाची बायको, तिला. १० हे राजा. ११ अंगांत मोठा पराक्रम असण्यास वय मोठें असावें लागत नाहीं हें तात्पर्य.

धर्म ह्मणे आयकिलें दूताचें वचन चांगलें कानें ॥
राया सुख-रोमांचित केलें कीं आजि अंग लेकानें ॥ ९७ ॥
सारथि बृहन्नडा ज्या तद्विजयें करुत बायका नवला ॥
चिंतां-मणि-गल[1] बालक जो दुर्लभ त्यासि काय कानवला ॥ ९८ ॥
गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणा हो ॥
मजमागें मत्स्यांचा हा रिपु[2]-शशि-राहु-बाहु राणा हो ॥ ९९ ॥

उद्योग-पर्वांतील कृष्ण-शिष्टाई.

पांडवांचा अज्ञातवास संपल्यानंतर त्यांनीं आपला राज्याचा हिस्सा आपणांस मिळावा, व दुर्योधनाशीं सल्ला व्हावा ह्मणून कृष्णास शिष्ट (वकील) करून हस्तिनापुरास पाठविलें, हें ह्या आख्यानांत आहे.

धर्म ह्मणे श्री-कृष्णा बुडतों मी सत्य जाण तार मला ॥
भव बुडवी ह्मणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला ॥ १ ॥
जेणें न बुडे कुरु-कुळ धर्म, यश, न्याय, त्याचि सदुपाया ॥
सांग, सख्या भ्रमला हा जन, केवळ आप्त[3] तूंचि यदु-पा या ॥ २ ॥
श्रीकृष्ण ह्मणे देवों जातों मी त्याकडे हित वदाया ॥
काय सु-योधन न शके पचवाया छत्र-हाहि तव दाया ॥ ३ ॥
धर्म ह्मणे हितहि तया अ-हित, अहि तसाचि तो परम खळ गा[4] ॥
व्यसनीं भल्यासि पाडी दुष्ट गजा जेंवि पिहित[5]-मुख खळगा ॥ ४ ॥
शौरि ह्मणे राजेंद्रा यद्यपि बलवान् तथापि शुनकानें ॥
हरिचें काय करावें परिसो तो[6] हित-कथा पिशुन कानें ॥ ५ ॥
जिंकिल काय हरा तो जिंकी कुतुकेंचि मन्मथ नरा जाँ[7] ॥
करिल हरि-मथन शश तरि करिल सु-योधनहि मन्मथन राजा ॥६॥

---

१ चिंतामणि (इच्छिलेलें देणारें रत्न) ज्याच्या गळ्यांत आहे असा बाळक. २ शत्रु हाच चंद्र त्याला राहूसारिखा (ग्रासणारा) आहे बाहु ज्याचा; हें 'राणा' ह्याचें विशेषण. ३ या (ह्या धर्मास) यदुपा (हे कृष्णा) तूंचि आप्त—हित व खरें सांगणारा (आहेस). ४ हे धर्मराजा. ५ गवतानें वगैरे झांकलें आहे तोंड ज्याचें असा. ६ तो खल दुर्योधन. ७ ज्याला.

योजीन युक्ति सामीं सांदीपनिच्या तुझ्या बहु नव्या ही ॥
प्राणापरीस बहु मज जेविं तुझी तेविं तो बहु न व्याही ॥ ७ ॥
माय करी बाळाचें नित्य श्रमवूनि काय जेविं हित ॥
तेविं करितसे मन्मति होय निज-दयेसि काय जें वि-हित ॥ ८ ॥
देइल अंश सु-योधन तरि आह्मा पावला सदाशिव हो ॥
ह्मणतोसि तूंहि मीही कीं प्रज्ञा-चक्षुचें सदा शिव हो ॥ ९ ॥
श्री-राम जसा प्रेषी शिकवुनि सामोक्ति अंगदा साच्या ॥
धर्म तसा प्रभुला, जो कार्या देणार अंग दासाच्या ॥ १० ॥
भीम ह्मणे केशवजी मृदु बोला उग्र तो सु-योधन हो ॥
बा त्यासीं सख्यचि हो युद्धीं हत एकही सु-योध न हो ॥ ११ ॥
इतर असो लाजेलचि त्या नित्य मदांध सुर-गज गदीशा ॥
दुर्योधना गुरु असें ह्मणतिल गरलांध उरग जगदीशा ॥ १२ ॥
श्री-कृष्ण ह्मणे हा रे भीमा जरि तूं महा-भुज गदीनें ॥
भ्यालासि, होय जैसा चिंतुनि गरुडा महा-भुजग दीन ॥ १३ ॥
आह्मा तुझा भरंवसा बहु कीं खळ मर्दिशील तूं अगदीं ॥
निर्वीर्यत्वं चिकित्सा-समयीं आलें चिरार्जितीं अगदीं ॥ १४ ॥
भीम ह्मणे हा द्याया सुत-शोक पित्यासि यादवां लाजे ॥
भस्मचि होतील सकळ ते सांपडतील या दवाला जे ॥ १५ ॥
अर्जुन ह्मणे सख्या जें कीर्ति-कर असेल तेंचि कर जा गा ॥
सांगावें काय, तुझा प्रणत-त्राणीं असेचि कर जागा ॥ १६ ॥
कृष्णाहि ह्मणे कृष्णा ह्मणसि जिला प्रिय-सखी पहा हे ती ॥
विसरो तुझी न समयीं ईस श्रित-भद्र्य-दा महा-हेति ॥ १७ ॥
बहु गहिंवरोनि दावुनि दुःशासन-पाणि-कृष्ट-केश वदे ॥
बहु दीर्घ उष्ण सोडुनि सुसकारा तीस अ-भय केशव दे ॥ १८ ॥

१ दुर्योधनाची मुलगी लक्ष्मणा ही कृष्णाचा मुलगा सांब ह्यास दिली होती, म्हणून तो व्याही. २ प्रज्ञा (बुद्धिच) आहे चक्षु ज्यास म्ह० अंध त्याचें–धृतराष्ट्राचें. ३ सामाविषयी भाषणें. ४ गदा धारण करणाऱ्यांत श्रेष्ठ अशा (दुर्योधनास). ५ गदी+इन–गदा धरणाऱ्यांत श्रेष्ठ. ६ निःसारपणा. ७ रोग दूर करण्याच्या वेळीं. ८ पुष्कळ दिवस संपादन करून ठेविलेल्या औषधांत. ९ कौरवांचा बाप (धृतराष्ट्र) त्यास. १० हे कृष्णा. ११ हा (मीच जो) वणवा त्याला. १२ आश्रितांचें कल्याण करणारी. किंवा कृष्णाचें संबोधन. १३ दुःशासनानें हातानें ओढलेले केस.

श्रीमद्युधिष्ठिराच्या दूतत्वा परम लाभ मानुनि घे ॥
दुर्योधन-प्रमुख-खळ-खद्योत-तदन्य-पद्म-भानु निघे ॥ १९ ॥
धर्म ह्मणे शीघ्र सुखें ये जोडुनि सिद्धि कीर्ति-सह देवा ॥
मातेसि नमुनि वद कीं आहे आरोग्य साधु-सहदेवा ॥ २० ॥
तूं जेविं देवकीला भेटसि तैसाच भेट आतेला ॥
आह्माहुनि तूंचि अधिक घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला ॥२१॥
कृष्णा कळेल तैसें वद कुंतीला न दुःख बाधावें ॥-
पंकीं धेनु श्रमती पुण्य-श्लोका मुरारि बा धांवें ॥ २२ ॥
धृतराष्ट्र भीष्म बाल्हिक विदुर कृप द्रोण सर्व शुचि तज्ञ ॥
जे त्यांसि भेट, वद हित, सांगों तुज काय, तूंचि उचित-ज्ञ ॥ २३ ॥
म्यां पुसिलें कुशल असें कर्णासि सुयोधनासि सांगावें ॥
येतां पंचम दाटुनि कर्ण-कटु पिकें शिकोनि कां गावें ॥ २४ ॥
ऐसें अ-जात-रिपु नृप *सूचित सुचवूनि शौरिला परते ॥
मग विजय ह्मणे देवा येऊं द्यावे न मजपुढें पर ते ॥ २५ ॥
प्रभु पांडवांसि फिरवुनि जातां पाहे पथांत नाकर्षी ॥
राजर्षि ब्रह्मर्षि स्व-यश जयांच्या मनासि आकर्षी ॥ २६ ॥
इच्छा पुसतां वदले बा तुजसम अन्य बोलका नाहीं ॥
प्राशूं धृतराष्ट्र-सभेमाजि तुझे धन्य बोल कानांहीं ॥ २७ ॥
दे या अयास याया आज्ञा स-दया महोदया परिसा ॥
यापरि साधु-मनोरथ जाणोनि ह्मणे मुकुंद या परिसा ॥ २८ ॥
सामार्थ प्रभु येतो ऐसें धृतराष्ट्र आयके कानीं ॥
बहु तृषित अंध चातक मेघांसम जेविं काय केकांनीं ॥ २९ ॥

---

१ दुर्योधन आदिकरून जे दुष्ट हेच काजवे त्यांस 'व त्या दुष्टांहून इतर म्ह० (सुजन) तींच पद्में त्यांस' सूर्यासारखा. दुष्टांचें दमन करणारा व साधूंस संतोष देणारा असा कृष्ण. २ बाळा सहदेवाला. सहदेव सर्वांत लहान असल्यामुळें असें म्हटलें आहे. ३ कुंतीला. कुंती हीच गाय. ५ हा शंतनुराजाचा भाऊ व भीष्माचा चुलता. ६ ज्ञाते. ७ कोकिळास पंचम (गोड स्वरानें) गातां येत असतां त्यानें शिकून (दाटून) कर्णकटु कां गावें ?—धर्मराजा अगदीं सरळ स्वभावाचा व अजातशत्रु होता म्हणून त्यानें कर्णदुर्योधनांस (ते दुष्ट असतांही) कुशल विचारिलें हें तात्पर्य. ८ हे सदया, महोदया (भक्तांचा मोठा उत्कर्ष करणाऱ्या) परिसा, या अयास (हे आम्ही जे लोखंड ह्यांस) याया (येण्याला) आज्ञा दे. *(सु+उचित) योग्य.

मार्गीं सभादि सर्वहि बहु साहित्य प्रति-स्थळीं करवी ॥
कीं आपणावरि दया-दृष्टि करावी यदूत्तमें बरवी ॥ ३० ॥
देव न पाहे तिकडे कीं तें करणें नव्हेचि निष्कपट ॥
मैंदाचें स्वीकारिल कवण विचक्षण अ-मूल्य निष्क-पट ॥ ३१ ॥
धृतराष्ट्र ह्मणे विदुरा जो साधु-मनें स्व-सद्गुणें हरितो ॥
येइल वृकस्थळाहुन[1] आह्मां भेटावया उद्यां हरि तो ॥ ३२ ॥
दासी शत दासहि शत आठ महा-नाग रुक्म-रथ सोळा ॥
देईन तोहि सन्मणि शुचि तेजाचाचि जो गमे गोळा ॥ ३३ ॥
विदुर ह्मणे कपट मनीं प्रेम वरि असें करूं नको पावें ॥
तुजवरि न ईश्वरानें[2] करुणा परती करून कोपावें ॥ ३४ ॥
पांचां पुत्रां द्यावीं पांच न होउनि खळासि वश गावें ॥
तें तों न करिसि जेणें प्रभुनें स्व-मुखेंकरूनि यश गावें ॥ ३५ ॥
गुळ-खोबरें विलोकुनि भलत्याहि जनासि बाळक वळावा ॥
सत्य प्रेमचि दावुनि सुज्ञें तो विश्व-पाळ कवळावा ॥ ३६ ॥
कपटादरें वळो परे[3] पर परमेश्वर कसा वळेल हरी ॥
कृष्ण-कृपामृत-निधिची अ-कपट-विनताकडे वळे लहरी ॥ ३७ ॥
येतो साम कराया होय यशोर्थीच, तो यश लाहो ॥
देणार तुह्मी हय गज रथ दासी दास, हे कशाला हो ॥ ३८ ॥
समजाल तरि करिल हरि हर्षें पावोनियां विडा लास्य ॥
नाहीं तरि खेद-द त्या सर्व, जसें प्र-स्थिता बिडालास्य[4] ॥ ३९ ॥
तेव्हां सु-योधन ह्मणे सत्य न सोडील सख्य हरि त्यांचें[5] ॥
न पुरेल कृष्ण-मानस-हरणीं बळ मेरुच्याहि हरित्यांचें ॥ ४० ॥
कृष्णासि वस्तु संप्रति किमपि न द्यावें तुह्मीं अहो तात ॥
भ्याले ह्मणेल, मान्य न अव-मानाला कुलीन होतात ॥ ४१ ॥
त्रि-भुवन-पूज्यतम[6] प्रभु सत्याचि हें किंचँ[7] तो असे व्याही ॥
परि संप्रति सेव्य नव्हे सेवूं कृष्णेतरा अ-सेव्याही ॥ ४२ ॥

---

१ वृकप्रस्थ (गांवाचें नांव) तेथून. २ ईश्वराहून अन्य. ३ कपट सोडून शरण गेलेल्याकडे. ४ बाहेर जाणारास जसें मांजराचें तोंड, (मांजर) वाटेंत आडवें आलें तर तें दुःखद होतें. ५ पांडवांचें. ६ तिन्ही लोकांत पूजा करण्यास अत्यंत योग्य. ७ आणि.

जें वैर वाढलें तें आतिथ्यें करुनि काय हो शमतें ॥
अव-मान नव्हे जेणें तें क्षत्रोचितें[1] असें मला गमतें ॥ ४३ ॥
वृष्णि-पे[2] वृकस्थळाहुनि येतां भीष्मादि सुज्ञ ते सर्व ॥
जन सामोरे गेले अद्भुक जाला सु-योधना[3] गर्व ॥ ४४ ॥
धृतराष्ट्र-गृहा नेती राज-पथीं हळुहळूच हरि[4] हरितें ॥
त्यां पशु ह्मणेल तो पशु त्यांचें स-कृपत्व अ-तुळ हरिहरि[5] तें ॥ ४५ ॥
भेटे धृतराष्ट्राला तत्कृत पूजेसि बहुत भाउनि घे ॥
मग जगदीश्वर तेथुनि त्याचा निववावयासि भाउ[6] निघे ॥ ४६ ॥
आहेत[7] सुखी पांडव देवा आलासि काय सामांस ॥
खळ न वळेल झिजविला जरि करितां बोध कार्य[8] सा मांस[10] ॥ ४७ ॥
विदुरासि भेटल्यावरि भेटे सर्वाप्त-राज[11] कुंतीतें ॥
जीस अ-सुख सह्य गमे दे जें भेदूनि हृदय [12]कुंती तें ॥ ४८ ॥
वैकुंठाच्या कंठीं घालूनि मिठी रडे पृथा आर्या ॥
ब्रह्मांसहि[13] गहिंवरवी महिवर-वीरेंद्र-पांडुची भार्या ॥ ४९ ॥
प्रभुला ह्मणे मुकुंदा बा तूंचि करिसि सुखी स-खेदांस[14] ॥
संप्रति आहेत कसे मद्बालक ते तुझे सखे दास ॥ ५० ॥
प्रिय-सुत-विरह सु-दुःसह देहें[15]-विरह बहु बरा सु-सह देवा ॥
पावेन कधीं बा मी ह्मणतें स्व-बहिश्चरांसु[16] सहदेवा ॥ ५१ ॥
वत्सा सहदेवा मी मेल्यावरि हाय नच वदावें हो ॥
तेरा पळेंहि नसती माता[17], हें हायनें[18] चवदावें हो ॥ ५२ ॥

---

१ क्षत्रियाला योग्य. २ यादवांचा पति (कृष्ण). ३ गर्वानें दुर्योधन सामोरा गेला नाहीं, हें तात्पर्य. ४ घोडे. ५ आश्चर्यवाचक हे शब्द आहेत. कृष्णमूर्ति चांगली सर्वांच्या दृष्टीं पडावी ह्मणून घोडे हळू चालत होते हें तात्पर्य. ६ धृतराष्ट्राचा भाऊ (विदुर). ७ हें विदुराचें भाषण. ८ संधि करावयास. ९ शरीर. १० सहा महिने—पुष्कळ दिवस हा अर्थ. ११ सर्व हितचिंतकांमध्यें श्रेष्ठ (श्रीकृष्ण). कोठें सर्वाप्तराजकुंतीतें असें एक पद आढळतें, तसें केल्यास, सर्व आप्त (इष्टमंडळी) ह्यांत प्रमुख कुंतीला, असा अर्थ घ्यावा व भेटे ह्याचा कर्ता कृष्ण अध्याहृत घ्यावा. १२ माला धारण करणारा. १३ निर्विकार अशा ईश्वरालाही. १४ दुःखितास. १५ देहाचा नाश. १६ बाहेर संचार करणारा प्राणच. १७ पुत्रवियोग झाला असतां माता (आई) तेरा पळेंही वांचावयाची नाहीं; परंतु मी १३ वर्षें वांचलें आहें, ह्मणून मला माता हें नांव शोभत नाहीं, हें तात्पर्य.

प्रभु अश्रु पुसोनि ह्मणे जें संकल्पित घडेल सत्वर तें ॥
आत्याबाई कवणें ऐसे श्रम भोगिले न सत्व-रतें ॥ ५३ ॥
मच्चित्त कौरवांचे चिंतूनि अ-साधु[1]-वाद तळमळतें ॥
असतों मी तैं तरि न व्यसन-मळें धर्म-पाद-तळ मळतें ॥ ५४ ॥
आहेत स-दार सुखी देवि नमस्कार हे तुला सा[2]जे ॥
ऐसें सांगुनि वंदी तें त्या श्रित-शर्म-हेतुला साजे ॥ ५५ ॥
समजावुनि कुंतीतें भेटे दुर्योधना अ-सेव्याही ॥
कीं तो स्व-सुता स्व-सुता देउनियां जाहला असे व्याही ॥ ५६ ॥
लघु ह्मणति जे सु-योधन-दुःशासन-शकुनि-कर्ण वेना[3]तें ॥
परिरंभ-पात्र केले प्रभुचें सौजन्य वर्णवेना तें ॥ ५७ ॥
पूजुनि घे प्रभु, होइल जल-निधिला तृप्ति-दायक विहीर ॥
थोरपण अनंताचें अनंत वर्णील काय कवि-हीर ॥ ५८ ॥
भोजन करा ह्मणे शठ देव ह्मणे मज कशास होकरितां ॥
जेवा तुह्मीच, दाटुनि आदर आग्रह कशास हो करितां ॥ ५९ ॥
असतों जरि अन्नार्थी प्रथमचि ह्मणतों अवश्य मी तुजला ॥
प्रेमार्थी पांडव-सख हा अन्नाकारणें नसे सुजला ॥ ६० ॥
प्रभुला ह्मणे सु-योधन तिकडे हिकडे[4]हि सम असे नातें ॥
ज्याकारणें करावा अस्मदनादर[5] तुवां असेना तें ॥ ६१ ॥
देव ह्मणे केवळ ते न सोयरे मदसु सर्व वसु देव ॥
मान्य जसे अक्रूरोद्धव-बळ-भद्रोग्रसेन-वसुदेव ॥ ६२ ॥
जे तत्सख तद्रिपु ते मत्सख मद्रिपु खरे अगा राया ॥
द्विषदन्न[6] न सेवावें म्यां येऊंही नये अगारा या ॥ ६३ ॥
खोटा सु-योधन ह्मणुनि विदुर-गृहा जाय देव नच खोटा ॥
गोपोच्छिष्टां[7] वळला वळता कां वासुदेव न चखोटा ॥ ६४ ॥
दुःसंग-नक्र[8]-दत्त क्लेश निवारूनि सर्व विदुर-गजा[9] ॥
मुक्त करी हरि, लाजे गातां गुण-कीर्ति सर्व-विदुरंग[10] जा ॥ ६५ ॥

---

१ दुर्भाषणें. २ सहा. ३ ह्या नांवाचा राजा महापातकी व दुष्ट होता; त्यालाही जे सुयोधनादि लघु (लहान) (तो काय आमच्या पुढें?) असें ह्मणती. ४ पांडवांकडे व आह्मांकडे. ५ आमचा अपमान. ६ द्विषत्+अन्न–शत्रूचें अन्न. ७ गोपाळांच्या उच्छिष्टास. ८ दुःसंग हाच नक्र ह्यानें दिलेले. ९ विदुररूप गजेंद्रास. १० (सर्व–वित्+उरग) सर्वज्ञ शेष.

शत-संख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्यां ॥
तो नित्य-तृप्त भगवान् विदुर-गृहीं भोजनांत दे मिटक्या ॥ ६६ ॥
आले ढेंकर, दिधल्या मिटक्या बहुसाळ, मारिले फुरके ॥
उरके सर्वांमागुनि अशन परि न ताट चाटणें उरके ॥ ६७ ॥
ज्याच्या चरणें स्व-रजाकरवीं प्रणतासि मोक्ष देवविला ॥
देव विलास-मनुज-तनु[2] विदुर-प्रेमें यथेष्ट जेववीला ॥ ६८ ॥
मग रात्रौ एकांतीं सर्व-ज्ञालाहि साधु-राय कवी ॥
पाय रगडितां दुर्जन-दुर्योधन-दुर्मतासि आयकवी ॥ ६९ ॥
पंगुहि मेरुवरुनिहि न माथां धरितां यदंघ्रि-रज निसरे ॥
त्या दीन-बंधुची ती चिंता न सरे परंतु रजनि सरे ॥ ७० ॥
प्रातःकाळीं स-शकुनि दुर्योधन ये स्वयें बहायाला ॥
प्रातर्विधि करुनि प्रभु जाय प्रज्ञांबका[3] पहायाला ॥ ७१ ॥
जन-दृष्टि-चातकी जी तूर्य-रवेंकरुनि देत ओ तीतें ॥
प्रभु-मेघ दर्शनामृत दुर्लभ जें तन्मुखांत ओती तें ॥ ७२ ॥
मग जी जल-द-श्यामा करुणा बसली नवासनावरि ती ॥
जीच्या उपासक-जनाप्रति विषयाच्या न वासना वरिती ॥ ७३ ॥
केवळ जवळ बसविला विदुर प्रेमेंकरूनि मा-पानें ॥
तद्यश न मोजवेल ब्रह्मांडायेवढ्याहि मापानें ॥ ७४ ॥
टकमक पाहत होते प्रभु-मुख-चंद्राकडेचि चातकसे ॥
नसतील जोडिले श्रवणांहिं बसाया मनासि हात कसे ॥ ७५ ॥
सभ्य श्रुति-वदनांतें पसरिति सेवावया भगवदुक्ती ॥
प्राशावयासि जेविं स्वच्छ स्वात्यंबुला जलधि-शुक्ती ॥ ७६ ॥
देव ह्मणे धृतराष्ट्रा राया मोठी जगीं तुझी पदवी ॥
पद विद्यांचें तूं, परि परिस, मज बळेंचि आप्तता वदवी ॥ ७७ ॥

---

१ चुटक्या. २ लीलेनें मनुष्यदेह ज्यानें धारण केला आहे असा. ३ प्रज्ञा (बुद्धि) हेंच आहे अंबक (नेत्र) ज्याचें अशाला ह्म० अंध धृतराष्ट्राला. ४ जनदृष्टि जी चातकी तीतें प्रभु—मेघ तूर्यरवेंकरुनि ओ देत जें दुर्लभ दर्शनामृत तें तन्मुखांत ओती. ५ करुणेची मूर्तिच जो कृष्ण. ६ लक्ष्मीपतीनें. ७ एथें चंद्राच्या संबंधानें चकोरपद पाहिजे; परंतु प्रास साधण्याच्या व्यवधानांत चातकपद योजण्याचा प्रमाद कवीच्या हातून झाला असावा. ८ कान हींच वदनें त्यांतें. ९ स्वातिनक्षत्राच्या उदकास.

[1]जें मेळविलें चंदन-सम झिजवुनि पर-सुखार्थ आंगातें ॥
केवळ कृपाळु-पूर्वज-सद्यश मळविसि बळेंचि कां गा तें ॥ ७८ ॥
[2]दुःख परासि न द्यावें, सत्य वदावें क्षमा न सोडावी ॥
जोडावी कीर्ति, असी कुळ-रीति तुझीं कधीं न मोडावी ॥ ७९ ॥
वाढिव धर्म प्रेमें वाढवि मज जेविं नंद नवनीतें ॥
सत्पुत्रांनीं भवनीं सुर-तरुनीं न सुख नंदन-वनीं तें ॥ ८० ॥
ह्मणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटूं मला अव-नतातें ॥
वचनें-करापत्याचें न करावें काय हो अवन तातें ॥ ८१ ॥
क्रमिले तसेचि कथिले होते त्वां त्यांसि अब्द तेरा जे ॥
धन्य ह्मणत होते जे लावितिल तुलाचि शब्द ते राजे ॥ ८२ ॥
सुख-संतति-सु-कृतर्द्धि-प्रीति-श्री-पुण्य-कीर्ति या लाभें ॥
साम करीं साधूंसीं नाहीं तरि पावलेंचि यांलों भें ॥ ८३ ॥
बहु सत्य बहु प्रिय बहु हित बहु मत बहु दुराप बहु रुचिर ॥
शुचि-रम्य-क्षीरधिजाननें-चंद्र-चकोर बोलिला सु-चिर ॥ ८४ ॥

आर्या—भीष्म-पर्वांतील युद्ध-प्रकरणीं.

युद्धारंभीं यदु-पति वदला विजया रथातळीं उतर ॥
दुर्गेसि हात जोडीं होइल खल-बल-समुद्र हा सु-तर ॥ १ ॥
त्रि-भुवन इच्या प्रसादें जेविं वसंततुनें समस्त वन ॥
शोभे, ह्मणुनि करावें त्वां केवळ दुर्बलासम स्तवन ॥ २ ॥
स्व-रथाखालें उतरुनि नमुनि ह्मणे विजय वि-जय दे दुर्गे ॥
त्वत्पद-भजनीं बहु सुख ह्मणुनि ह्मणे भक्त मुकिला दुर्गें ॥ ३ ॥
वासर-मणि-कोटि-रुचे हास-रस-वैशीकृत-स्मराराते ॥

---

१ आज्ञेंत राहणाऱ्या मुलाचें. २ सुखादिकांला. ३ ऐकायाला मिळणें कठीण. ४ लक्ष्मीच्या मुखचंद्राविषयीं चकोरासारखा कृष्ण. ५ गे दूर हो. ६ कोटि सूर्यांप्रमाणें आहे तेज जिचें. ७ आपल्या सुंदर हास्यानें स्वाधीन केला आहे मदनाचा शत्रु (शिव) जिनें.

कासरं[1]-नगासने हा दास रणीं वि-जय-पात्र हो माते ॥ ४ ॥
त्वदुदारता जसी तसि न सुरांच्या[2] बहु-मता अगो[3] साधो ॥
ऐसें स्तवितांचि शिवा दर्शन देउनि ह्मणे अगा साधो ॥ ५ ॥
द्याया मज यश लोकां सुख गृध्रां तो लुलाय मास मरे ॥
मरतिल तसेचि तव रिपु मानुनि समरीं तुला यमासम रे ॥ ६ ॥
देउनि विजय-वर असा झाली अंतर्हिता भवानी ती ॥
सदवन असदवन[4] या नित्य जिच्या बहु-मता भवा नीती ॥ ७ ॥
युद्धारंभीं भीष्म-द्रोण-प्रमुखाखिलाप्त-वध-भीता[5] ॥
शक्र-सुता[6] त्रि-जगद्गुरु-कृष्णें उपदेशिली स्वयें गीता ॥ ८ ॥

त्या योगानें अर्जुनाचा मोह दूर होऊन तो युद्धास तयार झाला तेव्हां,—

बहु-विध-वाद्य-रव अ-मर-नाथादि-विमान दाटले खांत ॥
वर्णिति नर-नारायण[7] कोण तयांचे न भाट लेखांत ॥ ९ ॥
भीष्म पुढें करुनि उठे प्रथम सुयोधन कारावया कदन ॥
भीम पुढें करुनि उठे धर्म प्रभु जो सु-कीर्तिचें सदन ॥ १० ॥
भीमाचा सिंह-ध्वनि कोणासहि आयकों न दे वाद्यें ॥
सोडुनि समाधि मस्तक डोलविलें आयकोन देवाद्यें[8] ॥ ११ ॥
वृद्ध-तरुण भीष्मार्जुन परि न रणीं न्यून अधिक ते गमले ॥
सम लेखर्षि तयांतें जाणुनि तद्भुज-पराक्रमीं रमले ॥ १२ ॥
सूं सणणण सणणणणण वाजति शर-निकर काय-हानि-कर[9] ॥
वदले सुर मुनि करितो नर-रूपें रुद्र काय हा निकर ॥ १३ ॥
शरधी जलधी फुटले कीं दैवें पाश एकदां तुटले ॥
कीं काल-व्याल[10], करटि-घोटक-भट-भेक[11] खावया सुटले ॥ १४ ॥

---

१ महिषासुर व विंध्याचल ह्यांवर बसणारी. २ कल्पवृक्षास. ३ महिषासुर. ४ असत्+अन्+अवन—दुष्टांचें रक्षण न करणें. ५ भीष्म, द्रोण आदिकरून संपूर्ण आप्तांचा वध होईल ह्मणून भ्यालेला जो. ६ इंद्राचा मुलगा अर्जुन, त्यास. ७ अर्जुन व कृष्ण (वर्णिति ह्याचें कर्म). ८ महादेवानें. ९ शरीरांचा नाश करणारे. १० कृष्ण-सर्प. ११ हत्ती, घोडे, व योद्धे हेच कोणी बेडूक ह्यांस गिळावयास.

कवि योजुनि उपमा गज-हर-नर[1]-शर-ततिस वाहुटळ लाजो ॥
अ-तुल-बल न कां गर-गल-केलहिं[2]हि न वियज-बाहु[3] टळला जो ॥ १५ ॥
देवाऽसुराहव न बहु त्या कौरव-पांडवाहवाहून ॥
शोणित-नदींत गेले स-भट-रथ[4]-द्विरद-वाह वाहून ॥ १६ ॥
तिसरे दिवशीं राया[5] भीमानें अतितरोग्र[6]-कोपानें ॥
दुर्योधन नृप मूर्छित केला भेदुनि उरांत रोपानें ॥ १७ ॥
सावध होउनि राजा भीष्मासि ह्मणे अहो पितामह जी ॥
झाली भवत्-प्रतिज्ञा[7] काय, जना दे सुधा पितां मह जी ॥ १८ ॥
असतां तुह्मी पति[8] पृथा-पुत्र मथिति या मदीय पृतनेतें ॥
नवल ज्वलदनलांचें[9] सर्वस्वें बळ हरोनि घृत नेतें ॥ १९ ॥
जिकडे वपु तिकडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें ॥
पायें अनन्य लोटुनि लावावें काय अन्यं[10] थानातें ॥ २० ॥
राया भलतें वदसी पथ्य[11] हित स्व-गुरु-वच न आइकसी ॥
अन्य असोत, वदेल स्व-सुताप्रति अ-हित वचन आइ कसी ॥ २१ ॥
कैसा जिंकावा हो करुनि बळें आहवा युवा[12] जीनें[13] ॥
बा जिंकिला कधीं तरि जवनें तरुणेंहि वायु वाजीनें ॥ २२ ॥
मी आजि साग्रजानुज[14] शक्र-सुताचें करीन वारण गा ॥
बहु हेंहि पदभरिहि जरि सारील अ-नव करी नवा रणगा[15] ॥ २३ ॥
असि करुनियां प्रतिज्ञा विष्णु-पदी-नंदनें अति-त्वरितें ॥
पांडव-चमू-पतीचें मथुनि चमू पाडिलें पतित्व रितें ॥ २४ ॥
जिकडे जिकडे पळती तिकडे तिकडे महा-जवन तो बा ॥
बहु हाय हाय ह्मणती प्राकृत, बुध हंत हा, यवन तोबा ॥ २५ ॥
गरुडहि अहीस न तसा न करि-कुळालाहि तेविं हरि खपवी ॥

---

१ हस्तींचा नाश करणाऱ्या अर्जुनाच्या बाणसमुदायास उपमा वाहुटळ योजून कवि लाजो. २ विष आहे कंठांत ज्याच्या अशा शिवाबरोबर युद्ध करण्यांत. ३ अर्जुनाचा बाहु. ४ योद्ध्यांसह रथ, हत्ती व घोडे. ५ हे धृतराष्ट्रा. ६ अतितर+उग्र+कोप—फारच भयंकर कोप. ७ पांडवांस मी जिंकीन किंवा ते मला जिंकितील अशी (भार. भीष्म-प. अ. ८१). ८ सेनापति. ९ पेटलेल्या अग्नींचें. १० दुसरें मूल. ११ नीतीस अनुसरून असणारें. १२ तरुण—अर्जुन. १३ ह्मातारा जो मी ह्यानें. १४ वडील व धाकट्या भावांसह. १५ रणांत आलेल्या.

दुर्योधनासि[1] जैसा दे भीष्म न हरिस[2] तेविं हरिख[3] पवी ॥ २६ ॥
धर्म-कटक खांडव-वन भीष्म विजयें[4] विजय तोचि हरि[5] गमला ॥
शर दव रक्त ज्वाला रूपक याहूनि होय बहु न मला ॥ २७ ॥
पडतांचि गांठ झाले समर-चमत्कार फार न वदवती ॥
लिहितां सरस्वतीच्या सरातिल शत-कलश-सदृश नव दवती ॥ २८ ॥
वाटे तुमचा उरविल कृष्णांचे जीव न स्थविर तात ॥
दिसले शरांत ते नग कल्पांबुधि[6]-जीवनस्थ विरतात ॥ २९ ॥
शांतनव सिंह गमला पळतां नर-रथ हि तो पळ ससाच ॥
स-सख प्रभुहि वसंतीं बहु फुलला होय हो पळस साच ॥ ३० ॥
जोंजों हाणी खर शर तो रिपु-यवर्स[8]-दव तारकोपाया[9] ॥
तोंतों लागे हळुहळु कमला-धव-सदवतार[10] कोपाया ॥ ३१ ॥
जो मातृ-स्नेहाचा चित्तीं स्नेहें निजें विसर घाली[11] ॥
तो भीष्मावरि कोपे स्व-मधु[12]-हराउपरि जेविं सरघाली[13] ॥ ३२ ॥
चक्र करीं धरुनि रथाखालें टाकुनि उडीस जंव धावे ॥
वाटे त्या सिंहानें सर्वहि भीष्मादि ते गज वधावे ॥ ३३ ॥
धांवुनि यत्नें धरि परि वोढुनि ने देव त्यांसि[14] वोढकसा ॥
जाणों ह्मणे भुज-बळें पाहूं जरि वोढितोसि वोढ कसा ॥ ३४ ॥
कर जोडुनि भीष्म ह्मणे येतां मारावयासि याहो या ॥
हा सत्य-संध केला मुक्तहि साधूंसि गावया होया ॥ ३५ ॥
केला उभा सिताश्वें चरणीं घालुनि मिठी पदीं देशमीं[15] ॥
प्रभु तत्त्व असें कळवी कीं प्रेम-बळेंचि पद-नता वश मी ॥ ३६ ॥

---

१ इंद्राला. २ अर्जुन. ३ इंद्र. अर्जुनानें अग्नीस खांडव—वन जाळावयास दिलें, तेव्हां इंद्राचें व अर्जुनाचें युद्ध झालें; अशी कथा आहे. ४ वृद्ध—भीष्म. ५ कृष्णार्जुन ६ कल्प+अंबुधि+जीवन+स्थ—प्रलयकालच्या समुद्राच्या पाण्यांतील. ७ अर्जुन व कृष्ण ह्यांस भीष्माचे पुष्कळ बाण लागून त्यांच्या अंगांतून रक्त वाहूं लागलें असतां ते फुललेल्या पळसासारखे दिसूं लागले. ८ शत्रुरूप तृणास वणवाच. ९ तारणारा उपायच जो (कृष्ण) ह्यास. १० लक्ष्मीचा पति जो विष्णु त्याचा पूर्ण लक्षणाचा अवतार-विष्णूचा कृष्ण हा पूर्ण अवतार मानिला आहे. ११ पाडतो. १२ आपला मध हरण करणाऱ्यावर. १३ मधमाशांचा थवा. १४ अर्जुनास. १५ दहाव्या पावलीं.

पाय धरुनि पार्थ ह्मणे त्यागुनि धन काय जीप्रति ज्ञाते ॥
बहु जपले तद्रुरुनीं त्यागावी काय जी प्रतिज्ञा ते ॥ ३७ ॥
या दासाकरवींच क्षिप्र तुह्मी या यशास करवाल ॥
नखहि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल ॥ ३८ ॥
यापरि हित प्रिय पृथा-पुत्रोक्ति अ-मान्य कां करील हरी ॥
सन्मित्रोक्ति करी जें अमृत-रसाची न तें करी लहरी ॥ ३९ ॥
बहु काय वदों राया तिसऱ्या दिवसाचिया चरम-यामीं ॥
भूमि-तळा मांसमया देखत होतों नभा शरमया मी ॥ ४० ॥
भीष्मासि ह्मणे राजा व्हावी ऐसी रणांत मदवस्था ॥
झाला मला सु-दुःसह हा ऐसा होय ताप न दवस्था ॥ ४१ ॥
शिरला भीम व्यूहीं जेविं अज-कुळांत लांडगा शिरतो ॥
दैवेंचि रक्षिलें मज कापित होताचि दांडगा शिर तो ॥ ४२ ॥
या तुमच्या पावाल्या दुर्बल-सेनांसमान वध सेना ॥
हें झाल्या कां स्वर्गीं जोडुनि एनास मानव धसेना ॥ ४३ ॥
झालीं युद्धें शतशः सर्व-प्रेक्षक-मनोहरें स-रसें ॥
होय रणांगण रक्तोत्पल-वन-चित-पद्मराग-भू-सरसें ॥ ४४ ॥
भीष्म ग्रीष्म-तरणिसा अर्जुन हेमंत-तरणिसा गमला ॥
देव ह्मणे बहु आला वृद्धाहुनि जिष्णुचाचि राग मला ॥ ४५ ॥
हो शूर दूर ओसर ह्मणणार महा-प्रभाव हा रविला ॥
हार विलासि-जनेंसा येणें कैसा प्र-भाव हारविला ॥ ४६ ॥
झाला धीर परि परि-म्लान सखा जाति-पुष्प-गुच्छकसा ॥
तुच्छ कसा हा प्र-वया चिरडिल मलता अहींद्र-पुच्छ कसा ॥ ४७ ॥
ह्या पांडवांसि भस्मचि करिल उपेक्षा करूं नये याची ॥
पदरीं अ-कीर्ति आश्रित-सुहृदवन पथकरून येयाची ॥ ४८ ॥

---

१ वणव्यांत-सांपडलेल्यास. २ तांबड्या कमलांच्या समुदायानें युक्त व माणकांची ज्यास जमीन आहे अशा सरोवरासारखे सर्व रणभूमीवर रक्ताचे प्रवाह वाहूं लागले, व त्यांत मनुष्यांचीं मस्तकें (तोडिलेलीं) तरंगत होतीं, हें तात्पर्य. ३ हा शूर (व) महाप्रभाव (अर्जुन) हो दूर. ओसर, (असें) रविला ह्मणणार, (त्या) येणें (ह्या अर्जुनानें) विलासिजनें हारसा. प्रभाव कैसा हारविला; हा अन्वय. ४ आश्रित व मित्र ह्यांचें संरक्षण न करण्याचें पत्करल्यामुळें. ५ पावयाची.

आणुनि मनीं असें ज्या धन्य ह्मणति सर्व विप्र तो दास ॥
भीष्म वधाया धांवे हरि हस्तें कवळुनि प्रतोदास ॥ ४९ ॥
देव रथातें सोडुनि धांवे देवापगा-विलापार्थ ॥
कीं दुस्तरारि-सागरिं न बुडो कांसेसि लाविला पार्थ ॥ ५० ॥
पार्थाप्रति प्रयत्नें तो बळ-कारुण्य-सिंधु राखाया ॥
क्रोधें गर्जत धांवे सिंह जसा मत्त-सिंधुरा खाया ॥ ५१ ॥
एह्येहि देवदेव श्री-कृष्ण नमोस्तु ते असें बोले ॥
बोले गद्गद प्राज्य-प्रेमाश्रु-भरें करूनियां डोले ॥ ५२ ॥
भीष्म ह्मणे त्वद्धस्तें व्हाया समरांत शांत नवसा जो ॥
होता करीत, तो हा जेविं हरि-हतेभ शांतनव साजो ॥ ५३ ॥
जरि मारिसील मज गति-लाभ, तुजहि कीर्ति-लाभ गुरुतर तो ॥
विश्व-गुरो प्राकृतही तारुनि शरणागतासि गुरु तरतो ॥ ५४ ॥
तूं हरिसा हरि साचा हरिणी सुर-सिंधु मीहि पाडससा ॥
पाड, स-साध्वस हो अरि, हरिशीं पाविल काय पाड ससा ॥ ५५ ॥
ब्रह्मांड भस्म व्हावें ज्याच्या दर-रक्त-चक्षुच्या पातें ॥
तो तूं आंगें मारूं पाहसि मज दावुनि प्र-तापातें ॥ ५६ ॥
झालों धन्य त्रि-जगीं भास पळ प्राकृतास मारकसा ॥
त्या प्रभुनें हो केला भस्म स्वातिक्रमेच्छु मार कसा ॥ ५७ ॥
धांवुनि धरी धनंजय मागुनि त्या माधवासि बाहूंनीं ॥
मग दृढ चरणींच मिठी घाली पहिलीच रीति पाहूनी ॥ ५८ ॥
दूर उसळला तेव्हां कोपावेशें मुकुंद कंदुकसा ॥
राहे उभा प्रभु गमे इभसा धृत-चरण भक्त अंदुकसा ॥ ५९ ॥
पार्थ ह्मणे श्री-धर्मावरि धरितिल जे असिप्रति ज्ञाती ॥
मरतील, त्यजसी कां आयुध न धरिन असि प्रतिज्ञा ती ॥ ६० ॥
मारिन भीष्मातें मी इतरांतेंही भवद्दयाधारें ॥

१ (देव+आपगा+विलाप+अर्थ) गंगेला पुत्राच्या मरणानें विलाप करावयास लावावें ह्मणून. २ दुस्तर+अरि+सागरिं—तरण्यास कठीण अशा शत्रुरूप समुद्रांत. ३ एहि एहि (ये ये) ते नमः अस्तु (तुला नमस्कार असो). ४ मृत. ५ सिंहानें मारिलेला हत्ती. ६ मार. ७ किंचित् डोळे लाल करून पाहिलें असतां. ८ महादेवानें. ९ आपली अमर्यादा करण्यास इच्छिणारा. १० तुझ्या कृपेच्या आश्रयानें.

बा त्वत्प्रसाद ज्यावरि केवळ मेर्वग्रेंही तया धारें ॥ ६१ ॥
कुरु-कुंजरासि गेला होता यदु-सिंह तो खरा खाया ॥
परते पर तेथूनि प्राण-प्रिय-मित्र-तोख राखाया ॥ ६२ ॥
कृष्ण स्व-रथीं चढतां समर-चमत्कार मग नवा तातें ॥
दाखविला, वाहों दे न शर-व्रज-पूर्ण गगन वातातें ॥ ६३ ॥
भीष्म-शर-व्रज-दावचि पांडव-भट-निकर तो गमे घास ॥
क्षण सोसवे न कोणासहि जैसा वायु-वेग मेघास ॥ ६४ ॥
जेविं महा-वात करी अभ्रांचा न लगतां पळ विसकट ॥
त्वत्तार्त-शर-व्रात ध्वंसुनि सर्वांसही पळवि सकट ॥ ६५ ॥
बहु वधिले उरले जे ते केले बाहु-जै-प पराभूत ॥
पाहीं शकले न जसे श्री-नर-हरि-मंत्र-जप-परा भूत ॥ ६६ ॥
तों मावळला दिन-कर होय बहु प्राप्त साध्वस, मग तिहीं ॥
केला अवहार परि-श्रांताहीं लंघिताध्व-सम-गैतिहीं ॥ ६७ ॥

द्रोण-पर्वांतील युद्ध-प्रकरणीं.

भीष्म पडतांचि गेले सर्वांचेही पळांत आवांके ॥
नसतां धुरंधर वृषभ बाळ-वृष भरें करूनि आ वांके ॥ १ ॥
रवि-रुचिचें तीमागें संपादे स्वल्प काज वातीस ॥
विसरविल काय ? तेज प्रकट करुनि अल्प काजवा तीस ॥ २ ॥
कुरु-राज ह्मणे गुरुजी सेना-पति शत्रु-बळैं-विरामा व्हा ॥
तुमची आम्हा पळवू अ-हित-मदा जेविं पळवि रामा व्हा ॥ ३ ॥
द्रोण ह्मणे सेना-पति होतों, ह्मणतोस जरि; परि स्पष्ट ॥
धृष्टद्युम्नासि न मी वधिन, करीन त्वदर्थ बहु कष्ट ॥ ४ ॥
मी समर पांडवांसीं करिन हरिन अरि-नराधि-पति-कटकें ॥

१ मेरु-पर्वताचें शिखर ही. २ हे धृतराष्ट्रा तुझा जो तात (बापासारखा) (भीष्म हा धृतराष्ट्राचा चुलता होता) त्याच्या बाणांचा समुदाय. ३ क्षत्रियश्रेष्ठ. ४ पसरलेल्या सैन्याचें एकीकरण. ५ लांबून चालून आलेल्या मनुष्याप्रमाणें ज्यांची (मंद) गती आहे अशा. ६ सूर्याच्या कांतीला. ७ शत्रूच्या सैन्याच्या नाशाकरितां, अथवा (नाश करणाऱ्या) हें संबोधन समजावें. ८ धृष्टद्युम्न हा आपल्या वधार्थ उत्पन्न झाला आहे, असें द्रोणास माहीत होतें. (भार. द्रो. प. अ. ७) ९ शत्रूकडील राजांचीं सैन्यें.

भट केविं टिकेल इतर गरुड निरखिजेल काय गा चटकें ॥ ५ ॥
गुरु-रथ-वेग अ-सह्यचि झाला त्या विष्णु-पत्रि-रथ-वेगा ॥
केला पांच दिवस बहु युद्ध-चमत्कार तो न कथवे गा ॥ ६ ॥
धृष्टद्युम्नें वधिला अ-न्यायें, सकळ सैन्य हळहळतें ॥
गुरु-मरण तसें देतें जैसें दे मोह दैन्य हळहळ तें ॥ ७ ॥
धृतराष्ट्र विलाप करी बहु आपण आपणासि निंदुनि घे ॥
स्मृति हरपे, करंपेचि न तन्नयनांतूनि अश्रु-बिंदु निघे ॥ ८ ॥
बहु जन बुडवुनि शोकीं दुष्टा दुर्योधना बुडालास ॥
मकरालय लंघाया मत्ता मशका कसा उडालास ॥ ९ ॥
गज गोष्पदीं बुडाला हा दैवा सिंधु शोषिला मशकें ॥
न शकें सोसाया हें वधिला तो केसरी कसा शशकें ॥ १० ॥
मी[६] माझें हें घातक लागो या आजि आग मोहाला ॥
न मनांत अहं-ममताभ्यधिका लोकांचिया गमो हाला ॥ ११ ॥
सांग रण-कथा, काढिल नसतां मनिं मोह काय बाप रडें ॥
वांकेल ताजव्याचें भारावांचोनि काय बा परडें ॥ १२ ॥
संयज ह्मणे नृपा मन लावूनि अ-नश्वरीं सुखीं न रडें ॥
हो सावध काळानें जों नाहीं घातलें मुखीं नरडें ॥ १३ ॥
पुत्राप्त-राज्य-मोहें होय जरि तुज व्यथा परि सराया ॥
मोह श्रोत्यांचा मी कथिन गुरु-वरें कथा, परिस राया ॥ १४ ॥
आह्मां अर्जुन-पालित-धर्म-नृप-बलाकडे पहावेना ॥
त्या पांडवांहि कुरु-गुरु-रक्षित-कटक-प्रभा सहावेना ॥ १५ ॥
भट गांठिती भटांतें अहि अहितें जेविं पतग पतगातें ॥
कीं हरि हरितें अत्यद्भुत होय द्वंद्व-युद्ध-शत गा तें ॥ १६ ॥
करिते झाले युद्ध क्रुद्ध शरभ-सिंह-देव-दानवसे ॥

---

१ विष्णूच्या पक्ष्याच्या (गरुडाच्या) वेगास. २ विष. ३ ह्याचा कर्ता अश्रुबिंदु. ४ समुद्र. ५ गायीच्या उमटलेल्या पावलाच्या पाण्यांत. ६ अहंता व ममता. ७ अहंता व ममता ह्यांपेक्षां अधिक (मोहक). ८ अक्षय सुखाकडे मन लावून म्ह० मोक्षसुख प्राप्त करुन देणाऱ्या मार्गाकडे मन वळवून. ९ व्यासाच्या प्रसादानें.

मानवसे गमले न स्नेह कणहि तन्मनीं तदा न वसे ॥ १७ ॥
रविला झांकी गगनीं कुरु-गुरु बहु-शर-भरीं तिमिरें[1] विखरी ॥
लीलेनें नर[2]-केसरि लक्ष चिरी, शरभ-रीति मिरवि खरी ॥ १८ ॥
धर्माला गांठाया धांवे तो विप्र[3] कटक विसकटुन ॥
वाटे तदेक-विशिखाहुनि सिंधु-ज-गरल-घट[4] कविस कटु न ॥ १९ ॥
रक्त-नदी वाहविली राया त्या शत्रु-सिंह[5]-शरभानें ॥
केवळ कुरु-कटकाचीं हरिलीं[6] विखरुनि अनंत-शर मानें ॥ २० ॥
पार्थाचा प्रलय-घनाधिक दारुण देवदत्त दर वाजे ॥
दरवाजेसे डोळे झांकिति आइकति भीति-द रवा जे ॥ २१ ॥
शर्मा रथ धर्मा धनु बाहु भ्राते सु-पूर्व[7] पांच विती ॥
ज्या[8] त्यांशि पूतनांशी[9] विजय-विशिख-वृष्टि पळ न वांचवि ती ॥ २२ ॥
वेष्टा धनंजयाला[10] आत्म-यशें सत्यपांड[11] वेष्टाया ॥
चेष्टा करूं न द्याव्या गोपाला सत्य पांडवेष्टों[12] या ॥ २३ ॥
संशप्तका[13] नर जसा नर-हरि मारी वि-शृंखळ खळातें ॥
होय असृक्स्रोतःशत, वाहे समराजिरीं खळखळा तें ॥ २४ ॥
अरि-कदन जसें अर्जुन कुरु-गुरु हि तसेंचि वीर-कदन करी ॥
मिरवी तयापुढें भट जेविं हरिपुढें बलीहि मद न करी ॥ २५ ॥
कौंतेय[14] गांठिलों रण-रंगीं नटउनि महा-भट कबंध ॥
जैसा जल-द समीरें तैसा विसकटुनियां कटक-बंध ॥ २६ ॥
धीर धरुनि धर्मज्ञें धीरें धर्मे धनुष्य चढवीलें ॥
दाखविलें तें गुरुला जें होतें आपणासि पढवीलें ॥ २७ ॥
भीमावरि न गणुनि शर-वृष्टीची झड करी करी[15] लगट ॥

---

१ अंधार पाडी. २ मोठे वीर—हें चिरी ह्याचें कर्म. ३ द्रोण. ४ समुद्रांतून निघालेला विषाचा कलश. ५ अर्जुनानें. ६ त्यांस मूर्छा आणिली. ७ 'सु' आद्यक्षर आहे ज्यांचें असे म्ह० सुशर्मा, सुरथ, सुधर्मा, सुधनु, व सुबाहु. ८ ज्या बाणांस. ९ पूतनाराक्षसीप्रमाणें. १० हें संशप्तकांचें भाषण आहे. ११ ब्रह्मांड. १२ पांडवांस इष्ट असणाऱ्या. १३ त्रिगर्त देशाचा राजा सुशर्मा व त्याचे अनुयायी ह्या सर्वांनीं युद्धांत अर्जुनास मारूं किंवा आपण मरूं, अशी प्रतिज्ञा केली होती, म्हणून त्यांस एथें संशप्तक ही संज्ञा दिली आहे. १४ धर्म. गांठिला ह्याचा कर्ता द्रोणानें (अध्याहृत). १५ भगदत्तानें भीमाच्या अंगावर घातलेला सुप्रतीक नांवाचा हत्ती.

वाटे जनासि काळचि तो त्याला झडकरी करील गट ॥ २८ ॥
कुरु-कटका तप्त करी पार्थ, ग्रीष्मीं जसा पतंग जगा ॥
तों प्रेरिला तयावरि भगदत्तें[2] काळसा मतंगज गा ॥ २९ ॥
देव गजासि ह्मणे रे गर्व अयःस्तंभ-सम-रदा[3] न वहा[4] ॥
हा[5] मत्सख नर सिंहचि वज्र-धरासह्य-समर[6] दानव-हा[7] ॥ ३० ॥
होय पुढेंचि न मागें पार्थ-शराहतहि[8] शत-मख-सख[9] सरे ॥
मुनि ह्मणति अर्जुनीं तव शक्ति[11] जसी सागरांत खसखस रे ॥ ३१ ॥
प्रकट करूं दे समरीं श्री-देवी जेविं सैरिभास[10] केला ॥
तेविं विजय-चाप-लता[12] मग दवडी दूर वैरि-भा[13] सकला ॥ ३२ ॥
विजय-विशिखार्त[14] होतां पूर्वी दुष्करहि आयकोन करी[15] ॥
भगदत्ताचें कथिलें अ-धनाचें जेविं बायको न करी ॥ ३३ ॥
तिसरे दिवशीं चक्र-व्यूह सु-दुर्भेद्य युक्तिनें रचिला ॥
जो धीर-वीर-हीर-प्रवर-प्रकरें करोनियां खचिला ॥ ३४ ॥
व्यूहातें भेदाया धर्म झटे करुनि यत्न सानुजनी[16] ॥
परि लोपवि प्रतापा गुरु तपना जेविं रत्न-सानु[17] जनीं ॥ ३५ ॥
सौभद्र[18] ह्मणे शिरतों व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज, वा ॥
हरि-पोत दंति-यूथीं कीं दहनीं करुनियां पतंग जवा ॥ ३६ ॥
भीमादि स-बळ सर्वहि ते उठले व्यूह-कोट फोडाया ॥
इकडुनि कौरव-कटकहि होय पुढें शत्रु-सैन्य मोडाया ॥ ३७ ॥
रथ थडकले, भडकले हय, शस्त्र-ज वह्नि धडकले वरते ॥
अन्योन्य द्व्यंगुलेंही[19] राहों देती न धड कलेवर ते ॥ ३८ ॥

---

१ कौरवांकडील एक योद्धा (राजा). २ भगदत्ताच्या हत्तीला. ३ लोखंडाच्या खांबासारखे आहेत दांत ज्याचे अशा. ४ वाहूं नको, ह्याचें कर्म गर्व. ५ हा अर्जुन. ६ इंद्राला (ही) असह्य आहे युद्ध ज्याचें असा. म्ह० इंद्रापेक्षां बलिष्ठ. ७ दानवांस मारणारा. ८ अर्जुनाच्या बाणांनीं विद्ध. ९ इंद्राचा सखा (भगदत्त). १० महिषासुरास. ११ युद्धचातुर्य. १२ अर्जुनाचें धनुष्य. १३ शत्रूंचें तेज. १४ अर्जुनाच्या बाणांनीं पीडित. १५ भगदत्ताचा हत्ती भगदत्तानें सांगितलेली दुर्घट-ही गोष्ट पूर्वी ऐकत होता; परंतु जखमी झाल्यावर त्यानें सांगितलेलें ऐकेनासा झाला. दरिद्र्याची बायको जशी त्याची आज्ञा मानीत नाहीं, तसा. १६ आपल्या धाकट्या भावांसह. १७ मेरुपर्वत. १८ सुभद्रेचा मुलगा-अभिमन्यु. १९ दोन बोटें.

पावत असतां दोन्ही करुनि सु-तुमुलीऽहवास वध सेना ॥
व्यूहीं सौभद्र शिरे चित्तें हि जयांत वासव धसेना ॥ ३९ ॥
प्रभुचा मर्मी हाणी सर्वांसहि तीन तीन शर भाचा ॥
वाटे बहु सिंहांशीं समर करी कुपित पोत शरभाचा ॥ ४० ॥
अंध ह्मणे रे संजय हें त्या पौत्रास वर्ष सोळावें ॥
लोळावें मांडीवरि तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें ॥ ४१ ॥
न पवे सु-नीतिचें परमार्थाची वाट लेंकरूं काय ! ॥
सत्यचि कथिशी परि हें मज लटिकें वाटलें करूं काय ॥ ४२ ॥
संजय ह्मणे ह्मण अनृत भीष्माचा एकला पणतु मुलगा ॥
करिता झाला गुहसा बहुतांनीं वेढिला रण तुमुल गा ॥ ४३ ॥
कुरु-सैन्यांत गमे ज्यापरि रंभा-काननांत वारा हो ॥
त्या विजय-श्री देउनि परिरंभा कां न नातवा राहो ॥ ४४ ॥
अ-क्षत-धनु तोंवरि हें वीर शिरोरत्न नावरायाचें ॥
यास्तव सर्वहि रक्षूं आजि करुनि यत्न नांव रायाचें ॥ ४५ ॥
कर्ण करी चर्माचे श्रित-विघ्नाचे जसे गणपै टुकडे ॥
तरि पाहोंहि न शकले वीर वि-शस्त्राहि त्या रण-पटुकडे ॥ ४६ ॥
त्या सौभद्रावरि बळ-सागर गरगर गदेसि फिरवीत ॥
दुःशासन-सुत धांवे निज-भुज-भुजग-प्रताप मिरवीत ॥ ४७ ॥
युद्ध-चमत्कार रुचिर सु-चिर प्रकटुनि महा-गद भ्राते ॥
अन्योन्य-कृताघातें बा मूर्छा पावले अ-दभ्रा ते ॥ ४८ ॥
आधीं उठोनि उठतां सौभद्र शिरीं प्रभो गदा घाली ॥
वि-वश करी ती दुष्परि-हार्या जेविं प्र-भोग-दाघाली ॥ ४९ ॥
पडली जशी कराया प्रेक्षक सुर वि-रस मस्तकोपरि ती ॥
भूवरि सौभद्र-तनुहि ओकुनि स-रुधिर समस्त कोप रिती ॥ ५० ॥

---

१ अत्यंत दारुण युद्धाला. २ सुनीति नांवाच्या स्त्रीचा मुलगा ध्रुव. ३ केळींच्या वनांत. ४ त्या नातवा (अभिमन्युला) विजयश्री परिरंभा देऊन कां न राहो? ह्म० त्यास जय कां नाहीं मिळणार? ५ गणपति. ६ आपल्या बाहूंची सर्पाप्रमाणें चपलता दाखवीत. ७ गदायुद्धांत प्रवीण. ८ दुःशासनाचा पुत्र व अभिमन्यु. ९ पुष्कळ वेळ असणारी—मोठी. १० हे धृतराष्ट्रा. ११ मूर्छित. १२ (प्र+भोग+द+अघ+आली) दुःख देणारी पातकपंक्ति. * हा शब्द एथें 'प्रकटवून' ह्याबद्दल घातला आहे.

धर्म ह्मणे हा हा म्यां मंदें दाटुनि कुमार मारविला ॥
बहु-वीरसूत[1] दिसल्या अधिक सुभद्रा उमा रमा रविला ॥ ९१ ॥
तुज उत्तरें मुलि दिला म्यां कापायास मान विश्वास ॥
कलि-काल[2] काय बुडविल मज बहु-पापासमान विश्वास ॥ ९२ ॥
संशप्तक वधुनि विजय सांजे शिबिरासि यावया परते ॥
प्रभुसि ह्मणे कां कांपे मन कांपविले जरि स्वयें पर ते ॥ ९३ ॥
कंठ गहिवरें भरला शिरली हृदयांत केशवा धडकी ॥
येतें रडें वृथा कां बा माझी प्रकृति काय गा रडकी ॥ ९४ ॥
अ-तुल प्र-ताप लोकीं ज्या खल-बल-जलधि[3]-वाडवाऽऽभाचा ॥
तो कृष्णा आज तुझा मज आला कां न आडवा भाचा ॥ ९५ ॥
शिबिरीं शिरोनि विजयें धर्मादिक देखिले अधोवदन ॥
तें पुत्र-रत्न एकचि न निरखिलें सद्गुणर्द्धिचें[4] सदन ॥ ९६ ॥
मृदुल-प्रकृति[5] न साहे सुत-शोका जेविं न रविला पाला ॥
शिबिरीं करी परोपरि नारायण-मित्र नर विलापाला ॥ ९७ ॥
ज्याचा शस्त्रीं शास्त्रीं व्यवहारीं वासुदेववत् समज ॥
काय तुह्मीं केला हो आणुनि तो भेटवाचि वत्स मज ॥ ९८ ॥
बहुधा तुह्मीं धरुनि गुरु-कृत[6]-चक्र-व्यूह-भेद-कामातें ॥
केलाचि पुढें नाहींतरि करिता स्पर्श खेद कां मातें ॥ ९९ ॥
तुमच्या भुज-शस्त्रांतें धिक् हा निःसार[7] हो खटाटोप ॥
शिर ज्या न रक्षवे तो कार्याचा काय ओखटा टोप ॥ ६० ॥
कुंतीस काय सांगूं कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ॥
दुष्कर मला सुभद्रा-सांत्वन दुर्दर्श उत्तरा-सदन ॥ ६१ ॥
कां माझें उर न उले कवि पवि कीं ह्मणति तोक-शोकाला ॥
लोका लाजे मन कीं जावें यश हारवूनि ओकाला ॥ ६२ ॥

---

१ सूर्य हा जगच्चक्षु आहे, ह्मणून त्यास दिसल्या, म्हणजे सर्व जगास दिसल्या हें तात्पर्य. २ अन्वय—कलिकाल (कलियुग) (अधर्मप्रवृत्तीनें जगताचा मोठा नाश करणारा आहे, तरी तो) मज बहुपापासमान (मी जो परम पापी हा जितका बुडवील तितका) विश्वास (जगतास) बुडवील काय ? ३ शत्रुसैन्यरूप समुद्राला वडवाग्नीसारखा अशाचा. ४ उत्तम गुणांच्या समृद्धीचें ह्म० पुष्कळ उत्तम गुणांचें. ५ कोंवळ्या मनाचा. ६ द्रोणानें रचलेला चक्रव्यूह फोडण्याच्या इच्छेला. ७ व्यर्थ.

हा वत्सा रक्ताक्षा झाले त्वत्सु-गुण आजि घातकसे ॥
बा वाहिले परांचें तुजला हाणावयासि हात कसे ॥ ६३ ॥
मारिन जयद्रथ, करिन यश भुवनीं विशिख-जाल वितत रणीं ॥
हें न घडतां जळेन ज्वलनीं होतांचि अस्तंमित[1] तरणी ॥ ६४ ॥
कृष्णोत्तरा-सुभद्रा-धेनूंच्या मथुनि मोह-यवनातें ॥
भवनातें येउनि तो प्रभु विजयाच्या करी समवनातें[2] ॥ ६५ ॥
शयनीं निजोनि पाहे परमेश्वर परि न पळहि निज लागे ॥
चित्तीं चिंतेशि ह्मणे त्वां वरिलौं कोण जडहि निजलौं गे[3] ॥ ६६ ॥
धर्म ह्मणे जें झालें तें कथितों सर्व ऐक बा ज्ञात्या ॥
म्यां व्यूहीं द्वार करीं ऐशी केली स्वयेंचि आज्ञा त्या ॥ ६७ ॥
द्वार करी, शिरतां भी न व्यूहा जेविं सागरा मगर ॥
नुरवी कुमार पर-मद लवहि जसा धरुनि राग राम-कर ॥ ६८ ॥
होय जयद्रथ आह्मां हेतु[4] कुमारास अंतरायास ॥
त्यास न निवारवे बा जेविं प्र-बलास अंतरायास ॥ ६९ ॥
आह्मां त्या क्षुद्र-वरें रुद्र-वरें करुनि वारिलें वाटे ॥
प्रभुनें सौभद्रासि न पांचांसहि आजि मारिलें वाटे ॥ ७० ॥
देव निशीथीं शयनीं बैसे मग दारुकासि आणवुनी ॥
त्यासीं वदे प्रतिज्ञा पार्थाची प्रथम सर्व जाणवुनी ॥ ७१ ॥
भक्तीं जसा मदात्मा देहींहि तसा न दारुका रमला ॥
या विजय-वेद[5]-वचना द्यावा लागे सदा रुकार मला ॥ ७२ ॥
निज-रक्षणाधिक ध्वज-रक्षण राजासि दारुका पडतें ॥
मोलें राज-शिराहुनि बहु असतें काय दारु कापड[6] तें ॥ ७३ ॥
देव ह्मणे अर्जुनजी व्हा सिद्ध रथ-स्थ तपन-कोपार्थ[7] ॥

---

१ अस्त पावलेला. २ सम्+अवन-उत्तम रक्षण. अर्जुनाची प्रतिज्ञा शेवटास जाऊन त्याचें रक्षण कसें होतें ह्याचा विचार करूं लागला, हें तात्पर्य. ३ ज्यास चिंता लागली त्यास झोंप यावयाची नाहीं, हें तात्पर्य. ४ ह्या पुस्तकांतील जयद्रथकृत द्रौपदीहरण पहा. ५ वेदवाक्य जसें उल्लंघितां येत नाहीं तसें अर्जुन जें ह्मणतो तें मला मोडतां येत नाहीं, हा आशय. ६ ध्वजाचें लांकूड व वस्त्र. ७ सूर्यास राग आणावा म्हणून; ह्म० तूं सूर्यापेक्षां तेजस्वी दिसलास म्हणजे त्यास राग येईल.

तैं कां न ह्मणेल मनीं ब्रह्मपदार्थ[1] तप नको पार्थ ॥ ७४ ॥
करुनि प्रदक्षिणा द्विज-वृंदासि रथासि तो कवि नयानें ॥
मग बैसोनि[2] अधिष्ठी जनकांकीं जेविं तोक वि-नयानें ॥ ७५ ॥
झाला निज-दासाचा ज्या स्तविति सु-धीर विप्र तो दास ॥
श्री-नलिनीचा[3] चक्र त्यजुनि धरि सुधी रवि[4] प्रतोदास ॥ ७६ ॥
पांसु-निकरहि प्रभुच्या हेतु बहु-प्रीतिचा बुकासा च ॥
वाटे न कौस्तुभाला जपला जगदीश चाबुका साच ॥ ७७ ॥
कृष्ण रथीं चढले मग तोहि चढे पुत्र सत्यकाचा हो ॥
जेविं हर-रथीं विधि हरि दुसरा दृष्टांत सत्य काचा हो ॥ ७८ ॥
द्रोणें रचिला सैंधव-रक्षार्थ व्यूह-नायक व्यूह ॥
परमार्थ-रक्षण-क्षम[5] अ-परा-जित[6] जेविं काय कव्यूह[7] ॥ ७९ ॥
सेनाग्रीं वाजविती नर नारायण सखे दर-वरा जे ॥
ते मोरसे, भुजगसे ऐकति होउनि स-खेद रव राजे ॥ ८० ॥
रोमांच-कंचुकाला कडकडतां कृष्ण-कंबु कपि ल्याला ॥
पर सोडी भानाला सिंहरवें जेवि जंबुक पिल्याला ॥ ८१ ॥
हांसोनि द्रोण ह्मणे पार्था मजला न जिंकितां आजी ॥
जिंकावया जयद्रथ शक्य नव्हे मजसवें करीं आजी ॥ ८२ ॥
ऐसें वदोनि मार्गण-वृष्टि तयावरि महा-तपा सोडी ॥
जैसी आटोपाया मत्त-गज-शिरीं महात पासोडी ॥ ८३ ॥
मारुति सात्यकि धृष्टद्युम्न तसे कुरु-बळासि तुडवीती ॥
कु-नृपति-राष्ट्रांसि जसे दुष्काळ व्याधि चोर बुडवीती ॥ ८४ ॥
द्रोण न थारे[10] क्षण पर-कटकांत जसा न रुद्र थारावा ॥
तच्चाप-रवा पांडव भीति जसे अहि गरुडरथाऽऽरावा[11] ॥ ८५ ॥
इषुनीं झांकुनि घेती ते करुनि छत्र-केतु विध्वस्त ॥
तो अ-प्रकाश त्यांचा आप्त-कुमुद-खेद-हेतु विध्वस्त[12] ॥ ८६ ॥

---

१ सत्यलोकादिकांच्या प्राप्त्यर्थ. २ बसे. ३ श्री (लक्ष्मी) हीच कमलिनी, तिला रविच (कृष्ण). ४ सात्यकि. ५ सुरस अर्थ अथवा मोक्ष ह्यास राखण्याविषयीं समर्थ. ६ अबाध—सर्वांस मान्य. ७ कवीची कल्पना. ८ मारुति. ९ युद्ध. १० स्थिर झाला नाहीं ह्मणजे शत्रुसैन्यास अत्यंत दुःसह झाला; हें तात्पर्य. ११ गरुडाच्या शब्दास. १२ बाणांनीं झांकल्यामुळें त्यांचें अदर्शन, हें आप्तरूप कुमुदांच्या खेदास कारणभूत. विधु+अस्त—चंद्रास्तच झाला.

अरि एक क्रोश पुढें लक्षुनि ज्या ज्या शरा विजय सोडी ॥
क्रोश पुढें गेल्या वरि मागें तो तो तदीय शिर तोडी ॥ ८७ ॥
श्वश्रू-कर जेविं शिरे गेहिं जरी न ह्मणती सुना सीर ॥
व्यूहीं तेविं कुरु-चमू धिक्कारुनि तो धरा-सुनासीर ॥ ८८ ॥
श्रमला जयद्रथाच्या जायासि न शक्त हा निकट कांहीं ॥
हें योजुनि वेढियला पार्थ करायासि हानि कटकांहीं ॥ ८९ ॥
त्या समयीं पार्थ ह्मणे देवा संश्रित-शुभाकरा वाजी ॥
श्रमले कीं श्रम-शमना घडिभरि तरि रथ उभा करावा जी ॥ ९० ॥
उतरे रथावरुनि नर पळवी कुरु-कटक कृत-पराभव तें ॥
करि निर्मनुष्य मंडल तो एक क्रोश आपणाभवतें ॥ ९१ ॥
स्वस्थ-स्वांतें क्रीडे कुरु-बळ-पंकज-वनांत पार्थ-करी ॥
मंत्र-बळें सु-सरोवर निर्मुनि शर-गृह अनातपार्थ करी ॥ ९२ ॥
शर जेविं किरण भवतें जें कौरव-कटक तोचि परि-वेष ॥
रविच कवि-मतें अर्जुन तेजें रूपेंहि, भिन्न परि वेष ॥ ९३ ॥
निःशंक कुरु-बळीं नर जेविं हरि-शतावृतींहि शरभ वनीं ॥
पर्वीं शिवालयींसा शिरला देवर्षि शीघ्र शर-भवनीं ॥ ९४ ॥
प्रभुनें मुक्त करुनि हय चुचकारुनियां हळूच कौशल्यें ॥
निज-बोधें श्रित-हृद्गत-दुःखेंशीं सकळ काढिलीं शल्यें ॥ ९५ ॥
अश्व पर-शरांहीं भव-तापांहीं जेविं दास पोळविले ॥
ते देवें भक्ति-रसें जाणो स्व-चरण-रजांत लोळविले ॥ ९६ ॥
देवर्षि मुखीं घालुनि बोट ह्मणे हा सु-योधना कुटिला ॥
भक्ति-बळेंचि-पहा हा परमेश्वर आजि अर्जुनें लुटिला ॥ ९७ ॥
ज्याचें पद-नख दासां जें सुख दे तापल्या न तें विधु तो ॥
भगवान् स्वयें अहा या विजय-हयां सत्पदांस तेविं धुतो ॥ ९८ ॥
ज्याच्या श्री-पद-दास्यें पावे तोखा सदा रमा-जाया ॥

---

१ अर्जुनाच्या रथाचा वेग इतका होता कीं, शत्रु एक कोसभर दूर असतां, त्याला मारण्याकरितां अर्जुन जो बाण सोडी तो त्या शत्रूचें शिर तोडीत आहे तोंच तो रथ त्या शत्रूच्यापुढें एक कोसभर जाई. २ पृथ्वीवरील इंद्रच (अर्जुन). ३ आश्रितांच्या कल्याणाची खाणच—अशा देवा. ४ ऊन न लागावें ह्मणून. ५ बाणांच्या गृहांत. ६ परमात्मस्वरूपज्ञानानें. ७ साधूंचे पाय धुतात त्याप्रमाणें.

हरितो मना नराचा होउनि तो खासदार माजा या ॥ ९९ ॥
पुरुषार्थ-द ते केले दास-हय-हितोदया कर खरारे ॥
झालासि दास-दास प्रभुही तूं बा दया-कर खरा रे ॥ १०० ॥
प्रेमें माता बाळा न्हाणी कीं भक्त शंभुच्या लिंगा ॥
तैसाचि नर-हयां हरि कवि हो याचेचि पाय आलिंगा ॥ १ ॥
औषध सु-चकण कल्पी पीत-पट पसाहि तोबरा माप ॥
श्रित-साहित्य कराया न बरा मंदार तो बरा मा-प ॥ २ ॥
हरि हरित-तृणीं चारी तो प्रभु ज्याचा प्र-ताप दुर्वार ॥
हरि हरि तई करिति पद देउनि गणपति-शिरीं हि दुर्वा र ॥ ३ ॥
तोक-तृषा-शमना कीं क्षाळाया तात तोक-मल पाणी ॥
प्यायाचें ही वेंची, करि न पिउनि तेंचि तो कमल-पाणी ॥ ४ ॥
उच्चैःश्रवा ह्मणावा पार्थाच्या कां न नीच तुरगांनीं ॥
ज्यां पूजी तो ज्याचें यश नंदन-काननीं चतुर-गानीं ॥ ५ ॥
योजुनि तुरग-वर रथीं आपण कुरु-बळ पहात देव रिघे ॥
मग विजयातें मर्दुनि रडवाया खळ-प हात दे वरि घे ॥ १०६ ॥

कर्ण-पर्वांतील कर्णार्जुन-युद्धाच्या आर्या.

कर्ण ह्मणे कुरु-नाथा पार्थाशीं संगरांगणामाजी ॥
घालीन गांठि त्यातें मी कीं मारील तो मला आजी ॥ १ ॥
कार्य-बहुत्वासाठीं गांठि न पडली तयासवें मागें ॥
त्वां आह्मा दोघांचीं आजि पहावीं बळें महा-भागें ॥ २ ॥
मी जिष्णुतें न वधितां आजि न मागें फिरेन हे वाचा ॥
साची असो, असावा निश्चयचि तुझा मनुष्य-देवाचा ॥ ३ ॥

---

१ तो (कृष्ण) नराचा (अर्जुनाचा) खासदार होऊन या माजा (माझ्या) मना हरितो. (हें नारदाचें ह्मणणें आहे.) २ (आपल्या) दासाच्या घोड्यांच्या कल्याणासाठीं. ३ पीतपट (पीतांबर) हाच तोबरा, व पसा हेंच माप. ४ कल्पवृक्ष. ५ लक्ष्मीपति. ६ हे उद्गारबोधक शब्द. ७ र (रुदन.) ८ कृष्ण. ९ ज्या कृष्णाचें यश नंदनवनांत चतुरगानीं (चतुरांच्या गायनांत) आहे तो (कृष्ण) ज्यां पूजी (ज्यांची सेवा करितो) त्या तुरगांनीं इ०. १० महादुष्ट.

अश्वांच्या हृदयाचा ज्ञाता कृष्णासमान कौशल्य ॥
जाणतसे जरि माझें सारथ्य करील आजि हा शल्य ॥ ४ ॥
तरि मी धनंजयाधिक होइन तुज जय घडेल अ-भ्रांत ॥
मग मज पार्थांत सु-कर जैसा क्षुब्धानिळासि अभ्रांत ॥ ५ ॥
तेव्हां ह्मणे सु-योधन हें आहे सर्व सिद्ध मी आंगें ॥
चालेन तुझ्या मागें मग भक्ताला अभीष्ट तें सांगें ॥ ६ ॥
ऐसें वदोनि गेला वि-नयें शल्यासमीप मग राजा ॥
प्रणयेंकरूनि त्यातें प्रार्थी साधावया महा-काजा ॥ ७ ॥
सत्य-व्रता समर्था मद्राधीशा महा-रथा साधो ॥
वंदूनि विनवितों बा तुझ्या प्रसादेंचि कार्य हें साधो ॥ ८ ॥
पदर पसरिला तुजला रिपु-गज-पंचानना नृपांमाजी ॥
व्हावें प्रसन्न मजला द्यावा वर एक याचका आजी ॥ ९ ॥
वर-दा त्वां कर्ण-वचन केलेंचि श्रवण सु-प्र-बुद्धा तें ॥
स-फळ करीं पार्थाशीं व्हावा अंगेंद्रें योग्य युद्धातें ॥ १० ॥
बा वासुदेवसम तूं जाणसि सारथ्य-कर्म नर-नाथा ॥
तुजसम पटु अन्य नसे ह्मणवुनि मी ठेवितों पदीं माथा ॥ ११ ॥
ब्रह्मा महेश्वराचा झाला कीं जेविं कृष्ण विजयाचा ॥
सारथि तूं कर्णाचा हो वर-दा हेतु मुख्य वि-जयाचा ॥ १२ ॥
तो कृष्ण संकटीं त्या पार्थातें रक्षितो यथा राया ॥
तूं कर्णातें रक्षीं हो सेतु स्व-यश-तोय थाराया ॥ १३ ॥
बल अल्प पांडवांचें परि त्यांहीं फार मर्दिलें सैन्य ॥
आतां निज-पक्षींचे दोघे योद्धे तुह्मी हरा दैन्य ॥ १४ ॥
अरुण रवीचा सारथि दहनाचा वायु यत्न कीं विधिचा ॥
सारथि हो तूं तैसा कर्णाचा धैर्य-बळ-पयोनिधिचा ॥ १५ ॥
शल्य सु-योधन-वाक्यें कोपे, चोळी करें करा, डोळे ॥
आ-रक्त करी, चावे अधरातें, फार तो मनीं पोळे ॥ १६ ॥
मग कुरु-राजासि ह्मणे राया अव-मानितोसि बाहूनी ॥

---

१ अर्जुनाचा वध. २ मेघांचा नाश-ढग उडवून टाकणें. ३ अंगदेशचा स्वामी-कर्ण. ४ शंकरानें जेव्हां त्रिपुरासुर मारिला तेव्हां ब्रह्मदेव त्याचा सारथी झाला होता, अशी कथा आहे.

ह्मणसी सोडुनि धनु शर, धारिं हय-रश्मि प्रतोद बाहूंनीं ॥ १७ ॥
करिशी बहु प्रशंसा या नर-वर-मंडळांत कर्णाची ॥
सांगसि सारथ्याची पदवी मजलागिं हीन-वर्णाची ॥ १८ ॥
सिंहासनोचिताला मज सारथ्याधिकार हा नीच ॥
इच्छिसि नृपा कराया मत्तेजाची जनांत हानीच ॥ १९ ॥
युद्धीं दुर्बळ मी हें गमलें तुज ह्मणवुनीच भूपा हें ॥
सारथ्य योजिलें तरि दे दावुनि भाग शक्ति तूं पाहें ॥ २० ॥
सांग मला भाग तया जिंकुनि जाईन आपुल्या देशा ॥
अथवा एकचि मी रिपु-बळ मर्दिन दे मला रणादेशा ॥ २१ ॥
हे दास, सूत, बंदी यांहीं आह्मां नृपांसि वानावें ॥
सारथि होउनि उच्चें जो नीच रथी तदुक्त मानावें ? ॥ २२ ॥
हो ह्मणसी सूताचा सूत भला गा भला मला पदवी ॥
देसी, हे मोषा तव सु-ज्ञपणाचीच हें असें वदवी ॥ २३ ॥
जातों गृहासि झालों कृत-कृत्य प्राप्त-मोक्षसम यज्ञ ॥
प्रेक्षुनि घालों कीं तूं धृतराष्ट्र-सुता गुण-ज्ञ समय-ज्ञ ॥ २४ ॥
ऐसें वदोनि मग नृप वीर-समाज त्यजूनि करि गमन ॥
आटोपेना त्याचें त्यासहि अप-मान-कोपें-करि-ग मन ॥ २५ ॥
तेव्हां धांवे कुरु-वर दीर्घ दृढ प्रेम-बाहु-पाशातें ॥
पसरोनि शीघ्र कवळी नमुनि ह्मणे न करिं वंध्य आशांतें ॥ २६ ॥
शत्रूंच्या हृदयीं तूं शल्य ह्मणुनि शल्य ह्मणाति तुज राया ॥
कुब्जेसि कृष्णसा तूं पटु मज्जय-सिद्धिलागिं उजराया ॥ २७ ॥
बहु वि-क्रम कर्णाचा न्यून परा-क्रम तुझा असें न मनीं ॥
असतें जरि तरि माझें शिर होतें सिद्ध हें कसें नमनीं ? ॥ २८ ॥
कर्णाहुनि मजहुनि तूं अधिक अधिक यादवाधिपाहूनी ॥
व्हावें प्रभो वर-प्रद मज आजि परा-भवाधि पाहूनी ॥ २९ ॥
हय-हृदय कृष्ण जाणे त्याहुनि तूं द्वि-गुण जाणसी माम्या ॥

१ नेमून दिलेलें काम. २ अपमानामुळें आलेला राग हाच हत्ती त्यावर बसलेलें. ३ चांगल्या दशेला आणण्याला. ४ (पराभव+आधि) पराभवापासून होणारें मनाला दुःख.

भुज-युद्धीं हि परिसिली न बळाची तुझिच आण सीमा म्यां ॥३०॥
पार्थाधिक कर्ण तसा कृष्णाधिक तूं ह्मणूनि सारथिता ॥
स्व-गुण न लोपीं प्रगटीं, वरिली विधिनें हि शंभु-सारथिता ॥ ३१ ॥
शल्य ह्मणे राया मज राज-समूहांत हात जोडोनी ॥
ह्मणसी कृष्णाधिक हें दुर्लभ यश जात नाहिं सोडोनी ॥ ३२ ॥
झालों प्रसन्न तुज मी वर देतों घे करीन सारथ्य ॥
पथ्य अ-पथ्य न ह्मणतां परि सोसावें मदुक्त हें तथ्य ॥ ३३ ॥
सारथि होतों परि मी प्रभु सूताते[1] ह्मणे न कां हां जी ॥
गांजीन तरि सहावें ह्मणिजे वैद्यें दिली सुधा कांजी ॥ ३४ ॥
कर्ण सु-योधन ह्मणती केलें मान्य त्वदुक्त बापा हें ॥
अंगी-कृत कार्याच्या निर्वाहीं सु-यश तूंहि बा पाहें ॥ ३५ ॥
शल्यें सारथ्याचा केला स्वीकार तेधवां यास ॥
कुरु-पति कथि इतिहास त्रि-पुराचा चित्त हृष्ट व्हायास ॥ ३६ ॥
सूत-कुळांत न झाला मज वाटे देव-पुत्र हा कर्ण ॥
क्षत्र-कुळींच उपजला हें याचा स्पष्ट सूचवी वर्ण ॥ ३७ ॥
लोकांत प्रगट न हो कुल-कारण एक हेंचि सत्य जिला ॥
झाला तिणें उपजतां बाळपणीं करुनि साहस त्यजिला ॥ ३८ ॥
हा दीर्घ-भुज स-कुंडल-कवच उपजतांचि बाळ-भास्करसा ॥
प्रसवे न यासि राधा प्रसवेल सुधाकरासि काय रसा ॥ ३९ ॥
अजि सिंधु-शुक्ति-गर्भीं मौक्तिक उपजे नदींतही असती ॥
पुष्कळ शिंपा तरि तीं त्यांच्या उदरीं न मौक्तिकें वसती ॥ ४० ॥
राधा धात्रीच गमे कर्णाच्या न जननी शरीरा या ॥
सांगा जी व्याघ्रासि प्रसवेल मृगी कधीं तरी राया ॥ ४१ ॥
हा प्राकृत पुरुष नव्हे सांगावें काय म्यां तुला काविला ॥
कर्णाच्या तेजें बहु वीरांकरवीं स्व-गर्व टाकविला ॥ ४२ ॥
सारथि होय पितामह रुद्राचा जेविं तूंहि कर्णाचा ॥
लाजो तुला सु-रथ-हय-गुण धरितां बंधुही[2] सु-पर्णाचा ॥ ४३ ॥
सारथि अधिक रथीहुनि असतांचि घडे जय प्रजा-पाळा ॥
पाळा कर्णासि तुह्मी घालू कंठांत कीर्ति मणि-माळा ॥ ४४ ॥

---

१ सारथ्याच्या कुळांत झालेल्या कर्णास. २ गरुडाचा भाऊ-अरुण.

पार्थातें कृष्ण तसा कर्णातें तूंहि संगरीं रक्षीं ॥
त्वां मारुतें करावा कर्ण-बळाग्नि प्रदीप्त रिपु[1]-कक्षीं ॥ ४५ ॥
शल्य अवश्य ह्मणे तों कर्ण ह्मणे तूं यथोक्त रथ कल्पीं ॥
मद्र-पते निजवूं दे सत्वर भीमानुजासि शर-तल्पीं[2] ॥ ४६ ॥
शास्त्र-प्रोक्त-विधानें रथ कल्पुनि शीघ्र आणिला शल्यें ॥
जेविं मनोरथ साक्षात् केला दैवेंचि सिद्ध वात्सल्यें ॥ ४७ ॥
शल्य बसे मग बैसे वैकर्तन[3] निज-रथीं जसा तरणी ॥
पाहुनि शोभा मानिति जन कीं केलाचि पार्थ-घात रणीं ॥ ४८ ॥
धर्म धरावा किंवा मारावा पार्थ वर मला देहा ॥
अथवा पांचहि मारीं वि-जयें-श्री-शुद्ध-कीर्तिच्या गेहा[4] ॥ ४९ ॥
ऐसें वदे जयार्थी नृप त्यासि ह्मणे अवश्य तो कर्ण ॥
झाला सिद्ध महात्मा वाराया सर्व आप्त-लोकर्ण[5] ॥ ५० ॥
हर्षें शल्यासि ह्मणे मद्राधीशा वर-प्र-तापा हूं ॥
प्रेरीं वाजी आजी त्वद्दर्शित यान-शीघ्रता पाहूं ॥ ५१ ॥
मारीन पांडव रणीं शल्या निश्चयचि जाण ते जित कीं ॥
शस्त्रें धरितिल खंडिन माझे अति-तीव्र बाण तेजित[6] कीं ॥ ५२ ॥
शर-वृष्टिनें धनंजय शांतीतें पाववीन मी थोर ॥
घन-वृष्टि-रसीं सादर आजि रणीं या करीन कुरु-मोर ॥ ५३ ॥
शल्य ह्मणे सूत-सुता कां गा अव-मानिशी सु-भव्य जना ॥
वंश-जहि शूर्प न गुणें लंघी सभ्यादृता शुभ व्यजना ॥ ५४ ॥
न विलोकिला धनंजय ह्मणवुनि ऐसें यथेष्ट बोलवतें ॥
न लवे वेतस-शिर परि येतां गुरु-पूर तें किहो लवतें ॥ ५५ ॥
मद-भूत-ग्रस्ता तुज धर्मात्मा सिद्ध-मंत्र पाहील ॥
साधुपुढें मोह तसा क्षणभरिही हा प्र-लाप राहील ॥ ५६ ॥
कर्ण अनादरुनि वचन शल्यासि ह्मणे सु-शीघ्र हय हाकीं ॥
आकर्षिला कृतांतें चुंबक-मणिनेंचि[7] जेविं अय हा[8] कीं ॥ ५७ ॥

---

१ शत्रुरूप तृणांत. २ बाणांच्या आंथरुणावर निजवूं दे ह्म० मारूं दे. ३ विकर्तन ह्म० सूर्य त्याचा मुलगा—कर्ण. ४ विजयलक्ष्मीपासून होणारी जी निर्मळ कीर्ति तिचें स्थानभूत अशा कर्णा. ५ (आप्तलोक+ऋण) आप्तांचें ऋण. ६ तेजस्वी, प्रखर. ७ लोहचुंबकानें. ८ कर्ण.

कर्ण ह्मणे शल्या गति भीष्माची शत्रुंनीं तशी केली ॥
गुरुहि अ-धर्में वधिला विजय-श्री ओढुनी बळें नेली ॥ ५८ ॥
पार्थ-प्रताप साहे आहे मजवेगळा असा कोण ॥
गंगा सुत वृद्ध भला तो ब्राह्मणही पुरातन द्रोण ॥ ५९ ॥
माझें प्रिय बहु केलें धृतराष्ट्र-सुतें तदर्थ साधीन ॥
ह्याविषयीं प्रिय-भोगासह जीवित करिन अंत-काधीन ॥ ६० ॥
इत्यादि आत्म-विक्रम जेव्हां स्व-मुखें यथेष्ट कर्ण वदे ॥
शल्य तया उत्तर दे उग्र जसें विष हराति अर्णव दे ॥ ६१ ॥
नर-वर अर्जुन कोठें पुरुषाधम सूत-पुत्र तूं कोठें ॥
वाचाळा नाचावें सत्स्तवनीं न स्व-वर्णनीं ओठें ॥ ६२ ॥
तुज नित्य घोष-यात्रा-स्मरण[1] असावें परंतु हा मद तों ॥
आहेचि वि-स्मृतीचें बीज ह्मणुनि लेशमात्र मी वदतों ॥ ६३ ॥
तूं प्रथम पळालासि प्राण-क्षय-भय धरूनि मनिं मागें ॥
जिंकोनि बद्ध केला दुर्योधन ख-चर-नायकें[2] रागें ॥ ६४ ॥
बद्ध-विमुक्त सु-योधन तेव्हां त्वां कीं धनंजयें केला ? ॥
राधेय अन्य तूं तो अन्यचि जाणो पळोनि जो गेला ॥ ६५ ॥
त्या गोग्रह-प्रसंगीं भीष्म-द्रोणादि सर्व एकानें ॥
केले भग्न दशा ते तुमची क्षण आयकों नये कानें ॥ ६६ ॥
तेव्हां त्वां तो अर्जुन राधेया कां न जिंकिला शस्त्रें ? ॥
अस्त्रें गेलीं होतीं कोठें नेलीं हिरोनि जैं वस्त्रें ॥ ६७ ॥
झालें युद्ध उप-स्थित आजि पळेनासि जरि तुला पार्थ ॥
मारील निश्चयें हें कर्म करिशि निज-वधू-विलापार्थ ॥ ६८ ॥
ऐसें सज्जन-संमत हित, सत्य, श्लाघ्य, जें वदे शल्य ॥

---

१ घोष—गौळवाडा त्याप्रत यात्रा—गमन. पांडव द्वैतवनांत असतां त्यांस आपलें वैभव दाखवावें ह्मणून दुर्योधन, कर्ण, शकुनी वगैरे मंडळी व चतुरंगसैन्य बरोबर घेऊन, तेथें असणाऱ्या आपल्या गायी पाहण्याच्या मिषानें त्या वनांत गेला. तेथें क्रीडा करण्याकरितां चित्रसेन गंधर्व आला होता. त्याचें व दुर्योधनाचें कांहीं कारणावरून युद्ध झालें, त्यांत कर्ण पळाला व चित्रसेन दुर्योधनाला बांधून स्वर्गलोकीं नेऊं लागला असतां अर्जुनानें त्यास सोडविलें. ह्या सर्व प्रकरणास घोषयात्रा असें म्हणतात.
२ चित्रसेन गंधर्वानें.

कर्णाच्या कर्णा दे दुःख तसें ततही न दे शल्य ॥ ६९ ॥
कर्ण ह्मणे गा शल्या मागील कथा कशास जरि आजी ॥
मज जिंकील तरि खरें तव कत्थन शीघ्र चालवीं वाजी ॥ ७० ॥
शल्य ह्मणे बहु बरवें पार्थाशीं गांठि घालितों तूर्ण ॥
ईश्वर-वरानुकूलें दैवें होतात कामना पूर्ण ॥ ७१ ॥
यापरि बोलत जातां पांडव-पृतना विलोकिली दूर ॥
कोठें अर्जुन ऐसें सादर ज्या त्यासि तो पुसे शूर ॥ ७२ ॥
कर्ण ह्मणे सुखवाया भूप-सखा करुनि शत्रुचें निधन ॥
सांगेल पार्थ मज जो देइन मागेल जें तयासि धन ॥ ७३ ॥
शल्य ह्मणे राधेया वांटिशि धन कां कुबेरसा अ-ज्ञा ॥
पार्थ पहाशील सुखें व्यय-वेत्ते वित्त वेंचिती यज्ञा ॥ ७४ ॥
कंठीं बांधोनि शिळा बाहु-बळें जेविं सागरीं तरण ॥
कीं भृगु-पतन तसें हें जें तूं करणार त्या अरींत रण ॥ ७५ ॥
व्यूह रचोनि सकळ नृप बंधु सुत सु-योधनादिकांसहित ॥
पार्थाशीं युद्ध करीं जरि ह्मणसी स्व-जय हो न हो अ-हित ॥ ७६ ॥
कर्ण ह्मणे शल्या मी स्व-भुज-बळें प्रार्थितों रणीं पार्था ॥
हे प्रभु सहाय असतां साधीना कर्ण कोणत्या स्वार्था ॥ ७७ ॥
तूं निश्चित हित-शत्रु स्तविशी घडिघडि स-धर्म-भीमातें ॥
साच्युत-धनंजयातें तूं देऊं पाहतोसि भी मातें ॥ ७८ ॥
या दृढ मदभिप्रायापासुनि वारूं शके न शक्र मला ॥
मर्त्याची काय कथा प्राकृतसा काय कर्ण हा गमला? ॥ ७९ ॥
शल्य ह्मणे राधेया जेव्हां तुझिया स्मरोनि कर्मातें ॥
अर्जुन तीव्र शरांनीं समरीं भेदील सर्व मर्मातें ॥ ८० ॥
तेव्हां पश्चात्तापा बापा तूं पावशील पापानें ॥
सापानें धरिला ह्मवें न जगे बडबडसि तूं जसा पीनें ॥ ८१ ॥
तूं विजयासि वधाया वांच्छिसि हें कोण जाणता साहे ॥
अंबांक-स्थित शिशु शशि-मंडळ कवळावया जसा पाहे ॥ ८२ ॥

---

१ बडबड. २ पर्वताच्या कड्यावरून पडणें. ३ हे माझे समर्थ बाहु. ४ बेडूक. ५ मद्यप्राशनानें. ६ (अंबा+अंक+स्थित) आईच्या मांडीवर बसलेला.

शव-मांस-मत्त जंबुक तूं गज-मुक्ताश[1] सिंह तो जिष्णु ॥
तूं शशक, पार्थ गज-पति कीं दानव तूं सिताश्व तो विष्णु ॥ ८३ ॥
स्व-बिल-स्थ कृष्ण-सर्पा काष्ठें टोंचोनि खवळिशी कां गा ॥
तीव्र त्रिशूळ-वदनें तूं खाजवितोसि आपुल्या आंगा ॥ ८४ ॥
पार्थ-पयोधर गर्जे स्पर्धा मंडूक तूं वृथा धरिशी ॥
त्याच्यापुढें टुरुटुरू टरोंटरों शब्द हे किती करिशी ॥ ८५ ॥
श्वान स्व-पोषकाच्या सदनाच्या आश्रयें उभा राहे ॥
जिकडे वनांत गर्जे शार्दूल तया दिशेकडे पाहे ॥ ८६ ॥
भुंके बळें यथेष्ट व्यथित करी निकट-वर्ति-जन-कर्णां[2] ॥
अर्जुन दृष्टि न पडला तोंचि तसा भुंकतोसि तूं कर्णा ॥ ८७ ॥
शश-मंडळांत कोल्हा ह्मणतो मी सिंह वल्गना करितो ॥
जोंवरि न पाहिला गज-मुक्ताफळ-कवळ भक्षिता हरि तो ॥ ८८ ॥
कर्ण ह्मणे गुणवद्गुण जाणे गुणवंत अ-गुण नेणेची ॥
प्रसवे तीच अभिज्ञा शल्या तैसी न वांझ वेणेची[3] ॥ ८९ ॥
मी आपणासि जाणें जाणें त्या जिष्णुलाहि तत्वानें ॥
तैसें न जाणिजे त्वां इतरें वा सत्व-हीन सत्वानें[4] ॥ ९० ॥
पार्थ-वधाचें साधन आहे तें सांगतों तुला जेणें ॥
आज द्वैरथ-युद्धीं[5] विजयाचे प्राण निश्चयें घेणें ॥ ९१ ॥
आहे अहि-मय[6] सायक मृदु-चंदन-चूर्ण-पूर्ण भात्यांत ॥
त्यावांचुनि शर दुसरा नाहींच क्षोणि-वल्लभा त्यांत ॥ ९२ ॥
तो आहेय[7] शरोत्तम सोडुनि मी मेरुतेंहि फोडीन ॥
कवचाची काय कथा पार्थीं कीं केशवींच सोडीन ॥ ९३ ॥
तूं झालासि कु-देशीं संगर-पांडित्य काय तुज ठावें ॥
शल्या, कल्याण-गुणा पात्र जगीं पुण्य-संग्रहें व्हावें ॥ ९४ ॥

---

१ हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोत्यें खाणारा. २ जवळ असणाऱ्या मनुष्यांच्या कानाला. ३ प्रसववेदनेची (बाळंतीण होण्याच्या वेळच्या दुःखाची) जाणणारी. ४ बुद्धिरहित प्राण्यानें. ५ रथ्यांच्या द्वंद्वयुद्धांत. ६ सर्परूप—अग्नीनें अर्जुनाच्या मदतीनें खांडववन जाळलें त्या वेळीं त्यानें सर्व तक्षककुळ जाळलें. फक्त तक्षकाचा पुत्र अश्वसेन हा वांचला. तो ह्या वेळीं अर्जुनाला मारावें ह्या हेतूनें कर्णाच्या भात्यांत बाणरूपानें येऊन राहिला होता, अशी कथा आहे. ७ सर्पाचा.

भ्यालासि मूढ-बुद्धे बडबडसी फार वानिसी अरिला ॥
भाव तुझा मज कळला धीर तुझा मृत्युच्या भयें हरिला ॥ ९५ ॥
ते मारितील मज कीं त्यांला मारीन मी स्व-बळ जाणें ॥
कृष्णाला कर्ण न भी तनु टाकुनि एकदां असे जाणें ॥ ९६ ॥
दोघांची काय कथा जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील ॥
तरि माझे शर त्यांच्या प्राण-धनातें हिरोनि घेतील ॥ ९७ ॥
तुज भेदिलें परांनीं स्पष्ट ह्मणुनि बोलसी असें खोटें ॥
सर्वां पापांमध्यें हें मित्र-द्रोह-पाप मज मोठें ॥ ९८ ॥
मज युद्धाभिप्रायापासुनि मागें बळेंचि फिरवील ॥
ऐसें भूत नसेचि त्रि-जगीं जें ह्या यशास मिरवील ॥ ९९ ॥
भ्याडासि भेडसावीं मी भ्याया उपजलों नसें कांहीं ॥
वि-क्रम-यश साधाया झालोंसें चाल पथ पुढें पाहीं ॥ १०० ॥
शल्य ह्मणे रे सूता बडबड करितोसि फार मद्य-पसा ॥
गुरु-सागर बहु गर्जे परि मुनिचा एकही भरे न पसा ॥ १०१ ॥
तेव्हां दुर्योधन नृप निज-कार्याचा न व्हावया घात ॥
कर्णास मित्र-भावें वारी शल्यासि जोडुनी हात ॥ १०२ ॥
नृप बहु-मानें झाले अति वाद त्यजुनि उप-रमा वरिते ॥
मग हरिवर[1] करि-वरसे गेले दोघे नरोत्तमावरि[2] ते ॥ १०३ ॥
कर्ण त्रि-दश-गुरु-मतें[3] रचुनि महा-व्यूह तन्मुखीं ठाके ॥
बार्हस्पत्य-व्यूहा पाहुनि बहु धर्म तो मनीं धाके ॥ १०४ ॥
भू-प ह्मणे तूंचि करीं कर्णाशीं युद्ध उद्धरीं कांटा ॥
भांडो सुयोधनाशीं भीम तयाचाचि तो असे वांटा ॥ १०५ ॥
अमृत-रसाची धारा धर्माची श्वेत-वाह[4] आज्ञा पी ॥
होय पुढें, सैन्यातें ऐसें वर्ता ह्मणोनि आज्ञापी ॥ १०६ ॥
शल्य ह्मणे राधेया तो येतो जिष्णु विष्णु-सम-शील ॥
गरुडीं कालीय तसा ज्यावरि तूं कोप-गरळ वमशील ॥ १०७ ॥
कर्णा पुससी ज्याला आला तो पार्थ दाव-पावकसा ॥
वधितो मृगांसि हरिसा सोसेल परांसि तत्प्रभाव कसा ॥ १०८ ॥

---

१ सिंहावर. २ अर्जुनावर. ३ देवांचा गुरु बृहस्पति त्याच्या मताप्रमाणें. ४ अर्जुन.

तुजशीं धनंजयाशीं गांठि पडाया नकोचि बहु वेळ ॥
पाहीन मी तयाचा आणि तुझाही रणांगणीं खेळ ॥ १०९ ॥
वधिशील जिष्णुला तरि कर्णा होशील आमुचा राजा ॥
परि हें दुर्घट इंद्रा जरि काय सहाय आणिला आजा ॥ ११० ॥ +
कर्ण ह्मणे मद्रेशा नीट पहा पार्थ-केतुचा शेंडा ॥
संशप्तकांत झाला मग्न जसा सागरोदरीं भेंडा ॥ १११ ॥
शल्य ह्मणे वरुणातें कोण समुद्रोदकांत बुडवील ॥
विझवील तृणें दहना अनिळाला करुनि बद्ध तुडवील ॥ ११२ ॥
ऐसें जों कर्णाशीं शल्य वदे तोंचि शीघ्र त्या सेना ॥
मिळती मारण-मरणाहूनि दुजें अधिक ज्यांसि भासेना ॥ ११३ ॥
कुरु-पांडव-सेनांसीं होतां संग्राम राम-शिष्यैं-मणी ॥
गज यूथावरि हरिसा धांवे मारी अनेक वीर-मणी ॥ ११४ ॥
अरि एक बाण हाणी तों हाणी कर्ण शर तया तिपट ॥
निपट प्रत्युपकृति-पटु झांकी रिपु पसरुनि स्व-हेति-पट ॥ ११५ ॥
काढी जोडी ओढी सोडी शर कर्ण लाघवास्तव तें ॥
न दिसे, दिसे शरासन-मंडळ हत-शत्रु-बळहि त्याभवतें ॥ ११६ ॥
हत-नर-तुरग-गजांच्या रक्तांची गुरु-तरंगिणी वाहे ॥
साक्षात् सरस्वती ती स्वर्ग जन जिच्या नि-मज्जनें लाहे ॥ ११७ ॥
रक्त-नदीच्या स्नानें, पानें गंधेंहि वीर ते भुलले ॥
दिसती वसंत-समयीं किंशुक-तरु कटक-काननीं फुलले ॥ ११८ ॥
शल्य ह्मणे आला रे आला काळानळ-प्रबळ भीम ॥
भी मन काळाचेंही यास प्रति-मल्ल एक बळ-भीमें ॥ ११९ ॥
बहु-काळ संचितोग्रै-क्रोध-गरळ तुजवरीच ओकाया ॥
हा भीम-भुज-ग आला सावध हो देख तेजें-ओका या ॥ १२० ॥
कर्ण ह्मणे मद्रेशा सत्यचि वदतोसि भीम हा साचा ॥
घेईल सूड समरीं आह्मीं केल्या महोपहासाचा ॥ १२१ ॥
हा वीर धीर कोपी प्र-बळ नसे यासि चाड देहाची ॥

---

१ ब्रह्मदेव. २ मातीचा गोळा. ३ परशुरामाच्या शिष्यांमध्यें श्रेष्ठ असा-कर्ण. ४ पळसाचीं झाडें. ५ हनूमान्. ६ सांचत आलेला भयंकर क्रोध हेंच विष. ७ पराक्रमाचें स्थान.

चौघांहुनी शत-गुण प्रीति द्रुपदात्मजेशि दे ह्याची ॥ १२२ ॥
याला वधीन किंवा वि-रथ तरी मी करीन कोपार्थ ॥
याच्या कैवारें तरि मजशीं घालील गांठि तो पार्थ ॥ १२३ ॥
शल्य ह्मणे न वदें बहु आधीं भीमासि चाल वाराया ॥
कर्ण ह्मणे तुज सागर भासे मज भीम कालवा गाया ॥ १२४ ॥
भीमातें नाराचें ताडी कर्ण स्तनांतरीं आधीं ॥
मग बुडवि शर-समुद्रीं कपि गिरितें जेविं दुस्तरागाधीं ॥ १२५ ॥
भीमहि झांकी कर्णा बाण-पटें तत्तनूंत नव रोपू ॥
खोंवी तो वीर-मणी स्व-मनीं तेव्हां धरी अ-मित कोप ॥ १२६ ॥
लोक ह्मणति दारुण रण नेणों होईल आजि काय कसें ॥
दोघेही प्र-बळ हटी दिसतें हें युद्ध भीति-दायकसें ॥ १२७ ॥
हांसे भीम मनिं ह्मणे जरि नसता कर्ण जिष्णुचा वांटा ॥
कां टाकितों सु-यश कां गुरु-हृदयांतिल न काढितों कांटा ॥ १२८॥
कौसुंभ-रक्त-रंजित वस्त्रानें शोभते जशी महिला ॥
हत-कटक-रक्त-रंगें आली शोभा तशी रणीं महिला ॥ १२९ ॥
भीमें कुरु-बळ मथिलें जरि केलें गुरु-सुतादिकीं जतन ॥
हत-नष्ट रुद्र-रोषें होय जसें दक्ष-मख-महायतन[१] ॥ १३० ॥
पार्थ मुकुंदासि ह्मणे संशप्तक मारिले पहा कृष्णा ॥
कृष्णा-देवीची जाशि ताशि पुरवाया स्व-भूमिची तृष्णा ॥ १३१ ॥
कर्णाचा गज-कक्ष[२] ध्वज दिसतो आमुच्या बळांतचि तो ॥
पुरुष-व्याघ्र प्राया वीरांचे राशि संगरीं रचितो ॥ १३२ ॥
चाल सख्या हरि स-त्वर तेथें ने तन्निवारणार्थ मला ॥
यम लाजो तव दासा वाटे वृष काळ पांडवां गमला ॥ १३३ ॥
कर्णातें साहेसा न दुजा मजवेगळा तुला कळतें ॥
अद्भुत तेज तयाचें भस्मचि केलें असेल गा बळ तें ॥ १३४ ॥
जो सारथि सुख-धामा तुजसम शूरहि नवांबु-द-श्यामा ॥
आला अरिच्या कामा तो राजा शल्य आमुचा मामा ॥ १३५ ॥
ने रथ तेथें जेथें कर्ण करितसे मदीय-बल-दमना ॥

---

१ दक्षप्रजापतीच्या यज्ञाचें स्थान (यज्ञमंडप). २ हत्ती ज्याच्या पदरावर काढिला आहे असा.

स्मरतें असेल वृष-दहन-दग्धांच्या[1] कृष्ण-मित्र-जलें-द मना ॥१३६॥
हरि हर्षे हरि हांकी तें हरिणाचाचि न हरिती सर्व ॥
ते ऐसे जवन लव न पवन-कुमारींहि[2] उरविती गर्व ॥ १३७ ॥
शल्य कपि-ध्वज पाहुनि कर्णासि ह्मणे पहा महा-बाहो ॥
आला अर्जुन सावध आतां युद्धार्थ शीघ्र तूं बा हो ॥ १३८ ॥
कर्ण ह्मणे सत्य वदसि धैर्याची धरुनि घट्ट कांस रहा ॥
वदलासि यथार्थ नृपा मज झाला प्राप्त धन्य वासर हा ॥ १३९ ॥
मी शुद्ध युद्ध यासीं निर्भय-चित्तें करीन, काम रणीं ॥
होतो पूर्ण, पहावा धर्म-ज्ञ-जनें हि दोष का मरणीं ॥ १४० ॥
भीष्म-द्रोण-चरित्राहुनि कोणाचें चरित्र सन्माहित ॥
परि तेंहि विसरवीन स्व-चरित्रें मी करीन जन्म हित ॥ १४१ ॥
कृष्ण ह्मणे पार्था हा आला क्रोधांध कर्ण अंत-कसा ॥
मृत्युंजय-वर-पात्रा तूं याचा न करिशील अंत कसा ॥ १४२ ॥
याच्या शरासि साहे ऐसा त्रि-जगांत तूंचि एक रणीं ॥
वीर उदंड असति परि त्यांला पार्था तुझी नये करणी ॥ १४३ ॥
कर्णातें जिंकाया तूं शक्त तव प्र-ताप मी जाणें ॥
झाला प्रसन्न तुज तो जो जाळी त्रि-पुर एकले बाणें ॥ १४४ ॥
मारीं हर-प्रसादें कर्णा वृत्रा जसा सुनाशीर ॥
राधेसह ताडूत व्याकुळ-चित्ता तिच्या सुना शीर ॥ १४५ ॥
पार्थ ह्मणे कृष्णा मज जय घडतो आजि निश्चयें हा कीं ॥
बा सर्व-लोक-गुरु तूं आहेसि बहु प्रसन्न हय हाकीं ॥ १४६ ॥
आजि पहाशील सख्या मच्छर-शकलीकृतांग[3] कर्णातें ॥
तदसृक्कण-सिक्तातें[4] आकाशातें हि शोण-वर्णातें ॥ १४७ ॥
मी त्याचें कीं माझें तो आजि करील निश्चयें हनन ॥
मन न व्यग्र तुझें हो रणिं जय-मरणार्थ आमुचें जनन ॥ १४८ ॥

१ कर्णरूप अग्नीनें जळणाऱ्या (माझ्या) लोकांस कृष्णाचा मित्र जो अर्जुन हाच मेघ तो आठवत असेल म्ह० माझे लोक अशा संकटसमयीं माझी आठवण करीत असतील. २ वायुपुत्र हनूमान् त्याच्या अंगीं. ३ माझ्या बाणांनीं छिन्नविच्छिन्न झालें आहे अंग ज्याचें अशा. ४ (तत्+असृक्+कण+सिक्तातें) त्याच्या रक्तबिंदूंचा सडा ज्यावर झाला आहे अशा.

जिष्णुसि हरि ने धर्म-स्वांतींचें उद्धरावया शल्य ॥
कर्ण-रथासह आणी स-त्वर समरांगणांत तो शल्य ॥ १४९ ॥
उत्साह तेज विद्या शिक्षा बळ धैर्य शौर्य दोघांचें ॥
तुल्यचि ज्यापरि गंगा-यमुनांच्या पावनत्व ओघांचें ॥ १५० ॥
इंद्र ह्मणे कर्ण-वधें हो पार्थ स्तोत्र-पात्र अ-मरांत ॥
सूर्य ह्मणे पार्थ-वधें संपादू वि-जय कर्ण समरांत ॥ १५१ ॥
कर्ण ह्मणे शल्या जरि मजला मारील आजि पार्थ कसें ॥
करिशील सांग ऐकों मैत्रीचें होय ज्यांत सार्थकसें ॥ १५२ ॥
शल्य ह्मणे कर्णातें न घडो दैवें घडेल ही जरि तें ॥
तरि मी त्वदर्थ युद्धीं मारीन रणांत जिष्णुतें हरितें ॥ १५३ ॥
पार्थहि हरिस ह्मणे जरि अरि मज मारील काय करिशील ॥
न पुसावें परि पुसतों कीं तूं संशय समस्त हरिशील ॥ १५४ ॥
ऐकोनि कृष्ण शिव शिव ऐसें आधीं ह्मणोनि मग हांसे ॥
कीं कर्ण काय, न बळी काळाचे ही स्व-सेवकीं फांसे ॥ १५५ ॥
शुष्क उदधि शीत अनळ जरि होईल प्रभा-करा पात ॥
तरि ह्या कर्णापासुनि नाहीं होणार बा तुझा घात ॥ १५६ ॥
जरि विपरीतचि होइल तेंही स्मर-हर-वर-प्र-दान मृषा ॥
तरि मी निज-भुज-तेजें भस्म करिन मद्र-पतिसमेत वृषा ॥ १५७ ॥
ऐसा निश्चय केला पार्थे कर्णेंहि मांडिलें समर ॥
कौतुक पाहति कौरव-पांडव-पक्ष-स्थ आणखी अ-मर ॥ १५८ ॥
पार्थाकडील कटकें कर्णे कर्णाकडील त्या पार्थे ॥
केलीं तीव्र-शरांहीं भग्नें मग्नें भयीं हत-स्वार्थें[2] ॥ १५९ ॥
वर्षति अन्योन्यावरि कर्णार्जुन ते घनांवरी[3] वनसे ॥
पुरुहूत-दूत-वात-द्युमणिकरां शर-गृहांत रीघ नसे ॥ १६० ॥
तों आला वध-समय द्विज-शापहि[4] भू-मुखेंचि तो डावें ॥

१ माझ्या भक्ताला (बांधण्याला). २ ज्यांचा स्वार्थ (जयाशा) नाहींसा झाला आहे अशीं. ३ मेघ (पाणी). ४ कोणा एका वेळीं कर्ण मृगयेस गेला असतां त्याच्या बाणानें एका ब्राह्मणाची गाय मेली तेव्हां त्या ब्राह्मणानें "ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं युद्धांत पृथ्वी तुझ्या रथाचें चक्र गिळील" असा शाप दिला होता.

गिळवी रथ-चक्र ह्मणे रामास्त्रा[1] प्रेम तूंहि सोडावें ॥ १६१ ॥
चक्र क्षितिनें गिळितां न स्मरतां भार्गवास्त्र रवि-जाला ॥
स्पर्शो विषाद ह्मणती बळ-तेजोनाश-हेतु कवि जाला ॥ १६२ ॥
व्यसनीं पडतां क्षात्रीं धर्मीं होऊनि तो वि-रस हाय ॥
कर्ण ह्मणे धर्मासहि मानी कीं हा नव्हे चिर सहाय ॥ १६३ ॥
विधि फिरतां जरि दिधला व्यसनें त्या फार कंप दात्यातें ॥
परि परि-रंभण देउनि होती शुचि-सत्व-संपदा त्यातें ॥ १६४ ॥
तो वृष भूमि-ग्रस्त-स्यंदन-चक्रासि[2] उद्धरायातें ॥
उतरे स्व-रथाखालें करुनि असें अ-तुल युद्ध राया तें ॥ १६५ ॥
उद्धरण करूं पाहे कर्ण भुजांनीं धरूनि चक्राचें ॥
परि पृथ्वी सोडीना[3] जाणों व्रत घेतलेंचि नक्राचें ॥ १६६ ॥
सप्त-द्वीपा पृथ्वी वृष उचली चार अंगुळें वरि ती ॥
बडिशासि जशी मत्सी नुगळी[3] चक्रासि कांपली परि ती ॥ १६७ ॥
सद्रसना[4] नामातें कीं सोडी बंधुता[5] न दायातें[6] ॥
तैशी क्षिति चक्रातें श्रम झाला फारसा तदा यातें ॥ १६८ ॥
त्या व्यसनीं तो पाणी आणी नेत्रासि वृष ह्मणे हाय ॥
काय करील न साहे[7] ते बहु मर्मीहि साहिले वाय ॥ १६९ ॥
स्व-वधोद्यतार्जुनातें कर्ण ह्मणे बळ तुझें अनंत रहा ॥
स्वस्थ मुहूर्तभरि रण-श्रद्धा पुरवील गा अनंतर हा ॥ १७० ॥
रथ-चक्र उद्धरूं दे श्रुति-शास्त्र-ज्ञा महा-रथा कुल-जा ॥
साधु न हाणिति अरिला पाहति अ-धृतायुध व्यथाकुल जा ॥ १७१ ॥

---

१ परशुरामानें दिलेल्या अस्त्रा. परशुरामाचा भीष्माशिवाय इतर क्षत्रियांस विद्या न सांगण्याचा नियम होता. तेव्हां कर्ण ब्राह्मणाचा वेष घेऊन त्याजपासून कपटानें विद्या शिकला. पुढें तो क्षत्रिय आहे असें परशुरामास कळल्यावर मजपासून मिळविलेली विद्या प्रसंगीं तुला उपयोगी पडणार नाहीं असा त्यानें त्यास शाप दिला होता. २ जमिनींत रुपलेलें रथाचें चाक त्याला. ३ न सोडी. ४ साधूंची जिव्हा. ५ भाऊबंद. ६ विभाग (हिस्सा). ७ सहन न होतील असे.

तूं स्व-रथीं क्षितिवरि मी तूं सायुध मी अ-शस्त्र-कवच रणीं ॥
न वधावें मज जों मी रथ-चरणीं लाग तूंहि भव-चरणीं ॥ १७२ ॥
भ्यालों न तुज हरीसहि जो न तुला वि-मुख काय कातर तो ॥
कथितों यास्तव कीं जन धर्में भव-सिंधु-नायका तरतो ॥ १७३ ॥
रक्षावा धर्म बुधें कुशळाचा धर्म हा निधी राहे ॥
स्थिर जें करिसि निरायुध-मथन करिल धर्म-हानि धीरा हें ॥१७४॥
कृष्ण ह्मणे राधेया भला बरा आजि स्मरसि धर्मातें ॥
नीच-व्यसनीं बुडतां निंदिसि दैवास न स्व-कर्मातें ॥ १७५ ॥
जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एक-मति झालां ॥
कैसें कपट-द्यूतीं चित्तींहि न धर्म लंघितां भ्यालां ॥ १७६ ॥
जेव्हां सभेसि नेली पांचाळी मानिलें मनीं शर्म ॥
तेव्हां गेला होता कोठें राधा-सुता तुझा धर्म ॥ १७७ ॥
फेडी वस्त्र सतीचें जेव्हां उघडें करावया आंग ॥
गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां वृषा सांग ॥ १७८ ॥
चारुनि विषान्न भीमा सर्प डसविले असें नृपें खोटें ॥
कर्म करवितां कर्णा होता तव धर्म तेधवां कोठें ॥ १७९ ॥
केले दग्ध जतु-गृहीं त्वां पांडव वारणावतीं जेव्हां ॥
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूत-नंदना तेव्हां ॥ १८० ॥
अभिमन्यु बाळ बहुतीं वधितां त्वां वारिलें न तें कर्म ॥
तेव्हां गेला होता कोठें राधा-सुता तुझा धर्म ॥ १८१ ॥
पूर्वीं धर्म न रुचला त्यजिला निपटूनि जो जसा कुचला ॥
आतांचि बरा सुचला काळ-गृहा सर्व व्हा परासु चला ॥ १८२ ॥
मागेंचि तुह्मी भजतां धर्माला तरि तुह्मांस वांचविता ॥
आतां मरा न वांचे दीप्त-गृहीं जो न तोय सांचविता ॥ १८३ ॥
मागेंचि धर्म करितां जरि देतां राज्य धर्म वांचविता ॥
न जगे जो दुर्भिक्ष-व्यसनापूर्वीं न धान्य सांचविता ॥ १८४ ॥
आतां रक्षील कसा धर्म तुह्मीं वित्त-मद्य-मत्तानीं ॥
जो लोटिला दहाबा स्व-हितहि मानूनि अ-हित लत्तांनीं ॥ १८५ ॥
रक्षावा धर्म असा करिशी उप-देश तरि असे मान्य ॥

१ शिवपदीं.

रक्षितसों धर्मातें आह्मांला धर्म ठाऊका नान्य ॥ १८६ ॥
आ-श्रित-जनाभिमानी प्रभु बोले जेधवां असें रागें ॥
निश्वास वृषें लज्जाऽवनत-मुखें सोडिला जसा नागें ॥ १८७ ॥
न वदे कांहींच रथीं वेंघे घे सूर्य-सूनु चापातें ॥
सोडी बाण कराया मूर्छित शक्रासि सूनुच्या पातें ॥ १८८ ॥
तेव्हां पर-पुरुष ह्मणे पार्था दिव्यास्त्र-वात सोडावा ॥
झोडावा मोडावा वैर-द्रुम कर्ण बाण जोडावा ॥ १८९ ॥
कर्णावरि बहु कोपे पार्थ जई तेधवां अनळसाचा ॥
देह ज्वालामाली भासे त्या रण-मखीं अनळ साचा ॥ १९० ॥
शर सोडिला रवि-सुतें धीर-जनेंहि स्व-धीर यामागें ॥
जो सोडिलाचि नव्हता व्यसनांत कधींहि मणि जसा नागें ॥१९१॥
तो शर गर-धर-वरसा पविसा रविसा स्मरारि-सायकसा ॥
पार्थ-भुजांतरिं शिरला वल्मीकामाजि नाग-नायकसा ॥ १९२ ॥
त्या खर-शर-प्र-हारें विव्हळ झाला महेंद्र-सुत राया ॥
जरि होता निकट कुशल मंत्री प्रभु बाण-सर्प उतराया ॥ १९३ ॥
ऐसा निज-भुज-वि-क्रम दावुनि सर्वां भटांसि शुद्ध रणीं ॥
उतरे वृष दावाया भू-ग्रस्त-रथांघ्रिच्याहि उद्धरणीं ॥ १९४ ॥
बहु यत्न करी प्रार्थी परि धरिलें सोडिनाचि चाक रसा ॥
द्विज-शाप मान्य पतिसा गुरु कर्ण न मान्य तीस चाकरसा ॥१९५॥
देव ह्मणे पहिलें गुरु-नाम मग स्व-धनु बाण बरवें घे ॥
खंडीं शिर रिपु पुनरपि जों रथ-रत्नाचिया न वर वेंघे ॥ १९६ ॥
प्रभुची आज्ञा होतां पार्थ प्र-खरेषु सोडुनी त्वरित ॥
रण-दक्षा स्व-वि-पक्षा कारि कर्णो केतु खंडुनी ज्वरित ॥१९७ ॥
तुटला ध्वजचि न केवळ वि-जयाचा भरंवसाहि तुटला हो ॥
सुहृदश्रु-बिंदुंसह तो पडला बळ-धैर्य-सेतु फुटला हो ॥ १९८ ॥
केतु च्छेदुनि पार्थ द्युमणि-सुताचे हरावया प्राण ॥
सोडी गांडीव-गुणीं शत्रु-हर हरायुधा असा बाण ॥ १९९ ॥

१ धर्मराजाला. २ परमात्मा (कृष्ण). ३ ज्याला आळस नाहीं अशाचा.
४ ध्वजवस्त्राचा पदर. ५ शंकराचें आयुध पाशुपतास्त्र त्यासारिखा.

योजुनि महास्त्र-मंत्रित शर विजय ह्मणे जरि स्व-गुरु सर्व ॥
तोषविले असतील ज्ञान-बळाचा नसेल तिळ गर्व ॥ २०१ ॥
विधिनें जोडुनि नेलें असेल जरि कीर्तनें न तप नाशा ॥
तरि या शरें वृष मरो हरिचीच पुरो पुरो न तपनाशा ॥ २०२ ॥
ऐसें वदोनि पार्थें ओढुनियां स-गुण-बाण कर्णांत ॥
पाठविला काळें निज-दूत तसा व्हावयासि कर्णांत ॥ २०३ ॥
नयनाग्नि-कील[1] नील-ग्रीवाचा मीनकेतुवरि जैसा ॥
अरिवरि सायक-नायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा ॥ २०४ ॥
तो शर कृत्यानळसा[2] दुर्वट चक्रोद्धृति-क्रियानळसा[3] ॥
गांठी कुरु-बळ-विजय-प्रासादाच्या रवि-प्रभा[4] कळसा ॥ २०५ ॥
शाण-निशित-मुख[5]-बाण प्राणभृदीड्यार्क-सूनुच्या[6] अमळा ॥
खंडी नाळापासुनि कमळा मारुत तसा शिरःकमळा ॥ २०६ ॥
साप्ताश्रु[7] शिर वृषाचें प्रथम क्षोणी-तळीं गळालें हो ॥
मग स-कुसुम-वृष्टि[8] तनू स-धर्म-भय[9] शत्रु-बळ पळालें हो ॥ २०७ ॥
कर्ण-शरीरापासुनि तेज निघालें दिवा-करीं शिरलें ॥
गुरु-हृच्छोकें[10]-तमावरि जाणो सत्पुत्र-रत्न तें फिरलें ॥ २०८ ॥
ऐसा केला असतां कृष्ण-कृपेनेंचि कर्ण-नाश तदा ॥
पांडव पांचाळ करिति विजयाच्या वीर्य-वर्णना शतदा ॥ २०९ ॥
बहु-सिंह-नाद वाद्य-ध्वनि जयजयकार करिति धर्म-बळें[11] ॥
ह्मणति तरला युधिष्ठिर दुस्तर कर्णार्णवासि धर्म-बळें ॥ २१० ॥

---

१ शंकराच्या (तृतीय) नेत्रांतील अग्नीची ज्वाला मदनावर जशी पडली. २ शत्रूचा घात व्हावा ह्मणून जो होम करावयाचा त्याच्या अग्नीसारखा. ३ (चक्र+उद्धृति+क्रिया+अनलस) रथाचें चाक उपटून काढण्याच्या व्यापारांत आळस न करणारा अशा कर्णास. ४ रविप्रभा कुरुबळविजयप्रसादाच्या कळसा गांठी असा अन्वय. म्ह० कौरवांच्या पराजयाची वेळ आली. ५ साणेवर तीक्ष्ण केलेलें आहे मुख ज्याचें. ६ जीवांना स्तुत्य असा जो सूर्य त्याच्या पुत्राच्या म्ह० कर्णाच्या (प्राणभृत् + ईड्य + अर्क + सूनु). ७ (स + आप्त + अश्रु) इष्टमित्रांच्या अश्रूंसहवर्तमान. ८ देवांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीसह. ९ धर्मराजाच्या मनांतील भयासुद्धां. १० आपल्या बापाच्या हृदयांतील शोकरूप अंधारावर. ११ धर्मराजाकडील सैन्यें.

भग्न-रथें शल्य पळे क्षितिस ह्मणे क्षोभलीस तूं कां गे ॥
दुर्योधनासि भेटे स्व-मुखें कर्णांत-वृत्त तें सांगे ॥ २११ ॥
भूप ह्मणे हाहा अशि कशि झाली आजि अंग-राज-गती ॥
स्वर्ग-श्री साधावी मग, आधीं करुनि संगरा जगती ॥ २१२ ॥
तें वि-परीत कसें त्वां केलें कर्णा सख्या अगा, धामीं ॥
सुख काय, तरों कैसा ह्या त्वद्विरहार्णवा अ-गाधा मी ॥ २१३ ॥

आर्या-दाम[1]-रामायणांतील.

श्री-पति झाला दश-रथ-सुत राम दशाननासि माराया ॥
मा राया जनकाची होय सुता त्रिजगदाधि[2] साराया ॥ १ ॥
सारीं[3] या प्रभुची हे लीला गाती सदैव ही सु-कवी ॥
सुकवी भव-जल-निधितें निरुपम सुख रसिक-जन-मनीं पिकवी ॥ २ ॥
पिक वीतें-बाध[4] कवि या चरितांम्र-वनांत[5] कूजती[6]; सु-रस[7] ॥
सुर-सद्मींचा लाजे, यश हें श्री-शिव ह्मणे शिवे[8] परिस ॥ ३ ॥
परिस सु-वर्ण करितसे लोहा, जीवास शिवचि हा महिमा[9] ॥
महि मान्या[10] स्वर्गाही, स्व-कुल ह्मणे धन्य यत्प्रभा अ-हिमा ॥ ४ ॥

आर्या-परंतु-रामायणांतील.

ह्या रामायणांतील प्रत्येक आर्येंत 'परंतु' हा शब्द घालून कवीनें त्यास 'परंतु-रामायण' ही संज्ञा दिली आहे.

---

१ 'दाम' ह्याचा अर्थ हार असा आहे. फुलें एकांत एक गुंतवून ज्याप्रमाणें त्यांचा हार करितात, त्याप्रमाणें ह्या आर्यांपैकीं प्रत्येक अर्धाचीं शेवटील तीन अक्षरें दुसऱ्या अर्धाच्या आरंभीं आणिलीं आहेत; म्हणून त्या आर्या एकांत एक गुंतल्या जाऊन त्यांचा हारच बनून गेला आहे, ह्यावरून कवीनें ह्या रामायणास 'दामरामायण' हें नांव दिलें आहे. २ स्वर्ग, मृत्यु व पाताल ह्यांतील लोकांचें दुःख. ३ श्रेष्ठ. ४ गेली आहे बाधा ज्यांची म्ह० निर्भय. ५ (राम) चरित्र हेंच आंब्यांचें वन, त्यांत. ६ गा- तात–शब्द करितात. ७ स्वर्गांतील सुरस–(अमृतरस). ८ हे पार्वति. ९ हा रामाचा महिमा. १० (रामावतारामुळें) पृथ्वी ही स्वर्गलोकास मान्य झाली; (व) यत्प्रभा (ज्याची कांति) अहिमा (उष्ण) (तो सूर्य) (आपल्या वंशांत राम जन्मल्यामुळें) स्वकुल धन्य म्हणे.

श्री-राम-चरित करितें मुक्त सकृत् किमपि सेवितां भावें ॥
पार न लागे दश-शत-वदनाहि, परंतु वाटतें गावें ॥ १ ॥
सं-कल्पेंचि सुर-द्विज-पीडक-रक्षः-क्षयें स्व-भजन-रसा ॥
देता; परंतु झाला दशरथ-भक्त-प्रियार्थ अ-ज नरसा ॥ २ ॥
एकेचि मूर्तिनें प्रभु करिता त्रैलोक्य-कामना-पूर्ति ॥
क्रीडार्थ परंतु धरी चार त्रि-जगन्मनोहरा मूर्ति ॥ ३ ॥
ते राम भरत लक्ष्मण शत्रुघ्न कुमार सारसाक्ष जना ॥
दिसती बाळ, परंतु स्व-गुणांहीं हरिति गुरु-मुनींद्र-मना ॥ ४ ॥
स्त्री-वध निंद्य परंतु ब्रह्मोक्तें तूर्ण ताटका मारी ॥
त्या प्रभु-यशासि मानी अमृताचें पूर्ण ताट कामारी ॥ ५ ॥
मुनि मिथिलेशि निघे कीं जनक स्वाध्वर-विलोकना बाहे ॥
नेणार, परंतु ह्मणे प्रभु शिव-चापेक्षण-स्पृहा आहे ॥ ६ ॥
जातां गौतम-मुनिचा आ-श्रम लागे पुसे कथा राम ॥
तत्काळ अ-हल्येचें चिर-नष्ट, परंतु वाढवी धाम ॥ ७ ॥
अति-कठिण भर्ग-धनु अति-सु-कुमार प्रभु, परंतु गुंग जोडी ॥
ओढी स-लील/लीला-नर-तनु तें इक्षु जेविं गज मोडी ॥ ८ ॥

आर्या-सन्मणि-मालेंतील.

"सत् ह्म० साधु हींच रत्नें ह्यांची माला." ह्या आर्यांपैकीं प्रत्येकींत एकेका साधूचें वर्णन केलें आहे, ह्मणून ह्या प्रकरणास 'सन्मणि-माला' ह्मटलें आहे.

जो ज्ञान-राजि भगवान् श्रवणें सु-ज्ञान दे वदे वाचा ॥
अव-तार गमे अकरावा कां सु-ज्ञा न देव-देवाचा ॥ १ ॥

---

१ थोडेंही. २ दशशत म्ह० हजार आहेत वदनें (तोंडें) ज्यास असा जो शेष त्यालाही. ३ देव आणि ब्राह्मण ह्यांस पीडा देणाऱ्या राक्षसांच्या क्षयानें. ४ दशरथ हाच भक्त त्याच्या संतोषाकरितां. ५ मनुष्यासारखा. ६ त्रैलोक्याच्या इच्छेची तृप्ति. ७ विश्वामित्राच्या सांगण्यावरून. ८ आपला यज्ञ पाहण्यास. ९ महादेवाचें धनुष्य पाहण्याची इच्छा. १० दोरी चढवी (धनुष्य सज्ज करी.) ११ केवळ मौजेनें मानवी तनु धारण करणारा (राम). १२ ज्ञानदेव. * हल्य म्ह० निंद्य; अहल्या म्ह० अ-निंद्या—रूपगुणांनीं युक्त.

नमिला शमि-लास्य[1]-प्रद शांति-जल-धि एकनाथ तो भावें ॥
शोभावें ज्याचें यश विश्वीं ज्या देव-वृंद लोभावें ॥ २ ॥
कर जोडून करिन मी न नृ-सिंह-सरस्वतीस[2] कां नमन ॥
सज्जन सेविति ज्याचें सद्यश व्हाया सु-तृप्त कान मन ॥ ३ ॥
स्वर्वल्लि-सुरभि-सुर-सरिदधिका[3] श्रित-सर्व-काम-दा साची ॥
श्री-रामाची जैशी सत्कीर्ति तशीच रामदासाची ॥ ४ ॥
नमिला साष्टांग श्री-पति-भक्ति-रस-ज्ञ वामन-स्वामी[4] ॥
रस-भवना[5] तत्कवना मानीं या तेविं वाम[6] न स्वा[7] मी[8] ॥ ५ ॥
वंदन नंदनसा मी करितों भावें मुकुंद-राजाला ॥
वश झाल्या सद्विद्या सत्कीर्ति सु-युक्ति सुंदरा[9] जाला ॥ ६ ॥
वंदाया मजला तो ब्राह्मण बहिरं[10] तथा पिसा मान्य ॥
जरि उकिरड्यांत पडला मळला न हिरा तथापि सामान्य ॥ ७ ॥
हरि-विजय-ग्रंथातें आधिं मग श्री-धरासि वंदीन ॥
शिव-वंदन-कामांहीं वंदावा प्रथम देव, नंदी न ? ॥ ८ ॥
श्री-मुक्तेश्वर कवि-वर यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ॥
बंदी लक्ष जयाचे ज्याचें यश भव्य जेविं मंदील ॥ ९ ॥
कीर्तन-सुखार्थ झाला अव-तारचि अमृतराय जीवांचा[11] ॥
भलत्या मुखांतुनि अशी सु-रस-खनि निघेल काय जी वाचा ॥ १० ॥
कर जोडितों सुटाया तनु-रूपा ताप-हेतु कारा मी ॥
कीं स-तनु मुक्त झाला योगाची सिद्धि हे तुकारामीं ॥ ११ ॥
माया हे सं-सृतिची जाळूनि स-शोक तो कवी रमला ॥
राम-पदाब्जीं अलिसा, बहु-मत सु-मुदोकें[12] तो कबीर मला ॥ १२ ॥
साधु[13] ह्मणावे ह्मणती नर माधवदास साधु याला जे ॥
अति-सारीं पट ज्याचे न रमा-धव दाससा धुया लाजे ॥ १३ ॥

१ शांतिप्रधान अशा जनाला लास्य (नृत्य) लक्षणेनें आनंद देणारा. २ ह्या नांवाच्या साधूस. ३ कल्पलता, कामधेनु व भागीरथी ह्यांच्या (कीर्तीपेक्षां) अधिक. ४ (कवि) वामन पंडित. ५ शृंगारादि रसांचें गृह. ६ सुंदर. ७ स्वकीय कवनास. ८ मो मोरोपंत. ९ सुंदर स्त्रिया. १० ह्या नांवाचा. ११ बृहस्पतीचा. १२ (सु+मुत्+ओक)-उत्तम आनंदाचें स्थान. १३ जे नर माधवदास याला साधु म्हणती (ते) साधु ह्मणावे, असा अन्वय.

नरहरि-नामा पावे[1] संत न सोनार दास-मान कसा ॥
तरला करुनि भवांचा अंत नसो नारदासमान कसा ? ॥ १४ ॥
लाजविलेचि निज-यशें दुग्धाब्धि-तरंग[2] रंगनाथानें ॥
भक्ति ज्ञानें ज्याची मति पोषी जेविं अंगना थानें ॥ १५ ॥

आर्या-धर्मोपदेश-प्रकरणीं.

सत्यातें जोडावें सु-ज्ञें धर्मासि पळ न सोडावें ॥
पाशांतें[3] तोडावें धीरें न कदापि पाप जोडावें ॥ १ ॥
बा गा धर्माच्या तों कोणीं सोडूं नयेचि कासेतें ॥
निष्फल होतीं मेवें त्यजिलीं आलींहि जीविकीं सेतें[4] ॥ २ ॥
अंभोदास पहाती जैशीं पसरूनि नित्य आं[5] शेतें ॥
धर्मासि तशीं भूतें करि पूर्ण समर्थ हाचि[6] आशेतें ॥ ३ ॥
निज-हित-कर धर्माचें कुशलें विटवूं नयेचि मन कांहीं ॥
यापरि पोषण पालन लालन करिजे न अन्य जनकांहीं ॥ ४ ॥
साधु ह्मणति जो न करी धर्मांशीं[7] नीतिशीं विरोधा त्या[8] ॥
रक्षीं व्यसनीं, तदितर जन उदकीं लोष्टसा विरो, धात्या ॥ ५ ॥
ह्मणऊनि अनुसरावें सु-ज्ञें न क्रोध-लोभ-काम-मता ॥
पतनार्थ कां अहंता पोषावी गा तशीच कां ममता ॥ ६ ॥

संशय-रत्न-माला.

संसारसागरांत बुडत असतां परमेश्वरानें आपणास तारावें ह्मणून मोरोपंतानें त्याचा धांवा केला. भक्ताविषयीं अत्यंत प्रेमळ असा ईश्वर भक्ताच्या हाकेसरसा धांवत यावयाचा, असें असून त्याला यावयास

---

१ अन्वय-(जो) भवाचा अंत करूनि तरला, (तो) सोनार (जातीचा) नरहरिनामा संत दासमान (भगवद्भक्ताची योग्यता) कसा न पावे ? (आणि) कसा (कसोटीस लाविला असतां) नारदासमान नसो (काय ?) २ दुग्ध+अब्धि+तरंग–क्षीरसागराच्या लाटा. ३ मायापाशास. ४ पिकाला आलेलीं हीं शेतें (जर) मेघें त्यजिलीं (तर) निष्फल होतात. ५ आ पसरून=मोठ्या उत्कंठेनें. ६ हा शब्द पाहोत ह्या अध्याहृत क्रियापदाचा कर्ता. ७ धर्मप्रमाणें. ८ साधु म्हणती हे धात्या (ईश्वरा) जो धर्मांशीं (व) नीतीशीं विरोधा न करो इत्यादि,

उशीर लागला; हें पाहून मोरोपंत अनेक प्रकारचे संशय घेत आहे. ते पुढील आर्यांत वर्णिले आहेत, ह्मणून ह्या प्रकरणास 'संशय-रत्न-माला' (संशयरूप रत्नांची माला) असें नांव दिलें आहे.

उठतां बहु त्वरेनें कोठें जातां असें तुह्मां देवी ॥
पुसती झाली जाणो, पुसतां[1] ज्ञाता पुढें न पद ठेवी ॥ १ ॥
किंवा नारद आला आलापीत[2] स्वकीयें[3] सच्चरितें ॥
प्रेमळ गीत तुह्मांला हरि[4] हरिणापरिस बहुत वश करितें ॥ २ ॥
कीं माझें दुर्दैव प्रभुच्या मार्गांत आडवें पडलें ॥
शरणागत-भय-शमना[5] यास्तव येणें तुझें नसे घडलें ॥ ३ ॥
किंवा मजहुनि दुसरा कोणी बहु दीन दास आढळला ॥
तच्छुभ-दैव-समीरें[6] त्यावरि करुणा-घन प्रभू वळला ॥ ४ ॥
अथवा येतां[7] झाला तन्मय शिव-तांडवांत कैलासीं ॥
केला असेल गरुडें[8] गर्व पुन्हां काय त्याच बैलासीं ॥ ५ ॥
बहुधा बळिचें द्वार क्षणभरिही सोडितां नये देवा ॥
न चुकावी छल-पापें[9]-प्रायश्चित्तार्थ साधुची सेवा ॥ ६ ॥
प्रायः सु-मुहूर्ताचा शोध करायासि लागला वेळ ॥
होय महत्[10] कार्य परी प्रभुचा तों नित्य सहज हा खेळ ॥ ७ ॥
कीं मी भागवतांचा[11] भाग असें आणिलें मनीं स्वामी ॥
हें सत्यचि परि कैंचा हा भेद प्रभु-वरा तुझ्या धामीं ॥ ८ ॥

---

१ कोणी कामाकरितां बाहेर जात असतां त्याला कोठें जातां? असें कोणीं विचारिलें तर तो अपशकुन समजून त्यानें बाहेर जाऊं नये. असें आहे; ह्या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. २ गात गात. ३ तुमचीं स्वतःचीं. ४ अहो हरि. ५ शरण आलेल्याचें भय नाहींसें करणाऱ्या. ६ त्याचें शुभकारक दैव हाच समीर म्हणजे वायु, त्यानें. ७ येत असतां (वाटेंत) कैलासपर्वतावर शिवाच्या नृत्यांत तर तुह्मी तल्लीन झालां नाहीं ना? ८ एकदा विष्णु कैलासीं शिवदर्शनार्थ गेला असतां, त्याचें वाहन गरुड ह्यानें बळाच्या गर्वानें नंदीच्या नाकांत बोटें घालून त्याचा उपहास केला; तेव्हां त्यास मोठा क्रोध येऊन त्यानें गरुडाला श्वासानें नाकांत ओढून घेतलें; अशा रीतीनें त्याच्या गर्वाचा परिहार केला; अशी कथा आहे. ९ वामनावतारीं (बळीचा) छळ केल्यामुळें जें पाप लागलें त्याच्या प्रायश्चित्ताकरितां. १० मजसारख्या मोठ्या पातक्यास तारणें हें महत्कृत्य खरेंच. ११ मी (ईश्वर) भक्तांच्या मात्र वांट्यास येणारा म्ह० त्यांसच प्राप्त होणारा.

किंवा तुज एकाकी पाहुनि खळ दैत्य आडवे आले ॥
फुटतां सागर सिकता-सेतूचें काय त्यापुढें चाले ॥ ९ ॥
किंवा तुज गुंतविलें भजकीं, परि ते दयार्द्र या रंकीं ॥
उद्धरित्यासि न सज्जन गुंतविती गाय कष्टतां पंकीं ॥ १० ॥
किंवा चुकतें कांहीं स्तवनीं तेणेंचि मागुता बससी ॥
तरि हें मन्मूर्खत्व प्रभु तूं दोष-ज्ञ ही तसा नससी ॥ ११ ॥
कीं कळवाया कर्में धर्में तुज दाविली असेल वही ॥
त्वद्दृष्टि-पुढें राहे ऐसा पापांत त्या नसे लव ही ॥ १२ ॥
कीं न श्रवणीं गेली ही माझी हाक हा कसा तर्क ॥
कशि गुरु-जनीं सतीची शिवला ज्या कुमुदिनीस असदर्क ॥ १३ ॥
अथवा स्व-स्थचि ससी कीं घेतो नाम रक्षणीं शूर ॥
हें सत्य परि प्र-बळ हि वळे दुर्बळ जरि रणीं धणी दूर ॥ १४ ॥
कीं भीतो भ्रांत वृथा मृग-जळ-मग्नासि काय तारावें ॥
सत्यचि हें, परि शिशुनें भय जाया बागुलासि मारावें ॥ १५ ॥
कीं कांहीं व्रत-नियमीं बोलों चालों नये असें झालें ॥
तरि दीन-रक्षणाहुनि अधिक-फळ व्रत कधीं मना आलें ॥ १६ ॥
कीं हाक ऐकतांचि प्रभुला हा रक्षणार्हसें वाटे ॥
वाटे या दुःशील-ग्रीष्मीं नव नव दया-नदी आटे ॥ १७ ॥
कीं पावावें समयीं स-दय मनांतून योजिलें जरि तें ॥
तरि जेविं रुक्मिणीचें चित्त माझें अ-धीर मन करितें ॥ १८ ॥
किंवा पुराण-पुरुषा संप्रति बहु भागलासि या कामीं ॥

---

१ युद्धाकरितां आडवे आले. २ वाळूच्या बांधाचें. ३ यम हा प्राणिमात्राचीं सर्व कर्मे जींत लिहून ठेवीत असतो ती. अशा महापातकी मनुष्यास तारणें योग्य नाहीं, असें ह्मणून यमानें तुला माझीं पातकें दाखविलीं असतील.—असा संशय. ४ पतिव्रता द्रौपदी हिची. ५ खलदुःशासनरूप सूर्य. ६ सैन्य. ७ (दीनरक्षणापेक्षां) अधिक आहे फल ज्याचें असें व्रत. ८ हा मी (मोरोपंत) जो अत्यंत दुष्टस्वभावाचा हाच ग्रीष्मऋतु ह्यांत (हे ईश्वरा) तुझी. ९ दयारूप नदी आटे (आटली). १० तुह्मीं जरी मला प्रसंगीं पावावयाचा संकेत केला असेल, तरी तुह्मी अतिप्रिय व दुर्मिळ असल्यामुळें विवाहाच्यापूर्वीं रुक्मिणीचें मन जसें तुह्मांविषयीं अधीर झालें होतें, तसें माझें मन अ-धीर झालें आहे. असा भाव. ११ म्हातारा. पक्षीं अनादि. १२ दीनांचा उद्धार करण्याच्या कामांत.

तुज नीज लागली तों सजलों मारावयासि हाका मी ॥ १९ ॥
किंवा बरी परीक्षा केल्यावांचूनि न प्रसाद करां ॥
तरि वरि तसाच आंतहि उगाळितां कोळसा प्र-यास[1] करा ॥ २० ॥
कीं धाडिलें पुढें निज नाम करो सर्व सिद्धता आधीं ॥
ऐसें प्रभो ह्मणावें तरि तुमचीं चरण-सारसें साधीं ॥ २१ ॥
कीं आर्जविलों नाम-प्रतिनिधि हा अमृत उधळितो स्वैर ॥
न पुसे, न भी, न ऐके, यास्तव दोघांतें लागलें वैर ॥ २२ ॥
कीं संप्रति अ-भय दिलें कलिला चालावया बरें राज्य ॥
परि कोण प्राणि स-दय शिंपील बळें दवानळीं आज्य ॥ २३ ॥
किंवा ह्मणसि समर्थोहं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं ॥
दीनाऽवनाविणें क्षण देइल दयितां दया कशी वर्तुं ॥ २४ ॥
कीं अक्ष-क्रीडेनें हरिलें मन, सर्व कार्य जी चुकवी ॥
तरि बद्ध-मूळें एकचि भजदवन-व्यसनें[12] वर्णिती सु-कवी ॥ २५ ॥
कीं वैकुंठीं पुष्कळ भक्त, तिळ स्थळ नसे, नसावेंची ॥
वसवा पुरें, पुरे कां ह्मणतां, धनवंत कण कसा [13]वेंची ॥ २६ ॥
कीं बहु काळ विसरला फारचि संकोचला सखा लाजे ॥
येत असेल हळु हळू ह्मणुनचि एकहि न पादुका वाजे ॥ २७ ॥
कीं नाम स्पर्श-मणि स्पर्शे परि काय करिल खापर मी ॥
स-दयहि घालील कसा दुर्दैवाला सुखीं सखा परमीं ॥ २८ ॥
कीं प्रथम मदपराधें तारूं ना ह्मणुनि वाहिल्या आणा ॥
प्रभुजी पुरे प्रति-ज्ञा, भारत-रणें[14]-वृत्त तें मनीं आणा ॥ २९ ॥

---

१ हातास श्रम (मात्र होईल). २ ज्यांना डामडौल आवडत नाहीं अशीं. ३ नाम हा तुझा प्रतिनिधि ह्याचें (कोणीं) आर्जव केलें असतां तो यथेच्छ मोक्ष देतो; व तुम्हांला पुसत नाहीं इ०. ४ तुह्मां दोघांत. ५ समर्थः (समर्थ) अहं (मी) कर्तुं (कोणतीही गोष्ट करावयास) अकर्तुं को० गो० न करावयास), अन्यथा कर्तुं (को० गो० उलट करावयास). ६ दीनांच्या रक्षणावांचून. ७ तुमची आवडती दया. ८ वागावयास. ९ सोंगटीं खेळण्यानें. १० (कार्य करण्यांत) विघ्न आणितें. ११ दृढ झालेले. १२ भक्तांचें रक्षण हेंच व्यसन (छंद) १३ वेंचतो (सांचवून ठेवतो). १४ कृष्णानें ' मी शस्त्र धरणार नाहीं ' ही प्रतिज्ञा अर्जुनाचें रक्षण करण्याकरितां मोडिली; ह्या कथेस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे.

कीं याचकांसि देतां सरले[1] चारीहि मुक्ति-धन-राशी ॥
भक्तिच मज द्या, द्यावें देवाला अमृत, योग्य न नराशी ॥ ३० ॥
कीं जरि ह्मणाल असतां जन्म-शुचि[2] स्व-पद्-नीर-जा मिळतो ॥
तरि झकवितां मला अजि चुकला नव्हताचि कीं अ-जामिळ तो? ॥ ३१ ॥
कीं वाटलें खळाला मुक्ति न द्यावी जशी सुधा सर्पा ॥
तरि ती अघा[3]दिकांला द्या, सु-वरा भक्तिमात्र मज अर्पा ॥ ३२ ॥
कीं अ-कृपा नावडती आवडती स्त्री कृपा तिचें[4] प्राज्य ॥
लोक-त्रयांत देवा पहिलीचें काय एक मी राज्य[5] ॥ ३३ ॥
कीं गमलें जरि आधीं[6] ह्मणतों दावा स्व-पाद[7] या लोकीं ॥
जो जो वांछिल जें जें तें द्यावें हें मुधा दयालो कीं? ॥ ३४ ॥
कीं आज काल ज्याचा तेणें अधि-कार घेतला रागें ॥
तरि हें अ-श्रद्धेय[8] प्रभ्वंतर[9] ऐकिलें नसे मागें ॥ ३५ ॥
कीं भेटि बहु-दिसां भय भेटाया दीन-बंधुला वाटे ॥
तरि भेटावें विधिनें[10] गेले जाताति साधु ज्या वाटे ॥ ३६ ॥
कीं स्त्री-पूर्व-शिखंडी[11] त्यातें समरांत भीष्म पाहेना ॥
मीही पहिला पापी तैसें[12] करितां सु-कीर्ति राहेना ॥ ३७ ॥
कीं भीशी मज एका उद्धारितां लागतील फार झटें ॥
तरि कोणाहि न कळतां न्यावा झांकूनि दास पीत-पटें ॥ ३८ ॥
कीं लक्ष-भोजनापरि केला सं-कल्प संपला देवा ॥
तरि दाते क्षुद्धि[13]कला मग न ह्मणाति काय या बसा जेवा ॥ ३९ ॥

---

१ सलोकता, समीपता, सरूपता आणि सायुज्य असे मुक्तीचे चार प्रकार आहेत. २ जन्मापासून पवित्र. ३ हरिविजय (श्रीधर) ह्यावरील टीप पहा. ४ अकृपेचें. ५ अधिकार चालविण्याचें स्थान. ६ योग्यता येण्याच्यापूर्वीं. ७ मृत्युलोकीं आपलें दर्शन (मला) द्या असा अर्थ. ८ विश्वास न ठेवायाजोगें. ९ दुसरा ईश्वर. १० बारा वर्षांनंतर आप्ताची भेट घेणें झाल्यास सांबाच्या देवालयांत भेट घ्यावी, असा कांहीं विधि आहे; त्या विधीनें. ११ (पूर्वीं स्त्री असून पुढें पुरुष झालेला) शिखंडी—कौरव पांडवांच्या युद्धांत भीष्म आटोपेना, तेव्हां पांडवांनीं, शिखंडीला पुढें करून मागून अर्जुनानें बाण मारावे, असें योजिलें. ह्यांत उद्देश हा कीं, भीष्म स्त्रीवर कधीं बाण सोडणारा नाहीं. ह्या गोष्टीस लक्षून हें लिहिलें आहे. १२ मी पूर्वींचा पापी ह्मणून मला न पाहणें असें कराल तर. १३ भुकेनें व्याकुल झालेल्यास.

कीं एक मीच उरलों पापी, हें बीज ठेविलें जतन ॥
वर्तन[1] स्वकीय मज कां करितें[2] त्वन्नाम मंगलायतन[3] ॥ ४० ॥
कीं कार्य-बहुत्वें तुज फावेना यावया जगत्पाळा ॥
तरि रूप ध्या दुजें, ती विद्या कंठीं वसे जशी माळा ॥ ४१ ॥
कीं मागें गुप्त उभा असरि प्रेमें उभारुनी बांहे ॥
तरि काय बाळकाचे तूं सादर बोल ऐकशी बा हे ॥ ४२ ॥

अभंग-सीता-गीत.

राम वनवासांतून आल्यावर सीतेच्या जावा तिला चौदा वर्षांत घडलेली हकीकत विचारूं लागल्या. तेव्हां सीतेनें त्यांस अयोध्येस परत येईपर्यंत झालेलें सर्व वर्तमान सांगितलें; तें ह्यांत वर्णिलें आहे.

यज्ञासाठीं भूमी नांगरीतां धन्या ॥ सांपडली कन्या सीता देवी ॥ १ ॥
जनकाची पुत्री दुर्जना दुर्मिळा ॥ ती भार्या उर्मिळा लक्ष्मणाची ॥ २ ॥
जनकाचा बंधु होता एक-निष्ठ ॥ वयानें कनिष्ठ श्रेष्ठ गुणें ॥ ३ ॥
तेणें भरतासी मांडवी दुहिता ॥ दिली जी सु-हिता दोहीं कुळीं ॥ ४ ॥
शत्रुघ्नाला दिली दुजी श्रुत-कीर्ती ॥ जीची गाती कीर्ती पति-व्रता ॥ ५ ॥
चवघी बहिणी भाग्यें झाल्या जावा ॥ त्यांचा गीतीं गावा सु-सं-वाद॥ ६ ॥
वन-वास-वृत्त सीतेसी पुसती ॥ प्रेमें त्या सु-सती तिघी जणी ॥ ७ ॥
सीता ह्मणे ऐका वन-वास-कथा; ॥ परी मनीं व्यथा न धरावी ॥ ८ ॥
चित्रकूटाहूनी पादुका घेऊनी ॥ वि-योग देऊनी तुह्मी आलां ॥ ९ ॥
आह्मीही तेथूनी तशींच निघालों ॥ वनांत रिघालों तिघें जणें ॥ १० ॥
लक्ष्मण भावोजी मागें पुढें स्वामी ॥ मज आहे धामीं ऐसें वाटे ॥ ११ ॥
न बाधेची मज उष्ण क्षुधा तृषा ॥ तुह्मांपाशीं मृषा न बोलावें॥ १२ ॥
जेव्हां कांहीं वाटे चालतां मी मागें ॥ मुरडोनि मागें विलोकीती ॥ १३॥
बाई काय सांगों स्वामीची ती दृष्टी ॥ अमृताची वृष्टी मज होय ॥ १४॥
अत्रीच्या आ-श्रमीं नेलें मज वाटे ॥ माहेरची वाटे खरेंखुरें ॥ १५ ॥

१ हक्काची जागा. २ तुझें परम मंगलकारक नांव माझ्या मुखीं येत असतां मी खचीत तरल्यावांचून राहणार नाहीं हा भाव. ३ कल्याणाची जागा. ४ हात. ५ धन्य जो जनकराजा त्यास. ६ फार हितकारक. ७ गीतांत. ८ आह्मांला वियोगदुःख उत्पन्न करून.

अनसूया सती करी वेणीफणी ॥ आ-नंदाची धणी दिली मज ॥ १६ ॥
आजवरी ओली चंदनाची ऊटी ॥ आली नाहीं तुटी माळा-गुणीं ॥१७॥
ऋषींतें वंदीत गेलों गोदा-तटीं ॥ जेथें पंचवटी पुण्य-स्थान ॥ १८ ॥
भावोजींनीं केली माझी बहु सेवा ॥ ती त्या महा-देवा ठावी असे ॥१९॥
तेथें शूर्पणखी भार्या व्हाया आली ॥ तिला माझी भ्याली चित्त-वृत्ती ॥२०॥
भावोजींनीं तिचा कर्ण-नासा[1]-छेद ॥ केला कीं ते वेद-शास्त्रार्थ-ज्ञ[2] ॥ २१ ॥
तिचा भाऊ खर होउनीयां क्रुद्ध ॥ करावया युद्ध आला बाई ॥ २२ ॥
चवदा सहस्र राक्षस पापिष्ठ ॥ रणीं केले पिष्ट स्वामींनीं ते ॥ २३ ॥
तिणें घ्राण-रक्तें मुख मळवीलें ॥ वृत्त कळविलें रावणासी ॥ २४ ॥
छळाचा उपाय मनीं आठवीला ॥ दुष्टें पाठवीला माया-मृग[3] ॥ २५ ॥
स्वर्ण-रत्नमय मृग म्यां देखीला ॥ तो सत्य लेखिलों[4] मनामध्यें ॥ २६ ॥
गृहा आणावया मागें हरीणा मी ॥ दुःख परिणामीं नेणोनीयां ॥ २७ ॥
मज रक्षावया लक्ष्मणा ठेवूनी ॥ निघाले घेऊनी धनुर्बाण ॥ २८ ॥
माया-मृगामागें जगदेक-शूर[5] ॥ गेले बहू दूर अरण्यांत ॥ २९ ॥
कपटी राक्षस जाणोनीयां प्राण ॥ घ्यावयासी बाण मोकलीला ॥ ३० ॥
तो बाण लागतां हृदय वि-दारी ॥ दुष्ट हाक मारी स्वामीवाणी[6] ॥ ३१ ॥
हा सीते हा बंधो लक्ष्मणा ये धांवें ॥ अंत-काळीं पावें भेटावया ॥ ३२ ॥
मज वाटे माझ्या स्वामींचीच हाक ॥ शिरे कंप धाक हृदयांत ॥ ३३ ॥
मी ह्मणें भावोजी धांवा रक्षा प्राण ॥ हे घ्या चाप-बाण उठा वेगीं ॥३४॥
भावोजी ह्मणती राक्षसाची माया ॥ कोण राम-राया पाहों शके ॥३५॥
वाटलें तें वाक्य सत्य परी खोटें ॥ झालें दुःख मोठें माझ्या मनीं ॥३६॥
न वदावें तेंची बोलीलें मी कोपें ॥ चित्त शब्द-रोपें[7] विदारिलें ॥ ३७ ॥
वांछितोसी दुष्टा अग्र-जाचा[8] घात ॥ माझ्या आंगा हात लावावया॥३८॥
हात लावीतांची सोडीन मी प्राण ॥ शिरीं पाद-त्राण[9] कोण वाहे ॥ ३९ ॥
माझ्या दृष्टीपुढें नको राहों साच ॥ नरकींचा जाच मूर्त तूंची ॥ ४० ॥
ऐशी बाई माझी ऐकतांची वाणी ॥ डोळां आलें पाणी भावोजींच्या॥४१॥
मातेनें दापीतां वत्स पित्याकडे ॥ जाय तैसें घडे लक्ष्मणासी ॥ ४२ ॥

---

१ कान व नाक ह्यांचा छेद. २ वेद आणि शास्त्र ह्यांचा अर्थ जाणणारे. ३ कपटानें झालेला मृग. ४ खरा मानिला. ५ जगतामध्यें अद्वितीय शूर. ६ रामचंद्राच्या सारखी. ७ शब्दरूप बाणानें. ८ वडील भावाचा. ९ पाय राखणारा-जोडा.

साधूसी गांजीतां झालें सद्द्या फळ ॥ सज्जनाचा छळ करूं नये ॥४३॥
वाटेंत धनुष्यें ओढोनियां रेघ ॥ गेले दयाँ-मेघ स्वामीकडे ॥ ४४ ॥
तों आला रावण होवोनी सं-न्यासी ॥ न कळे अन्यासी छद्म त्याचें॥४५॥
भिक्षा द्याया गेल्यें रेघेच्या बाहेर ॥ सासूर माहेर बुडवाया ॥ ४६ ॥
न लंघीतें जरी धनुष्याची रेखा ॥ तरी त्याचौं लेखा काय होता ॥४७॥
रेघेच्या बाहेरी जसा दिला पाय ॥ झाला महा-काय दश-मुख ॥ ४८ ॥
जसा हरीणीतें हरीतो लांडगा ॥ तसा तो दांडगा हरी मातें ॥ ४९ ॥
त्या पाप्याच्या स्पर्शें देह हा कोमेला ॥ आकाशीं तो मेला रथीं चढे ॥ ५० ॥
हा राम लक्ष्मण ऐशी हाक माजी ॥ जटायु मामाजी आयकती ॥५१॥
सखे दशरथ-मामांजीचे आप्त ॥ सोडवाया प्राप्त झाले दैवें ॥ ५२ ॥
जातीचे ते गृध्र वृद्ध मोठे शूर ॥ रथ केला चूर रावणाचा ॥ ५३ ॥
चंचू-नखायुध गृध्र युद्ध-दक्ष ॥ रावणाचें वक्ष विदारीती ॥ ५४ ॥
अन्यायें रावण छेदी त्यांचे पक्ष ॥ मज वाटे लक्ष-बंधु-घात ॥ ५५ ॥
मूर्छीत मामाजी पडले भूवरी ॥ स्कंधीं वाहे अरी मला बाई ॥ ५६ ॥
रडतां काढिले पांच सात नग ॥ वस्त्र-खंडीं मग बांधीले म्यां ॥ ५७ ॥
पर्वतीं वानर देखिले म्यां मग ॥ त्यांमध्यें ते नग सोडियेले ॥ ५८ ॥
शतें-गांवें सिंधू त्यांत एक लंका ॥ तेथें ने कलंका लावावया ॥ ५९ ॥
नेऊनीयां ठेवी अशोक-वनांत ॥ न शोक मनांत माये माझ्या ॥ ६० ॥
सहस्र राक्षसी करीती रक्षण ॥ चिंतां-तीर क्षण न सांपडे ॥ ६१ ॥
दिव्यान्नाचा ज्यांत नानापरी थाट ॥ धाडी नित्य ताट शक्र-भार्या॥६२॥
दिव्यान्नाचें ताट ये मज जवळ ॥ भक्षीं मी कवळ एक दोन ॥ ६३ ॥
फिरले घेऊनी मारीचाचे प्राण ॥ दिव्य धनुर्बाण-पाणी मागें ॥ ६४ ॥
मार्गी लक्ष्मणजी करीती वंदन ॥ श्री-रघु-नंदन-चरणांतें ॥ ६५ ॥
ह्मणती वत्सा त्वां कां आज्ञा मोडिली ॥ एकटी सोडिली कां ती वनीं ॥६६॥

१ तत्काळ. २ दयेचा घन (लक्ष्मण). ३ रावणाचा पाड. ४ मोठें आहे शरीर ज्याचें असा. ५ एका गिधाड पक्ष्याचें नांव, तो दशरथराजाचा मित्र होता ह्मणून त्यास सीतेनें मामाजी म्हटलें आहे. ६ चोंच आणि नखें हींच आहेत आयुधें ज्याचीं. ७ सुमारें चारशें कोश. ८ काळजीचा शेवट, मी नेहमीं चिंताग्रस्त असें हा भाव. ९ स्वर्गातील अन्न. १० इंद्राणी. ११ मारीच हा मृग झालेला राक्षस. १२ धनुष्य आणि बाण ज्याच्या हातीं आहेत असा.

भावोजींनीं सर्व वृत्त कळवीलें ॥ मुख भळवीलें अश्रू-पातें ॥ ६७ ॥
ऐकोनी बोलीले स्वामी झालें खोटें ॥ राक्षसांनीं मोठें विघ्न केलें ॥६८॥
दोघांच्या हृदयीं धडधड करी ॥ आले झडकरी धांवोनियां ॥ ६९ ॥
पर्ण-शाळेमध्यें देखीले कावळे ॥ स्वामींचा मावळे धैर्य-सूर्य ॥ ७० ॥
केला आर्धी फार शोध मग शोक ॥ धन जातां लोक करी जैसा॥७१॥
शोधीतां वनांत मामाजी पाहीले ॥ धरूनी राहिले कंठीं प्राण ॥ ७२ ॥
पुसती बापाजी झाली हे कां गती ॥ मामाजी सांगती अर्ध-शब्दें ॥७३॥
स्वामीपाशीं माझें सांगतां हरण ॥ पावले मरण शोक-भरें ॥ ७४ ॥
हा तात हा तात ह्मणूनी रडले ॥ मूर्छीत पडले घडीभरी ॥ ७५ ॥
मामाजीची सांग संपादिली क्रिया ॥ त्या काळीं हे प्रिया नाठवीली ७६
पुन्हा वनीं मातें रडत शोधीती ॥ लक्ष्मण बोधीती नाना-यत्नें ॥ ७७ ॥
आलिंगिल्या वल्ली वि-योगें भ्रमले ॥ शोधीतां श्रमले रात्रंदिस ॥ ७८ ॥
वनीं कबंधानें केला होता घात ॥ चार कोस हात लांब त्याचे ॥ ७९ ॥
धरीतां खड्गांनीं केला भुज-च्छेद ॥ शाप-ताप देख निवारीला ॥ ८० ॥
मतंग-मुनीच्या आश्रमीं शबरी ॥ व्हाया यश बरी युक्ति सांगे ॥८१॥
हनुमंतावरी केली अनु-कंपा ॥ या प्रभूंनीं पंपा-सरोवरीं ॥ ८२ ॥
सु-ग्रीवासीं भेटी ऋष्यमूकीं झाली ॥ त्याची दृष्टी घाली पाहतांची॥८३॥
त्याच्या मूखें वृत्त आयकीलें मग ॥ आणूनी ते नग दाखवीले ॥ ८४ ॥
सु-ग्रीव वानर सूर्याचा तनय ॥ ज्या स्वप्नीं अ-नय नाहीं ठावा ॥ ८५ ॥
दोषावीणें रागें सु-ग्रीवासी जाची ॥ त्याच्या अग्रें-जाची बुद्धी खोटी ८६
एके बाणें वाळी स्वामींनीं मारीला ॥ सु-ग्रीव तारीला संकटांत ॥ ८७ ॥
वानरांचें राज्य दिलें सु-ग्रीवाला ॥ तो फार निवाला उपकारें ॥ ८८ ॥
माझी वार्ता कोणा न कळे किमपी ॥ पाठवीले कपी शोधावया ॥ ८९ ॥
न लागतां माझा शोध कपी सारे ॥ ह्मणती ते हा रे दुर्दैवा ॥ ९० ॥

---

१ वाईट. २ प्राण व्याकुळ झाल्यामुळें शब्दोच्चार पूर्ण होत नव्हता, ह्मणून अस्पष्ट शब्दांनीं. ३ मेलेल्याचे उत्तर संस्कार. ४मी (सीता).५राक्षसविशेष; ह्यास डोकें नव्हतें. ६ कबंध हा मूळचा एक गंधर्व असून ऋषीच्या शापानें राक्षस झाला होता; सांप्रत रामानें त्याचा वध केल्यामुळें तो शापमुक्त झाला; हें तात्पर्य.७ ऋष्यमूकपर्वतावर सुग्रीव वानर आहे, त्याचें सहाय घे ह्मणजे तुला सीतेचा शोध लागून तुझें कार्य होईल, अशी युक्ति शबरीनें रामास सांगितली. ८ पर्वतविशेष. ९ वाळीची. १० हारे दुष्टा दैवा.

मारील सु-ग्रीव लंघीला आवधी ॥ मरावें नव-धी[1] करूं नये ॥ ९१ ॥
समुद्राच्या तीरीं पर्वतीं रडले ॥ मराया पडले उपोषीत ॥ ९२ ॥
धिक्कार आह्मांला झालों सेवा-चोरें[2] ॥ व्यर्थ मृत्यु थोर खेद वाटे ॥ ९३ ॥
श्री-रामाची भार्या सोडवीतां मेला ॥ जटायू तो गेला सद्गतीसी[3] ॥ ९४ ॥
ऐसी जी बोलीले वाणी दे कंपा ती ॥ विचारी संपाती[4] गृध्र-राज ॥ ९५ ॥
वार्ता वाटे कानीं पडतां शंपा ती ॥ रडला संपाती बंधू-शोकें ॥ ९६ ॥
त्याणें सांगीतली त्यांला माझी शुद्धी[5] ॥ त्या कवीची बुद्धी सम-दृष्टी ॥ ९७ ॥
शत-गांवें बाई मारूती उडाला ॥ पुण्यें न बुडाला सागरांत ॥ ९८ ॥
पुरीं[6] शोधी, होय स-शोक मनांत ॥ अ-शोक-वनांत मग आला ॥ ९९ ॥
तो रात्रीं रावण प्रार्थी[7], बडबडे ॥ बुद्धी गडबडे मारुतीची ॥ १०० ॥
पाण्यापरीस मीं पातळ तो केला ॥ मग रागें मेला असें ह्मणे ॥ १०१ ॥
दों मासांत मान्य न होतां हें[8] मारा ॥ राक्षसी हो चारा मांस मज ॥ १०२ ॥
ऐसें राक्षसींला सांगोनी तो जाय ॥ ह्मणे हाय हाय हनूमंत ॥ १०३ ॥
हळूच मारुती सद्गुण-समुद्रा[9] ॥ वर्णी मग मुद्रा[10] मज दावी ॥ १०४ ॥
निववी हृदय प्रिय-सखी मुद्रा ॥ काय सुधा क्षुद्रा नीववील ॥ १०५ ॥
मज ह्मणे चाल बैस माझे स्कंधीं ॥ तूं दुर्गा मी नंदी दास तूझा ॥ १०६ ॥
तेव्हां मी बोलिलें नेशिल बा खरें ॥ परि नव्हे बरें असें जाणें ॥ १०७ ॥
युद्धीं मारितील या मेल्याशीं स्वामी ॥ तेव्हां मूख बा मी दाखवीन ॥ १०८ ॥
मग तें अ-शोक-वन कपी मोडी ॥ राक्षसांचें झोडी बळें सैन्य ॥ १०९ ॥
मारीला समरीं रावणाचा अक्ष ॥ कुमार जो दक्ष रण-रंगीं ॥ ११० ॥
इंद्र-जिताला तो दाटूनी सांपडे ॥ हनूमंत पडे ब्रह्म-पाशीं[11] ॥ १११ ॥
रावणें वानर मानूनीयां तुच्छ ॥ पेटवीलें पुच्छ जाळावया ॥ ११२ ॥
पुच्छ पेटतांची हनूमंत उडे ॥ लंकेमध्यें हूडे वाडे जाळी ॥ ११३ ॥
देवांनीं वदनीं घातली आंगोळी ॥ लंकेची रांगोळी पाहोनीयां ॥ ११४ ॥
विचारोनी मज जाय स्वामीकडे ॥ पायांवरी पडे हनूमंत ॥ ११५ ॥
माझा समाचार ऐकोनी हर्षले ॥ प्रेमाश्रू वर्षले स्वामी माझे ॥ ११६ ॥

१ दुसरा विचार करूं नये. २ सेवेंत कुचराई करणारे. ३ मुक्तीस. ४ जटायूचा वडील भाऊ. ५ शोध. ६ लंकापुरांत. ७ मी त्यास वश व्हावें म्हणून माझें आर्जव करीत होता व बडबडत होता. ८ ही सीता. ९ रामाला. १० नामाक्षरयुक्त आंगठी. ११ ब्रह्मास्त्राच्या पाशांत.

स्वामींस महूत्त करी सु-सपन्न ॥ जैसें दिव्य अन्न क्षुधार्ताला ॥ ११७ ॥
हनूमंतावरी झाली दया मोठी ॥ उपकार कोटी मानीयेले ॥ ११८ ॥
निघाले घेवोनी वानरांची सेना ॥ धरणी[१] दिसेना सूर्य-प्रभा ॥ ११९ ॥
रावण धर्माच्या वाटे न लागला ॥ सांगोनी भागला बिभीषण ॥१२०॥
नायके रावण क्रोधानळें पेटे ॥ श्रीमंतांसी[२] भेटे सिंधू-तटीं ॥ १२१ ॥
ह्मणे गुण-कल्प-वृक्षांच्या अरण्या ॥ दयाळा शरण्या रक्षीं मज॥१२२॥
स्वामीचें शरणागतीं प्रेम प्राज्य ॥ दिलें लंका-राज्य वंदितांची ॥१२३॥
भेटला सागर जोडोनीयां करा ॥ ह्मणे सेतु करा तारा मज ॥ १२४ ॥
शत गांवें सेतु समुद्रीं रचीला ॥ पर्वतीं खचीला मार्ग मोठा ॥ १२५ ॥
सेतु-पथें सिंधू लंघूनीयां आले ॥ वानीमृतें धाले कर्ण माझे ॥ १२६ ॥
दूत पाठविला दुर्जनै[३]-भंगद ॥ तेजस्वी अंगद वाळि-पुत्र ॥ १२७ ॥
स्वामींचा निरोप दोहीं[४] लोकीं पथ्य ॥ सांगीतला तथ्य अंगदानें ॥१२८॥
खळ नेत्रे वाक्य स्वामींचें तोखद[५] ॥ न सेवी ओखद गतायुष्य[६] ॥ १२९॥
ह्मणे आह्मांपुढें बोलतें वांकडें ॥ मर्यादा माकडें टाकीली कीं ॥ १३०॥
राक्षस हो धरा मारा धांवा चावा ॥ पळ न वांचवा मर्कट हा ॥१३१॥
अंगासी राक्षस झोंबले चवघे ॥ झाडोनी अवघे पिष्ट केले ॥ १३२ ॥
उडतां मोडिली स्वर्ण-वज्र[७]-सभा ॥ मळविली प्रभा रावणाची ॥ १३३ ॥
धर्म-मर्यादेच्या संकोचें[८] थोपले ॥ अ-धर्में कोपले राक्षसांच्या ॥ १३४ ॥
ज्यांला चावावया वज्राहुनी गाढा ॥ काळाच्याही दाढा न शकल्या १३५
ते राक्षस लक्ष-कोटी बळ-पूर्ण ॥ वानरांनीं चूर्ण नखीं केले ॥ १३६ ॥
रक्त-नद्या तेथें शतशा वाहिल्या ॥ देवांनीं पाहिल्या डोळेभर ॥१३७॥
मारीले प्रधान रावणाचे पोर ॥ त्यांत बळी थोर इंद्र-जित ॥ १३८ ॥
रावणाचा भ्राता कुंभ-कर्ण काळ ॥ तेणें कपी-पाळ[९] धरीयेला ॥ १३९ ॥
बहिणीची तैशी त्याची[१०] केरी गति ॥ स्वयें कपी-पति सुटोनियां॥१४०॥
जसे बेरे गरे बहु कपी भट ॥ तेणें गटगट गिळीयेले ॥ १४१ ॥

---

१ धरणीवर. २ रामाला. ३ दुर्जनांस भंग (पराभव) देणारा. ४ इहलोकीं व परलोकीं. ५ संतोष करणारें. ६ ज्याचें आयुष्य सरलें आहे तो म्ह० मरणोन्मुख झालेला. ७ सोनें व हिरे ह्यांनीं बनविलेलें सभास्थान. ८ प्रतिबंधानें. ९ वानरांचा नायक (सुग्रीव). १० कुंभकर्णाची बहीण शूर्पणखा तिचें नाक व कान जसे लक्ष्मणानें कापिले तसे सुग्रीवानें कुंभकर्णाचे कापिले; हें तात्पर्य.

पळाया त्यां वाट मिळे कर्णीं नाकीं ॥ मिथ्या वर्णीना कीं जानकी मी १४२
प्रभूंनीं हरीलें तत्तेज सर्व तें ॥ नुरावे पर्वतें वज्रापुढें ॥ १४३ ॥
माझे स्वामी झाले त्या तमा तरणी ॥ त्यांची मात रणीं काय सांगों॥१४४॥
इंद्रासी अ-सह्य इंद्र-जित परी ॥ मारीला तो अरी भावोजींनीं ॥ १४५ ॥
वाहूनी मस्तकें तोषवीला भर्ग ॥ कांपवीला स्वर्ग कैलासही ॥ १४६ ॥
तो काय सामान्य परी झाला गर्व ॥ त्याचें तेज सर्व वायां गेलें॥१४७॥
मारीला प्रभूंनीं सह-परीवार ॥ उतरीला भार धरणीचा ॥ १४८ ॥
ऊर्मिळे मूर्छित तुझे माझे धणी ॥ झाले होते रणीं सेनेसह ॥ १४९ ॥
वांचवीले सर्व हनूमंतें बाई ॥ सांगों याचे काई उपकार ॥ १५० ॥
ओषधी-पर्वत स-मूळ खाणीला ॥ घडींत आणीला, जैसा चेंडू ॥१५१॥
हनूमंतें आम्हां दिलें चुडे-दान ॥ ऐसा नाहीं आन आप्त कोणी॥१५२॥
उठले वानर, अ-मृत-वृष्टीनें ॥ स्वामींच्या दृष्टीनें हेंचि सत्य ॥ १५३ ॥
शिबिकेंत मज घालोनी आणिलें॥ देह म्यां न्हाणिलें अग्नि-कुंडीं ॥१५४॥
त्या काळीं देवांनीं केली पुष्प-वृष्टी ॥ आनंदानें सृष्टी कोंदाटली ॥१५५॥
आले दश-रथ मामाजी विमानीं ॥ धन्या जीवीं मानी आपणा मी १५६ ॥
देवांची प्रार्थना मामाजींची आज्ञा ॥ केली सर्व प्राज्ञा सुखवाया ॥१५७॥
मांडीवरी मज घेतलें स्वामींनीं ॥ घनीं सौदामिनी जशी वाटे ॥ १५८ ॥
भृंग-युक्त पति पुष्पक-विमानीं ॥ पुष्प कवि मानी जें बैसले ॥ १५९ ॥
स्वामींनीं समुद्रीं दाखवीला सेतू ॥ भवाब्धींत हेतू तराया जो ॥ १६० ॥
रुंद दहा गांवें लांब शत गांवें ॥ पाप न तगावें जो देखतां ॥ १६१ ॥
दाविली किष्किधा भेटविली तारा ॥ सु-ग्रीवाची दारा जाऊबाई॥१६२॥
ऐसा भरतासी शत्रुघ्नाशीं बोल ॥ प्रभूंनीं तो फोल केला नाहीं ॥१६३॥
संतती संपत्ती वाढे होय हित ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६४ ॥
न बाधे पर्जन्य वात उष्ण शीत ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६५ ॥
धन्य-धन्य होय संसारीं जीवित ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६६ ॥
काळापासूनीही नव्हे चित्त भीत ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥१६७॥
अंतीं वसे स्वर्गीं अ-मृतातें पीत ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥१६८॥

१ द्रोणाचल. २ पति जें पुष्पक-विमानीं बैसले (तें) कवि (तें विमान) भृंगयुक्त पुष्प मानी असा अन्वय.

श्री-रामातें ध्यावें, श्री-रामातें गावें ॥ श्री-रामातें भावें आठवावें ॥१६९॥
श्री-राम दयेचा मेघ त्यालमोर ॥ प्रेमें दास मोर नाचताती ॥ १७० ॥

केकावली. परमेश्वर-प्रार्थना.

केका ह्मणजे मोराचा शब्द आणि आवली ह्मणजे पंक्ति. मयूरपंतानें आपणास मयूरपक्षी कल्पून आपण ईश्वरास मारलेल्या हाकांना केकावली अशी संज्ञा दिली आहे.

पृथ्वी-छंद.

तुझ्या बहुत शोधिले अघ-निधी पदाच्या रजें ॥
न तें अनृत वर्णिती बुधं[3] जनीं सदाचार जें ॥
असें सतत ऐकते[4] सतत बोलते मीच ते ॥
प्रमाण न ह्मणों जरी उचित माझिया नीचते ॥ १ ॥
तसाचि उरलों कसा पतित मी नसें काय, कीं ॥
कृपाचि सरली, असें हि न घडे जगन्नायकीं ॥
नमेन दिसलों कसा, नयन सर्व-साक्षी रवी ॥
विषाद धरिला ह्मणों, न सुरभी विष क्षीर वी ॥ २ ॥
मला निरखितां भवच्चरण-कन्यका आपगा ॥
ह्मणे अगइ ऐकिलेंहि न कधीं असें पाप गा ॥
कर श्रवणिं ठेविते, मुघडि नेत्र, घे भीतिला ॥
न घालिन भिडेस मी जरिहि कार्य-लोभी तिला ॥ ३ ॥
सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें[10] किणें ॥
नसे इतर तारिता मज भवत्पदांब्जाविणें[11] ॥

१ शुद्ध केलें. २ पापाचे राशीच केवळ. (असे लोक). ३ जनीं सदाचार (चांगलें आचरण करणारे) बुध (ज्ञानी पुरुष) जें (प्रथमचरणांतलें) वर्णिती तें अनृत (खोटें) न (नाहीं). ४ ऐकणारे व बोलणारे (लोक). ५ ते प्रमाण न (ते खरे नाहींत) असें मी जर म्हणेन तर. ६ हलकेपणास. ७ अथवा. ८ सुरभि (कामधेनु) जरी कोपली तरी विष कधींही विणार (देत) नाहीं, क्षीर (दूधच) देते. ९ तुमच्या पायांची कन्या (पायांपासून उत्पन्न झालेली) नदी (भागीरथी). १० ललाट (कपाळ) किणें (घट्टयानें) पद (स्थान) केलें.—कपाळास जरी घट्टे पडले असा अर्थ. ११ आपल्या चरणकमलावांचून.

नता करुनि मुक्तही ह्मणसि मी बुडालों रिणें ॥
अशा तुज न जो भजे मनुज, धिक् तयाचें जिणें ॥ ४ ॥
सदैव अप-राध हे रचितसें असे कोटि गा ॥
स्वयें हि कथितों नसे तिळ हि लाज मी कोटिगा ॥
अजांड-शत-कोटि ज्या उदरिं सर्वदा नांदवा ॥
न त्यांत अव-काश या स्थळ दिलें तदा कां देवा ॥ ५ ॥
दयाब्द वळसील तूं तरि न चातकां सेवकां ॥
उणें किमपि भाविकां उबगशील तूं देव कां ॥
अनन्य-गतिका जना निरखितांचि सोपद्रवां ॥
तुझेंचि करुणार्णवा मन धरी उमोप द्रवां ॥ ६ ॥
कळी करि सु-निर्मळीं परम उग्र दावा नळीं ॥
तयांत अ-वि-शुद्ध मी शलभ जेविं दावानळीं ॥
व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे ॥
स्मरादि-रिपु मन्मनीं, अहि न काळ भेका कसे ॥ ७ ॥
धना परि-जना घरीं तुमचिया उणें कायसें ॥
न लाभ मणि-हेम-भू-पतिसें जोडिल्या आयसें ॥
परि प्रभुहि सं-ग्रहीं स-कल वस्तुला ठेविती ॥
गुणा न ह्मणतां उणा अधिक आदरें सेविती ॥ ८ ॥
अ-तर्क्य महिमा तुझा गुणहि फार बा हे विधी ॥
श्रुति-ह्मणे सदा, स्तविल आमची केविं धी ॥
तरी जन यथा-मति स्तवुनि जाहले सन्मती ॥
स्तवार्थ तुजिया तुझ्या सम कवी कधीं जन्मती ॥ ९ ॥
निज-स्तुति तुझा रुचे स्तविति त्यां वरें तर्पितां ॥
नमस्कृति-परां वरें स्व-धन सर्वही अर्पितां ॥

१ श्रीधर–हरिविजयओंवी ६० हीवरील टीप पहा. २ नाहीं (आपणावांचून) दु-सरा भाग ज्याला. ३ पीडलेले असे पाहतांच. ४ कळवळ्यास. ५ नळराजाविषयीं. ६ त्या कळीच्या क्रपाट्यांत ७ अत्यंत अपवित्र (सांपडलों आहें). ८ जखमेनें पीडले-ल्या. ९ कामादि शत्रु. १० अहि (सर्प) भेका (बेडकाला) काळ कसे न (होतील)? ११ मणि-हेम-भू-पतिस जोडिल्या आयसें लाभ न, असा अन्वय. १२ गुणानें कमी [illegible] त्यास असें न म्हणतां त्यास आदरानें सेवितात.

स्व-भाव तुमचा असा विदित जाहला याचकां ॥
करूं स्तव जसातसा फळ नव्हे जना याच कां ॥ १० ॥
तुह्मी परम चांगले बहु-समर्थ दाते असे ॥
सु-दीन जन मी तुह्मां शरण आजि आलों असें ॥
पुन्हाहि कथितों बरें श्रवण हें करा यास्तव ॥
समक्ष किति आपुला सकळ-लोक-राया स्तव ॥ ११ ॥
किती श्रवण झांकिती प्रभुहि काय ते पोळती ॥
पुसाल जरि कोण ते, पद-रजीं तुझ्या लोळती ॥
बरें तुजचि सोसवे स्तवन, कृत्ति-वासा गरा ॥
न [3]पी, तरि कसें घडे हित-करा दया-सागरा ॥ १२ ॥
गमो मधुर हें विष स्तवन, सेवितां माजवी ॥
करी मलिन सद्यशोमुख, हलाहला लाजवी ॥
हरापरिसें तूं बरा प्रभु-वरा सदा जो पिशी ॥
असा रस समर्पि त्या अ-मृत आपुलें ओपिशी ॥ १३ ॥
प्रभो शरण आलियावरि नव्हां कधीं वांकडे ॥
ह्मणोनि इतुकेंचि हें स्व-हित-कृत्य जीवांकडे ॥
प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा खरें ॥
घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें ॥ १४ ॥
शिवे न तुझिया पदा अ-दयताख्य दोष क्षण ॥
प्रभो चुकतसों तरी करिशि तूंचि सं-रक्षण ॥

---

१ तुमच्या तोंडावर. २ कित्येक प्रभुहि, (समर्थ, स्तुतिपात्र असेही लोक) कोणी आपली स्तुति समक्ष करूं लागलें असतां, जसे काय पोळतात व (आपले) हात कानावर ठेवितात. ३ (जर) महादेव विष न पिता तर (लोकांची) कशी अवस्था झाली असती ? म्हणून भक्तांकरितां स्तवनरूप विष तुम्हाला सोसणें अवश्य आहे हें तात्पर्य. ४ चांगली कीर्ति हेंच मुख. ५ महादेवापेक्षां तूं बरा; कारण तो एकदाच विष प्याला आणि तूं (स्तुतिरूप विष) नित्य पितोस. ६ देतोस. ७ चातकपक्ष्यानें तोंड उघडल्याखेरीज पर्जन्याचें पाणी त्याच्या तोंडांत पडत नाहीं, तद्वत् तुम्हास शरण आल्याशिवाय तुमचा प्रसाद व्हावयाचा नाहीं. हा सारांश. ८ अदयता (निर्दयपणा) ह्या नांवाचा.

नसेचि शरणागती[1] घडलि सत्य अद्यापि ती ॥
रुचे विषय, ज्यां मिळे अ-मृत ते न मद्या पिती ॥ १५ ॥
ह्मणा मज उतावीळा गुणचि घेतला[2], घाबरें ॥
असो मन असेंचि बा भजक-बर्हि-मेघा[3] बरें ॥
दिसे क्षणिक सर्व हें[4], भरंवसा घडीचा कसें ॥
धरील मन आधिनें बहु परि-श्रमे चाकसें ॥ १६ ॥
कृतांत-कटकोमल-ध्वज[5] जरा दिसों लागली ॥
पुरःसर-गदांसवें[6] झगडतां तनू भागली ॥
सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा ॥
न हो जरि उतावीळा स्व-रिपु[7] कापितो हा गळा ॥ १७ ॥
कथा-सुरभि[8] या भल्या स्व-जननीहुनी वाटती ॥
शिशूंस जरठांसही निरखितां रसें दाटती[9] ॥
दुहोत भलते सदा तरि न लेश ही आटती ॥
स्व-वत्स-मल[10] भक्षिती परि न सर्वथा बाटती ॥ १८ ॥
असो वरि कसा तरी वि-मल भाव ज्याचा करा ॥
तयावरि दया, पचे वर असाचि द्या चाकरा ॥
वृथाचि गमतें दिलें बहुहि जें न दासा जिरे ॥
पुसोनि अधि-कार द्या, सु-कर तें सदा साजिरें ॥ १९ ॥
तुझ्या समचि हें गुणें अणु उणें नसे नाम, हो[11] ॥
दिसे अधिक ही तसा गुण तुला असेना महा ॥
सदैव भलत्यांसही[12] सु-लभ आणखी गायका ॥
छळी न, न अधोगति[13] क्षणहि दे, जगन्नायका ॥ २० ॥

---

१ अद्यापि (माझी) ती शरणागती (शरण येणें) सत्य घडली नसेचि; (कारण कीं मला अद्यापि) विषय रुचे असा अन्वय. २ उतावळेपणा हा तुह्मीं माझा गुणच घेतला, (दोष नव्हे असें मी समजतों.) ३ भक्तरूप मोरांस मेघासारखा. ४ हें जग. ५ जरा (म्हातारपण) हाच यमाच्या सैन्याचा पांढरा ध्वज. ६ अग्रभागीं येणाऱ्या रोगांबरोबर. ७ आपला शत्रु—मृत्यु. ८ कथारूप कामधेनु. ९ त्यांस पान्हा फुटतो. १० आपल्या वत्सांचा मल म्ह० पुरीष, पक्षीं—पातक. ११ तिसऱ्या व चवथ्या चरणांत सांगितलेला गुण. १२ अनधिकाऱ्यासही. १३ विष्णूनें वामनावतारीं बळीशीं कपट केलें व त्यास अधोगति दिली म्ह० पाताळांत घातलें; ही गोष्ट सुचवून कवीनें ईश्वरापेक्षां नामाचें महत्त्व वर्णिलें आहे.

छळाल कृपणासि कां अजि दया-निधे, कांपिती ॥
भटासि भट संगरीं परि न कातरा, दापिती ॥
कराल तितुकी कृपा बहु अहो शरण्या तमीं[1] ॥
बुडोनि शरणागत श्रमतसें अरण्यांत[2] मी ॥ २१ ॥
तयीं[3] प्रभु-वरा तसे स-दय कां असे आज हो ॥
विचारुनि पहा बरें निज-मनीं[4] महा-राजहो ॥
वनोवनिं फिरां पिशापरि ह्मणा अहो-रात्र हाँ[5] ॥
नसे कुशल भाषणीं परि असे कृपा-पात्र हा ॥ २२ ॥
न जें प्रिय स-दोष तें प्रिय स-दोष ही चांगलें ॥
स्व-तोक पितरां रुचे जरिहि कर्दमीं रांगलें ॥
तुलाचि धरि पोटिशीं करि तदा यशोदा बरें ॥
जरी मळविशी रजो-मलिन-काय[6] तूं अंबरें[7] ॥ २३ ॥
प्र-सिद्ध तुमचे महा-स-दय पाय, जीवांकडे ॥
चुकी ह्मणुनि होतिल क्षणाहि काय जी वांकडे ॥
न निष्ठुर पिता ह्मणे[8] मनिं न हो प्रजा टोणपी ॥
अ-पथ्य-रुचि[9] रुग्ण तो कटुक ओखदें कोण पी ॥ २४ ॥
अ-संख्य खळ संगरीं निज-करीं तुवां मारिले ॥
न निष्ठुरपणें, कृपा करुनि ते भवीं तारिले ॥
जगज्जनक तूं मुलें सकळ जीव, यां भातुकें ॥
दटावुनिहि देशि बा अ-मृत नेदिजे घातुकें ॥ २५ ॥
सदाहि हित नायकों बहु अपाय केले करूं ॥
तरी स-कृप बाप तूं ह्मणसि नायके लेंकरूं ॥
कधीं न करिशी प्रभो भजक-बालकोपेक्षण[10] ॥

---

१ अज्ञानांधकारांत. २ संसाररूप अरण्यांत. ३ रामावतारीं सीता रावणानें नेली असतां तीविषयीं. ४ असे निर्दय. ५ हायहाय. ६ धुळीनें मळलें आहे शरीर ज्याचें. ७ वस्त्रें. ८ पिता (बाप) निर्दय नसतो; फक्त त्याच्या मनांत इतकेंच असतें कीं, आपली संतति मूर्ख न व्हावी, ह्मणून तो तीस शासन करितो. ९ प्रकृतीस न मानणाऱ्या पदार्थांविषयीं ज्याला आवड आहे असा—आम्हाला विषयाची गोडी असल्यामुळें पहिल्यानें कठिण वाटणारा असा जो सन्मार्ग तो कसा गोड लागेल ? हा अर्थ एथें विवक्षित आहे. १० भक्तरूप लेंकराची उपेक्षा.

न तूजवरि [illegible]ापरा पशु-प[1]-पाळ कोपे क्षण ॥ २६ ॥
पिता जरि विटे विटो न जननी कु-पुत्रीं विटे ॥
दयामृत-रसार्द्र[2]-धी न कुल[3]-कज्जलें त्या किटे[4] ॥
प्रसाद[5]-पट झांकिती परि परा गुरू[6]चे थिटे ॥
ह्मणूनि ह्मणती भले न ऋणें जन्म-देचें फिटे ॥ २७ ॥
अशी तरि कृत-ज्ञता हरि तुझ्याच ठायीं अगा ॥
सख्या अणुचि मानिसी करुनि सु-प्रसादा अ-गा[7] ॥
भुले सु-कवि-वाग्वधू[8] तव गुणा अलभ्यां नगा ॥
ह्मणेल जन कोण कीं यश पुनःपुन्हा तें न गा[9] ॥ २८ ॥
करा श्रवण एवढें अ-पटु लोक हांसो मला ॥
अहो जरि गिळावया प्रिय कुमार घे सोमला ॥
तयासि ठकवूनि दे बहुत शर्करा माय जी ॥
तिला स्व-शिशु-वंचनें अ-दयता शिवे काय जी ॥ २९ ॥
सु-सं-गति सदा घडो सु-जन-वाक्य कानीं पडो ॥
कलंक मतिचा झडो विषय सर्वथा नावडो ॥
सदंघ्रि-कमळीं दडो[10] मुरडितां हटानें अडो ॥
वि-योग घडतां रडो मनें[11] भवच्चरित्रीं जडो ॥ ३० ॥
न निश्चय कधीं ढळो कु-जन-विघ्न-बाधा टळो ॥
न चित्त भजनीं चळो मति सदुक्त-मार्गीं वळो ॥
स्व-तत्त्व हृदया कळो दुरभिमान सारा गळो ॥
पुन्हा न मन हें मळो दुरित आत्म-बोधें जळो ॥ ३१ ॥
मुखीं हरि वसो तुझी कुशल[12]-धाम नामावली ॥
क्षणांत पुरवील जी सकळ कामना मावली ॥
कृपा करिशि तूं जगत्त्रय-नि-वास दासांवरी ॥

---

१ गवळ्यांचा नायक—नंद. २ दयारूप अमृतरसानें स्निग्ध आहे अंतःकरण जिचें अशी. ३ कुलाला कलंक लावणारा जो पुत्र त्याच्या योगानें. ४ मळत नाहीं, ह्म० तिची त्याच्यावरची ममता कमी होत नाहीं. ५ प्रसादरूप वस्त्रें. ६ श्रेष्ठ बापाचे. ७ पर्वतप्राय. ८ सुकवींची वाणी हीच उपवर कन्या. ९ नको गाऊं. १० साधूंच्या चरणकमलीं आसक्त होवो. ११ दडो इत्यादि क्रियापदांचा कर्ता. १२ कल्याणाचें केवळ स्थानच अशी.

तशी प्र-कट हे[1] निजाश्रित जना सदा सांवरी ॥ ३२ ॥
दयामृत-वना अहो हरि वळा मयूराकडे ॥
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे ॥
असा अ-तिथि धार्मिक-स्तुत-पदा[2] कदा सांपडे ॥
तुझां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे ॥ ३३ ॥

अंबरीषाख्यान.

श्लोक.

स्रग्धरा. अत्युग्र ब्रह्म-शापादिकहि हरि-जना ताप नेदीच कांहीं ॥
जो कोणी देव-दास-च्छळक खळ तया रक्षिता अन्य[3] नाहीं ॥
रक्षी साधूचि येतां शरण निपटुनी त्यागितां उद्धतत्व ॥
ज्ञाते हें अंबरीष-क्षिति-पति-चरितीं पाहती शुद्ध तत्त्व ॥ १ ॥
शा. वि. दुर्वासा भगवान् करी छळ बळें हें तत्त्व दावी जनीं ॥
कीं माझीहि अशी दशा हरि-जन-द्वेषें धरा हें मनीं ॥
दैवें भार्गवतीं वि-रोध घडतां त्यांचीं धरा पावलें ॥
सं-सारांत तरा, ह्मणाल मजला खोटा ह्मणा पावलें ॥ २ ॥
पूर्वी भू-पति अंबरीष रविच्या वंशीं महात्मा असे ॥
धर्मे राज्य करी सदैव भगवद्भक्तांत भावें वसे ॥
भासे सिंहचि संगरांत गमती तच्छत्रु राजे ससे ॥
तो शांतींत नितांत शांत कमळा-कांतीच चित्तें वसे ॥ ३ ॥
राजा साधु समागमें समजला सं-सार निःसारसा ॥
सेवी श्री-पतिच्या पदा अलि जसा अत्यादरें सारसा ॥
नामाची धरि कास दास करुनी सद्भक्तिचा आसरा ॥
प्राशी निर्मल विष्णुचेंचि यश जें हांसे सुधेच्या सरा ॥ ४ ॥
ज्यांमध्यें बहु दक्षिणा सु-विधिवत् विप्रादि-सं-तर्पण ॥
प्रेमें यज्ञ करूनि सर्व करि ते श्री-विष्णुला अर्पण ॥
आंगें होऊनि सत्तपोर्हुतवहीं तो सर्वदा सर्पण ॥

---

१ नामावलि. २ धर्मशील जनांनीं स्तविलीं आहेत पदें ज्याचीं. ३ साधूंतांचून इतर. ४ भगवद्भक्तांच्या ठिकाणीं. ५ पुरवलें. ६ शांत अंतःकरणाचा. ७ अत्यंत. ८ (सत्+तपस्+हुतवह) चांगलें तप हाच अग्नि त्यांत.

स्वच्छत्वें नृप जाहला सु-मणिचा जैसा नवा दर्पण ॥ ५ ॥
तो भूतीं सम-दृष्टि साधु-भजनीं राबे सदा सांवरी ॥
आंगें दृग्विकळादिकांसि, भेर हा टाकी न दासांवरी ॥
सेवेवांचुनि आपुल्या न विषयीं याचें शरीर क्षण ॥
श्रीशें जाणुनि हें सु-दर्शन दिलें त्याचें करी रक्षण ॥ ६ ॥

स्रग्धरा. सोडीना सु-व्रतें तो जसि जल-धि-जलें तापलें याद शीतें ॥
विष्णु-प्रीत्यर्थ वर्षाऽवधि करुनि करी साधन-द्वादशीतें ॥
गेला निर्विघ्न सिद्धीप्रति नि-यम न त्या लागला शब्द, सारा ॥
कीर्ति श्री-माधवाच्या सतत परिसतां संपला अब्द सारा ॥ ७ ॥

शा. वि. गो-दानें शुभ साठि लक्ष नृ-प दे विप्रोत्तमांकारणें ॥
दे वाजी गजही जयांसि हरिच्या गावें हयें वारणें ॥
तर्पी ब्राह्मण-वृंद तृप्ति अ-तुला दावी तयां अन्न ती ॥
देवांलाहि न दे स्वयें अ-मृत तें यांतें करी सन्नती ॥ ८ ॥
स्वाद्वन्नें परमादरें करुनियां विप्रोत्तमां तर्पुनी ॥
त्यांतें कांचन दक्षिणा सु-वसनें सद्भूषणें अर्पुनी ॥
आज्ञा घेउनियां व्रतोक्त-नि-यमा रक्षावयाकारणें ॥
तो राजेंद्र करी उप-क्रम सुखें साधावया पारणें ॥ ९ ॥
तो जो केवळ सर्व कालहि तपस्येंसीं सुखें रातला ॥
ज्याच्या उग्रपणा प्रणाम अ-सकृत् कल्पानलें घातला ॥
जेणें शक्रहि शिक्षिला जइं महा संपन्मदें मातला ॥
दुर्वासा भगवंत तो अ-तिथि त्या काळीं स्वयें पातला ॥ १० ॥

पुष्पिताग्रा. मुनिस निरखितांचि होय दास ॥
प्र-मुदित जेविं मयूर तोय-दास ॥
नमुनि बसविला वरासनींच ॥
स्तवि नृप जेविं उमा-वरास नीच ॥ ११ ॥

---

१ आंधळे वगैरे व्यंग लोकांस. २ ओझें. ३ जलचर प्राणी. ४ एकादशीचा उपवास करून दुसऱ्या दिवशीं द्वादशी तिथि संपली नाहीं तों पारणा सोडावयाची ह्यास साधनद्वादशी म्हणतात. ५ दोष लागला नाहीं. ६ श्रेष्ठ. ७ इंद्राच्या. ८ ब्राह्मणांतें. ९ दुर्वास ऋषीनें, इंद्र ऐश्वर्यानें मदोन्मत्त झाला होता म्हणून, त्यास शाप दिला होता कीं तुझी संपत्ति समुद्रांत पडेल. १० पामर.

द्रु. वि. अ-मृत-सिंधु तुह्मीच विभो जनीं ॥ जरि धरा न तुह्मी चवि भोजनीं ॥
मदुदयार्थ अहो तरि जेमन ॥ प्रभु करूनि सुखी करिजे मन ॥ १२ ॥

व. ति. ऐसें हकूचि नृ-प जोडुनि हात याची ॥
ती आयके विनवणी मुनि हा तयाची ॥
स्नानार्थ जाय मग नायक तापसांचा ॥
कृष्णेसि जी नुरवि लेशहि ताप साचा ॥ १३ ॥

हरिणी. प्रथम अमृतीं कालिंदीच्या करी मति-मज्जन- ॥
स्तुते-पद मग ब्रह्म-ध्यानामृतीं अति मज्जन ॥
उठविल कसा सुप्त स्वांकीं महा अहि, साधुनीं ॥
शुचिपण दिलें तीर्थां गंगादिकांसहि साधुनी ॥ १४ ॥

पृथ्वी. उशीर बहु लागतां नृ-पति पावला आधिला ॥
ह्मणे नियत-पारणा-समय पाहिजे साधिला ॥
तपोव्रत-जप-क्रतु-प्र-मुख-धर्महीं साधुनी ॥
मनेंहि न वि-लंघिली अ-तिथि-सत्क्रिया साधुनीं ॥ १५ ॥

द्रु. वि. परम संकट तें मन घाबरें ॥ करि ह्मणोनि तया अनघा बरें ॥
श्रुति-मत द्विज सांगति वारितें ॥ पिउनि हो अब हें स्थिर वारितें ॥ १६ ॥

मालिनी. अशन न जल-पानें होय पीतांहि पाणी ॥
अनशनहि नव्हेचि स्पष्ट हे वेद-वाणी ॥
श्रुतिस अनु-सरे जो त्यासि कोणी न दापी ॥
ह्मणुनि मुनि-मतें तो तोय राजा तदा पी ॥ १७ ॥

स्रग्धरा. तों दुर्वासा करूनि स्नपन जप बृहद्ध्यान तत्काळ आला ॥
प्याला भू-पाल पाणी त्यजुनि अ-तिथिला यास्तव क्रुद्ध झाला ॥
अत्युष्ण श्वास टाकी अहि खवळविला मांत्रिकें तेविं डोले ॥
तोले कल्पांत-रुद्रास न मग भगवान् तो असें त्यासि बोले ॥ १८ ॥

पृथ्वी. अरे कु-मति दुर्जना गुरु अ-लंध्य तें पारणें ॥
न मी गुरु अ-लंध्य हें स्व-मत ह्या जनांकारणें ॥
स्वयेंचि कळवावया प्रथम आदरें बाहिलें ॥

---

१ जेवण. २ बुद्धिमान् लोकांनीं स्तविले आहेत पाय ज्याचे असा दुर्वास ऋषि. ३ मि-ळवून. ४ नेमलेली पारण्याची वेळ. ५ वेदाला संमत गोष्ट. ६ स्नान, जप व ब्रह्मचिंतन. ७ प्रळयकाळीच्या शिवाशींही ज्याची तुलना करतां येणार नाहीं असा. ८ मला.

असें मग वि-लंघिलें नवल आजि म्यां पाहिलें ॥ १९ ॥

स्रग्धरा. हा दुर्वासा अ-लंघ्य त्रि-भुवनिं सकळां भू-सुरांमाजि राया ॥
सत्कार प्राप्त झाला बहु बहु दिवसां ब्राह्मणा साजिरा या ॥
आम्ही सेवानु-रूप त्वरितचि फळतों त्या वृथा वाद पांचा[1] ॥
देवांच्या सु-प्र-सिद्धां भजक-जन-तृषा-पूरकां पादपांचा ॥ २० ॥

प्रहर्षिणी. कर्माचा तुज परि-पाक चाखवाया ॥
आलों मी निज पुरुषार्थ दाखवाया ॥
दुर्वासा अव-गणिला तुवांचि शील- ॥
भ्रष्टा न क्षत-सु[2]-कृतायु वांचशील ॥ २१ ॥

स्रग्धरा. ऐसें बोले प्र-बद्धांजलि-नर-पतिला क्षोभ त्या तापसाचा ॥
सांगावा काय भासे निज-मणि-हरणें कोपला साप साचा ॥
दुर्वासा वज्रि-ताप[3]-प्र-द परि अनिळें वृक्षसा कांपवीला ॥
*जेणें तो कोप लज्जा जड-भय[4]-द-बळा त्या न दे कां पवीला ॥ २२ ॥

अनुष्टु० जटा तोडूनि हुंकार-सु-महा-नाद सोडिला ॥
तोडावें जेविं लीलेनें कंबलाच्या दसोडिला ॥ २३ ॥
सु-लभा भार-भूता जी त्यजिली ते जटा किती ॥
कोपी दुर्लभ कष्टेंही जोडिलें तेज टाकिती ॥ २४ ॥

शालिनी. झाली उग्रा त्या जटेचीच कृत्या[6] ॥ धांवे खाया त्या नृपा विष्णु-भृत्या ॥
तों ती दुष्टा देखिली देव-चक्रें[7] ॥ जैशी व्याळी स्वार्तिदा[8] पक्षि-शक्रें[9] ॥ २५ ॥

स्रग्धरा. ज्याचें शंभु-स्वयंभु[10]-प्रभृति-सुर यश प्रार्थिती पूत नाकीं ॥
त्या रामें ताटिका ती जशि तशि अथवा मा-धवें पूतना कीं ॥
सद्बोधानें अ-विद्या जसि तसिच महा-भीति-दा विप्र-कृत्या[11] ॥
जी उग्रा विष्णु-चक्रें त्वरित निवटिली ती तदा वि-प्र-कृत्या[12] ॥ २६ ॥

प्रहर्षिणी. ऐसा हा बहुतचि वि-प्रकार भारी ॥

---

१ पांच कल्पतरूंचा. कल्पतरु हे इच्छिलेलें फळ तत्काळ देतात हें लोकांतील म्हणणें. २ ज्याचें पुण्य व आयुष्य क्षीण झालें आहे असा तूं. ३ इंद्राला ताप देणारा. ४ जड जे पर्वत त्यांस भय देणारें आहे सामर्थ्य ज्याचें अशा. ५ मोठेपणा, प्रतिष्ठा. ६ राक्षसी. ७ सुदर्शनानें. ८ अत्यंत पीडा देणारी. ९ गरुडानें. १० शंकर, ब्रह्मदेव आदीकरून देव. ११ ब्राह्मणानें उत्पन्न केलेली कृत्या (एक अक्राळविक्राळ स्त्रीरूप व्यक्ति). १२ मोठा नाश करणारी. * ज्या कोपानें.

योजी जो हरि-जनिं विप्र कारभारी ॥
त्या चक्र त्रि-भुवन-कंप-दास दापी ॥
जें सर्वाहित-बळ-संपदा सदा पी ॥ २७ ॥

स्रग्धरा. जैसें दावानळानें प्र-खरतर बळें काननीं सापिणीचें ॥
चक्रानें भस्म सद्या करुनि उडवितां त्या महा पापिणीचें ॥
दुर्वासा भीति पावे बहुतचि सहसा गर्व त्याचा गळाला ॥
सिंह-त्रस्त-द्विपेंद्रासम मग भगवान् तो महात्मा पळाला ॥ २८ ॥
होती अत्युग्र कृत्या परि करुनि तिचा घात दावी प्र-तापा ॥
जेव्हां तें चक्र, पावे बहुत निरखितां त्या तदा विप्र तापा ॥
प्राण-त्राणार्थ धैर्य त्यजुनि मुनि पळे सत्तपः-संपदेतें ॥
वेंची व्यर्थ क्षणांत, प्रभु-जनिं रचिलें वैर तें कंप देतें ॥ २९ ॥

भु. प्र. पळे विप्र तो चक्र, पाठीस लागे ॥ भ्रमे सर्व दिग्मंडळीं फार भागे ॥
न सोडीच तें जेविं केलें स्व-कर्म ॥ भ्रमे साधु वैरें न पावेचि शर्म ॥३०॥

मालिनी. मग करुनि विचार ब्रह्म-लोकासि गेला ॥
नमुनि विधि-पदातें हस्त जोडोनि ठेला ॥
व्यसन सकळ सांगे प्राण-दानासि याची ॥
स-चकित परिसे तो प्रार्थना ती तयाची ॥ ३१ ॥

व. ति. ब्रह्मा ह्मणे भगवदिष्ट-जनीं न घाला ॥
तूं घालितासि करितासि न या अघाला ॥
देतीं तुला व्यसन-सागरिं हात पेंचे ॥
क्षिप्र स्वयें नुरवितींच महा-तपेंच ॥ ३२ ॥
विश्वांत मुख्य ह्मणतां मजला जनांहीं ॥
तें काय गा परिसितां मज लाज नाहीं ॥
ज्याच्या भयें धरितसे मणि-सानु कंप ॥
श्री-कांत तोचि विधिचा धणि सानुकंप ॥ ३३ ॥

स्रग्धरा. आह्मी ज्याचे धरीतों धरिति मनिं जसें सासवेचें सुना भें ॥
त्याच्या मूर्त-प्र-तापें सदवन-निपुणें दुष्ट-काळें सु-नाभें ॥

---

१ सकल शत्रुसैन्याच्या संपत्ति. २ भगवद्भक्तांविषयीं. ३ सुख. ४ भगवंताला प्रिय अशा लोकांवर. ५ संकट. ६ रत्नांचीं आहेत सानु (शिखरें) ज्याचीं असा मेरुपर्वत. ७ चक्रानें.

जेव्हां हा क्षोभ केला तुजवरि मज हें वाटतें फार भारी ॥
क्रुद्ध झाल्या प्रभूचें मन वळवुं शके कोण गा कारभारी ॥ ३४ ॥

शा० वि० ब्रह्म्यानें शरणागताहि मुनिला नाहीं दिला आसरा ॥
लत्ता मारिल काम-धेनु भगवद्भक्ताहिता वासरा ॥
वाटे सद्रिपुंचा न ताप हरिल श्री-शंभुचा सासरा ॥
तान्हेलाचि मरेल पावुनिहि तो जाणों सुधेच्या सरा ॥ ३५ ॥

स्रग्धरा. दुर्वासा ब्रह्म-लोकाहुनिहि परतला तापला विष्णु-चक्रें ॥
गेला मृत्युं-जयाला शरण मग जया सेविती योगि-चक्रें ॥
कैलासीं शं-कराला नमन करि ह्मणे ईश्वरा आसरा हो ॥
वांचो त्वच्चिंतनार्थ द्विज निज-भजकांमाजि हा दास राहो ॥ ३६ ॥
त्या विप्राला ह्मणे तो त्रि-पुर-हर अगा ऐक गा बा मला जे ॥
प्राणी तापार्थ कोणी स्मरति मनि न त्यां रक्षितां नाम लाजे ॥
नाशावे ताप-पाप-प्र-कर भुज दहा वाहतों याच काजा ॥
आह्मी निःशेष वांछा पुरवुनि ह्मणतों आदरें याचका जा ॥ ३७ ॥

शा० वि० रक्षावे शरणागत व्रत असें माझें असे, लक्षिलें ॥
जे काळाकुळ जीव ते सकळही तत्काळ म्यां रक्षिले ॥
मार्कंडेय-कथा तुझ्या श्रुति-पथा आली असावी क्षण ॥
ध्यान-स्तोत्र-परा जना सुखवितें माझें कृपा-वीक्षण ॥ ३८ ॥

स्रग्धरा. या ऐशा रीति नीति श्रवण करुनियां सेवितां मद्यशाला ॥
साधूंला अन्य वार्ता गमति सु-मतिच्या मोहका मद्य-शाला ॥
यासाठीं तूं तपस्वी मुनि शरण महा-संकटीं पातलासी ॥
त्राहि त्राहीश ऐसें ह्मणुनि मज नमस्कारही घातलासी ॥ ३९ ॥

स्वागता. भस्म मी करिन गा शत कोटी ॥ काळ-दंडहि किती शत-कोटी ॥
वारणाप्रति जसें हरि-चक्र ॥ स्पष्ट हें मज तसें हरि-चक्र ॥ ४० ॥

मालिनी. परि-हरिन नताचे मी स्वयें ताप सारे ॥
परि गुरु अ-जितांचें शस्त्र हें तापसा रे ॥
मज बळ न असे बा याचिया वारणासी ॥

१ साधूंच्या शत्रूचा. २ हिमालयपर्वत. ३ ताप आणि पाप ह्यांचे समुदाय. ४ मृत्यूनें व्याकुळ केलेले. ५ ध्यान आणि स्तुति ह्यांमध्यें निमग्न. ६ कृपेचें अवलोकन. ७ दारूचे पिंप. ८ रक्षण कर. ९ वज्र. १० सिंहांचा समुदाय. ११ अपराजित अशा विष्णूचें.

हरि-वध हरिच्याही होइना वारणासी ॥ ४१ ॥

अनुष्टु. करूनि काय जिंकील रविला काजवा रण ॥
करील गज-वक्त्राचें काय गा काज वारण ॥ ४२ ॥

शा. वि. आह्मी सर्वहि दास त्यास भजतों तच्छासनीं वागतों ॥
रक्षाया स्व-जनांसि शक्ति-धन त्या विश्वं-भरा मागतों ॥
अस्मत्पालन-लालनादि करितो स्नेहार्द्र तो बापसा ॥
त्याची ज्यावरि त्यावरीच करितों आह्मी दया तापसा ॥ ४३ ॥

पृथ्वी. सुतासि गुरुच्या गृहा दवडितो जसा बाप हा ॥
तसा शिव न रक्षणीं पटु जरी तरी बा पहा ॥
उपाय कथितों तुला व्यसन हें सराया, पदा ॥
सु-दर्शन-धराचिया धरिं हरील तें आपदा ॥ ४४ ॥

शिखरिणी. क्षमस्व श्री-जाने ह्मण शरण जा त्याचि हरिला ॥
उदंडांचा तेणें प्रणति करितां ताप हरिला ॥
दया पीयूषाब्धि प्रभु-वर जगज्जीवन, मनीं ॥
न ठेवी दोषांतें क्षमि-तिलक सद्भाव नमनीं ॥ ४५ ॥

स्रग्धरा. सांगे नाम क्षुधार्ता स-दय जन जसें आदरें अन्न-दाचें ॥
कीं दावी वर्त्म जैसें परम तृषित जो पांथ त्या सत्रदाचें ॥
वैद्याचें गेह रुग्णा सु-मति कथि तसें या द्विजा शंभु लावी ॥
वैकुंठाच्या पथीं कीं पुनरपि न असी बुद्धि त्याची भुलावी ॥ ४६ ॥
दुःख-घ्नी ओषधी जी असि कथि भगवल्लोक-पद्या पिनाकी ॥
श्रद्धेनें सेविती हो पिउनि अ-मृतही जीस अद्यापि नाकी ॥
पावे तीतें वरूनि द्विज, अ-मित पितां दैत्य-चक्रायु घाला ॥
नाहीं कांहींच ज्याचा भुज-भुजग तया दिव्य चक्रायुधाला ॥ ४७ ॥

अनुष्टु. पाहिला प्राशिता दैत्य-चक्रायु धरणी-तळीं ॥
भरिता रक्त-पूरें जो चक्रायुध रणीं तळीं ॥ ४८ ॥
गेला शरण वैकुंठीं हरितें पारि तें तया ॥

---

१ इंद्राच्याही. २ हत्तीचें आहे मुख ज्याला अशा गणपतीचें. ३ हे विष्णो (लक्ष्मी आहे जाया ज्याची). ४ जगदुत्पत्तिकर्ता. ५ सहनशील पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ. ६ विष्णुलोकाचा मार्ग. ७ स्वर्गलोकांत राहणारे देव. ८ येऊन पोहोंचला. ९ दैत्यांच्या समुदायाचें आयुष्य. १० परम तेजस्वी जें चक्र तें आहे आयुध ज्याचें अशा विष्णूला.

चक्र दे वक्र देवाच्या भक्तीं ह्मणुनियां भया ॥ ८९ ॥
विप्र तो क्षिप्र तोयासी मीनसा प्रभुच्या पदा ॥
कवळी जवळी प्रेमें ज्याच्या श्री मधु-पी[1] सदा ॥ ९० ॥
ह्मणे करूनि त्वद्भक्तीं अप-राध परा-भवा ॥
पावलों मज या ऐशा अ-क्षेमा[2] रक्ष मा-धवा ॥ ९१ ॥
अ-मळांकमळा[3]-केलि-भवना भव-नाशना ॥
पावना पाव नाशीं या व्यसनांस[4] सनातना ॥ ९२ ॥

शा. वि. दुष्टाही शरणागता अ-भय दे पाहे न तोटा कंवी ॥
त्वत्पादाब्ज-पराग दुर्गुण असे जो सर्व तो टाकवी ॥
तीर्थांची कुळ-देवता त्रि-भुवन-ख्याताहि गंगा सती ॥
जी धिक्कार करील काय शिवतां रथ्यांबु अंगास ती ॥ ९३ ॥

शिखरिणी. जरी साधु-द्वेष्टा द्विज सकळ-लोकीं अधम हा ॥
तरी सत्कीर्तीचा क्षय-करचि याचा वध महा ॥
क्षमा-शीला देवा वद न कवणा मोह चुकवी ॥
असें जो जाणोनि प्रभु करि कृपा तोचि सु-कवी ॥ ९४ ॥

अनुष्टु. येती शरण जे त्यांचें करिती संत रक्षण ॥
जाणते न पडों देती या व्रतीं अंतर क्षण ॥ ९५ ॥

शा. वि. वारावें निज-चक्र हें बहु मला देवा पहा भाजितें ॥
जें ब्रह्मण्य शरण्य हें यश तुझें रक्षीं प्रभो आजि तें ॥
चित्तीं आणुनि दोष रोष न धरीं विप्रास या वांचवीं ॥
भीताला अ-भय-प्र-दान करुनी सत्कीर्तिला सांचवीं ॥ ९६ ॥

शिखरिणी. जयाच्याठायींच स्थिर करुनियां संतत रती ॥
अ-सारा संसाराप्रति बहु-सुखें संत तरती ॥
मुकुंदाचे तो ते सुर-तरु-गुरूपाय नमुनी ॥
असें चक्र-त्रासें करुनि वदला काय न मुनी ॥ ९७ ॥

अनुष्टुप्. भक्ताभिमानी भगवान् वदला तेंचि आयका ॥

---

१ भ्रमरी. २ अहितकारी जो मी त्या मला. ३ शुद्ध अशी जो लक्ष्मी तिचें क्रीडास्थान अशा. ४ संकटास. ५ ज्ञाता. ६ रस्त्यांतलें पाणी. ७ ब्राह्मणाविषयीं दयाळु. ८ शरण आलेल्याचें रक्षण करणारें. ९ कल्पवृक्षाचे गुरु असे पाय.

करूनि नमन प्रेमें त्याचि लोकैक-नायका[1] ॥ ५८ ॥

स्रग्धरा. मी भक्ताधीन भक्त प्रिय मज न तसें आवडे अन्य, काय ॥
श्री, जेथें स्नान वाटे तेदधिक[2] मजला आपुला धन्य काय ॥
माझी सेवाच्चि मोक्षाहुनिहि बहु-मता ज्यांसि जे अंतराय ॥
ध्यानीं होऊं न देती क्षणहि बहु मला मान्य ते संत-राय ॥५९॥

मालिनी. त्यजुनि धन-सुत-स्त्री-देह-गेहादि काम ॥
स्मरति मजचि गाती नित्य माझेंचि नाम ॥
भजति भजन-कामें जे मला त्यांसमान ॥
प्रिय इतर न, देऊं मी न कां त्यांस मान ॥ ६० ॥

शा. वि. भक्तीनें वश सत्पतीस करिती साध्वी, मला मज्जन ॥
प्रेमांभो-निधि संत त्यांत करितों मी मीनसा मज्जन ॥
त्यांला मचि मलाहि तेच रुचले ते हंस मी मानस ॥
श्री त्यांहींच मला मदीय-भजनें त्यांचें सुखी मानस ॥ ६१ ॥

अनुष्टु. सर्व-स्व मी सज्जनांचें माझें सर्व-स्व सज्जन ॥
पावेन मी न पावेल कष्टीं मज्जन मज्जन ॥ ६२ ॥
सु-दासीं न उदासीन प्राकृत-प्रभुही[3] मनीं ॥
कसा दास प्रसादास माझा पात्र नव्हे जनीं ॥ ६३ ॥

शा. वि. लोकीं नि-स्पृह मी सदा अ-जित मी चित्तीं उदासीन मी ॥
स्वाधीन प्रभु हें खरेंचि परि यीं[4] भावें सु-दासीं नमी ॥
बापा प्रेमळ-सज्जनाशय-महा-गंभीर आवर्त[5] तो ॥
जैसें वर्तवितो तसेंचि पडला त्यामाजि हा[6] वर्ततो ॥ ६४ ॥

स्रग्धरा. साधूंचा त्याग अर्ध-क्षणहि न करवे आमुचे देव संत ॥
श्री दे सत्संग आम्हां जसि करुनि कृपा कानना दे वसंत ॥
संतांसी वक्र जो तो खल मल-जल[7]-धी पावतो आपदेतें ॥
त्याला त्याचेंचि पाप प्रळय-शत-शत[8] ब्राह्मणा ताप देतें ॥ ६५

---

१ लोकैक-नायका. एक नायक ह्म० मुख्य नायक जो विष्णु त्याला. २ लक्ष्मीहून अधिक. ३ लौकिकांतले प्रभु ह्म० राजे वगैरे. ४ मी ह्या उत्तम भक्ताला प्रेमानें नमून आहें. ५ प्रेमळ असें जें सज्जनांचें अंतःकरण हाच मोठा खोल भोंवरा. ६ मी. ७ दोषांचा समुद्र. हें खलाचें विशेषण. ८ प्रळयांच्या शताचें शत ह्म० शेंकडों प्रळयपर्यंत.

घनाक्षरी. ते न जाणती मदन्य ॥ मीही न जाणे तदन्य ॥
वर्णू किती तैसे धन्य ॥ तेचि एक पाहिले ॥
त्यांच्या गुणा नसे अंत ॥ भक्ति-ज्ञान-भाग्यवंत ॥
दया-क्षमा-निधी संत ॥ माझ्या मनीं राहिले ॥ ६६ ॥
मीही नव्हे त्यांचें मोल ॥ संत-सिंधु बहु खोल ॥
त्यांहीं निंदकाचे बोल ॥ तैसे म्यां न साहिले ॥
साधु बाप साधु माय ॥ साधु मंदरांचे राय ॥
साधूंचे पवित्र पाय ॥ आह्मीं माथां वाहिले ॥ ६७ ॥

पृथ्वी. तुला वि-कळ पाहतां मम मन श्रमें घाबरे ॥
गमेल निज-चातक-व्यसन काय मेघा बरें ॥
उपाय कथितों करीं नमन त्याचि संता, पहा ॥
चमत्कृति, हरील तो नृपचि सर्व सं-ताप हा ॥ ६८ ॥

पुष्पिताग्रा. हरि-जनचि खरे सखे दरा हे ॥
तुरविति यां नमितां न खेद राहे ॥
न निववितिः जरी पदीं नमीना ॥
खळ ह्मणुनि त्यजिती नदी न मीना ॥ ६९ ॥

हरिणी. चरण धरिले ज्यांहीं ते तों कधींहि न तापले ॥
कळकळविले सत्पादांनीं न आ-श्रित आपले ॥
अमृतहि पितां न स्वास्थ्याला वरील गेदी क्षण ॥
त्रुटि न भरतां नाशी सारेहि ताप सदीक्षण ॥ ७० ॥

शा. वि. त्वां केला अभि-चार साधु पुरुषीं जो तो तुला बाधला ॥
कोणालाहि निजेष्ट-लाभ न सदुच्छेदोद्यमें साधला ॥
पाषाण स्व-शिरीं पडेचि गगनीं मित्रासि जो हाणिला ॥
कीं पाय ज्वलनीं जळेचि हृदयीं हा भाव कां नाणिला ॥ ७१ ॥

अनुष्टु. साधूच्या लंघनीं होतो नीचाचा घात रोकडा ॥
बोकडा मारक नव्हे मेरूचा काय हो कडा ॥ ७२ ॥

स्रग्धरा. होतोचि प्राप्त मृत्यु स्व-भुज-बळ-मदें लंघितां अर्णवातें ॥
पावे गर्वें उडे तो पतन उडविलें ज्या परी पर्ण वातें ॥

१ कल्पवृक्षांचे. २ रोगी. ३ दुसऱ्याचा घात व्हावा म्हणून केलेला जारणमारणादि दोष. ४ सज्जनांच्या नाशाच्या उद्योगानें. ५ सूर्याला.

ज्या दुष्टें सज्जनाचा अ-करुण-हृदयें चिंतिला घात, लागा ॥
पाठी[1] त्या खो न साधू ह्मणति परि अघीं तो मुखीं घातला गा ॥७३॥

अनुष्टु. विद्या तपस्या ज्या यांहीं भले ते विप्र तारिले ॥
खोटे सुधा-मोहिनींहीं[2] दैत्य तेविं प्र-तारिले ॥ ७४ ॥

शा. वि. दुर्वासा मुनि हो, मदुक्ति स-रसा साक्षात् सुधेच्या नद्या ॥
सेवा लेशाहि पाप ताप न उरो देवा तुह्मी मान द्या ॥
प्रार्था त्या नृप-सत्तमासि चुकलों रक्षीं ह्मणा जा जगा ॥
तो रक्षीलचि साधु लक्षिति निजापत्यापरी ह्या जगा ॥ ७५ ॥

पृथ्वी. असें प्रभु वदे न दे अ-भय, अंबरीषाकडे ॥
मुनि त्वरित जाय त्या नृ-पतिच्याचि पायीं पडे ॥
द्वि-जें स्व-पद वंदितां सु-मति भूप तो लाजला ॥
तयाहुनि तदद्भुत[3]-व्यसन-पावकें भाजला ॥ ७६ ॥

व. ति. पाहोनि ताप बहुतांपरि तापसाचा ॥
पावे तयापरिस तो परि-ताप साचा ॥
दे चक्र[4] ताप पळमात्र तपोनिधीतें ॥
ज्याच्या तसा सु-कठिना न तपोनि धीतें ॥ ७७ ॥

द्रु. वि. वरि दिसे मृदु मौक्तिक पोवळें ॥ परि न लेश तदंतर कोवळें ॥
न तुळवे विधु अंकित तो मळें ॥ स-रस साधु-मनें शुचि कोमळें॥७८॥

स्रग्धरा. मित्राप्तां[5] म्लानि देतो जरि अमृत-रसालागिं हा चांद वीतो ॥
साधू तैसा कसा, जो सुखवुनि सकळ प्राणियां नांदवीतो ॥
साधूंच्या दर्शनानें अ-शिव तिथि अशी सर्वथा आढळेना ॥
साधूंचें तेज रात्रि-दिव समचि न तें सोडुनी त्यां ढळेना ॥ ७९ ॥
राजा पाहोनि चक्रें करुनि अति-शयें ब्राह्मणा तापल्याला ॥
सर्वांगीं तप्त झाला उतरुनि मुनिचा काय तो ताप त्याला ॥
वैकुंठास्त्रासि जोडी कर बहु विनवी, कोपतां फार भारी ॥

१ त्या पाठी लागा (आणि) खो (असें) साधू (अघास) न म्हणतो. परि गा तो अघीं (पातकांनीं) मुखीं घातला असा अन्वय. २ अमृत आणि मोहिनी ह्यांनीं. ३ त्या दुर्वासाला जें अद्भुत संकट तोच अग्नि त्यानें. ४ चक्र तपोनिधीतें (दुर्वासाला) पळमात्र जसा ताप दे तसा तपोनि ज्याच्या सुकठिना धीतें (मनाला) न (झाला नाहीं) असा अन्वय. ५ मित्र ह्म० सूर्य त्याचे आप्त जीं कमळें त्यांस; पक्षीं मित्र आणि आप्त (सुहृत्संबंधी) ह्यांस.

दासीं स्वामी तयाला स्व-पदर पसरी हा जसा कारभारी ॥ ८० ॥

शा. वि. चक्रा तूं भगवत्प्र-ताप स-सुरा शक्रा तुवां रक्षिलें ॥
नक्राचेपरि भक्त-पीडन-परा वक्रा जना भक्षिलें ॥
पीडा लेश नसोचि या श्रुति-शुकी-नीडा मुनीला पहा ॥
व्रीडा-कारक विप्र-गंजन तुज क्रीडारि-दर्पाप-हा ॥ ८१ ॥
तूं गो-ब्राह्मण-धर्म-पाळक जगन्नाथ-प्रिय ख्यात कीं ॥
हें काय द्वि-ज-वर्य-पीडन बरें दुष्कीर्ति या पातकीं ॥
हो अन्वर्थ सु-दर्शना मुनि-वरीं दासीं दया दाखवीं ॥
अत्यच्छ स्व-यशः-सुधा-रस रस-ज्ञात्या जना चाखवीं ॥ ८२ ॥

पृथ्वी. कुळोचित तप-क्रतु-व्रत-जप द्विजोपासना ॥
असेल घडली मनीं जरि असेल सद्वासना ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयाळो भया ॥ ८३ ॥
बुभुक्षित जना जसें रुचि-करेष्ट जें अन्न तें ॥
असेल जरि अर्पिलें स-बहु-मान म्यां सन्नतें ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयाळो भया ॥ ८४ ॥
कुळांत कुळ-देवता जरि नसेल विप्राधिका ॥
असेल गुरु-सत्क्रिया घडलि शुद्धिची साधिका ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयाळो भया ॥ ८५ ॥
असेल जरि ईश्वर स्थिर-चरीं बरा पाहिला ॥
नसेल अणुमात्रहि क्षणहि भेद म्यां साहिला ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयाळो भया ॥ ८६ ॥

व० ति० गो-विप्र-दीन-शरणागत-याचकां मी ॥
झालों असेन वश तत्पर याच कामीं ॥

---

१ देवांसहवर्तमान. २ श्रुति (वेद) हीच शुकी (पोपटीण) तिचें नीड ह्मणजे घरटेंच; म्ह० वेदांचें स्थान अशा दुर्वासऋषीला. ३ ब्राह्मणाला गांजणें. ४ क्रीडेनें शत्रूचा गर्व हरण करणाऱ्या. ५ फार स्वच्छ.

तैसाचि लुब्ध जरि सत्परि-शीलनातें ॥
तूं दीन-बांधव खरें करिशील नातें ॥ ८७ ॥
स्रग्धरा. रक्षाया ब्राह्मणातें सु-कृत सकळही अर्पितां भूप-शक्रें ॥
पावोनी क्षिप्र शांतीप्रति अ-भय दिलें त्या द्विजा विष्णु-चक्रें ॥
जें क्षीरांभोधि-फेनामृत-शुचि दिधलें अंबरीषा नृपातें ॥
श्रोत्या वक्त्या जनाही सु-यश निववितें दावुनी सत्कृपा तें ॥ ८८ ॥
शिखरिणी. छळी अ-न्यायेंचि प्रणति करितांही तदपि त्या ॥
भजे विप्रा जैसा सुत धरुनि माथां पद पित्या ॥
पडे स्पर्शीं भेदास्तव जरि बळानें घण, मणी ॥
करी स्वर्ण स्पर्शे किमपि न महात्मा घणमणी ॥ ८९ ॥
मंदाक्रांता. श्री-रामाचा सु-गुण निववी जेविं गातां शिवाला ॥
श्री-दुर्वासा मुनि बहु तसा साधु-संगें निवाला ॥
भेटे भूपाप्रति अति-शयें तो करी प्रेम हर्षे ॥
पाद-प्र-क्षालन नृप ह्मणे तैं करूं दे महर्षे ॥ ९० ॥
शा. वि. त्या भूपासि ह्मणे मुनीश्वर सुधा सेवूनि कां जीभली ॥
ज्ञात्याची रसिकीं ह्मणेल पुसतां गोडीस कांजी भली ॥
साधूंची तसि कीर्ति तत्सम दुजी नाहींच जीवां चवी ॥
श्रोत्रीं दावुनि, दुःसहीं भव-दवीं दग्धांसि जी वांचवी ॥ ९१ ॥
लोकीं संत तुह्मीच धन्य तुमचें न स्तोत्र हें सत्य या ॥
विप्राच्या तुमचा अ-गाध महिमा आला नृपा प्रत्यया ॥
एकीं साधु-जनींच शांति करुणा मैत्री क्षमा सन्मती ॥
मुक्तांचे इतरत्र राशि न जसे रत्नाकरीं जन्मती ॥ ९२ ॥
स्रग्धरा. साधूवांचूनि अन्य त्रि-भुवनिं भुज-गा घातका जीव-दाना ॥
कोणी देईल काय क्षण तरि पुसतों सत्य कां जी वदाना ॥
देऊनी प्राण-दान छळक मुखविला धन्य बापा, मराया ॥
होता योग्य स्व-पापें तरिहि जिवविलें त्वांचि बा पामरा या ॥ ९३ ॥
शा. वि. लागों देति विधीश-विष्णु करितां नम्रीं न भद्र क्षण ॥
त्यांचें त्यां पद वंदिलें परि तिहीं केलें न मद्रक्षण ॥

१ साधूंचा सहवास. २ क्षीरसागराचें फेंसाळलेलें पाणी त्यासारखें पांढरें–हें सुयश ह्याचें विशेषण. ३ परिसावर. ४ स्पर्शमणि. ५ मागेंपुढें पाहत नाहीं. ६ मोत्यांचे.

साधो त्वां शरणागता मज महा-तापातुरा रक्षिलें ॥
नाहीं मत्कृत-पाप बा पर-हितोद्युक्ता तुवां लक्षिलें ॥ ९४ ॥
तूं ब्रह्मण्य शरण्य तूं स-दय तूं, सत्कीर्तिचा चांदवा ॥
लोकीं साधु तुह्मी असाचि उभवा प्राणी सुखें नांदवा ॥
आयुर्वृद्धि असो वसो मनिं सदा भूतानुकंपा दिलें ॥
मातें तें इतरांहि द्या यश भलें जन्मोनि सं-पादिलें ॥ ९५ ॥
शालिनी. ऐशी आशीर्वाद-पीयूष-वृष्टी ॥ केली विप्रें त्या नृपीं प्रेम-दृष्टी ॥
राजा लाजे, शंभुला जेविं नंदी ॥ वारंवार श्री-मुनींद्रासि वंदी ॥ ९६ ॥
शा. वि. राजा त्या मुनिला ह्मणे मज जडा देतां तुह्मी थोरवी ॥
पादें आपुलिया जसा विधुसि कीं रत्नासि देतो रवी ॥
केला हा निज-दास वासव-नुता[1] सत्कीर्तिला भाजन ॥
स्वामी युष्मदुपासनेच्छु कवणा पावे न लाभा जन ॥ ९७ ॥
पृथ्वी. तुह्मी प्रभु जगद्गुरु स्व-पद-दास-मंदार हा ॥
जन स्तविल काय या श्रुति ह्मणेल मंदा रहा ॥
ह्मणोनि तुमचा मला सु-महिमा न वाखाणवे ॥
प्र-कूप-खनका[2] कसा जल-निधी नवा खाणवे ॥ ९८ ॥
शा. वि. केला प्रार्थुनि तृप्त तो मुनि नृपें अत्यादरें जे मनीं ॥
होते सिद्ध पदार्थ विप्र-पतिच्या आले मुखीं जेमनीं ॥
आज्ञा दे गुरु-राज त्या नृ-पतिला जेवावया तो मग ॥
ब्रह्मयाच्या सदनासि जाय भगवान् भास्वान् जसा व्योम-ग ॥ ९९ ॥
वर्षानंतर तापसेश्वर पुन्हा येतां गृहा पाहिला ॥
तावत्काल उपोषित प्रभु[3]-जल प्राशूनियां राहिला ॥
आज्ञा घेउनि जेविला मग सुहृद्वर्गासवें तो भला ॥
ऐसा संनत[4] अंबरीष सु-यशें लोक-त्रयीं शोभला ॥ १०० ॥
आर्या (गीति) हा ग्रंथ भक्त-भूषण कंठीं जे साधु यासि धरितील ॥
ते आत्म-दर्शनीं अति स-स्पृह निः-स्पृह-जनासि करितील ॥ १०१ ॥

---

१ इंद्रानें स्तुत्य अशी जी सत्कीर्ति तिला. २ मोठी विहीर खणणारास. ३ देवाचें तीर्थ. ४ साधूंविषयीं नम्र.

सुदाम-चरित्रांतील पृथुकोपाख्यान.

कृष्णाचा सखा सुदामा नांवाचा अति दरिद्री ब्राह्मण त्याच्या भेटीकरितां द्वारकेस गेला. तेव्हां त्यानें आपल्या अतिशय गरिबीमुळें नुसते पोहे त्यास नजर करण्यासाठीं नेले होते, तरी भक्तांविषयीं अत्यंत प्रेमळ जो श्रीकृष्ण त्यानें त्या पोह्यांचा मोठ्या आदरानें स्वीकार केला, व त्याबद्दल सुदाम्याला सोन्याची नगरी दिली. असें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे. ह्मणून ह्यास 'पृथुकोपाख्यान' हें नांव दिलें आहे.

साक्या.

गावीं संत-चरित्रें हो तारक मधुर पवित्रें हो ॥ ध्रु० ॥
हरिचा सखा सुदामा ब्राह्मण निःस्पृह आत्म-ज्ञानी ॥
होता गृहीं यदृच्छा[1]-लाभें परम सुखातें मानी ॥ १ ॥
त्या विप्राची भार्या आर्या मलिना कृशा कु-चैला ॥
पति-पद[2]-भजनें सर्षप मानी भव-दुःखाभिध[3]-शैला ॥ २ ॥
ते एकदा पतीच्या पाशीं बहु भीत भीत गेली ॥
अवाङ्मुखी कंपित-तनु साध्वी कर जोडुनियां ठेली ॥ ३ ॥
भय-गद्गद[4]-कंठी ते साध्वी ह्मणे पतीतें स्वामी ॥
श्री-पति तो स्व-सखा हें कथितां नित्य तुह्मी निज-धामीं ॥ ४ ॥
भेटाया त्या दीन-बंधुला द्वारावतिला जावें ॥
गातां ध्यातां परि सखयातें नेत्रें अव-लोकावें ॥ ५ ॥
भजकाला आत्माही देतो ऐसा उदार तो कीं ॥
दीन-जनाचा कल्प-वृक्ष ही कीर्ति तयाची लोकीं ॥ ६ ॥
मोक्षहि देतो तेथें देणें अर्थ काम हें काय ॥
यास्तव जाउनि पहा कुटुंब-त्राणार्थे यदु-राय ॥ ७ ॥
देइल कांहीं दयाळु तो प्रभु रक्षाया हीं बाळें ॥
तुह्माला स्व-सख्याचें दर्शन घडेल बहुता काळें ॥ ८ ॥
ऐसें स्त्रीचें प्रिय हित भाषण ऐकुनि मुनी सुखावे ॥
आलें मनांत कीं जाउनियां प्रभुचे पाय पहावे ॥ ९ ॥

---

१ आपोआप जें मिळेल तेणेंकरून. २ नवऱ्याच्या पायाच्या सेवेनें. ३ भव+दुःख+अभिधा+शैल=संसारसंबंधीं दुःख हेंच आहे अभिधा म्ह० नांव ज्याला असा शैल ह्म० पर्वत त्याला. ४ भयानें दाटला आहे कंठ जीचा.

स्त्रीस ह्मणे आनंदें तो द्विज जातों सखा पहाया ॥
तच्चरणावरि निज तनु मनही पुष्पांजळी वहाया ॥ १० ॥
आहे कांहीं गृहीं उपायन दे हो स-त्वर आणीं ॥
रिक्त-पाणिनें न वि-लोकावा गुरु ऐशी स्मृति-वाणी ॥ ११ ॥
ऐसें परिसुनि भिक्षा मागुनि चार मुष्टि पृथुकांशी ॥
आणुनि बांधुनि चैल-खंडीं अर्पी निज-कांताशी ॥ १२ ॥
घेउनि मुनि तो उपायनाला बहु हर्षेंचि निघाला ॥
भेटेल कसा प्रभु हें स्व-मनीं चिंतित जाता झाला ॥ १३ ॥
हरिला हृदयीं चिंतित जातां मार्ग जाहला थोडा ॥
बहुधा केला हरि-सं-दर्शन-कामें प्रेमों घोडा ॥ १४ ॥
अमरावती-समाना द्वारावती परी कनकाची ॥
विलोकिली दिव्य राज-धानी विश्वाच्या जनकाची ॥ १५ ॥
काय तिची वर्णावी शोभा सत्यवती जिस लाजे ॥
मी धन्य ह्मणुनि जीच्या योगें रत्नाकर बहु गाजे ॥ १६ ॥
जेथिल लोक वि-शोक स्व-सुखें तुच्छ मानिती स्वर्गा ॥
लाजति सुर-वर योगी ज्ञानी नागरिकांच्या वर्गा ॥ १७ ॥
त्या नगरींत मुनी तो गेला जैसा वैकुंठातें ॥
ब्रह्मण्य-देवें-पुरींत नाहीं नि-रोध पळ विप्रातें ॥ १८ ॥
एकापरीस एक सु-रम्यें यादव-गृहें अ-पारें ॥
विप्रावांचुनि जेथें न शिरे आज्ञा नसतां वारें ॥ १९ ॥
त्यांतहि सोळा सहस्र आणिक अष्टोत्तर शत गेहें ॥
स्त्री-सुत-युक्तें केलीं शोभित हरिनें अनेक-देहें ॥ २० ॥
त्यांतुनि एका गृहांगणीं तो गेला ब्राह्मण दीन ॥
सुख पावला स्व-चित्तीं जैसा ब्रह्मानंदीं लीन ॥ २१ ॥
श्री-रुक्मिणिच्या पलंगिं तेव्हां होता जगन्निवास ॥
तेथें कळलें कीं भेटाया आलासे निज-दास ॥ २२ ॥
झडकरि उठला दयाळु माधव वस्त्रादिक नावरितां ॥

१ रिकाम्या हातांच्या मनुष्यानें. २ फडक्यांत. ३ कृष्णाला पाहण्याची अत्यंत आवड आहे ज्याला अशा सुदाम्यानें. ४ प्रेम (पु०). ५ ब्राह्मणांविषयीं दयाळु जो देव ह० कृष्ण, त्याच्या पुरांत. ६ विश्वाचा आधार कृष्ण.

धांवत आला पुढें रमेला सांडुनि दासाकरितां ॥ २३ ॥
ये ये बंधो ऐसें सद्गद बोलत धांवत आला ॥
कडकडुनी भुज-युग्में[1] स्व-सखा हृदयीं धरिता झाला ॥ २४ ॥
मित्रांग-स्पर्शानें झाला सुखी दयेचा सिंधू ॥
लोचन-पद्मांपासुनि[2] गळती प्रेमाश्रूचे बिंदू ॥ २५ ॥
धरुनि स्व-सखा करीं हरीनें पर्यंकीं बसवीला ॥
सात्विक-भावें[3] भक्ति-प्रेमा देवें बहु दाखविला ॥ २६ ॥
जळ घाली रुक्मिणी पदांवरि मणि-कनकाच्या पात्रें[4] ॥
प्र-क्षालन केलें श्री-नाथें सुख-रोमांचित-गात्रें ॥ २७ ॥
शंभु-शिरीं ज्याचें चरणोदक, वेद जयाचे बंदी ॥
तो तीर्थ-रूप तीर्थांचाही मुनि-पादोदक वंदी ॥ २८ ॥
गंधालेपें[5] धूपें दीपें पुष्पें गुरू-समान ॥
ब्रह्मण्य देव मुनितें पूजी वाढवुनी बहु मान ॥ २९ ॥
व्यजन चामरें घेउनि हातीं शैब्या[6] घाली वारा ॥
तें परिसुनियां आला तेथें अंतःपुर[7]-जन सारा ॥ ३० ॥
हरि-स्त्रिया त्या ह्मणति अगाई कोण विप्र हा आला ॥
जगद्गुरूसहि बलापरिस हो पूज्य कसा हा झाला ॥ ३१ ॥
कृष्ण सख्यातें करीं धरुनियां सांगे गोष्टी गोडा ॥
त्यांशीं सर्व रसाधिक परि तें अमृत न पावे जोडा ॥ ३२ ॥
देव ह्मणे मी बंधो गुरुची[8] आलों घेउनि आज्ञा ॥
सं-पादिला तदुत्तर[9] पाणि-ग्रहण[10]-विधी कीं प्राज्ञा ॥ ३३ ॥
बहुधा गृहीं उदासीन तुझें मन धन-वांछा कांहीं ॥
नाहीं, हें मज पूर्वींपासुनि अव-गत आहे पाहीं ॥ ३४ ॥
परि लोक-संग्रहा[11]स्तव मीही करितों गृह-स्थ-धर्म ॥
योगचि[12] हा फळ-वांछा टाकुनि सर्व करावें कर्म ॥ ३५ ॥

---

१ दोन्ही हातांनीं. २ कमळासारख्या नेत्रांतून. ३ रोमांचादिक जे ८ प्रकारचे सात्विक भाव आहेत त्यांनीं. ४ रत्नजडित सोन्याच्या भांड्यानें. ५ गंधाच्या उटीनें. ६ रुक्मिणी. ७ जनानखान्यांतील जन ह्म० स्त्रिया. ८ कृष्णाचा जो गुरु सांदीपनि त्याची. ९ त्यानंतर. १० विवाह. ११ लोकांची स्वधर्माविषयीं प्रवृत्ति व्हावी ह्या उद्देशानें. १२ ईश्वरप्राप्तीचें साधन-मोक्षसाधन.

गुरु-कुळें-वास तुला स्मरतो कीं जेणें तरतो मूढ ॥
त्वरितचि होतो अ-क्षय-सुख-द-स्वात्म- पदीं आ-रूढ ॥ ३६ ॥
सांदीपनि-गुरुच्या पत्नीनें काष्ठें आणायासी ॥
पाठविलें विपिनाला स्मरतें तें माझ्या हृदयासी ॥ ३७ ॥
गेलों आपण वनासि तेंव्हां झाली अ-काल-वृष्टी ॥
कल्प क्षयचि निशा-काळीं तो झाला गोचर दृष्टी ॥ ३८ ॥
प्रातःकाळीं श्री-गुरु आला आम्हां शोधायाला ॥
श्रांत शिष्य देखतां स्व-हृदयीं फार दयाकुळ झाला ॥ ३९ ॥
धरुनि पोटिशीं आशीर्वादें गौरविलें बहु सकळां ॥
दिल्या चतुर्दश विद्या हृद्या शुद्ध चतुःषष्टि कला ॥ ४० ॥
हें सारें मजला आठवतें स्मरतें तुज कीं नाहीं ॥
गुरु-प्रसादें शिष्य-जनांला नसे उणें सुख कांहीं ॥ ४१ ॥
हें ऐकुनियां तो श्री-दामा ह्मणे प्रभो सर्व-ज्ञा ॥
लोक-विडंबन सारें केलें वदतों करुनि अव-ज्ञा ॥ ४२ ॥
आह्मांला तारायाकरितां गुरु-कुळ-नि-वास केला ॥
तुझ्या प्रसादें या दासाचा सारा सं-शय गेला ॥ ४३ ॥
वेदमया कल्याणाऽऽधारा जगद्गुरो तुज कवणें ॥
सर्व-ज्ञाला अ-ज्ञ-मनुष्यें काय ज्ञान शिकवणें ॥ ४४ ॥
देव ह्मणे सखया मज द्याया काय उपायन आजी ॥
आणिलें असेल देउनियां तें वांछा पुरवीं माजी ॥ ४५ ॥
भक्तें प्रेमें अणुही दिधलें तें मज पुष्कळ होतें ॥
बहुहि अ-भक्तें समर्पिलें परि अल्पचि भासे हो तें ॥ ४६ ॥
पत्र, पुष्प, फल, जळ, जें मजला भक्त आदरें अर्पी ॥
तें विश्वात्म्याला मज बंधो सुधा-रसाहुनि तर्पी ॥ ४७ ॥
हें परिशिलें परंतु स्व-मनीं मुष्टि-चतुष्टय पोहे ॥
द्यावे प्रभुला हा धीर तरी त्या विप्राला नोहे ॥ ४८ ॥

१ गुरूच्या घरीं राहून त्याची सेवा करणें. २ अविनाशि अशा प्रकारचें सुख देणारें स्वात्मपद म्ह० मुक्ति तीवर. ३ ह्या नांवाचा कृष्णाचा गुरु त्याच्या. ४ लोकांसारखें वागणें. ५ भीड-मुर्वत न धरितां. ६ अज्ञान-द्वैतभ्रांति. ७ ज्ञानस्वरूपा. ८ चार मुठी.

सं-कोचला अधोमुख बसला विप्र न बोले कांहीं ॥
बुडतचि होता मुनि तो केवळ लज्जा-नदी-प्रवाहीं ॥ ४९ ॥
सखा कृतार्थ कराया निद्या चिंध्या आपण पाहे ॥
पृथुकें-मोटली[1] सांपडतां प्रभु बहु-हर्षाला लाहे ॥ ५० ॥
सोडुनि गांठी पृथुक-मुष्टि तो वदनीं घालुनि भक्षी ॥
तों तों लाजे विप्र प्रभुच्या मुख-पद्मासि न लक्षी ॥ ५१ ॥
भूतात्म्याला मजला तर्पिति[2] पोहे हे बहु फार ॥
याहुनि न रुचे भुवनीं बंधो अन्य उपायन[3]-सार ॥ ५२ ॥
ऐसें स्तवुनि उपायन दुसरी मुष्टि श्री-पति उचली ॥
तों रुक्मिणी धरी कर धांवुनि ह्मणे मला हे रुचली ॥ ५३ ॥
द्यावा प्रसाद हा सर्वांला भक्षूं वाडेंकोडें ॥
सेवन करितां तुह्मांला तों हें ब्रह्मांडहि थोडें ॥ ५४ ॥
इह-पर[4] भवज्जनाला[5] येणें सर्वहि समृद्धि झाली ॥
पुरे मुष्टि-पृथुकांचें भक्षण ब्रह्मांडावलि धाली ॥ ५५ ॥
पोहे नेले हिरोनि भगवत्-पर-पद्म-जा-सतीनें[6] ॥
प्रार्थुनि रिझवुनि हंसवुनि रमवुनि निज-पतिला सु-मतीनें ॥ ५६ ॥
षड्रस[7]-युक्तें चतुर्विधान्नें[8] भोजन झालें रातीं ॥
ब्रह्माद्यलभ्य[9]-पंक्ति लाधली दैवें विप्र-वरा ती ॥ ५७ ॥
निज-पल्यंकीं[10] मृदु-शयनावरि विप्राला यदु-राय ॥
निजवुनि परमादरें हळूहळु करें चुरी मग पाय ॥ ५८ ॥
स्वर्ग-सुखाहुनि बहु सौख्याला विप्र पावला रातीं ॥
प्रातःकाळीं उठतां आ-ज्ञा मग दे कंसाऽरी[11] ती ॥ ५९ ॥
पावित[12] गेला दूर जगत्पति कंठ दाटला भारी ॥
मित्र-वि-योगें प्रभुच्या वाहे नेत्रांपासुनि वारी ॥ ६० ॥

---

१ पोह्यांची गांठोडी. २ तृप्त करितात. ३ उत्तम नजराणा. ४ ह्या लोकीं व परलोकीं. ५ तुमच्या भक्तांस. ६ भगवत्सेवेविषयीं तत्पर जी पद्मजा म्ह० लक्ष्मी तद्रूप जी सती म्ह० पतिव्रता रुक्मिणी तिनें. ७ गोड, आंबट, तिखट, खारट, तुरट, कडू; असे सहा रस. ८ खाद्य, पेय, लेह्य व चोष्य अशीं चार प्रकारचीं अन्नें. ९ ब्रह्मादिक देवांसही मिळण्यास कठीण. १० आपल्या पलंगावर. ११ कंसाचा अराति म्ह० शत्रु कृष्ण १२ पोंचवीत.

माझें स्मरण असों दे ऐसें ह्मणे स-गद्गद-कंठ ॥
आलिंगुनि वंदुनि विप्राला परते मग वैकुंठ[1] ॥ ६१ ॥
ब्राह्मण देव-वि-योगें व्याकुळ होउनि सावध झाला ॥
भगवद्दर्शन-लाभ घेउनी स्वांतीं पुष्कळ धाला ॥ ६२ ॥
मनीं ह्मणे द्वि-ज मजला कांहीं कृष्णें न दिलें वित्त ॥
मी मागावें तेंहि विसरलों स्व-मुखें, भुललें चित्त ॥ ६३ ॥
स्त्री परि हांसिल घरा जातां यासि करावें काय ॥
हांसो सुखें परंतु वदान्य-श्रेष्ठ खरा यदु-राय ॥ ६४ ॥
दरिद्र मी वित्ताच्या लाभें होइन मत्त उदंड ॥
आर्तांचेपरि मग न घडेल प्रभुचें स्मरण अ-खंड ॥ ६५ ॥
यास्तव करुणा-निधिनें दुर्लभ दर्शन देउनि मातें ॥
धन न दिलें हें बरवें केलें दीन-जनाच्या तातें ॥ ६६ ॥
असें मनीं चिंतित निज-मार्गें आला स्व-गृहापाशीं ॥
तों त्याच्या दृष्टीला पडला सहसा तेजोराशी ॥ ६७ ॥
ह्मणे काय हें कैसें झालें गृह जें माझें होतें ॥
तेथें कैशी स्वर्ण-पुरी[2] ही काय जाहलें हो तें ॥ ६८ ॥
वि-स्मित होउनि पाहे तो मुनि नानोपवनें[3] रम्यें ॥
कनक-पुरीच्यामध्यें सदनें रत्नाचीं अनुपम्यें[4] ॥ ६९ ॥
नर-नारी-जन देव-समान स्वालंकृत[5] अति गेहीं ॥
रत्न-भूषणें वस्त्रें रवि-सम दीप्ति जयाच्या देहीं ॥ ७० ॥
आला स्वामी ह्मणुनि पुढें मग नागरीक जन धांवे ॥
वाजत गाजत गृहासि आणिति मुनिला पूजुनि भावें ॥ ७१ ॥
देवांगना तशी शुभ-गात्री विप्राची स्त्री गेहीं ॥
पति आला हें परिसुनि झाली सुख-रोमांचित देहीं ॥ ७२ ॥
देव-स्त्री-सम दासी-शत[6]-युत आली धांवुनि दारा ॥
पतिस विलोकुनि हृदयीं [7]भेटे साध्वी परमोदारा[8] ॥ ७३ ॥

---

१ कृष्ण. २ सोन्याची नगरी. ३ नानाप्रकारच्या बागा. ४ ज्यांना उपमा नाहीं अशीं. ५ उत्तम प्रकारें अलंकारांनीं शोभविलेले. ६ शेंकडो दासींसहित. ७ आलिंगन देई. ८ फार मोठ्या मनाची.

नेला गेहीं पति निज-हस्तें धरुनि करीं बहु-मानें ॥
दिव्य समृद्धि विलोकुनि जाणे मुनि तद्बीजें ज्ञानें ॥ ७४ ॥
ह्मणे मुनी मी जन्मापासुनि दरिद्र केवळ पापी ॥
हरि-दर्शनाविणें कोण दुजा या भाग्य-पदीं स्थापी ॥ ७५ ॥
महा-वि-भूति-यदूत्तम-दर्शन समृद्धि-कारण साचें ॥
काम-द मेघ-श्याम पुरवितो कामितें निज दासाचें ॥ ७६ ॥
देवाचे परि देव-प्रभुनें समर्चिलें मज हस्तें ॥
तीर्थ-पदें मत्पदावनेजन धरिलें कीं निज-मस्तें ॥ ७७ ॥
केली माझी सेवा देवें निजवीलें स्व-पलंगीं ॥
सु-गंध-लेपन केलें प्रभुनें निज-हस्तेंचि मदंगीं ॥ ७८ ॥
मज दीनातें बंधो बंधो ऐसें वदला स्वामी ॥
अन्वर्थता प्र-कट केली कीं दीन-बंधु या नामीं ॥ ७९ ॥
सौहृद मैत्री सख्य दास्य त्या देवाचेंचि असावें ॥
जन्मोजन्मीं तद्भजनाचें प्रेम मनांत वसावें ॥ ८० ॥
केलें कृतार्थ भुवन हि माझ्या सख्या मुकुंदा स्वामी ॥
तूं करुणांबुद-जीवन-सुख-कर मयूर चातक आह्मी ॥ ८१ ॥
ऐसा भगवत्सखा सुदामा स्त्रीसह भजे प्रभूतें ॥
इह-पर नित्यचि पवता झाला तेणें सुखें प्र-भूतें ॥ ८२ ॥
दीनोद्धरण चरित्र विभूचें पावन गोड उदार ॥
राम-नंदनें मयूरेश्वरें फार मानिलें सार ॥ ८३ ॥
वाणी पवित्र करावयास्तव पृथुकोपाख्यान सुखें ॥
लेशमात्र वर्णिलें पुन्हां ही मयूरेश्वरें च स्व-मुखें ॥ ८४ ॥

---

१ त्या समृद्धीचें कारण. २ मोठा ऐश्वर्यवान् जो यदूत्तम ह्म० यदुकुलांत उत्तम-श्रीकृष्ण त्याचें दर्शन. ३ इच्छिलेलें. ४ ज्याच्या पायांच्या ठिकाणीं तीर्थें आहेत अशा श्रीकृष्णानें. ५ मत्+पद+अवनेजन=ज्यांत माझे पाय धुतले आहेत असें पाणी. ६ माझ्या अंगाला. ७ नांवाच्या अर्थास अनुरूप अशी कृति. ८ एथें बहुधा एकार्थकच अशा अनेक शब्दांची योजना करून कवीनें सुदाम्याचा प्रेमभर दाखविला आहे. ९ मयूरपक्षीं करुणांबुद व चातकपक्षीं करुणांबुद जीवन (करुणारूप मेघोदक, असा अर्थ समजावा. परंतु ही रचना अशीच असेल तर सदोष आहे. १० दीनाचा उद्धार करणारें. ११ एकदा आर्यावृत्तानें लिहिलें असून आतां आणखी साकीवृत्तानें लिहिलें आहे, ह्मणून "पुन्हाही" ह्मटलें आहे.

रसिक विष्णु-भक्तांहीं प्रेमें शिशु-भाषण परिसावें ॥
दोष निवारुनि गुण घेउनियां स्व-सुखानें नाचावें ॥ ८९ ॥
गावीं संत-चरित्रें हीं तारक मधुर पवित्रें हो ॥ ध्रु० ॥

श्रीधर.

श्रीधर हा पंढरपुराजवळ नाझरें ह्मणून गांव आहे तेथील एका कुळकरण्याचा मुलगा. जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या बापाचें नांव ब्रह्मानंद आणि आईचें नांव सावित्रीबाई. ह्यानें चौदा वर्षांच्या वयांतच संन्यास घेतला. हा नेहमीं पंढरपुरांत राहत असे.

श्रीधरानें ओंव्या केल्या आहेत. त्याची कविता रसभरित आहे. हा पैठण एथें आपल्या पन्नासाव्या वर्षीं समाधिस्थ झाला.

जन्म शके १६०० इ० स० १६७८. मरण शके १६५० इ० स० १७२८

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

रामविजय (शके १६२९ त समाप्त.) हरिविजय (शके १६२९ त समाप्त.) पांडवप्रताप (शके १६३४ त समाप्त.) शिवलीलामृत (शके १६४० त समाप्त.)

काशीखंड, ब्रह्मोत्तरखंड, जैमिनीअश्वमेध, पांडुरंगमाहात्म्य.

वेंचे हरि-विजयांतील.

ओंव्या.

अध्याय अठरावा.

अक्रूरागमन.

बलराम आणि कृष्ण ह्यांस फसवून मारण्याकरितां धनुर्याग पाहण्याच्या निमित्तानें मथुरेस बोलावून आणावें, ह्मणून कंसानें अक्रूराला गोकुळास पाठविलें. ही कथा ह्या प्रकरणांत सांगितली आहे.

ऐकोनि हरि-प्र-ताप उदंड ॥ कंस चिंता-क्रांत अ-खंड ॥ ह्मणे कृष्णें दैत्य मारिले प्र-चंड ॥ देव समस्त भीति जयां ॥ १ ॥ पंचाननाचा प्र-ताप ऐ-

कोन ॥ भयाभीत जेवि वारण ॥ कीं यशवंत विनता-नंदन ॥ दंदशूक ऐकोन तटस्थ ॥ २ ॥ तैसा भयें व्यापिला कंस ॥ गोड कांहीं न वाटे जिवास ॥ नाठवे विलास रात्रं-दिवस ॥ परम-पुरुष दृष्टी पडे ॥३॥ देखिला नसतां चक्र-पाणी ॥ दुरूनि ऐकतां प्र-ताप श्रवणीं ॥ तैसीच मूर्ती ध्यानीं मनीं ॥ ठसावूनियां बैसली ॥४॥ मेळवूनियां प्रधान चतुर ॥ विचारीं बैसले सकळ नृप-वर ॥ ह्मणती आह्मांसी नाटोपे नंद-कुमर ॥ कैसा प्र-कार करावा ॥ ५ ॥ प्रधान ह्मणती धनुर्याग ॥ आरंभावा स-वेग ॥ बळराम आणि श्री-रंग ॥ आदरेंकरूनि आणावे ॥ ६ ॥ नंद गौळीयां-समवेतें ॥ मान देऊनियां आणावा एथें ॥ नम्र वचन बोलून त्यातें ॥ शेवटीं घात करावा ॥ ७ ॥ दिवा-भीताचे घरीं जाण ॥ काग गेलिया न-म्रता धरून ॥ तैसा गौळियांसमवेत कृष्ण ॥ एथें कोंडोनि वधावा ॥ ॥ ८ ॥ विष-वल्ली जों वाढ नेघे ॥ तों खंडूनियां टाकावी वेगें ॥ तरीच आपणांस सुख भोगे[1] ॥ चिर-काळ नृप-वरा ॥ ९ ॥ पुढें अनर्थ बहु दि-सताहे ॥ ह्मणऊनि सुख-निद्रा करूं नये ॥ स-त्वर शोधावा उपाये ॥ तरी-च कुशळ आपुलें ॥ १० ॥ नयनीं हरळ खुपतां ॥ स-त्वर काढावें तत्व-तां ॥ कंटक पदीं भेदितां ॥ आधीं काढिजे कोरोनि ॥ ११ ॥ तैसा ना-ना-उपाय करूनी ॥ राम-कृष्णांसीं आणूनी ॥ विश्वासें घ्यावा प्राण येच क्षणीं ॥ तरीच हें कार्य साधेल ॥ १२ ॥ दाऊनियां आंग-पतन ॥ पाषाण[3] फोडील लोह-घन ॥ कीं कांटे चरणीं लागून ॥ जैसे जिव्हार भेदिती ॥ १३ ॥ मस्तक करूनियां खालतें ॥ पारधी विंधी मृगातें ॥ स-रांटे जेवि महा-गजातें ॥ कळ लाउनि उभे करिती ॥ १४ ॥ कीं बचनाग मुखीं घालितां ॥ जिव्हेसी गोड लागे तत्वतां ॥ मग सर्वेचि मृत्यु-व्य-था ॥ प्राप्त करी तात्काळ ॥ १५ ॥ वरी आ-मिष लाऊनि साचार ॥ क्ष-णमात्रें गळ भेदी जिव्हार ॥ कीं चणे टाकूनि वानर ॥ विश्वासवूनि धरिती पैं ॥ १६ ॥ कीं वरवर बोले गोड मैंद ॥ परी आपुल्या कार्यासी सावध ॥ तैसे बळ-देव आणि गोविंद ॥ विश्वासवूनि वधावे ॥ १७ ॥ ऐकूनि प्रधानांची युक्ती ॥ कंसासी हर्ष न समाय चित्तीं ॥ ह्मणे तुमचे बुद्धीपुढें बृहस्पती ॥ उणा वाटे मजलागीं ॥ १८ ॥ तरी आतां पाठवा-

---

१ भोगावयास सांपडेल. २ नम्र होणें. ३ पाषाण कठिण असतो, तरी लोखंडाचा घण पतन पावून त्याचा नाश करील.

वा कोण ॥ नम्रते बोले वि-चक्षण ॥ नाना-युक्ती करून ॥ राम-कृष्णां आणील ॥ १९ ॥ प्रधान ह्मणती पाठवावा अक्रूर ॥ स्थिर-बुद्धी परम चतुर ॥ त्याचिया बोलें क्षणमात्र ॥ न लगतां एथें येतील ते ॥ २० ॥ मग बोलावूनि अक्रूर ॥ त्यास सांगे मनींचा विचार ॥ गोकुळा जाऊनि स-त्वर ॥ राम-कृष्णांसी आणावें ॥ २१ ॥ धनुर्याग मांडिला एथें ॥ सांगावें नंदादि-गौळियांतें ॥ महोत्सव पाहोनि मागुतें ॥ गोकुळासी जाइजे ॥ २२ ॥ आमुचा दिव्य रथ जावा घेऊनी ॥ त्यावरी बैसवीं राम-चक्र-पाणी ॥ उदयीक सत्वर दोघांसि आणोनी ॥ महोत्सव दाखवावा ॥ २३ ॥ आज्ञा वंदुनि अक्रूर ॥ रथ घेऊन निघाला सत्वर ॥ ह्मणे माझिया सु-कृत-तरु-वरें ॥ वाढ आजी घेतली ॥ २४ ॥ ॥मनांत चिंता वाटे थोर ॥ ह्मणे कंस चांडाळ दुराचार ॥ बळ-राम आणि यदु-वीर ॥ दोघे सु-कुमार कैसे आणूं ॥ २५ ॥ मागुती श्री-कृष्ण-चरित्र ॥ अद्भुत आठवी मनांत ॥ सं-हारिले दारुण दैत्य ॥ [1]केशी [2]अघ [3]बकादि-क ॥ २६ ॥ कृष्ण-प्र-ताप प्र-चंड देख ॥ काय करील कंस मशाक ॥ ज-गद्वंद्यासी आवश्यक ॥ नेईन आतां निर्धारें ॥ २७ ॥ आणीक एक चिंता अंतरीं ॥ विश्वास धरी कीं न धरी ॥ हा कंस-सेवक ह्मणोनि मजवरी ॥ कोपेल काय जगदात्मा ॥ २८ ॥ तो तरी सर्वात्मा सर्व-साक्षी ॥ जो अनंत ब्रह्मांडें चित्तीं परीक्षी ॥ भक्ताभक्तांचीं लक्षणें लक्षी ॥ संकटीं रक्षी निज-दासां ॥ २९ ॥ ह्मणे आजि धन्य नयन ॥ देखेन वैकुंठींचें निधान ॥ पूर्ण-ब्रह्म सनातन ॥ मी पाहेन डोळेभरी ॥ ३० ॥ जो दश-शत-मुखांग-शयन[4] ॥ मी त्याचे पदीं भाळ ठेवीन ॥ जो नी-ल-ग्रीवाचें[5] हृदय-ध्यान ॥ चतुरानन बाळ ज्याचें ॥ ३१ ॥ जो क्षीरा-ब्धि-वासी पूर्ण ब्रह्म ॥ वेद-शास्त्रांसि न कळे वर्म ॥ त्या हरीसी आजि क्षेम ॥ मी देईन प्रेमावडी ॥ ३२ ॥ जो निर्गुण निर्विकार ॥ जो देश-का-लातीत अ-पार ॥ तो गोकुळीं यादवेश्वर ॥ डोळेभरी पाहीन मी ॥ ३३ ॥ दुरूनी गोकुळ अक्रूर देखतां ॥ साष्टांग घातलें दंडवता ॥ ह्मणे धन्य

---

१ केशी दैत्य हा कंसाकडून कृष्णाला मारण्याकरितां घोडा होऊन गोकुळांत गेला होता, तो कृष्णानें मारला. २ अघासुर हा कृष्णाला मारण्याकरितां मोठा अजगर होऊन गेला होता, तोही कृष्णानें मारला. ३ बकासुर हा कृष्णाला मारण्याकरितां बगळा होऊन गेला होता, तोही कृष्णानें मारला. ४ शेषशायी. ५ शंकराचें.

व्रज-वासी समस्ता ॥ नित्य मुख पाहती हरीचें ॥ ३४ ॥ तों गोखुरांमार्गें चांगलीं ॥ पाउलें हरीचीं उमटलीं ॥ अक्रूरें घेऊनियां धुळी ॥ लाविली भाळीं आपुले ॥ ३५ ॥ जोडोनियां दोन्ही हात ॥ चरण-चाली अक्रूर चालत ॥ कंठ झाला सद्गदित ॥ अश्रु-पात वाहती ॥ ३६ ॥ पद-मुद्रा उमटल्या जेथें ॥ मागुती प्रणिपात करी तेथें ॥ तों वृक्ष देखिले निज-भक्तें[1] ॥ काय त्यांतें बोलत ॥ ३७ ॥ ह्मणे धन्य धन्य तुह्मी वृक्ष ॥ तुमचे छायेसी बैसला कमलाक्ष ॥ जो भूतांतरात्मा कर्माध्यक्ष ॥ सहस्राक्ष शरण जया ॥ ३८ ॥ तों सायं-काळीं परतला गोभार ॥ गोपांसहीत यादवेश्वर ॥ सवें ज्येष्ठ बंधु बळभद्र वीर ॥ वाद्य-गजर बहु होती ॥ ३९ ॥ गोरज-धुळी दाटली बहुत ॥ तेणें झांकोळाला अक्रूर-रथ ॥ नंद-मंदिराजवळि अकस्मात ॥ अक्रूर तेधवां पातला ॥ ४० ॥ अक्रूरें नंद देखोन ॥ धांवोनि दिधलें क्षेमालिंगन ॥ तों पातले दोघे जण ॥ शेष-नारायण ते काळीं ॥ ४१ ॥ देखिला त्रि-भुवन-नाथ डोळां ॥ नीळ-जीमूत-वर्ण घन-सांवळा ॥ रुळती आ-पाद वन-माळा ॥ गोरजें डौरला वदन-चंद्र ॥ ४२ ॥ उदार श्री-मुख आकर्ण-नयन ॥ कुंडलासभोंवती किरण ॥ हरि-तनूचा आश्रय पूर्ण ॥ अलंकार घव-घवित ॥ ४३ ॥ अक्रूर यादवाचा वडील बहुत ॥ देखूनियां श्रीकृष्ण-नाथ ॥ चरण वंदावया धांवत ॥ तों अक्रूरें दंडवत घातलें ॥ ४४ ॥ नेत्रीं चालल्या प्रेमांबु-धारा ॥ ऐसें देखोनि परात्पर[3] सोइरा ॥ अक्रूराचा कर धरोनि सत्वरा ॥ उठवूनियां क्षेम दीधलें ॥ ४५ ॥ अक्रूराचे गळां मिठी ॥ दृढ घालीत जग-जेठी ॥ रेवती-रमण परमेष्ठी ॥ त्यांस ही भेटी नोहेची ॥ ४६ ॥ निज-भक्त जाणती गोडी ॥ समाधी कायसी बापुडी ॥ तीर्थव्रतांचिया कोडी ॥ करूनियां वोंवाळिजे ॥ ४७ ॥ क्षणक्षणां तो अक्रूर ॥ कृष्ण-मुख न्याहाळोनि सुंदर ॥ धरी हरी-चरण वारंवार ॥ तृप्ति नोहे सर्वथा ॥ ४८ ॥ बळ-रामासी नमून ॥ अक्रूरें दीधलें आलिंगन ॥ साक्षात् शेष-नारायण ॥ अवतार-पुरुष देखिले ॥ ४९ ॥ अक्रूराचे दोन्ही हात ॥ बळ-देव आणि अनंत ॥ धरूनि प्रवेशले मंदिरांत ॥ नंदासहित तेधवां ॥ ५० ॥ यशोदेसी नमस्कारी अक्रूर ॥ आसनीं बैसला सादर ॥

---

१ निज (अनाद्यंत) (कृष्ण) त्याच्या भक्तानें. २ भेटणें. ३ सर्वांहून पर जी माया तीहून पर म्ह० उत्कृष्ट किंवा पलीकडला. ४ आलिंगन.

सांगे मथुरेचा समाचार ॥ स-विस्तर साद्यंत ॥९१॥ नंदासि ह्मणे अक्रूर॥ कंसें बलाविलें तुह्मांसि सत्वर । बळ-देव आणि यादवेश्वर ॥ याग पहावया चलावें ॥ ९२ ॥ धनुर्याग पाहोनियां मागुती ॥ सर्वेचि यावें गोकुळाप्रती ॥ उदया येतां गभस्ती ॥ अति-सत्वर निघावें ॥९३ ॥ तों नंद-यशोदा बोलत ॥ मथुरेसि नेतां श्री-कृष्ण-नाथ ॥ तेचि क्षणीं आमुचा प्राणांत ॥ होईल जाण अक्रूरा ॥ ९४ ॥ कृष्णाचा करावया घात ॥ कंस अहोरात्र जपत ॥ अक्रूरा तूं आमुचा परम आप्त ॥ पाहें विचारूनि मानसीं ॥ ९५ ॥ अक्रूर हांसोनियां बोलत ॥ तुमचे दृष्टीस हा बाळ दिसत ॥ परी कृतांतासी शिक्षा करीत ॥ कृष्ण-नाथ निर्धारें ॥ ९६ ॥ हरी बोले तेचि समयीं ॥ अंतरीं भय धरूं नका कांहीं ॥ चला मथुरेसि लव-लाहीं ॥ गौळी समागमें घेऊनी ॥ ९७ ॥ अक्रूर बोले न लागतां एक क्षण ॥ कंसासी मारील श्री-कृष्ण ॥ मुष्टीक चाणूर यांचें मरण ॥ जवळि बहुधा पातलें ॥ ९८ ॥ कृष्णें पूर्वीं परा-क्रम केले ॥ ते नंद-यशोदेसी आठवले ॥ घोर दैत्य संहारिले ॥ अघ बक केशी प्रलंब ॥९९॥ गोवर्धन पर्वत उचलिला ॥ कालिया मर्दोनि अग्नी प्राशिला ॥ आखंडल शरण आला ॥ तोही देखिला सकळिकीं ॥१००॥ हा असे निर्भय सर्वदा पाहें ॥

---

१ मुष्टिक आणि चाणूर हे दैत्य मोठे पहिलवान होते. त्यांनीं कृष्णाला आणि बलरामाला कुस्ती करून मारावें म्हणून कंसानें कृष्ण व बलराम मथुरेस आल्यावर यांची ह्यांची कुस्ती लाविली. त्या वेळीं मुष्टिकास बलरामानें मारलें आणि चाणूरास कृष्णानें मारलें. २ अघ, बक आणि केशी ह्यांच्या कथांच्या टिपा ह्याच अध्यायांत मागें दिल्या आहेत त्या पहाव्या. प्रलंबासुर हा गौळ्याचें सोंग घेऊन कृष्ण बलराम वृंदावनांत गोपांसहवर्तमान खेळत होते तेथें त्यांस मारण्याकरितां गेला होता तो बलरामानें मारला. ३ कृष्णानें कालियामर्दन केल्यावर यमुनातीरीं एकाएकीं मोठा वणवा लागला, तो अग्नि कृष्ण प्याला अशी कथा आहे. ४ इंद्र–इंद्रानें वर्षास वृष्टि चांगली करावी ह्मणून त्यास प्रसन्न करून घेण्याकरितां तदुद्देशानें नंद वर्षास यज्ञ करीत असे, तो न करितां ब्राह्मण, गाई, गोवर्धनपर्वत ह्यांच्या उद्देशानें यज्ञ करावा म्हणजे पर्जन्यवृष्टि चांगली होऊन धान्यतृणाची समृद्धि होईल, असें सांगून इंद्रोद्देशक यज्ञ कृष्णानें मोडिला. त्यावरून इंद्रास मोठा राग येऊन गोकुळ सर्व वाहवून नेण्याकरितां त्यानें मनस्वीच वृष्टि करविली. त्या वेळीं कृष्णानें गोवर्धनपर्वत बोटावर उचलून धरून त्याच्या खालीं सर्व गोकुळाचें संरक्षण केलें. हें इंद्रानें पाहिलें, तेव्हां इंद्र हतगर्व होऊन कृष्णास शरण आला; अशी कथा आहे.

यासी कलि-काळाचें नाहीं भय ॥ बुद्धि-बळाचा समुद्र यादव-राय ॥ ते गोष्टी मानवली समस्तांसी ॥६१॥ कर्ता हर्ता भुवन-गोप्ता ॥ सरी सर्वत्र जयाची सत्ता ॥ त्या ह्या यशोदे तव सुता ॥ नाहीं भय कंसाचें ॥६२॥ अक्रूर ह्मणे प्रातःकाळीं ॥ निघावें नंदादि सर्व गौळी ॥ गोकुळीं मात प्रगटली ॥ कीं वनमाळी उद्यां जातो ॥ ६३ ॥ तों उगवला वासर-मणी ॥ स्नान-संध्यादि भोजन सारूनी ॥ बळ-देव आणि चक्र-पाणी ॥ सिद्ध झाले तेधवां ॥ ६४ ॥ दिव्य रथ अक्रूरें सजिला ॥ गौळीयांचा मेळा निघाला ॥ गोरस-कावडी ते वेळां ॥ भरोनि घेतल्या कंस-भेटी ॥६५॥ यशोदा आणि रोहिणी यांतें ॥ नमस्कारिलें बळराम-कृष्ण-नाथें ॥ हात जोडोनियां ह्मणती माते ॥ जाऊनि येतों पुढतीं ॥ ६६ ॥ यशोदा ह्मणे हे जग-जेटी ॥ आतां कैंची तुझी भेटी ॥ स्नेहाचे उमाळे उठती पोटीं ॥ स्तनीं पान्हा फूटला ॥ ६७ ॥ तूं जातोसि मन-मोहना ॥ मी आतां न ठेवीं आपुल्या प्राणा ॥ माझिया विसाव्या राजीव-नयना ॥ मन-रंजना श्री-हरी ॥ ६८ ॥ मम सांवळे कान्हाई ॥ जगन्मोहने कृष्णा-बाई ॥ तुझे गुण आठऊं कितीकाई ॥ मिती नाहीं तयांतें ॥ ६९ ॥ विश्व-रूप दाविलें नयनीं[1] ॥ गोवर्धन उचलिला चक्र-पाणी ॥ द्वादश गांवें महा-अग्नी[2] ॥ गिळोनि तुवां रक्षिलें ॥ ७० ॥ नंद बुडाला यमुना-जीवनीं ॥ घेऊनि आलासि सारंगपाणी ॥ सर्पें गिळिलें शक्ति-स्थानीं[3] ॥ तेथें रक्षिलें पाडसा ॥ ७१ ॥ ब्रह्मांड-नायका तव जननी ॥ ह्मणतां लज्जा वाटे मनीं ॥ माता पिता बंधु भगिनी ॥ तूंचि माझी श्री-रंगा ॥ ७२ ॥ मातेचिया चरणांवरी ॥ मस्तक ठेवी श्री-मुरारी ॥ माता ह्मणे पूतनारी ॥ उपेक्षा कां केली तुवां माझी ॥ ७३ ॥ तंव गोपिका आल्या धांवत ॥

---

१ कृष्णानें मृत्तिका खाल्ली ह्मणून बळरामानें एकदा यशोदेस सांगितलें; तेव्हां यशोदा कृष्णास मारूं लागली, त्या वेळीं आपण मृत्तिका खाल्ली नाहीं ह्मणून दाखविण्याकरितां कृष्णानें आपलें तोंड उघडून यशोदेस दाखविलें; त्या वेळीं त्यानें तोंडाच्या आंत सर्व विश्व दाखविलें. २ कंसानें एकदा कृष्णास मारण्याकरितां गोकुळांत दूत पाठवून गोवर्धनपर्वत आणि आजूबाजूचें बारा कोस अरण्य ह्यांस आग लावविली, ती कृष्णानें गिळली, अशी कथा आहे. ३ देवीच्या जत्रेंत.--एकदा नंद हा अंबिकेच्या जत्रेस गेला असतां तेथें सर्पानें (अजगरानें) त्यास गिळिलें; तेव्हां तेथें कृष्णानें त्यापासून त्यास (नंदास) सोडविलें. अशी कथा भागवत, दशमस्कंध, पूर्वार्ध ह्यांत आहे.

दोहीं हातीं हृदय पिटित ॥ कितीएक पडती मूर्छा-गत ॥ थोर प्राणांत बोढवला ॥ ७४ ॥ एक धरणीवरी लोळती ॥ एक दीर्घस्वरें हाका देती ॥ एक अवनीवरी कपाळ पिटिती ॥ प्राणांत गती वोढवली ॥ ७५ ॥ एक ह्मणती गेला सांवळा ॥ आतां अग्नि लावा गोकुळा ॥ गोकुळींचा प्राण चालिला ॥ प्रेत-कळा आली पैं ॥ ७६ ॥ हा चांडाला अक्रूरा परियेसी ॥ अकस्मात कोठूनि आलासी ॥ आहा गोकुळींचा प्राण नेतोसी ॥ निर्दय होसी तूं साच ॥ ७७ ॥ सकळ गौळिणींचिया हत्या ॥ अक्रूरा पडतील तुझिया माथां ॥ नेऊं नको श्री-कृष्ण-नाथा ॥ इतुकें आतां आह्मांसि देईं ॥ ७८ ॥ तुझें नाम ठेविलें अक्रूर ॥ परि तुजसारिखा नसे निर्दय थोर ॥ बहुत झालासी कां क्रूर ॥ परम निष्ठुर तूं होसी ॥ ७९ ॥ तंव राम-कृष्ण रथावरी ॥ बैसोनियां चालिले सत्वरी ॥ रथापुढें येऊनि व्रज-नारी ॥ धरणी आडव्या पडताती ॥ ८० ॥ एक अक्रूरापुढें पदर पसरोन ॥ ह्मणती आह्मी अ-नाथ दीन ॥ करीं आजि कृष्ण-दान ॥ कीर्ति त्रि-भुवनीं भरों दे ॥ ८१ ॥ अक्रूरा देखतां घेऊनियां माती ॥ गोपी आपुल्या मुखीं घालिती ॥ ह्मणती मन-मोहना यदु-पती ॥ भेटसी आतां कधीं तूं ॥ ८२ ॥ ऐसें देखोनि त्या अवसरा ॥ अष्ट[१]-भाव नावरती अक्रूरा ॥ नयनीं चालिल्या अश्रु-धारा ॥ प्रेम देखोनि गोपिकांचें ॥ ८३ ॥ ह्मणे धन्य धन्य यांचें प्रेम ॥ यांनीं वश्य केला पुरुषोत्तम ॥ जो निर्विकार पर-ब्रह्म ॥ नाम-रूपातीत जो ॥ ८४ ॥ गोपींचिया शोकासी नाहीं पार ॥ जैसा वनासि जातां रघु-वीर ॥ पाठी लागे अयोध्या-नगर ॥ तैसेंचि एथें जाहलें ॥ ८५ ॥ जीवनावीण मीन जैसे ॥ गोकुळींचे लोक तळमळती तैसे ॥ यशोदेशीं मूर्छा येतसे ॥ धांवतसे रथापाठीं ॥ ८६ ॥ माझे विसाविया जग-जीवना ॥ तुझें मुख पाहों दे मन-मोहना ॥ येईं मज प्रेमाचा पान्हा ॥ पाजूं कोणा सांग पां ॥ ८७ ॥ माझे सांवळे कान्हाई ॥ उभी राहें कृष्णा-बाई ॥ तुजवेगळ्या दिशा दाही ॥ वोस झाल्या मज आतां ॥ ८८ ॥ व्रज-स्त्रियांचा आकांत भारी ॥ ऐकोनि श्री-कृष्ण रथावरी ॥ हातानें दुरूनि खुणा करी ॥ येईन लौकरी ह्मणोनी ॥ ८९ ॥ हरी ह्मणे अक्रूरा ॥

---

१ सात्विक अष्टभाव ते येणेंप्रमाणें--१ स्तंभ (स्तब्धता), २ प्रलय (बेशुद्धि), ३ रोमांच (अंगावर कांटा येणें), ४ स्वेद (घर्म), ५ वैवर्ण्य (तोंडावरचा वर्ण फिरणें), ६ वेपथु (कंप), ७ अश्रु (डोळ्यांतून पाणी येणें), आणि ८ वैस्वर्य (स्वर पालटणें).

आतां रथ चालों द्या स-त्वरा ॥ तरीच ह्या गोपिका सुंदरा ॥ दूरी मागें राहतील ॥ ९० ॥ रथ घडघडां समीर-गती ॥ क्रमूनि मागें टाकिली जगती ॥ तेधवां गोपिका मूर्छा-गत पडती ॥ हाका फोडिती कृष्ण-नामें ॥ ९१ ॥ ह्मणती सखया वनमाळी ॥ तुझा वि-योगानळ आह्मां जाळी ॥ एक ह्मणती रथाजवळी ॥ धांवोनि जाऊं चला गे ॥ ९२ ॥ अक्रूरासि घालोनि कृष्णाची आण ॥ रथ वेगें आणावा परतोन ॥ नेदी तरी बळें हिरोन ॥ आणूं मन-मोहन आतांची ॥ ९३ ॥ आह्मी आहोंत इतक्या सुंदरी ॥ अक्रूर एकला काय करी ॥ तों रथ गेला बहुत दूरी ॥ वि-कळ नारी पडियेल्या ॥ ९४ ॥ रथ उतरला खोल भूमीस ॥ न दिसे ध्वज आणि कळश[1] ॥ मग होऊनियां निराश ॥ गोपी समस्त परतल्या ॥९५॥ अवघ्या गोपी आकांत करीत ॥ गोकुळा चालिल्या समस्त ॥ एक ह्मणती आग त्वरित ॥ लावा आतां गोकुळा ॥ ९६ ॥ ऐसा शोक करीत सुंदरी ॥ प्रवेशल्या यशोदेचिया मंदिरीं ॥ यशोदा ह्मणे ते अवसरीं ॥ माझा श्री-हरी दावा गे ॥ ९७ ॥ सकळ गोपी यशोदेचे कंठीं ॥ घालिती तेधवां दृढ मिठी ॥ शोक केला तो न माय सृष्टी ॥ न वर्णवेचि कोणातें ॥ ९८ ॥ श्री-कृष्णाचीं बाळ-लेणीं ॥ टाकिलीं गोपींपुढें आणोनी ॥ हरीचीं खेळणीं पोटीं धरूनी ॥ माय रडे तेधवां ॥ ९९ ॥ असो तें, खेद करीत गौळिणी ॥ प्रवेशल्या आपुले सदनीं ॥ गृह-कृत्य करितां चक्र-पाणी ॥ गीत गाती सर्वदा ॥ १०० ॥

वेंचे-राम-विजयांतील.

ओंव्या.

अध्याय पहिला.

जय जय गज-वदना निरुपमा ॥ अ-गाध न वर्णवे तुझा महिमा ॥ तुझि-या गुणांची पावावया सीमा ॥ कैसा सरता होईन मी ॥ १ ॥ काखेसी मेरू घेऊनि देखा ॥ कैसें नृत्य करील पिपीलिका ॥ कैसें ब्रह्मांड उचलेल मशाका ॥ भू-गोळ मक्षिका केविं हालवी ॥ २ ॥ चंद्रासी कर्पूराचें उटणें ॥ वासर-मणीसी दर्पण दाखवणें ॥ हिम-नगासी वारा घालणें ॥ मेघासी स-

---

1 कळस.

मर्पण उदकांजुळी ॥ ३ ॥ सुर-तरूपुढें ठेविलें बदरी-फळ ॥ मलयानिळासी सु-गंध परिमळ ॥ कामधेनूसी शुष्क-तृण-कवळ ॥ आणोनियां समर्पिलें ॥ ४ ॥ क्षीर-सिंधूसी समर्पिलें अजा-क्षीर ॥ कनकाद्रीपुढें ठेविली गार ॥ तैसें प्राकृत-बोलें अ-पार ॥ तुझें महत्त्व केविं वर्णूं ॥ ५ ॥ परी जो छंद घेत बाळक ॥ स्नेहें करून पुरवी जनक ॥ तरी हा राम-विजय ग्रंथ सुरेख ॥ सिद्धी पावो तव कृपें ॥ ६ ॥ आतां नमूं सरसिजोद्भव-कुमारी ॥ जे वि-लसे सदा कवि-जिव्हाग्रीं ॥ जीचे *वरदें मूकही करी ॥ वाचस्पतीसीं वि-वाद ॥ ७ ॥ जे आनंद-सरोवर-मराळिका ॥ जे चातुर्य-चंपक-कळिका ॥ जीचे कृपेची करून नौका ॥ कवि-बाळका नेत पर-तीरा ॥ ८ ॥ कृपें तुझे विरिंची-कुमारी ॥ जन्मांध होती महा जोहरी ॥ अति-मूढ तो वेदार्थ करी ॥ शक्र-पदीं बैसे रंक ॥ ९ ॥ अंबे तूं कवि-हृदयाब्ज-भ्रमरी ॥ कीं निजानंद-सागरींची लहरी ॥ वाग्वल्ली तूं बैसें जिव्हाग्रीं ॥ वि-रूढें स-फळ सर्वदा ॥ १० ॥ विवेक-हंस शुद्ध धवळ ॥ त्यावरी तुझें आसन चंचळ ॥ तप्त-कांचन जैसें सुढाळ ॥ तैसें निर्मळ निजांग तुझें ॥ ११ ॥ शुभ्र कंचुकी शुभ्र अंबर ॥ दिव्य मुक्त-[1]लग अलंकार ॥ निज-बोध-वीणा घेऊनि सु-स्वर ॥ गायन करिसी स्वानंदें ॥ १२ ॥ ऐकतां शारदेचें गायन ॥ तन्मय विधी विष्णु ईशान ॥ अंबे तुझें सौंदर्य पाहून ॥ मीन-केतन तटस्थ ॥ १३ ॥ रंभा उर्वशी तिलोत्तमा ॥ सावित्री आणि मुख्य रमा ॥ तुझ्या चातुर्य-समुद्राची सीमा ॥ त्याही कदा न पावती ॥ १४ ॥ अंबे तुझे गुण केविं वर्णावे ॥ केविं अर्कासी अर्की-सुमनें पूजावें ॥ अंबर कैसें मुष्टींत सांठवे ॥ पालवीं बांधवे वायु कैसा ॥ १५ ॥ न करवे उर्वीचें वजन ॥ न गणवे सिंधूचें जीवन ॥ सप्तावरणें[2] भेदून ॥ मशक केवीं जाऊं शके ॥ १६ ॥ ऐकोनि बाळकाचीं वचनें ॥ जननी हृदयीं धरी प्रीतीनें ॥ तैसें सरस्वतीनें निज-कृपेनें ॥ घातलें ठाणें जिव्हाग्रीं ॥ १७ ॥ माझें मन मूढ चकोर ॥ कुहूमाजी इच्छी रोहिणी-वर ॥ परी सरस्वती कृपाळू थोर ॥ शुद्ध बीज प्रगटली ॥ १८ ॥ बीजेपासून चढत्या कला ॥ तो चकोरासी अधीक सोहळा ॥ तैसीच एथें रघु-नाथ-लीला ॥ चढे आगळा रस पुढें ॥ १९ ॥

---

१ ज्यांस मोत्यें लाविलीं आहेत असे. २ पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, अहंकार, आणि महात्तत्व-हीं सात. * वरदानानें.

ज्ञानाचे अनंत डोळे ॥ उघडिले एकेचि वेळे ॥ आतां वंदूं सद्गुरूचीं पाउलें ॥ ज्याचेनि प्रगटे दिव्य ज्ञान ॥ २० ॥ जो अ-ज्ञान-तिमिर-छेदक ॥ जो प्रगट वेदांत-ज्ञानार्क ॥ तो ब्रह्मानंद महा-राज देख ॥ परमाद्भुत महिमा ज्याचा ॥ २१ ॥ जो कां पांडुरंग-नगर-वि-ख्यात ॥ जो भक्त भीमा-तटीं समाधि-स्थ ॥ तो यति-राज महिमा अद्भुत ॥ कवण वर्णूं शके पैं ॥२२॥ जागृती स्वप्न सुषुप्ती तुर्या पूर्ण ॥ चहूं अवस्थांवरी ज्याचें आसन ॥ उन्मनीही निरसून ॥ स्व-सुखीं पूर्ण समाधि-स्थ ॥ २३ ॥ चांदणें कैंचें नसतां मृगांक ॥ कीं किरणें कैंचीं नुगवतां अर्क[1] ॥ जीवनावांचोनि बीजें देख ॥ सहसा अंकुर फुटेना ॥ २४ ॥ जैसा नेत्रेंवीण न दिसे पदार्थ ॥ मंथनेंवीण न निवडे नवनीत ॥ तैसा सद्गुरूवांचोनि परमार्थ ॥ ठायीं न पडे जीवासी ॥ २५ ॥ वर नसतां व्यर्थ वऱ्हाड ॥ शीर नसतां कायसें धड ॥ तैसें गुरु-कृपेवीण व्यर्थ काबाड ॥ व्रतें तपें साधनें ॥ २६ ॥ अंजनेंवीण न सांपडे निधान ॥ कीं गायत्रीवीण ब्राह्मण पूर्ण ॥ सीमा कैंची ग्रामावीण ॥ तैसें गुरूवीण ज्ञान न घडे ॥ २७ ॥ ह्मणोनी तनु-मन-धनेंसी अनन्य ॥ ब्रह्मानंद-स्वामीस शरण ॥ आरंभीं श्री-राम-कथा गहन ॥ ग्रंथ सं-पूर्ण सिद्धी पावो ॥२८॥ ऐसे ऐकतां स-प्रेम बोल ॥ बोलिला श्री-गुरू दयाळ ॥ चकोराकारणें उतावेळ ॥ मृगांक जैसा उगवे ॥ २९ ॥ कीं चातकालागीं धांवे जल-धर ॥ कीं क्षुधितापुढें क्षीर-सागर ॥ कीं कल्प-वृक्ष शोधित आला घर ॥ दरिद्रियाचें साक्षेपें ॥ ३० ॥ तैसा श्री-गुरु दया-सागर ॥ तेणें दीधले अ-क्षय्य वर ॥ ह्मणे सिद्धी पावेल साचार ॥ राम-विजय ग्रंथ हा ॥ ३१ ॥ आतां वंदूं संत-सज्जन ॥ जे वैराग्य-वनींचे पंचानन ॥ जे ज्ञानांबरींचे चंड-किरण ॥ उदय अस्त नसे जयां ॥ ॥ ३२ ॥ जे भक्ति-सरोवरींचे राजहंस ॥ जे कां अ-विद्याख्या-हुताश ॥ कीं ते पद्म-हस्ती विशेष ॥ भव-रोग-वैद्य हे ॥ ३३ ॥ कीं जीव पावे आपुल्या स्व-पदासी ॥ ऐसे मुहूर्त देणार जोशी ॥ कीं ते पंचाक्षरी निश्रेयसीं ॥ जे पंच-भूतांसी पळविती ॥ ३४ ॥ कीं दैवी-संपत्तीचे भाग्यवंत ॥ मुमुक्षांसी करिती दरिद्र-रहित ॥ कीं सद्विद्येचीं अद्भुत ॥ गोपुरें काय उंचावलीं ॥ ३५ ॥ संत श्रोते चतुर पंडित ॥ माझें बोलणें आर्ष अत्यंत ॥ जैसे सरस्वतीपुढें मूढ बहुत ॥ वाग्विलास दावितसे ॥ ३६ ॥

---

1 सूर्य.

सूर्यापुढें जैसा दीप देख ॥ जान्हवीस न्हाणी विहिरोदक ॥ कीं कनकाद्री अति सुरेख ॥ त्यासी अलंकार पितळेचे ॥ ३७ ॥ कामधेनूस समर्पिलें अजा-क्षीर ॥ चंद्रासी सीतळ करी रंभा-पत्र ॥ कल्प-तरू कल्पिलें देणार ॥ त्यासि निंबोळ्या समर्पिल्या ॥ ३८ ॥ रत्नाकरापुढें काचवटी समर्पिली ॥ तैसी माझी आर्ष बोली ॥ परी तुह्मीं प्रीती ठेविली ॥ प्राकृत शब्दीं नवल हें ॥ ३९ ॥ विष्णूसि भूषणें अ-पार ॥ परी तुळसीवरी आवडी थोर ॥ कीं अपर्णा-पतीसी बिल्व-पत्र ॥ भक्तीं वाहतां आवडत ॥ ॥ ४० ॥ रायें पाठिसीं दासी घालितां ॥ तिची सर्वांवरी चाले सत्ता ॥ प्रभु अल्प मोलाचे अलंकार लेतां ॥ जनां समस्तां थोर दिसे ॥ ४१ ॥ ह्मणोनि तुह्मी संत प्रभु थोर ॥ महिमार्णवींचीं जहाजें अ-पार ॥ मोटेंत बांधवेल समीर ॥ चरणीं अंबर क्रमवेल पैं ॥ ४२ ॥ गणवतील पृथ्वीचे रजःकण ॥ मोजवेल सागरींचें जीवन ॥ कनकाद्रीचा चेंडू करून ॥ उडविजेल सर्वथा ॥ ४३ ॥ भोगींद्र-मस्तकींचा मणी ॥ आणवेल एकादे क्षणीं ॥ सूर्य जातां धरवेल गगनीं ॥ नक्षत्रें गुणीं ओंविजे ॥ ४४ ॥ काढवेल शशि-मंडळींचें अमृत ॥ मोडिजेल ऐरावताचे दंत ॥ दिग्गज आणोनि समस्त ॥ एक ठायीं बांधिजेती ॥ ४५ ॥ तुरग करुनि प्र-भंजन ॥ सर्वांठायीं करवेल गमन ॥ परी तें संतांचें महिमान ॥ ब्रह्मानंदें पूर्ण न वर्णवे ॥ ४६ ॥ तों संत बोलती आनंद-घन ॥ मन निवालें तुझे बोल ऐकोन ॥ आंह्मी करूं इच्छितों राम-कथा-श्रवण ॥ वरी दृष्टांत गोड तुझे ॥ ४७ ॥ मेरू सुंदर रत्नेंकरून ॥ नक्षत्रीं मंडित गगन ॥ कीं वृक्ष फळीं परि-पूर्ण ॥ दृष्टांतीं सं-पूर्ण ग्रंथ-शोभा ॥ ४८ ॥ कीं शांति-क्षमा-दया-विशेष ॥ तेणें मंडित सत्पुरुष ॥ कीं परिवारासमवेत नरेश ॥ दृष्टांत सु-रस ग्रंथ-शोभा ॥ ४९ ॥ आधींच भूक लागली बहुत ॥ त्याहिवरी वाढिलें पंचामृत ॥ कीं दुर्बळासीं अकस्मात ॥ कल्प-तरू भेटला ॥ ५० ॥ कन्यार्थी हिंडतां भू-मंडल ॥ त्यासी राज-कन्या घाली माळ ॥ कीं रोगिया रसायण निर्मळ ॥ अकस्मात जोडलें ॥ ५१ ॥ आतां बहुत टाकुनि शब्द-जाळ ॥ बोलें राम-कथा रसाळ ॥ जैसी सिकता सांडोनि मराळ ॥ मुक्ता-फळें सेविती ॥ ५२ ॥ कीं कोश-गृहीं प्रवेशोनी ॥ भांडारी रत्नें काढी निवडोनी ॥ कीं दोष टाकोनि सज्जनीं ॥ उत्तम गुण स्वीकारिजे ॥ ॥ ५३ ॥ ऐसे संतांचे बोल-परिकर ॥ ऐकोनि ब्रह्मानंदें श्रीधर ॥ साष्टांग

घालोनि नमस्कार ॥ ह्मणे सादर परिसीजे ॥ ५४ ॥ अ-संभाव्य श्री-राम-चरित्र ॥ शत-कोटि-ग्रंथ-विस्तार ॥ वाल्मीकि बोलिला अ-पार ॥ कथा-समुद्र अ-गम्य ॥ ५५ ॥ मूळापासोन इतुक्या कथा ॥ कैशा वर्णवतील तत्त्वता ॥ त्यामाजि वाल्मीकी-रामायण-नाटक-ग्रंथा ॥ श्री-राम-वि-जयालागीं कथूं ॥ ५६ ॥ समस्त कवींसी नमस्कार ॥ जो जगद्गुरु आचार्य शंकर ॥ जेणें मतें उच्छेदूनि समग्र ॥ शुद्ध मार्ग वाढविला ॥ ५७ ॥ जो श्रीध-राचार्य टीका-कार ॥ त्यासी नमस्कारीत श्रीधर ॥ मधुसूदनादिक नरेंद्र ॥ ग्रंथ अ-पार जयांचे ॥ ५८ ॥ जो शृंगार-वनींचा विहंगम जाण ॥ तो जयदेव पद्मावती-रमण ॥ ज्याची काव्य-कळा पाहोन ॥ पंडित जन तटस्थ ॥ ५९ ॥ जो वेदांत-क्षीरार्णवींचा मीन ॥ जेणें विवेक-सिंधू निर्मि-ला पूर्ण ॥ तो मुकुंदराज गुण-निधान ॥ तयाचे चरण वंदिले ॥ ६० ॥ तारावया जग समग्र ॥ पुन्हा अव-तरला रमा-वर ॥ गीतार्थ केला साचार ॥ तो ज्ञानेश्वर जगद्गुरू ॥ ६१ ॥ जो भानुदास-कुल-भूषण ॥ प्रतिष्ठान-वासी परि-पूर्ण ॥ त्या एकनाथें ग्रंथ संपूर्ण ॥ बहु रसाळ कथि-येले ॥ ६२ ॥ जे चातुर्य-राजधानीचे कळस ॥ मुक्तेश्वर, मुद्गलदास ॥ ज्यांचे ग्रंथ पाहतां सु-रस ॥ ब्रह्मानंद उचंबळे ॥ ६३ ॥ जैसा चंडांशू स-तेज व्योमीं ॥ तैसाचि केवळ वामन-स्वामी ॥ ज्याची श्लोक-रचना ये भूमी ॥ भू-मंडळावरी अ-पूर्व ॥ ६४ ॥ कृष्ण-दास जयराम ॥ जें शांति-दयेचें निज-धाम ॥ ज्याचे ग्रंथ ज्ञान-भरित परम ॥ जो निःसीम ब्रह्मचारी ॥ ६५ ॥ श्री-राम-उपासक निर्मळ ॥ जो भजन-सरोवरींचा मराळ ॥ तो राम-दास महा-राज केवळ ॥ भक्ती प्रबळवी[1] जना ॥ ६६ ॥ ब्रह्मानंदस्वा-मीचा बंधू सत्य ॥ नाम तयाचें श्री-रंगनाथ ॥ ज्याची कविता समस्त ॥ अ-पार जन उद्धरिले ॥ ६७ ॥ आतां असो समस्त कवि-वर ॥ अवघे ब्रह्मानंद-रूप साचार ॥ त्यांसी अनन्य-शरण श्रीधर ॥ द्यावा वर ग्रं-थासी ॥ ६८ ॥ रवि-कुळीं अव-तरला श्रीधर ॥ कैसें केलें लीला-चरित्र ॥ तरला वाल्मीकि साचार ॥ कथा अ-पार बोलिला ॥ ६९ ॥ हें वर्णितां श्री-राम-चरित्र ॥ तरला वाल्मीकि साचार ॥ पाप आचरला अ-पार ॥ ऐका सादर गोष्टी ते ॥ ७० ॥ वाल्मीकि पूर्वी द्विज-सुत ॥ त्यजोनि आ-चार

1 वाढवी. किंवा ' प्रबळ वी ' असे निराळे शब्द केल्यास, प्रबळ भक्ति वी (उ-त्पन्न करी).

यज्ञोपवीत ॥ किरात-संगें वाट पाडित ॥ अति उन्मत्त विषयांध ॥७१॥ महा-दुर्धर कानन ॥ देखतां भयाभीत होय मन ॥ पर्वत-दरीमाजी स्थळ करोन ॥ सहपरिवारें वसे तेथें ॥ ७२ ॥ भोंवतें द्वादश गांवेंपर्यंत ॥ पाळती राखोनि वाट पाडित ॥ केल्या ब्रह्म-हत्या अ-संख्यात ॥ नाहीं गणती इतर जीवां ॥ ७३ ॥ मत्स्य धरावयालागीं बक ॥ जैसा होऊनि बसे सात्विक ॥ कीं मूषकालागीं बिडालक ॥ बैसे टपत तयापरी ॥ ७४ ॥ कीं अंग-संकोचें पारधी ॥ जाणोनि तात्काळ मृग साधी ॥ तैसा वाल्हा जीव वधी ॥ पाप-बुद्धी निर्दय ॥ ७५ ॥ अ-पार जीव मारिले ॥ पापाचे पर्वत संचिले ॥ जैसे अंत्यज-गृहाभोंवते पडिले ॥ ढीग पशु-अस्थींचे ॥ ७६ ॥ ऐसें करितां पापाचरण ॥ तयासी आलें वृद्धपण ॥ पुत्र झाले अति तरुण ॥ परी आंगवण न सांडी ॥७७॥ हातीं शस्त्र घेऊनि वाल्हा ॥ मार्ग लक्षीत जों बैसला ॥ तों अकस्मात नारद प्रगटला ॥ पूर्व-पुण्यें-करोनी ॥ ७८ ॥ चंद्र वेष्टिती नक्षत्रें जैसीं ॥ भोंवती ऋषींची मांदी तैसी ॥ तों पाळती सांगती वाल्हियासी ॥ जाती तापसी बहु-साल ॥ ७९ ॥ वाटेसी धांवून आडवा आला ॥ शस्त्र उभारूनी ते वेळां ॥ दटावूनि ऋषींचा मेळा ॥ उभा केला क्षणभरी ॥ ८० ॥ कीं स्वर्ग-पंथें जातां नेटें ॥ जैसी यम-पुरी लागे वाटे ॥ कीं पुण्यें आचरितां उद्भटें ॥ काम-क्रोध आडविती ॥ ८१ ॥ असा वाल्हा ह्मणे तयांसी ॥ यात्रा[२] आणा रे मज-पासीं ॥ नाहीं तरी मुकाल प्राणासीं ॥ माझे हस्तेंकरोनी ॥ ८२ ॥ मग पुढें होऊन ब्रह्म-नंदन ॥ ह्मणे ऐक एक माझें वचन ॥ तुज आलें वृद्ध-पण ॥ पापें अ-पार घडलीं कीं ॥ ८३ ॥ द्रव्य जोडिलें तुवां अ-पार ॥ झाले दुष्कृताचे संभार ॥ तुझ्या पापासीं वांटेकर ॥ कोणी आहेत कीं विचारीं ॥ ८४ ॥ आलें तुज जवळी मरण ॥ यम जेव्हां गांजील दारुण॥ तेव्हां तुज सोडवील कोण ॥ पाहें विचारोनि अंतरीं ॥ ८५ ॥ दारा पुत्र धन यौवन ॥ बंधु सेवक आप्त-जन ॥ शस्त्रें अस्त्रें चतुरंग सैन्य ॥ न ये कामा ते वेळे ॥ ८६ ॥ जीं जीं कर्मे प्राणी करिती ॥ तितुकीं देव वि-लोकिती ॥ सकल तत्त्वें व्यापून वर्तती ॥ मग साक्ष देती परत्रीं ते ॥ ॥ ८७ ॥ यम-पुरीस चित्रगुप्त ॥ पत्रें काढोनि वाचित ॥ मग त्यासारिखा दंड करित ॥ कोण तेथें सोडवील ॥ ८८ ॥ जो पुण्य-पंथें न चाले नर॥

१ मवय. २ यात्रेकरू-लोकांजवळील मालानुमान.

निंदी तीर्थ-यात्रा समग्र ॥ त्यास ताम्र-भूमी तप्त अ-पार ॥ चालविती त्यावरी हळूहळू ॥ ८९ ॥ जे परोपकार न करिती ॥ त्यांसी असि-पत्रावरी हिंडविती ॥ इकडून तिकडे शस्त्रें फुटती ॥ कोण सोडवील ते स्थानीं ॥९०॥ तप्त-लोह-स्तंभ दारुण ॥ त्यासीं भेटविती नेऊन ॥ देव-द्विजां न करी नमन ॥ त्यासही जाण तेचि गती ॥ ९१ ॥ जो संतांस देखों न शके अ-पवित्र ॥ त्याचे गीध फोडिती नेत्र ॥ जो कीर्तन स्मरण न करी अणु-मात्र ॥ जिव्हा तोडिती तयाची ॥ ९२ ॥ गुरु देव ब्राह्मण सांडोनी ॥ जो शरण न ये पाप-खाणी ॥ महा-नरकींचें पाणी ॥ त्याचे वदनीं ओतिती ॥ ९३ ॥ जो तीर्थ-स्नानें निंदी खळ ॥ त्यासी तप्त कढईमाजी तेल ॥ त्यांत तळविती तात्काळ ॥ कोण सोडवी तेथें पां ॥ ९४ ॥ जे साधु-संतांसी पीडिती ॥ त्यांचे अंगींचीं सालें काढिती ॥ जे द्वि-ज गुरु तीर्थें अव्हेरिती ॥ तोंडीं घालिती विष्ठा मूत्र ॥ ९५ ॥ धर्म-वाट धरोनि हरिती धन ॥ त्यांसी कुंभीपाकामाजी घालून ॥ खालीं चेतविती कृशान ॥ त्यामाजी आ-क्रंदोनि चरफडती ॥ ९६ ॥ लोह-दंड करोनि तप्त ॥ नखीं रोविती यम-दूत ॥ जो नायके हरि-कथामृत ॥ गती निश्चिती त्यासि हे ॥९७॥ ऐसें बोलतां नारद-ऋषी ॥ अनु-ताप झाला त्याचे मानसीं ॥ वेगें आला निज-सदनासी ॥ स्त्री-सुतादिकांसी पुसत ॥ ९८ ॥ जीं जीं पापें घडलीं मजलागीं ॥ कोणी होतां काय त्याचे वि-भागी ॥ तंव ते ह्मणती आमुचे अंगीं ॥ न लागती पापें सर्वथा ॥ ९९ ॥ भाग्याचे वांटेकरी समस्त ॥ पापें तुझीं तूं भोगीं यथार्थ ॥ वाल्ह्या झाला सद्गदीत ॥ ह्मणे कैसा अनर्थ टाकूं आतां ॥ १०० ॥ हा नर-देह उत्तम पूर्ण ॥ केवळ भगवत्प्राप्तीचें स्थान ॥ भ्यां आत्म-हित न करून ॥ बुडालों कीं अंध-तमीं ॥ १ ॥ यत्नें पुण्य-क्षेत्र सरसावलें ॥ तेथें कनक-बीज पेरिलें ॥ कनकामृताचें ताट घडलें ॥ त्यांत वाढिलें तृण-बीज ॥ २ ॥ सुधा-रस-कुंभ दैवें जोडला ॥ तो नेऊन उकरड्यांत ओतिला ॥ चिंतामणी फोडोनि घातला ॥ पाथरीस अ-भाग्यें ॥३॥ सुरभी शोधीत आली घर ॥ तिसी करूनि काष्ठ-प्र-हार ॥ अ-भाग्यें घातली बाहेर ॥ तोचि प्रकार मज झाला ॥४॥ वळें कल्प-वृक्ष तोडोन ॥ वाढवीलें कंटकी-वन ॥ राजहंस दवडोन ॥ दिवा-भीतें पाळिलीं ॥ ५ ॥ रंभा तोडोनि महा-मूर्खें ॥ अर्की वाढविल्या स-कौतुकें ॥ ओसंडोनि स-तेज मुक्तें ॥ सिकता हरळ भरियेल्या ॥ ६ ॥ असो ऐसा अनु-तापें

वाल्ह्या ॥ नारदापासीं परतोनि आला ॥ सद्गद-कंठ अश्रु डोळां ॥ साष्टांग घातला नमस्कार ॥ ७ ॥ तनु-मन-धनेंसीं अनन्य ॥ स्वामी तुज मी आलों शरण ॥ कृपेची नौका करोन ॥ तारीं मज भव-सागरीं ॥ ८ ॥ महा-राज तूं धन्वंतरी ॥ माझा भव-रोग तूं दूर करीं ॥ जळतों पाहोन विषयांभीतरीं ॥ मेघ झडकरी वर्षें तूं ॥ ९ ॥ पडिलों मायेचिये मेळीं ॥ पंच भूतें मज झोंबलीं ॥ वासना विवशी गळां पडली ॥ कदा काळीं सोडीना ॥ ११० ॥ अहं-देह-बुद्धी डांकीण ॥ ममता सटवी दारुण ॥ लोभ झोटिंग[1] एक क्षण ॥ उमस घेऊं नेदीच ॥ ११ ॥ क्रोध हौसासुर दारुण ॥ काम-वेताळें झडपिलें पूर्ण ॥ तृष्णा माया-राणी अनु-दिन ॥ सर्वदाही न सोडी ते ॥ १२ ॥ झालों मी अत्यंत क्षीण ॥ पंचाक्षरी तूं ब्रह्म-नंदन ॥ सकळ भूतें टाकीं झाडोन ॥ ह्मणोनि चरण धरियेले ॥ १३ ॥ अष्टभावें[2] झाला सद्गदित ॥ मग मनीं विचारी ब्रह्म-सुत ॥ रोग पाहूनि वैद्य निश्चित ॥ दिव्य मात्रा काढी जेविं ॥ १४ ॥ ह्मणे हा अनधिकारी परम ॥ मारा ऐसें सांगे नाम ॥ ह्मणे हेंचि तुवां जपावें स-प्रेम ॥ मुख्य वर्म जाण पां ॥ ॥ १५ ॥ तें जीवन-नाम जपत ॥ तेथेंचि बैसला ध्यान-स्थ ॥ अंगावरी वारूळ वाढत ॥ ध्वनी उमटत आंतूनी ॥ १६ ॥ टोणपियाचा वृक्ष झाला॥ तों नारद बहु-काळें पातला ॥ त्या तरूखालीं उभा राहिला ॥ श्रवणीं ऐकिला नाम-घोष ॥ १७ ॥ वारुळ-छिद्रामधूनी ॥ राम-नामाचा मधुर ध्वनी ॥ चातुर्य-समुद्र नारद-मुनी ॥ जाणिला मनीं सर्व वृत्तांत ॥ १८ ॥ मग उकरोनियां वारुळ ॥ बाहेर काढिला तो पुण्य-शीळ ॥ दिव्यौषधी मस्तकीं मर्दूनि सकळ ॥ सावध केला तेधवां ॥ १९ ॥ जैसा भूमीवरी अर्क उतरला ॥ तैसा श्री-गुरु-नारदें देखिला ॥ धांवोनि लागे चरण-कमळा ॥ पापा झाला संहारू ॥ १२० ॥ नाम जपतां श्री-रामाचें ॥ दोष गेले अनंत-जन्मींचे ॥ जैसे पर्वत तृणाचे ॥ अग्नि-संगें भस्म होती ॥२१॥ पापें जळावया समस्त ॥ नामामाजी प्र-ताप बहुत ॥ नामाचेनी न जळे निश्चित ॥ ऐसें पाप नसेचि कीं ॥ २२ ॥ वाल्मीकें केलीं जीं पापें ॥ तीं भस्म झालीं नाम-प्र-तापें ॥ नामापुढें आणीक तपें ॥ तुच्छ ऐसीं जाणिजे ॥ २३ ॥ जैसा पर्वत होतां प्र-दीप्त ॥ मग झाडें झुडपें न राहती तेथ ॥ नामाग्नीपुढें तैसीं समस्त ॥ पापारण्यें भस्म होती ॥ २४ ॥ जैसीं स्वर्गी वडली

---

१ झोंडोण. २ अष्ट सात्विक भाव.

दुष्कृतें बहुत ॥ जागृतींत तीं मिथ्याभूत ॥ तैसीं राम-नामें समस्त ॥ पापें समूळ भस्म होती ॥ २५ ॥ तोंवरीच तमाची दाटणी ॥ जोंवरी नुगवे वासर-मणी ॥ तोंवरीच मद कीजे वारणीं ॥ जोंवरी सिंह देखिला नाहीं ॥ २६ ॥ सिंधूचें गर्जन तोंवरीच पाहीं ॥ जोंवरी कलशोद्भव देखिला नाहीं ॥ तोंवरी भूतांची परम घाई ॥ जोंवरी मंत्र-वादी नाहीं पावला ॥ ॥ २७ ॥ तोंवरी पापांचे संभार ॥ जों नामीं न धरीला आदर ॥ नाम-प्रताप अद्भुत थोर ॥ तरला साचार वाल्मीकी ॥ २८ ॥ असो वाल्मीकी ह्मणे श्री-गुरु-नाथा ॥ मी कसा काळ क्रमूं आतां ॥ नारद ह्मणे श्री-राम-कथा॥ स-विस्तर करावी ॥ २९ ॥ मग वाल्मिकें रचिला ग्रंथ ॥ तो भारद्वाज-मुखें समस्त ॥ अ-संख्य ऋषी श्रवण करित ॥ ब्रह्मानंदेंकरोनि ॥ १३० ॥ नारदा-प्रती सरसिजोद्भव ॥ सांगे राम-कथा अभि-नव ॥ बदरिकाश्रमीं ऋषी सर्व ॥ व्यास-मुखें ऐकती ॥ ३१ ॥ ते प्राकृत भाषें निवाडे ॥ श्रीधर वर्णी संतांपुढें ॥ जैसें बाळ चाळे करी लाडें ॥ परी आवडे जननीये ॥ ॥ ३२ ॥ प्राकृत भाषा ह्मणोनी ॥ अव्हेर न करावा पंडित-जनीं ॥ जैसीं कृष्णा-वेणेचीं तीरें दोन्हीं ॥ परी उदक जाण एकचि ॥३३॥ तैसें प्राकृत आणि संस्कृत ॥ दोहींत एकचि अर्थ ॥ जैशा दोघी स्त्रिया एकचि कांत ॥ कीं दोन्ही हस्त एकाचेचि ॥ ३४ ॥ दोन्ही दाढा एकचि स्वर ॥ एक पाहणें दोन्हीं नेत्र ॥ कीं दों पात्रांत पवित्र ॥ एकचि दुग्ध घातिलें ॥ ॥ ३५ ॥ दोन्हींमाजी गोडी एक ॥ जैसें त्रि-वेणीस भरलें उदक ॥ एक सुवर्ण-कूपिका अ-मोलिक ॥ ताम्र-धातूची एक घडली ॥ ३६ ॥ दोन्ही कुप्या नेऊनि देख ॥ श्री-रामेश्वरासी केला अभिषेक ॥ दोन धातु एक उदक ॥ देवास समचि आवडे ॥ ३७॥ अ-बळांस न कळे संस्कृत वाणी ॥ जैसें आडांतील गोड पाणी ॥ परी तें दोर-पात्रा-वांचोनी ॥ अ-शक्त जना केविं निघे ॥ ३८ ॥ तोचि तडागासी येतां त्वरें ॥ तात्काळचि तृषा हरे ॥ अ-बळा-जना तारावया ईश्वरें ॥ प्राकृत ग्रंथ निर्मिले ॥३९॥ मुख्य संस्कृत बरवें ॥ परी तें अ-बळांसी नुगवे ॥ मद्दा-गज कैसा बांधवे ॥ कमळ-तंतू नेऊनी ॥१४०॥ सर्वांस मान्य गीर्वाण ॥ जरी असेल पूर्व पुण्य ॥ तरीच तेथींचें होईल ज्ञान ॥ तरी अ-बळा-जन केविं तरती ॥ ४१ ॥ उत्तम वस्त्रें लेती नृ-पती ॥ तीं दुर्बळांसी केविं प्राप्त होती ॥ मग ते घोंगडीच पांघरती ॥ शीतोष्ण-निवारण ॥ ४२ ॥ जैसें दधी मंथितां बहुत ॥

त्यांतून निघे नवनीत ॥ कीं स्वाती-जळापासोन अद्भुत ॥ मुक्ता-फळ निपजे ॥४३॥ कीं इक्षु-रसापोटीं शर्करा ॥ रसनेसि गोडी तेचि विचारा ॥ कीं राजियापासून राज-पुत्रा ॥ मान्यता होय बहुतचि ॥ ४४ ॥ म-ऱ्हाठी वचनें निश्चित ॥ परी अत्यंत रस-भरीत ॥ मधु-मक्षिकांचे मुखींहूनी स्रवत ॥ अती सु-रस जैसा कां ॥४५॥ गीर्वाण हें शशि-मंडळ अद्भुत ॥ त्याची प्रभा हें प्राकृत ॥ संस्कृत ग्रंथ वर्णिती पंडित ॥ अर्थ प्राकृत करिती पैं ॥४६॥ सिकतेमाजी दिव्य रत्न ॥ जरी सांपडे न करितां प्र-यत्न ॥ तरी चतुरीं करावें जतन ॥ किंवा अव्हेर करावा ॥ ४७ ॥ कष्टेंवीण राज्य आलें हातां ॥ तरी कां वोसंडावें तत्वतां ॥ प्राकृत-भाषा ऐकोनि कथा ॥ लाभ श्रोतीं घेईजे तेवीं ॥४८॥ मुक्ता-फळाचिया माळा ॥ वरी सु-वास सुटला आगळा ॥ तरी चतुरीं कां न घालाव्या गळां ॥ अती आवडी करूनी ॥४९॥ आधींच इक्षु-दंड गोड ॥ त्यावरी आले श-र्करेचे घड ॥ तैसी रघुनाथ-कथा सुवाड ॥ त्यावरी साहित्य पुरविलें ॥१५०॥

वेंचे, पांडव-प्रतापांतील अभिमन्यु-वध.

ओंव्या, अध्याय ४५.

जो सच्चिदानंद कमळा-पती ॥ तो झाला पार्थाचा सारथी ॥ जो भक्ता-चे मनोरथीं ॥ बैसोनि सूत्र हालवी ॥ १ ॥ युद्धास गोंविला अर्जुन ॥ इकडे काय झालें वर्तमान ॥ चक्र-व्यूह[1] गुरु द्रोण ॥ रचिता झाला अ-द्भुत ॥ २ ॥ सु-पर्ण-व्यूह[2] पांडव रचित ॥ धर्मासि अवघेचि रक्षित ॥ यु-द्ध मांडलें अद्भुत ॥ द्रोणें आणि भीमसेनें ॥ ३ ॥ नकुळ सहदेव पांचा-ळ ॥ अवघे युद्ध करिती स-बळ ॥ परी चक्र-व्यूह भेदावया बळ ॥ कोणा-सही दिसेना ॥ ४ ॥ धर्म ह्मणे असता पार्थ ॥ तरी हा व्यूह भेदिता निश्चित ॥ तों पुढें येऊन सुभद्रा-सुत ॥ धर्मराजास विनवीतसे ॥ ५ ॥ तुह्मी मज आज्ञा द्याल जरी ॥ तरी हा व्यूह भेदीन निर्धारीं ॥ धर्म ह्मणे ते अवसरीं ॥ तूं बाळक सु-कुमार ॥ ६ ॥ मग बोले पार्थ-नंदन ॥ आह्मां क्षत्रियां रण हेंचि धन ॥ ताता तुमचे दयेकरून ॥ व्यूह भेदून जाईन मी ॥ ७ ॥ परम सुंदर सुभद्रा-सुत ॥ रूपासीं तुळितां उणा मन्मथ ॥ दुसरा

---

१ चक्राकार सैन्याची रचना. २ गरुडाकार सैन्याची रचना.

श्री-कृष्णचि मूर्तिमंत ॥ विराट-जामात जो होय ॥ ८ ॥ घन-श्याम-वर्ण राजीव-नयन ॥ आ-जानु-बाहु सु-हास्य-वदन ॥ जो पांडवांसी प्राणाहून॥ आवडता पांचांसही ॥ ९ ॥ ऐसा तो उत्तरा-वर ॥ रथावरी चढला सत्वर ॥ उदयाद्रीवरी दिन-कर ॥ तैसा सुंदर दिसतसे ॥ १० ॥ केला धर्मास नमस्कार ॥ युद्धा निघाला पार्थ-कुमर ॥ तों सहस्रावधी राज-पुत्र ॥ व्यूहाप्रती रक्षिती ॥ ११ ॥ व्यूह भेदीत जाय सौभद्र ॥ दहा सहस्र मारिले कुंजर ॥ एक अयुत महा-वीर ॥ अश्वांसहित पाडिले ॥ १२ ॥ एक अयुत महा-रथी ॥ तात्काळ पाडी उत्तरा-पती ॥ जेथें शंभर राज-पुत्र रक्षिती ॥ त्या स्थळासी पातला ॥ १३ ॥ दळासहित राज-कुमर ॥ एकल्यावरी सोडिती शर ॥ परी तो आनकदुंदुभी-कन्या-कुमर ॥ तितुके तोडी क्षणमात्रें ॥ १४ ॥ तितुक्यांचें बाण-जाळ ॥ एकसरें भेदी सुभद्रा-बाळ ॥ जैसें उगवतां सूर्य-मंडळ ॥ भ-गणें सर्व लोपती ॥१५॥ एक उटतां वि-नायक ॥ अ-संख्य संहारती दंदशूक ॥ कीं सुटतां चंड-वात देख॥ जल-द-जाळ वितुळत ॥ १६ ॥ एक-विष्णु-नामेंकरून ॥ अ-संख्य दुरितें जाती जळून ॥ कीं चेततां कृशान ॥ अ-संख्य वनें दग्धती ॥१७॥ कीं मूढाचें वाग्जाळ समस्त ॥ एका शब्दें उडवी पंडित ॥ कीं एक सिंह नाग बहुत ॥ पडती गत-प्राण होऊनी ॥१८॥ हृदयीं प्रगटतां बोध ॥ सहपरिवारें पळती काम-क्रोध ॥ कीं प्रत्यया येतां ब्रह्मानंद ॥ क्षुद्रानंद वि-रमती ॥१९॥ तैसा एकलाच धनंजय-कुमर ॥ परी सैन्यें केलीं अवघीं जर्जर ॥ कोणी उचलितां कर ॥ शस्त्रासहित भुजा छेदी ॥ २० ॥ दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण ॥ त्यासीं युद्ध केलें निर्वाण ॥ घेतला तात्काळ त्याचा प्राण॥ शीर उडवूनि पाडिलें ॥ २१ ॥ बाण सोडीत धांवला कर्ण ॥ दो बाणीं छेदिले त्याचे कर्ण ॥ आंग काढून भानु-नंदन ॥ पळता झाला एकीकडे ॥ २२ ॥ दश बाणीं सु-योधन खिळिला ॥ द्रोण पांच बाणीं विंधिला॥ जयद्रथ तात्काळ पळविला ॥ एका बाणें करोनी ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा कृपाचार्य ॥ हेही पळती गत-वीर्य ॥ देखोनि अभिमन्यूचें शौर्य ॥ द्रोण मस्तक डोलवी ॥ २४ ॥ व्यूहामाजी सांपडला पार्थ-कुमर ॥ साहा जण महा-वीर ॥ सोडिते झाले निर्वाण-शर ॥ एकलिया बाळावरी ॥ २५ ॥ सु-कुमार तो सौभद्र ॥ एकल्यासि हाणिती महा-वीर ॥ चहूंकडे पाहे

१ वसुदेवाची कन्या (सुभद्रा), तिचा मुलगा अभिमन्यु.

सुंदर ॥ आपुलें कोणी दिसेना ॥ २६ ॥ असता पिता अर्जुन ॥ तरी साह्य करिता एथें पूर्ण ॥ जयद्रथ व्यूह-द्वार धरून ॥ शिव-वरदें नाटोपे ॥ २७ ॥ आक्रांत भोंवे पांडव-दळीं ॥ जवळी नाहीं पार्थ-वनमाळी ॥ व्यूह फोडी ऐसा बळी ॥ कोणी नाहीं पांडवांत ॥ २८ ॥ युद्ध करित अभिमन्य ॥ कर्णें सोडिले निर्वाण बाण ॥ हातींचें धनु तोडून ॥ बाण भाता छेदिला ॥ २९ ॥ सारथी घोडे ते वेळे ॥ द्रोणाचार्यें मारिले ॥ मग अभिमन्यें शस्त्र घेतलें ॥ रथाखालीं उतरला ॥ ३० ॥ जैशी वीज लवोनि जाये ॥ तैसा अभिमन्य तळपताहे ॥ तों दुर्योधनें खड्ग लवलाहें ॥ एकें बाणें छेदिला ॥ ३१ ॥ मग गदा घेऊन पार्थ-सुत ॥ अ-मित वीरांतें पाडित ॥ तों दुःशासनें त्वरित ॥ गदा छेदिली हातींची ॥ ३२ ॥ मग घेतलें रथ-चक्र ॥ रणीं तळपे सुभद्रा-कुमर ॥ जैसा कृष्ण चक्र-धर ॥ तैसा वीर दिसतसे ॥ ३३ ॥ कर्ण द्रोण दुर्योधन ॥ सोडिती बाणा-पाठी बाण ॥ हातींचें रथ-चक्र जाण ॥ अश्वत्थामियानें छेदिलें ॥ ३४ ॥ तों दुःशासनाचा पुत्र दौःशासनी ॥ वेगें आला गदा घेउनी ॥ अभिमन्यें तेच क्षणीं ॥ गदा दुसरी घेतली ॥ ३५ ॥ दोघीं गदा-युद्ध मांडिलें ॥ सकळीं बाण-जाळ घातलें ॥ दौःशासनीस केलें ॥ अभिमन्यें मूर्छित ॥ ३६ ॥ सवेंच दुःशासन-सुतें ॥ हाणीतलें अभिमन्यातें ॥ दोघे पावले मूर्छेतें ॥ गदा-घातें एकमेक ॥ ३७ ॥ मूर्छा सांवरोनि दौःशासनी ॥ वेगें आला गदा घेउनी ॥ वि-कळ सौभद्र पडलिया रणीं ॥ त्याचे मस्तकीं घातली ॥ ३८ ॥ तेणें चूर्ण झालें शिर ॥ पडला पार्थाचा कुमर ॥ तों अ-शरीरिणी वदली उत्तर ॥ धर्म-युद्ध नव्हे हें ॥ ३९ ॥ सकळ दळ-भार एकवटला ॥ भोंवता पाहावया पाळा पडला ॥ त्यांत जयद्रथें हाणीतला ॥ अभिमन्यु लातेनें ॥ ४० ॥ द्रोणें धिक्कारिलें जयद्रथा ॥ दुर्जना वीरा हाणिशी लत्ता ॥ त्या अभिमन्यें बाणावारीं झोडितां ॥ पळालासी सत्वर ॥ ४१ ॥ कौरव गेले समस्त ॥ अभिमन्य घायें वि-लपत ॥ श्री-हरीचें स्मरण करीत ॥ वाट पाहात पार्थाची ॥ ४२ ॥ पांडव-दळीं आक्रांत दारुण ॥ धर्मराज करी रुदन ॥ आतां येईल अर्जुन ॥ त्यासि काय वदन दाखवूं ॥ ४३ ॥ दिवस गेला अस्तमानासीं ॥ वधून येतां समसप्तकांसीं ॥ अप-शकुन पार्थासी ॥ मार्गीं येतां होतसे ॥ ४४ ॥ धर्माजवळि आला अर्जुन ॥ अवघे देखिले अधोवदन ॥ पार्थ पुसे कोठें

---

१ शंकराच्या वरदानानें. २ संशप्तकांस.

अभिमन्य ॥ कां उत्साह मंदिरीं न दिसे ॥ ४५ ॥ धर्म बैसला अधोवदन ॥ कां मौन्य धरी, भीमसेन ॥ ह्मणे संसार-माया अभिमन्य ॥ त्यजुनि गेला स्वर्गातें ॥ ४६ ॥ रथाखालीं पडला अर्जुन ॥ पुत्र-शोकें करी रुदन॥ मग श्री-कृष्णें संबोखून ॥ सावध केलें पार्थासी ॥ ४७ ॥ अर्जुन अवघ्यांसी धिक्कारित ॥ जळो जळो तुमचा पुरुषार्थ ॥ इतुके असतां माझा सुत ॥ कां पाठविला संग्रामा ॥ ४८ ॥ उपलव्य[1] नगरीहुनी ॥ उत्तरा, सुभद्रा धांऊनी ॥ त्वरें आल्या बसोनि वहनीं ॥ हृदय पिटीत अति-दुःखें ॥ ४९ ॥ सुभद्रेतें न धरवे धीर ॥ शरीर टाकिलें पृथ्वीवर ॥ माझा अभिमन्य सु-कुमार ॥ दावा एकदां पाहीन मी ॥ ५० ॥ हे अभिमन्या कमळलोचना ॥ हे सौभद्रा चंद्र-वदना ॥ हे कोमलांगा मधुर-भाषणा ॥ ये धांवूनि मज भेटें ॥ ५१ ॥ हे घन-श्याम-वर्णा ॥ हे अभिमन्या प्रतिअर्जुना ॥ हे महा-वीरा सु-हास्य-वदना ॥ ये धांवूनि मज भेटें ॥ ५२ ॥ द्रौपदी ह्मणे अभिमन्या ॥ हे वत्सा सद्गुण-निधाना ॥ हे तरुणा तुझी अंगना ॥ उत्तरा आतां करील काय ॥५३॥ हे किशोर-वया परम उदारा ॥ समरधीरा प्रताप-शूरा ॥ पांडव-कुल-दीपका सुंदरा ॥ केली त्वरा सर्वां आधीं ॥ ५४ ॥ उत्तरेच्या गळां मिठी घालिती ॥ सुभद्रा द्रौपदी शोक करिती ॥ तें देखोनि पार्थ श्री-पती ॥ शोकार्णवीं बुडाले ॥ ५५ ॥ बोले सुभद्रा वेल्हाळ ॥ इतुके वीर असतां स-बळ ॥ सांपडला व्यूहामाजी बाळ ॥ पाठी कोणी न राखेची ॥ ५६ ॥ वि-कळ पडतां माझें किशोर ॥ जयद्रथें दिधला लत्ता-प्रहार ॥ धिक् गांडीव धिक् तूणीर ॥ धिक् यदु-वीर पार्थ पैं ॥ ५७ ॥ या-वेगळा अ-परि-मित ॥ धर्माच्या शोकासि नाहीं अंत ॥ तों व्यास आणि ब्रह्म-सुत ॥ नारद-स्वामी प्रगटले ॥ ५८ ॥ सर्वांचेंही समाधान ॥ करी सत्यवती-हृदय-रत्न ॥ ह्मणती सुभद्रे तूं सुजाण ॥ भगिनी होसी सर्वोत्तमाची ॥ ५९ ॥ वीर-पत्नी वीर-जननी ॥ वीर-कुमारी यदुवीर-भगिनी ॥ अभिमन्यु पडला समरांगणीं ॥ शोक न करीं तयाचा ॥ ६० ॥ ऐकें धर्मा भीमार्जुना ॥ शोक करितां कोण्या कारणा ॥ हे अवघी ब्रह्मांड-रचना ॥ लया जाणार कल्पांतीं ॥ ६१ ॥ संसार हें दीर्घ स्वप्न॥ जाजावती मी माझें ह्मणोन ॥ सावध व्हा उघडा नयन ॥ निज-सदना विचारा ॥ ६२ ॥ असो, व्यासें सांगोनि बहुत कथा ॥ सावधान केलें

[1] उपलव्य म्हणून विराटनगरीजवळ एक खेडें होतें.

कुंती-सुतां ॥ नारद आणि श्री-शुक-पिता ॥ अंतर्धान पावले ॥६३॥सुभद्रेसी ह्मणे पार्थ ॥ उद्यां वधीन जयद्रथ ॥ कौरव-दळ समस्त ॥ तृणवत् जाळीन पैं ॥ ६४ ॥ हें जरी नव्हे माझेनी ॥ तरी वृथा प्रसवली पृथा जननी ॥ लाज लागली कुरु-वंशालागुनी ॥ कृष्ण-दास्य व्यर्थ गेलें ॥६५॥ कोठें पडला रणीं बाळ ॥ तो पहावया पार्थ घन-नीळ ॥ निघते झाले तात्काळ ॥ निशीमाजी तेधवां ॥६६॥ रथ वेगें चालविला ॥ चंद्र-ज्यो... चा प्रकाश केला ॥ रण शोधावया निघाला ॥ पार्थ-वीर तेधवां ॥६७॥ देखती सौभद्रें पाडिलें रण ॥ आश्चर्य करिती कृष्ण अर्जुन ॥ बहुत केलें रण-शोधन ॥ परी बाळ कोठें न सांपडे ॥६८॥ तों मंजुळ हरीचें स्मरण ॥ ऐकता होय अर्जुन ॥ हे जगन्निवास मन-मोहन ॥ मधु-सूदन श्री-हरी ॥ ६९ ॥ अभिमन्याचे शब्द कोमळ ॥ अर्जुनें वोळखिले तात्काळ ॥ रथारूढ पार्थ घन-नीळ ॥ आले जवळ धांवोनी ॥७०॥ सौभद्रें नेत्र उघडिले ॥ पार्थें आंग धरणीसी टाकिलें ॥ अभिमन्यासी पोटीं धरिलें ॥ पार्थें मांडिलें शोकातें ॥ ७१ ॥ अरे माझिया सु-कुमारा ॥ बाळा अभिमन्या सुंदरा ॥ मजवांचुनि राज-कुमारा ॥ कां आलासी ये स्थळीं ॥ ७२ ॥ तैं पार्थाचिये कानीं ॥ हळूच अभिमन्य बोले वाणी ॥ मी पडलों घोर धरणी ॥ याचा खेद मज न वाटे ॥ ७३ ॥ मी निचेष्टित पडलों एथें ॥ मज लत्ता-प्रहार केला जयद्रथें ॥ तेणें सर्वांग तिडकतें ॥ हें मज दुःख अति भारी ॥ ७४ ॥ ऐसें ऐकोन वचन ॥ मग संबोखी वीर अर्जुन ॥ तुझें उसणें घेईन ॥ कांहीं खेद न करावा ॥७५॥ बा रे सु-कुमारा परियेसीं ॥ उद्यां जरी न मारीन जयद्रथासी ॥ तरी अग्नि-काष्ठ भक्षीन निश्चयेंसीं ॥ तुझीच आण अभिमन्या ॥ ७६ ॥ तों न्याहळीत कृष्ण-वदन ॥ मुखीं करीत हरि-स्मरण ॥ अभिमन्यें सोडिला प्राण ॥ श्री-कृष्ण आपण पाहतसे ॥ ७७ ॥ असो पार्थ कृष्णें संबोखिला ॥ रथीं बैसवूनि शिबिरा नेला ॥ निद्रा नाहीं अवघ्यांला ॥ चिताग्नींत पडियेले ॥ ७८ ॥ पार्थें प्रति-ज्ञा केली दुस्तर ॥ सिद्धीस पाववो सर्वेश्वर ॥ ऐसें बोलोनि यादवेंद्र॥ जाता झाला स्व-शिबिरा ॥ ७९ ॥ केशवासी ह्मणे पार्थ ॥ म्यां जे केली दृढ शपथ ॥ ते तुजवीण कोण समर्थ ॥ सिद्धीप्रती पाववी ॥ ८० ॥ भक्त-कैवारिया मा-धवा ॥ पण आतां सिद्धी न्यावा ॥ दीन-बंधो करुणार्णवा ॥ ब्रीद आपुलें सांभाळीं ॥ ८१ ॥ काष्ठा न बुडवी जीवन ॥ आपण वाढ-

विलें ह्मणोन ॥ पांडव-प्रतिपाळक हें ब्रीद पूर्ण ॥ ब्रह्मांडोदरीं गाजतसे ॥ ८२ ॥ मागील उप-कार आठवतां ॥ पृथ्वी न पुरे यश लिहितां ॥ विश्व-व्यापका अ-च्युता ॥ ऋणाईत आमुचा तूं ॥ ८३ ॥ पार्थाच्या मनीं चिंता देखा ॥ हें जाणोनि विश्व-व्यापका ॥ रात्रीं निद्रा न ये वैकुंठ-नायका ॥ मग दारुकाप्रति बोलत ॥ ८४ ॥ उदईक असे निर्वाण-पण ॥ कैसा पुरवील अर्जुन ॥ धनं-जय केवळ माझा प्राण ॥ मज त्यावीण न गमेची ॥ ८५ ॥ दारुका ऐक वचन ॥ उद्यां सिद्ध करीं माझा स्यं-दन ॥ चारी घोडे जुंपून ॥ शैब्य-सुग्रीवादि[१] शृंगारीं ॥ ८६ ॥ सतेज आ-युधें परम ॥ शंख-चक्र-गदा-पद्म ॥ वरी ठेवूनि उत्तम ॥ सिद्ध स्यंदन असों दे ॥ ८७ ॥ पार्थासी घडलिया विपरीत ॥ मी तुज दावीन संकेत ॥ मनो-वेगें आणीं रथ ॥ बैसावया मज तेव्हां ॥ ८८ ॥ सोडोनियां सु-दर्शन ॥ संहारीन कौरव दुर्जन ॥ ऐसें सांगोन जगन्मोहन ॥ शयनावरी पहुडला ॥ ८९ ॥

ओंव्या-शिव-लीलामृतांतील श्रियाळ-चरित्र.

शिवलीलामृत. अध्याय १४, ओंव्या ११४–१८४.

करीं वीणा घेवोनि ब्रह्म-सुत ॥ शिवाजवळी आला अकस्मात ॥ ह्मणे हे विश्वं-भर विश्व-नाथ ॥ तुझे भक्त देखिले बहु ॥ १ ॥ तरी कांती-नगरीं श्रियाळ ॥ धीर गंभीर उदार सु-शीळ ॥ कीर्तीनें भरलें दिग्मंडळ ॥ सात्वि-क केवळ क्षमावंत ॥ २ ॥ तेणें घातलें अन्न-सत्र ॥ झालीं वर्षें दहा सहस्र ॥ इच्छा-भोजन-दान पवित्र ॥ अतीतांप्रती देतसे ॥ ३ ॥ अवनीवरी जे अ-गम्य वस्त ॥ भोजनीं मागितली अकस्मात ॥ ती प्र-यत्नें आणोनि पुरवित ॥ शिव-भक्त थोर तो ॥ ४ ॥ ऐसें नारद सांगतां वर्तमान ॥ त्या-च्या गृहाप्रती पंच-वदन ॥ कुश्चळ अतीत-वेष धरून ॥ येता झाला ते समयीं ॥ ५ ॥ आंगणीं उभा ठाकला येऊन ॥ परम-कोपी जेवि दावाग्न ॥ दुष्ट वचन बोले कठीण ॥ रूपही सं-पूर्ण कुश्चळची ॥ ६ ॥ ह्मणे मज दे इच्छा-भोजन ॥ नातरी जातों सत्व घेवोन ॥ श्रियाळ-चांगुणा येऊन ॥ पाय धरिती सद्भावें ॥ ७ ॥ आणोनि बैसविला आ-सनीं ॥ त्याचीं क्रोध-वचनें सोसुनी ॥ षोडशोपचारें पूजा करोनी ॥

---

१ शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प आणि बलाहक ह्या नांवांचे कृष्णाचे चार घोडे होते.

कर जोडोनी ठाकती पुढें ॥ ८ ॥ मागा स्वामी इच्छा-भोजन ॥ येरू ह्मणे नर-मांस देईं आणोन ॥ तूं चोर हेर आणिसी धरून ॥ त्याचें मांस न घे मी ॥ ९ ॥ धरूनि माझा उद्देश ॥ विकत आणिसील मनुष्य ॥ तें न घे मी निःशेष ॥ सत्य सत्य त्रि-वाचा ॥ १० ॥ चांगुणा ह्मणे कर जोडुन ॥ मी आपुलें मांस देत्यें, करीं भोजन ॥ श्रियाळ ह्मणे माजेल पूर्ण ॥ माझें मांस देतों मी ॥ ११ ॥ येरू ह्मणे तुह्मी पवित्र तत्वतां ॥ परी सर्व याचकांचे माता-पिता ॥ तुह्मां दोघांसी भक्षितां ॥ अन्न-सत्र खंडेल ॥ १२ ॥ तरी तुमचा एकुलता एक स्नेहाळ ॥ पंच वर्षांचा चिलया बाळ ॥ बत्तिस लक्षणीं वेल्हाळ ॥ तो मज देईं भोजना ॥ १३ ॥ ऐसें ऐकतां वचन ॥ माया-मोह-जाळ दूर करून ॥ ह्मणती अवश्य जा घेवोन ॥ मग सदाशिव बोलत ॥ १४ ॥ मी काय आहें वृक, व्याघ्र, रीस ॥ भक्षूं तव पुत्राचें मांस ॥ उबग न मानूनि वि-शेष ॥ पचवूनि घालीं मज आतां ॥ १५ ॥ माया-मोह धरून ॥ कोणी कराल जरी रुदन ॥ तरी मी जाईन उठोन ॥ सत्व घेउनी तूमचें ॥ १६ ॥ अवश्य ह्मणोनि पति-व्रता ॥ उभी ठाकोनि बाहे निज-सुता ॥ ह्मणे बाळा चिलया गुणवंता ॥ खेळाया कोठें गेलासी ॥ १७ ॥ तुजलागीं खोळंबला अतीत ॥ बाळा माझ्या येईं धांवत ॥ ऐसें ऐकतां अकस्मात ॥ बाळ आला धांवोनी ॥ १८ ॥ अतीतासी करूनि नमन ॥ माता-पितयांचे धरी चरण ॥ माता ह्मणे तुझें पिशित-दान ॥ अतीत मागतो राजसा ॥ १९ ॥ बाळ बोले स्नेहेंकरून ॥ हा देह म्यां केला शिवार्पण ॥ अतीत होतां तृप्त पूर्ण ॥ उमा-रमण सं-तोषेल ॥ २० ॥ ऐसें ऐकतां झडकरी ॥ बाळ घेतला कडियेवरी ॥ पाक-शाळेभीतरीं ॥ घेऊनि गेली वधावया ॥ २१ ॥ चिलयासी चुंबन देऊन ॥ हृदयीं धरिला प्रीतीकरून ॥ बाळ ह्मणे पुढती येईन ॥ तुझ्या उदरा जननीये ॥ २२ ॥ माया-जाळ सर्व सोडून ॥ मन केलें वज्राहूनि कठीण ॥ चिलयाचें शिर छेदून ॥ काढिलें मांस अंगींचें ॥ २३ ॥ आपणासी पुत्र नाहीं ह्मणोनियां ॥ शिर-कमळ ठेविलें पहावया ॥ शरीराचा पाक करूनियां ॥ उठवी भोजना अतीतातें ॥ २४ ॥ अतींद्रिय-द्रष्टा श्री-शंकर ॥ अनंत ब्रह्मांडींचा समाचार ॥ सर्व ठाऊका सूत्र-धार ॥ कळलें शिर ठेविलें तें ॥ २५ ॥ उठोनि चालिला तात्काळ ॥ धांवती चांगुणा-श्रियाळ ॥

येरू ह्मणे कळलें सकळ ॥ शिर-कमळ ठेविलें ॥ २६ ॥ सर्व गात्रांत शिर प्रधान ॥ तेंच कैसें ठेविलें वंचून ॥ तंव तीं दोघें धरिती चरण ॥ तेंही पचवूनी घालितों ॥ २७ ॥ क्षोभ न धरावा अंतरीं ॥ नेणतपणें चुकलों जरी ॥ तरी सर्व-ज्ञा तूं क्षमा करीं ॥ सत्व आमुचें राखावें ॥२८॥ मग बैसला आसनीं येऊन ॥ ह्मणे शिर येई बाहेर घेऊन ॥ उखळांत घालूनि कंडण ॥ मज देखतां करीं आतां ॥ २९ ॥ अश्रु आलिया तुझे नयनीं ॥ कीं कष्टी झालिया अंतःकरणीं ॥ तरी पुत्र गेला सत्वास हानी ॥ करून जाईन तूमच्या ॥ ३० ॥ अवश्य ह्मणे नृप-ललना ॥ शिर आणोनि करी कंडणा ॥ सत्व पाहे कैलास-राणा ॥ अंतरीं सद्गद होउनी ॥ ३१ ॥ निज-सत्वाचें उखळ ॥ धरिलें धैर्याचें करीं मुसळ ॥ कांडीत बैसली वेल्हाळ ॥ निर्धार अ-चळ धरूनियां ॥ ३२ ॥ अतीत ह्मणे परम मंगळ ॥ गीत गाय रसिक सुढाळ ॥ खंती करितां पयःफेन-धवल ॥ दुरावेल जाण पां ॥ ३३ ॥ ते सद्भाव-सरोवर-वि-लासिनी ॥ कोमल-हृदय नृप-कामिनी ॥ कीं निश्चल गंगा भरूनी ॥ जात मर्यादा धरूनियां ॥ ३४ ॥ तिचें पाहतां मग वदन ॥ काळवंडला रोहिणी-रमण ॥ मृग-शावाक्षी गुण-निधान ॥ उपमा नाहीं स्व-रूपातें ॥ ३५ ॥ ह्मणे कोमलांगा बाळा सु-कुमारा ॥ सु-लक्षणा सु-शीला नृप-किशोरा ॥ सु-हास्य-वक्त्रा राजीव-नेत्रा ॥ येवोनी उदरा धन्य केलें ॥ ३६ ॥ तूं सु-कुमार परम-गुणवंता ॥ माझे निष्ठुर घाव लागती माथां ॥ तुजवीण पर-देशी आतां ॥ दुबळी भणंग झालें मी ॥ ३७ ॥ कुच-कमंडलीं अति सुंदरा ॥ कंचुकीबाहेर फुटल्या दुग्ध-धारा ॥ कीं भू-लिंगासी एकसरा ॥ गळल्या लाविल्या तियेनें ॥ ३८ ॥ ह्मणे अतीत जेवोनि अवधारी ॥ जाऊं दे राज-द्वाराबाहेरी ॥ देह त्यागीन ये अवसरीं ॥ यावरी धीर न धरवे पैं ॥ ३९ ॥ कैलास-पंथ सखया लक्षून ॥ एकला जातोसि मज टाकून ॥ तुझे संगतीं मी येइन ॥ उभा राहें क्षणभरी ॥४०॥ तूं मोक्ष-द्वीपाचें केणें भरून ॥ जासी कैलास-राज-पेठ लक्षून ॥ तुज संगतीं मी उद्धरेन ॥ मज टाकूनि जाऊं नको ॥ ४१ ॥ उदकावीण जैसा मीन ॥ तैसी मी तान्हया तुजवीण ॥ माझें हृदय निर्दय कठिण ॥ लोकांत वदन केविं दावूं ॥ ४२ ॥ तुझी माउली मी ह्मणतां ॥ लाज वाटे रे गुणवंता ॥ तुवां आपुली सार्थकता ॥ करूनि गेलासी

शिव-पदा ॥ ४३ ॥ हें त्रि-भुवन शोधितां सकळ ॥ तुज ऐसा न दिसे बाळ ॥ मग तें पचवूनि तात्काळ ॥ उठा ह्मणे अतीतातें ॥ ४४ ॥ अतीत ह्मणे अवनी-पती ॥ उठा तुह्मी यजमान माझे पंक्ती ॥ ऐसें ऐकतां श्रियाळ-नृपती ॥ झाला चित्तीं संकोचित ॥ ४५ ॥ चांगुणा ह्मणे नृप-नाथा ॥ सत्व राखावें सत्वर आतां ॥ विन्मुख जाऊं न द्यावें अतीता ॥ मनीं चिंता न धरावी ॥ ४६ ॥ नव-मास वाहिला म्यां उदरांत ॥ तुह्मांस जड नव्हे चौं प्रहरांत ॥ पोटींचा पोटीं घालितां सुत ॥ चिंता काय नृप-श्रेष्ठा ॥ ४७ ॥ राव बैसला पंक्तीसी ॥ ताट वाढोनि आणिलें वेगेंसीं ॥ अतीत ह्मणे चांगुणेसी ॥ तूं ही येई सवेगें ॥ ४८ ॥ अवश्य ह्मणोनि झडकरी ॥ येवोनि बैसली नृप-सुंदरी ॥ यावरी अतीत ह्मणे तुमच्या मंदिरीं ॥ अन्न न घ्यावें सर्वथा ॥ ४९ ॥ नि-पुत्रिकाचें न पहावें वदन ॥ मग तेथें कोण घेईल अन्न ॥ दीपेंवीण शून्य सदन ॥ पुत्रावीण तेविं तुह्मी ॥ ५० ॥ नासिकेवांचोनि वदन ॥ कीं वृक्ष जैसा फळावीण ॥ कीं बबुळांवीण जैसे नयन ॥ शून्य सदन तुमचें तेवीं ॥ ५१ ॥ तंव तीं दोघें बोलती सद्गद ॥ एक होता तो अर्पिला सुत ॥ चांगुणा ह्मणे गेलें सत्व ॥ अतीत विन्मुख जाईल आतां ॥ ५२ ॥ एक बाळ तो दिधला भोजनासी ॥ आतां महा-राजा सत्व किती पाहसी ॥ ऐसें बोलतां चांगुणेसी ॥ अद्भुत गहिंवर दाटला ॥ ५३ ॥ ह्मणे सत्वही बुडालें सकळ ॥ वृथा गेलें माझें बाळ ॥ मग कंठ मोकळा करूनि ते स्नेहाळ ॥ हाक फोडी चांगुणा ॥ ५४ ॥ नयनीं चालिल्या प्रेमाश्रु-धारा ॥ ह्मणे अहा शिव कर्पूर-गौरा ॥ दीर्घ स्वरें बाहे उमा-वरा ॥ पाव सत्वरीं या आकांतीं ॥ ५५ ॥ अहा झालें वंश-खंडन ॥ न देखों पुढती पुत्र-वदन ॥ ऐसें ऐकतां अतीताचे नयन ॥ स्रवों लागले प्रेम-भरें ॥ ५६ ॥ बाहेर फुटली मात ॥ वळसा थोर होत नगरांत ॥ लोक दुःखें वक्षःस्थळ पिटीत ॥ राज-किशोर आठवुनी ॥ ५७ ॥ विमानीं दाटले सुर-वर ॥ ह्मणती धन्य पति-व्रता सत्व-धीर ॥ ईस प्रसन्न होवोनि श्री-शंकर ॥ काय देईल तें न कळेची ॥ ५८ ॥ अतीत ह्मणे चांगुणेसी ॥ जें प्रिय असेल तुझे मानसीं ॥ तें मज माग सद्गुण-राशी ॥ यावरी सती काय बोले ॥ ५९ ॥ मज नि-पुत्रिक ह्मणतील लोक ॥ हा धुवोनि काढीं कलंक ॥ ऐसें ऐकतां कैलास-नायक ॥ बोलावीं ह्मणे

पुत्रासी ॥ ६० ॥ सत्य मानूनि अतीत-वचना ॥ दीधे हाका फोडीत चांगुणा ॥ ह्मणे चिलया गुण-निधाना ॥ येईं स्नेहाळा धांवोनी ॥६१॥ अतीत तुजवीण न घे ग्रास ॥ कोठें गुंतलास खेळावयास ॥ माझें तान्हें तूं पाडस ॥ सत्व राखीं येवोनियां ॥६२॥ तूं न येसी जरी धांवोन ॥ तरी माझा जाऊं पाहे प्राण ॥ दश-दिशा विलोकून ॥ चांगुणा पाहे तेधवां॥६३॥मागुती हाक फोडी वेल्हाळ ॥ तों जैसें उगवे मित्र-मंडळ ॥ तैसा धांवतचि आला बाळ ॥ पाहे श्रियाळ स्नेह-भरें॥६४॥ अतीत-स्व-रूप टाकुन ॥ शिव प्रगटला निज-रूप पूर्ण ॥ दश-हस्त पंच-वदन ॥ दीनोद्धारण जगद्गुरू ॥६५॥ चिलया शिवें हृदयीं धरिला ॥ निज अंकावरी बैसविला ॥ श्रियाळ-चांगुणा ते वेळां ॥ पायांवरी लोळती ॥ ६६ ॥ सुर-वर सुमनें वर्षती अ-पार ॥ दुंदुभि-नादें कोंदलें अंबर ॥ आनंदमय झालें नगर ॥ धांवती लोक पहावया ॥ ६७ ॥ शिवें आणविलें दिव्य विमान ॥ श्रियाळ चांगुणा दिव्य-रूप-होऊन ॥ चिलयासी सिंहासनीं स्थापून ॥ छत्र धरिलें तयावरी ॥ ६८ ॥ सचिवांस निरवोनी राज्य-भार ॥ विमानीं बैसलीं स-त्वर ॥ निज पदीं जगदोद्धार ॥ श्री-शंकर स्थापी तयां ॥६९॥ कांतीनगरीं सौख्य अ-गाध ॥ त्रि-भुवनीं न माये आनंद ॥ श्रीधर-स्वामी तो ब्रह्मानंद ॥ अ-भंग न विटे काल-त्रयीं ॥ ७० ॥

अमृतराय.

हा गृहस्थ औरंगाबादेस राहत असे. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या आईबापांविषयीं व जन्मकालाविषयीं कांहीं शोध लागत नाहीं.

औरंगाबादेस विसामोरो ह्मणून एक मोंगल सरकारचा मुत्सद्दी होता, त्याच्या पदरीं अमृतराय होता. हा स्वभावानें थट्टेखोर असे. असें सांगतात कीं, एके दिवशीं ह्यानें मध्वमुनीश्वर ह्मणून एक साधु होता त्याची थट्टा केली, त्यावरून त्यानें त्यास बोलावून नेऊन बोध केला कीं ईश्वरानें तुला अमृततुल्य वाचा दिली आहे व तुझ्या आईबापांनीं तुझें नांवही तसेंच ठेवलें आहे, तर तूं आपल्या वाणीचा असा व्यय करून ती विफळ करितोस, त्यापेक्षां तिची जर ईश्वरस्तवनाकडे, किंवा लोकोपकाराकडे योजना करशील तर फार चांगलें होईल. हा बोध ऐ-

कून अमृतरायास पश्चात्ताप झाला. तेव्हांपासून त्यानें मध्वमुनीश्वर ह्यांस गुरु करून आपलें लक्ष्य परमार्थसाधनाकडे लाविलें.

अमृतरायानें पदें व कटिबंध पुष्कळ केले आहेत. तो शीघ्रकवि होता. तो पद्यरचना इतकी जलद करी कीं, लेखकास ती लिहिण्यास अवकाश सांपडत नसे. त्याची कांहीं कविता पुराणांतील कितीएक प्रकरणांवर आहे व कांहीं बोधपर आहे. त्याची कविता मनोरंजक असून तींत प्रास-यमकें फार आहेत. ह्यानें कांहीं कविता हिंदुस्तानी भाषेंतही केलेली आहे.

अमृतराय कथा करीत असे. असें सांगतात कीं, नानासाहेब पेशवे ह्यांनीं त्याची एक कथा करविली होती, ती ऐकून त्यांस संतोष झाला आणि त्यांनीं त्याची फार प्रशंसा केली. ह्या गोष्टीवरून अमृतराय १२९ वर्षांपूर्वीं होता असें दिसतें.

मरणशक सुमारें १६७९ इ० स० १७५३.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

दामाजीपंताची रसद, द्रौपदी-वस्त्र-हरण, शुक-चरित्र, ध्रुव-चरित्र, सुदाम-चरित्र, जीव-दशा, रामचंद्र-वर्णन, गणपति-वर्णन, दुर्वासयात्रा, इत्यादि. ह्यांवर प्रायः ह्यानें कटाव रचले आहेत.

कटिबंध किंवा कटाव.

कटिबंध-जीव-दशा.

सज्जन हो निज गुज आपुलें उमजाना, हरिलागिं भजाना ॥ ध्रु० ॥ नऊ मास गर्भांत सांपडे, मूत्र-मलादिक फार सांकडें, तनुसि तोडिति जंतू कीडे, बहु श्रमानें बाहेर पडे, स्मरण मुळींचें सर्व विसरला, सोहं कोहं रडूं लागला, दिवसां मासां वृद्धि पावला, क्षण-क्षणा अप-घात चूकला, धन-मद-गर्वें फार दाटला, अहंपणाचा पूर लोटला, पांचां विषयांमाजि बाटला, पापाचरणें मनीं काटला, भला थाटला, सं-सार अ-पार,

१ प्राणी गर्भांत असतो तोंपर्यंत 'सोहं' म्हणजे मी ईश्वर आहें असें म्हणतो, जन्मास आला म्हणजे 'कोहं' म्हणजे मी कोण आहें असें म्हणतो आणि पुढें मोठा होऊन त्यास समजूं लागलें म्हणजे 'अहं' म्हणजे 'मीच काय तो आहें' असें म्हणतो. म्हणजे ईश्वरास विसरतो. २ शब्द स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पांच विषय.

थोर करितो कारभार, महाल मुलुख जागीर इजारा, कमाविसदारी, भारि पसार सावकारी, हत्ती घोडे सैन्य शिबीका, वा पोपाख कानि चौकडा, सुंदर वनिता प्रिया नवोढा, शहाणपणाचा गर्व गाढा, मनसोक्याचा करी निवाडा, वाडा रंगित रंगमहाल, सोनेरी बैठका, जरी भर्जरी तमाम ऐने, काम मुलायम, फिरंगाणी बिल्लोरि फाणसें, मिनेगारि किनख्वापी पडदे, खणोखणीं रेशमी गालिचे, बागबगीचे, राग-रंगामधि गुंग बेटा, निसंग मोठा, अभि-मानाचा चढला ताठा, उन्मत्त खोटा, धर्मविषयीं फार करंटा, त्याच्या बंधुंनि धरल्या वाटा, अग्नि तस्कर करिति चपेटा, आटापीटा, राज-दंड ऊदंड उदेले, भंड निघालें, लंडपणें प्रचंड भोगिलें, परोपरीची छीथू अवघी, मारामारी, जेरबंद कडाकड सोटे मारी, कमचा पाठीं उडती भारी, या या परिचे जाच शरीरीं, हृदयीं मस्तकिं शिळा भारी, वोढितां जड खोडा बेडी, पायिं रोकडी, प्राप्त देहुडी, तरी येइना कबुल कवडी, अधिकारी घरदार सांवडी, सर्वहि नेलीं घोडींपीडीं, उरली नाहीं एकही कवडी, पहिली होती बिनी वांकडी, शालजोडिला शेला जोडी, देव द्विज गुरु तडीतापडी, त्यांसि क्रोधें फार झडाडी, ईश्वर त्याची मस्ती मोडी, आतां कैंची उप्पर माडी, देशवडीवर गुढी लाविली, दुष्कर्मांचीं अभ्रें दाटलीं, पहा पहा रे डोळे उघडूनि, पुढें यातना यम-लोकींच्या, नानापरिंच्या, जाणोनि एथेंचि कां सावध व्हाना, हरिलागिं भजाना.

कटिबंध दुर्वास-यात्रा.

दुर्योधन दुर्वास-ऋषीला, प्रार्थुनि ह्मणतो जाय निशीला, अन्नें नेदी द्रौपदि शीला, तुह्मीं पाहिजे धर्म दूषिला, ऐसें उत्तर ऐकुनि कानीं, ऋषी सर्वहि सवें घेउनी, आला पांडव वसतेस्थानीं, दीर्घ-स्वरानें हाक मारुनी, तंव ते धर्म-भीमार्जुन येउनी, माद्रि-तनयसह पाय नमोनी, स्तविते झाले ते मृदु वचनीं, धन्यधन्य हे आजचि रजनी, ह्मणे तयांतें दुर्वास-मुनी, पूजन स्तवन नको मजलागुनी, इच्छा एकचि भोजन-पानीं, ऐकुनि उत्तर, द्रौपदि-मुख पहात युधिष्ठिर, हरि करुणाकर, असतां श्री-वर, अंतर्यामीं, स्नानें स्वामी, करोनि यावें, बोले धामीं, तंव ते सर्व ऋषीश्वर गेले, पांडव ते स्थळिं स्तब्धचि ठेले, धर्म-राज बंधुंप्रति बोले, कैसें संकट

आजि उदेलें, तंव ते द्रौपदि, * * * * * * * वृंदावनिं ज्या वास निरंतर, प्रार्थिति सुंदर, दनु-ज भयं-कर, रूप मनोहर, नामचि मुर-हर, तेंचि ब्रह्म निर्गुण निरामय, निर्विकल्प निःसंग निरन्वय, निर्भय, चिन्मय, व्यक्ताव्यक्तचि येउनि राहे, त्याप्रति बाहे, धांव धांव बा तूं श्री-रंगा, अ-द्वय-रंगा, भव-भय-भंगा, तूं निः-संगा, तव पाईं गंगा, उद्भवली ताप-त्रय-भंगा, पवित्र चांगा, धांव उणिव जों न पवे अंगा, ऋषी सर्वही करिती दंगा, ये अ-व्यंगा, श्री-कर तूं मुनि-मानस-भृंगा, तुज न ह्मणो लघु अथवा तुंगा, संगातीत तूं अनं-ग-ताता, लागसि संतां, हरिसि अहंता, योगी सेविति तुज एकांता, योगी तन्मय सांडुनि कांता, स्वरूप-शांता, दाता, त्रि-भुवनिं लक्ष्मी-कांता, युगायुगीं अवतार-चरित्रें, चाळुनि ऐशीं लीलामात्रें, मत्स्य कूर्म वराह नृसिंहा, वामन भार्गव रामा धैर्या, कैटभ-कदना, तूं रघु-वर्या, षड्रिपु-नाशन महा-शौर्या, उत्पत्ति-स्थिति-संहार-कार्या, साक्षी तूं या, पर्यायें पाहतां निज-निपुणा, एक वेळ दावि तूं आपणा, करिं कीं करुणा, कैवारी तूं पांडव-प्राणा, ऐशी स्तुति ऐकुनि श्री-हरी, भोजन सांडुनि लवलाहेशीं, ख-ग पाचारी, नयेचि स-त्वर, तांतड झाली लगबग मोठी, तो जग-जेठी, आला धांवुनि, द्रौपदिसाठीं, कृष्णा पाहुनि अनंद पोटीं तें सुख, सहसा न वदे होटीं, जिवाशिवाशीं पडली गांठी; बाहुनि बोलत कांहो भगिनी, धांवा केला, सांगा पहिला, द्रौपदि ह्मणे ऋषि स्नाना गेला, साठि सहस्त्र खज्या त्याला, अन्न पाहिजे त्या अशनाला, याविरहीत समग्र ऋषींला, यास्तव तुज मी प्रार्थि अजाला, धर्मराज तो विस्मित झाला, कांहीं वि-वेक न सुचे त्याला, वचन ऐकुनी श्री-हरि बोले, माझे आधीं प्राण भु-केले, कृष्णे जेऊं घालीं वहिलें, तंव ते बोले सत्व घेतलें. सर्व-साक्षी अ-

---

* * १ सांबानें मदन जाळल्यावर त्याची स्त्री रति हिनें सांबाची प्रार्थना केल्यावर तुझा पति कृष्णाच्या पोटीं जन्मास येईल असें सांगितलें. त्यावरून कृष्णापासून रुक्मिणीच्या पोटीं प्रद्युम्न (मदन) झाला. ह्यावरून अनंगाचा म्हणजे मदनाचा तात म्हणजे बाप असें म्हटलें.

सतां कां छळसी, थाली पालथी घातलि पाहीं, अन्नचि नाहीं मागसि काई, कृष्ण ह्मणे तूं पहा हो बाई, तंव ते पाहे, स्थालीमाजी, स्वल्पचि भाजी, कृष्ण ह्मणे मी बहुत राजी, करीं घेउनी मुखीं घालितां, त्रि-भुवन धालें, भाव-भक्ति-संतुष्ट अंतरीं, मग भजकाला हें पावे, श्री-कृष्ण कृष्णे-लागीं अति संकट-समयीं पावे ॥ १ ॥

महीपति.

अहमदनगरापासून १८ कोसांवर राहुरी तालुक्यांतील ताहराबाद ह्या गांवीं दादोपंत नामें कुळकर्णी असे. हा जातीचा ऋग्वेदी वासिष्टगोत्री देशस्थ ब्राह्मण; ह्याचा पुत्र महीपति. ह्याच्या आईचें नांव गंगाबाई. दादोपंत ह्यास मुली होत्या, पुत्रसंतान नव्हतें, तें, त्याच्या ६० व्या वर्षी हें झालें. महीपति रूपानें सुंदर असे. हा १६ वर्षांचे वयांत असतांच कुळकर्णाचें काम करूं लागला.

एका दिवशीं कचेरींतून येऊन पूजा करीत असतां सरकाराकडील शिपाई बोलवायास आला, तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, पूजा झाल्यानंतर येईन. त्या वेळेस तो यवन शिपाई कांहीं अपशब्द बोलला, ते ऐकरून त्यास फार त्रास झाला; परंतु त्या वेळीं सरकारांत जाऊन काम होतें तें करून घरीं येऊन कानांत खोवलेली लेखणी होती ती श्रीपांडुरंगापुढें ठेवून आजपासून मी गांवकृत्यासंबंधी लेखणी हातीं धरणार नाहीं, व पुढेंही ७ पिढ्यांपर्यंत कोणी धरूं नये (त्याप्रमाणें आतां त्याचे वंशांतील लोक गांवकृत्यासंबंधी लिहीत नाहींत.) असें ह्मणून त्यानें पांडुरंगाची शपथ वाहिली. पुढें वडील थकलेच होते तेव्हां त्यांच्याबद्दल तो आपण पंढरीच्या वाऱ्या करूं लागला.

नंतर असें सांगतात कीं, कांहीं दिवसांनीं तुकोबानें स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं, नामदेवाचा शतकोटि अभंगांचा संकल्प माझे मुखें परिपूर्ण झाला. आतां संतचरित्रांचें वर्णन तुझे मुखें व्हावें, असें सांगून वरदहस्त मस्तकावर ठेवून आपण गुप्त झाला. तेव्हांपासून महीपतीस कविता करण्याची शक्ति आली.

ह्याची कविता सरळ आणि सुलभ आहे. ह्याची ज्ञानेश्वरासारखी

दृष्टांत देण्याची चाल फार आहे. ह्याची कविता सर्व ओंवीबद्ध आहे. त्यानें ताहराबाद एथें पांडुरंगाचें देवालय अयाचित वृत्तीनें बांधून श्रीपांडुरंगाची स्वयंभू वालुकेची मूर्ति स्थापिलेली आहे.

मागें एकदां दुष्काळ पडला होता त्यास करंज्याचें साल असें ह्मणत. त्या दुष्काळांत लोक उपाशीं मरूं लागले; ह्मणून महीपतीनें आपलें घर लोकांकडून लुटविलें. हें वर्तमान गावांतील जाहागीरदारास समजलें; तेव्हां त्यानें पुष्कळ गाड्या भरून साहित्य पाठविलें. परंतु महीपतीनें त्यांतलें कांहीं एक न घेतां आपण गांवांत भिक्षा मागून तिजवर निर्वाह केला. नंतर प्रति ३ वर्षांनीं ब्राह्मणांकडून घर लुटवावें असें त्यानें तीन वेळ केलें; पुढें लोकांनीं सांगितलें कीं, आपण घर लुटवितां परंतु आपले पुढें असा क्रम चालणें कठिण आहे. ह्याकरितां जें सतत चालेल तें करावें; तेव्हां महीपतीनें ब्राह्मणभोजनाकरितां पांडुरंगाचा प्रतिवर्षीं आषाढ वद्य १० पासून ३० पर्यंत उत्साह करण्याची योजना केली तो उत्साह अद्याप चालू आहे.

महीपति समाधिस्थ झाला तेव्हां त्याचें वय ७९ वर्षांचें होतें.

जन्मशक १६३७. इ०स० १७१९.

समाधिशक १७१२. श्रावण वद्य १२ इ०स० १७९०.

महीपतीनें केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ.

भक्त-विजय, भक्त-लीलामृत, संत-विजय, संत-लीलामृत, कथासारामृत, तुळशी-माहात्म्य, पंढरी-माहात्म्य, गणेश-पुराण, हरितालिका-व्रत, ऋषि-पंचमी-व्रत, अनंत-व्रत, दत्तात्रेय-जन्म.

वेंचे, ओंव्या-संत-लीलामृतांतील

अध्याय ३. गोपीचंदाख्यान.

गोपीचंद हा बंगालचा राजा होता. ह्याची आई मैनावती; हिनें जालंधरनाथ हा गुरु केला होता ह्मणून गोपीचंदानें त्यास कूपांत टाकून दिलें. परंतु पुढें त्याच्याच कृपेनें गोपीचंद विरक्त झाला; ही कथा ह्या आख्यानांत सांगितली आहे.

कूपांतोनि जालंधर ॥ कानिफा काढीतसे सत्वर ॥ दृष्टी पहाती नारी

नर ॥ जैसा भास्कर उगवला ॥ १ ॥ दिव्य रत्नाच्या सभोंवती ॥ जो-हरी परीक्षवंत जैसे मिळती ॥ तैसे सात शत शिष्य निश्चिती ॥ दर्शन घेती सद्गुरूचें ॥ २ ॥ पूर्णिमेचा निशा-कर ॥ त्यासी आवडी लक्षिती च-कोर ॥ तेवि नगर-वासी नारी-नर ॥ जालंधर पाहत ॥ ३ ॥ मैनावती प्रे-मेंकरोनी ॥ मस्तक ठेवोनि सद्गुरु-चरणीं ॥ प्रेमें अश्रु वाहती नयनीं ॥ तेणें चरण दोन्ही धुतले ॥४॥ जालंधर सिद्ध महा-राज देख ॥ कानिफा तयाचा साधक ॥ त्यानें युक्ति करोनि अमोलिक ॥ भू-पतीसी जीवविलें ॥ ५ ॥ भस्म न करितां त्याची काया ॥ अमर केलें सत्वर राया ॥ निरसोनि सकळ माया ॥ केली छाया कृपेची ॥ ६ ॥ रायासि अनु-ताप जाला पूर्ण ॥ ह्मणे सद्गुरूचें धन्य महिमान ॥ आतां संसार-माया त्यजुन ॥ वैराग्य घेणें निश्चित ॥ ७ ॥ मग प्रधानासि विचारोनी ॥ पुत्र बैसविला भद्रासनीं ॥ जालंधरासी नमस्कार करोनी ॥ कर जोडोनी विनवीत ॥ ८ ॥ ह्मणे मी शरणागत पूर्ण ॥ जोग द्यावा जी मजकारण ॥ कांहीं न क-रावा अनमान ॥ ह्मणोनि चरण धरियेले ॥ ९ ॥ यावरी सद्गुरु बोलती वचन ॥ वैराग्य नव्हेचि तुजलागून ॥ नको टाकूं संसार-भान ॥ शेवट होणें अ-घटित ॥ १० ॥ विष घेववेल ग्रासोग्रासीं ॥ पायीं चालवेल आ-काशीं ॥ बाहीं पोहोनि सागरासी ॥ पैल तीरासि पाववेल ॥ ११ ॥ मु-ठींत धरवेल कृशान ॥ कुडी सांडितां धरवेल प्राण ॥ आकाशाची मोट जाण ॥ वस्त्रांत बांधोन आणवेल ॥ १२ ॥ पृथ्वीचें वजन होईल कोडें ॥ करवेल ब्रह्मांडाची घडामोड ॥ परि वैराग्य बहुत अवघड ॥ जाण रो-कडें नृप-नाथा ॥ १३ ॥ आह्मी आशीर्वाद दिधला राया ॥ तेव्हां अ-मर जाली तुझी काया ॥ आतां वैराग्य घेवोनियां ॥ व्यर्थ कासया शिण-तोसि ॥ १४ ॥ गोपीचंद देत प्रत्युत्तर ॥ स्वामीची कृपा मजवर ॥ अ-सतां माया अ-निवार ॥ बांधूं न शके सर्वथा ॥ १५ ॥ पूर्ण अनु-तापीं वोळखोनी चिन्ह ॥ वैराग्य दिधलें त्याजकारण ॥ सैली मुद्रा कंथा ले-वोन ॥ वि-भूती-चर्चन सर्वांगीं ॥ १६ ॥ सद्गुरु ह्मणती ते अवसरीं ॥ भिक्षा मागें घरोघरीं ॥ रायाची पट्टराणी सुंदरी ॥ गेला मंदिरीं तियेच्या ॥ १७ ॥ आलेख ह्मणोनियां तेथें ॥ ह्मणे भिक्षा लौकरी आणि माते ॥ ग्रामवासी लोक बहुत ॥ आश्चर्य करित तेधवां ॥ १८ ॥ वैराग्य-शील देखोनि भर्ता ॥ आ-क्रोशें रुदन करी कांता ॥ ह्मणे कैसी विपरीत जाली

वार्ता ॥ काय नृप-नाथा हें केलें ॥ १९ ॥ म्यां किंचित अ-न्याय केला राया ॥ यास्तव टाकिली प्रपंच-माया ॥ नख न लगे तया ठाया ॥ कुठार कासया पाहिजे ॥ २० ॥ परम सकुमार तुमची कांती ॥ यावरी चर्चिली शुभ्र विभूती ॥ नाना उप-चार भोग संपत्ती ॥ टाकोनि अनु-तापी कां जालां ॥ २१ ॥ तुमचे चरण नृप-नाथा ॥ कोणती येवोनि धुईल कांता ॥ हेचि बहुत वाटे चिंता ॥ सांगा तत्वतां मजपासीं ॥ २२ ॥ गोपीचंद देत उत्तर ॥ गंगा यमुना सरिता थोर ॥ माझे चरण निरंतर ॥ धुतील माते सर्वथा ॥ २३ ॥ गोपीचंदासि पुसे गोरटी ॥ कोण बोलेल तुह्मासि गोष्टी ॥ ह्मणोनि चिंता वाटते मोठी ॥ उठाउठी सांगा तें ॥ २४ ॥ यावरि ह्मणे वैराग्य-शील ॥ किनरी सांगेल गोष्टी प्रांजल ॥ तुह्मीं टाकोनि माया-जाळ ॥ व्यर्थ हळहळ न करावी ॥२५॥ यावरि बोले कुरंग-नयनी ॥ कोण तुह्मास बैसवील भोजनीं ॥ हेचि चिंता अ-पार मनीं ॥ मजलागोनि वाटती ॥२६॥ गोपीचंद बोले प्रत्युतरीं ॥ तुज ऐशा माता घरोघरीं ॥ कर-तळ भिक्षा निर्धारीं ॥ निरंतर घालतील ॥ २७ ॥ कांतेसि बोलोनि ऐशापरी ॥ तेथोनि निघाला झडकरी ॥ सोळाशें राण्या ते अवसरीं ॥ शोक करिती आक्रोशें ॥ २८ ॥ ते स-विस्तर सांगतां वार्ता ॥ तरी ग्रंथा विशेष वाढेल कथा ॥ गोपीचंद त्यजोनि माया ममता ॥ निघे तत्वता वेगेंसीं ॥ २९ ॥ सद्गुरु-कृपा होतांचि पूर्ण ॥ मन तें होवोनि गेलें उन्मन ॥ स्वरूपीं लागलें अनु-संधान ॥ नाठवे मी कोण सर्वथा ॥ ३० ॥ भिक्षा मागतां नगरांतरीं ॥ गेला मैनावतीच्या घरीं ॥ ह्मणे माते दुध-भात निर्धारीं ॥ भोजन सत्वरि घालावें ॥ ३१ ॥ पुत्र देखोनि वैराग्य-शीळ ॥ जननी हर्षली ते वेळ ॥ ह्मणे माझे उदरीं येवोनि सकळ ॥ उद्धरिलें कुळ सु-पुत्रा ॥ ३२ ॥ जैसें होतें मातेच्या मनांत ॥ तेसेंच तुज घडलें सत्य ॥ धन्य सद्गुरु जालंधर-नाथ ॥ महिमा अद्भुत तयाचा ॥ ३३ ॥ निरसोनि सकळ ममता माया ॥ अ-मर केली तुझी काया ॥ पूर्ण कृपेची केली छाया ॥ त्याचिया पायां चिंतावें ॥ ३४ ॥ मातेसि नमस्कार करोनि ॥ गोपीचंद निघाला तेथुनि ॥ ह्मणे द्वादश वर्षें फिरोनि ॥ दर्शनालागीं येईन ॥ ३५ ॥ माता सिकवी तयेक्षणीं ॥ छप्पन्न देश पाहें नयनीं ॥ परी चंपावती तुझी भगिनी ॥ तिच्या दर्शना न जावें ॥ ३६ ॥ परम लाघवी ते वेल्हाळी ॥ तुज पाडील माया-जाळीं ॥ ह्मणोनि तीस नेत्र-कमळीं ॥

पाहूं नको सर्वथा ॥ ३७ ॥ ऐकोनि मातेचें वचन ॥ मौनेंचि केलें गमन ॥ गोपीचंद त्वरेकरोन ॥ करीत गमन तेधवां ॥ ३८ ॥ नाना-परींचीं तीर्थं आनेगें ॥ दृष्टीसि पाहे मनोवेगें ॥ तो ग्रंथीं विस्तार लिहितां सांग ॥ कथा विशेष वाढे कीं ॥ ३९ ॥ असो पाहिले देश बहुत ॥ गोपीचंद महा-विरक्त ॥ उदास स्थानें पहात पहात ॥ पर-देशासि पातला ॥ ४० ॥ त्याची भगिनी चंपावती ॥ भद्रावती-नगरीं होती ॥ तिचिया घरासि अवचिती ॥ गोपीचंद पातला ॥४१॥ आदेश ह्मणोनि अंगणांत ॥ ह्मणे भिक्षा घालीं माते ॥ चंपावती बाहेर येत ॥ तों देखिला अतीत दृष्टीसी ॥ ४२ ॥ दासी ह्मणती तिजलागोनी ॥ आह्मांसि विपरीत दिसे स्वामिनी ॥ गोपीचंदा ऐसा नयनीं ॥ जोगी आह्मांसी भासतो ॥ ४३ ॥ चंपावती न्याहाळोनि पाहे ॥ तों आपुला सहोदर होय ॥ हृदय दाटलें परम मोहें ॥ सद्गदित होय तेधवां ॥ ४४ ॥ दासी पुसती जोगियाप्रती ॥ तुमची जन्म-भूमि कोणती ॥ कवणे देशीं पूर्व-स्थिती ॥ आह्मांप्रती सांगावें ॥ ४५ ॥ ऐकोनि जालंधराचा सुत ॥ तयांसी काय उत्तर देत ॥ गौडबंगाल-देशीं निश्चित ॥ कांचन-नगर असे कीं ॥ ४६ ॥ तेथें त्रैलोक्यचंदाचा सुत ॥ गोपीचंद मी राजा निश्चित ॥ गुरु-कृपेनें अकस्मात ॥ जालों विरक्त संसारीं ॥ ४७ ॥ ऐसें ऐकोनियां वचन ॥ चंपावती करी रुदन ॥ ह्मणे बंधु वैराग्य पूर्ण ॥ काय निमित्त घेतलें ॥ ४८ ॥ सोळा शतें राण्या लावण्यखाणी ॥ त्यांविरहित पट्टराणी ॥ दिव्य मंदिरें हेमवर्णी ॥ रत्नें कोंदणीं बैसविलीं ॥ ४९ ॥ इंद्र-पदा ऐसें निश्चितीं ॥ तुझें राज्य होतें भू-पती ॥ ते विलास टाकोनियां प्रीती ॥ उदास-वृत्ती धरिली कां ॥ ५० ॥ आतां रत्न-खचित मठ जाण ॥ तुजलागीं देतें बांधोन ॥ ये स्थळिं निरंतर राहोन ॥ उदास न होणें सर्वथा ॥ ५१ ॥ रत्न-खचित मेखळा ॥ करोनि देतें मी भूपाळा ॥ चंपावतीचिया डोळां ॥ अश्रु-पात वहाती ॥ ५२ ॥ यापरी भगिनी ते वेळ ॥ घालूं पहातसे माया-जाळ ॥ परी गोपीचंदासि वैराग्य-बळ ॥ निश्चय न ढळे सर्वथा ॥ ५३ ॥ सद्गुरु-कृपा जालिया पूर्ण ॥ प्रपंचीं निवळे त्याचें मन ॥ चंपावतीच्या मंदिरांतुन ॥ अति त्वरेनें निघाला ॥ ५४ ॥ छप्पन्न देश हिंडोनि जाण ॥ घेत सिद्ध पुरुषांचें दर्शन ॥ ऐसीं द्वादश वर्षें पूर्ण ॥ लोटोनि गेलीं अनायासें ॥ ५५ ॥

* * ॥ मागुती आला कांचन-पुरा ॥ आपुल्या मंदि-

रीं बैसली दारा ॥ भिक्षा सत्वरा तिसीं मागे ॥ ५६ ॥ गोपीचंद विचार करी चित्तीं ॥ जन्म-भूमीस जावें मागुती ॥ एकदां भेटोनि मातेप्रती ॥ मग तीर्थासि निघावें ॥ ५७ ॥ जावोनि मैनावतीच्या घरीं ॥ दर्शन घेतलें ते अवसरीं ॥ मातेनें दुधभात झडकरी ॥ भोजन घातलें तेधवां ॥ ५८ ॥ सकळ सिद्धांचा मेळा ॥ ते देशा गोपीचंद चालिला ॥ गुरु-कृपेनें जिंकोनि काळा ॥ अमर झाला अनायासें ॥ ५७ ॥

वेंचे, ओंव्या-भक्त-विजयांतील.

अध्याय पहिला देव-गुरूंना वंदन.

जय-जय भीमा-तीर-विहारा ॥ भक्त-वत्सला कृपा-सागरा ॥ व्यापूनियां चराचरा ॥ आससी निराळा सर्वातीत ॥ १ ॥ गणेश-सरस्वती-रूप ॥ तूंचि नटलासि अनेक ॥ ह्मणउनि सारजा-विनायक ॥ ग्रंथारंभीं नमियेला ॥ २ ॥ आतां नमूं महा-कवी ॥ व्यास वाल्मिक-मुनि भार्गवी ॥ शुक नारद उशना कवी ॥ जैमिनी आदी नमिले ॥ ३ ॥ आतां नमूं संत-सज्जन ॥ जे हरिसी आवडती जीवाहून ॥ कलि-युगीं अवतार धरून ॥ जड अ-ज्ञान तारिले ॥ ४ ॥ नमूं सद्गुरु तुकाराम ॥ जेणें निरसिला भव-भ्रम ॥ आपुले नामीं देउनि प्रेम ॥ भव-बंधन निवारिलें ॥ ५ ॥ आरंभिला भक्त-विजय ग्रंथ ॥ हा सिद्धि पाववा तुह्मी समस्त ॥ जेविं दुर्बळाघरीं मांडतां कृत्य ॥ साहित्य श्रीमंत करिताती ॥ ६ ॥ कीं डोळस असतां कृपा-घन ॥ अंधासी हिंडवी तीर्थाटन ॥ तेविं तुह्मीं कृपा-दान ॥ सरतीं वचनें करावीं ॥ ७ ॥ मंद-मती मी अज्ञान ॥ नाहीं केलें काव्य-पठण ॥ नाहीं पाहिलीं ग्रंथ-पुराणें ॥ नेणें भाषा गीर्वाणी ॥ ८ ॥ परंतु एथें असे परी ॥ जे भक्त-चरित्रें आवडती हरी ॥ ऐसें बोलिला त्रिपुरारी ॥ भविष्योत्तरीं पुराणीं ॥ ९ ॥ ह्मणउनि धिंवसा चित्तीं ॥ मज उपजली अति भीती ॥ चंचूनें टिटवी अपां-पती ॥ कोरडा करीन ह्मणतसे ॥ १० ॥ ज्या हरीचे वर्णितां गुण ॥ श्रुतीसि पडलें अति मौन ॥ शेषाच्या जिव्हा चिरल्या जाण ॥ केलें अंथरुण अंगाचें ॥ ११ ॥ ब्रह्मा इंद्र आणि हर ॥ हेही नेणती ज्याचा पार ॥ तेथें मी काय पामर ॥ गुण वर्णावया तयाचे ॥ १२ ॥ बाळकें अघटित घेतली आळ ॥ माता पुरवी तात्काळ ॥ तैसा तो दीन-दयाळ ॥ आळ माझी पुरवील कीं ॥ १३ ॥ मागें

संत-वर-दानीं ॥ एकनाथ बोलिले रामायणीं ॥ तैशीं माझीं प्रसाद-बोलणीं ॥ वरद-वाणी नसे कीं ॥ १४ ॥ नामदेव-मुक्तेश्वरांनीं ॥ भारतीं वर्णिला चक्र-पाणी ॥ तैसीं माझीं प्रसाद-बोलणीं ॥ वरद-वाणी नसे कीं ॥१५॥ श्री-भागवतीं टीका वामनीं ॥ हरि-विजय केला श्रीधरांनीं ॥ तैसीं माझीं प्रसाद-बोलणीं ॥ वरद-वाणी नसे कीं ॥१६॥ बोध-राज राम-दासांनीं ॥ गीतीं आळविला कैवल्य-दानी ॥ तैसीं माझीं प्रसाद-बोलणीं ॥ वरद-वाणी नसे कीं ॥ १७ ॥ मी मति-मंद असतां जाण ॥ निज-भक्तांचे वर्णितां गुण ॥ कृपा करील रुक्मिणी-रमण ॥ भक्त-भूषण कृपाळू ॥ १८ ॥ उपजलों जयाच्या गोत्रीं जाण ॥ तया वसिष्ठासी साष्टांग नमन ॥ तेही आपले कृपेंकरून ॥ ग्रंथ सिद्धीस पाववितील ॥ १९ ॥ आतां नमूं माता-पिता ॥ जे सकळ तीर्थासी वरिष्ठता ॥ ज्यांचेनि नर-देह तत्वतां ॥ लाधला अवचितां निज-भाग्यें ॥ २० ॥ आमचें कुळींचें दैवत ॥ उभय-पक्षीं श्री-रुक्मिणी-कांत ॥ तयास नमितां देवता समस्त ॥ तृप्त होती निर्धारें ॥ ॥ २१ ॥ तो बुद्धि-दाता चक्र-पाणी ॥ जैशी वदवील कवित्व-वाणी ॥ तें सादर होऊनि संत-सज्जनीं ॥ परिसावें श्रवणीं निज प्रेमें ॥ २२ ॥ ह्मणाल निज-बुद्धीनें त्वरित ॥ आपुलेची मतें रचिला ग्रंथ ॥ तरी तैसें नव्हे निश्चित ॥ विकल्प चित्तांत न धरावा ॥२३॥ तरी उत्तर-देशीं साचार ॥ नाभाजी विरिंचीचा अवतार ॥ त्यानें संत-चरित्र ग्रंथ थोर ॥ ग्वालेर भाषेंत लिहिला असे ॥ २४ ॥ मान-देशीं उद्धवचिद्घन ॥ त्यांनीं भक्त-चरित्रें वर्णिलीं जाण ॥ दोहींचें संमत एक करून ॥ हा भक्त-विजय-ग्रंथ आरंभिला ॥ २५ श्री-भीमा-तीर-वासी रुक्मिणी-रमण ॥ त्यानें दिधलें आश्वासन ॥ ग्रंथ प्राकृत वदविला गहन ॥ तो परिसा सज्जन निज प्रीती ॥ २६ ॥ बाळक बोबडें बोले वचन ॥ परी माता चोज करी ऐकोन ॥ तैसें माझें आरुष भाषण ॥ अंगीकाराल वाटतें ॥ २७ ॥ कीं गंगेसी ओहळ गेला जाण ॥ तिनें केला आपुल्या समान ॥ तेवि तुमचे कृपेनें सरतां वचनें ॥ होतील ऐसें वाटतें ॥ २८ ॥ कीं कस्तुरींत मृत्तिका गेली मिळोन ॥ मोला चढली तिजसमान ॥ तैसेंच माझें प्राकृत भाषण ॥ कराल मान्य वाटतें ॥ २९ ॥ कीं दुग्धांत पडलें किंचित् जीवन ॥ पयें केलें आपुल्यासमान ॥ तेवि तुह्मांसीं सलगी करितां जाण ॥ सरतीं व-

चनें होतील कीं ॥३०॥ तुह्मी संत ईश्वर-मूर्त्ती ॥ ऐसा निश्चय दृढ चित्तीं ॥ ह्मणोनियां महीपति ॥ नमन करी सद्भावें ॥ ३१ ॥

ओंव्या, भक्तविजय-एकनाथ-चरित्र.

अध्याय ४५.

त्या भानुदासास पुत्र सद्गुणी ॥ त्याचें नांव ठेविलें चक्र-पाणी ॥ तो परम भाविक वैष्णव ज्ञानी ॥ श्री-हरि-भजनीं नि-मग्न ॥ १ ॥ त्याचा पुत्र सूर्य-नारायण ॥ जो ज्ञान-प्रकाशें देदीप्यमान ॥ त्याची कांता सु-लक्षण ॥ नांव रुक्मिणी तियेचें ॥ २ ॥ ते निज-उदरीं प्रसवली सुत ॥ नाम तयाचें एकनाथ ॥ तो जगद्गुरु अवतरला साक्षात ॥ परिसा चरित्र तयाचें ॥३॥ तो दिवसेंदिवस जाहला थोर ॥ व्रत-बंध लग्न केलें सत्वर ॥ माय-बापें तयावर ॥ कृपा अ-पार करिताती ॥४॥ तेथें जनार्दनपंत सु-ज्ञान-राशी ॥ दत्तात्रेय-दर्शन होतसे त्यासी ॥ एकनाथ उठोनि एके दिवशीं ॥ गेला दर्शनासी तयाच्या ॥ ५ ॥ आंगडें टाकोनी मस्तकावरी ॥ सद्भावें तयासी नमस्कार करी ॥ जनार्दनें देखोनि ते अवसरीं ॥ विस्मित अंतरीं होतसे ॥ ६ ॥ ह्मणे तूं कोणाचा सांग त्वरितें ॥ कशास्तव आलासी एथें ॥ जनार्दन संबोखून होते ॥ वृत्तांत पुसत तेधवां ॥ ७ ॥ कीं टाकोनि माता-पितयांसी ॥ रुसोनि आलासि आह्मांपाशीं ॥ हें यथार्थ सांगावें मजपासीं ॥ संकोच मानसीं न धरितां ॥ ८ ॥ मग जोडोनियां दोन्ही कर ॥ एकनाथ बोले मधुरोत्तर ॥ ह्मणे ऋग्वेदी ब्राह्मण-कुमर ॥ दर्शना साचार पातलों ॥ ९ ॥ माय-बापांवरी न रुसतां ॥ उगाचि अ-नु-ताप वाटला चित्ता ॥ कीं देहीं जडली प्रपंच-ममता ॥ काम-क्रोधें चित्ता गांजिलें ॥ १० ॥ लोभ माया दंभ अहंकार ॥ हे देहीं दिसती अ-निवार ॥ ह्मणोनि स्वामि-दर्शनासी सत्वर ॥ आलों साचार निज-प्रेमें ॥ ११ ॥ आतां हेचि इच्छा आहे मानसीं ॥ निरंतर रहावें तुह्मापासीं ॥ सेवा करावी अहर्निसीं ॥ निज-भावेंसीं आवडी ॥ १२ ॥ मी प-तित शरण आलों पाहें ॥ अंगीकार करीं सद्गुरु-माये ॥ ऐसें बोलोनि ल-वलाहें ॥ धरिले पाय सद्भावें ॥ १३ ॥ एकनाथाचें ऐकोनि वचन ॥ आ-श्चर्य करिती जनार्दन ॥ ह्मणे वय तों दिसताहे लहान ॥ परि विशाळ ज्ञान अनुपम्य ॥ १४ ॥ मग जनार्दनें अ-भय देऊनि त्यासी ॥ ह्मणि-

तलें सुखें असावें आह्मांपासीं ॥ हें वचन ऐकोनि मानसीं ॥ उल्हास चित्तासी वाटला ॥ १५ ॥ जैसा द्वैपायन पडतां सं-शय-वनीं ॥ तयासी भेटला नारद-मुनी ॥ तेवि जनार्दनाचे अ-भय-वचनीं ॥ एकनाथ मनीं सं-तोषले ॥ १६ ॥ स्वामी-सेवेसी निरंतर ॥ अहो-रात्र असे तत्पर ॥ कोणे दिशीं न पडे अंतर ॥ भावार्थ थोर धरियेला ॥ १७ ॥ रात्रीं निजतां जनार्दन ॥ स्व-करें चुरीत बैसे चरण ॥ निद्रा लागतां त्याजकारणें ॥ परी नाहीं उठणें सर्वथा ॥ १८ ॥ विडा करूनि निज-हस्तें ॥ सर्व साहित्य घालोनि त्यांत ॥ जनार्दनासी होऊनि वि-नत ॥ मुखांत घाली निज-प्रेमें ॥ १९ ॥ मुख प्र-क्षाळावयासी तस्त ॥ निज-करें पुढें आणोनि ठेवित ॥ स्नान घालोनि आपल्या हातें ॥ साहित्य देत पूजेचें ॥ २० ॥ जेवित शेष उच्छिष्ट राहत ॥ तें प्रीतीनें भक्षी एकनाथ ॥ ऐसी सेवा दिवस बहुत ॥ असे करीत निज-प्रेमें ॥ २१ हें जनार्दन दृष्टीस देखतां ॥ मग आश्चर्य करिती निज-चित्ता ॥ ह्मणे मनुष्य ह्मणों नये एकनाथा ॥ सकळ गुरु-भक्तां वरिष्ठ कीं ॥ २२ ॥ एकांत पाहोनि एके दिवशीं ॥ जनार्दन कृपेनें पुसती तयासी ॥ तूं सेवा करिसी आह्मांपासीं ॥ माय-बापांसी न कळतां ॥ २३ ॥ तुह्मी तों विरक्त दिसतां जाण ॥ घरीं पाहिजे वस्त्र अन्न ॥ वडील वृद्ध दोघे जण ॥ चिंता दारुण करतील कीं ॥ २४ ॥ ऐसें जाणोनि जनार्दन ॥ घरीं पाठवीत वस्त्र अन्न ॥ वडिलांसि कळतां वर्तमान ॥ समाधान वाटलें ॥ २५ ॥ जनार्दन विचारूनि अंतरीं ॥ ह्मणे यासि सांगावी कांहीं चाकरी ॥ मग एकनाथासि आज्ञा करी ॥ हिशोब दसरीं राखावा ॥ २६ ॥ तूं तेथें असशील जरी प्रवीण ॥ तरी कळों येईल अवघें ज्ञान ॥ मग अवश्य ह्मणोनि केलें नमन ॥ आज्ञा प्रमाण स्वामींची ॥ २७ ॥ गुरु-सेवेसि न पडतां अंतर ॥ हिशेब राखी निरंतर ॥ जनार्दन ह्मणती हा परम चतुर ॥ कळला विचार मजलागीं ॥ २८ ॥ तरी कांहीं निमित्त करून जाण ॥ स्वरूपीं लावावें त्याचें मन ॥

१ व्यासानें आपल्या वैशंपायनादि शिष्यांस जरी वेद–शास्त्रें पढविलीं व महाभारत-ही रचलें तरी त्यास समाधान होईना; तेव्हां नारदानें येऊन त्यास बोध केला कीं, तूं धर्मादिकांचें विवरण केलें, परंतु वासुदेवाचा महिमा वर्णिला नाहीं ह्मणून तुझा आत्मा सुप्रसन्न होत नाहीं. हें नारदाचें ह्मणणें ऐकून व्यासानें भागवत रचलें आणि तेणेंकरून त्याचें समाधान झालें. अशी कथा आहे. (भाग० स्कं० १ अ० ४)

एकनाथासी जवळ बोलावून ॥ ह्मणे हिशेब दाखवणें आह्मांसी ॥ २९ ॥ पाहोनि खर्डा खतावणी ॥ हिशेब दाखवीं आह्मांलागोनि ॥ अवश्य ह्मणोनि तये क्षणीं ॥ पुढती चरणीं लागले ॥ ३० ॥ सेवेचा सारोनि नित्य नेम ॥ रात्रीं दीपकासी घातलें भरण ॥ एकनाथ आडका राहिला चुकोन ॥ तोचि धुंडोनि पहातसे ॥ ३१ ॥ तो कोठें न सांपडे तयास ॥ ताळा न पडेचि हिशोबास ॥ मग एकाग्र करोनि चित्तास ॥ हिशेब पहात बैसला ॥ ३२ ॥ क्षणभरी कांहींच न करी शयन ॥ न मानुनी निज-देहाचा शीण ॥ तृषा लागली अति दारुण ॥ परि उदक-पान करीना ॥ ३३ ॥ ह्मणे उप-हार करून उदकास घेतां ॥ तरी निद्रा आळस येईल आतां ॥ मग काय सांगावें गुरु-नाथा ॥ विवेक चित्ता करितसे ॥ ३४ ॥ जनार्दन जागृत होऊन त्वरित ॥ सभोंवतें विलोकून जों पहात ॥ तों एकनाथ न दिसे तेथ ॥ ह्मणऊनी वि-स्मित जाहले ॥ ३५ ॥ अंतर-गृहीं धुंडितांचि देखा ॥ तों हिशोब पहात बैसला एका ॥ भरण घालोनियां दीपका ॥ धुंडित आडका निश्चळत्वें ॥ ३६ ॥ तों अकस्मात ताळा पडतां ॥ हरुष वाटला एकनाथा ॥ मग आपुल्याचि हातें टाळी पिटितां ॥ दुसरा नसतां सन्निध ॥ ३७ ॥ मागें उभे राहोनि तेथ ॥ जनार्दन कौतुक पहात ॥ मग सन्मुख होऊनि त्वरित ॥ स्व-मुखें पुसती तयासी ॥ ३८ ॥ सद्गुरु ह्मणती एकनाथा ॥ काय आश्चर्य वाटलें आतां ॥ ह्मणउनि हर्ष मानुनी चित्ता ॥ हांसलासि तूं ये क्षणीं ॥ ३९ ॥ ऐसें ऐकोनियां वचन ॥ वरतें पाहे विलोकून ॥ मग सत्वर उभा राहोन ॥ केलें नमन सद्भावें ॥ ४० ॥ ह्मणे सर्व हिशोब शोधून पाहतां ॥ त्यांत एक आडका चुकला होता ॥ त्याचा अकस्मात ताळा पडतां ॥ उल्हास चित्ता वाटला ॥ ४१ ॥ ह्मणउनी सं-तोष पावोनि मनें ॥ हांसें आलें मजकारणें ॥ ऐसें ऐकोनि वचन ॥ जनार्दन वि-स्मित जाहला ॥ ४२ ॥ मग एकनाथासी सद्गुरु बोलत ॥ तुझें आडक्याकडे लागलें चित्त ॥ तैसें श्री-कृष्ण-चरणीं होतां रत ॥ तरी पावसी निज-हित आपुलें ॥ ४३ ॥ ऐशीं अक्षरें पडतां कानीं ॥ अनु-ताप जाहला तये क्षणीं ॥ ह्मणे हे इच्छा होती मनीं ॥ जे आज्ञा स्वामींनीं मज द्यावी ॥ ४४ ॥ धन्य दिवस सु-दिन आजिचा ॥ अनु-भव जाहला निज-कृपेचा ॥ ऐसें ह्मणऊन ते समयीं ॥ घातलें पायीं दंडवत ॥ ४५ ॥ हें वचन ऐकतांचि श्रवणीं ॥

जनार्दन वि-स्मित झाले मनीं ॥ ह्मणती यास उप-देश द्यावयालागोनी ॥ अधिकार दिसोनी येतसे ॥ ४६ ॥ मग उठवूनि एकनाथाप्रती ॥ जनार्दन कृपेनें आलिंगिती ॥ राम-कृष्ण मंत्र तारक निश्चितीं ॥ सद्गुरु सांगत तेधवां ॥ ४७ ॥ तेथेंच विश्वास ठेवूनी दृढ ॥ परमार्थ योग साधिला पुढें ॥ कीर्तनीं श्री-हरीचे पवाडे ॥ गातसे कोडें निज-प्रीती ॥ ४८ ॥ इतुकी कृपा झालियावर ॥ परि सद्गुरु-सेवेसी न पडे अंतर ॥ दिवसेंदिवस अधिकोत्तर ॥ सद्भाव साचार बैसला ॥ ४९ ॥ हा निश्चय देखोनि जनार्दन ॥ ह्मणे यासी मनुष्य ह्मणेल कोण ॥ विश्वोद्धार करावयालागोन ॥ अव-तार पूर्ण विष्णूचा ॥ ५० ॥ आतां यावरी करूनी कृपा-दृष्टी ॥ श्री-दत्तात्रेयाची करावी भेटी ॥ ऐसें विचारोनी पोटीं ॥ जीविंची गोष्ट सांगतसे ॥ ५१ ॥ एकनाथासि ह्मणे जनार्दन ॥ तुज दत्तात्रेयाची भेटी करवीन ॥ परी निर्भय असोनियां मन ॥ चित्तीं न भिणें सर्वथा ॥ ५२ ॥ ते आपुली स्व-रूपें कडोविकडी ॥ पालट करित घडोघडी ॥ अ-ज्ञान जन निंदिती रोकडी ॥ काया चोखडी तेचि धरिती ॥ ५३ ॥ मी जयासी बोलेन गोष्टी ॥ तूं त्याचे चरणीं घालीं मिठी ॥ आलिंगन देऊनि उठाउठी ॥ सद्गुरूशीं पोटीं धरावें ॥५४॥ प्रसाद देतील तुजकारणें ॥ तरी तेथेंच भक्षीं निज प्रीतीनें ॥ ऐशी जनार्दन देतां शिकवण ॥ एकनाथ चरण धरीतसे ॥ ५५ ॥ ह्मणे हेचि इच्छा बहुत दिनीं ॥ वाढत असे माझिये मनीं ॥ परि स्वामींची मर्यादा उल्लंघोनी ॥ सर्वथा माझेनी न बोलवे ॥ ५६ ॥ तें आज आपुल्या स्व-मुखेंकरून ॥ मज दिधलें अ-भय-वचन ॥ तें आणि मनोरथ पूर्ण करून ॥ करवावें दर्शन दत्ताचें ॥ ५७ ॥ ऐसा पूर्ण जाणोनियां हेत ॥ एकनाथासी नेलें अरण्यांत ॥ तंव तेथें अनसूया-सुत ॥ आले अकस्मात भेटावया ॥५८॥ विशाळ डोळे आ-रक्त नयन ॥ हातीं शस्त्रें अश्व-वाहन ॥ सन्निध येऊन उतरला जाण ॥ मग केलें नमन जनार्दनें ॥ ५९ ॥ यवन-भाषेनें अनसूया-सुत ॥ जनार्दनाशीं गोष्टी बोलत ॥ हें दृष्टीशीं देखतां एकनाथ ॥ आश्चर्य करिती मानसीं ॥ ६० ॥ मग एकनाथ बोलाउनी लवलाहीं ॥ उचलोनि स्वामीच्या घातला पायीं ॥ त्यांनीं आश्वासन देऊनी पाहीं ॥ वर-दान काय बोलत ॥ ६१ ॥ श्रुति-शास्त्रांचें जें मथित ॥ व्यासें काढिलें श्री-भागवत ॥ त्याचा अर्थ सखोल गुप्त ॥ वदेल प्राकृत प्र-सिद्ध हा

॥ ६२ ॥ आणीक भावार्थ-रामायण ॥ वदेल रसाळ निरोपण ॥ तें निज प्रीतीनें करित श्रवण ॥ तरतील जन सकळिक ॥ ६३ ॥ आणीक पद्-पदांतरें बहुत ॥ श्री-हरि-चरित्र अति अद्भुत ॥ कीर्तनीं गावोनि स-प्रेम-युक्त ॥ उद्धरील पतित श्रवणमात्रें ॥ ६४ ॥ ऐसा वर देऊन सत्वर ॥ मस्तकीं ठेविला अ-भय कर ॥ नि-मिष न सोडतां साचार ॥ अ-दृश्य झाले तेधवां ॥ ६५ ॥ एकनाथासी धरोनि हातीं ॥ मंदिरा आले सत्वर गती ॥ एकएकासीं न विसंबिती ॥ जेविं लेंकुराप्रती निज-माय ॥ ६६ ॥ तान्हयास न पडे मातिचा विसर ॥ हें परस्परें साक्ष देतसे अंतर ॥ तेवीं एकनाथ जनार्दन निरंतर ॥ असती साचार एक-चित्तें ॥ ६७ ॥ तंव कोणे एके दिवशीं ॥ जनार्दन विचारिती मानसीं ॥ आतां सेवा घेणें याज-पाशीं ॥ अनुचित मज दिसताहे ॥ ६८ ॥ मग एकनाथासी बोलती वचन ॥ माझी आज्ञा तुज प्रमाण ॥ आतां प्र-तिष्ठानासि जाऊन ॥ गृहस्थाश्रम चालवीं ॥ ६९ ॥ हें प्रमाण वचन करितां त्वरित ॥ तुज प्रसन्न होईल रुक्मिणी-कांत ॥ जनार्दनें मस्तकीं ठेविला हात ॥ प्र-तिष्ठानासी त्वरित चालिला ॥ ७० ॥ सद्गुरु-वचन हेंचि प्रमाण ॥ त्याहूनि वरिष्ठ नाहीं साधन ॥ हे गुरु-भक्तीची जाण खूण ॥ इतरांकारणें न घडेचि ॥ ७१ ॥

रघुनाथ-पंडित.

ह्या कवीनें केलेला असा एकच लहानसा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे, त्याचें नांव नल-दमयंती-स्वयंवराख्यान. हा ग्रंथ संस्कृत भाषेंतील नैषधकाव्याच्या आधारानें केलेला आहे. हा फार सुरस असून ह्यांत यमकादि शब्दालंकार व उपमादि अर्थालंकार चांगले साधलेले आहेत; आणि वृत्तेंही नानाप्रकारचीं योजिलेलीं आहेत.

हा कवि शालिवाहन शकाच्या १७ व्या शतकाच्या अखेरीस होता असें ह्मणतात. ह्याखेरीज ह्या कवीचें वृत्त कांहींच माहीत नाहीं.

नल-दमयंती-स्वयंवराख्यान.

शा. वि. पुण्य-श्लोक-नृपावळींत पहिला होवोनि जो राहिला ॥

१ 'सीतास्वयंवर,' 'रुक्मिणीस्वयंवर' इत्यादि संज्ञांवरून पहातां ह्या ग्रंथालाही दमयंतीस्वयंवर अशी संज्ञा दिली असती तर चांगली शोभती, परंतु 'नलदमयंतीस्वयंवराख्यान,' ही संज्ञा पुष्कळ दिवसांपासून प्रसिद्धीस आलेली दिसते.

तो राजा असतां समस्त महिला वि-श्रांति शेषाहिला ॥
व्यासोक्तें अव-गाहिला बुध-जनीं नाना-गुणीं गायिला ॥
जो नामें नळ तत्कथीच लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥ १ ॥

गीति. इंद्रादिक वर असतां, कशी नल-सतीच होय दमयंती ॥
सुंदर-सकल-वधूंतें कशी न लसतीच होय दम-यंती ॥ २ ॥

दिंडी. कथा बोलूं हे मधुर सुधा-धारा ॥ होय शृंगारा करुण-रसा थारा ॥
निषध-राजा नळ-नामधेय होता ॥ वीरसेनाचा तनय महा-होता ॥३॥
चौगुणीनें जरि पूर्ण शीत-भानू ॥ नळाऐसा तरि कलां-निधी वानूं ॥
प्र-तापाचा जो न मावळे भानू ॥ तयासारीखा कोण दुजा मानूं ॥ ४ ॥

व. ति. चंद्रासि लागति कळा उप-राग येतो ॥
गंगेशि भंग बहु पाण-उतार होतो ॥
जें होय चूर्ण तरि मौक्तिक तें कशाला ॥
नाहीं समान नळ-राज-महा-यशाला ॥ ५ ॥

शा. वि. वाजीचें मन जाणता, सकळही राजी शिपाई जया ॥
याजी होउनियां द्वि-जांसि ह्मणतो या जी धनें घ्यावया ॥
त्याजी जो धन-दापरी, सु-कृत जें त्या जीव ऐसें गणी ॥

---

१ राजा व प्रजा हीं दुराचरणीं असलीं म्हणजे पृथ्वीला भार होतो, व त्यामुळें तिला मस्तकावर धारण करणारा जो शेष त्यालाही भार होतो असें मानिलें आहे. ह्या गोष्टीस लक्षून नलराजा मोठा सदाचरणी होता, व प्रजाही तशीच होती, हें दाखविण्याकरितां 'विश्रांति शेषाहिला' इ० वर्णन केलें आहे. २ चौपटीनें म्हणजे पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र १६ कळांचा असतो, तो ६४ कळांचा होईल तर. ३ चंद्र. कला म्हणजे चंद्रबिंबाचा १६ वा अंश—श्लेषानें लेखनगायनादि ६४ कलांपैकीं प्रत्येक. तात्पर्य कीं चंद्राला कला आहेत पण १६ आहेत; आणि नळराजाला तर ६४ कला आहेत, म्हणून त्याची बरोबरी नाहीं. ४ नळराजा. ५ क्षय वृद्धि. ६ लाटा. "भंग बहु" एणेंकरून पावसाळ्यांत पूर येतो तो सुचविला; आणि "पाणउतार" एणेंकरून उन्हाळ्यांत पाणी आटतें तें सुचविलें. तात्पर्य कीं, गंगेचें पाणी कमज्यास्त होतें आणि नळाचें यश सर्वदा एकसारखें असतें; तेव्हां चंद्र, गंगा व मौक्तिक हीं शुभ्र आहेत, तरी त्यांची नळयशाला उपमा देतां येत नाहीं. ह्या पद्यांत 'कळा' 'उपराग' 'भंग' व 'पाणउतार' ह्या शब्दांचे जे अनुक्रमें अंगास लागणाऱ्या कळा, निंदा-पीडा, मोड व अप्रतिष्ठा हे व्यावहारिक अर्थ आहेत, त्यांस लक्षून कवीनें हे शब्द योजिलेले आहेत. ७ पुण्य ज्याला प्राणाप्रमाणें आवडे; म्ह० प्राणरक्षणाविषयीं जसें जपावें तसें सद्धर्म व न्याय ह्यांच्या रक्षणाविषयीं तो जपत असे.

गाजी तो नळ भू-प रूप धरुनी गा जी गुणींच्या गणीं ॥ ६ ॥

दिंडी. लोक-बंधू जो होय रवी-ऐसा ॥ कुवलयाला जो सुख-द चंद्र जैसा ॥
सांग नोहे तो कुसुम-चाप तैसा ॥ निषध-रायाशीं तुल्य-रूप कैसा॥७॥

गीति. नाडी-ज्ञान जयाचें, स-रोग-बंधू चतुष्पद गणावे ॥
सुत तेजी-तुरगीचे नळ-सम सुंदर कदापि न ह्मणावे ॥ ८ ॥

शिख. कदा नेणों वोढी शरधितुनि काढी शर कदा ॥
कदा धन्वीं जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥
वि-पक्षाच्या वक्षावरि विवर-लक्षास्तव रणीं ॥
कळे राजेंद्राची त्वरित शर-सं-धान-करणी ॥ ९ ॥

व. ति. धाले धनी पुढिल याचक या नळाचे ॥
येतां फिरोनि समुदाय पथीं तयांचे ॥

---

१ लोकबंधू=लोकांचें हित करणारा, पक्षीं, प्रकाशानें लोकांच्या कर्माचें नियमन करणारा. २ कुवलय म्ह० चंद्रविकासी कमल. हीं कमलें चंद्रोदयीं विकासतात म्हणून ह्यांस चंद्र हा सुखद म्ह० सुख देणारा आहे. तसा नळही कुवलयाला म्ह० कूच्या (पृथ्वीच्या) वलयाला म्ह० सर्व पृथ्वीवरच्या लोकांना सुख देणारा आहे. ३ सांग म्ह० अंगासहित. कुसुम-चाप ह्म०मदन हा अनंग (अंगरहित) आहे. ४ बंधू म्ह० चंद्र, हा सरोग म्ह० रोगी म्ह० क्षयी आहे, कारण चंद्राच्या कलांचा कृष्णपक्षीं क्षय होत असतो. ५ तेजी (घोडा), तुरगी (घोडी) चे सुत म्ह० अश्विनीकुमार. हे सूर्याचे पुत्र होते. त्वष्ट्याची संज्ञानामक कन्या सूर्यास दिली होती, तिला सूर्याचें तेज सहन होईना म्हणून तिनें घोडीचें रूप धरिलें, आणि सूर्यानें घोड्याचें रूप धरिलें. तेव्हां पुढें त्या उभयतांपासून हे उत्पन्न झाले, अशी कथा आहे. हे स्वर्गीचे वैद्य असून रूपानें सुंदर होते. ह्याचा अन्वय–जयाचें नाडीज्ञान (इतकें होतें कीं त्यापुढें सरोगबंधु (व) तेजी–तुरगीचे सुत (हे) चतुष्पद गणावे; हे नळसम सुंदर कदापि न म्हणावे, 'सरोगबंधु' ह्याचा अवयवार्थ–सरोग म्ह० रोगी आहे बंधु ह्म० भाऊ ज्याचा, असा आहे. एयें ह्या शब्दाचा अर्थ धन्वंतरी (देवांचा वैद्य) असा घ्यावयाचा. त्याला सरोगबंधु ह्मणण्याचें कारण असें कीं, धन्वंतरी आणि चंद्र हे दोघेही समुद्रमथनाच्या वेळीं एकाच क्षीरसागरापासून उत्पन्न झाले. ह्मणून चंद्र हा धन्वंतरीचा भाऊ मानिला आहे; आणि तो सरोग (क्षयी) आहे, म्हणून धन्वंतरी सरोगबंधु झाला. ६ विवर ह्म० व्रण व लक्ष ह्म० पाहणें. शत्रूच्या वक्षःस्थलावर व्रण दृष्टीस पडल्यामुळेंच त्यानें बाण जोडिला व सोडिला, असें लोक अनुमान करीत. (तो बाण जोडी केव्हां व सोडी केव्हां हें कोणाच्या दृष्टीस पडत नसे; इतकी त्याची चलाखी होती हा भाव).

मागावयास जन मागिल देखियेले ॥
त्यांहींच ते सकळ पूरित-काम केले ॥ १० ॥

दिंडी. अशी अ-गणित-गुण-कीर्ति नैषधाची ॥
फिरे भुवन-त्रयिं जान्हवीच साची ॥
असें असतां द्वि-ज पांच सात याची ॥
भेटि घेती वैदर्भ-राजयाची ॥ ११ ॥

बहू आशीर्वादासि तिहीं केलें ॥ भीम-भूपें मग तयां बोलिजेलें ॥
तुह्मी आलां कोठूनि अशा बोलें॥द्वि-जीं निषधापासाव ह्मणीजेलें॥१२॥
भीम-राजा मग गिरा वदे ऐसी ॥ निषध-देशीं नळ-राज-रीति कैसी ॥
असें ऐकोनी वदति विप्र त्यासी॥वि-प्रयासीं वक्तृत्व ये जयांसी॥१३॥

व. ति. हे वामनैक-पद भूमि, नसोनि जंघी ॥
एके दिशींच दिनें-राज नभास लंघी ॥
वारीशि वानर-वि-लंघित होय तो कीं ॥
लोकीं नसे नल-यशस्तुलना विलोकीं ॥ १४ ॥

शा. वि. जो पाहे सदसद्विचार हृदयीं, जोपा जनाची करी ॥
जो पावे समयीं, विशेष गणिला जो पावनांभीतरीं ॥
सोपा जो सकळां द्वि-जां, सु-मतिचा सोपा, सदा लाभतो ॥

१ भीमराजाची. २ ह्या चरणाचें तात्पर्य असें आहे कीं, नलाचे गुण अनंत व अनुपम असल्यामुळें त्यांचें यथार्थ वर्णन आपणांस कसें करितां येईल? ह्या विचारांत ते पडले. ३ हे भूमि वामनैक-पद=वामन ह्म० लहान मुलगा ह्याच्या एका पावलाइतकी, तेव्हां ती नळाच्या विस्तीर्ण यशाला उपमा देण्याला योग्य नाहीं. वामनावतारीं विष्णूनें बलिराजापाशीं त्रिपाद भूमि मागितली, पण त्याच्या एका पावलांतच सर्व पृथ्वी आटली, अशी कथा आहे; तिकडे ह्या वर्णनाचें धोरण आहे. ४ दिनराज ह्म० सूर्य हा जंघी म्ह० वेगानें चालणारा नसूनही (ह्म० लोकदृष्टीला तो संत चालतोसा दिसतो.) एका दिवसांत आकाश ओलांडितो; तेव्हां नळराजाच्या यशाला अशा लहानशा आकाशाची उपमा देतां येत नाहीं. ५ वारीशि ह्म० समुद्र, हा तर वानरांनीं (मर्कटांनीं) ओलांडला आहे; तेव्हां नलाच्या यशाला समुद्राची ही उपमा देववत नाहीं. ६ 'पाहण्यांत' अथवा 'समज' असे दोनही अर्थ एथें शोभतात. ७ जो समयीं पावे म्ह० प्रसंगीं कार्य करी ह्मणजे उपयोगीं पडे. ८ पवित्र करणारांमध्यें. ह्याच्या नामाच्या स्मरणानें स्मरणकर्ता पवित्र होतो अशाविषयीं पुराण प्रमाण आहे. ९ सद्बुद्धीचा सोपा म्ह० घर. १० ज्यापासून नेहमीं लाभ होतो.

कोपांतं न धरीच तो नळ मही-गोपायिता शोभतो ॥ १५ ॥
जो धैर्यें धरें-सा, सहस्र-कर-सा तेजें, तमा दूर-सा ॥
जो रत्नाकर-सा गभीर, शिर-साभूपां, यशोहार-सा ॥
ज्ञाता जो सरसावला नव-रसांमाझारि शृंगार-सा ॥
शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसा-नाथ स्तवूं फार-सा ॥ १६ ॥

दिंडी. अशी होतां नळ-चरित-कथा कांहीं॥भीम-नामा भू-पाळ परिसतांही॥
जवळि होती लडिवाळ जे सदांही॥सुता दमयंती नाम जीस पाहीं॥१७॥

मालिनी. निषध-पति-कथा हे जे सुधेतें जयंती ॥
परिसुनि दमयंती रंजली रंजयंती ॥
नवल मज न भासे चंद्र-वंशैक-शाली ॥
नल तरि वन-माळी भीमकी हेत्ति झाली ॥ १८ ॥

मा. भा. नळ-राज-कथा सुधोचि साजे ॥ दमयंती वरें-वर्णिनी वि-राजे ॥
मिळणी[13] उभयांशि होय[14] जेथें॥अधिकारी[15] अधिकानुराग[16] तेथें ॥१९॥

---

१ पर्वतासारखा-पर्वताला अचळ असें नांव आहे ह्म० कांहीं झालें तरी तो हालत नाहीं, त्याप्रमाणें हा कसाही प्रसंग आला तरी डगत नव्हता, ह्मणून धैर्यानें तसा. २ तमा दूरसा-अज्ञानापासून दूर ह्म० अज्ञानरहित. ३ समुद्राप्रमाणें समुद्र फार खोल असतो त्याप्रमाणें हा मनानें खोल; अर्थात् गंभीर. ४ राजांमध्यें श्रेष्ठ. ५ यशच आहे हार ज्याचा असा-ह्म०सत्कीर्ति हेंच ज्याचें भूषण होतें; त्याच्या शरीराला शोभा आणण्याला इतर भूषणांची गरज नव्हती. ६ पुढें आला-पहिली पद्वी पावला. नऊ रसांत शृंगार जसा पहिला तसा सर्व ज्ञानिजनांत हा पहिला. ७ ब्राह्मण नलाचें वर्णन करीत असतां तें वर्णन संपे तोंपर्यंत एकसारखी. ८ चंद्रवंशांत एकटा शोभणारा. ९ कृष्ण. १० कृष्णाकडे भीमकी म्ह० रुक्मिणी आणि नळाकडे भीमकी ह्म० भीमकन्या दमयंती. ११ अमृत. १२ उत्तमाचें वर्णन करणारी. १३ एकत्र होणें. १४ दमयंतीमध्यें. १५ हकदार. १६ अधिक प्रीति. ह्या श्लोकाचें तात्पर्य—अमृत हा उत्तम पदार्थ पडला आणि दमयंती ही उत्तम पदार्थाचें वर्णन करणारी म्ह० गुण घेणारी पडली; ह्मणून ह्या दोघांचा मिलाफ झाल्यावर अधिक अनुराग म्ह० प्रीतिच हकदार ह्म० हकाची आहे ह्म० खचित होणारी आहे. गुणी आणि गुणज्ञ ह्यांची गांठ पडल्यावर गुणवानाविषयीं गुणज्ञाचे चित्तांत प्रीति उत्पन्न होते तद्वत्. (एथें श्लेषानेंही एक दृष्टांत सुचविला आहे; तो असा-सुधा ह्म० चुना आणि वरवर्णिनी ह्म० हळद हीं एकत्र मिळालीं असतां अधिकच अनुराग ह्म० रक्तिमा येतो, तद्वत्.) एकंदर तात्पर्य कीं दमयंती ही नळाची कथा ऐकून रिझली ह्मणून वरच्या श्लोकांत जें सांगितलें तें योग्यच आहे; कारण तें तसेंच व्हावयाचें.

दिंडी. कथा तेथिल ही होय असो ऐशी ॥ हेर आला तो वदे नैषधासी॥
तुझ्या कथनीं वैदर्भ-राजयासी॥प्रीति होती तनयाहि तयापासी ॥२०॥

शा. वि. बापाच्या उजवे कडेसि बसली म्यां पाहिली नोवरी ॥
व्यापारांतर टाकुनी तव कथालापासि जे आदरी ॥
तापातें हरितें करोनि मधुरालापासि जे सुंदरी ॥
ज्या पावे जगदीश, [1]सांग-सुमन-श्रापा नृ-पा त्या वरी ॥ २१ ॥

व. ति. जें अंतरंग पिंवळें सरसीरुहाचें ॥ भासे मनांत मज अंग तसें तियेचें ॥
गोरोचनापरिस गौर असें गणावें॥सोनेंच बावनकसी न कसें ह्मणावें॥२२॥

दिंडी. असें बोले तो चार समाचारा ॥ करी दमयंती नल-मनीं वि-हारा ॥
नोवरी हे मज होय कसी दारा॥करूं लागे तैं भू-प या विचारा॥२३॥
त्रि-भूतीनें झांकला अनळ-सा तो ॥ गुप्त दमयंती-विरह नृ-पा होतो॥
नित्य पोटीं वडवाग्नि पेट घेतो ॥ सागरानें तो काय सांगिजेतो ॥२४॥

आर्या. रजनी दिवस गमेना नृ-पतिस सं-गीतही [2]सुख गमेना ॥
मन कोठेंहि रमेना ह्मणोनि करि वन-वि-हार सह सेना ॥ २५ ॥

व. ति. गंगा-तरंग-सम जो निज-देह-वर्णी ॥
भृंगापरी रुचिर कांति जयासि कर्णी ॥
जंघाल जो [3]पवन-सं-गतिची सवे घे ॥
शृंगारिला हय तयावरि भू-प वेंघे ॥ २६ ॥
जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे ॥
तो चंद्रमा निज-तनूवरि डाग लाहे ॥
जो या यशास्तव कसें धवलत्व ने घे ॥
शृंगारिला हय तयावरि भू-प वेंघे ॥ २७ ॥

दिंडी. सर्वें सेना भू-पाळ निघालाहे ॥ शीघ्र लंघी उद्यान एक पाहे ॥
रिघे तेथें मित सेवकांसि बाहे ॥ फौज सारी बाहेर उभी राहे॥२८॥
पनस जंबू जंबीर वि-विध निंबें ॥ कुंद चंदन माकंद सु-दाडिंबें ॥
तुंग नारिंगें वि-कसलीं कदंबें॥वसति जेथें शुक-सारिका-कदंबें ॥२९॥

वंशस्थ. लते-तळीं रुंद नि-रुंद कालवे ॥ गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥

---

१ अंग धारण करणारा मदन. हें "नृपा" ह्याचें विशेषण. २ सुख देणारें. ३ वायूच्या अत्यंत वेगाची सवय घेई. 'सवें' असा पाठ घेतल्यास तो आपणाबरोबर वारा मात्र सोबत घेई, असा अर्थ. तात्पर्य कीं वायूप्रमाणें जलद चालणारा.

परागही सांद्र तयांत रंगती ॥ फुलांसवें भृंग-तती तरंगती॥ ३० ॥

आर्या. उपरि स-कंटक साचे परंतु सांचे जयांत सु-रसाचे ॥
घोंस असे फणसांचे षण्मासांचे कितेक वरसाचे ॥ ३१ ॥

उ. व. तया वनीं एक तटाक तोयें ॥ तुडुंबलें; तामैरसानपायें ॥
निरंतरामंद मरंद वाहे ॥ तयांतही यास्तव रिक्त नोहे ॥ ३२ ॥

द्रु. वि. अ-मृतही पयही ह्मणवीतसे ॥ उभय होय तसी रुचि वीतसे ॥
मधुर सारॅस तें जल गा तसें ॥ मधुर सारॅस यास्तव गातसे॥३३॥

व. ति. पीतां मरंद उदरं-भर-बंभराचें ॥ जें होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें[6] ॥
जें पद्म तेथिल सहस्र-दळां धरीतें॥प्रत्यक्ष सूर्य-किरणांस विसांववीतें॥३४॥

दिंडी. तया कासारीं राजॅ-हंस पाहे ॥ राज-हंसांचा कळप पोंहताहे ॥
तयांसाठीं हे वापिकाच पोहे ॥ नळें केली हें कोण ह्मणे नोहे ॥ ३५ ॥
तया हंसांचे देह कांचनाचे ॥ पक्ष झळकती वीज जशी नाचे ॥
रंग माणिकसे चंचुचे पदांचे ॥ जसे अधरींचे भीम-कन्यकेचे ॥३६॥

व. ति. त्यांतील एक कल-हंस तटीं निजेला ॥
जो भागला जल-वि-हार वि-शेष केला ॥
पोटींच एक पद, लांबविला दुजा तो ॥
पक्षीं तनू लपवि भू-प तया पहातो ॥ ३७ ॥

---

१ (रंगामुळें) शोभतात. २ साठे. सु–रसाचे साठे ह्म० गरे. ३ तामरस ह्म० कमल व अनपाय म्ह० अविनाश. कमलें विपुल असून त्यांचा नाश होत नसल्यामुळें, हें 'अमंद मरंद वाहे' ह्याचें कारण. ४ सरोवरांतलें. ५ एका जातीचे पक्षी आहेत. हे बगळ्यासारखे असतात; पण त्यापेक्षां मोठे असतात. अन्वय—गा तें सारस जल तसें मधुर (कीं) अमृत ही पय ही ह्मणवीतसे; (कारण) उभय होय तशी रुचि वीतसे; यास्तव (तेथील) सारस मधुर गातसे. ६ लक्ष्मीचें नांव पद्मालया असें आहे. तेव्हां अर्थात् कमल हें तिचें मंदिर आहे, तें भ्रमराचेंही मकरंद पितांना मंदिर होतसे. तात्पर्य कीं, त्या सरोवरांतील कमलांत मकरंद विपुल असून इतका मधुर असे कीं तो पिण्यांत भ्रमर गुंतले असतां संध्याकाळाचें भान न राहून गुंतून राहत. ७ विसावा देतें. म्ह० सूर्याच्या सहस्रकिरणांसही सहस्र-पत्रांचीं कमलें वरचेवर धरून ठेवीत. तात्पर्य कमलें मोठमोठालीं व तेजस्वी असून सरोवरांतील उदक गार राही. ८ राज-मुख्य–नळ. ९ दमयंतीच्या खालच्या ओठाचा रंग एकच तांबडा असतां बहुवचन योजण्यामध्यें, पहिल्या दोन चरणांतील 'चे' ह्या अक्षराशीं मेळ बसविणें हाच कवीचा उद्देश दिसतो.

टाकी उपानह पदें अति-मंद ठेवी ॥
केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ॥
हस्तीं करी वयल उंच अशा उपायीं ॥
भू-पें हळूच धरिला कल-हंस पायीं[1] ॥ ३८ ॥

मालिनी. कलकल कल-हंसें फार केला सुटाया ॥
फडफड निज-पक्षीं दाविलें कीं उडाया ॥
नृ-पतिस मणि-बंधीं टोंचिता होय चंचू ॥
धरि सु-दृढ जया तो काय सोडील पंचू ॥ ३९॥

तदितर ख-ग भेणें वेगळाले पळाले ॥
उप-वन-जल-केली जे कराया मिळाले ॥
स्व-जन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो[2] ॥
कठिण समय येतां कोण कामास येतो ॥ ४० ॥

दिंडी. न सोडी हा नळ भूमि-पाळ मातें ॥ असें जाणोनी हंस वदे त्यातें ॥
हंस-हिंसा नच घडो तुझ्या हातें ॥ स्व-स्थळातें पावेन पक्ष-पातें ॥ ४१ ॥
जागजागीं आहेत वीर कोटी ॥ भले झुंजारहि शक्ति जयां मोठी ॥
तयां माराया धैर्य धरीं पोटीं ॥ पांखरूं हें मारणें बुद्धि खोटी ॥ ४२ ॥
वधुनि माझी हे कनक-रूप काया ॥ कटक-मुकुटादिक भूषणें कराया ॥
कशी आशा उपजली तूज राया ॥ काय नाहीं तुजला दया माया ॥४३॥

शा. वि. ह्यातारी उडतां[3] नयेचि तिजला माता मदीया अशी ॥
कांता काय वदों नव-प्रसव[4] ते सातां दिसांची तशी ॥
पाता त्या उभयांस मी, मज विधी घातास योजीतसे ॥
हातामाजि नृ-पा तुझ्या गवसलों आतां करावें कसें ॥ ४४ ॥

पद. हर हर सांपडलों, सांपडलों ॥ कैसा फांशीं पडलों ॥ ध्रु० ॥

---

१ कलहंसाचा पाय धरून त्याला पकडिलें. कोणास धरावयाचें असतां त्याचा जो अवयव धरावयाचा तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजण्याचा संप्रदाय संस्कृतांतही आहे; जसें वाल्मीकिरामायण—

सतं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ॥
हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥

२ अन्वय—जो गवसला त्याजपाशीं तो स्वजन नसे. ३ उडून. ४ नुकती बाळंतीण झालेली.

इतर नदी जळ टाकीं ॥ टाकुनि आलों याच तटाकीं ॥ १ ॥
सोडुनि मानस-केली ॥ कापुनि ध्याया आलों शेली ॥ २ ॥
ठेविन तव पदिं माथा ॥ आतां सोडवि मज रघु-नाथा ॥ ४५ ॥

दिंडी. सखे माझे परतोनि घरा येतां ॥ तुवां सजणे हा समाचार घेतां ॥
तया शोकें घायाळ हृदय होतां॥कशी होशिल तें आठवितों आतां॥ ४६ ॥
थोर होतिल बाळकें तुझीं बाळे ॥ तुला कामा येतील वेल्हाळे ॥
माय माझी बैसेल शोक-शाळे॥ मला आठवितां हृदय तिचें पोळे॥ ४७॥

मालिनी. स-दय हृदय याचें भू-प हा ताप-हारी ॥
ह्मणुनि परिसतां मी होय एथें वि-हारी ॥
मजहि वध कराया घातकी पातला जो ॥
वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ॥ ४८ ॥

व० ति० एणेंपरी परिसतां अति दीन वाचा ॥
हेलावला नळ पयोधि दया-रसाचा ॥
सोडी, ह्मणे वि-हर जा अथवा फिराया ॥
राहें यथा-निज-मनोरथ हंस-राया ॥ ४९ ॥

मालिनी. सुटुनि ख-ग पळाला बैसला शाल-शाखे ॥
क्षणभरि निज-देहीं मुक्ति-वि-श्रांति चाखे ॥
स्व-जन तंव तयाचे भोंवताले मिळाले ॥
कवळिति निज-बंधू बाष्प-बिंदू गळाले ॥ ५० ॥

शिखरिणी. विसावा घे कांहीं उडुनि लवलाहीं परतला ॥
नृ-पाळाचे स्कंधीं बसुनि मणि-बंधीं उतरला ॥
ह्मणे हंस क्षोणी-पतिस तुज कोणी सम नसे ॥
दयेचा हा ठेवा तुजजवळि देवा बहु वसे ॥ ५१ ॥

दिंडी. एक राया तूं थोर दया-सिंधू ॥ नीति-सागरही तूंच दीन-बंधू ॥
निखंदूनी बोलिलों नको निंदूं॥ सकळ[3] वदसी तरि पाय तुझे वंदूं॥५२॥
पारधीमाजी ख-गा मृगा राजे ॥ करिति हिंसा जी तीच बरी साजे ॥
तुवां दिधली मज मोकळीक वा जे॥दया केली ही कीर्ति तुझी गाजे॥५३॥

---

१ मानससरोवरांतील क्रीडा. २ हे प्रिये. ३ अन्वय—वदसी तरि (आम्ही) सकळ तुझे पाय वंदूं. ह्म० तूं सांगशील तर, आम्ही सारे तुझ्या पायां पडून क्षमा मागूं.

हंस मिळणें हें कठिण मही-लोकीं ॥ सोनियाचा तो नवल हें विलोकीं॥
तशा मजलाही सोडिलें तुवां कीं॥तुझा ऐसा उप-कार मी न झांकीं॥१४॥
तुझा कर-पंजर होय मला थारा ॥ तुझ्या वचनांचा ओघ दुग्ध-धारा॥
तुझें मानस[1] बहु थोर गा उदारा॥सत्य-लोकेशाहि तूंचि गुणागारा॥१५॥
किती रावे असतील तुझे धामीं ॥ किती कोकीळा सारिका तसा मी॥
चित्त जडलें हें तूझिया लगामीं॥नृ-पा स्वामी मज योजिं तुझ्या कामीं॥१६॥

व. ति. हें पांखरूं मजसि येइल काय कामा ॥
ऐसें नृ-पा न वद पूरित-लोक-कामा ॥
मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारी ॥
छाया करी तपन-दीप्तिसही नि-वारी ॥ १७ ॥

मालिनी. वॅर[2]-नृपति वि-राजे भीम हें नाम ज्याला ॥
वॅर[3] दमन-ऋषीनें दीधला कीं तयाला ॥
वॅर[4] सुत दम-नामा दांत-नामा द्वितीय ॥
वॅर[5]-तनु दमयंती नंदिनी हे तृतीय ॥ १८ ॥

व. ति. तेजोनिधीस तनया यमुना जसी ते ॥
सीता जशी सु-जनका[6] जनका[7] तसी ते ॥
ते आवडे सुतहि ते न तसे तयाला ॥
ते नोवरी करवितों तुज मी द्याला ॥ १९ ॥
राया तिचें मुख सुधा-कर या द्याला ॥
नाहींच वेगळिक हें गमतें[8] मनाला ॥
सं-पूर्ण नित्य असता नसता कलंकी ॥
हा चंद्र हें मुख असें मग कोण शंकी ॥ ६० ॥
चांपेकळीपरिसही सरलत्व नाकीं ॥
जीचा धरी अधर विद्रुम[9]-भावना कीं ॥
भासे मनांत मज बिंब[10]-फळ-भ्रमानें ॥

१ एथें मानससरोवर व ब्रह्मदेव हे अर्थ श्लेषानें सुचविले आहेत. २ श्रेष्ठ. ३ प्रसाद, देणगी. ४ ज्येष्ठ ह्म॰ पहिला मुलगा. ५ उत्तम शरीराची. ६ जनक राजाला. ७ बापाला. ८ वाटलें असतें. ९ पोंवळ्याशीं सारखेपणा. १० अधरोष्ठ पोंवळ्यासारखा लाल असल्यामुळें त्यावर तोंडल्याची भ्रांति होऊन.

कीं सत्य चंचु-पुट वोढविलें शुकानें ॥ ६१ ॥

पद. रूपवती ते भूप-सुता अनु-रूप नसे दुसरी वनिता ॥
रूप धरूनि वरीं तिजला अनु-रूप पयोधि जशी सरिता ॥ध्रु०॥
वीज अ-चंचळ शीतळ जे तजवीज कशी तुज हे नुमजे ॥
नीज जशी तुझिया नयना सुख-बीज स-पल्लव भाव लता ॥ १ ॥
सुंदरता तव तीजविणें अति मंद गमे तरि काय जिणें ॥
कुंद-रदा तर मंदर-धीरा सुंदरिला हो वश करिता ॥ २ ॥
नूतन-नीर-ज-नूत-मुखी पुरु-हूत-वधूसि सखी निरखी ॥
दूत तुझा परि मीच सुखी करवीन ह्मणे रघुनाथ-नुता ॥ ३ ॥ ६२ ॥

व. ति. धाता करींच करिता मृदु हे न होती ॥
या कारणास्तव मनोमय मूस ओती ॥
तेथें भरोनि पहिला रस पूर्ण केली ॥
ओतीव हे न घटिताकृति बोलिजेली ॥ ६३ ॥
ऐसीं खगेंद्र वचनें वदतां तयाला ॥
वि-श्रांतिही विरह-खेदहि फार झाला ॥
आ-धार हा मज ह्मणोनि गणोनि डोले ॥
झाला सवेंचि विरही नळ-राज बोले ॥ ६४ ॥
वेल्हाळ ते न दिसतां विरहांधकारीं ॥
चालून मी हकुच चांचपतां पुढारीं ॥

---

१ राघूनें अधरोष्ठास तोंडलें समजून तें खाण्यासाठीं आपली चोंचच काय पुढें केली. एथें दमयंतीच्या नासिकेवर राघूच्या चोंचीची उत्प्रेक्षा केली आहे. ह्मणजे तिचें नाक राघूच्या चोंचीसारखें लांब होतें हें तात्पर्य. २ सुखबीज ह्म० सुखाचें मूळ आहे. ३ जशी नीज सुखबीज (किंवा) सपल्लव लता (सुखबीज) (तशी) (ही) तुझिया नयना भाव म्ह० निद्रेनें जसें सुख होतें, किंवा पल्लवांनीं भरलेली वेल पाहून जसें सुख होतें, तशी ही तुला सुख देईल असें समज. ४ फार विशोभित. ५ "नुत" ह्याबद्दल छंदाकरितां "नूत" असें घातलें आहे. नवीन कमलानें जिचें मुख नुत ह्म० स्तुत आहे ह्म० नवीन कमलापेक्षांही जिचें मुख चांगलें. ६ रघुनाथपंडितानें स्तुत असा जो नळ त्याला. ७ शृंगार. ८ हे न घटिताकृति (घडलेल्या आकाराची) (तर) ओतीव बोलिजेली. ९ असें मानून.

चक्रापरीच[1] सजलों असतां फिराया ॥
हंसा[2] तुझा उदय होय सुखी कराया ॥ ६५ ॥
ध्यानीं धरूनि तिजला मन हें निरीक्षी ॥
दृष्टीपुढें दिसतसे मज ते मृगाक्षी ॥
आहे जणो जवळि हे गज-राज-गामी ॥
ऐसाच भाव तंव बोलतसें तिला मी ॥ ६६ ॥
भृंगें वि-राजित नवीं अरविंद-पत्रें ॥
पाहूनि मानुनि तिचींच विशाल नेत्रें ॥
घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकीं ॥
आहा वृथा उतरलों भिजलों विलोकीं ॥ ६७ ॥
हंसा विलोकुनि सुधा-कर अष्टमीचा ॥
म्यां मानिला निटिल-देश तिचाच साचा ॥
शंख-द्वयीं धरुनि कौंकुमें[3] कीर-वाणी ॥
लावावया तिलक लांबविला स्व-पाणी ॥ ६८ ॥

दिंडी. भला माझा तूं हंस गडी राया ॥ विरह दुस्तर-विस्तार निस्तराया ॥
चित्त नेघे मज तूज जा ह्मणाया ॥ तेंचि[4] वाहन तरि तूं करीं फिराया ॥
असें बोलोनी नळें रंजवीला ॥ अंजुळीमाजी हंस बैसवीला ॥
गमे चंपक-कुसुमौघ-हार झेला ॥ पाठवाया युवतीस सिद्ध केला ॥ ७० ॥
त्वरित पुनरागमन असो तुझा ऐथें ॥ झेंप वाली सुख-रूप गगन-पंथें ॥
नको विसरूं आह्मांसि असों एथें ॥ वदुनि धरिजे गहिंवरा मही-नाथें ॥ ७१ ॥
बरें येतों ह्मणऊनि हंस बोले ॥ उडुनि जातां बहु शकुन तया झाले ॥
पवन-चंचळ मधु-बिंदु मुखीं आले ॥ वाम-भागीं उभयतां गरुड गेले ॥ ७२ ॥
उडत होते ख-ग वायसादि जाणा ॥ तयां भासे तैं हंस तो ससाणा ॥
नभा मानूनी किं नि-कष-पाषाणा ॥ स्वर्ण-रेखा तें तेज मनीं आणा ॥ ७३ ॥
असा वेगें तो नभामाजि धांवे ॥ तया वैदर्भी देशिं क्षणीं पावे ॥

---

१ चक्रवाकपक्ष्याप्रमाणें. रात्रीं चक्रवाक नर आणि त्याची मादी ह्यांचा वियोग होत असतो आणि तो तिला अंधारांत धुंडीत फिरत असतो, अशी कविप्रसिद्धि आहे. २ श्लेषानें सूर्य असा अर्थ घ्यावयाचा. सूर्योदय झाला ह्मणजे चक्रवाकपक्ष्यांच्या जोड्याचा संयोग होत असतो. ३ कुंकुमाचा ह्याचा पुढील "तिलक" शब्दाकडे अन्वय. ४ खरोखर. ५ चित्त.

तेथ कुंडिन-नगरासमीप यावें ॥ राज-मंदीरीं गो-पुरीं विसावे ॥ ७४ ॥

मालिनी. ख-ग मग नगरीचे गो-पुरीं झेंप घाली ॥
मृदु-पवन-गवाक्षीं बैसतां झोंप आली ॥
तदुपरि जव-शाली वेंघला चंद्र-शाला ॥
निरखि वि-तत-शाला राज-धानी वि-शाला ॥ ७५ ॥

चूर्णिका. सकल-भुवन-ललामायमाना ॥
मानाधिक-वि-भव-धनिक-सदन-शत-वि-राजमाना ॥
कलश-जनित-मुनि-चकित-जल-धि-शरणार्ति-
विस्तृत-परिखांतरीपायमाना ॥
चंद्रशाला-वि-जित-सुर-विमाना ॥
जिचे सौध गगन-मंडपाधार-स्तंभचि माना ॥
लाविती ते जल-दा निज माना ॥
वासव-चाप जयांस कमाना ॥
ऐसी कुंडिन-नामधेय-नगरी राज-हंसें पाहिली ॥ ७६ ॥

व. ति. कोणी वणिग्-जन विकी तुळितां तराजे ॥
कस्तूरिका तिजसवें अलिनी वि-राजे ॥
दोन्ही समान निरखी विकणार देतो ॥
घेणार तो न समजोनि उगाच घेतो ॥ ७७ ॥
तेणें तसें नगर तें धरितां निडारीं ॥
तेथें वि-लास-वन एक दिसे पुढारीं ॥
जेथें सु-शीतळ मही-तळ सांद्र साई ॥
जाई जुई फुलमयी बहु अंब-राई ॥ ७८ ॥

---

१ वेगवान्. २ विस्तीर्ण आहेत वाडे जीमध्यें अशी. ३ मानाधिक म्ह० गणती होत नाहीं असें. ४ अगस्तिऋषि. अगस्तिऋषीनें समुद्रजल प्राशन केलें अशी कथा आहे; तेव्हां त्याला भ्यालेला जो समुद्र त्याचें रक्षण करणाऱ्या अशा अतिविस्तृत ज्या परिखा म्ह० खंदक त्यांच्यामध्यें अंतरीपायमान म्ह० बेटाप्रमाणें असणारी. तात्पर्य कीं, कुंडिन-नगरीस सभोंवतीं खंदक असून ते इतके मोठे होते कीं, त्यांत समुद्र सुद्धां सामावला असता. ५ अंतरीप (बेट) म्ह० बेटासारखी झालेली. ६ देवांचीं विमानें फार सुंदर असून तीं पृथ्वीपासून फार उंचावर चालतात, त्यांपेक्षांही कुंडिन-नगरींतल्या चंद्रशाला म्ह० वरच्या माड्या सुंदर आणि उंच होत्या; असें तात्पर्य.

पद. तया वनीं खेळे भूप-सुता ॥ ध्रु० ॥
खेळविता बहु मेळविला सखि-मेळ तया सहिता ॥ १ ॥
राजस ते द्वि-ज-राज-मुखी गज-राज-गती ललिता ॥ २ ॥
ध्यात असे नळ-राज-कथा रघुनाथ-कवींद्र-नुता ॥ ३ ॥ ७९ ॥

व. ति. तो मंडलाकृति फिरे उतरावयाला ॥
भैमी-मुखेंदु-परि-वेष ह्मणों तयाला ॥
तेथें महीवरि असा ख-ग बैसताहे ॥
कीं सुंदरी निज कुतूहल जेविं पाहे ॥ ८० ॥

जो बैसतां चपळ पक्ष-पुटीं धरेला ॥
हाणीतसे फडफडां ध्वनि हो उदेला ॥
पाहे तया ख-ग-वरासि वरानना हे ॥
मानी मनीं नवलही मग बोलताहे ॥ ८१ ॥

शिखरिणी. असा पक्षी लक्षी बहु-विहग-लक्षीं न मिळता ॥
सु-वर्णी जो वर्णी वद कवण वर्णी कवयिता ॥
अगाई हा बाई त्वरित वरि जाईल पळुनी ॥
धरूं जातें हातें हळुहळु तयातें न कळुनी ॥ ८२ ॥

व. ति. ऐसें वदे मग तयास धरावया हे ॥
तैं होय हंस-गमना पहिलीच आहे ॥
वाजेच ना वलय नूपुर-नाद नोहे ॥
तो तद्गतीस निरखूनि कसा न मोहे ॥ ८३ ॥

हे मंद-मंद-पद सुंदर कुंद-दंती ॥
चाले जसा मद-धुरं-धर इंद्र-दंती ॥
हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते
निष्कंप-कंकण-करासि पुढें करीते ॥ ८४ ॥

द्रु. वि. गवसलाच असा ख-ग भासला ॥ तंव तदीय सखी-जन हांसला ॥
मग सवेंच बुझावुनि हांकिला ॥ उडविलाचि पिटाळुनि टाकिला ॥ ८५ ॥

---

१ पृथ्वीला. २ दमयंती पहिलीच (हंसगमना=हंसाप्रमाणें हळू चालणारी) होती ती पुनः हंस धरण्याकरितां तशी झाली, ह्म० श्लेषानें, हंसाकडे गमन करणारी झाली. ३ हातांत कांकणें होतीं तीं न वाजावीं ह्मणून हात न हालवितां.

व. ति. काहीं उडोनि गगनीं मग नीट येतो ॥
नाहींच दूर न समीप बसे तसा तो ॥
पाहे सुधा-कर-मुखी कल-हंस-राया ॥
लाहे मनोरथ तयास पुन्हा धराया ॥ ८६ ॥

सवाई. हंस धरीन ह्मणोनि मनोरथ हा मज होय वि-नोद तुह्मांला ॥
हा कल-हंस पिटाळवितांहि, पुन्हा उडवाल तया विहगाला ॥
जा परत्याच, तुह्मी नलगेच, असें वदुनी नृप-राज-सुता ते ॥
राहविला सखिचा जन आपणमात्र तयास धरूं मग जाते॥ ८७ ॥

व. ति. रागेजली अरुण-कांति वि-राजवीते ॥
हे एकली सु-तनु चंद्र-कला तसी ते ॥
गेली हळूच कल-हंस समीप केला ॥
कांहीं पुढें फडकला अव-लोकिजेला ॥ ८८ ॥
आणीकही पद न वाजत मंद चाले ॥
जो चालतां पदर सांवरिला न हाले ॥
हेही करी निज-करीं ख-ग सांपडेसा ॥
तोही हळू हळुच होय पलीकडेसा ॥ ८९ ॥

मालिनी. मद-गज-गमनेनें मागुती चाल केली ॥
वि-नत-तनु-लता हे तत्समीपास गेली ॥
पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाहीं ॥
जवळि जवळि ऐसा भासला हंस कांहीं ॥ ९० ॥

व. ति. हंसें तदा चतुर-सं-मत युक्ति केली ॥
ते चालवीत सु-तनू बहु दूर नेली ॥
छाया तियेशि दुसरी तिसरी वनाळी ॥
जे सांवळी युवति-तुल्य दिसे निराळी ॥ ९१ ॥

प्रमाणिका. तया वनांत एकली ॥ वि-लासिनी विलोकिली ॥
मदें भरोनि डोलतो ॥ तियेस हंस बोलतो ॥ ९२ ॥

दिंडी. भूमि-मार्गी फिरणार तूं तुला मी ॥ कसा सांपडेन सांग गगन-गामी ॥
बाळ बाळे जरि होय चंद्र-कामी॥हस्त त्याचा लागेल काय सोमीं ॥९३॥

१ तिला दुसरी सोबतीला तिचीच छाया होती आणि तिसरी वनपंक्ति होती. तात्पर्य कीं, तेथें तिच्याशिवाय दुसरें कोणी मनुष्य नव्हतें.

असो, सांपडतों तुझ्या करामाजी॥पुन्हा सुटका करिशील काय माझी ॥
कसा पातेजूं बाळ-बुद्धि तूझी॥स्त्री-स्वभावें बहु आणशील बाजी ॥९४॥

मालिनी.
चतुर नर जसा हा बोलतो हंस तैसा ॥
तरि न धरि मृगाक्षी वि-स्मयीं भाव कैसा ॥
पळुनि तिज निखंदी तीस तो खेद नाहीं ॥
शिणहि विसरली ते बोलती होय कांहीं ॥ ९५ ॥

दिंडी.
कोण तूं गा कोठील कवणियाचा ॥ कसा झाला तव देह सोनियाचा ॥
कशी आली ही तूज मनुज-वाचा ॥ काय भाग्योदय सांगु या वनाचा॥९६॥
धरिल पाहिल सोडील असा पाहीं ॥ मजवरता विश्वास तुझा नाहीं ॥
असो, पुसतें[1] ते सांग कथा कांहीं ॥ जाइं अथवा मग याच वनीं राहीं ॥ ९७॥
असें बोलोनी मौन धरुनि राहे ॥ काय बोले तो हंस असें पाहे ॥
तदा त्याचा वचनौघ असा वाहे ॥ राज-कन्ये तूं आयकें गिरा हे ॥ ९८ ॥
ब्रह्मदेवाचे बहु विमान-वाही ॥ हंस आहेती ऐकिलें तुवांही ॥
तया वंशीं सौवर्ण-देह हाही ॥ ज्यासरीखा सखि सर्व-मान्य नाहीं ॥ ९९ ॥

व. ति.
मंदाकिनीमधिल जीं कनकारविंदें ॥
तीं जेवितों मृदुल-नाल-मृणाल-कंदें ॥
आह्मी असों नृप-सुते तरि[2] कांचनाचे ॥
जें कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचे ॥ १०० ॥
जो मानसीं[3] वि-हरतो वि-हरो परी तो ॥
कां आमुची कुलें-सती[4] अ-सती[5] करीतो ॥
राखीं नळा निज-यशोमय-हंस[6] राया ॥
आलों महीवर फिराद अशी कराया ॥ १०१ ॥
मी गुंतलों नळ-महींद्र-गुणौघ-पाशीं ॥
सेवेसही मग करोनि तयाच पाशीं ॥

---

१ मीं विचारितें तें. २ ह्मणून. ३ मानस-सरोवरीं. ४ कुलाची कीर्ति. ५ खोटी. ६ नळाचा यशोमय हंस हा मानससरोवरीं येऊन विहार करतो तो खुशाल करो, पण " आह्मी सुवर्ण-कांति हंस" ही जी आमच्या कुळाची कीर्ति आहे ती नाहींशी करतो. कारण तो शुभ्र असल्यामुळें आम्ही शुभ्र होतों. ह्याकरतां हे नळा, आपला यशोमय हंस आपणाजवळ राखून ठेव अशी फिर्याद करण्याकरतां पृथ्वीवर आलों आहें. तात्पर्य कीं, नळाची निष्कलंक कीर्ति मानससरोवरापर्यंत गेली होती.

आलोकुनी कवण या चतुरा न नाचे ॥
लोकेशता वि-भवही चतुराननाचे ॥ १०२ ॥

एकांत लेखनहि वाचनही करीतो ॥
माझी तनु-द्युति समीप तदा धरीतो ॥
याकारणें नळ मला बहु आप्त मानी ॥
तो सांगता निज-मनोरथ होय कानीं ॥ १०३ ॥

आधींच नैषध-कथा नवनीत-मेला ॥
होता अलं-करण-रूप इच्छ्या जिमेला ॥
हंसोदयें विवरतां अधरीं धरी ते ॥
स्वीकारितां वचन तें मग आदरीते ॥ १०४ ॥

दिंडी. नळें तुजशीं एकांत काय केला ॥ तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला ॥
तया बोलोनी निवावें या भुकेला ॥ऐकवावा मज म्हणुनि [३]नायिकेला॥ १०५ ॥
नळाशीं जो एकांत तुझा तो कां ॥ प्र-कट कीजे म्यां सांग इतर लोकां ॥
धन्य डोळे न करोनि तदालोका ॥ नळ-कथेनें हे कर्ण धन्य हो [४]कां ॥ १०६ ॥
निषध-राजीं हे फार दिसे राजी ॥ असें हंसें जाणोनि मनामाजी ॥
बोलिजेली नळ-राज-कथा हे [५]जी ॥ भला हेजीव तीशि म्हणे हे जी ॥ १०७ ॥
नळ म्हणाला मज सहज धरुनि बाहीं ॥ तुला कोठेंही वंक अटक नाहीं ॥
सकळ भुवनें तरि फिरुनि राज-गेहीं ॥एक नवरी मज योग्य बरी पाहीं॥ १०८ ॥

व. ति. एकांत हाच वदला मज जाण बाळे ॥
तूं सांग तो वर तुला रुचला रसाळे ॥
एणेपरी परिसतांच तया अनन्या ॥
ते बोलते चतुर सुंदर राज-कन्या ॥ १०९ ॥
[६]मी जाण देवनळही स्व-करीं धराया ॥

---

१ गोळा. २ सूर्योदयें, पक्षीं, हंसागमनानें. ३ न ऐकलेला म्हणून. ४ होईनात कां. ५ जवळ कोणी दुसरें नव्हतें अशाला म्ह० एकट्याला. ६ (अन्वय–१)–काळें करुनि जोंवरि लेखीं सुख होय (तोंवरि) देवनळ ही स्वकरीं धराया (योग्य आहे असें) मज लाज जाया (मला निर्लज्जता प्राप्त होण्याला) चतुरा मी सांगेन काय! हें जाण. अर्थ–कांहीं काळानें जोंपर्यंत नळ मला वरील तोंपर्यंत देवनळही हातीं धरण्याला म्ह० लेखनद्वारा परस्परांचें मनोगत परस्परांस कळविण्यामध्यें सुख करून घेतलें पाहिजे. मला ज्यास्त बोलण्याला लाज वाटते. तूं चतुर आहेस. तुला आणखी

सांगेन काय चतुरा मज लाज जाया ॥
काळें करूनि सुख जोंवरि होय लेखीं ॥
हें बोलणें ख-ग मनीं उभयार्थ लेखी ॥ ११० ॥

स्रग्वि. श्लेष-शब्दें इणें भाव सांगीतला ॥
नैषधाधीश तो नाथ मागीतला ॥
होय जाणीयली घे त्रपा-कंचुला ॥
हंस बोलावया हालवी चंचुला ॥ १११ ॥

व. ति. गांव्हाळ जें हृदय सांद्र न होय ज्याचें ॥
नामेंचि देवनळ कार्य नसे तयाचें ॥
धत्तूर हा कनक-नाम सदा धरीतो ॥
होईल काय रसिका कनकापरी तो ॥ ११२ ॥

ती बोलते युवति, लाज मनीं दडाली ॥
होती, तुवां विवरतां मन ती उडाली ॥
आतां वरूं नळ-वरासि तुला नवाजूं ॥
गाऊं तुझी स्तुति करूनि कशास लाजूं ॥ ११३ ॥

मालिनी. परिसुनि वच ऐसें जें इणें बोलिजेलें ॥
पतग-कुल-वतंसें अंतरीं ध्याइजेलें ॥

सांगणें नको. अथवा—अन्वय–(हे) देवनळ (नळराजा) या (व) ही (मी) स्वकरीं धरा. मी जाण (जाणती) मज जाया (आपण होऊन जाण्याला) लाज न काय? काळेंकरूनि इ० (पूर्ववत्.) (असें) चतुरा सांग. अथवा अन्वय—चतुरा मला लाज काय? (हे) देवनळ या (व) ही जाया (स्वस्त्री ह्मणून) स्वकरीं धरा, (असें) मी काळेंकरूनि सांगेन जाण. (जोंपर्यंत तो मला वरि) (वरील) तोंवरि लेखीं सुख होय. अथवा नळ हा देव ही ह्म० देव असला तरी दैवीं लिहिलें असेल त्याप्रमाणें कांहीं काळानें त्याचें प्राप्तिरूप सुख होईपर्यंत मला निर्लज्जता येण्याला मी तो पाणिग्रहण करण्यास योग्य आहे असें सांगेन काय? तात्पर्य कीं, तुला नळ हा वर आवडला कीं नाहीं ह्मणून तूं पूर्व श्लोकांत विचारिलेंस, तर स्त्रिया अमुक वर आवडला असें कधीं सांगत असतात काय? असें सांगण्यास त्यांला लाज नाहीं काय! देव असले तरी सांगणार नाहींत; असें उत्तर दिलें. ह्यांत लाजेमुळें सांगत नाहींत पण मनांतून तसें असतें असें सुचविलें. ह्यावरून नळच इष्ट आहे असें दर्शविलें.

१ ओळखिली गेली-ह्म० तिचा भाव हंसानें जाणिला. २ स्निग्ध, मृदु, कोमल.

पर-वश-हृदया हे नैषधें राज-हंसें ॥
ह्मणुनि समजतां हें बोलिजे राजहंसें ॥ ११४ ॥

दिंडी. जशी रंजलि आहेस निषध-भू-पीं ॥ तसा तोही रंजला तुझ्या रूपीं ॥
दैव-घटनें अन्योन्य व्हाल सोपीं॥तुझी नांदालहि सत्य हें निरोपीं॥११५॥
कोण योजावी नोवरी नळाला ॥ ब्रह्मदेवानें हा विचार केला ॥
तुझा नामाक्षर-संघ वेइजेला ॥ असें भासतसे माझिया मनाला ॥११६॥

मालिनी. नळ-रहित वराशीं तूज योजूनि पाहे ॥[1]
तरि मग विधि ऐसा कोण तो मूढ आहे ॥
अ-चतुर नर तोही जाहल्या जेविता कीं ॥[2]
सळमिसळ करीना सर्वथा क्षीर-ताकीं ॥ ११७ ॥

दिंडी. कशाला हें बोलणें काय एणें ॥ तुवां वरिला नळ-राज तूंहि तेणें ॥
स-फळ माझें हें एथवरी येणें ॥ राज-कन्ये नीरोप मला देणें ॥ ११८ ॥
चतुर सुंदर तो तरुण निषध-राजा ॥ तुवां राजी केलाच तूं घरा जा ॥
धन्य वैदर्भी दैव-योग तूझा ॥ बोल मानीं सत्यार्थ मनीं माझा ११९
असें जाउनि तूं बोल राजहंसा ॥ तुझी दासी जाहलें राज-हंसा ॥
नको चिंता तूं करूं अरि-ध्वंसा ॥ ऐक शुभ्रांशू-वंश-जावतंसा ॥१२०॥
नको पाहूं तूं नोवरी नळाशी ॥ मीच भावें होईन सत्य दासी ॥
जरी यावें आतांचि तयापाशीं ॥ गोष्ट भासे विपरीत लौकिकाशी १२१॥

मालिनी. करुनि मज रवाना राजसे तूजसाठीं ॥
नृ-पति निरखि माझी वाट आरामें-वाटीं ॥[3]
बसवुनि निज-पाठीं तूज नेईन तेथें ॥
परि चुकुर तुझे हे लोक होतील एथें ॥ १२२ ॥

व. ति. येरीकडे नृ-पति धाडुनि राजहंसा ॥
तो बैसला करित आपण तत्प्रशंसा ॥
येईल शीघ्र घटना करुनी तियेची ॥
होईल भेटि मज आज तये प्रियेची ॥ १२३ ॥

शा. वि. तों चिन्हें शुभ पाहुनी नृ-प ह्मणे लाभेल लाभावळी ॥
आला सन्मुख राजहंस निरखी, बाहू-युगें आंवळी ॥

---

१ योजूं पाहील. २ जेविता जाहला तर—जेवूं लागला तर. ३ बागेच्या वाटेयांत—बागेंत.

बोले मंजुळ वाक्य एथ बसलों त्वद्ध्यान लावूनि रे ॥
झालें वृत्त समग्र सांगुनि करीं हंसा समाधान रे ॥ १२४ ॥

दिंडी. काय वदली तुजसवें हंस-राया ॥ मान्य झाली कीं ती मला वराया ॥
कधीं भेटे ती निज-करीं धराया ॥ विरह-बाधा मज नये आंवराया ॥ १२५ ॥
हंस बोले नृ-प-राज सु-गुण-सारा ॥ माळ घालील ती तुला उदारा ॥
तुझ्या ध्यानीं सद्भ्रम[१] जे विचारा ॥ सत्य मानी ती होय तुझी दारा ॥ १२६ ॥
जाइं नगरा तूं नृ-पा कृपा-राशी ॥ पत्र येतांची जा स्वयं-वरासी ॥
स्वयें ये ते चालूनि मंदिरासी ॥ फार वदणें नलगे सुखोत्करासी ॥ १२७ ॥
बरें येतों बोलोनि पाय हातें ॥ नमुनि चाले स-प्रेम तो गृहातें ॥
नृ-प निघे तैं सहचमू निज-पुरातें ॥ हंस-वचनीं लावुनी अंतरातें ॥ १२८ ॥
जनक-तनयेशीं पवन-तनयसा तो ॥ वदुनि वेगीं उड्डाण नभीं घेतो ॥
नळापाशीं वृत्तांत निवेदी तो ॥ स्व-धामातें पावोनि सुखी होतो ॥ १२९ ॥
असो ऐशी हे कथा सौरसाची[२] ॥ श्रवण करितां बहु गोड गमे साची ॥
धन्य लीला त्या ऐक नैषधाची ॥ प्रकट वाणी रघुनाथ-पंडिताची ॥ १३० ॥
असो आल्या दमजवळि सख्या ऐशा ॥ बोलती त्या मग तीस सकळ कैशा ॥
हंस धरुनी परि-पूर्ण तुझी आशा ॥ काय गेला तो उडुनि गगन-देशा ॥ १३१ ॥

मालिनी.
धरुनि कर सखींनीं सौध शालेंत नेली ॥
ख-ग-वचन-मधूनें जे मनीं मोहिजेली ॥
नळ-विरह-भरानें पोळली गुप्त-रूपें ॥
नवल कनकशी ते गौरही[३] तप्त-रूपें ॥ १३२ ॥

शिख॰
न रंजे कारंजें निरखुनि फणीतें[४] फणफणी[५] ॥
मुदेनें[६] मोदेना नल-गुण-गणीं जे गुणगुणी[७] ॥
न बैसे जे सेजेवरि न परिसे जे शुक-गिरा ॥
न नाहे[८] मौना हे न धरि ललना हेतु दुसरा ॥ १३३ ॥

मालिनी.
गजब बहु झाली माय धांवोनि आली ॥
धरुनि हृदय-देशीं तीजला सेज केली ॥

---

१ अन्वय—जे तुझ्या ध्यानीं सद्भ्रम ती तुझी दारा होय (ह्या) विचारा सत्य मानी. २ रसभरित. ३ अन्वय—कनकशी ते तप्तरूपें ही गौर-सुवर्णासारिख्या कांतीची ती तप्त झाली असतां ही गौर राहिली, हें नवल होय. ४ केंस विंचरण्याच्या फणीला. ५ त्रासे. ६ डोकींत घालण्याच्या मुदेनें. ७ गुणगुण करी. ८ स्नान न करी. ९ समजा.

करिति विझण-वारे त्या सख्या वेगळाल्या ॥
वडिल वडिल दाया जाणत्याही मिळाल्या ॥ १३४ ॥

गीति. ते शीतळोपचारीं जागी झाली हळूच मग बोले ॥
औषध नैलगे मजला परिसुनि जननी बरें ह्मणुनि डोले ॥१३५॥

दिंडी. मूल उप-वर हे जाहली इयेला ॥ पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजेला ॥
असें ऐकोनि वधूचिया बोला ॥ सैंवराचा मग यत्न नृ-पें केला ॥ १३६ ॥
नगर सारें शृंगारविलें तैसें ॥ भूमि-लोकीं वैकुंठ दिसे जैसें ॥
लिखित पाठविलें सकळ नृ-पां कैसें ॥ तुह्मीं यावें जी सैंवरासि ऐसें॥ १३७॥
निषध-राजासी लिखित पाठवी तो ॥ प्रति-द्वीपीं भू-पतिसही लिहीतो ॥
अशा यत्नीं लागला नृ-प अहो तो॥पुढें परिसा वृत्तांत कसा होतो ॥१३८॥
ऋषी नारद असतां नभोविहारीं ॥ वैजयंती ज्या दिसे मनोहारी ॥
मणी रमणीय कनक-कलश भारी॥सुर-पतीचा जो सौध महा भारी ॥१३९॥
तया प्रासादीं जाय ऋषी पाहे ॥ सभा केली देवेंद्र बैसलाहे ॥
फार आदरिलें तया देव-रायें॥अर्घ्य-पाद्यादिक करुनि वि-नत-कायें १४०॥

भु. प्र. समुद्रोद्भवा अप्सरा साठ कोटी ॥
जयांची द्युती ते रतीलाहि लोटी ॥
विधीनें तशा त्या तुळूं पाहिजेल्या ॥
जियेशीं हळू जाहल्या उंच गेल्या ॥ १४१ ॥

मालिनी. उप-वर दमयंती जाहली नोवरी ते ॥
कवण वर कळेना हे जयातें वरीते ॥
दृढतर-निज-लज्जा-गव्हरीं गुप्त केला ॥
जिवलगहि सखीला जो नसे सांगिजेला ॥ १४२ ॥

दिंडी. नवे तरणे नृप-मुख्य तीजसाठीं ॥ मोहिले ते करिताति यत्न कोटी ॥
कलह-वार्ता ही मानिताति पोटीं॥तया युवतीची आस तयां मोठी ॥ १४३॥
असें नारद बोलोनि तो निघाला ॥ जाय हृदयासी मानल्या स्थळाला ॥
थोर चिंता मग होय सुरेंद्राला ॥ ह्मणे कैसी ते वरिल आपणाला ॥१४४॥
वरुण पावक यम इंद्र हे मिळाले ॥ असे चौघेही रथारूढ झाले ॥
मही-लोकासी यावया निघाले ॥ तया कुंडिन-नगरासमीप आले ॥१४५॥

---

१ नलगे ह्म० नको. श्लेषानें—नल गे म्ह० मजला गे नल हेंच औषध. २ भीम-राजानें आपल्या बायकोचें बोलणें. ३ हलक्या;—हें नारदाचें बोलणें.

द्रु. वि. तंव तया चवघांस तया पथीं ॥
निषध-नायक येत दिसे रथीं ॥
तरुण सुंदर जो चतुराग्रणी ॥
अ-तुल-वैभव राज-शिरोमणी ॥ १४६ ॥

मालिनी. निरखुनि निषधेंद्रा इंद्र तो बोलताहे ॥
युवति उभयथाही लभ्य आह्मांसि नोहे ॥
वरिल जरि नळाला ते तया लाभली जे ॥
न वरि तरि अह्मांसी मूढ[1] ते काय कीजे ॥ १४७ ॥

शिखरिणी. नळातें पाचारी सुर-पति विचारी कुशल तो ॥
ह्मणे आह्मांपाशीं तव गुरु[2] वि-लासी नि-वसतो ॥
खुणा ज्या ज्या त्याच्या तुजजवळि त्या त्या निरखितों ॥
खरा तूं तद्वंशी ह्मणउनि तदंशी[3] समजतों ॥ १४८ ॥

व. ति. तो वन्हि तो वरुण तो यम इंद्र गा मी ॥
झालों तुला सकळ हे विदित स्व-नामीं ॥
बोले मही-रमण हा नळ चंद्र-वंशी ॥
वंदी पदास तुमच्या तुमचाच अंशी[3] ॥ १४९ ॥

दिंडी. नळा कोठें जातोसि असें बोले ॥ नळें इंद्रासी असें बोलिजेलें ॥
भीम-भू-पें हें लिखित पाठवीलें ॥ सैंवरालागीं येइजे वहीलें ॥ १५० ॥
बोलताहे देवेंद्र नृ-प-वराला ॥ नैषधा तूं आलासि सैंवराला ॥
समज आह्मी तुजजवळि याचनेला ॥ करूं आलों मनिं धरुनि कामनेला १५१

व. ति. जे हे दिशीं-पति विशाल-यशा अशांला[4] ॥
आशा-वशा कु-वलयांत दृशा कशाला ॥
हा बोल तूं न वद तूजसमीप येतों ॥
आह्मी मखीं निज-मुखीं अव-दान घेतों ॥ १५२ ॥

---

१ मूर्ख. जर नळाला तिनें वरलें नाहीं तर अशी मूर्ख आह्मांला काय करावयाची आहे. २ पिता वीरसेन. ३ राजा हा अष्टलोकपालांचा अंश असतो—' अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः '' असें मनूचें वचन आहे. ४ अन्वय-" (हे) विशालयशा (नळा) जे हे दिशापति अशांला कुवलयांत आशावशा दृशा कशाला. हा बोल तूं न वद " हे विशालकीर्ति नला, हे सारे दिक्पाल असून ह्यांची दृष्टि पृथ्वीवरील पदार्थांच्या आशेनें बद्ध कां ? असें तूं म्हणूं नको; कां कीं.

केला विचार हृदयीं नळ-राज यानें ॥
हा जीवही धनहि देइन निश्चयानें ॥
देवेंद्र दे जरि ह्मणेल कदापि भैमी ॥
ते देववेल मज काय? करीन गै[1] मी ॥ १९३ ॥

दिंडी. ह्मणे राजेंद्र तया देव-देवा ॥ काय आ-ज्ञा जी काय करूं सेवा ॥
वीरसेनाचा थोर पुण्य-ठेवा ॥ मज मिळाला तो दर्शनाख्य मेवा॥ १९४॥

व० ति० बोले सुराधिप नराधि-पतीस राया ॥
भैमी जसी मज वरील तसें कराया ॥
बोलावयास तिजशीं तिच्या घरा जा ॥
तूं बोलका चतुर केवळ होस राजा ॥ १९५ ॥

मालिनी. मग हकुच सुरेंद्रा बोलिजे[2] भू-पतीनें ॥
मज निज-सुमनाची[3] घातली माळ तीनें ॥
हृदय तरि तियेचें सांद्र झालें सु-वासें ॥
चलित न करवे तें कोणत्याही प्रयासें ॥ १९६ ॥

दिंडी. पुन्हा बोले देवेंद्र नृ-प-वरा या ॥ तुला झालें वश हृदय तिचें राया ॥
तरिच आलों हे याचना कराया॥ तुझ्या वाक्यें आह्मांसि ते वराया॥ १९७॥

व० ति० दातव्य[4]ही स्व-वश आपण जाणताही ॥
पर्याय उत्तर वदेच न देच कांहीं ॥
दाता असा शठ कसा ठक-सा कदापी ॥
जो याचकावरि दया न करीच पापी ॥ १९८ ॥

मालिनी. गहिंवरत गळाही चावळे जीभ वाळे ॥
विकळपण शरीरीं कंपही या निराळे ॥
धनिक वि-मुख होतां अंतरीं शोक राहे ॥
हर हर मज भासे यातना याचना हे ॥ १९९ ॥

---

१ कानाडोळा. २ बोलिजेलें. ३ पुष्पाची; तरी तिचें हृदय सुवासानें (चांगल्या वासानें) भरलें आहे. आतां मजकडे पुष्पांची माळ आली असतां तिजकडे सुवास राहील कसा? तर सुमनाची ह्म० आपल्या चांगल्या मनाची आणि सुवास ह्म० माझा तिच्या मनांत चांगला वास वसति. तात्पर्य कीं, तिचें मन मजवर पक्कें बसलें आहे. ४ जें द्यावयाचें तें.

व० ति० भोंवावला धन-मदें भलतेंच बोले ॥
तो बोलही स-रस मानुनि लोक डोले ॥
मांसेंकरूनि फुगला गळ-साच भावे ॥
ज्या दीन मीन धरितां वळसाच पावे ॥ १६० ॥

दिंडी. असे परिसोनी बोल वासवाचे ॥ तया नळ-राजा काय वदे वाचे ॥
तुह्मी ज्ञाते हो थोर थोर साचे॥ असां साक्षी तुह्मि माझिया मनाचे॥ १६१॥
ज्याशि जेथें सामर्थ्य नसे त्यातें ॥ कसें कार्या त्या तुह्मीं सांगिजेतें ॥
बाळ तान्हें उचलील काय जातें॥ बोलणाराचें मोल फोल जातें ॥ १६२॥
सात वंकांही पलीकडे हो ते ॥ राजकन्येची भेट कशी होते ॥
त्यजुनि राज्य त्वद्दूतता कशी ते॥ धरावी म्यां हृदयासि जे कशीते॥ १६३॥

व० ति० बोले सुरेंद्र नृप-सौध सुखें फिराया ॥
आकार गुप्त वर देइन देव-राया ॥
जाई विदर्भ-वसुवेस सुतेस शोधीं ॥
आह्मांसि ते तरि वरील तुझ्याच बोधीं ॥ १६४ ॥

ओंव्या. इंद्र त्रैलोक्य-नायक ॥ तोही झालासे याचक ॥
दाक्षिण्यानें भू-पाळक ॥ यांच्या वाक्यें गुंतला ॥ १६५ ॥
बरें ह्मणोनी उत्तरें ॥ रथावरोनि ऊतरे ॥
तया राज-पुरीं शिरे ॥ शोभा तेथील पाहतो ॥ १६६ ॥

व० ति० प्राणापरीच हृदयीं नगरांतरीं तो ॥
गुप्त स्व-रूप नल-भू-प तदा धरीतो ॥
बंकीं रिघे तंव तया दिसताति बंके ॥
पंकेरुहास्य न दिसेचि तयां न शंके ॥ १६७ ॥

ओंव्या. तया राज-सौधांतरीं ॥ शोभा पाहे परोपरी ॥
कोठें आहे ते सुंदरी ॥ धुंडावया लागला ॥ १६८ ॥

---

१ ह्या क्रियेचा कर्ता " धनिक " अध्याहृत आहे. २ मासे धरण्याच्या गळाप्रमाणेंच भावे ह्म० वाटतो. हा गळ मांसानें फुगलेला असतो ह्म० ह्यास मांस लावलेलें असतें. धनिक तर मांसानें पुष्ट असतोच. ह्या गळाला मीनानें ह्म० माशानें धरलें ह्म० तो वळसा पावतो ह्म० गरक्यांत येतो. तसें दीनानें धनिकास धरिलें असतां त्याला गोता बसतो ह्म० तो फसतो. ३ बोलण्याची मातबरी (योग्यता) राहत नाहीं. ४ पीडा देते. ५ कुंडिननगरीस. ६ कमलमुख—नल. ७ कोणाला त्याविषयीं शंका आली नाहीं.

कोणी एक दोघी दूती ॥ तेथें अन्योन्य बोलती ॥
एथें आहे दमयंती ॥ जाई बोलोनि येई ॥ १६९ ॥
तिजसवें सौधांतरीं ॥ राजा जाय अंतःपुरीं ॥
तेथें देखिली सुंदरी ॥ जैसा पूर्ण चंद्रमा ॥ १७० ॥
सुमन-सेजेच्या पलंगीं ॥ बैसलीसे तन्वंगी ॥
सख्या खेळताती संगीं ॥ बहु अप्सरा त्या जैशा ॥ १७१ ॥

मालिनी. प्रगट तिजपुढारां जाहला राज-मौळी ॥
पदर वरि न घेतां हार जैसा झळाळी ॥
निज-हृदय-नि-वासी काय बाहीर आला ॥
निरखुनि दमयंती तेविं मानी तयाला ॥ १७२ ॥

द्रु. वि. गजबजोनि समस्त तिच्या सख्या ॥ गज-गमा उठल्या तिजसारख्या ॥
पदर सांवरितां नृ-प-बाळिका ॥ झळकती हृदयीं मणि माळिका ॥ १७३ ॥

शा. वि. रामातें जनक-क्षमा-पति-सुता, रामा[1] जशी रेवती ॥
कामारीस[2] नगाधि-राज-तनया, कामासि जैशी रती ॥
या मानूनि तसी विदर्भ-दुहिता रामा मनीं भाविते ॥
हा माझा हृदयाब्ज-सूर्य ह्मणुनी त्या मानिनी बोलते ॥ १७४ ॥

साकी. कोण तुह्मी कवणाचे कोठुनि एथें कां आलां हो ॥
काय निमित्तें दिधला मजला हा निज-दर्शन-लाहो ॥ १७५ ॥
अटक न केली तुह्मांसि येतां त्या सातांही बंकीं ॥
हीं माझ्या नयनांचीं सु-कृतें वि-शेष मी हें शंकीं ॥ १७६ ॥
सं-भवलां कवणाचे वंशीं सांगा हो अ-कलंकीं ॥
उभे असां कां भागतसां हो या बैसा पर्यंकीं ॥ १७७ ॥

व. ति. राजे असाल तरि धन्य वसुं-धरा हे ॥
शोभाल देव तरि नाक यथार्थ आहे ॥
भोगी तुह्मी उपजलां जरि नाग-लोकीं ॥
खालीं असोनि सकळांवरि होय तो कीं ॥ १७८ ॥

साकी. दुग्ध-पूर नसतां निज-रूपीं क्षीर-सिंधु तो जैसा ॥
वसंत आला नाहीं तरि तो उद्यान-भाग जैसा ॥

---

१ बलरामास. २ शिवास.

अ-मृत-कराचा उदय न होतां रजनी-समयो जैसा ॥
तुमच्या विरहें आजि जाहला कवण देश तो ऐसा ॥ १७९ ॥

व. ति. भू-पाळ जो मम मनोमुकुरीं उभासे ॥
तो नैषधेंद्र तुमचा अनु-बिंब भासे ॥
रूपें तशींच दिसताति दिगंतराळीं ॥
तीं हीं कशीं ह्मणवतील तुह्मांनिराळीं ॥ १८० ॥

साकी. स-रस-द्युति-पद फुल शिरसाचें फुललें मृदु स्वभावें ॥
चालवाल किति दूर तयातें अ-दय हृदय मज भावे ॥
कर्ण-युगल हें धन्य करावें सांगुनियां निज नांवें ॥
स्तवन करी रघुनाथ तयाचें कवन स्वीकारावें ॥ १८१ ॥

दमयंतीचें हें बोलणें ऐकून नलराजा तिला ह्मणतोः—

व. ति. आहेस कीं सुखवती कमनीय-लीळे ॥
निश्चित कीं हृदय होय तुझें सु-शीळे ॥
आतां नकोच अव-लंब वि-लंबनाचा ॥
हेंजीव मी समज मुख्य सुराधि-पाचा ॥ १८२ ॥

स्वागता. जो धरी निज-करीं शत-कोटी ॥ ज्याशि नम्र सुमनःशत-कोटी ॥
तो सुरेंद्रहि तुला नत याची ॥ हा असो वर, तुला न तयाची १८३

घनाक्षरी. तया इंद्रा करीं धरीं ॥ अथवा तयाचे शेजारीं ॥
नांदे जो तेजोनिधी भारी ॥ तया वरीं राजसे ॥ १८४ ॥
तोही येईना जरी मना ॥ तरी वरावें शमना ॥
अथवा करूनि करुणा ॥ त्या वरुणा वरीं कीं ॥ १८५ ॥
ऐसें बोलतां भू-पाळ ॥ काय बोले ते वेल्हाळ ॥
कांहो बोलतां पाल्हाळ ॥ नाम कुळ सांगावें ॥ १८६ ॥

व. ति. बोले नृ-पाळ पुससी मज वंश नामें ॥
यावीण सांग तटलीं तुझि काय कामें ॥
आलों सुधांशु-मुखि जे घटना कराया ॥
तीतें विचारुनि वरीं सुर-लोक-राया ॥ १८७ ॥

---

१ इशिराचा. २ याचना करतो ३ बरोबरी. ४ अग्नि. ५ यमाला.

घनाक्षरी. बोले सुंदरी तयासी ॥ स्व-वंश-नाम न सांगसी ॥
तरी आह्मी पर पुरुषासीं ॥ वदणें मर्यादा नोहे ॥ १८८ ॥
तिचा पाहुनिया कोप ॥ काय बोले नळ-भूप ॥
चंद्र-वंशाचें हें रोप ॥ माझें जाण राजसे ॥ १८९ ॥
महा-जनाचा आ-चार ॥ निज-नामाचा उच्चार ॥
करूं नये हें साचार ॥ शास्त्राधार[1] आहे कीं ॥ १९० ॥
पुन्हां बोलते सुंदरी ॥ चंद्र-वंशी महीवरी ॥
बहु आहेत ते परी ॥ नामें घेतां जाणवे ॥ १९१ ॥

गीति. मी वासुदेव ऐसें स्व-नाम मुर-हर वदे सकळ-वेदी[2] ॥
आ-धार तोचि मानुनि निजाभिधानासि कवण न निवेदी ॥१९२॥

घनाक्षरी. बोले नैषधेंद्र वाचा ॥ नाम हेजीब इंद्राचा ॥
किती साक्षेप नामाचा ॥ काय तेणें करिसी तूं ॥ १९३ ॥
केला काय अंगीकार ॥ बोलूं इंद्रासी निर्धार ॥
तंव ते बोले सुकुमार ॥ चंद्राकार-वदनातें ॥ १९४ ॥

व. ति. ऐरावतावरि बसोनि विमान-देशीं[3] ॥
जो सं-चरे सुर-पती सुख-संपदेशीं ॥
मी भूमिकेवरि असोनि तयास कांहीं ॥
मागावया तरि कशी मज लाज नाहीं ॥ १९५ ॥

घनाक्षरी. नळाविगळा भ्रतार ॥ नलगे स्वप्नीं हें साचार ॥
ऐसा निश्चय विचार ॥ तंव राजेंद्र बोलतो ॥ १९६ ॥
टाकुनि इंद्राचा सं-भ्रम ॥ धरिशी कां तूं नळ-भ्रम ॥
जाईल वि-श्राम-वि-भ्रम ॥ नसता श्रम होईल ॥ १९७ ॥
तुझें सौंदर्य पहावया ॥ धरी सहस्राक्ष-काया ॥
तया वरीं देव-राया ॥ नळ-माया टाकुनी ॥ १९८ ॥
अथवा तुज तो मोहला ॥ होऊं [4]नेदी नैषधाला ॥
यास्तव त्याच इंद्राला ॥ माळ गळां घालावी ॥ १९९ ॥

---

१ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ॥ श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ अशी स्मृति आहे. २ जाणणारा. ३ विमानें फिरतात तेथें ह्म० आकाशांत. ४ वहूं नेदी.

व. ति. एणेंपरीच अनळासि यमाधिपासी ॥
पाशीसही तरि वरीं ह्मणतां नृ-पासी ॥
आ-धार लेश न वदे नव-सारसाक्षी ॥
होते तयासि सुर-नायक गुप्त साक्षी ॥ २०० ॥
ऐसा अ-वंचक वदोनि नृ-पाळ आला ॥
इंद्रादिकांसहि नि-वेदित वृत्त झाला ॥
पाचारिले मग महींद्र विदर्भ-भूपें ॥
आले समस्तहि सभेसि स-हर्ष-रूपें ॥ २०१ ॥

ओव्या. इंद्रादिक तेही अधि-प ॥ धरूनि आले नळ-रूप ॥
सभे बैसले अमूप ॥ जेथें भू-प शोभती ॥ २०२ ॥
आला नळही भू-पाळ ॥ कीर्ति-रूपें जो विशाळ ॥
तदा दमयंती वेल्हाळ ॥ सखियांसीं बोलते ॥ २०३ ॥
नळ-राज-हिरा वरिला ॥ तोचि मनीं म्यां धरिला ॥
सुर किंवा नर भला ॥ न वरीं अन्यातें निश्चयें ॥ २०४ ॥
ऐसें बोलोनी सुंदरी ॥ बैसे शिबिकेभीतरीं ॥
आली राज-सभांतरीं ॥ बरोबरी शारदा[1] ॥ २०५ ॥
बोले शारदा तियेला ॥ ऐकें राजांच्या नामांला ॥
मना येईल तयाला ॥ माळ गळां घालीं तूं ॥ २०६ ॥

शा. वि. हा राजा ऋतुपर्ण नाम धरिता हारावली कंधरीं ॥
हा राहे शरयूसमीप नगरीं हा राजसे आदरीं ॥
हा राजीव-दलाक्ष सद्गुण-निधी फारा जनांचा महा ॥
थारा, हाच वरीं रिपूंशि परते[2] सारावयाचा[3] पहा ॥ २०७ ॥

व० ति० एणेंपरीच बहु भू-प नि-वेदिजेले ॥
हीच्या मनासचि न येति उगेचि ठेले ॥
जेथें वेंळी धरुनि पंचें-नळी[4] बसे ते ॥

१ स्वयंवराच्या वेळीं वधू (नवरी) राजसभेमध्यें वर निवडण्याकरितां जाऊं लागली म्हणजे जिला तेथें जमलेल्या राजांची चांगली माहिती असून जी मोठी चतुर असेल अशा प्रकारची एक स्त्री तिच्याबरोबर असते, अशी प्रसिद्धि आहे. तशी ही एथें शारदा आहे. २ पराजय करून परत फिरविणारा. ३ ओळ, रांग. ४ पांच नळ.

तेथें विरिंचि-तनयेसमवेत येते ॥ २०८ ॥

घनाक्षरी. बोले शारदा वचन ॥ एथें बाई सावधान ॥
वरें घालूनियां मन ॥ वर-लाभें सुखी हो ॥ २०९ ॥

व० ति० ज्यांचीं पदें धरिति देव शिरोललामीं ॥
स्वाराज्य जो मिरवितो गज-राज-गामी ॥
जो वज्र-पाणि बहु-लोचन कांति भारी ॥
हा पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २१० ॥
साहील कोण सजणे बहु तेज याचें ॥
मध्यस्थ रूप धरितो हरिचे यमाचे ॥
स्नेहा धरी अधिक होय तमासि वारी ॥
हा पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २११ ॥
सं-पूर्ण ते समज यास्तव दक्षिणाशा ॥
पाप्यांस दंड धरितो करितो वि-नाशा ॥
देहीं जया मिरवते घन कांति भारी ॥
हा पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २१२ ॥
आ-धार हाच सजणे बहु-जीवनाचा ॥
रक्षी दयेंकरुनि मान ऋषी-जनाचा ॥

---

१ स्वर्गाचें राज्य. २ इंद्र. ह्या श्लोकांत "बहु-लोचन" ह्या विशेषणानें इंद्र हजार डोळ्यांचा आहे, तेव्हां तो कुरूप असल्यामुळें वरण्यास अयोग्य असें सुचविलें. ३ पूर्व व दक्षिण ह्या दिशांचे स्वामी अनुक्रमें इंद्र व यम हे आहेत; व ह्या दोन दिशांच्या मधील जी आग्नेयी दिशा तिचा स्वामी अग्नि आहे, म्हणून व विदर्भराजसभेंतही तो इंद्र व यम ह्यांच्यामध्यें बसला होता; ह्मणून त्यास " मध्यस्थ रूप धरितो " इ० ह्मटलें आहे. ४ अग्नि. ह्या श्लोकांत आरंभींच अग्नीच्या तापाची असह्यता सुचवून तो वरण्यास अयोग्य असें सुचविलें. ५ यम. ह्या श्लोकांत " घन-कांति " ह्या शब्दांनीं यम काळा आहे, असें सुचवून तो वरण्यास अयोग्य असें सुचविलें. ६ पूर्वी एकदा वरुणानें यज्ञ केला, तेव्हां त्याला ऋत्विज पाहिजे होते, म्हणून वरुणाचा मुलगा बंदी ह्यानें वादांत कहोड वगैरे ऋषींचा पराजय करून त्यांस समुद्रांत बुडविलें. आणि अशा रीतीनें आपले बापास ऋत्विज पाहिजे होते ते दिले. पुढें यज्ञ संपल्यावर वरुणानें त्यांचा मोठा आदरसत्कार करून त्यांस परत पाठविलें; अशी कथा आहे. (भार०, आदि०, १३२ अ०) तिला अनुलक्षून हें लिहिलें असावें.

यादांस फार ह्मणती जन सौख्य-कारी ॥
हा पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २१३ ॥
होतील नंदन-वि-लास जयास तो हा ॥
आहे धनं-जयहि धर्महि जाण तो हा ॥
रत्नाकरीं तुज वि-राजविता वि-हारी ॥
हा पाहिजे तरि वरीं नळ रूप-धारी ॥ २१४ ॥

शारदेस मग राज-सुता हे ॥ शारदेंदु-वदना वदताहे ॥
शेवटील नळ हा मज बाई ॥ मानला बहु मनीं सुख-दाई ॥ २१५ ॥

ओव्या. तेव्हां दमयंती सुंदरी ॥ इंद्रादिकां नमस्कारी ॥
तया बोलली उत्तरीं ॥ अ-मृतापरीस मधुर ॥ २१६ ॥
माझा भीम जैसा पिता ॥ तैसे तुह्मी जी तत्वतां ॥
करा कन्या-दान आतां ॥ नळ-नाथाचे करीं ॥ २१७ ॥

द्रु. वि. सुर समस्त इच्या वर-निश्चयें ॥ सुरसें मस्तें असें वदले स्वयें ॥
नळ-वराशि वरोनि सुखी असें ॥ तुज नको जन कोण ह्मणे असें ॥ २१८ ॥

---

१ वरुण. ह्या श्लोकांत जीं विशेषणें आहेत तीं सर्व, वरुण इतरांचें बरें करण्यांत सर्वदा गुंतलेला असतो, त्यास स्वस्त्रीशीं बोलण्याचालण्यालाही वेळ होत नाहीं, असें सुचवितात. त्यावरून तो वरण्यास अयोग्य हें उघड आहे. २ नळ. ह्या श्लोकांत वरच्या चारही देवांचे गुण नळामध्यें आहेत असें सुचविलें आहे. "नंदनविलास" शब्दानें इंद्रता सुचविली. इंद्राकडे नंदन वनांतले विलास आणि नळाकडे आनंदकारक विलास. "धनंजय" शब्दानें अग्निता सुचविली. धनंजय असें अग्नीचें नांव आहे; तसा नळही आहे. नलपक्षीं धनातें जिंकणारा असा अर्थ ह्म० पुष्कळ द्रव्य मिळविणारा. "धर्म" हें यमाचें नांव आहे. नळही धर्म आहे म्ह० नीतिमान् आहे. "रत्नाकरीं विहारी" म्ह० समुद्रांत राहणारा वरुण आहे, तसा नळही आहे. नळपक्षीं, रत्नाकरीं ह्म० रत्नांच्या खाणींत (रत्नसमुदायांत) विहारी म्ह० खेळणारा, ह्म० ज्यापाशीं पुष्कळ रत्नें आहेत, असें सुचवून नळाकडे वरुणता सुचविली; पण वरुणाला स्वस्त्रीशीं बोलण्याचालण्याला बनत नाहीं असा त्याकडे वरतीं दोष सांगितला आहे, तो दोष न यावा म्हणून "तुज विराजविता" असें विशेषण दिलें आहे. ह्मणजे ह्यावरून तुला रत्नांच्या दागिन्यांनीं भरून खुष ठेवील असें सुचविलें. "नळरूपधारी" ह्म० नळाचें रूप धारण करणारा असा वरतीं चार श्लोकांत अर्थ आणि एथें "रूपधारी" ह्म० सुरूप नळ असा अर्थ. ३ सुरस म्ह० मधुर. ४ पुष्कळ.

व. ति. मावेचना सुख मनीं कमनीय बाला ॥
मायेसही विसरली न पुसेचि बाला ॥
दूर्वी-दळीं कर्दलि-बंध-मधूक-माळा ॥
तीणें अलं-कृत करी नळ-कंठ-नाळा ॥ २१९ ॥

ओंव्या. चौघे श्रेष्ठ सुरेश्वर ॥ देते झाले अष्ट वर ॥
मस्तकीं ठेवोनी कर ॥ दोन दोन एकेकें ॥ २२० ॥
देऊनियां तया वर ॥ स्वर्ग-भुवना गेले सुर ॥
निराश होऊनि नरेश्वर ॥ जाते झाले स्व-स्थाना ॥ २२१ ॥

शिखरिणी. नृ-पाळाचे मांडीवरि बसुनि मांडी हरिख ते ॥
तया पाहों आले जन सकळ झाले हरिखते ॥
महा-वाद्यें नाना नि-नदहि तनाना मग घडे ॥
पिता तीचा पांटीभर धनहि वांटी बहु विडे ॥ २२२ ॥

ओंव्या. नाना-परींचें मिष्टान्न ॥ चारी दिवस भोजन ॥
वधू-वरें मिरवून ॥ घर-भरणी करविली ॥ २२३ ॥
राजा निरोपा तें घेत ॥ मग दमयंतीसमवेत ॥
आपल्या नगरातें जात ॥ नांदे आनंद-भरें ॥ २२४ ॥

* * *

चिंतामणि कवि.

दिंड्या-ध्रुवाख्यानाच्या.

स्वायंभु मनूचा पुत्र उत्तानपाद राजा ह्यास दोन बायका होत्या. थोरलीचें नांव सुनीति व धाकटीचें नांव सुरुचि. सुरुचि ही राजास फार प्रिय होती. थोरलीचा मुलगा ध्रुव एकदा बापाच्या मांडीवर जाऊन बसला, तें धाकटीस न साहून, तिनें त्यास पायानें मांडीवरून खालीं लोटलें. तेव्हां ध्रुवास फार वाईट वाटून तो परमेश्वरास शरण गेला;

१ बापाला. २ दूर्वांनीं युक्त. ३ केळीच्या सोपटाच्या दोरांत गुंफलेली मधूक (दुपारी) पुष्पांची माळ. ४ इंद्र, अग्नि, यम, आणि वरुण. ५ करी. ६ आनंद. ७ हरिखते झाले—आनंद पावते झाले. ८ ह्या आख्यानांत र्‍हस्वदीर्घ अक्षरें व दिंडी-वृत्ताच्या मात्रांची संख्या ह्यांकडे कवीचें कांहींसें दुर्लक्ष्य दिसतें.

तेव्हां त्यानें प्रसन्न होऊन ध्रुवास अचल पद दिलें. ही कथा ह्या आ-
ख्यानांत आहे.

सूर्य-वंशीं[1] उत्तानपाद-राजा ॥ रूपवंती तयास दोन भाजा ॥
कनिष्ठेशी अत्यंत प्रीत-माया ॥ पट्टराणीची पडों न दे छाया ॥ १ ॥
वरिष्ठेसी जाहला एक पुत्र ॥ भक्त-राज वैकुंठ-पाळे-मित्र[2] ॥
सु-कूमार आ-कर्ण-पद्मँ-नेत्र[3] ॥ ठार्णे मार्णे[4] रेखिलें जेविं चित्र ॥ २ ॥
पांच वर्षें लोटलीं ध्रुवा आंगीं ॥ पिता ठाऊका नाहिं तयालागीं ॥
पुसे मातेसी भक्त-राज योगी ॥ तात कोठें तो सांग मला वेगीं ॥ ३ ॥
ह्मणे माता तान्हया तोचि तूझा ॥ धराधीश बोलती ज्यास प्रजा ॥
येरु[5] बोले पाहीन पिता माझा ॥ नको जाऊं मारील राज-भाजा ॥ ४ ॥
पूर्व-पुण्यें शुभ दिवस ऊगवला ॥ मुलांसंगें तो राज-गृहा गेला ॥
राज-दृष्टी सन्मूख उभा ठेला ॥ पिता पाहे तों मोह झळंबला ॥ ५ ॥
अ-नीवार मोहास पूर आला ॥ ऊचलोनी मांडिये बैसवीला ॥
बाळ-शब्दें खेळवी तनू-जाला ॥ न साहे तें राणीस कोप आला ॥ ६ ॥
उचंबळे क्रोधाग्नि शिखा टाकी ॥ कवण बोले बैसला राज-अंकीं ॥
राव कैसा खेळवी कवतूकीं ॥ ध्रूव राजा होईल धरा-लोकीं ॥ ७ ॥
धरोनीयां सापत्न-भाव चित्तीं ॥ पदें लोटोनी पाडियला क्षीतीं ॥
रडत गेला माउली जेथ होती ॥ अश्रु-पातें हालवी नेत्र-पातीं ॥ ८ ॥
ह्मणे माता तान्हया काय झालें ॥ कोण पापीयें तूज गांजियेलें ॥
मला रायें मांडिये बैसवीलें ॥ राज-भाजेनें पदें लोटियेलें ॥ ९ ॥
बुझावीतां माउली काय बोले ॥ अह्मीं देवासी नाहिं पूजियेलें ॥
येरु बोले तो देव कसा आहे ॥ वसे कोठें तो सांग लवलाहे ॥ १० ॥
माय बोले सर्वत्र देव आहे ॥ चराचर ही व्यापूनि विश्व राहे ॥
तयालागीं धुंडिती महा-योगी ॥ पूर्व पुण्यें दर्शंपण[6] तयांलागीं ॥ ११ ॥

---

१ 'सूर्यवंशीं' हा कवीचा प्रमाद असावा असें वाटतें; कारण "उत्तानपाद" हा ज्या स्वायंभु मनूचा मुलगा होता तो सूर्यवंशांतील वैवस्वत मनूहून निराळा असून त्याच्या पूर्वीचा होता. २ वैकुंठाचा पालक जो विष्णु त्याचा मित्र (भक्त). ३ काना-पर्यंत गेले असून कमलासारखे आहेत नेत्र ज्याचे. ४ स्थान आणि मान म्ह० ज्या स्थानीं ज्या प्रमाणाचे अवयव असावयाचे त्या स्थानीं त्या प्रमाणाचे ते होते. ५ तो ध्रुव. ६ दर्शन.

तुझी बुद्धी काय बा वय सान ॥ तुला कैसें देईल दरूषण ॥
ध्रूव बोले त्यागीन तरी प्राण ॥ हरी देईना जरी दरूषण ॥ १२ ॥
उभा जैसा तैसाचि निघे वेगें ॥ रडत पाठी लागली माय मागें ॥
पुत्र गेला रायासि दूत सांगे ॥ राय झाला घाबरा मोह-संगें ॥ १३ ॥
सर्व सौख्याचें मूळ बाळ माझें ॥ ध्रूव गेला घेणार राज्य-ओझें ॥
वनीं प्राण त्यागीन लोक-लाजे ॥ काय जीणें मारिलें दुष्ट भाजे ॥ १४ ॥
लवलाहीं लागला ध्रुवा-पाठी ॥ ह्मणे बाळा ऐक बा एक गोष्टी ॥
बुझावीतों तुज धरुनि हनूवटी ॥ तूजवीणें दाटला प्राण कंठीं ॥ १५ ॥
फीर मागें देईन एक गांव ॥ ध्रूव बोले देईल देव-राव ॥
पांच गांव दीधले फीर आतां ॥ ध्रूव बोले मागेन जगन्नाथा ॥ १६ ॥
राय बोले देईन एक देश ॥ ध्रूव बोले देईल जगदीश ॥
अर्ध राज्य दीधलें आण तूझी ॥ ध्रूव बोले देवासि लाज माझी ॥ १७ ॥
सर्व राज्य दीधलें फीर मागें ॥ ध्रूव बोले देइजे रमा-रंगें[2] ॥
स्नेह कां रे सांडिला ध्रुवा आजी ॥ काळ-तोंडा जाहलों जगामाजी ॥ १८ ॥
ध्रुव बोले पितयास तात देवा ॥ अतां येतों मी लोभ असों द्यावा ॥
हरी-भक्तीचा लोभ कसा देहीं ॥ अनू-तापें कोंदल्या दिशा दाही ॥ १९ ॥
सर्व भावें उभवूनि दोन बाही ॥ ह्मणे देवा भेट दे लवलाहीं ॥
निरंजनीं जावोनि उभा राहे ॥ शोक आ-क्रोशें करूनियां बाहे ॥ २० ॥
दुरूनीयां अष्टाक्ष-सुता पाहे ॥ तया दृष्टी सायुज्य-पैदा लाहे ॥
जवळ येऊनी पुसे बाळका जी ॥ सान वय तूं कोण ह्या वनामाजी ॥ २१ ॥
पूर्व वृत्तांत सांगे नारदासी ॥ आयकोनी तोषला देव-ऋषी ॥
गुरू-मंत्रावांचोनि देव कैंचा ॥ श्रुती साऱ्या बोलती अशी वाचा ॥ २२ ॥
सकल मंत्रांमाझारि मुख्य साचा ॥ मंत्र-राज द्वादश अक्षरांचा ॥
ध्रुवा कानीं सांगूनि मुनी गेला ॥ जपतांची तो हृदयिं प्रगटला ॥ २३ ॥
चतुर्भूज सायूध घन-नीला ॥ तया दृष्टी सन्मूख उभा ठेला ॥
दिव्य रूपा त्या ध्रुवें देखियेलें ॥ नमस्कारोनी मनीं पूजियेलें ॥ २४ ॥

१ ममतेच्या योगानें. २ लक्ष्मीला रंजविणारा विष्णु त्यानें. ३ आठ आहेत अक्ष (डोळे) ज्याला असा जो ब्रम्हदेव त्याच्या सुताला ह्म० नारदाला. ४ नारदाच्या दर्शनानें. ५ मोक्षाला.

देव बोले तूं काय इच्छितोसी ॥ धराधीश कीं स्वर्ग-भोग[1]-वासी ॥
ध्रुव बोले मज भक्ति सदां देई ॥ पद न दीजे[2] ऊठवी दुजी आई ॥२५॥
ध्रुव यानीं तो वाहुनियां नेला ॥ ध्रुव-स्थानीं[3] तो अ-ढळ बैसवीला ॥
चंद्र सूर्य नक्षत्र ग्रह तारा ॥ सप्त-ऋषिही घालिती ज्यास फेरा ॥ २६॥
ध्रुवाख्यान ऐकती गाति वाचे ॥ ध्रुवासनींही अ-ढळ वास त्यांचे ॥
चिंतामणी गावोनि गुण साचे ॥ सौख्य पावोनी हरी-पदीं नाचे ॥२७॥

प्रभाकर.

लावणी-लक्ष्मी-पार्वती-सं-वाद. (हा विनोदपर आहे.)

लक्षुमि[5] गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती[6] ॥ ध्रु० ॥
स्मशान-वासी भुषण भयं-कर पिंगट मुकुटीं जटा ॥
भाळ-चंद्र ज्या तीन नेत्र भस्माचा कपाळीं पटा ॥
व्याघ्रांबर गज-चर्मांबर[7] परि-धान शुद्ध कानफाटा[8] ॥
रुंड-माळा[9] ती कंठीं कुंडलें भुजंग रुळती[10] कटीं[11] ॥
त्रि-शूळ पाणी त्रि-पुंड्र भाळीं लोह-कंकण मणगटा ॥
नंदी-वहन सर्पाचा सदोदित करि कमरे लंगूटा ॥
कसा आवडतो शंकर गिरि-जे सांग तुला मजप्रती ॥
लक्ष जन्मिचें पातक म्हणवुनि पडलिस ऐशा हतीं ॥ १ ॥ ल०
भोळा माझा सांब लक्षुमी उगाच निंदूं नका ॥
अनाद्यंत ज्या अ-गम्य सुख तें अ-लभ्य ब्रह्मादिका ॥
सोळा सहस्र शत एक मुख्य तुह्मि आठ जणी नायिका ॥
कार्य-वादु[12] तो कृष्ण कसा करि पूर्ण मनोरथ सखा ॥
वक्रदंत शिशुपाळ कंसही कपटें मर्दुनि बकां[13] ॥

---

१ पाताल. २ दुजी (सावत्र) आई (ज्यावरून) न उठवी (उठवून लावणार नाहीं असें अचल) पद दीजे. ३ अचल पदावर. ४ ह्या आख्यानांत तर ऱ्हस्वदीर्घांच्या यथायोग्यप्रयोगाकडे कवीनें मुळींच लक्ष्य दिलें नाहीं. ५ पार्वतीला. ६ शिव. पक्षीं, मोठा पशु. ७ हत्तीच्या कातड्याचें वस्त्र. ८ कानफाटा गोसावी. ९ शरीरापासून तुटलेल्या मस्तकांची माळा. १० हालती. ११ गालांवर. १२ केवळ स्वहित साधणारा. १३ बकासुरास.

प्र ताप बहु वर्णितां कशा भाळल्यात गो-रक्षका ॥
जरासंध-रिपु-भयें वसवली जळांत द्वारावती ॥
तस्करास कसा श्वशूर जडला हा भीमक भू-पती ॥
मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ॥
जन्म गेला पहा अशाखालिं ह्मणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ २ ॥ ल०
भूतें पिशाचें यक्ष ब्रह्म-राक्षस हे ज्याचे दूत ॥
श्वान सभोतें मिळवुनि संगें फिरे भीक मागत ॥
भुंभुं वाजवि शंख मुखानें चिता-भस्म लावि नीतें ॥
शूर्प-कर्ण षण्मूख जयाचे नर्वेल-परीचे सूत ॥
मना गमे तिथें निद्रा करितो जिवंत पहातां भूत ॥
हिमालयाचें थोर असें प्रारब्ध पाहून वि-स्मित ॥
धन्य तुझी पार्वती अशाची राखितेस चित-वृती ॥
दैव-दशा भर्तार तामसी कठीण ते तव गती ॥
लक्ष्मि गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ३ ॥
अनंत घेतो जन्म तुझा पति क्षीर-समुद्रामधीं ॥
शेषावर निद्रिस्त नाभिवर चार-मुखांचा विधी ॥
वहन विहंगम दिलें सु-दर्शन करुन शंकरें अधीं ॥
सुरासुरीं तुजसाठिं मथिला परा-क्रमें जल-निधी ॥
इच्छा करिती प्राणिमात्र तूं चंचळ, नाहिंस सुधी ॥
शंख सहोदर तुझा लक्ष्मी श्रीमंत झालिस कधीं ॥
कृपा-निधी हा सांब वसे अर्धांगि मी त्याची सती ॥
लिला तयाची वि-चित्र भासे विदीत सर्वांप्रती ॥
मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ॥
जन्म गेला पहा अशाखालिं ह्मणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ ४ ॥ ल०

---

१ गुरेंराख्याला. २ नित्य. ३ सुपासारिखे आहेत कान ज्याचे असा गणपति. ४ विलक्षण प्रकारचे. ५ सरळ स्वभावाची. ६ देवांनीं समुद्र मंथन करून १४ रत्नें काढिलीं, त्यांपैकीं 'लक्ष्मी' व 'शंख' हीं आहेत; म्हणून शंखाला तिचा सहोदर ह्म० सखा भाऊ म्हटलें आहे.

तप-सामर्थ्यें करुनि शिवाला भस्मासुरें जिंकिलें ॥
धरुनि तुला पार्वती त्वरेनें स्कंधावर वाहिलें ॥
लपूं लागला सांब तेव्हां मम पतीस पाचारिलें ॥
मोहिनी रूप प्रत्यक्ष धरुनी त्या राक्षसास मारिलें ॥
गजेंद्र करितां धांवा नक्रासह त्या उद्धरिलें ॥
सुधन्व्यास तैलामधिं तळतां तैल थंड[1] जाहलें ॥
अशी घालितो उडी संकटीं बघ माझा श्री-पती ॥
कोमलांग राजीव-नेत्र नव्हे शिवासारखा जेती[2] ॥
लक्षुमि गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ १ ॥ ल०
नको सांगु बडिवार रिकामा लक्षुमि नाना-परी ॥
नंदाचीं गोधनें चारिलीं कुंजवनाभीतरी ॥

*   *   *

गवळ्याचें उच्छिष्ट भक्षिलें नव्हे निर्मळ श्री-हरी ॥
श्याम-वर्ण सर्वांग, खोंवितो मयूर-पिच्छें शिरीं ॥
नवनित-चोरें कसें मर्दन केलें दैत्याचें तरी ॥
लग्न लाविलें बसून रिसाशीं[3], कुब्जा होती[4] दुती ॥
किती एकक गुण सांगु ऐकतां दुःखित होशिल चितीं ॥
मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ॥

---

१ धर्मानें अश्वमेधयज्ञानिमित्त सोडलेला वारू हंसध्वज राजा (सुधन्व्याचा बाप) त्यानें धरिला, व त्याच्या संरक्षणार्थ आलेल्या पांडवसैन्याशीं लढावयाकरितां आपल्या सर्व लोकांस, (कोणी आज्ञाभंग केल्यास कढत तेलांत त्यास तळूं असें भय घालून,) ताकीद दिली; तथापि त्याचा मुलगा सुधन्वा हा लढावयास आला नाहीं; ह्यामुळें राजानें त्यास तापलेल्या तेलांत टाकिलें, तेव्हां तो मुलगा परम कृष्णभक्त होता, म्हणून तें तेल थंड झालें. अशी कथा आहे. २ यति. ३ जांबवान् नांवाच्या अस्वलाची जांबवती कन्या कृष्णानें वरिली; त्या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. ४ कुब्जा ह्या नांवाची अंगानें तीन ठिकाणीं वांकडी अशी कंसाची एक दासी होती; तिचें काम उत्तम चंदनाची उटी तयार करण्याचें होतें. कृष्ण व बळराम ह्यांस कंसानें गोकुळांतून आणविलें असतां ते मथुरेंत रस्त्यांतून चालले, तेव्हां त्यांस पाहून कुब्जेनें त्यांच्या अंगांस गंधाची उटी लाविली. मग कृष्णानें तिची हनुवटी हातानें धरून व पायावर पाय देऊन तिला सरळ केलें, आणि तिच्यावर कृपा केली; अशी कथा आहे.

जन्म गेला पहा अशाखालिं ह्मणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ ६ ॥ ल०
अनंत कोटि ब्रह्मांड निर्मिता जगांत जग-वेगळा ॥
चार वेद सा शास्त्रें धुंडितां कुंठित झाल्या कळा[1] ॥
निराकार निर्गुण स-गुण मी पाहुनि पडलें गळां ॥
जन्मोजन्मीं हा असो पती मज घन-श्याम सांवळा ॥
परम सु-शील निष्कलंक वनिं उद्धरलि अहल्या शिळा ॥
नाम-स्मरणें शीतळ झाला सांब-देह सागळा[2] ॥
मुकुट-मणी वैकुंठ पीठ ज्या अ-मर सदां वंदिती ॥
प्राप्त व्हावे हे चरण ह्मणूनि किती समाधि-स्थ बैसती ॥
लक्ष्मि गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ७ ॥ ल०
ताड-पत्र शृंगार ह्मणुनि म्यां छळिलें जइं शंकरा ॥
प्रसन्न झाला महेश मज समजावी घेउनि करा ॥
शृंगाराचे पर्वत पडले अ-मोल एकक हिरा ॥
कुबेराची संपदा तुळेना अहा रे विश्वेश्वरा ॥
एक-रूप शिव विष्णू लक्ष्मी गौरी एक स्मरा ॥
लय लावूनि एकाग्र भजावें मृत्युं-जय-श्री-धरा ॥
लक्ष्मी पार्वतिचा सं-वाद ऐसा गोड हा खरा ॥
भक्तिपुरस्सर जपुनि करावें प्रसन्न नितें[3] हरि-हरा ॥ ९ ॥ ल०

नरहरिकृत गंगारत्नमाला.

व. ति.
भागीरथि त्रि-पथ-गे पद-वंदनातें ॥
मी दीन गे करितसें मति-मंद मातें ॥
हेतू मनांत भरला तव गूण गाया ॥
जावो न मागत असें इतुकेंचि वांया ॥ १ ॥

विश्वामित्र रामलक्ष्मणांसह आपल्या आश्रमास जात असतां वाटेंत,
दिंडी. पुढें जातां पाहोनि जान्हवीला ॥ राम-चित्तीं सं-तोष फार झाला ॥
वंदुनीयां गाधि-ज-मुनी-पायां ॥ ह्मणे सांगा ही कोण मुनी-राया॥२॥

१ चौसष्ट कला. २ सगळा. ३ नित्य.

नांव काय ही उत्पन्न कोण ठायीं ॥ पाहतां ची सं-तोष दे मला ही ॥
दाट झाडी अत्युच्च दों तटा या । स्वयें तापा साहोनि करी छाया॥३॥
आम्र जंबू जंबीर ताल-जाती । नभा स्पर्शाया काय ऊर्ध्व जाती ॥
वरी चाषहि कोकील मत्त रावे ॥ पांथ जातां बोलाविताति यावें ॥४॥

शा. वि. आहा जी मुनि-राय धन्य बहु मी पाहोनियां आ-श्रमा ॥
माझें चित्त सुखावलें पुनरपी हें आठवी न श्रमा ॥
चाले निर्मळ वेद-घोष मजला ऐकावया येतसे ॥
स्वाध्यायाभ्यसनीं द्वि-जौघ अवघा हा मग्न झाला असे ॥ ५ ॥

एथें आश्रमसन्निधी च तटिनी स्वच्छोदका वाहती ॥
वैरा श्वापद टाकुनी हि सहजा शत्रूसवें खेळती ॥
हत्ती-पोटिशिं वांसरूं दडतसे आखू न ओतूस भी ॥
व्याघ्रांगावरि मान ठेवुनि पहा ही गाय आहे उभी ॥ ६ ॥

उ. जा. निर्वैर या पाहुनि आश्रमातें ॥ भारी च होतें सुख आजि मातें ॥
प्रेमें वृकांनीं मृग खाजवावे ॥ जेथें अशा टाकुनि काय जावें ॥ ७ ॥

साकी. मध्यान्हीं रवि आला पाहुनि, नदी-जलाचे कांठीं ॥
दर्भ करीं निज कर्म कराया, झाली मुनिंची दाटी ॥ ८ ॥
शिशू किती उप-नीत[१] ऋषींचे, आले गंगा-तीरीं ॥
दंड कमंडलु दर्भ-मुष्टि करिं, कृष्णाजीन शरीरीं ॥ ९ ॥
जटा-मुकुट शिरिं कटिस मेखला, भस्म वि-लेपन तनुसी ॥
ब्रह्म-सूत्र-युत वामन-मूर्ती, सुखविति बघतां मजसी ॥ १० ॥

पहा पहा हे पोहुं लागले, उदकीं जाउनि कैसे ॥
देह जलांतरिं मान दिसे वरि, भासाति कच्छप जैसे ॥ ११ ॥
जनक मारिती हका परंतु, पर-तीराला जाती ॥
अहं-पुर्विके[२] करुनि पुन्हा ते, परतुनि स-त्वर येती ॥ १२ ॥

लाटा येतां त्यांवरि मारुनि, कर-युग शब्दा करिती ॥
पुढें पोहतां गुप्त जाउनी, मागुनि त्यांतें धरिती ॥ १३ ॥
बुडे एक त्या हुडकी दुसरा, तंव तो वरती आला ॥
जवळी येतां सुसर पाहुनी, मागें परते भ्याला ॥ १४ ॥

---

१. ज्यांचा व्रतबंध झाला आहे असे. २ मी पुढें जाईन मी पुढें जाईन अशा ईर्षेनें.

स्नान करोनी तीरिं पातले, धरिती कौपीनाला ॥
भस्म लावुनी कंठिं घालिती, रुद्राक्षांच्या माळा ॥ १५ ॥
मध्यान्हीं सु-स्नात सर्व ही, पवित्र-पाणी झाले ॥
ब्रह्म-कर्म मुनि समाप्त करुनी, कांहीं परत निघाले ॥ १६ ॥

दिंडी. जिचे तोयीं मत्स्यादि जंतु राहे । शीत-मंजुल सू-गंध वायु वाहे ॥
गमे स्पर्शें निष्पाप करी काया । वदा ईचें माहात्म्य मुनी-राया ॥ १७ ॥

व. ति. ऐकोनि राम-वचना मुनि-गाधि-जाला ॥
आनंद होय पथिचा श्रम ही रिझाला ॥
रामा ह्मणे मज तुवां अजि धन्य केलें ॥
प्रश्नें सख्या सकल कल्मष दूर गेलें ॥ १८ ॥
जीच्या तरंग-पवनें पशुही तरावे ॥
स्नानें तसें सकल पातक सं-हरावें ॥
जीतें मुनींद्र सुर किन्नर सिद्ध गाती ॥
ही राघवा हरि-पदी सुर-सिंधु गा ती ॥ १९ ॥
ईचा अ-गाध महिमा विधि शेष भानू ॥
वर्णू न ते शकति मी वद काय वानूं ॥
विस्तार मंद-मतिच्या वदनें कशाचा ॥
होतो परंतु कथितों तुज अल्प साचा ॥ २० ॥
देई सुखासि इह आणि परत्र लोकीं ॥
उंचा पदार्थ दुसरा न जगीं विलोकीं ॥
गंगेविणें ह्मणउनी जगदीश्वरानें ॥
ही मस्तकीं धरियली गिरि-जा-वरानें ॥ २१ ॥
सर्पा खगेंद्र धरुनी वदनीं वरोनी ॥
जातां नदींत पडला अहि तो मरोनी ॥
तात्काळ होउनि चतुर्भुज त्याच पक्षी- ॥
राजावरी चढुनि विष्णु-पदास लक्षी ॥ २२ ॥

शा. वि. गंगा ही हरि-पाद-पंक-ज-भवा स्वर्गावरी राहिली ।
तेथें स्वर्ग-नदी ह्मणोनि पहिले नांवाप्रती पावली ॥

१ गेला.

तेथोनी मग शं-करें निज-जटा-जूटांतरीं वाहिली ॥
आली भूमिवरी हरी अघ जरी पाप्यांनि हीं गाहिली[1] ॥ २३ ॥
रामा पुण्य-हरी-पदांबु-लहरी-बिंदू शरीरा जरी ।
स्पर्शे तत्क्षणिं जो असेल पदरीं तत्पाप-वृंदा हरी ॥
घेतां नांव जिचें अनंत जनुचें जें पाप देहीं असे ॥
गंगा त्या सकलासि घालवितसे ती भूवरी ही वसे ॥ २४ ॥

उ. जा. भागीरथी कां इजला ह्मणावें ॥ कशी वदा जान्हवि नांव पावे ॥
आश्चर्य मातें बहु होत आहे ॥ दीनार्थ जी भूवरि माय वाहे ॥ २५ ॥
मुनी ह्मणे आयिक राम-राया ॥ जो लागला मृत्यु-करा मराया ॥
सकृत् जरी घे नर नाम वाचे ॥ तात्काळ नाशी भय तें भवाचें ॥ २६ ॥

शा. वि. साकेताधि-प-नंदना हरि-पदी गंगा जगन्माउली ॥
ऐकें सांगतसें सख्या तुज कशी स्वर्गाप्रती पावली ॥
जीच्या सानुज आयिकोनि सकला हो सच्चरित्रा सुखी ॥
नित्य श्री-कर सर्वदा हि तुझिया तन्नाम राहो मुखीं ॥ २७ ॥
प्रल्हादात्मज जो विरोचन तया सत्पुत्र झाला बळी ॥
नामें सर्व सुरांसि जिंकुनि करी राज्य त्रि-लोकीं बळी ॥
तत्रासें स्तविला रमेश अमरीं जो भक्त-चिंता-मणी ॥
घे तो कश्यप-गेहिं जन्म अदिती-पोटीं जगाचा धणी ॥ २८ ॥

गीति. ऱ्हस्वाकृति धरि ह्मणुनी, वामन हें नांव ठेविलें बाळा ॥
उप-नयन-योग्य झाला, ते चि क्षणिं देव शिक्षि जो काळा ॥ २९ ॥

मग तो ब्रह्मचारी वामन बळी यज्ञ करीत होता तेथें गेला तेव्हां;—

उ. जा. बळी तया पाहुनि देव-राया ॥ प्रेमें नमी होउनि नम्र पायां ॥
ह्मणे मला धन्य तुं आजि केलें ॥ त्वद्दर्शनें कल्मष सर्व गेलें ॥ ३० ॥
सिंहासनीं बैसवि वामनाला ॥ सं-तोष झाला बळिच्या मनाला ॥
ब्रह्मादिकीं यद्यश शुद्ध गावें ॥ पूजी तया दैत्य-पती स्व-भावें ॥ ३१ ॥

कामदा. माग जें तुला पाहिजे असे ॥ राय घे ह्मणे सर्व देतसें ॥
ऐकुनी तया बोलिला हरी ॥ सांग कोण त्वत्तुल्य भूवरी ॥ ३२ ॥
पूर्वजांचिये नांव राखिलें ॥ एक मागतों पाहिजे दिलें ॥
मत्पदें धरा तूं त्रि-पाद दे ॥ ऐकुनी बळी बोलिला मदें ॥ ३३ ॥

---

१ प्रवेशिली. ह्म० महापाप्यांनीं जरी हिजमध्यें स्नान केलें.

गांव आथवा राज्य माग कीं ॥ काय पाहिजे सांग आणखी ॥
देव बोलिला इतुकें पुरे ॥ लोभ केलिया काय ही नुरे ॥३४ ॥

पृथ्वी. नको ह्मणत आसतां गुरु[1] धरा तयाला दिली ॥
विरोचन-सुतें तदा वचन-सत्यता राखिली ॥
तदैव जगदीश्वरें निज विराट-रूप-च्छलें ॥
अनंत हि पद-द्वयें जग समग्र ही व्यापिलें ॥ ३५ ॥

स्रग्धरा. गेला जो ऊर्ध्व-पाद त्रि-भुवन-गुरुचा तन्नखें रंध्र झालें ॥
ब्रह्मांडाच्छादनाला तदुपरि जळ जें शुद्ध तें आंत आलें ॥
पाद-स्पर्शें प्रभूच्या सकल-जगदघ-ध्वंस-कर्तृत्व त्यातें ॥
ये स्वर्गीं ब्रह्मदेवाद्यमर-नुत पडे घोर तोयौघ पातें ॥ ३६ ॥

गीति. विष्णु-पद-स्पर्शानें विष्णु-पदी-नांव पावली राया ॥
तेथुनि स्वर्गीं राहे गंगा-नामें सुरांसि ताराया ॥ ३७ ॥
देव-मुनि स्तविति जिला गाती गंधर्व सर्वदा राया ॥
सुर-सिंधू ती भूवरि आली कलुषौघ सर्व दाराया ॥ ३८ ॥

मालिनी. सगर-तनय रामा मत्त होवोनि गेले ॥
कपिल-नयन-वन्हीमाजि पोळोनि मेले ॥
शुभ-गति पितरांतें द्यावया दीन-बंधु ॥
भगिरथ नृप आणी भूवरी स्वर्ग-सिंधु ॥ ३९ ॥

उ. जा. भगीरथें आइकिलें स्व-कानीं ॥ केलें महत्पाप मदें स्वकांनीं ॥
पिता[2] परं-धाम-पदास[3] गेला ॥ जाणोनि पुत्रें मग यत्न केला ॥४०॥
देवोनि राज्यासि निजात्मजातें ॥ निघे मुनी वानिति देव ज्यातें ॥
गंगा-जळातें पितरांसि द्याया ॥ सु-पुत्र ये काननिं राम-राया ॥४१॥
जेथें अ-संख्यात अ-मर्त्य येती ॥ गंधर्व विद्याधर सिद्ध गाती ॥
अ-गम्य जो पातकि-मानवाला ॥ हिमाचळीं त्या नर-पाळ आला ॥४२॥
जेथें दिसे उंच पवित्र झाडी ॥ स्व-पल्लवें स्वर्ग-मलासि झाडी ॥
कोंदाटलीं पक्षि-रवें वनें तीं ॥ बोलावुनी देव-गतीस नेती ॥ ४३ ॥
हिमाचळीं जें सुख देव यातें ॥ न होय तें नंदनिं मंद-वातें ॥
कळेल कोणा महिमा तयाची ॥ रामा सुता ती गिरि-जा जयाची ॥ ४४ ॥

---

१ शुक्राचार्य. २ दिलीप. ३ मोक्षपदास.

भु. प्र. करी व्याघ्र शब्दासि एके ठिकाणीं ॥
कडेलोट चाले खळाळोनि पाणी ॥
पडे ओघ खालीं जळांचा कडाडे ॥
न त्या साहतां ती मही ही धडाडे ॥ ४५ ॥
कडे तूटले एक ठायासि खालीं ॥
मदें मत्त-दंती-कदंबें निघालीं ॥
तशा हस्तिना पाहतां शैल-काया ॥
गमे मेघ जाती तळीं काय राया ॥ ४६ ॥
गुहेमाजि जे नीजले सिंह त्यांला ॥
महत्तोय-शब्दें गमे शत्रु आला ॥
प्रति-स्पर्धितेनें स्वयें गर्जताती ॥
तया ऐकतां श्वापदें दूर जाती ॥ ४७ ॥
तपस्वी उभे राहिले एक-पायीं ॥
तसे बैसले नेत्र झांकोनि कांहीं ॥
नसे मांस देहीं त्वगस्थी च राहे ॥
दिसे एक डोयी जटा-भार वाहे ॥ ४८ ॥
किती पर्ण भक्षोनियां राहताती ॥
जितेंद्रीय कोणी सदा ब्रह्म ध्याती ॥
किती वायु-भक्षी किती धूम्र-पानी ॥
किती देह टाकोनि जाती विमानीं ॥ ४९ ॥

कामदा. एक ठायिं ते वाहती झरे ॥ कूट-तुल्य ही बर्फ पाझरे ॥
तूटले कडे श्वापदां नसे ॥ मार्ग पाहतां भीति होतसे ॥ ५० ॥
म्लान दीवसा ज्या वनस्पती ॥ अग्निचे परी रात्रि दीसती ॥
त्या मणि-प्रकाशीत वारुळीं ॥ बैसले किती थोर कुंडली ॥ ५१ ॥
चंदनाचिये वृक्षि वेष्टना ॥ करुनि डोलवी कुंडली फणा ॥
जो कधीं नसे पक्षि पाहिला ॥ नृप विलोकितां स्तब्ध राहिला ॥ ५२ ॥
पर्वताचिये शीखरावरी ॥ शरभ बैसुनी ओरडा करी ॥
वैनतेय ही त्याच काननीं ॥ धरुनियां उडे सर्प आननीं ॥ ५३ ॥

१ पर्वताच्या शिखराएवढें. २ सर्प.

खालिं पाहुनी हस्ति केसरी ॥ वरुनि घे उडी मस्तकावरी ॥
वानरें उड्या वृक्षिं मारिती ॥ तनय घेउनी पोटिशीं किती ॥ ९४॥
पायिं चालतां सर्प थोरले ॥ अजगरादि ते मत्त पाहिले ॥
पाहि जो पुढें व्याघ्र एकला ॥ महिष फाडुनी खात बैसला॥९५॥

उ. जा. करी तशा घोर नगीं तपाला ॥ भक्षोनियां शुष्क गलीत[1] पाला ॥
जिंकोनि सर्वेंद्रिय-वृत्ति राही ॥ कित्येक संवत्सर पी निरा ही ॥९६॥

शिखरिणी. सहस्राब्दें ऐसें भगिरथ करी उग्र तप जें ॥
तया योगें गंगा-हृदयिं करुणा फार उपजे ॥
धरोनी देहातें सकळ-जनता-पाप-हर ती ॥
उभी राहे भावें नृपनिकट रामा प्रहर ती ॥ ९७ ॥
जया पाहे त्यातें करिल नयनें भस्म यतिला ॥
अशा पाहोनी त्या बहुत उपजे वि-स्मय तिला ॥
ह्मणे राया पाहें नयन उघडीं चिंतिसि जिला ॥
प्रसन्ना मी आहें वद कवण बा कष्ट तुजला ॥ ९८ ॥
नृपाच्या गंगेचा मधुर श्रवणीं शब्द पडला ॥
तृषार्ताच्या जैसा वदनिं अमृत-स्राव घडला ॥
किती वानूं झाला तिजसि बघतां हर्ष न मिती ॥
उभी गंगा जेथें विधि-मुख जिला देव नमिती ॥ ९९ ॥
सहस्रादित्यांची जणु समे[2] रुची एकवटली ॥
जगत्पापांधारा खनन करण्या काय नटली ॥
अशी देखे माता चरणिं करि लोटांगण तदा ॥
नृप क्षाली प्रेमोद्गत-नयन-तोयें मग पदा ॥ ६० ॥

व. ति. झाला नृपासि अति-हर्ष न माय चित्तीं ॥
रोमांच-रूप उमटे सकलांग-भित्ती ॥
प्रेमें तदक्षि-युगलांतुनि जाय पाणी ॥
होतां स-गद्गद गळा वदवे न वाणी ॥ ६१ ॥
पाहोनि माय करितां नमना तयाला ॥
आणी कृतार्थ करणें चि मनांत याला ॥

---

१ गलित—गळून पडलेला. २ संपूर्ण.

ठेवी भगीरथ-शिरीं कर-पंक-जा ती ॥
जेणें सुरेंद्र-पदवीसहि मर्त्य जाती ॥ ६२ ॥
वंदोनि पाद-कमळीं उदयोस्तु तीला ॥
ऐसें वदोनि करि विष्णु-पदी-स्तुतीला ॥
माते स-भाग्य मजवांचुनि कोण आहे ॥
जो मस्तकीं मि तव पाद-रजांसि वाहें ॥ ६३ ॥

ललित. जाणती तुला सुर न दीन मी ॥ जाणुनी असे सुर-नदी नमीं ॥
वाटतें मला स-फळ आजसें ॥ काक मानसीं[1] उतरतां जसे ॥६४॥
देवता मुनी नमिति सर्वदा ॥ तूजवांचुनी कवण सर्वदा ॥
ब्रह्मदेव ही तुजसि वानितां ॥ थोर पावला विबुध-मान्यता ॥६५॥

गीति. माते सहस्र-वदना नाहीं सामर्थ्य तव गुणा गाया ॥
नागा ही, तुजवांचुनि जाऊं कवणा अभीष्ट मागाया ॥ ६६ ॥
तुजवांचुनि मत्पितरां कवणा सामर्थ्य सांग ताराया ॥
रविनेंचि जाय तम जें उगवुनि करितील काय तारा या ॥६७॥
मत्पूर्वज कपिलाच्या शापें गेले मरोनि नरकाला ॥
दैवें करील पर-वश झाल्या प्रतिकूळ काय नर काला ॥ ६८ ॥
यास्तव मदर्थ ये तूं भूवरि करण्यासि शुद्ध पितरां या ॥
वि-तराया स्वर्गतिला होई सोपान-पद्धति तराया ॥ ६९ ॥

शा. वि. गंगा ऐकुनि भू-प-वाक्य वदली राया कसें हें घडे ॥
वेगें कोण धरील सांग मजला जी भूवरी मी पडें ॥
भूमी भेदुनि खालती निज बळें जाईन मी अन्यथा ॥
याचा काय विचार सांग मजला ये भू-पते त्वन्मता ॥ ७० ॥

दिंडी. ह्मणे नृ-पती जाईन शंकरातें ॥ भक्ति-योगें मी शरण आजि मातें ॥
तुज मुकुटीं वाहील शूल-पाणी ॥ भक्त-राज ही जाण सत्य वाणी ॥७१॥
वदोनीयां गंगेसि तदा ऐसें ॥ जाउनीयां कैलास-नगीं बैसे ॥
करी ध्यान चित्तांत शंकराचें ॥ वेद-मंत्रेंकरूनि स्तवी वाचे ॥ ७२ ॥

पद. ये सज्जन-हृदय-कमल-वास शंकरा रे ये ॥ ध्रु० ॥
दक्षाध्वर-हर हर भव सच्चित्सुख पूर्ण-वि-भव ॥
निर्दाळीं भय भव-भय ज्ञान-सागरा रे ॥ १ ॥ ये० ॥

---

१ मानससरोवरीं.

जगतांचा माय-बाप तूंच हरिसि सर्व पाप ॥
निववुनि मच्चित्त-ताप सुखविं पामरा रे ॥ २ ॥ ये० ॥
करितां स्तवनासि राय, प्रगटे शिव स-दय-काय ॥
रघुपति-सुत धरुनि पाय, घे ह्मणे वरा रे ॥ ३ ॥ ये० ॥ ७३ ॥

भु. प्र. उभा राहिला येउनी शूळ-पाणी ॥ वरं ब्रूहि[1] ऐशी वदे मूळ वाणी ॥
नृपा ऐकतां थोर आनंद झाला ॥ जसा मेघ-शब्दें मनीं चातकाला ॥ ७४ ॥
नृपें देखिला चंद्र-कोटि-प्रकाश ॥ करी जो प्रभू भक्त-हृत्ताप-नाश ॥
शिरीं चंद्र भाळीं शिखी कंठिं काळा ॥ चतुर्बाहु शोभे उरीं सर्प-माळा ॥ ७५ ॥
दिसे कृत्ति-वासा शिवा वाम अंगा ॥ तनू-भूषणीं लेइलासे भुजंगा ॥
प्रसन्नासि त्या पाहुनी देव-राया ॥ धरी नम्र होवोनि भू-पाळ पायां ॥ ७६ ॥
ह्मणे राय आणीक तें काय मागूं ॥ असे सत्य माझेवरी आनु-रागू ॥
कृपाळू जगन्नायका देव-राजा ॥ ह्मणोनी च दृष्टी पडीलासि माझ्या ॥ ७७ ॥
परी लागली एक चिंता मनासी ॥ दयाळा तुह्मांवांचुनी कोण नाशी ॥
गती द्यावया पूर्व-जां[2] येत आहे ॥ तया स्वर्नदीचा शिरीं भार वाहें ॥ ७८ ॥
नृपाची अशी ऐकुनी दीन-वाणी ॥ तथास्तू ह्मणे राजया शूळ-पाणी ॥
सवें घेउनी तो निघे भूत-संघा ॥ शिरीं घ्यावया विष्णु-पादोद-गंगा ॥ ७९ ॥
हिमाद्रीवरी शंभु जांवाइ आला ॥ श्वशूरासि दावावया विक्रमाला ॥
ह्मणे हाक मारीं नृपा स्वर्धुनीतें ॥ पहा भार घेतों शिरीं आज मी तें ॥ ८० ॥

पृथ्वी.
करी स्मरण भू-पती जंवर आठवोनी पदा ॥
वसे सुर-तरंगिणी नृ-पति-दक्षिणांकीं तदा ॥
ह्मणे भगिरथा तुझी समज कन्यका बा मला ॥
पतीजवळि पोंचवीं जगतिं हो यशस्वी भला ॥ ८१ ॥
विलोकुनि ह्मणे तिला नृप दिली मला पामरा ॥
पितृत्व-पदवी तुवां जननि वंद्य जी सामरा[4] ॥
महत्व दिधलें तसें झटिति तात-कार्या करीं ॥
शिरीं तुज धरी जगत्प्रभु अतां चि ये भूवरीं[3] ॥ ८२ ॥

च. नि.
त्यातें तथास्तु ह्मणुनी मग गुप्त झाली ॥
येण्यासि भूमिवरि वेग-बळें निघाली ॥

---

१ वर माग हे शब्द शंकर प्रथम बोलला. २ जोंपर्यंत. ३ पृथ्वीवर. ४ देवादिकांस.

भागीरथी ह्मणति यद्दुहिता ह्मणोनी ॥
गंगेसि धन्य गमला न तदन्य कोणी ॥ ८३ ॥

कटाव.

सुर-लोकाहुनि गंगा खालीं, भूमीवरि येण्यासि निघाली, शर्व-जटीं ती उडीच घाली, देव-मंडळी पाहूं आली, फिरति विमानें दाटी झाली, मुनि-गण-सं-तति सर्व मिळाली, जयोस्तु ह्मणुनी स्तवनें करिती, सुरांगना ओंवाळिति अरती, किन्नर टाकिति पुष्पें वरती, हांहा हूहू तुंबरु गाती, सर्व अप्सरा प्रेमें नाचति, घों घों शब्दें पूर चालला, अरुण सांवरी सूर्य-रथाला, नक्षत्रांच्या वाहती माळा, मोत्यांपरि त्या दिसति तळाला, पाहुनि पर्वत-फेन-मळाला, ऐरावतिचा गर्व गळाला, द्वि-रदांगापरि लाटा वाहती, विमान-नावा वरी पोंहती, वि-चित्र रंगा तरंग दाविति, भुजंगांगपरि प्र-वाह धांवति, लयासि कच्छप मत्स्य पावती, तरंग-वातें पाप हरावें, स्मरण करीतां निर्मळ भावें, काळाचें भय मुळीं न पावे, स्नानें विष्णु-पदाला जावें, पवित्र ज्यांनीं चरित्र गावें, एकवीस कुळ उ-द्धारावें, त्या गंगेचें दर्शन घ्यावें, तरीच मनुजें जन्मा यावें, गंगा आली, शिव-जटेंत गुप्त झाली ॥ ८४ ॥

शा. वि. गंगा-गर्व हरावया सगर-जा तारावया गावया ॥
कीर्ती भक्त-जनीं पवित्र हि जगत्पापा वि-नाशावया ॥
व्हाया शांत विषोत्थ ताप स-दयें श्री-विष्णु-पादोद्भवा ॥
गंगा मस्तकिं घेतली सुर-वरें वर्णूं किती त्या भवा ॥ ८५ ॥

होता गर्व नदीस वेग धरिता नाहीं च कोणी परी ॥
येतां शंभु-जटेंत सर्व हरला बिंदूपमेला धरी ॥
झाली गुप्त जटांतरीं न कळली जावोनि कोठें वसे ॥
थोरांशीं अभि-मान जो धरि तया लोकांत थारा नसे ॥८६॥

होतां गुप्त शशांक-शेखर-जटीं भागीरथी तेधवां ॥
होतां खिन्न करोनि यत्न पहिला त्या खेद झाला नवा ॥
त्याला भू-प ह्मणे अतां करुं कसें देवाधि-देवा मला ॥
रक्षीं दे पितरांसि स्वर्ग-गतिला सोडोनि गंगा-जळा ॥ ८७ ॥

ऐकोनी करुणार्द्र-वाक्य द्रवला शंभू नृपाचें तदा ॥

टाकी त्या च हिमालयीं अति शुची गंगा-प्रवाहा मुदा ॥
सं-पादोनि परा-क्रमें चि दिधली जांवाइ यानें खरी ॥
दावायासि गमे जनां श्वशुर त्या कीर्तीस वाहे शिरीं ॥८८॥

झाले सात प्रवाह त्यांत इतर-द्वीपीं सहा चालती ॥
आला एक भगीरथार्थ जहला तो तीन भागाकृती ॥
ब्रह्मा-विष्णु-शिवात्मक प्रकृतिचें त्रैगुण्य तें भिन्नता ॥
पावे काय जगच्छिवार्थ वहतें स्वीकारुनी तोयता ॥ ८९ ॥

गंगोत्री पहिली दुजीस ह्मणती मंदाकिनी यापरी ॥
तत्पूर्वेस असे जिला अलकनंदा नांव ती तीसरी ॥
गंगोत्रींत असे भगीरथ-शिळा केदार मंदाकिनी ॥
कांठीं तीसरिचे वसे नर अणी नारायण श्री-मुनी ॥९० ॥

मालिनी. निज-पद-वि-भवाचें काय माहात्म्य आहे ॥
समजुनि मनिं ध्याया येउनी विष्णु राहे ॥
नरसह तप चाले उग्र नारायणाचें ॥
सुर-मुनि अति हर्षे पाहुनी गात नाचे ॥ ९१ ॥

हरि-हर वसती ज्या स्वर्नदी-पुण्य-कांठीं ॥
सतत सुर-मुनींची दर्शनालागिं दाटी ॥
अनुपम किति वानूं स्थान तें मी स्व-वाचा ॥
शत-जनु-कृत-पुण्यें लाभ होतो तयाचा ॥ ९२ ॥

सु-लभ सुर-पदाचा लाभ यज्ञादि-कर्त्या ॥
अ-सुलभ बदरीच्या काननीं वास मर्त्या ॥
करुनि सुर-नदीचें स्नान केदार-नाथा ॥
नमि जरि नर त्याच्या येतसे मुक्ति हाता ॥ ९३ ॥

अति-शय महिमा तो थोर नारायणाचा ॥
भव-भय हरि ज्याचें नांव घेतांचि वाचा ॥
करुनि अलकनंदा-स्नान जो मूर्ति पाहे ॥
सकृदपि नर वैकुंठासि जावोनि राहे ॥ ९४ ॥

व. ति. अन्वर्थक प्रकट नांव हिमालयाचें ॥
भारीच बर्फ दिसताति थवे जयाचे ॥

षण्मास यास्तव सु-पुण्य तया स्थळासी ॥
देवांविणें गमन-शक्ति नसे नरासी ॥ ९५ ॥
भु. प्र. पुढें ओघ तेथोनि येतात खालीं ॥
मधें ऐक्यता त्यांत दोघांसि झाली ॥
मिळे यत्र गंगोत्रि मंदाकिनीतें ॥
धरी स्थान रुद्र-प्रयागाभिधेतें ॥ ९६ ॥
दिला भाग रुद्रासि तेथें सुरांनीं ॥
असें सेवितां मुक्ति दे जें नरांनीं ॥
तया तीर्थिं साहोनियां ताप साचा ॥
तपातें करी स्तोम तो तापसांचा ॥ ९७ ॥
असे श्री-पुरी पूर्व अंगास खालीं ॥
रमा कांत-नारायणासाठिं आली ॥
तपोभंग-भीत्यर्थ दूरीच राहे ॥
ह्मणोनी पुरी श्री असें नांव वाहे ॥ ९८ ॥
पुढें तीनही ओघ एकेचि ठायीं ॥
मिळाले मुळीं भिन्नता ज्यांसि नाहीं ॥
अवस्था-त्रयीं द्वैत-भावासि वाहे ॥
परी आत्मरूप स्वयें एक आहे ॥ ९९ ॥
सुरेंद्राचि ती वृत्र-हत्या हराया ॥
सुरीं याग केला असे याचि ठाया ॥
तशा देव-यज्ञीं हरी तुष्ट झाला ॥
ह्मणे कांहिं मागा सुरांतें वराला ॥ १०० ॥
तया बोलिले देव देसी वरासी ॥
तरी इतुकें दे दयाळा अह्मांसी ॥
अह्मीं याग एथें असे आजि केला ॥
धरो तीर्थ देव-प्रयागाभिधेला ॥ १०१ ॥
करी स्नान जो दान त्या मुक्ति व्हावी ॥
तपा जो करी त्या स्व-रूपासि दावीं ॥
तथास्तू ह्मणोनी हरी गुप्त झाला ॥

वसे नांव देव-प्रयाग स्थळाला ॥ १०२ ॥

साकी. ह्मणे गाधि-सुत सुर-प्रयागापासुनि गंगा आली ॥
उल्लंघोनी हिमालयातें, पर्वत-राजाखालीं ॥ १०३ ॥
तये ठिकाणीं हरि-द्वार हें स्थान असे रघु-राया ॥
स्वर्ग-द्वाराचि जाण लक्ष्मणा विष्णु-दर्शना जाया ॥ १०४ ॥
शिव-द्वेष मनिं धरुनि यज्ञ ते ठायीं दक्षें केला ॥
यज्ञ-पती शिव कोपें दक्षासह मख नाशा नेला ॥ १०५ ॥
स-भय सुरांनीं स्मरतां ते क्षणिं श्री-हरि तेथें आला ॥
शिवासि जातां शरण सुरांसह शिवही येता झाला ॥ १०६ ॥
शर्वाज्ञेनें बस्त-मुखातें लावुनि गंगा-स्नाना ॥
घालितांचि तो स-जिव दक्ष करि शिव-स्तुतीतें नाना ॥ १०७ ॥
रुद्रातें सुर भाग देउनि स्तविती जोडुनि पाणी ॥
वर-द-राज तो संतोषे मग वदे सुरांतें वाणी ॥ १०८ ॥
हरि-प्राप्तिचें द्वार ह्मणोनी हरि-द्वार हें राहो ॥
नांव पुरीला, एथें येतां पतितहि मुक्ती पावो ॥ १०९ ॥
क्रतु-दर्भानें पूर्ण-गर्भ हें तीर्थ जाहलें याला ॥
कुशावर्त हें नांव जनांतें ने स्नानें मोक्षाला ॥ ११० ॥
असें वदोनी शंभु राहिला बिल्वकेश या नांवें ॥
पश्चिम-भागीं गंगा-तीरीं पुरींत हरिही राहे ॥ १११ ॥
माया-नगरी तीच राघवा हरि-हर जेथें वसती ॥
त्या गंगेला काय वर्णुं मी सहस्र जिव्हा नसती ॥ ११२ ॥
शर्व-जटोद्भव वीरभद्र जो दक्ष वधाया आला ॥
हरि-द्वार या क्षेत्रामार्गें प्रेमें वसता झाला ॥ ११३ ॥
क्षेत्राजवळी पश्चिम-वाहिनि रामा गंगा झाली ॥
पुढें अग्निच्या दिशे लक्षुनी वेगें सिंधु निघाली ॥ ११४ ॥

गीति. आहे तदग्र-भागीं जो निंदी दक्ष लोक-पा वांया ॥
दावाया सु-पथ तया कनखल हें तीर्थ लोक पावाया ॥ ११५ ॥
तत्तीरीं दक्षेश्वर पुण्य-क्षेत्र हि असे नरा ज्याचा ॥

१ बोकड.

वा लाभ सुख-द जैसा इंद्राच्याही तसा न राज्याचा ॥ ११६ ॥
ऐशीं अनंत तीर्थें जींत मला वर्णवे न रामा तीं ॥
नेती विष्णु-पदातें यत्तीर-ज लागतां नरा माती ॥ ११७ ॥
संक्षेपं तुज कथितों गंगा-तीर्थासि राम-राया गा ॥
यत्स्नानें स्वर्ग मिळे जो न मिळे करुनि पामरा यागा ॥ ११८ ॥
त्याच्या पुढें हि पश्चिम भागीं रानांत गडमुनीसाठीं ॥
मुक्ती द्याया आला गडमुक्तेश्वर वसे धुनी-कांठीं ॥ ११९ ॥

भु० प्र० तयाच्या पुढें हस्तिनापूर रामा ॥
असे चंद्र-वंशांत जो हस्ति-नामा ॥
महा शूर तो भू-पति श्रेष्ठ झाला ॥
सुरांच्या सभेमाजि गाताति ज्याला ॥ १२० ॥
अ-पापी नि-रोगी चिरायू तसा ही ॥
वसे लोक जेथें परोत्कर्ष-साही ॥
अ-कालीं नसे मृत्यु राज्यांत याच्या ॥
रिपु-त्रास स्वप्नीं न राज्या तयाच्या ॥ १२१ ॥
करी यज्ञ भागीरथी-तीरिं भारी ॥
सुखें नांदती ज्या स्थळीं मर्त्य नारी ॥
प्र-तापी पुरा आपुलें नांव ठेवी ॥
प्रसन्ना जया सर्वदा सिंधु-देवी ॥ १२२ ॥

शा० वि० रम्य क्षेत्र तसें पुढें दिसतसे ज्या ऊपमा ही नसे ॥
ब्रह्मावर्त असें जयासि विलसे नांव स्वयें स्वर्गसें ॥
गंगा-कांठि वसे जयांत निवसे ब्रह्मेश्वर-श्री रसें ॥
सं-पूर्ण स्व-यशें जनाघ दवसें नाशी सुखा देतसे ॥ १२३ ॥

पृथ्वी. पुढें सरळ चालली निज-पतीस भेटावया ॥
हिमाचल-सु-कन्यका पितृ-कुला त्यजोनी दया ॥
सती पितृ-गृहांतुनी श्वशुर-गेहिं जातां जशी ॥
पुन्हा न परते जनीं कुल-पती-सुता ही तशी ॥ १२४ ॥
हिमाद्रितुनि ये मधें कुशिक-सिंधु भेटीस ती ॥

१ ब्रह्मेश्वर श्री ह्म० श्री ब्रह्मेश्वर.

समर्थ तनया निघे सखिस देत भेटी सती ॥
पुरें उभयतां तटीं असति दोन ही तीं तशीं ॥
प्रकाश-कर शोभती श्रवण-भूषणें तीं जशीं ॥ १२५ ॥

शिखरिणी. पुढें आली रामा करित तट-देशा स-फळ ती ॥
करावें ज्या कामें भजन वि-मदें त्यास फळती ॥
सुता द्याया धांवे जननि पय जें कश्मल हरी ॥
हका मारी शब्दें करुण स-दया पुण्य-लहरी ॥ १२६ ॥

शा. वि. आली धांवत जी तशी च यमुना भागीरथी-भेटिला ॥
हर्षे पाहुनि पातली निज-सखी घे तीहि पोटीं तिला ॥
दावायासि जगीं अ-भेद यमुना ही वैष्णवी श्यामला ॥
गंगा जी शिव-शक्ति तींत मिसळे ज्ञानेंचि दृश्या मला ॥ १२७ ॥
दोघी सं-गति पावतां चि तिसरी ब्राह्मी तदंशाच ती ॥
दावी गुप्त सरस्वती हि असतां प्राकट्य मध्यें सती ॥
गंगा आणि सरस्वती हि यमुना ज्या ठायिं झाल्या जमा ॥
मोक्ष-द्वार सख्या त्रि-वेणि ह्मणती लोकीं तया सं-गमा ॥ १२८ ॥
ब्रह्मा-विष्णु-महेश-शक्ति मिळती त्या एकमेकींमधें ॥
यांचा सं-गम देवतांसि अवघ्या स्वर्गाहुनी सौख्य दे ॥
आले देव समस्त यास्तव तया ठायासि सानंद ते ॥
पुष्पें वर्षति गाति नाचति स्वयें स्तोत्रें करीती शतें ॥ १२९ ॥

स्रग्धरा. ब्रह्म्यानें सोम-याग प्रथम करुनि तत्तीरिं सोमेश्वरासी ॥
स्थापोनी दीधलासे वर जरि असला नीच ही पाप-राशी ॥
वेणी-स्नानें चि त्याचें सकल अघ हरे पूजिल्या देव मुक्ती ॥
स्वर्गी रोंवी ध्वजा जो सुर-पति-पद घे देह-पातें हि मुक्ती ॥ १३० ॥

उ. जा. वेणीपरी संगम जाहलासे ॥ त्रि-वेणि हें नांव मनोज्ञ भासे ॥
सर्वामरीं यज्ञ उदंड केले ॥ प्रयाग हें नांव ह्मणोनि झालें ॥ १३१ ॥

शा. वि. गंगा होउनि पश्चिमाभि-मुख त्या कालिंदिला भेटली ॥
जेथें तें स्थळ तीर्थ-राज ह्मणुनी प्र-ख्यात बा भू-तळीं ॥
तेथें माधव लोक-मुक्तिकरितां प्रीती धरोनी वसे ॥
तीर्थे ज्यांत अनंत तीर्थ दुसरें ऐसें न कोठें असे ॥ १३२ ॥

वेणी-माधव तीर्थ-राज म्हणती तो हा प्रयागामिधें ॥
राहे कल्प-तरूच काम-द जना भू-मंडलाच्या मधें ॥
पापांधार हरावया उगवला कीं सूर्य भूमीवरी ॥
तीर्थ-क्षेत्र हरि-प्रिय त्रि-जगतीं नाहीं दुजें यापरी ॥ १३३ ॥

गीति. सित-कृष्ण तोय भासे अद्यापी पावली जिथें संगा ॥
पूर्वाभिमुखी होउनि यमुनेसह चालली पुढें गंगा ॥ १३४ ॥

व. ति. पाणी सु-निर्मळ जिचें अति रम्य भासे ॥
मोठे लहान फिरती अ-गणीत मासे ॥
तैसे च कच्छप अ-संख्य जळांत कांहीं ॥
तीरीं बहूत रमती तप ध्यावया ही ॥ १३५ ॥

भोरे अनंत फिरताति अ-गाध पाणी ॥
तेथील नक्र-समुदाय न अंत जाणी ॥
लाटांवरी भिडति येउनि उंच लाटा ॥
तीरास लागति न होय जळांत सांठा ॥ १३६ ॥

उ. जा. एकापुढें एक सहस्र नावा ॥ धांवोनि जाताति नसे विसावा ॥
तरंग-वेगें वर-खालिं होती॥होड्या किती त्यांतुनि पार जाती १३७
भागीरथी शब्द करीत वेगें ॥ येऊन सारी यमुनेसि मागें ॥
येतां तिचा वेग मिळोनि दोघी॥प्रेमें पुढें चालति पूर्व-भागीं॥१३८॥
भागीरथीचें अति शुभ्र वारि ॥ काळी दिसे सूर्य-सुता हि भारी ॥
दोघींमधें जें जळ लाल आहे॥सरस्वती ती प्रगटोनि वाहे ॥१३९॥

शा. वि. आकाशापरि तोय त्यांत उगसे फेनौघ ते चालती ॥
उष्णें अग्नि तशा स-शब्द लहरी विद्युल्लता हालती ॥
नावा त्यांत विमान-पंक्ति तळिंचीं मोतीं जशा तारका ॥
रामा विष्णु-पदासि याचि धरिं तूं चित्तीं सदा तारका ॥ १४० ॥

पृथ्वी. नरामर शतावधी पुलिनिं बैसुनी ते किती ॥
सुधा-रस-समान त्या अति अ-तृप्त तोया पिती ॥
सु-कांत पुलिनांत ते पसरले दुहीं बाजुला ॥
गमे जननि पाजवी पय धरोनि तेथें मुला ॥ १४१ ॥
मृदू सुख-द वालुका लखलखीत शोभे बरी ॥

हिरे चुरुनि वोपिले ह्मणुनि स्वच्छ तेजा धरी ॥
सुखें भरित मत्स्य ते वरिवरी उड्या मारिती ॥
सुरां कळविती न ती वैरि जळीं अह्मां जी रती ॥ १४२ ॥
मदांध गज आंतुनी करिति जीं कराग्रें वरी ॥
करेणुसह चालतां दिसति पंक-जाचे परी ॥
खळाळुनि जलौघ तो करित भोंवरे चालला ॥
तयांत फिरती तरी करिति अप्सरांच्या कला ॥ १४३ ॥
हिमाद्रि-भव चालतां पवन पत्र-पुष्पें जळीं ॥
समर्पण त्रि-वेणिच्या करि ह्मणोनि झाला बळी ॥
तटानिकट भू-रुह श्रम-हर स्वयें वांकले ॥
जनांसि सुख द्यावया सु-जन संगतीच्या फळें ॥ १४४ ॥
साकी. उभय बाजुनें चित्र तरूंची दाट लागली छाया ॥
पांथस्थाला सुख-कर मोठी श्रम-हर मार्गीं जाया ॥ १४५ ॥
जंबु कंवठ सुरदारु नारळी केळि पोफळि अंबे ॥
फणस पेरु अणि लिंब-तरूंच्या भरलें तीर कदंबें ॥ १४६ ॥
सरल कुटज वट वृक्ष सातवण प्लक्षें दाडिमी चांफा ॥
शाल ताल किति तमाल उंबर घालविती जन-तापा ॥ १४७ ॥
मंदारामल बकुल बिल्व कुटें अशोक चंदन जाती ॥
वृक्षिं बैसले पक्षि सर्वदा भागिरथी-गुण गाती ॥ १४८ ॥
कामदा. दूर जाउनी फीरली पुढें ॥ स्वर्ग-वासिनी उत्तरेकडे ॥
उत्तरा-मुखी स्नान-दुर्लभा ॥ दर्शनें चि दे माय सु-प्रभा ॥ १४९ ॥
शा. वि. जीच्या पश्चिम-काठिं सुंदर असें वैकुंठ जें भूवरी ॥
कीं कैलास जयास नांव विलसे वाराणसी यापरी ॥
रामा योग नको तपोबळ नको यज्ञादि सिद्धी नको ॥
जेथें मुक्ति मृतासि होय सखया वेदांत-विद्या नको ॥ १५० ॥
उ. जा. गंगा उदग्वाहिनि ज्या पुरासी ॥ अनंत जन्मार्जित पुण्य-राशी ॥
संपादिलासे पदरांत जेणें ॥ तें पाविजे सत्य तरी च तेणें ॥ १५१ ॥
गीति. सर्ग-स्थिति-लय-कर्ता ज्याचें घेतां चि नांव भव नाशी ॥

---

१ स्वर्गांत. २ पिंप्री; अथवा पिंपळ. ३ चित्रकाचें झाड.

ये काशींत महेश्वर तो चि दिवोदास-भक्त-भवनाशी ॥ १९२ ॥
तो विश्वेश्वर राहे येउनि भक्तार्थ काशिकेमाजी ॥
त्याच्या वासें पुरवी मनुजाच्या सर्व कशि कामा जी ॥ १९३ ॥

व. ति. जो काळ-भैरव अशा धरि सत्य नांवा ॥
पापासि काळ अणि भैरव दुष्ट-भावा ॥
जे लागती सु-जन येउनि नाथ-पाया ॥
तो त्यांवरी करि कृपा-भर पूर्ण छाया ॥ १९४ ॥

भु. प्र. जिथें अन्न-पूर्णा जगन्माय रामा ॥
जगन्नाथ-राणी करी पूर्ण कामा ॥
वसे काशिका-गेहिं जी सर्व-दात्री ॥
धरी द्यावया अन्न हस्तांत पात्री ॥ १९५ ॥

स्वागता. धुंडिराज गण-नायक काशी-मध्यभागिं पुर-विघ्न विनाशी ॥
विश्व-नाथ जवळी सुख-धामा दर्शनें पुरवि जो जन-कामा ॥ १९६ ॥

शा. वि. गंगा भारति[1] सूर्य-सूनु किरणा बा धूत-पापा तसे ॥
पांची एकवटोनि तीर्थ निपजे तें पंच-गंगा असें ॥
तन्नामें वरि घाट त्यावरि उमा-कांत-प्रिय श्री-पती ॥
बिंदू-माधव नांव ज्यास पडलें मोक्ष-प्रदा यत्स्मृती ॥ १९७ ॥
लोकेश-स्थिति सर्व-देव-वसती तैशी च भागीरथी ॥
पाहोनी नयनांबु-बिंदुसि त्यजी सानंद लक्ष्मी-पती ॥
झाला यास्तव बिंदु-माधव हरी वि-ख्यात वाराणसी- ॥
वासी धन्य जयासि नित्य नमिती वैकुंठ ते त्या तशी ॥ १९८ ॥

व. ति. त्याच्या च सन्निध असे मणिकर्णिका हें ॥
ज्या नांव तीर्थ वरि घाट हि रम्य आहे ॥
तीर्थें सदैव वसती अवघीं जिथें तें ॥
जो देह त्यांत त्यजि त्या हर-रूप देतें ॥ १९९ ॥

भु. प्र. शिवाचे गणीं मुख्य जो दंड-पाणी ॥
हतीं दंड घेवोनि पापासि खाणी ॥
पुरी-मध्य-भागीं उभा दंड-धारी ॥

१ सरस्वती.

दिसे हाक मारोनि पाप्यांसि तारी ॥ १६० ॥
ह्मणे राम सांगा कधीं काशिकेला ॥
तुह्मी श्री-मुनी-राज सर्वज्ञ गेला ॥
असे ऐकण्याचा अती हेतु माझा ॥
मला काशि-माहात्म्य-पीयूष पाजा ॥ १६१ ॥

शा. वि. सांगे कौशिक पूर्व-वृत्त सखया राजा हरिश्चंद्र या ॥
नामें जो तव पूर्व-ज क्षिति-तळीं चित्तीं जयाचे दया ॥
स्वप्नीं अर्पुनि सर्व राज्य मजला जो सत्व-शील स्वयें ॥
पुत्र-स्त्री-युत दक्षिणेसि सु-कृती देण्यासि काशीस ये ॥ १६२ ॥
त्याचें सत्व हरावया बहु तऱ्हे त्या त्रास केला परी ॥
सत्यापासुनि राय नाहिं टळला शांती च चित्तीं धरी ॥
जेणें स्त्री-सुत-वि-क्रयासि करुनी डोंबा-घरीं वाहिलें ॥
पाणी यापरि सत्व अन्य नृ-पतीमाजी न मीं पाहिलें ॥ १६३ ॥
काशी-वास करोनि मुक्त जहला राजा ऋणापासुनी ॥
मातें वास नृपासवें चि घडला वाहे जिथें स्वर्धुनी ॥
केलें मीं तप त्याच मुक्ति-नगरीमध्यें सु-वंशोद्भवा ॥
तूं ही जाउनि काशिला नदि-जळीं न्हाहोनि पूज्यं भवा ॥ १६४ ॥

उ. जा. एके दिनीं मी दिन-कृत्य रामा ॥ विलोकिलें जें परि-पूर्ण-कामा ॥
आईक तें तूजसि सांगतों हें ॥ यथा-मती विस्तर फार नोहे ॥ १६५ ॥
उठोनि जेथें सु-कृती प्रभातीं ॥ स्नानासि त्या भागिरथीस जाती ॥
स्त्रिया हि घेवोनि कितेक बाळा ॥ गाताति मार्गीं हरि-सद्गुणाला ॥ १६६ ॥
कन्या मुळीं ती हिम-पर्वताची ॥ तीरासि थंडी ह्मणवोनि साची ॥
थंडीमुळें कांपति ओंठ भारी ॥ शिवाक्षरें तीं निघताति सारीं ॥ १६७ ॥
कृष्णाजिना दंड-कमंडलूला ॥ कांठावरी ठेवुनि भस्म-माळा ॥
मंदाकिनी-वंदन-पूर्व न्हाती ॥ लावोनि देहासि सदैव माती ॥ १६८ ॥

शा. वि. दुर्गा-घाटिं कितेक पंचनदिच्या घाटाप्रती पावती ॥
कोणी श्री-मणिकर्णिकेप्रति किती त्या ब्रह्म-घाटाप्रती ॥
घाटीं घाटिं वि-चित्र दाटि मिळती वाटा न जाया जना ॥
गंगा-दर्शन सर्व पाप हरुनी आनंद दे तन्मना ॥ १६९ ॥

उ०जा० देवांत विश्वेश पुरींत काशी ॥ नदींत गंगा भव-मृत्यु नाशी ॥
असोनि ऐसें त्रय एक ठाया॥कां व्यर्थ हे तापविती स्व-काया॥१७०॥

कामदा. दक्षिणेकडे काशिच्या असी ॥ उत्तरेकडे वारुणा तशी ॥
देव-सिंधुला मीळती नद्या ॥ पाय पातकां सांगती न द्या ॥१७१॥

साकी. पांच कोस त्या अनंत असती तीर्थें गंगेमाजी ॥
ज्यांचें दर्शन घेतां हरती दुर्धर पातक-राजी ॥ १७२ ॥
पुढें फिरोनी पूर्व दिशेला स्वर्ग-तरंगिणि चाले ॥
कु-देश असतां गंगा-गमनें सु-देश अवघे झाले ॥ १७३ ॥
सरयु-गंडकि-नद्यांसि पोटीं घेउनि जातां गंगा ॥
मध्यें जन्हु-नृप यज्ञ करीतां वेगें करि मख-भंगा ॥ १७४ ॥
झाला होता गर्व नदीला नाहीं वेग धराया ॥
समर्थ कोणी परि जन्हुनें घालविला तो वांया ॥ १७५ ॥
योग-बळें नृप नदीस प्याला तदैव गंगा भ्याली ॥
मुक्त कराया आपणास ती जन्हू-तनया झाली ॥ १७६ ॥
मुखें सोडिली रायें तेव्हां जान्हवि-नांवा पावे ॥
सगर-जांसि मग पूत कराया प्रेमें गंगा धांवे ॥ १७७ ॥
ज्यांकरितां बहु-श्रमें भगीरथ घेउनि गंगा आला ॥
पडले असती कपिलाश्रमिं ते पूर्व-जल-धि-तीराला ॥१७८॥
कपिल-मुनीच्या नयनाग्नीनें भस्म जाहले जेथें ॥
साठ हजार सगर कराया मुक्त पावली तेथें ॥ १७९ ॥

शा. वि. आली धांवत माय जेंवि धरि ती तान्ह्या मुला पोटिशीं ॥
गंगा भस्म हि जाहल्या सगर-जां पोटांत घेई तशी ॥
गेले साठ हजार भस्म असतां स्पर्शें जिच्या मुक्तिला ॥
रामा यास्तव नित्य नित्य सखया चित्तांत चिंतीं तिला ॥१८०॥

भु. प्र. पुढें धांवली स्वामि-भेटीस बा ती॥ मिठी कंठिं घालावया काय जाती॥
करोनी जगा पूत माहात्म्य ती तें॥सहस्त्राननें वर्णि प्रेमें पतीतें॥१८१॥

मालिनी. जल-निधि-नृपतीची जान्हवी पट्ट-राणी ॥
पसरुनि जणु भेटी घे अ-संख्यात पाणी ॥
जननि-जनक घेतां भेटिला हर्ष झाला ॥

सुर-मुनि-गण सारे टाकिती पुष्प-माला ॥ १८२ ॥
शा. वि. होतां भेट तरंग-पंक्ति मिळती त्या एकमेकींमधें ॥
गंगा-सागर यापरी विधि तयां पाहोनि हर्षें वदे ॥
यातायात कशास तीर्थ-गमनीं हें मूळ पर्वी मिळे ॥
स्नाना जाति अनंत-कोटि वसती स्वर्गीं तयांचीं कुळें ॥१८३॥
उ. जा. गंगा-चरित्रांकित-रत्न-माला ॥ करोनि मीं अर्पिलि सज्जनांला ॥
असे तयां ही च विनंति माझी ॥ कंठीं धरायासि असोत राजी ॥ १८४॥

अनंतफंदी.

अनंतफंदी हा नगरजिल्ह्यांतील संगमनेर गांवचा राहणारा. हा यजुर्वेदी कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. ह्याच्या बापाचें नांव भवानीबावा आणि आईचें नांव राऊबाई. ह्याचें आडनांव घोलप.

ह्याचें फंदी असें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वी संगमनेर एथें मलिकफंदी ह्मणून कोणी एक फकीर होता; तो नेहमीं लोकांत चमत्कारिक रीतीनें वागत असे, ह्मणून त्यास लोक फंदी असें ह्मणत. त्या फकीराचा आणि अनंतफंदीचा फार स्नेह असे, त्यावरून ह्यासही लोक फंदी ह्मणूं लागले.

अनंतफंदी हा पूर्वी तमाशा करीत असे. पण पुढें त्यानें तो नाद सोडून दिला. ह्याचें कारण असें झालें कीं, एक वेळ संगमनेर एथें अहल्याबाई होळकरीण आली होती; तिला हा लावण्या करून तमाशा करतो असें समजल्यावर तिनें त्यास सांगितलें कीं, तुह्मी ब्राह्मण असून तमाशा करितां हें नीट नाहीं. तोंच पश्चात्ताप होऊन त्यानें डफावर थाप मारून डफ फोडून टाकिला; आणि त्या दिवसापासून तो कथा करूं लागला.

अनंतफंदी यानें कटाव, फटके आणि लावण्या फार केल्या आहेत. क्वचित् श्लोक, आर्याही कथेच्या संबंधानें केल्या आहेत. ह्याचा ओंवी-बद्ध ग्रंथ एकच आहे. त्याचें नांव "माधवग्रंथ". हा ग्रंथ करण्याचें कारण असें झालें कीं, ज्या वेळेस सवाईमाधवराव पेशवे माडीवरून उडी टाकून मरण पावले, त्या वेळेस पुण्याच्या कारभारी मंडळींनीं

बाजीराव रघुनाथ ह्याजकडून पुढें झालेल्या सर्व हकीकतीचें एक पत्र अनंतफंदीस पाठविलें, आणि त्यावर कविता करावयास सांगितलें; त्यावरून त्यानें हा ओंवीबद्ध ग्रंथ केला. या ग्रंथाचे अध्याय पुष्कळ होते, परंतु त्यांतील हल्लीं सहा अध्याय मात्र सांपडतात. ह्याची कांहीं कविता चित्तवेधक आहे.

अनंतफंदीस श्रीपतफंदी ह्मणून एक मुलगा होता, त्यास लोक सवाईफंदी ह्मणत. तोही कविता चांगली करीत असे. तो शके १७१९ त जन्मून शके १७९४ त कार्तिक शुद्ध ९ स मरण पावला. हल्लीं त्याचे अनंतफंदी आणि गणपतफंदी ह्या नांवाचे दोन मुलगे आहेत. तेही कविता करीत असतात. अनंतफंदीनें राजेरजवाड्यांवर कवनें करून वर्षासनें मिळवून ठेविलीं आहेत. तीं हल्लीं चालू आहेत. ह्यांचा वडिलांपासून चालत आलेला धंदा सराफीचा; तोही हल्लीं चालू आहे. अनंतफंदीच्या मरणकाळीं त्याचें वय ७९ वर्षांचें होतें.

जन्मकाल शके १६६६	इ० स० १७४४
मरणकाल शके १७४१	इ० स० १८१९
कार्तिक शुद्ध ४.	

वेंचे-उपदेशपर फटका.

१

त्रिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्गा सोडुं नको ॥ संसारामधिं ऐस आपला उगाच भटकत फिरूं नको ॥ चल सालसपण धरूनि निखालस बोला खोट्या बोलुं नको ॥ अंगीं नम्रता सदा असावी राग कुणावर धरूं नको ॥ नास्तिकपणांत शिरुनि जनाचा बोल आपणा घेउं नको ॥ भली भलाई कर कांहीं पण अ-धर्म-मार्गीं शिरूं नको ॥ चाल ॥ माय-बापांवर रुसूं नको ॥ दूर एकला बसूं नको ॥ व्यवहारामधें फसूं नको ॥ कधीं रिकामा असूं नको ॥ चा० प० ॥ परी उलाढाली भलभलत्या पोटासाठीं करूं नको ॥ १ ॥ वर्म काढुनी शरमायाला उणें कुणाला बोलुं नको ॥ बुडवाया दुसऱ्याचा ठेवा करूनी हेवा झटूं नको ॥ मी मोठा शाहणा धनाढ्यहि गर्व-भार हा वाहुं नको ॥ एकाहून एक चढी जगामधिं थोरपणाला मिरवुं नको ॥ हिमायतीच्या बळें गरिबगु-रिबांला तूं गुरकावुं नको ॥ दो दिवसांची जाइल सत्ता अपेश माथां

घेऊं नको ॥ बहुत कर्जबाजारी होउनि बोज आपला दवडूं नको ॥ स्नेह्यासाठीं पदरमोड कर परंतु जामिन होउं नको ॥ चा० ॥ विडा पैजेचा उचलुं नको ॥ उणी तराजू तोलुं नको ॥ गहाण कुणाचें डुलवुं नको ॥ असल्यावर भीक मागुं नको ॥ चा० प० ॥ नसल्यावर सांगणें कशाला गांव तुझा भिड धरूं नको ॥ २ ॥ उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठीं करूं नको ॥ बरी खुशामत शहाण्याची ही मूर्खाची ती मैत्रि नको ॥ कष्टाची बरि भाजि भाकरी तुपसाकरेची चोरि नको ॥ आल्या अतिथा मुठभर द्याया मागें पुढती पाहुं नको ॥ दिली स्थिती देवानें तींतच मानीं सुख कधिं विटूं नको ॥ असल्या गाठीं धन-संचय कर सत्कार्यीं व्यय हटूं नको ॥ आतां तुजही गोष्ट सांगतों सत्कर्मा ओसरूं नको ॥ सत्कीर्ती-नौबदिचा डंका गाजे मग शंकाच नको ॥ चाल ॥ सु-विचारा कातरूं नको ॥ सत्संगत अंतरूं नको ॥ द्वैताला अनुसरूं नको ॥ हरि-भजना विस्मरूं नको ॥ गावयास अनंतफंदिचे फटके मागें सरूं नको ॥ ३ ॥

२

येऊं दे वाचे नाम देवाचें अष्टौ प्रहरा शिव हर हर हर ॥ ध्रु० ॥ दे टाकुनि हे छंद वावुगे फंद, विषयिंची काय मजा ॥ हरि-नामाची लावीं ध्वजा ॥ अ-सार हा संसार त्यजा ॥ तमोरजाला देच रजा ॥ सत्वगुणाची करीं पूजा ॥ क्षमा शांति मनिं धरीत जा ॥ भगवीं वस्त्रें करीं पोटभर भिक्षा मागें घर घर घर ॥ येऊं दे० ॥ परोपकारा शरिर झिजावें जैसा मैलागिरि-चंदन ॥ कर सज्जन-चरणीं वंदन ॥ सा शत्रूंचें करिं कंदन ॥ गृह-वैभव-वाजी-स्यंदन ॥ अशाश्वतीं ह्या हो धुंद न ॥ आठीव मनीं दशरथ-नंदन ॥ अनंतफंदी ह्मणे घालीं विठ्ठला गरके गर गर गर ॥ २ ॥ येऊं दे० ॥

॥ लावणी ॥

नर-देहामधिं येउन नर हो साधन ऐसें करा ॥ जेणें भव-सागर तरुनि सुखें व्हावें पैल-तिरा ॥ ध्रु० ॥ संसारार्णवि भिजा गड्यांनो संसारार्णवि० ॥ परंतु परमार्थ-साधनातें साधा यांतच मजा ॥ मद-मत्सर-मीपणासहित द्या तमोगुणाला रजा ॥ भाव न ठेवुनी दुजा ॥ गड्यां० ॥ अ-कपट

१ मागें सरूं नको. २ भिऊं नको.

होउनि थोर-लहानां सम-दृष्टीनें पुजा ॥ अ-न्याय-पथें न जा ॥गड्यांनो०॥ सदसद्विचार करुनी लोकीं सत्कीर्तीनें सजा ॥ कोणा नच द्या इजा ॥ गड्यांनो० ॥ परि आश्रय दुःखितांस द्याया तन-मन-धनें झिजा ॥ संकट-समयीं भजा ॥ गड्यांनो० ॥ सत्य-वचन राखण्यास न ढळा कथितों ह्या हित गुजा ॥ व्हा सावध नच निजा ॥ गड्यांनो० ॥ पळ घटका प्रहर दिवस, यांहीं अयुष्य होतें वजा ॥ जगदीशाला भजा ॥ गड्यांनो० ॥ अनंतफंदी ह्मणे तोचि मग तारिल देउनि करा ॥ १ ॥ नरदेहामधिं० ॥

रामजोशी.

रामजोशी हा सोलापूरचा राहाणारा, जातीचा देशस्थ ब्राह्मण होता. तो कथा कीर्तन करून आपलें उपजीवन करीत असे. तो कवि असून चतुर वक्ता होता. ह्याची कविता प्रायः लावण्यांच्या चालीवर असून सरस आहे. तो कथेंत बहुतकरून आपलीच कविता ह्मणत असे, कधीं कधीं मोरोपंताच्या आर्याही ह्मणत असे. मोरोपंताची कविता ह्यानें फार प्रसिद्ध केली असें सांगतात. हा आपल्या वयाच्या ९०व्या वर्षीं वारला.

जन्म शके १६८४	इ० स० १७६२
मरण शके १७३४	इ० स० १८१२

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

छंदोमंजरी (छंदःशास्त्रावर). अनेक विषयांवर लावण्या.

बोधपर लावणी १.

मला जन्म हा तुला लावला खुलास हृदयीं बुवा ॥ धरिसि तरि हरिचा सेवक सुवा ॥ ध्रु० ॥ चराचरीं गुरु तरावयाला नरा शिरावरि हरी ॥ जरा तरी समज धरीं अंतरीं ॥ हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशी कां शिरीं ॥ मठाची उठाठेव कां करी ॥ वनांत अथवा जनांत हो कां मनांत मलत्या परी ॥ हरीचें नांव भवांबुधि-तरी ॥ चा० ॥ काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लांकडें ॥ हीं काय भवाला दुर करितिल माकडें ॥ बाहेर मिरविशि आंत हरिशीं वांकडें ॥ अशा भक्तिच्या रसा-रहित तूं कसा ह्मणविशी बुवा ॥ धरिशि तरि हरिचा सेवक सुवा ॥ १ ॥ नाळ

गळ्यामधिं माळ कशाला व्याळ-काम कोपला ॥ आंतुनि बाहेर ह्मणविशी भला ॥ वित्त पहातां पित्त येतसे चित्त पाहिजे मला ॥ असें हरि ह्मणतो नुमजे तुला ॥ दांभिक वर संभावित अभ्यंतरीं नाहिंस विवळा ॥ बहिर्मुख नर नरका लाधला ॥ चा० ॥ तूं पोटासाठीं करिं खटपट भलतिशी ॥ परि भक्ति-रसाविण हरि भेटल काय तुसी ॥ काय ध्यान धरुनियां गोमुखिला जाळिसी ॥ स्वार्थ-सुखें परमार्थ बुडविला अनर्थ केला वृथा ॥ धरिशि तरी हरिचा सेवक सुधा ॥ २ ॥ टिळा-टोपिवर शिळा पडो या बिळांत करिशी जपा ॥ तथापि न होय हरिची कृपा ॥ दर्भ-मुष्टिच्या गर्भि धरुनियां निर्भर पशुच्या वपा ॥ जाळिशी तिळा तांदुळा तुपा ॥ दंड कमंडलु बंड माजविशी मुंड मुंडशी तपा ॥ न सार्थक लटक्या साऱ्या गपा ॥ चा० ॥ ही बार बार तलवार येईल काय पुन्हा॥ ह्या दुर्लभ नर-देहांत ठेविशी कुन्हा ॥ भगवंत भुकेला भक्तीचा पाहुणा॥ वर्म कळेना धर्म घडेना कर्म चित न द्विधा ॥ सदा हरि कविरायावर फिदा ॥ भला जन्म हा तुला लाधला० ॥ ३ ॥

लावणी २.

नर-जन्मामधिं नरा करुनि घे नर-नारायण-गडी ॥ तरिच सार्थक मानव-कुडी ॥ ध्रु० ॥ बा चौऱ्यांशी लक्ष वेळ संसार पडला गळां ॥ चिंतेचा पिकला मळा ॥ दार-धनाचा लोभ टाकुनी झडकर हो वेगळा ॥ हा कसा उकलिशी पिळा ॥ धनानिमित्तें जनापुढें तूं दाविसि नाना कळा ॥ किति तुला मुलांचा ळळा ॥ चा० ॥ तूं पडुं नको याचे भरीं ॥ तुझ्या हें खापर फुटतें शिरीं ॥ तुला मी गोष्ट सांगतों खरी ॥ आतां कर तांतडी ॥ ही पुन्हा नये बा घडी ॥ नर-जन्मामधिं० ॥ १ ॥ निपट बावळा या विषयाच्यामागें लागसि कसा ॥ कां होशी बा धडपिसा ॥ वयोधनाची किति चंचळ गति कां धरिशी भरंवसा ॥ हें सकळ मनाला पुसा ॥ उदरासाठीं दुर्धनिकांच्या पुढें पसरिशी पसा ॥ किति उगाळशिल कोळसा ॥ चा० ॥ हें तुला शिकविलें कुणीं ॥ दयाळू नर-नारायण धणी ॥ अजुनि तरि करिं ही घोकणी ॥ विष-वल्लीची जडी ॥ तूं ह्मणशिल साखर खडी ॥ नर-जन्मामधिं० ॥ २ ॥ नवस कामना करुनि मनामधिं ह्मणशिल पुरुषोत्तमा ॥ दे सतत विपुला रमा ॥ विषय-वासना

तुला तुटेना मानसिं या सं-भ्रमा ॥ काय पुढें बोलशिल अधमा ॥ किती प्रपंचामधें फिरुनियां पावसि वि-फल श्रमा ॥ कां न करिशी भजनो-त्तमा ॥ चा० ॥ हें कसें तुला भावलें ॥ करावी अत्रळा दारा-मुलें ॥ मिळेना पुढती हें बाहुलें ॥ कवि-रायाची घडी ॥ दाविल भवार्णवाची थडी ॥ ३ ॥ नर-जन्मासधिं० ॥

कितीएक कवींचीं पदें वगैरे.

शिवरामस्वामीचें पद.

संत दयाळ कसे ॥ राजा-रंक जया सरिसे ॥ ध्रु० ॥ देउनि भेटी तोडिति माया ॥ नेउनि दाविती निज-पद-ठाया ॥ १ ॥ संत० ॥ श्रवणीं पाजुनि अमृत-वाणी ॥ नेउनि दाविति चिन्मय-खाणी ॥ २ ॥ संत० ॥ शिवरामाचें अभि-नव लेणें ॥ लेवविलें मज पूर्ण कृपेनें ॥ ३ ॥ संत० ॥

केशवस्वामीचें पद.

पद १.

इतुकें दे मजला दे मजला ॥ मागतसें हरि तुजला ॥ ध्रु० ॥ संत-समागम जोडी ॥ माझी भीषण वाट मोडी ॥ इतुकें दे० ॥ १ ॥ संत-समागम अर्चा ॥ सारासार-ज्ञान-चर्चा ॥ इतुकें दे मजला० ॥ २ ॥ संत घराप्रति येती ॥ भक्ती-भावें पूजीन त्यांसी ॥ इतुकें० ॥ ३ ॥ भगवद्भजनीं जागो ॥ तुझिये स्व-रुपीं लक्ष लागो ॥ इतुकें० ॥ ४ ॥ हेंचि मागणें मागें ॥ भावें केशव चरणा लागे ॥ इतुकें० ॥ ५

पदें अमृतरायाचीं.

पद १.

अ-खंड हरि हरि वदा रे ॥ बापांनो अ-खंड हरि हरि वदा ॥ किति सेवाल धन-दुर्मदा ॥ रे बापांनो अ-खंड हरि हरि वदा ॥ ध्रु० ॥ काय रानांत आटल्या नद्या ॥ काय तरू ह्मणति फळ न द्या ॥ किती कांडोकांडि मिरवाल मुद्या ॥ गेलि आजची घडि न ये उद्यां ॥ रे बापांनो० ॥ १ ॥ काय बिदींत न मिळति चिंध्या ॥ काय न मिळे भोंपळा दुध्या ॥ या तों युक्ति सुखाच्या सुध्या ॥ वाचा एकोबाचा पुस्तकाध्या ॥ रे बापां-नो० ॥ २ ॥ काय पर्वतिं बुजल्या दऱ्या ॥ काय दुकाळ पडला कऱ्या ॥

काय महर्ग तृणाच्या बोऱ्या ॥ या तों वैराग्या युक्ति खऱ्या ॥ रे बापां०
॥ ३ ॥ बाहु असतां आपणापाशीं ॥ मग कशास पाहिजे उशी ॥ काय
अडचण महदाकाशीं ॥ ठाय नेदि काय पृथ्वी कुशी ॥ रे बापांनो० ॥
॥ ४ ॥ काय लोकिं दारवठे रोधिले ॥ काय न मिळति जुने जोंधळे ॥
ऐसें टाकुनि दुर्मद आंधळे ॥ व्यर्थ अ-मोल आयुष्य उधळे ॥ रे बापांनो०
॥ ५ ॥ कर जोडुनि अमृत विनवितो ॥ बाहु उभारुनि गर्जतो ॥ जो नि-
श्चय धरुनि बैसतो ॥ त्या घरीं बसल्या राम देतो ॥ रे बापांनो० ॥६॥

पद २.

होउनि गोसावी गोसावीं ॥ हरि-कथाचि परिसावी ॥ ध्रु० ॥ गमन नसे ज्या गांवीं ॥ तेथिल वाट कशास पुसावी ॥ होउनि० ॥ १ ॥ सुखें मिळो खंबाइत ॥ अथवा भगवींही नेसावीं ॥ होउनि० ॥ २ ॥ भिक्षा मागुन निस्पृहतेनें ॥ सत्संगति पोसावी ॥ होउनि० ॥ ३ ॥ दुर्वाक्यें सोसुनियां ॥ आपण अमृत-वृष्टि वर्षावी ॥ होउनि० ॥ ४ ॥

पद ३.

बा तुझा चालता काळ ॥ खायाला मिळती सकळ ॥ हे कोण बायकोचे साले, तुपावेगळा घांस न गिळे ॥ तांदुळ रांधियेलें मोकळे, केलें बेंबीचें ऊखळ ॥ बा तुझा० ॥ १ ॥ हे कोण बायकोचे मामे, घरांत वागती रिकामे ॥ साखर शाल्योदन खाणें, भोजन-भाऊ केवळ ॥ बा तुझा० ॥२॥ बहिणी सासू घरासि येती, फराळाच्या पंक्ती बैसती ॥ नातीं कोरकोरून काढिती, सर्व मायेचा गोंधळ ॥ बा तुझा० ॥ ३ ॥ अमृतराय ह्मणे रे मूर्खा, किती भुललासी मायेच्या सुखा ॥ अंतीं जासी एकटा नरका, भज सद्गुरु दयाळ ॥ बा तुझा० ॥ ४ ॥

पद ४.

प्राण्या भुलूं नको नटूं नको ॥ स्व-हिता अंतरसी ॥ प्राण्या भुलूं नको नटूं नको ॥ ध्रु० ॥ हा देह पांचांचा[१] ॥ पांच जण नेतील ॥ जीव हा अ-ज्ञानी न्यायाला ॥ धर्म-दूत येतील ॥ हिशेब पापाचा पुण्याचा ॥ चित्रगुप्त घेतील ॥ केल्या कर्माचें फळ बापा ॥ अवश्य ते देतील ॥ प्राण्या भुलूं नको नटूं० ॥ १ ॥ वेद-शास्त्रांचा उपदेश ॥ निरभिमानी होय ॥

---

१ पंच महाभूतांचा.

राहें लीनपणें सर्वांशीं ॥ जैसें पातळ तोय ॥ क्षमा आत्मत्वें धरावी ॥ अबोलनी जंव होय ॥ प्राण्या० ॥ २ ॥ वैभव जायाचें बा जायाचें ॥ पाप-बळें जाईल ॥ सत्ता श्री-हरिची श्री-हरिची ॥ तो हिरोन नेईल ॥ होई सावध रे बा सावध रे ॥ तरिच बरें होईल ॥ क्षेम-कल्याणा बा कल्याणा ॥ अमृतेश्वर देईल ॥ प्राण्या भुलूं नको नटूं० ॥ ३ ॥

पद ५.

उंदीर देखुनि वचके ॥ तैसा काळालागिं न दचके ॥ १ ॥ ह्मणउनी हरि भजिजे हरि भजिजे ॥ पदोपदीं सं-स्मरिजे ॥ ध्रु० ॥ दाटति कंठ कफानें ॥ नाना देहीं उठति तुफानें ॥ २ ॥ वरडुनि घाबरें करिती ॥ असली सु-बुद्धि तेही हरिती ॥ ३ ॥ समयीं ह्मणती पैका वेंचू ॥ अंतरिं सहस्र तिडका विंचू ॥ ४ ॥ लागलि देखुन उचकी ॥ स्त्री सुत बंधु पैका उचकी ॥ ५ ॥ कंठीं कुडक्या मुद्या ॥ अवघी संपत्ति जाइल उद्यां ॥ ६ ॥ अमृतेंविण मति बरळा ॥ अंतरिं सावध तो एक विरळा ॥ ७ ॥

पद श्रीधराचें.

सखया रामा, विश्रांति तुझिये नामीं ॥ ह्मणउनि मजला ने त्वरें निज-सुख-धामीं ॥ सखया० ॥ ध्रु० ॥ अवचट सु-कृतें नर-देहा झाली भेटी ॥ पशु-सुत-जाया-धन-धामीं प्रीती मोठी ॥ माझीं माझीं ह्मणुनि म्यां धरिलीं पोटीं ॥ यांच्या संगें भोगिल्या दुःख-कोटी ॥ सखया० ॥ १ ॥ सोडुनि स्व-हिता धांवलों दिशा दाही ॥ श्ववत झालों मागुता कौतुक पाहीं ॥ परि खळ जन हे नेदिती कवडी तेही ॥ परि हे आशा पापिणी लाजत नाहीं ॥ सखया० ॥ २ ॥ जंववरि दृढता तंववरि या तनुची प्रीती ॥ जर्जर झाल्या निंदक हे अवघे होती ॥ यांचीं दुःखें तुजला मी सांगूं किती ॥ ह्मणउनि येतो श्रीधर काकूळती ॥ सखया० ॥ ३ ॥

पदें आनंदतनयाचीं.

पद १.

बरवें समजा रे उमजा रे ॥ कां करतां गमजा रे ॥ ध्रु० ॥ मायामय जग सारें ॥ अवघें दो दिवसांचें वारें ॥ बरवें० ॥ १ ॥ दारा धन सुत पोरें ॥ अवघीं नागवणीसम चोरें ॥ बरवें० ॥ २ ॥ धरुनी पथ परभारें ॥ तरला आनंदतनय विचारें ॥ बरवें० ॥ ३ ॥

पद २.

रत हरि-पद-कमल-कंद सेवि मनोभ्रमरा ॥ ध्रु० ॥ दुष्ट दैत्य दमुनि देत निज-भक्ता थारा ॥ द्रुततर मनिं धरुनि भाव सांडि भव-पसारा ॥ रत० ॥ ॥ १ ॥ शुक-सनकादिक मुनी जपति ज्या आधारा ॥ सुर-वर मुनि गाति मुखें नित्य निराकारा ॥ रत० ॥ २ ॥ पावन पद-रजें करुनि गौतम-मुनि-दारा ॥ निशि-दिनिं आनंदतनय गाय वेद सारा ॥ रत० ॥ ३ ॥

पद ३.

त्यांचा संग नको मजलागीं ॥ त्यांच्या तोंडा लागो आगी ॥ ध्रु० ॥ वरि वरि वचनें लागति गोड ॥ अंतरिं दुर्बुद्धीचा मोड ॥ त्यांचा संग नको० ॥ १ ॥ भजतां श्री-रामाचे पाय ॥ मध्यें करिती अंतराय ॥ त्यांचा संग नको० ॥ २ ॥ घेऊन सौजन्याचें सोंग ॥ साधिति जारण-मारण-योग ॥ त्यांचा संग नको० ॥ ३ ॥ भजनीं दावुनियां विश्वास ॥ व्यसनीं घालिति जे विश्वास ॥ त्यांचा संग नको० ॥ ४ ॥ अ-खंड जन-निंदेतें ध्याय ॥ आनंदतनय वदे कवि-राय ॥ त्यांचा संग नको० ॥ ५ ॥

पदें जीवनतनयाचीं.

पद १.

माझ्या बाळावरता रोष ॥ कैकेयि धरिशी कां ॥ ध्रु० ॥ चिमणें बाळक कीं रघु-राय ॥ केला नसतां तव अ-न्याय ॥ वनासि दवडुनि सुख तरि काय ॥ ऐसा अनर्थ करिसी कां ॥ १ ॥ राम केवळ नेणत बाळ ॥ फिरेल विपिनीं कीं अकुमाळ ॥ यास्तव वाटतसे हळहळ ॥ ठेविन भाळ चरणीं कां ॥ २ ॥ अंतरल्यावर श्री-रघु-राज ॥ माझे प्राणचि जातिल आज ॥ त्रि-भुवनीं अप-कीर्तीची लाज ॥ व्यर्थचि आज वरिसी कां ॥ ॥ ३ ॥ देईं भरताशी सं-भार ॥ परि मजवरता करिं उप-कार ॥ जीवनतनयाचा दातार ॥ चित्तीं दूर धरिसी कां ॥ ४ ॥

पद २.

माझ्या बाळा रघु-वीरा ॥ वनासि जाऊं नको ॥ ध्रु० ॥ कोमळ नाजुक तुझा काय ॥ व्यर्थचि भरीं भरलासी काय ॥ रडतें मोकलोनि मी धाय ॥ पंकीं गाय रोवूं नको ॥ माझ्या० ॥ १ ॥ तुझे पायां येतिल फोड ॥ वन-वि-चराची इच्छा सोड ॥ देईं मजला एवढी जोड ॥ सु-कृत-मोड मोडूं

नको ॥ माझ्या० ॥ २ ॥ सूक्ष्म केवळ तूं तर बाळ ॥ कैसा फिरसिल रानोमाळ ॥ होइल अनर्थ कीं तात्काळ ॥ विपरित काळ दावूं नको ॥ माझ्या० ॥ ३ ॥ विनवित रामासी ते माय ॥ स्वस्थचि मजपासीं तूं राय ॥ जीवनतनय वंदितो पाय ॥ कांहीं उदास होउं नको ॥ माझ्या० ॥ ४ ॥

पदें शिवदिनकेसरीचीं.

पद १.

जैसें ज्यानें केलें ॥ तैसें त्याला फळ झालें ॥ ऐसें अनु-भवासि आलें ॥ यांत आमुचें काय गेलें ॥ ध्रु० ॥ काळ-व्याळ हा विक्राळ ॥ डंखूं पाहे सर्वहि काळ ॥ त्याचें भय सांडुनियां ॥ मूर्खें स्व-हित टोलाविलें ॥ यांत० ॥ १ ॥ भक्त वि-रक्त योगी संत ॥ सिद्ध ज्ञानी जीवन्मुक्त ॥ त्यांची सेवा करितां देवें ॥ वैकुंठासी नेलें ॥ यांत० ॥ २ ॥ अर्थ स्वार्थ साधन अर्थ ॥ केसरि शिवदिन गुरु परमार्थ ॥ गुरु-भक्ताचें गुरु-भक्तिनें जन्म-मरण चुकविलें ॥ यांत० ॥ ३ ॥

पद २.

भाव धरारे आपुलासा देव करा रे ॥ कोणी काय ह्मणो यासाठीं ॥ बळकट प्रेम असावें गांठीं ॥ निंदा-स्तुतीवर लावुनि काठी ॥ मी तूं हरा रे ॥ आपुलासा देव० ॥ १ ॥ स-काम साधन सर्वहि सांडा ॥ निष्का-में मुळ भजनीं मांडा ॥ नाना-कुतर्क-वृत्तिसि दवडा ॥ आली जरा रे ॥ आपुलासा० ॥ २ ॥ दुर्लभ नर-देहाची प्राप्ती ॥ पुन्हा न मिळे हा कल्पांतीं ॥ ऐसा विवेक जाणुनि चित्तीं ॥ गुरुसी वरा रे ॥ आपुला० ॥ ३ ॥ केसरिनाथ-गुरूचे पायीं ॥ सृष्टि आजि बुडाली पाहीं ॥ शिव-दिनिं निश्चय दुसरा नाहीं ॥ भक्त-सखा रे ॥ आपुलासा देव करा रे ॥ ४ ॥

पद ३.

माझी देव-पुजा देव-पुजा ॥ पाय तुझे गुरु-राजा ॥ माझी० ॥ ध्रु० ॥ गुरु-चरणाची माती ॥ तेच माझी भागीरथी ॥ १ ॥ माझी० ॥ गुरु-चरणाचा बिंदु ॥ तोची माझा क्षीर-सिंधु ॥ २ ॥ माझी० ॥ गुरु-चरणाचें ध्यान ॥ तेंचि माझें संध्या-स्नान ॥ ३ ॥ माझी० ॥ शिवदिन केसरि-पायीं ॥ सद्गुरुवांचुनी दैवत नाहीं ॥ ४ ॥ माझी० पाय तु० ॥ ४ ॥

पद ४.

दैवें नर-तनु सांपडली ॥ मूढा तुज कां भूल पडली ॥ ध्रु० ॥ अ-मूल्य

आयुष्य जातें रे ॥ कां करितोसि मातेरें ॥ दैवें नर-तनु० सां० ॥ १ ॥ मोह-मदें तुह्मी कां भुललां ॥ काळ-व्याळ गिळि तुजला ॥ दैवें नर-तनु सां० ॥ २ ॥ शिवदिन सांगे मृदु-वचनें ॥ सावध होई श्रुति-वचनें ॥ दैवें नर-तनु सां० ॥ ३ ॥

पद रामजोशाचें.

भज भज भव-जलधिमाजि, मनु-जा शिवाला ॥ध्रु०॥ धरिशिल दृढ चरण-कमल, घडिभरि तरि करुनि वि-मल ॥ तरिच सकल पाप शमल, त्यज रे भवाला ॥ भज भज० ॥ १ ॥ सांडुनियां विषय-वमन, झडकरि करिं षड-रि-दमन ॥ पूजि मन हें करुनि सुमन ॥ गिरि-जा-धवाला ॥ भज भज० ॥ २ ॥ साधव हो करिशि काय, शंकर गुरु बाप माय ॥ चिंतुनि कवि राम-पाय ॥ हृदयीं निवाला ॥ भज भज० ॥ ३ ॥

पदें मध्वमुनीचीं.

पद १.

उद्धवा शांतवन कर जा, त्या गो-कुल-वासि जनांचें ॥ध्रु०॥ बा नंद य-शोदा माता, मजसाठीं त्यजतिल प्राण ॥ त्यागुनी प्रपंचा फिरती, मनिं उदास रानोरान ॥ अन्न-पाणि त्यजिलें रडती, अति दुःखित झाले दीन ॥ चाल० ॥ जन्मलों तेंहुनि झटले ॥ मजलागीं तिळ तिळ तुटले ॥ कटि खांदे वाहतां घटले ॥ आटलें रक्त देहाचें ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ १ ॥ आइ बाप त्यजुनी बाळें, मजसंगें खेळत होतीं ॥ गोडशा शिदोऱ्या आ-णुनी, आवडिनें मजला देती ॥ रात्रं-दिस फिरले मागें, दधि गोरस चोरूं येती ॥ चाल० ॥ मी तोडुनी आलों तटका ॥ तो जिवाला लागला च-टका ॥ मजविण त्यां युगसम घटका ॥ आठवतें प्रेम जयांचें ॥ उद्धवा शांतवन० ॥२॥ पति-सुतादि गृह धन त्यजिलें, मजवरती धरुनि ममता ॥ मानिलें तुच्छ अप-वर्गा, मजसंगें निश्चळ रमतां ॥ मद्दत्त-चित्त त्या गोपी, नेत्रांतरिं लेवुनि समता ॥ चाल० ॥ तिळतुल्य नाहिं मनिं उ-गल्या ॥ दृढ निश्चय धरुनी तगल्या ॥ बहुधा त्या नसतिल जगल्या ॥ भंगले मनोरथ ज्यांचे ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ ३ ॥ हरि आहे सुखरुप ह्मणुनी, भेटतांचि त्यां सांगावें ॥ सांग कीं समस्तां पुशिलें, प्रत्युत्तर त्यां मागावें ॥ करुनियां ज्ञान तयांतें, सांग कीं शोक त्यजावे ॥ चाल० ॥ हें

कार्य नव्हे तुजजोगें ॥ मजसाठीं जावें वेगें ॥ हें मध्वमुनीश्वर सांगे, त्या न पवे ज्ञान जयाचें ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ ४ ॥

पद २.

जाणों हरिचे पाय ॥ आह्मी जाणों हरिचे पाय ॥ ध्रु० ॥ नेम न जाणों यमहि न जाणों ॥ नेणों अन्य उपाय ॥ आह्मी० ॥ १ ॥ परिस देउनी सोनें घेणें ॥ जळो त्याचा व्यवसाय ॥ आह्मी० ॥ २ ॥ कृष्णाचें पद सोडुनि आह्मी ॥ मुक्ति वरूं हयहाय ॥ आह्मी जाणों हरिचे पाय ॥ ३ ॥

पद ३.

तूं माझा यजमान ॥ रामा तूं माझा यजमान ॥ ध्रु० ॥ जननी-जठरीं रक्षियलें मज ॥ पोसुनि पंचहि प्राण ॥ रामा तूं० ॥ १ ॥ बाहेर निघतां मातेचे स्तनीं ॥ पय केलें निर्माण ॥ रामा तूं ॥ २ ॥ ऐसें असतां या पोटाची ॥ कां करुं चिंता जाण ॥ रामा तूं० ॥ ३ ॥ मध्वमुनीश्वर स्वामि रमा-पति ॥ धरि माझा अभि-मान ॥ रामा तूं० ॥ ४ ॥

पद ४.

तो नर गति चुकला ॥ स्वानंदातें मुकला ॥ तो नर० ॥ ध्रु० ॥ सद्गुरु-वर-दा वाणी ॥ नाहीं नाहीं ज्याचे श्रवणीं ॥ तो नर० ॥ १ ॥ शास्त्रें पाहुनि वक्ता ॥ बोलत फार अनु-भव नसतां ॥ तो नर० ॥ २ ॥ धर्म-वासना कांहीं ॥ ज्याचे मानसिं तिळभर नाहीं ॥ तो नर० ॥ ३ ॥ संत-संग हरि-भक्ति ॥ क्षणभरी न ये मनांत वि-रक्ति ॥ तो नर० ॥ ४ ॥ मध्वनाथ ह्मणे भाव ॥ सद्गुरुवांचुनि कैंचा देव ॥ तो नर० ॥ ५ ॥

पदें तुकारामाचीं.

पद १.

पुरे एकचि पुत्र माय-पोटीं ॥ हरि-स्मरणें उद्धरी कुळें कोटी ॥ ध्रु० ॥ धन्य वंशीं जन्मला भगीरथ ॥ गंगा आणोनी पूर्व-ज केले मुक्त ॥ पुरे एक० ॥ १ ॥ गौतमानें आणिली गोदावरी ॥ आपण तरोनि दुजयासी तारी ॥ पुरे एक० ॥ २ ॥ पांचा वर्षांचें ध्रुव बाळ तान्हें ॥ अ-ढळ पदीं स्थापिलें बहू मानें ॥ पुरे एक० ॥ ३ ॥ तेजःपुंज शीतळ-सौख्य-दानीं ॥ एक चंद्र-प्रकाश त्रि-भुवनीं ॥ पुरे एक० ॥ ४ ॥ पहा कैसा तो पुंडलीक धीट ॥ उभा केला वैकुंठ-नायक ॥ पुरे एक० ॥ ५ ॥ राम-रूपी जन्मला कीर्ति-

वंत ॥ अंजनीचे उदरीं हनुमंत ॥ पुरे एक० ॥ ६ ॥ तुका ह्मणे हरिसी विन्मुख ॥ गांधारीचे उदरीं शत-मूर्ख ॥ पुरे एक० ॥ ७ ॥

पद २.

एथें कोणाचें काय बा गेलें ॥ ज्याचें त्यानेंच अनहित केलें ॥ ध्रु० ॥ संतीं सांगितलें ऐकेना ॥ स्वतां बुद्धिही असेना ॥ वृत्ति निवरली पिकेना ॥ मूढ कोणाचें ऐकेना ॥ एथें कोणाचें० ॥ १ ॥ अन्य यातिचे सं-गती लागे ॥ साधु-जनांमध्यें न वागे ॥ केल्यावीण परा-क्रम सांगे ॥ जेथें सांगे तेथेंचि भीक मागे ॥ एथें कोणाचें० ॥ २ ॥ नीत टाकुनी अ-नीत चाले ॥ भडभड भलतेंच बोले ॥ मंद होउनी उन्मत्त डोले ॥ अखेर फार वाईट झालें ॥ एथें कोणाचें० ॥ ३ ॥ तुका ह्मणे कांहीं नेम ॥ चित्तीं न धरी अधम ॥ सांग पडलासे भ्रम ॥ अंतीं कुटील त्यासी यम ॥ एथें कोणाचें० ॥ ४ ॥

पद ३.

पोटापुरतें देईं ॥ मागणें लयि नाहीं लयि नाहीं ॥ ध्रु० ॥ पोळी साजुक अथवा शिळी ॥ देवा देईं भुकेच्या वेळीं ॥ १ ॥ मागणें० ॥ वस्त्र नव अ-थवा जुन ॥ देवा देईं अंग भरून ॥ २ ॥ मागणें० ॥ देवा कळणा अथवा कोंडा ॥ आह्मां देईं भुकेच्या तोंडा ॥ ३ ॥ मागणें० ॥ तुका ह्मणे आतां ॥ नका करूं पायापरता ॥ ४ ॥ मागणें लयि नाहीं लयि० ॥

पद ४.

ज्याचें सुख त्याला सुख त्याला ॥ काय असे भलत्याला ॥ ज्याचें० ॥ ॥ ध्रु० ॥ एक जेवुनि तृप्त झाला ॥ एक हाका मारि अन्नाला ॥ १ ॥ ज्याचें सु० ॥ एक नदी उतरुनि गेला ॥ एक हाका मारी तारूला ॥ २ ॥ ज्याचें सु० ॥ एक मोक्ष-मार्गीं गेला ॥ एक अधोगती चालिला ॥ ३ ॥ ज्याचें सु० ॥ तुका वैकुंठाशीं गेला ॥ हाका मारी तो लोकांला ॥ ४ ॥ ज्याचें सुख त्याला सुख त्याला ॥ काय० ॥

पद रामदासाचें.

धांव रे राम-राया ॥ किती अंत पाहासी ॥ प्राणांत मांडियेला ॥ नये क-रुणा कैशी ॥ धांव रे० ॥ ध्रु० ॥ पाहिन क्षणभरी ॥ चरण झाडीन केशीं ॥ नयन शीणले बा ॥ आतां केधवां येशी ॥ धांव रे० ॥ १ ॥ मीपण अभि-मानीं ॥ अंगीं भरियेला ताठा ॥ विषय-कर्दमानें ॥ लाज नाहीं लोळतां ॥

चीळस उपजेना ॥ ऐसें झालें बा आतां ॥ धांव रे० ॥ २ ॥ मारुती-स्कंध-भागीं ॥ शीघ्र बैसोनियां यावें ॥ राघवें वैद्य-राजें ॥ कृपा-औषध द्यावें ॥ दयेच्या पद्म-हस्तें ॥ माझे शिरीं ठेवावें ॥ धांव रे० ॥ ३ ॥ या भवीं रामदास ॥ थोर पावतो व्यथा ॥ कौतुक पाहतोसी ॥ काय जानकी-नाथा ॥ दयाळा दीन-बंधो ॥ भक्त-वत्सला आतां ॥ धांव रे० ॥४॥

पद एकनाथाचें.

स-गुण चरित्रें परम पवित्रें सादर वर्णावीं ॥ सज्जन-वृंदें मनोभावें आधीं वंदावीं ॥ ध्रु० ॥ संत-संगें अंतर-रंगें नाम बोलावें ॥ कीर्तन-रंगीं देवास-न्निध सुखें डोलावें ॥ स-गुण चरित्रें० ॥ १ ॥ भक्ति-ज्ञानावि-रहित गोष्टी इतरा न कराव्या ॥ प्रेम-भरें वैराग्याच्या युक्ति विवराव्या ॥ स-गुण च०॥२॥ जेणेंकरुनी मूर्ति ठसावे अंतरिं श्री-हरिची ॥ ऐशी कीर्तन-मर्यादा हे संतांचे घरची ॥ स-गुण च०॥३॥ अ-द्वय-भजनें अ-खंड स्मरणें वाजवि कर-ताळी ॥ एका जनार्दनीं मुक्ती होये तत्काळीं ॥ सगुण चरित्रें० ॥४॥

पद सोहिरोबाचें.

भगवंताला स्मराल तरि हा भव-सागर तुह्मी तराल हो ॥ ध्रु० ॥ पापा-मध्यें न व्हाल शुद्ध हें पुण्यचि करा तराल हो ॥ आणी योगी व्हाल तरी मोह-फणीचें विष उतराल हो ॥ भ० ॥ १ ॥ आत्मा ना विसराल विषय-तृष्णा नापसराल ॥ भ्रमांतुनि कसराल आदि-पुरुषाला अनुसराल हो ॥ भ० ॥ २ ॥ विचार हा विवराल निरंतर भजनीं वावराल ॥ नि-ज-शांतीला वराल चंचळ-मानस हें आवराल हो ॥ भ० ॥ ३ ॥ योगा-भ्यासें झराल अ-क्षय प्रेमातें पाझराल ॥ निरंजन-वनीं ठराल तेव्हां नित्या-नंदें भराल हो ॥भ०॥४॥ सोहिरा ह्मणे कर्म हराल केंवि जन्मुनि पुढति मराल ॥ चित्त चैतन्यीं सुधराल तेव्हां उभय कुळें उद्धराल हो ॥भ०॥५॥

पदें स्फुट.

पद १.

बोलणें फोल झालें ॥ डोलणें वांयां गेलें ॥ ध्रु० ॥ चित्तीं विषयांचा अभि-लाष ॥ नाहीं वि-श्रांतीचा लेश ॥ मुखें ह्मणे निर्विशेष ॥ पर-ब्रह्म सांचलें ॥ बोलणें० ॥ १ ॥ श्रवणीं दावी अष्टहि भाव ॥ ह्मणे मृग-जळवत् हें वाव ॥ कवडी वेंचितांही जीव ॥ जाऊं पाहे तळमळुनी ॥ बोलणें०

॥ २ ॥ परोप-देशीं पूर्ण-ज्ञानी ॥ वाहे मत्सर ममता मनीं ॥ नागसुरें तो जैसा फणी ॥ डोले परी विष वदनीं ॥ बोलणें० ॥३॥ अन्न ह्मणतां कोण धाले ॥ शब्दें ब्रह्म कोण झाले ॥ शिकविले बोल बोले ॥ शुक पक्षी पैं जैसा ॥ बोलणें० ॥ ४ ॥ शिकला नाना-कळा छंद ॥ नाहीं अंतरीं निर्द्वंद्व ॥ सहज पूर्ण निजानंद ॥ सर्व रंगीं न भासे ॥ बोलणें फोल झालें ॥ डो०॥५॥

पद २.

एक मीच प्रिय-कर ज्याला ॥ माझें हो आयुष्य त्याला ॥ ध्रु० ॥ कृष्ण ह्मणे अर्जुनातें ॥ माझें मद्भक्तांसीं नातें ॥ जैसा मत्स्य जळीं जीवनातें ॥ जीवें-भावें न विसंबे ॥ एक मी० ॥ १ ॥ मजवेगळें दुसरें कांहीं ॥ त्रि-भुवनिं जयासि उरलें नाहीं ॥ त्याविण क्षण लव पल मज पाहीं ॥ उदास अनंत ब्रह्मांडें ॥ एक मीच० ॥ २ ॥ इंद्र-पदींचे जे उप-भोग ॥ त्यांस दृष्टी ते क्षय-रोग ॥ माझे स्व-रूपीं अ-खंड योग ॥ वि-योग नाहीं मज त्यासी ॥ एक मीच० ॥ ३ ॥ ऋद्धी सिद्धी मुक्ती चारी ॥ द्वारीं वोळंगति कामारी ॥ देखुनि वांतीचिये परी ॥ अ-खंड रत हरि-गुरु-भजनीं ॥ एक मीच० ॥ ४ ॥ काया वाचा मना चित्तें ॥ अनन्य भावें भजती मातें ॥ त्यांचा सर्वहि मीं अ-च्युतें ॥ योग-क्षेम वहावा ॥ एक मीच०॥ ५ ॥ विश्वात्म्याचे आत्मे झाले ॥ पूर्ण निजानंदीं रंगले ॥ त्यांसि ह्मणती मेले गेले ॥ ते भ्रांतीचे शिरोमणी ॥ एक मीच प्रि-यकर ज्याला ॥ माझें हो आयुष्य त्याला ॥ ६ ॥

पद ३.

भज रे गोविंदा गोविंदा ॥ सच्चिदानंद-कंदा ॥ सावध होईं रे मति-मंदा ॥ न करीं आणिक धंदा ॥ भज रे ॥ ध्रु० ॥ मोहें भुललासी भुललासी ॥ माझें माझें ह्मणसी ॥ क्लेशें मेळविल्या धन-राशी ॥ अंतीं टाकुनि जाशी ॥ १ ॥ भज रे०॥ गृह-सुत-धन-दारा धन-दारा ॥ मिथ्या मोह पसारा ॥ अंतीं जाशिल रे झरारा ॥ करिं कां पूर्ण विचारा ॥ २ ॥ भज रे० ॥ आयुष्य जातें रे घडिघडी ॥ तुज विषयांची गोडी ॥ काळ पाडिल रे मुरकुंडी ॥ तैं तुज कोण सोडी ॥ ३ ॥ भज रे० ॥ विसरुनि भगवंता भगवंता ॥ करिशिल घरची चिंता ॥ काळ नेईल रे अवचिता ॥ तंव तूं पडशिल भ्रांता ॥ ४ ॥ भज रे० ॥ गुंडा केशवीं स्थिर राहे ॥ तरीच

तूझी सोय ॥ पाया लागलिया पैं पाहे ॥ अंतीं मोक्षा लाहे ॥ ५ ॥ भज रे गोविंदा गोविंदा ॥

पद ४.

नेदी चित्ता शांति ऐशी विद्या काशाला ॥ नेघे हरिचें नाम ऐशी जिव्हा काशाला ॥ नेदी० ॥ ध्रु० ॥ अ-प्रिय बोलति पतिला ऐशी बाइल काशाला ॥ बाइलिला जो व्यर्थ गांजितो तो पति काशाला ॥ हृदयीं कृत्रिम अशांशीं ती मैत्री काशाला ॥ मनचा खोटा फिरोनि शिणला तीर्थें काशाला ॥ १ ॥ नेदी० ॥ भावावि-रहित नर जो त्याला दैवत काशाला ॥ एक धड ना भाराभर त्या चिंध्या काशाला ॥ एक गुणी ना दुर्गुणि बेटे शंभर काशाला ॥ आदर न करी त्याच्या घरचें भोजन काशाला ॥ २ ॥ नेदी० ॥ गर्वें ताठुनि जाय तयाशीं भाषण काशाला ॥ अ-भाग्याचें समर्थाशीं वैर काशाला ॥ करणी नसतां ज्ञान व्यर्थ बडबड काशाला ॥ हृदयीं षड्रिपु वसती त्याला जप-तप काशाला ॥ ३ ॥ नेदी० ॥ गुरु-पदिं निष्ठा न धरी ऐसा शिष्या काशाला ॥ शिष्याला जो वाइट चिंती तो गुरु काशाला ॥ वाद्या अथवा भेद्या ऐसा सेवक काशाला ॥ प्र-बोध निर्मळ न करी ऐसा स्वामी काशाला ॥ ४ ॥ नेदी० ॥ प्रीत धरीना सहोदराची ऐसा सोदर काशाला ॥ पोट भरेना जेथें ऐसा देश काशाला ॥ हरि-कवि बोले सद्गुरु-वचनीं सं-सृति-पाशाला ॥ छेदीना तो मानव जन्मा आला काशाला ॥ ५ ॥ नेदी चित्ता शांति ऐशी० ॥

भूपाळ्या गणपतीवरच्या.

भूपाळी १.

उठा उठा सकळ जन ॥ वाचे स्मरा गजानन ॥ गौरी-हराचा नंदन ॥ गज-वदन गण-पती ॥ ध्रु० ॥ ध्यानीं आणोनी सुख-मूर्ती ॥ स्तवन करा एके चित्तीं ॥ तो देईल ज्ञान-मूर्ती ॥ मोक्ष-सुख सोज्वळ ॥ १ ॥ जो निज-भक्तांचा दाता ॥ वंद्य सुर-वरां समस्तां ॥ त्यासी ध्यातां भव-भय-चिंता ॥ विघ्न-वार्ता निवारी ॥ २ ॥ तो हा सुखाचा सागर ॥ श्री-गण-राज मोरेश्वर ॥ भावें विनवीतो गिरिधर ॥ भक्त त्याचा होऊनी ॥ ३ ॥

भूपाळी २.

उठिं उठिं बा मोरेश्वरा ॥ चवदा विद्यांच्या माहेरा ॥ चतुर्भुजा परशु-

करा ॥ अंकुश-धरा गज-वदना ॥ ध्रु० ॥ माता बोले शैल-नंदिनी ॥ योगी उभे असती अंगणीं ॥ दर्शन द्यावें चिंता-मणी ॥ प्रातःस्मरणीं स्मरती हे ॥ उठिं उठिं बा० ॥ १ ॥ रत्न-जडित सिंहासन ॥ वरी बैसले गजानन ॥ ऋद्धि सिद्धि दासी दोन ॥ करिती चरण-सेवेतें ॥ उठिं उठिं बा० ॥२॥ अंगीं सेंदुराची उटी ॥ शोभे चंद्रमा ललाटीं ॥ मुक्ता-फळ-हार कंठीं ॥ मुखीं प्रभा फांकतसे ॥ उठिं उठिं बा० ॥ ३ ॥ प्रातःकाळीं ही भूपाळी ॥ योगी ध्याती हृदय-कमळीं ॥ निरंजनीं कृपेची साउली ॥ भक्ता हातीं वदवीली ॥ उठिं उठिं बा मोरेश्वरा० ॥ ४ ॥

भूपाळी रामावरची.

राम आकाशीं पाताळीं ॥ राम नांदे भू-मंडळीं ॥ राम योगियांचे मेळीं ॥ सर्व काळीं शोभत ॥ ध्रु० ॥ राम नित्य निरंतरीं ॥ राम स-बाह्य अभ्यंतरीं ॥ राम विवेकाचे घरीं ॥ भक्तीवरी सांपडे ॥ १ ॥ राम भावें ठायीं पडे ॥ राम भक्तीशीं आतुडे ॥ राम ऐक्यरूपीं जोडे ॥ मौन पडे श्रुतीसी ॥२॥ राम योग्यांचें मंडन ॥ राम भक्तांचें भूषण ॥ राम आनंदाचा घन ॥ करी रक्षण दासांचें ॥ ३ ॥

भूपाळी कृष्णावरची.

उठिं गोपालजी जाइं धेनूंकडे ॥ पाहती सौंगडे वाट तुझी ॥ ध्रु० ॥ लोपली हे निशी मंद झाला शशी ॥ मुनि-जन मानसीं तूज ध्याती ॥ १ ॥ भानु-उदयाचळीं तेज पुंजाळलें ॥ फुललीं कमळें ऊदकीं हीं ॥ १ ॥ धेनु वत्सें तुला बाहती माधवा ॥ उठिं गा यादवा उशीर झाला ॥ ३ ॥ ऊठ पुरुषोत्तमा वाट पाहे रमा ॥ दावीं मुख-चंद्रमा सकळिकां ॥ ४ ॥ कनक-पात्रांतरीं दीप-रत्नें बरीं ॥ ओवाळिते सुंदरी तुजलागीं ॥ ५ ॥

भूपाळी घनश्यामावरची.

घन-श्याम सुंदरा श्री-धरा अरुणोदय झाला ॥ उठिं लौकर वनमाळी उदयाचळीं मित्र आला ॥ ध्रु० ॥ सायं-काळीं एके मेळीं द्विज-गण अवघे वृक्षीं ॥ अरुणोदय होतांच उडाले चरावया पक्षी ॥ अघ-मर्षणादि करूनि तापसी तपाचरण-दक्षी ॥ प्रभात-काळीं उठुनि कापडी तीर्थ-पंथ लक्षी ॥ करुनि सडा-सं-मार्जन गोपी कुंभ घेउनि कुक्षीं ॥ यमुना-जळासि जाति मुकुंदा दध्योदन भक्षीं ॥ चाल ॥ मुक्तता होऊं पाहे, कमळिणीपासुनी

भ्रमरा ॥ पूर्व-दिशे मुखे धुतलें, होतसे नाश तिमिरा ॥ उठिं लौकरि गोविंदा, सांवळ्या नंद-कुमारा ॥ चाल ॥ मुख-प्र-क्षाळण करीं अंगिकारीं भाकर-काला ॥ उठिं लौकर वनमाळी० ॥ १ ॥ घरोघरीं दीप अ-खंड त्यांच्या सरसावुनि वाती ॥ गीत गाती स-प्रेमें गोपी सदना येति जाती ॥ प्रवर्तोनि गृह-कामीं रंगावळि घालूं पाहती ॥ अनंद-कंदा प्रभात झाली उठ सरली राती ॥ काढिं धार क्षिर-पात्र घेउनी धेनु हंबरती ॥ द्वारिं उभे गो-पाळ हाक मारुनि तुजला बाहती ॥ चाल ॥ हे मुक्ता-हार कंठीं, घालिं या रत्न-माळा ॥ हतीं वेत्र-यष्टि बरवी, कांबळा घेईं काळा ॥ ममात्मजा मधु-सुदना, हृषिकेशी जगत्पाळा ॥ चाल ॥ लक्षिताति वासुरें हरि धेनु स्तन-पानाला ॥ उठिं लौकर वनमाळी उदयाचलीं० ॥२॥ प्रातःस्नानें करुनि गोपिका अळंकारें नटती ॥ कुंकुमादि चर्चुनी मंथनालागिं आरंभिती ॥ प्रेम-भरित अंतरांत वदनीं नामावळि गाती ॥ अर्घ्य-दान देउनियां द्विज-गण देवार्चन करिती ॥ नेम-निष्ठ वैष्णव ते विष्णु-पूजा समर्पिती ॥ स्मार्त शिवार्चन-सक्त शक्तितें शाक्तहि आराधिती ॥ चाल ॥ ऋषि-गण आश्रम-वासी, जे निरंजनीं धाले ॥ अरुणोदयिं आपुलाले, ध्यानीं निमग्न झाले ॥ पंच पंच उषःकालीं, रवि-चक्र निघों आलें ॥ चाल ॥ एवढा वेळ निजलासि ह्मणून हरि समजेल नंदाला ॥ उठिं लौकर० ॥३॥ विद्यार्थी विद्याभ्यासास्तव सादर गुरु-पायीं ॥ अध्यापन गुरु करिती शिष्यहि अध्ययना उदयीं ॥ याज्ञिक-जन कुंडामधिं आहुति टाकितात पाहीं ॥ रवि-प्रभा पडुनियां उजळल्या शुद्ध दिशा दाही ॥ हे माझे पाडसे सांवळे ऊठ कृष्णाबाई ॥ सिद्ध सर्व बळिराम घेउनि गो-धनें वना जाई ॥ चाल ॥ मुनि-जन-मानस-हंसा, श्री-मनः-कमल-भृंगा ॥ मुर-हर पंक-ज-पाणी, पद्म-नाभ श्री-रंगा ॥ शकटांतक सर्वेशा, हे हरि प्रताप-तुंगा ॥ चाल ॥ कोटि रवींहुनी तेज आगळें तुझिया वदनाला ॥ होनाजी बाळ नित्य ध्यातसे, हृदयीं नाम-माळा ॥ घन-श्याम सुंदरा श्री-धरा अरुणो० ॥ ४ ॥

आरती गणपतीवरची.

सुख-कर्ता दुख-हर्ता वार्ता विघ्नाची ॥ नुरवी पुरवी प्रेम कृपा जयाची ॥ सर्वांगीं सुंदर उटि शेंदुराची ॥ कंठीं झळके माळ मुक्ता-फळांची ॥ १ ॥

जय देव जय देव जय मंगल-मूर्ती ॥ दर्शनमात्रें मनः-कामना पुरती ॥ ध्रु०॥ रत्न-खचित फरा तुज गौरी-कुमरा ॥ चंदनाची उटी कुंकुम-केशरा ॥ हिरे-जडित मुगुट शोभतो बरा ॥ रुणझुणती नूपुरें चरणीं घागरिया ॥ जय देव० ॥ २ ॥ लंबोदर पीतांबर फणि-वर-बंधना ॥ सरळ-सोंड वक्र-तुंड त्रि-नयना ॥ दास रामाचा वाट पाहे सदना ॥ संकष्टीं पावावें निर्वाणीं रक्षावें सुर-वर-वंदना ॥ ३ ॥ जय देव० ॥

आरती पांडुरंगावरची.

युगीं अठ्ठाविसीं विटेवरी उभा ॥ वामांगीं रखुमाई दिसे दिव्य शोभा ॥ पुंडलिका भेटी पर-ब्रह्म आलें गा ॥ चरणीं वाहे भीमा उद्धरी जगा ॥ जय देव जय देव जय पांडुरंगा ॥ रखुमाई-वल्लभा पावें जिवलगा ॥ध्रु०॥ तुळशी-माळा गळां करठेवुनि कटीं ॥ कांसे पीतांबर कस्तुरि लल्लाटीं ॥ देव सुर-वर नित्य येती भेटी ॥ गरुड हनुमंत पुढें उभे राहती ॥ २ ॥ जय देव० ॥ आषाढी कार्तीकी भक्त-जन येती ॥ चंद्रभागेमाजी स्नानें जे करिती ॥ दर्शन हेळामात्रें तयां होय मुक्ति ॥ केशवासी नामदेव भावें ओंवाळिती ॥ ३ ॥ जय देव० ॥

आरती देवीवरची.

दुर्गे दुर्घट भारी तुजविण संसारीं ॥ अ-नाथ-नाथे अंबे करुणा विस्तारीं ॥ वारीं वारीं जन्म-मरणातें वारीं ॥ हारीं पडलों आतां संकट निवारीं ॥१॥ जय देवी जय देवी महिषासुर-मथिनी ॥ सुर-वर-ईश्वर-वर-दे तारक सं-जिविनी ॥ ध्रु० ॥ त्रि-भुवन-भवनीं पाहतां तुजऐशी नाहीं ॥ चारी श्रमले परंतु न बोलवे कांहीं ॥ साही वि-वादितां पडले प्र-वाहीं ॥ ते तूं भक्तालागीं पावसि लवलाहीं ॥ २ ॥ जय० ॥ प्रसन्न-वदनें प्रसन्न होसी निज-दासा ॥ क्लेशा पासुनि सोडीं तोडीं भव-पाशा ॥ अंबे तुजवांचुन कोण पुरवील आशा ॥ नरहरि तल्लिन झाला पद-पंक-ज-कोशा ॥ ३ ॥ जय देवी० ॥

समाप्त.

ह्या ग्रंथांतील कठिण शब्दांचा कोश.

अ.

अंक–मांडी. २ चिन्ह. ३ एक, दोन इ० प्रत्येक.

अकिंचन–निर्धन, भिकारी. २ निरिच्छ.

अक्रिय–जें कांहीं करीत नाहीं तें.

अखिल–सर्व.

अग–पर्वत, डोंगर. २ वृक्ष.

अगद–औषध.

अगम्य–जाणतां येत नाहीं असें.

अंगद–बाहुभूषण. २ वालिपुत्र.

अग्रज–वडील भाऊ.

अगाध–खोल, अपार.

अगार–घर.

अंगार–निखारा.

अंगुलिभंग–बोटें मोडणें.

अघ–पाप.

अघवाही–पापी.

अघोर–एक गोसाव्यांची जात आहे. हे लोक घाणेरडे आणि भयंकर असून नागवे फिरतात, आणि उजवे हातांत मलमूत्रानें भरलेली मनुष्याची करटी घेतात आणि डावे हातांत निखाऱ्यांचें खापर घेतात.

अंघ्रि–पाय.

अचक्षु–अंध. २ धृतराष्ट्र.

अचाट–अद्भुत, मोठें.

अज–ज्याला जन्म नाहीं असा. २ विष्णु, ब्रह्मदेव, शिव इत्यादि.

अजंगम–न चालणारें-झाड वगैरे.

अंजन–काजळ, नेत्रौषध.

अजांड–ब्रह्मांड.

अजातरिपु–ज्याला शत्रु नाहींत असा; धर्मराज.

अजातारि–अजातशत्रु; धर्मराज.

अजितत्व–अजिंक्यपणा.

अजितनाम–ईश्वराचें नाम.

अजिन–चर्म, कातडें.

अजिर–अंगण.

अटन–फिरणें.

अटापिटा–आटापिटा हा शब्द पहा.

अडवी–अटवी, अरण्य, रान.

अढळ–अचल, स्थिर.

अणु–अल्प, थोडें.

अतर्क्य–ज्याविषयीं कल्पना करतां येत नाहीं असें.

अंतरंग–मन.

अंतराय–विघ्न. २ यम.

अंतराल–आकाश.

अंतरीं–मनांत, हृदयांत.

अंतरिक्ष–पोकळी.

अंतरीप–बेट.

अंतरीपायमान–द्वीपतुल्य.

अंतर्हित–गुप्त.
अतिकाळ–बहुकाळ.
अतिक्रम–मर्यादा उल्लंघून जाणें.
अतिपात–भंग, नाश, असर्यादा, उल्लंघन.
अतिमात्र–अत्यंत, बहुत.
अतींद्रियद्रष्टा–इंद्रियांस समजत नाहीं तें पाहणारा.
अंतुरी–स्त्री, जाया, बायको.
अंत्यज–अतिशूद्र.
अंत्रपाट–अंतःपट.
अत्रि–सप्तऋषींपैकीं एक विशेष ऋषि.
अदभ्र–बहुत.
अदंभित्व–दांभिकपण नव्हे तें.
अदिति–कश्यपऋषीची स्त्री व देवांची आई.
अंदुक–हत्तीच्या पायांतली बिडी, सांखळदंड.
अदृष्ट–दैव. २ न पाहिलेलें.
अद्रि–पर्वत.
अधर–ओंठ.
अधिष्ठान–स्थान. २ आश्रय.
अधिष्ठिली–आक्रमिली.
अधीन–वश.
अध्वर–यज्ञ.
अध्वांग–अध्वंग–ज्याचें अंग अधु आहे तो.
अनंत–ज्याला अंत नाहीं तो.
अनन्य–ज्यास दुसरा नाहीं तो, एकटा. २ अगतिक, एकनिष्ठेनें भजणारा.

अनर्घ्य–अमूल्य.
अनव–जीर्ण, वृद्ध, जुना.
अनवरत–निरंतर.
अनवसर–अप्रसंग.
अनळ–अग्नि.
अनसूयासुत–दत्तात्रेय.
अनाथवाणी–अनाथासारखा, दीनवाणी.
अनाद्यंत–ज्याला आदि नाहीं व अंत नाहीं असा. ईश्वर.
अनार्य–दुष्ट.
अनिर्देश्य–जें अमुक ह्मणून सांगतां येत नाहीं तें.
अनुकंपा–दया.
अनुकंप्य–दया करण्यास योग्य.
अनुज, अनुजनि }–धाकटा भाऊ.
अनुबिंब–प्रतिबिंब.
अनुरक्त–प्रेमानें आसक्त.
अनुराग–प्रीति, प्रेम.
अनुरूप–योग्य.
अनुवाद–सांगणें, बोलणें.
अनृत–खोटा, असत्य.
अन्यतम–बहुतांतून कोणताही एक.
अन्वय–संबंध. २ वंश.
अन्वित–युक्त.
अपरूप–अपूर्व, अदृष्टपूर्व.
अपरोक्ष–समक्ष, प्रत्यक्ष.
अपर्णा–पार्वती.
अपर्णापति–सदाशिव.
अपसद–दुष्ट, नीच.

अपांपति–समुद्र.
अपेक्षा–इच्छा.
अप्सरा–देवांगना.
अप्रमेय–जें जाणण्यास कठिण तें.
अंबक–डोळा.
अंबर–आकाश. २ वस्त्र.
अबला–स्त्री.
अबाधित–बिनहरकत.
अंबिका–माता. २ पार्वती.
अंबु–पाणी.
अंबुज–कमल.
अब्जज–ब्रह्मदेव.
अब्जिनी–कमलिनी.
अब्द–मेघ. २ वर्ष.
अभद्र–अशुभ.
अभिनय–हावभाव.
अभिनव } नवीन व चमत्कारिक.
अभिन्नव }
अभिराम–सुंदर.
अंभोज–कमल.
अंभोद–मेघ.
अंभोरुह–कमळ.
अभ्र–मेघ.
अभ्रमु–ऐरावताची स्त्री.
अमर–देव.
अमरतरु–कल्पवृक्ष.
अभिज्ञ–जाणता.
अमित } –पुष्कळ.
अमूप }
अमृतकर–चंद्र.
अमोघ–सफल.

अय–लोखंड.
अयन–गमन. २ मार्ग. ३ वर्ष.
अरुण–रक्तवर्ण. २ सूर्यसारथि.
अरुवार–मृदु, कोमळ; खाळ.
अरुष–आर्ष, वेडेवांकडे.
अर्क–सूर्य. २ रुईचें झाड.
अर्की–रुईचें झाड.
अर्जणें–संपादणें.
अर्णव–समुद्र.
अर्थ–पैसा, द्रव्य.
अर्थिला–अर्थी, याचक.
अर्भक–लहान मूल.
अलक्ष–क्ष्य–अतर्क्य, दुर्लक्ष्य.
अलंघ्य–उल्लंघण्यास अयोग्य किंवा कठिण.
अलाबू–भोंपळा.
अलि–भ्रमर. २ पंक्ति.
अलिक–कपाळ.
अलिनी–भ्रमरी.
अलिप्त–जो लिप्त नाहीं तो, अलग.
अलोट–मोठें, अचाट, अनिवार.
अवकळा–दुश्चिन्ह, नीचकला.
अवगत–ठाऊक.
अवगाहणें–वर्णनें; प्रवेश करणें.
अवंचक–वंचक नव्हे तो, खरा.
अवचट–अवचित.
अवचितां–अकस्मात्.
अवतरण–उतरणें. २ अवतार घेणें.
अवतीर्ण–ज्यानें अवतार घेतला आहे तो.

अवतंस—भूषण.
अवथिलें—योजिलें.
अवदान—हविर्भाग.
अवधारणें—ऐकणें.
अवन—रक्षण.
अमरावती—इंद्राची नगरी.
अवलोक—दृष्टि.
अवलीळा—सहजांत, लीलेनें.
अवनत—नम्र, आज्ञाधारक.
अवनि—पृथ्वी.
अवलंब—स्वीकार, आश्रय.
अवसर—समय, प्रसंग.
अवहार—पसरलेल्या सैन्यादिकाचा आटोप.
अव्हाटें—आडमार्गानें.
अव्हेर—तिटकारा, हेळसांड.
अवाङ्मुखी—खालीं पहाणारी.
अवारित—निवारल्यावांचून.
अवि / अवी }—मेंढा.
अविद्या—माया, अज्ञान.
अवो—अरे, अगे.
अंश—विभाग.
अशन—भोजन, खाणें.
अशनि—वज्र.
अशरीरवाणी / अशरीरिणी }—आकाशवाणी.
अशिव—अकल्याण.
अशुद्ध—रक्त.
अशेष—संपूर्ण.
अश्रु—आसवें, नेत्रोदक.
अष्टभाव—निश्चेष्टता, बेशुद्धि (इंद्रियज्ञानशून्यता), रोमांच उभे राहणें, घाम येणें, मुखाचें वैवर्ण्य, कंप असणें, अश्रु येणें, स्वर बदलणें, असे आठ भाव.
असकृत्—वारंवार.
असकें—सर्व.
असती—अपकीर्ति. २ खोटी, असत्य.
असंभावनी—संभव नाहीं अशी, अतर्क्य.
असाधुवाद—दुर्भाषण, निंदा.
असाध्य—न होण्याजोगें.
असाध्वस—निर्भय.
असांवली / असांरली }—अश्रुयुक्त झाली.
असित—नीलवर्ण, काळा.
असितपथ—कृष्णवर्त्मा (अग्नि).
असि-सीपत्र—तरवारीचें पान.
असिवार—खड्गधर, पदाति.
असीपत्रवन—एक नरक आहे, ह्यांत झाडाच्या पानाला तरवारीसारखी धार असते.
असु—प्राण.
असुख—दुःख.
असूं—अश्रु, नेत्रोदक.
असूया—हेवा, मत्सर, ईर्ष्या.
असोशी—हव्यास, अति इच्छा.
अस्तमित—अस्तास गेलेला.
अस्त्र—शस्त्र. २ मंत्रप्रयोगानें सोडण्याचें शस्त्र.
अस्त्रतति—शस्त्रांचा समूह.

अहंकृति—अहंकार.
अहंमति—अहंकार.
अहर्निशीं—रात्रंदिवस.
अहिवर—सर्पांत श्रेष्ठ, कालिया.
अहेव—सुवासिनी.
अहेवतंतू—सौभाग्यसूत्र.
अहेवपण—सौभाग्य, अवैधव्य.
अळुमाळ—थोडथोडा, थोडासा.
अक्ष—फांसा.
अक्षम—असमर्थ.
अक्षत—जें तुटलें फुटलें नाहीं तें.
अक्षर—जो नाश पावत नाहीं तो, स्थिर, न ढळणारा.

आ

आकण—कणसें, एकदां तुडवून काढलेलें धान्य, मातेरें, खडामाती.
आकर्णन—ऐकणें, श्रवण.
आकळणें—जाणणें. २ वशहोणें.
आकांक्षणें—इच्छिणें.
आक्रंदणें—ओरडणें.
आक्रोशणें—बोलणें.
आखंडल—इंद्र.
आखु—उंदीर.
आख्या—नाम. २ कीर्ति.
आग—अपराध.
आगम—शास्त्र.
आगमन—येणें.
आंगठसा, आंगवठा —शरीराचा बांधा.
आंगवण—शक्ति. २ खोड, छंद.
आगळा, आगळें —अधिक.
आगा—घर, स्थान. २ अरे.
आगार—घर, स्थान.
आगीं—अग्रभागीं.
आंगीं—स्वतः.
आंगोळी—बोट.
आघवें—सर्व, अवघें.
आचार्य—गुरु.
आजी—युद्ध. २ आज.
आज्य—तूप.
आटणी—मिश्रण.
आटाआटी—प्रयास, श्रम, खटपट.
आटापीटा—तसदी, खटाटोप.
आटी—खटपट.
आटीं—अरण्यांत.
आटोप—डौल.
आठव, आठवण —स्मरण.
आडळ—आडणूक, अडचण.
आडपडे—मागें पडे.
आढ्य—धनिक.
आणिक—दुसरें, निराळें.
आततायी—अविचारानें दुसऱ्याच्या प्राणादिकांचें हरण करणारा.
आत्त—गृहीत, घेतलेला.
आतप—उष्ण.
आतर—नोर, नावेचा उतार.
आतळणें—स्पर्शणें.
आतिथ्य—पाहुणचार.
आतुडणें—समजणें, सांपडणें.

आतुर–मरणोन्मुख. २ उत्सुक.
आतुर्बळी–अतिबळी, बळकट.
आत्मचर्चा–आत्म्याविषयीं विचार.
आत्मज–पुत्र.
आत्मजा–मुलगी, कन्या.
आत्मविद्या–आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान.
आत्महत्या–आपला आपण जीव घेणें. २ आपण आपणास न जाणणें.
आत्मज्ञानी–आत्मा ह्मणजे ब्रह्म तें जाणणारा.
आथी–आहे.
आदर–सत्कार.
आदर्श–आरसा.
आदळणें–पावणें.
आदिठाणें–मूळपीठ.
आदिशक्ति–मूळशक्ति.
आधि–मनाची व्यथा, दुःख.
आन–अन्य, भिन्न, दुसरें.
आनकदुंदुभि–वसुदेव.
आनन–मुख.
आपगा–नदी.
आपंगिता–सांभाळणारा.
आपद–दुःख, विपत्ति.
आपन्ना–दुःखी.
आपपर–स्वकीयपरकीय.
आप्त–संबंधी. २ सत्यवक्ता.
आपैसा–आपोआप.
आफळी–आपटी.
आभास–कांहींसा भास, भ्रांति.
आमय–रोग.
आमलक–आंवळा.
आमा–स्तन.
आमुष्मिक–परलोकसंबंधी.
आम्नाय–वेद.
आयती–दीर्घ, विस्तीर्ण.
आयस–लोखंड.
आराणुक–वेळ, फुरसत. २ शांति, सुख.
आरामवाटी–बाग.
आरुष–आर्ष, छांदिष्ट. २ असमंजस. ३ असंबद्ध.
आरूढ–वर चढलेला.
आरोह–कमर, नितंब.
आर्जव–सरळपणा.
आर्त–दुःखसूचक. २ पीडित.
आर्ती / आर्त –आवड.
आर्या–सभ्यस्त्री. २ वृत्तविशेष.
आलवाल–आळें.
आलाप–भाषण. २ गाण्यांतला आलाप.
आलापणें–बोलणें. २ गाणें.
आलाबु–भोंपळा.
आली–सखी. २ पंक्ति.
आव–धैर्य. २ डौल.
आवरण–कुंपण. २ आच्छादन, संयमन.
आवृत–वेष्टित.
आवांका–धैर्य.
आवास–राहणें. २ राहण्याची जागा.
आव्हा–नाम.
आव्हाटें–पसारा. २ आडमार्गानें.

आन्हेरणें—टाकणें.
आश—आशा.
आशय—मनोरथ, अभिप्राय.
आशा—दिशा. २ इच्छा.
आशी—आशीर्वाद.
आस्य—तोंड, मुख.
आहव—युद्ध.
आहाळणें—पोळणें. २ खळबळणें.
आहे—ज्वाळा.
आळ—ळी—ळळा, हट्ट.
आळविणें—कळवळा उत्पन्न करणें.

इ.

इजारा—मक्ता.
इंगित—लक्षण, अभिप्राय.
इठाण—स्थान.
इंदिरा—लक्ष्मी.
इंदीवर—कमळ.
इंद्रियग्राम—इंद्रियसमुदाय.
इंदु—चंद्र.
इभ—हत्ती.
इभि—हत्तीण.
इषु—बाण.
इसाळ—ब्रह्मराक्षस.
इक्षु—ऊस.
इंद्रजाल—गारुड.

ई.

ईशान—शंकर.

उ.

उक्त—बोललेलें. २ भाषण.
उगला—उगाच, निमूटपणें.
उगवून—उलगडून.
उगाणा—उलगडा, झाडा, गणना.
उचंबळणें—भरून सांडणें.
उचित—योग्य.
उच्चैःश्रवा—इंद्राचा घोडा.
उजाळे—प्रकाश, शुभ्रता.
उटज—पर्णकुटी.
उठाउठी—सत्वर, लवकर.
उठाठेवी—रिकामी चौकशी, खटपट.
उठाणें—उत्थान. २ तरंग.
उडु—नक्षत्र.
उडुप—चंद्र.
उणीव—न्यूनत्व.
उत—अथवा.
उतटणें—भरणें. २ उकलणें.
उतणें—माजणें.
उत्कर—पुंज, राशि.
उत्कट—अतिशयित, मोठें.
उत्तमर्ण—सावकार.
उत्तमांग—मस्तक, डोकें.
उत्तरापति } —अभिमन्यु.
उत्तरावर }
उत्तराशेला—उत्तरदिशेला.
उत्तरीय—शेला, अंगवस्त्र.
उत्तीर्ण—ऋणमुक्त.
उत्पल—कमल.
उत्सव—आनंद.
उदग्र—उंच. २ ज्याचें अग्र वर आहे तो.
उदंड—पुष्कळ.
उदरंभर—पोट भरणारा.

उदश्रु—रडणारा.
उदेणें—उदय पावणें. २ उद्भवणें.
उद्देशें—हेतूनें, कारणानें.
उद्धार—मुक्ति. २ वर काढणें.
उद्यम—उद्योग.
उद्यान—बाग, उपवन.
उद्विग्न—उतावीळ, विव्हल.
उद्वेग—मनाची अस्वस्थता.
उद्भट—मोठा.
उन्मन—विरक्त.
उन्मूलन—उपटणें.
उपकरण—साहित्य.
उपचार—आदर.
उपतिणें—मिळणें, उत्पन्न होणें.
उपरति—वैराग्य.
उपरम—शांति. २ सुख.
उपराग—ग्रहण.
उपरि—मस्तकावर. २ वर.
उपवन—बाग.
उपाधि—पदार्थाच्या स्वरूपांत भेद करणारा किंवा भासविणारा अन्य पदार्थ किंवा त्याचा संबंध.
उपानह—चर्मी जोडा, पैजार.
उपायन—भेट, नजराणा.
उपायांतर—अन्य उपाय.
उपाव—उपाय.
उपासना—सेवा.
उपास्ति—उपासना.
उपेगा—उपयोगाला.
उपेक्षा—हयगय, औदासिन्य.
उफळतां—उडतां.
उफाळणें—उद्भवणें.
उबगणें—उपेक्षणें. २ त्रासणें, कंटाळणें.
उभय—दोन्ही.
उभविणें—उभारणें.
उभरून, उभारून—उचलून.
उभासे—दिसे.
उभेठाती—उभे राहती.
उमस—दम, विसावा.
उमगून—शोधून.
उमा—पार्वती.
उमाणें—मोजणें.
उमाळा—उद्भव, हुंदका, लोट.
उमोप—पुष्कळ.
उरग—सर्प.
उरण—मेंढा.
उरी—अवशिष्ट, बाकी.
उर्वी—पृथ्वी.
उलूक—घुबड.
उल्हाटी—उलटी.
उसंत—विश्रांति.

ऊ.

ऊर्ध्वरेता—ब्रह्मचारी.
ऊन—उणे, कमी.
ऊर्वरित—उरलेले, शेष.
ऊर्मिला—लक्ष्मणाची बायको.
ऊर्मी—उकळी, गर्व.

ऋ.

ऋत्विक—यज्ञक्रियेस साह्य करणारा.

ए.

एकनिष्ठ—अनन्य, ईश्वरपरायण.

एकसरें—एकदम. २ एकच मोठा लांब.

एकाकी—एकटा.

एणांक—हरिणाचें चिन्ह ज्याला आहे असा—चंद्र.

एणी—हरिणी.

एन / एनस —पातक.

ऐ.

ऐना—आरसा.

ओ.

ओक—घर, स्थान.

ओखटा—वाईट.

ओगरणें—वाढणें.

ओगरू—वाढणारा.

ओतु—बोका.

ओढवणें—पुढें करणें.

ओपणें—देणें. २ विकणें. ३ स्वाधीन करणें.

ओसंग—मांडी.

ओसंडोन—सांडून.

ओसर—एकीकडे हो.

औ.

और्व—वडवानल.

अं.

अंचल—पदर.

क.

कई / कधीं —कधीं.

कच—केश. २ बृहस्पतीचा मुलगा.

कंज—कमल.

कज्जल—काजळ.

कट—हत्तीचें गंडस्थळ.

कटक—सैन्य. २ कडें. ३ कडा.

कटकटा—हाय हाय.

कटायी—कढई.

कटाक्ष—दृष्टिपात.

कटाक्षप्रेक्षण—वांकड्या डोळ्यानें सप्रेम पाहणें.

कंठणें—दुःखानें घालविणें.

कठोर—कठिण.

कडगें—वांकी भूषणें.

कडवा—वी—वें—क्रूर.

कडसणी—विचार.

कडे—एकीकडे.

कढेंत—कढईत.

कण—रज, खडा.

कणव—वा—दया.

कणवाळपणें—कृपाळूपणानें.

कणिका—कणी.

कतक—निवळीचें बीं.

कतबा—खत.

कंथा—गोधडी.

कथालाप—वर्णन.

कथिका—कढी.

कदन—युद्ध. २ मारणें.

कदम—पाऊल.

कदंब—कळंबाचें झाड. २ समूह.

कदर्थले—अवमानिले.

कदली—केळ.
कंदर्प—मदन.
कदर्यु—कृपण
कंदुक—चेंडू.
कनकबीज—धोतऱ्याचें बीं.
कनकलतिका—सुवर्णाची वेल.
कनवाळ—कृपाळू.
कपाट—दार. २ गुहा.
कपि—पी—वानर.
कंपिततनु—ज्याच्या अंगाला कांप सुटला आहे तो.
कपिध्वज—अर्जुन.
कबंध—मस्तकावांचून शरीर, धड.
कबरी, कबरीभार—वेणी.
कंबु—शंख.
कमचा—काठी.
कमनीय—सुंदर.
कमळा—लक्ष्मी.
कमळापति—विष्णु.
कर—हात. २ सोंड. ३ किरण. ४ खंडणी.
करकर—कटकट.
करंटा—कृपण, हतभाग्य.
करटी—गज, हत्ती.
करंडक—करंडा.
करणीचा—खोटा.
करपुष्कर—शुंडाग्र. २ हस्तकमल.
करबाडे—कडबा.
करवाल—तरवार.
करवीर—कण्हेर.
करा—मडकें.
कराळ—भयंकर.
करिता—गजत्व, गजपणा.
करी—हत्ती.
करुण—करुणरस. २ दयार्द्र.
करुणांबुद—दयेचा मेघ.
कर्णिका—कमलांतील गड्डा.
कलंकी—लांच्छनयुक्त.
कलगी—मोत्यांचा अ० जडावाचा पागोट्यांत खोंचण्याचा डागिना.
कलत्र—स्त्री, वायको.
कल्पांत—जगत्प्रलय,ब्रह्मदेवाचा एक दिवस आणि रात्र. हा काळ मनुष्याच्या ४३२००००००० वर्षांचा होय.
कलभ—हत्तीचा छावा.
कलभंड—भांडखोर.
कलशजनित, कलशसंभव, कलशोद्भव—अगस्ति मुनि.
कलाप—मयूरपिच्छ. २ समुदाय.
कलि—ळी—कज्जा. २ कलियुग. ३ दुष्ट.
कलिका—कळी.
कलिल, कलुषित—गढूळ.
कलेवर—शरीर.
कल्लोळ—मोठी लाट.
कवइता—कवनकर्ता, कवि.
कवच—चिलखत.
कवडा—एकपक्षी (अशुभसूचक).
कवळ—घांस.
कवळणें—आलिंगणें.

कवि–शुक्राचार्य. २ ज्ञाता.
कविजा–शुक्रकन्या, देवयानी.
कश्यप–सप्तऋषींपैकीं एक विशेष ऋषि.
कशा–चाबुक.
कशी–कांचणी.
कसणें–बांधणें. २ कसोटीस लावणें.
कल्हार–कमळ.
कल्होळ–लाटा.
कळकळविणें–दुःख देणें.
कळानिधि–चंद्र.
काईसेनें–कशानें ही.
काई–काय.
काग–कावळा.
काचा–कच्चा.
काचावणें–कचरणें.
काज–कार्य.
काजरा–कुचल्याचें झाड.
काजळी–जंग. २ डाग.
कांजी–पेज.
काटला–मळला.
कांड–ब्रह्मांड.
कांत–पति. २ सुंदर.
कातर–भितरा.
कांता–बायको, सुंदरी.
कातिया–शस्त्र.
कानकोंडें–चोरटें.
कानन–वन, अरण्य.
कापडी–यात्रेकरू.
काम–इच्छा. २ मदन.

कामद–इच्छा पुरविणारा.
कामना–इच्छा, वासना.
कामारि–शंकर. २ चाकर.
कामित–इच्छिलेलें.
कार्पास–कापूस.
काय–शरीर.
कार्यवादू–कामापुरतें गोड बोलणारा.
कार्याकारण–कारणपरत्वें. २ जितक्यास तितकें.
कारा–बंदिशाळा, तुरुंग.
कालाही–काळसर्प.
कालिंदी–कलिंद पर्वतांतून निघालेली–यमुना.
काव्य–शुक्राचार्य.
काश्यप–कण्वऋषि.
कांस–कांसोटा. २ आश्रय.
कासयाची–कशाची.
कासर–महिष, रेडा.
कासार–सरोवर.
कासाविस–दुःखित.
काळकूट–विष.
काळवखें–काळोख.
काळासर्प–कालियासर्प.
किंकरी–दासी.
किंच–आणखी.
किण–घट्टा.
कितव–दुष्ट, कपटी, ठक. २ द्यूतकार.
किरात–कोळी, पारधी.
किरी–डुकर.
किरीट–मुगुट.

किरीटी—अर्जुन.
किशोर—मूल.
किष्किंधा—सुग्रीवाची नगरी.
कीटक—किडा.
कीर—रावा. २ निश्चयें.
कीरवाणी—शुकवाणी.
कीलवाणी—केविलवाणा.
कीर्तिला—वर्णिला.
कीला—अग्निज्वाला.
कीश—वानर.
कुचर—(मूग, हरभरे वगैरेंचा) न भिजणारा, न शिजणारा दाणा.
कुचैला—वाईट वस्त्र नेसलेली.
कुचुंबणें—दुःखपावणें.
कुंजर, कुंजरु—गज.
कुटज—कुड्याचें झाड.
कुटिल—वांकडा. २ कपटी.
कुठार—कुऱ्हाड.
कुडी, कुडें—देह.
कुंडल—कर्णभूषण.
कुंत—भाला.
कुंतल—केश.
कुत्सा—निंदा.
कुन्हा—अकस, चुरस.
कुंभिणी, कुंभिनी—पृथ्वी.
कुंभिनीपाळ—पृथ्वीपति.
कुंभीपाक—एक नरक आहे; एथें पातक्यास मडक्यांत घालून शिजवितात.

कुमुद—कमळ.
कुमुदिनी—चंद्रविकासी कमलाची वेल.
कुरंग—हरिण.
कुरवंडणें—ओंवाळणें.
कुरुकुल—कौरववंश.
कुरुगुरु—कौरवांचा गुरु—द्रोणाचार्य.
कुलगिरि—भारतवर्षांतील मुख्य ७ पर्वत. त्यांचीं नावें—महेंद्र, मलय, सह्य, शक्तिमान, गंधमादन, विंध्य व पारियात्रक.
कुलज—कुलीन.
कुलाल—कुंभार.
कुलिश—वज्र.
कुलिशपाणि—इंद्र.
कुवलय—चंद्रविकासी कमळ. २ भूमंडळ.
कुश—दर्भाची एक जात आहे.
कुशली—खुशाल.
कुशस्थली—द्वारकापुरी.
कुश्मल—ळ—कुत्सित.
कुश्चीळ—दुर्गंधी, घाणेरडा.
कुसरी—चतुराई.
कुसुम—फूल.
कुसुमचाप—मदन.
कुहू—अमावास्या.
कुलपति—कुलपुरुष, कुलांतील मुख्य.
कुक्षि—कूस.
कुच्या—ढुस्से, गुच्चे.
कूजणें—गाणें, शब्द करणें.
कूट—पश्चात् निंदा.

कूप—आड.
कूर्पर—कोंपर.
कृतांत—यम.
कृतांतभगिनी—यमुना नदी.
कृतार्थ—धन्य.
कृत्तिवासा—कातडें धारण करणारा.
२ शिव.
कृत्या—पिशाची.
कृप—कृपाचार्य—द्रोणाच्या बायकोचा भाऊ.
कृशान—अग्नि.
कृशोदरी—सिंहकटी स्त्री.
कृषिक—शेतकरी, शेतकी.
कृष्णा—द्रौपदी. २ यमुना.
कें—काय.
केउता—कशीं.
केउती—कोणती.
केउतें—कशाचें.
केका—मयूरशब्द
केकी—मयूर.
केडणें—तुच्छ मानणें.
केणें—व्यापाराचा माल.
केतु—ध्वज
केली—क्रीडा.
केंवि—कसें.
केविलवाणें—दीनवाणें.
केसर—कमळतंतु, केशर.
केसरी—सिंह.
कैं—केव्हां.
कैटभारी—कैटभासुरहंता—विष्णु.
कैरविणी—चंद्रविकासी कमळाची वेल.
कैवर्तक—ढीवर, कोळी.
कैवल्य—मोक्ष.
कैवल्यदानी—मोक्षदाता.
कोटिगा—कोडगा.
कोड—कौतुक, हौस.
कोडी—ढी—कोटी.
कोंदाटणें—दाटणें, भरणें.
कोपी—झोंपडी.
कोंभ } अंकुर, मोड.
कोंब }
कोमेला—निस्तेज झाला.
कोयाळ—कोकिळ.
कोष्ठ—उदर.
कौपीन—लंगोटी.
कौशिक—विश्वामित्र.
कौस्तुभ—विष्णूच्या गळ्यांतील रत्नविशेष.
कौलिक—मांत्रिक.
क्रतु—यज्ञ.
क्रोड—डुकर.
क्रोष्टा—कोल्हा.

ख.

ख—आकाश.
खग—पक्षी.
खगगमन—गरुडवाहन—विष्णु.
खंगणें—कृश होणें.
खगेंद्र—गरुड.
खचरी—राक्षसी.
खंजन—ताजवा पक्षी.
खडतर—फार उग्र.

खडतरणें—आदळणें, खोंचणें.
खंडज्ञान—अल्पज्ञान.
खत—पत्र.
खंत } —खेद, काळजीनें झुरणें.
खंती }
खद्योत—काजवा.
खनि—खाण.
खंबाइत—उंची वस्त्र.
खल्वाट—टकल्या.
खर—तीक्ष्ण. २ गाढव. ३ एक राक्षस.
खंबाळें—खंबायती वस्त्र.
खवंद—फोड वगैरे होऊन क्षत पडतें तें.
खाजुगें } —खाद्य, खाऊ.
खाजें } —खाद्य.
खांडा—एके प्रकारची तरवार; हिचें पातें रुंद असून हिला दोहोंकडे धार असते.
खाडाणें—लाथाळ.
खांडणें—तोडणें.
खांडियाची—शस्त्राची.
खाणी—खाण. जारज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज ह्या चार खाणी आहेत.
खासदार—मोतद्दार.
खुर्द—लहान, अल्प.
खेटक—ढाल.
खेव } —आलिंगन.
खेंवो }

ग.

गगन—आकाश.
गगनग—आकाशसंचारी—देव.
गगनवाणी—आकाशवाणी.
गजगमा—गजगामिनी स्त्री.
गजपूर—हस्तिनापूर.
गजबज—गडबड.
गजहंता—सिंह.
गणप—गणपति.
गणिका—वेश्या.
गंड—अनिष्ट,संकट. २ गंडस्थल, गाल.
गत—गेलेलें.
गतवयस्क—म्हातारा, वृद्ध.
गदारोळी—मोठ्यानें.
गदीश } —गदायुद्धांत निष्णात.
गदीन }
गद्य—वाक्यरूप ग्रंथ.
गभस्ति—सूर्य.
गभीर—गंभीर, खोल.
गमणें—काळ सुखानें जाणें.
गर } —विष.
गरल }
गरगल—विषकंठ—शिव.
गरिमा—मोठेपणा.
गरी } श्रेष्ठ.
गुर्वी }
गरिबनवाज—दीनरक्षक.
गरुद्रथ—गरुडपक्षी.
गल्ल—गाल.
गवसणी—आच्छादन, आवरण.
गव्हर—गुहा. २ गुह्य, मर्म, तत्व.
गवादि—धर्मपोवई, अन्नसत्र.
गवाक्ष—धारें, झरोका.
गहन—अरण्य. २ खोल.
गळदंड—हत्तीच्या मानेवरून रिकि-

स्त्रीप्रमाणें चढण्यासाठीं सोडलेली दोरी, किलावा.

गांग—गंगेचें.

गांगेय—गंगेचा पुत्र—भीष्म.

गांजणें—छळणें.

गाजी—शूर.

गांठीचें—पदरचें.

गांडीव—अर्जुनाचें धनुष्य.

गाढ—दृढ.

गाढें—दुर्बल.

गात्र—शरीर.

गांधर्व—स्त्रीपुरुषांचा परस्पर प्रीतीनें विवाह. २ गंधर्वांचें.

गांधार—दुर्योधन.

गाधिज—विश्वामित्र.

गाबाळ—निरुपयोगी फुटकळ ग्रंथ.

गाभिणी—सगर्भा, गाभण.

गायन—गाणें. २ गाणारा.

गाली—शिव्या.

गांव—योजन, ४ कोस.

गांवथा—गांवढळ, अडाणी.

गांवलगणी—संजयाचें दुसरें नांव.

गाळितिया—गाळण्याचे वस्त्रांत.

गिरा—वाणी, वाक्य.

गिरिधर—गोवर्धनपर्वत धारण करणारा—कृष्ण.

गिरीश—सदाशिव.

गिवसणें—मिळवणें, सांपडणें.

गी—वाणी, सरस्वती.

गीत—गाणें.

गीर्वाण—देव. २ संस्कृत भाषा.

गीष्पति—बृहस्पति.

गुज—गुह्य.

गुंजारव—गुंगुं असा (भुंग्याचा) शब्द.

गुडाकेश—(अर्जुन) निद्रा ज्याच्या स्वाधीन आहे असा.

गुंडून—गुंडाळून.

गुण—दोरी.

गुणगुणणें—हळूहळू पुटपुटणें.

गुरु—१ बाप. २ वडील. ३ उपदेष्टा. ४ जड. ५ मोठा.

गुह—कार्तिकस्वामी.

गूज—गुह्य. २ अनिर्वेद्य.

गृध्र—गिधाड.

गृहसंमार्जन—घरांतील सडासारवण.

गेह—घर.

गै—हयगय.

गोठण—गोठा.

गोठी—गोष्ट.

गोत्र—पर्वत. २ वंश.

गोधन—गाईचा समुदाय.

गोपायिता—रक्षणकर्ता.

गोपुर—शहरचा दरवाजा. २ शहरच्या किंवा देवळाच्या किंवा राजवाड्याच्या दरवाज्यावर बांधलेली उंच इमारत.

गोप्ता—रक्षण करणारा.

गोमटें—सुंदर, चांगलें, प्रिय.

गोरटी—गोमटी.

गोरोचन—गाईच्या डोक्यांतलें पीत द्रव्य.

गोवा } —गुंता.
गोवी }

गोहि—साक्ष.
गोहो—नवरा.
गौरविता—शोभविणारा.
ग्रामहरी—कुतरा.
ग्रास—घांस.
ग्राहिक—गिऱ्हाईक.
ग्रीवा—मान, गळा.
ग्लह—पण, डाव.
ग्वाही—साक्षी.

घ.

घटना—घडवून आणण्याची तजवीज, योजना.
घटा—हत्ती किंवा मेघ यांचा समुदाय.
घडा—डी—१ घट, घागर. २ घटका. ३ मोड. ४ जम.
घनदाट—गच्च भरलेला.
घनरस—१ कापूर. २ उदक.
घनसार—१ चंदन. २ कापूर.
घरघेणा—घरबुडव्या.
घरटा—स्थान.
घापे—पोंहचे.
घामेजेना—श्रांत होईना.
घांस—गवत.
घूर्णिका—दासी.
घृत—तूप.
घेयिजेना—घेईना.
घोटक—घोडा.
घोटी—गिळी.
घोर—क्रूर, भयंकर.
घोष—१ शब्द. २ गोठा. ३ गौळवाडा.
घोसुलें—घोंस.
घ्राण—नाक.

च.

चकित—भ्यालेला.
चकोर—पक्षिविशेष; हा चंद्रकिरणावर उपजीवन करतो अशी प्रसिद्धि आहे.
चक्र—चक्रवाक पक्षी.
चक्रवर्ती—सार्वभौम राजा.
चक्रवाल—मंडल, वर्तुल.
चक्रव्यूह—सैन्याची चक्राकार रचना.
चखोट—चांगला.
चंचू—चोंच.
चटक—चिमणी.
चंड—मोठा.
चंडांशु—सूर्य.
चणक—हरभरे.
चतुरानन—ब्रह्मदेव.
चतुर्दश—चवदा.
चतुःशत—चारशें.
चतुष्षष्टि—चौसष्ट.
चंद्रमौळी—महादेव.
चंद्रशाळा—सर्वांहून उंच माडी.
चपला—वीज.
चपेटा—नाश, फस्त.
चपेटे—वेग.
चमू—सैन्य.
चर्म—१ ढाल. २ कातडें.
चरण—पाय.
चरम—शेवटला.
चराचर—स्थावर जंगम सृष्टि.

चवडा—रुंद.

चवर—चवरी.

चर्वी—वऱ्या वाईटाची परीक्षा, गोडी.

चषक—पानपत्र.

चळथ—रास, चवड.

चाकाटणें—थक, चकित होणें.

चांग—चांगला.

चांगुणा—श्रियाळराजाची स्त्री.

चाचरणें—अडखळणें.

चांचूवरी—चोंचेंत.

चाड—आवड.

चाप—धनुष्य.

चामर—चवरी.

चामीकर—सुवर्ण, सोनें.

चार—चेष्टा.

चारदेह—१ स्थूळदेह. २ सूक्ष्मदेह. ३ कारणदेह. ४ महाकारणदेह.

चारु—सुंदर.

चावळणें—वडबडणें.

चाळूं—हालवूं.

चिकित्सा—रोगाची परीक्षा. २ रोगाचें निराकरण.

चित्—ज्ञान.

चित्तचतुष्टय—मन, बुद्धि, चित्त, आणि अहंकार.

चीर—वस्त्र.

चुकूर—चकित.

चूडामणी—शिरोरत्न.

चेइरें—जागृति.

चेटकें—चेटूक.

चेतना—जीवित्व, चलनवलन.

चेतवे—खवळे.

चेल } —वस्त्र.
चैल }

चेववी } —सचेतन करी, जीववी.
चेष्टवी }

चोख—चांगला.

चोखाळपण—चोखपण.

चोखाळिल्या—शुद्ध केल्या.

चोज—कौतुक.

चोहट—चव्हाटा.

चोजवविली—चोळली, माखिली.

चौगुणीनें—चौपटीनें.

चौढाळ—जातिधर्मविरहित आचरण.

चौधरी—पाटलाचा हस्तक एक अधिकारी, सरदेशमुख, चौगुला.

चौसांचा—चार वेद आणि साहा शास्त्रें यांचा.

छ.

छंद—वृत्त. २ नाद. चट.

छद्म—कपट.

छळ—गांजणूक.

छात्र—शिष्य.

छायानायक सूर्य.

छावा—हत्तीचा बालक.

ज.

जई—जेव्हां.

जगढाळ—ध्वज, झेंडा.

जंगम—मनुष्य, पशुपक्षी इ०.

जघन्य—नीच, कनिष्ठ.

जंघाळ—उंच. २ वेगवान्.

जंघी—जंघावंत. २ त्वरितगति.

जटी—जटायुक्त, तपस्वी.
जठर—पोट.
जडभारी—संकट.
जथिलें—जमविलें, सांचविलें.
जधीं—जेव्हां.
जनक—बाप. २ एक राजा.
जनकतनया—सीता.
जनपद—देश.
जन्मदा—आई.
जनिता—बाप.
जनु—जन्म.
जन्हुकन्या—भागीरथी.
जंबीर—ईडनिंबू.
जंबू—जांभूळ.
जयंती—जिंकणारी.
जरठ—म्हातारा.
जरा—म्हातारपण.
जर्जरित—म्हातारपणानें थकलेला. २ जुना, फाटका.
जलचर—मत्स्य वगैरे पाण्यांतील प्राणी.
जलाशय—सरोवर, तळें, डोह.
जल्पना—बडबड.
जव—वेग.
जवन—वेगवान्.
जाइजणें—नाशवंत.
जागीर—जहागीर.
जाच—गांजणूक.
जाजावती—बोलती, बडबडती.
जाण—जाणणार.
जाणवलें—समजलें.
जाणींव—ज्ञान, आत्मज्ञान.

जाति—जाईची वेल.
जान्हवी—भागीरथी.
जानु—गुडघा.
जाया—बायको.
जाल—समुदाय.
जावळे—आवळे जावळे.
जिणें—वांचणें, जीवन.
जितावें
जिणावें } —जिंकावें.
जितेंद्रिय—ज्यांनीं इंद्रियांचें दमन केलें ते.
जिवलग—प्राणप्रिय.
जिव्हार—मर्मस्थान.
जिष्णु—इंद्र. २ विष्णु. ३ अर्जुन. ४ जयशील.
जीन—जीर्ण. २ म्हातारा.
जीमूत—मेघ.
जीव—प्राण २ बृहस्पति.
जीवखाणी—जीवयोनि.
जीवन—वांचणें. २ पाणी.
जेविं—जेवीं—जसें. २ जेव्हां.
जेधवां—जेव्हां.
जैं—जेव्हां.
जोगी—गोसावी.
जोपा—पालन, रक्षण, जतन.
जोहारी—रत्नपारखी.
जौंजार—त्रास, कंटाळा.
ज्या—धनुष्याची दोरी.
ज्येष्ठ—वडील, मोठा.
ज्योतिर्विद—ज्योतिषी.
ज्योत्स्ना—चांदणें.
ज्वलन—अग्नि.

झ.

झकविणें—फसविणें.

झगडा—युद्ध.

झटिति—लवकर, लागलेंच.

झडपणी—निरसन.

झणी—सत्वर. २ एकाएकीं. ३ नजाणों, कदाचित्.

झष—मासा.

झळंबणें—चिकटणें.

झांकोळणें—व्यापणें.

झाडा—झडती. २ निरास.

झुंजार—योद्धा.

झेला—झुपका.

झोटधरणी—केशधरणी.

झोटी—डोईचे लांब केंश.

झोड—दांडगा, निलाजरा.

ट.

टकमक—चकितपणा. २ चकितपणानें.

टकळा—छंद, ध्यास.

टाकाटाकी—त्वरेनें.

टांचर—टांच.

टाहो—सतत ओरडणें.

टोणपा—लांकडाचा ठोकळा. २ मूर्ख.

टोप—मुकुट.

ठ.

ठसावे—ठसे.

ठाणमाण—शरीराचा बांधा.

ठाय—ठिकाण, स्थान.

ठार्यां पाडी—थांग लावी.

ठाव—स्थान, ठिकाण.

ठेला—राहिला. २ उभा राहिला. ३ कुंठित झाला.

ठेवी—ठेव.

ठोंबरा—बुकुंदा.

ड.

डगमगणें—घाबरा होणें.

डाई—डाव, सरसी, वर्चस्व.

डांगें—झाडी.

डौर—झगा.

डौरला—झांकला.

ढ.

ढका—धक्का.

ढक्का—डमरु.

ढाळ—उतार. २ वारणें, हालविणें.

ढाळणें—ओतणें, टाकणें.

त.

तई—तेव्हां.

तगटणें—झटणें.

तटाक—तळें.

तडकणें—पडणें, फुटणें.

तडाग—तळें.

तडीतापडी—गोसावी, बैरागी.

तति—समुदाय.

तंतू—सूत्र. २ वात.

तत्वतां—खरेपणानें, निश्चयें.

तथ्य—खरें.

तंद्रा—आळस.

तधीं—तेव्हां.

तप—ग्रीष्मऋतु.

तपन—सूर्य.

तम—अंधकार.

तमोहर—सूर्य.

तरंगिणी—नदी.

तरंडक—नौका.

तरणि—सूर्य. २ नौका.
तराजें—तागडीनें.
तरी—नौका.
तर्जन—भर्त्सन-निंदा, जाच, धिक्कारून बोलणें.
तर्णक—वत्स, वासरूं.
तवक—क्रोध, उकळी, आवेश.
तहशील—वसूलपट्टी.
तळपणें—चमकणें.
तळपट—सत्यानास.
तळवट—खालचा प्रदेश.
तक्षक—सर्पविशेष.
तात—बाप.
तांडव—नृत्यविशेष.
तांतडी—त्वरेनें.
तादात्म्य—ऐक्य.
तापणें—शेकणें.
तापसी—ऋषिपत्नी. २ विचारी.
तामरस—कमळ.
तामरसाक्ष—कमलाक्ष.
तार—उंच (स्वर).
ताराधीश—चंद्र.
तारवें } —नौका, जहाज.
तारूं }
तावी—संतप्त करी.
तितिक्षा—क्षमा, शांति.
तिमाणें—पाखरांनीं शेत खाऊं नये ह्मणून केलेलें बुजगावणें.
तिमिर—अंधकार.
तिवाशी—तक्या. २ गिरदी. ३ गादी.
तुकणें—बरोबरी करणें.
तुकविणें—हालविणें.
तुकीं—पारड्यांत. २ कसोटीस.
तुंग—उंच.
तुझेनी—तुझ्यानें.
तुंड—तोंड.
तुंबळ—अतिशयित, फार.
तुंबळे—दाटे, भरे.
तुमुल—तुंबळ, निकराचें.
तुरगी—घोडी.
तुरंबणें—हुंगणें.
तुला—साम्य.
तुळी—हालवी.
तूण } —भाता.
तूणीर }
तूर्ण—लौकर.
तूर्य—वाद्य.
तूळ—कापूस.
तेजाळ—तेजस्वी.
तेजी—घोडा.
तेजोनिधि—सूर्य.
तेविं } —तसें. २ तेव्हां.
तेवीं }
तैं—तेव्हां.
तोक—बाळक.
तोख—संतोष.
तोडर—तोरडी, पादभूषण.
तोबा—अरेरे, अहाहा.
तोरा—झोंक, डौल, नखरा.
तोय—पाणी.
तोष—संतोष.
त्रपाकंचुक—लज्जाकवच.

त्राण–रक्षण.
त्राहाटिल्या–सिद्धकेल्या. २ वाजविल्या.
त्रितय–तीन पदार्थांचा समुदाय.
त्रिदश–देव.
त्रिपाद–अग्नि.
त्रिवाचा–सत्य सत्य–खरेंच, निश्चयानें.
त्रिशुद्धि–त्रिवार शुद्धि. २ निश्चयें.
त्रुटि–क्षण.

थ.

थडी–कड, तीर.
थाटी–समुदाय.
थार–थारा, आश्रय.
थिटें–अग्रें, लहान.
थिल्लर–पाण्याचें डबकें.
थीत–व्यर्थ.
थोडकें–थोडें.
थोरावे–वाढे.
थोरीव–मोठेपणा.

द.

दचक–धाक.
दंडधर–यम.
दंडवत–सर्व अंगें जमिनीवर टेंकून नमस्कार.
दंती–हत्ती.
दंदशूक–सर्प.
दंदिया–योद्धा.
दनुज–दैत्य.
दभ्र–अल्प.
दंपती–मेहूण, नवराबायको.
दमयंती–गर्वहरण करणारी. २ नळस्त्री.
दमुनी–नाशुनी.
दयाळ–दयाळू.
दयित–प्रिय.
दर–शंख. २ भय. ३ ईषत्, थोडें.
दरिद्र–दरिद्री.
दरी–गुहा.
दर्वी–पळी.
दर्वीकर–सर्प.
दर्शनें–षड्दर्शनें, साहा शास्त्रें.
दव, दाव–दावानळ, वणवा. २ वन, अरण्य.
दवस्थ–वणव्यांत सांपडलेला.
दशकंधर–दशकंठ–रावण.
दशन–दांत.
दशशतमुखांग–शेषाचा देह.
दशस्यंदन–दशरथ.
दशानन–रावण.
दंष्ट्रा–दाढ.
दस्र–अश्विनीकुमार.
दसोडी–दशी.
दळ-ल–सैन्य. २ पाकळी.
दळवाडें–जाडपणा. २ समुदाय.
दक्षिण–उजवा. २ दक्षिण दिशा.
दाटणी–निबिडता, दाटी.
दांतवलें–हस्तिदंताचें केलेलें भूषण.
दादुला–नवरा.
दान्त–इंद्रियदमन करणारा.
दापी–दाबी, धमकावी.
दाम–पुष्पमाला. २ दांवें.
दामोदर–कृष्ण.
दाय–पितृधन. २ वांटा.
दायाद–भाऊबंद.

दारा–स्त्री, बायको.
दारु–काष्ठ.
दारुक–कृष्णाचा सारथी.
दारुण–क्रूर, कठिण, भयंकर.
दारेचुडा–सुताच्या वांकी, कंगण्या वगैरे.
दावार्त–वणव्यानें पीडित.
दाक्षिण्य–औदार्य.
दिठा–दृष्टि, दर्शन.
दिठि } –दृष्टि.
दिठिवा }
दिनमणि–सूर्य.
दिनराज–सूर्य.
दिव्य–स्वर्गातील. २ सुंदर.
दिव्यरस–अमृत.
दीप्ति–प्रकाश, कांति, तेज.
दुखंड–दुभंग.
दुग्धसार–तूप.
दुग्धोदधि–क्षीरसमुद्र.
दुणावे–दुप्पट होई.
दुधिया–पांढरा भोंपळा.
दुबळा–दरिद्री. २ अशक्त.
दुभणी–धार काढणें.
दुभे–प्रसवे.
दुराप–प्राप्त होण्यास कठिण.
दुरित–पातक.
दुरुक्ति–दुर्भाषण.
दुर्गत–दरिद्री.
दुर्गा–पार्वती.
दुर्निवार–निवारण करण्यास अशक्य.
दुर्हृद–दुष्ट.
दुर्वह–धारण करण्यास अशक्य.

दुलडी–गळ्यांतील दागिना.
दुष्कर–करायास कठिण.
दुहणें–दूध काढणें.
दुहिता–कन्या. २ सून.
दून–दुःखित, तप्त.
दूरशी–रजस्वला.
देवगर्भ–देवतुल्य.
देवतटिनी–भागीरथी.
देवदत्त–अर्जुनाच्या शंखाचें नांव.
देवधाडी–अकस्मात् आलेलें महत् संकट.
देवर–दीर.
देवराज–इंद्र.
देवलसी–देवळांत राहणारा, साधु.
देवव्रत–भीष्म.
देवाद्य–महादेव.
देवांगना–देवांच्या स्त्रिया.
देवापगा–गंगा, भागीरथी.
देवी–देवांगना. २ राजाची पत्नी. राणी.
देवेंद्र–इंद्र.
देशधडी–देशपार.
देशिक–गुरु.
देसवटा–स्थान, प्रदेश.
देहाभिमान–देहच मी अशी बुद्धि.
देहांतर–अन्य देह.
देहुडी–चौकी.
देव्हारें–देवालय.
दैन्यवाणा–बापुडा.
दैवहत } –दुर्दैवी, करंटा.
दैवहतक }
द्युति–कांति.
द्युमणि–सूर्य.

द्रविण—पैसा.

द्रुति—सुवास, सुगंध.

द्रौणी—द्रोणपुत्र—अश्वत्थामा.

द्वंद्वयुद्ध—कुस्ती.

द्वंद्वें—सुखदुःखादि युग्में.

द्वारावती—द्वारका.

द्विज—दंत. २ ब्राह्मण. ३ पक्षी.

द्विजाति—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे.

द्विजराज—चंद्र.

द्विप—गज, हत्ती.

द्वैत—भेदबुद्धि.

द्वैपायन—व्यास.

ध.

धडफुडें—डी—कठोर, मर्मभेदक. २ एकदम.

धडाडीत—जळत.

धणी—लाभ, तृप्ति, वैपुल्य.

धत्तूर—धोतरा.

धन—द्रव्य.

धनद—कुबेर.

धनंजय—अर्जुन. २ अग्नि.

धन्व—धनुष्य.

धन्वी—धनुष्य धारण करणारा.

धमनी—फुंकणी. २ शीर.

धर—पर्वत.

धरमधका—कार्य न होतां व्यर्थ जे श्रम पडतात ते.

धर्म—यमधर्म.

धर्षण—दांडगेपणा.

धरणी, धरा —पृथ्वी.

धराधीश—राजा.

धरारमण—पृथ्वीपति, राजा.

धव—नवरा.

धवल—शुभ्र, पांढरें.

धवलारें—घरें.

धवळणें—शुभ्र करणें.

धाटी—रीत, प्रकार.

धाता—ब्रह्मदेव.

धात्री—पृथ्वी. २ दायी.

धाम—घर. २ तेज.

धाय—तृप्त होय. २ रडण्याची आरोळी.

धारा—लहान.

धारें—कमी. २ धुराडें.

धाले—तृप्त झाले.

धांवणें—पाठलाग करणारे लोक.

धांवण्या—रक्षणासाठीं.

धिसा, धिवसा —उत्कंठा, धैर्य, हव्यास.

धी—बुद्धि.

धुर—अग्रभाग.

धूर्जटि—महादेव.

धृति—धैर्य.

धोपणें—तहानेनें किंवा आशेनें गळा सुकणें.

धौम्य—पांडवांचा उपाध्याय.

न.

नई—नदी.

नक्र—सुसर.

नग—पर्वत. २ भूषण. ३ वृक्ष.

न घटे—न घडे.

न घावे—न पावे.

नटले—सिद्ध झाले.
नति—नमस्कार.
नंदन—मुलगा.
नंदिनी—कन्या, मुलगी.
नभ—आकाश.
नभोवाणी—आकाशवाणी.
न मनी—न मानी.
नय—न्याय.
नर—मनुष्य. २ अर्जुन. ३ एक ऋषी.
नरसिंह, नरेंद्र.—राजा.
नर्तक—नाचणारा.
नलद—वाळा.
नव—नऊ.
नव, नवा—नवीन. २ तरणा.
नवचे—न जाई.
नवनीत—लोणी.
नवाई—गोडी, कौतुक.
नवाजणें—वर्णणें.
नवाळी—कौतुक, गोडी.
नवोढा—नववधू, नवरी.
न सूये—न ओढवे, पुढें न सरे.
नहुष—ययातिराजाचा पिता.
नाक—स्वर्ग.
नाकर्षि—देवऋषि.
नाकेश—इंद्र.
नाग—हत्ती.
नागवण—हानि.
नागवणें—मुकणें.
नाटकशाला—कलावंतीण.

नाट्य—नृत्य.
नातरी—किंवा, अथवा.
नातळणें—न स्पर्शणें.
नातुडणें—न प्राप्त होणें.
नाथिला—व्यापला. २ खोटा, जो नाहीं तो.
नानादर्शनें—षड्दर्शनें.
नाराच—बाण.
नावेक—अंमळ, क्षणभर.
नाहूत—न बोलावलेला.
नाहो—नवरा, पति.
नाळ—नळी.
निकट—जवळ.
निकर—समुदाय. २ कहर.
निकषनिसाण, निकषपाषाण—कसोटीचा दगड.
निकाश—सदृश.
निकें—खरें.
निखंदणें—झिटकारणें, धिसपिटाविणें.
निगदणें—बोलणें.
निगम—वेद.
निगुती—निश्चयें.
निग्रह—निश्चय. २ अटकाव.
निजपद—आत्मपद.
निजबोध—आत्मज्ञान.
निटिल—कपाळ.
निटिलशेष—कपाळभाग.
निडळीं—कपाळीं.
निडारीं—दृष्टांत.
नितंबिनी—स्त्री.
निदाघ—उष्णता.
निदान—कारण. २ शेवट.

निदिध्यास–अखंड ध्यान.
निदेला–निद्रित.
निधडा–धैर्याचा.
निधडें–अभेद्य.
निधन–मरण.
निधान–ठेव, निक्षेप.
निधि–ठेवा.
निधोट–परिपूर्ण. २ एकरूप. ३ धीट.
निनद–शब्द, नाद.
निपट–केवळ.
निंबलोण–दृष्ट काढण्याचें साधन.
निमग्न–बुडालेला, गढलेला, तत्पर.
निमाला–संपला.
निम्नगा–नदी.
नियती–दैव.
निरखणें–पाहणें.
निरंजन–निष्कलंक, निरुपाधिक. २ परमेश्वर.
निरपत्रप–निर्लज्ज.
निरय–नरक.
निरवणें–स्वाधीन करणें.
निरसतां–नष्ट होतां.
निरक्षर–अक्षरशून्य, मूर्ख.
निरुतें–स्पष्ट.
निरुपचार–उपचारहीन.
निरें–शुद्ध, निखालस.
निरोध–अडकाव.
निरोपणें–सांगणें.
निर्जर–देव.
निर्दळणें–नाश करणें.
निर्धारी–निश्चयें, खचित.
निर्धूत–निःशेष.
निर्भर्त्सना–धिक्कार, निंदा.
निर्भर–पूर्ण.
निर्वाण–अंत, समाप्ति.
निर्वाणीं–संकटसमयीं.
निलय–घर, स्थान.
निवटणें–प्रवीण होणें. २ टाकणें, नाश करणें.
निवाड–निर्णय, निकाल.
निवाडा–न्याय.
निवास–स्थान.
निर्वृति–मुक्ति.
निशाणीं घाव घालणें–जिंकणें.
निशीथ–मध्यरात्र.
निःशेष–निखालस, निःसंशय.
निष्क–पदक, अलंकार.
निष्कल–एकरूप.
निष्टंकें–निश्चयें.
निस्त्रप–निर्लज्ज.
निस्पृह–निरिच्छ.
निःस्व–निर्धन.
निःसारया–दूर कराया.
नीर–पाणी.
नीरज–कमल.
नीलग्रीव–महादेव.
नुगवे–न कळे.
नुत, नूत–स्तुत.
नुमजे–न समजे.
नुमसे–न विसंबे. २ न सांगे.
नुरे–न उरे.

नुसधी—नुस्ती, केवळ.
नृपासन—राजाची गादी.
नेघे—न घेई.
नेटका—मनोहर.
नेणता—अजाण, लहान.
नेणीव—अज्ञान.
नेदितां—न देतां.
नैषध—नळ राजा.
नोलांडवे—न उल्लंघवे.
नोहावी—न व्हावी.
न्यसीत—ठेवीत.

प.

पंकेरुह—कमळ.
पंक्ति—ओळ. २ दहा.
पंक्तिकंधर—दशकंधर—रावण.
पंक्तिफट—दाहा फणांचा.
पंगु—पांगळा.
पघळणें—पसरणें.
पंचम—सप्तस्वरांपैकीं एक स्वर.
पंचवदन—शिव.
पंचानन—सिंह.
पंचाक्षरी—मांत्रिक.
पंचू—पक्षी. २ चुवा, पकडदार.
पंजर—पिंजरा.
पट—वस्त्र.
पटु—हुशार. २ निरोगी.
पडसाद—प्रतिध्वनि.
पडिभरू—सांगाती, सोबती.
पडिये—आवडे.
पण्यांगना—गणिका, वेश्या.
पतग—पक्षी.
पतंग—सूर्य. २ पक्षी. ३ एक प्रकारच्या रंगाचें लांकूड.
पतन—शाप. २ पातित्य, नीचत्व.
पति—धनी. २ नवरा.
पतित—पापी.
पत्ररथ—पक्षी.
पथ—वाट.
पद—स्थान.
पथ्य—हितकारक.
पदातीत—जागेवरून दूर केलेला, काढलेला.
पद्म—कमळ.
पद्मभवांड—ब्रह्मांड.
पद्मयोनि—ब्रह्मदेव.
पद्मराग—एक प्रकारचें माणीक.
पद्मा—लक्ष्मी.
पद्मासन—ब्रह्मदेव. २ योगशास्त्रांत एक प्रकारचें आसन आहे.
पद्मिनी—कमलिनी.
पद्य—छंदोबद्ध कविता.
पद्यावें—रचावें.
पनस—फणस.
पय—दूध. २ उदक.
पयोधर—स्तन. २ मेघ.
पयोधि—समुद्र.
पर—शत्रु. २ दुसरा. ३ उत्तम. ४ परंतु.
परत्र—परलोक, परलोकीं.
परम—अत्यंत, फार.
परमेष्ठी—ब्रह्मदेव.
परदार—परस्त्री.
परवंटा—कंबरेभोंवतीं गुंडाळण्याचा पदर.

परस्व–परधन.
पराग–महापराध. २ पुष्पांतील रज.
परावा–परका. २ शत्रु.
परिकर–कमरपट्टा. २ प्रयत्न. ३ समूह.
परिखा–खंदक.
परिजन–सेवक.
परिग्रह–घेणें, ग्रहण. २ संग्रह.
परिचर्या–सेवा.
परिणामलें–परिणाम पावलें.
परिधान–वस्त्र.
परिमल–सुगंध.
परिरंभ–आलिंगन.
परिवर–प्रकार.
परिवार–बरोबर असणारीं माणसें.
परिवेष, परिधी–खळें.
परी–प्रकार.
परेश–भगवान्.
परेसी–वाणिविशेषास. परा, पश्यंती, मध्यमा, आणि वैखरी अशा चार वाणी आहेत.
परोक्ष–दृष्टीच्या मागें.
परौतें–दूर, वेगळें, पलीकडे.
पर्णणें–वरणें, विवाह करणें.
पर्याय उत्तर–भलतें उत्तर.
पर्यंक–पलंग.
पऱ्हा–पलीकडे.
पल–मांस.
पलाल–पाचोळा, कोंडा.
पलाश–राक्षस.
पल्ली–गाव.

पवन–वायु.
पवनज, पवनतनय–मारुति.
पवनारि–सर्प.
पवमान–वायु.
पवाड–स्तव, स्तुतिपर कविता.
पवि–वज्र.
पवे–पावे.
पशुप–गुराखी. २ शंकर.
पशुपति–सांब.
पश्यतोहर–उचल्या, भामट्या.
पहुडणें–निजणें. २ पावणें.
पक्ष–पंधरवडा. २ बाजू, तरफ.
पक्षती–पक्षमूळ.
पक्षिगमन–हे गरुडवाहन.
पक्षिपति–गरुड.
पाइकी–सेवा.
पाखर–आश्रा, रक्षण.
पाखाळा–स्वच्छपणा.
पांग–अडचण, संकट.
पाचारणें–बोलावणें.
पांचाळ–एक देश, लाहोर.
पाटव–चातुर्य.
पाटस्थळ–पाटाच्या पाण्यानें होणारें शेतवगैरे.
पाटाव–रेशमी वस्त्र.
पाटीर–चंदनवृक्ष.
पाटोरी–पांट्या.
पाटोळा–पितांबर.
पाठारीं–पृष्ठभागीं.
पाड–मान, लेखा. २ सादृश्य.

पाडें–प्रमाणें.
पाणी–हात.
पातला–आला, पावला.
पाता–पालनकर्ता.
पांती–पंक्ति.
पात्री–भांडें.
पातेजूं–विश्वासूं.
पादप–वृक्ष.
पाप्में–पातकें.
पामर–हलकट, यःकश्चित्.
पायकी–चाकरी.
पायवणी–पादोदक.
पायस–खीर.
पायु–गुदस्थान.
पारद–पारा.
पारिजात–कल्पवृक्ष.
पारिवर्ह–लवाजमा.
पारु–अंत.
पारुषे–रुसे. २ दुखावे.
पार्श्व–बाजू.
पालऊ–पालव, पदर.
पालकीं–पाळण्यांत.
पालाणणें–झांकणें. २ खोगीर घालणें.
पाव–पाय.
पावक–अग्नि.
पावन–पवित्र. २ पवित्र करणारा.
पाशी–वरुण.
पांसु–धूळ, रज.
पाहुणेरु–पाहुणचार.
पाळा–वेढा.
पाक्षिक–संशयाचा. २ एकपक्षीं.

पिक–कोकिल.
पिटणें–ताडणें.
पिंड–देह.
पिता–बाप.
पितामह–आजा. २ भीष्म.
पितृप–यम.
पिनाक–सांबाचें धनुष्य.
पिनाकी–शंकर.
पिपीलिका–मुंगी.
पिशित–मांस.
पिशुन–दुष्ट, चहाड.
पिष्ट–पीठ.
पिसाट–भूत, पिशाच.
पिसूण–दुष्ट, चहाड.
पिसें–वेड.
पीठ–स्थान, आसन.
पुंख–पिसारा.
पुंगव–श्रेष्ठ.
पुच्छ–शेंपूट.
पुंज–रास.
पुटामाजी–अग्निपुटांत.
पुंड–दंगेखोर, अधम.
पुढतापुढती–वारंवार, पुन्हापुन्हा.
पुढती–पुनरपि.
पुढां–पुढें.
पुढिल–अन्य, दुसरा, परकी.
पुंभूषण–पुरुषवेष.
पुरिजेना–पुरेना.
पुरुषव्याघ्र–पुरुषश्रेष्ठ.
पुरुषार्थ–धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ह्यांपैकीं प्रत्येक.

पुरुहूत—इंद्र.
पुरोधा—उपाध्याय.
पुरोहित—उपाध्याय.
पुलिन—वाळवंट (नदीचें).
पुष्कर—कमल. २ शुंडाग्र.
पुजी—शोभवी. २ पूजा करी.
पूर्ति—समाप्ति, परिपूर्णता.
पूर्वरेखा—पूर्वीचें कपाळीं लिहिलेलें.
पृतना—सेना.
पृथा—कुंती.
पृथुक—पोहे.
पे—पाशीं, कडे.
पेंचपाड—पेंचपाच.
पेटे—ओझीं.
पैं—निश्चयें, खचित. २ वाक्यपूरक अव्यय.
पैजार—खेटर, जोडा.
पैशुन्यवादी—उणें पाहणारा.
पोटपोशा—पोटबाब, पुखानंद.
पोटळणें—पोटाशीं धरणें.
पोत—बालक. २ दिवटी. ३ नांव.
पोरवडा—मुलांचा समुदाय. २ पोरकटपणा.
पोसणें—पोसायास घेतलेलें (लेंकरूं).
पोहणी—पोहावयाजोगें पाणी.
पोहे, पोही —पाणपोई.
पौत्र—नातू.
पौळी—पौंवळी. २ चौदिवाली.
प्रकर—समुदाय.
प्रकाम—अत्यंत, फार.
प्रकृति—माया. २ प्रजा.
प्रकृतिपुरुष—माया आणि ईश्वर.
प्रचुर—पुष्कळ.
प्रजा—संतति. २ लोक.
प्रणत—नम्र, शरण.
प्रणति—नमस्कार.
प्रताप—सामर्थ्य. २ उष्ण.
प्रतिभा—स्फूर्ति, स्मृति, आठव. २ बुद्धि.
प्रतिम—सारखा.
प्रतीची—पश्चिम दिशा.
प्रतोद—चाबूक.
प्रत्यगात्मा—कूटस्थ, जीवाचें लक्ष्य स्वरूप.
प्रत्यय—अनुभव.
प्रधानज—प्रकृतिजन्य.
प्रपंचीक—संसारसंबंधी.
प्रपदें—पायांचीं अग्रें.
प्रबंध—रचना.
प्रभंजन—वावटळ.
प्रभु—समर्थ. २ ईश्वर.
प्रभूत—पुष्कळ.
प्रमदा—तरुण स्त्री.
प्रमाद—दुर्लक्ष्यामुळें झालेला दोष, बेसावधपणा.
प्रयाणीं—जातेवेळीं.
प्रवया—वृद्ध.
प्रवाल—पल्लव. २ पोंवळें.
प्रवृत्ति—वार्ता, बातमी.
प्रश्रय—लीनता.
प्रक्षालन—धुणें.
प्रज्ञा—बुद्धि.

प्रज्ञाचक्षु—आंधळा. २ धृतराष्ट्र.
प्रज्ञांबक—आंधळा.
प्राकृत—साधारण. २ नीच.
प्राची—पूर्व दिशा.
प्राज्य—पुष्कळ, विपुल.
प्रांजळ—उघड, मोकळा.
प्राण—वायु.
प्राणवृत्ति—जीवन, निर्वाह. २ वायुसदृश.
प्रातर्विधि—शौचस्नानादि क्रिया.
प्रांत—कडा, शेवट.
प्रायः—बहुधा.
प्रायश्चित्त—प्रायः (पाप)चित्त (शोधन), पापदूरीकरण.
प्राज्ञ—चतुर, शहाणा.
प्रेतगतिंगत—मेलेला.
प्रेषणें—पाठविणें.
प्रेक्षक—पाहणारा.
प्रोत्तुंग—उंच, दीर्घ.
प्लवंग—वानर.

फ.

फटकाळ—दुष्ट.
फडकणें—उडून जाणें.
फणी—सर्प.
फरा—पिंपळवण. २ रांग, समूह.
फाणस—कंदील.
फाल्गुन—अर्जुन.
फिटणें—मुक्त होणें, सुटणें.
फिरंगणी—फिरंगी लोकांसंबंधी.
फिराद—फिर्याद.
फुटाचें—हिरव्या आंब्याचें.
फुलारा—गुंफलेलीं फुलें.
फेडिशी—घालविशी.
फोल—व्यर्थ, फुकट, वायां.

ब.

बक—बगळा.
बंक / बंका —चौकी, पहारा. २ पहारेकरी.
बजागी—भांडखोर, मिसखोर.
बडिवार—थोरवी.
बडिश—मासे धरण्याचा गळ.
बंदी—स्तुतिपाठक, भाट.
बंधकी—दासी.
बंभर—भ्रमर.
बभ्रा—उपहास. २ बोभाटा.
बरवंटा—सुंदर.
बराडी—भिकारी, खा खा सुटलेला.
बर्ह—पंख, पक्ष.
बर्ही—मोर. २ पक्षी.
बलहा—बलनामक दैत्याला मारणारा —इंद्र.
बलभद्र—बळराम.
बल्लव—गौळी. २ आचारी, स्वयंपाकी.
बसणें—मूळ, बीज.
बहुवस—पुष्कळ.
बहुवसाळ—पुष्कळ.
बळ—बळराम. २ शक्ति.
बळबंड—दांडगा.
बळसत्राणें—मोठ्या बळानें.
बळी—बळकट. २ एक राजा—प्रल्हादाचा नातू.
बाजी—डाव. २ संकट.

बाड—कनाथ, पडदा.
बाढ—हद.
बाणणें—ठसणें.
बाद—काढून टाकलेला.
बाधा—इजा, त्रास, दुःख.
बाधारी—डोंगरावरचा प्रदेश. २ बंधन.
बाप—बाप हो. २ मोठा.
बापुडे—अज्ञ जन.
बापोशाख—उत्तम वेष.
बारबार—वारंवार.
बालक—मूल.
बालिश—मूर्ख.
बाष्प—आसवें, अश्रु. २ वाफ.
बाहणें—बोलावणें.
बाहे—बाहु.
बाह्य—बाहु.
बाह्यवटे—बाहुभूषणें.
बिंब, बिंबफळ, बिंबीफळ —पक्क तोंडलें.
बिडाल, बिडालक —मांजर.
बिनी—अघाडी. २ पागोट्याचें केळें.
बिरडें—बंधन.
बिरुदाइत—बाणा बाळगणारा.
बिलोरी—कांचेचें.
बिस—कमळाचा देंठ.
बिसिनी—कमलिनी.
बीज—द्वितीया तिथी. २ कारण. ३ बीं.
बीवुडी—बीमोड.
बीभत्सु—अर्जुन.
बुडतया—बुडणाऱ्यास.
बुडी—शेवटीं, परिणामीं. २ तळीं.
बुझणें—समजणें.
बुझावणें—समजावणें.
बुध—पंडित, शहाणा. २ एकग्रह—चंद्राचा मुलगा.
बुभुक्षु—भुकेलेला.
बैसक—स्थान.
बोभात—हाक मारीत.
बोभाय—हाक मारी, बोलावी.
बोल—शब्द.
बोळवणें—पोचवणें, रवानगी करणें.
ब्रह्मघ्न—ब्राह्मणास मारणारा.
ब्रह्मण्य—ब्राह्मणाविषयीं दयाळु.
ब्रह्मनंदन—ब्रह्मपुत्र-नारद.
ब्रह्मांड—सर्व जग.
ब्रह्मांडावलि—ब्रह्मांडांची पंक्ति.
ब्रह्ममुहूर्त—पहांटेच्या चार घटका रात्रीचा समय.
ब्राह्मण्य—ब्राह्मणांचा समुदाय. २ ब्राह्मणपणा.
ब्रीद—बाणा.

भ.

भ—नक्षत्र.
भंग—तरंग, लाट. २ नाश.
भगवान्—षड्गुणैश्वर्यसंपन्न देव.
भगण—नक्षत्रसमूह.
भगळा—भेगा, चिरा.
भजक—सेवक.
भट—योद्धा.
भंड—फजिती. २ भांडखोर.

भणग—भिकारी.
भद्र—कल्याण. २ सिंहासन.
भद्रजाती—भीम. २ गज. ३ अश्व.
भर—अतिशय.
भरण—पोषण.
भरावरी—वरचेवर, लवकर.
भर्ग—महादेव.
भर्जित—भाजलेलें.
भर्म—सुवर्ण.
भव—संसार. २ महादेव. ३ उत्पत्ति.
भवंडा—गरका.
भवन—घर.
भवाब्धि—संसारसमुद्र.
भवार्कातपत्र—भवतापनाशक.
भव्य—कल्याण.
भसित—भस्म.
भा—शोभा, कांति, तेज.
भाऊ—भावू, मानू.
भाक—भाषण, वचन.
भागवत—भगवद्भक्त.
भाग्य—ऐश्वर्य, दैव.
भाज } —भार्या, बायको.
भाजा }
भाजन—पात्र, भांडें.
भाट—स्तुतिपाठक.
भांडार—द्रव्याची कोठी, खजिना.
भाता—बाणांची पिशवी.
भातुकें—खाऊ.
भांड—वाचाळ.
भान—चैतन्य, शुद्धि.
भानुनंदन—कर्ण.
भानें—शेषान्न.
भांबरभुतें—वेडे.
भार—समूह.
भारती—वाणी, वाग्देवता.
भारद्वाज—कुक्कुडकुंभा.
भारी—पुष्कळ मोलाचा.
भाव—निष्ठा. २ अभिप्राय.
भावोन } —मानून
भावोनी }
भाळ—मस्तक.
भाळणें—भुलणें.
भिडणें—झगडणें.
भिदुर—वज्र.
भिजावितां—भिजवितां.
भिक्षु—ब्रह्मचारी.
भिक्षुकी—याचकी.
भीमकी—रुक्मिणी. २ दमयंती.
भीतरीं—आंत.
भीरु—भितरा.
भुजग—सर्प.
भुज—जा—बाहु, हात.
भुजंग—सर्प.
भुजंगम—सर्प.
भुजंगमारी—गरुड.
भुंजे—भोगी.
भुवन—गृह. २ जग.
भूतात्मा—प्राणिमात्राचा आत्मा.
भूदेव } —ब्राह्मण.
भूनिर्जर }
भूप—राजा.
भूभुजेंद्र—राजाधिराज.

भूभृदरि—इंद्र.
भूमिधर—पर्वत.
भूषण—मोठेपण, थोरपण. २ दागिना.
भें—भय.
भेक—बेडूक.
भेणें—भयानें.
भेरी—नौबत.
भेषज—औषध.
भोग—विषय.
भोगी—सर्प, नाग.
भोजें—खाणीं पिणीं.
भोवणें—फिरणें, ग्रासणें.
भ्याड—भितरा.
भ्रमणें—भांबावणें.
भ्राता—भाऊ.
भ्रु—भोंवई.

म.

मकरंद—पुष्परस.
मकरालय—समुद्र.
मंचक—पलंग.
मंजु—कोमळ शब्दांनीं.
मंडण—भूषण.
मंडल—चक्राकार प्रदेश.
मंडूक—बेडूक.
मणिक—मडकें, डेरा.
मणिबंध—मणगट.
मतंगज—हत्ती.
मतिप्रकाश—बुद्धिस्फूर्ति.
मथन—नाश. २ घुसळणें.
मदगज—माजलेला हत्ती.
मदनशत्रु—महादेव.
मंदाकिनी—भागीरथी.
मंदार—कल्पवृक्ष.
मदीय—माझा.
मधु—वसंत. २ मध. ३ मद्य.
मधुकरी—भ्रमरी.
मधुप—भ्रमर. २ मद्यपी.
मधुसुढाळी—मधुधारा.
मध्य—कटी, कमर.
मनी—मानी.
मनु—मंत्र. २ चवदा.
मनसूर—राजपत्र, सनद, दस्तक.
मनुष्यदेव—राजा.
मनोज, मनोभव, मन्मथ —मदन.
मरंद—पुष्परस.
मराळ—हंसपक्षी.
मरु—मारवाड देश.
मरुत—वायु.
मल्ल—पहिलवान.
मवाळ—मऊ.
मशक, मश्यक —घुंगुरडें.
मषीपत्र—लिखितपत्र. [चढलेला.
मस्त—पुष्कळ. २ मस्तक. ३ कैफ.
मह—आनंद, उत्साह. २ तेज.
महापगा—महानदी.
महारथी—मोठा योद्धा.
महित—पूजित, सन्मानित.
महिमा—महत्त्व.
महिला—पृथ्वी. २ स्त्री.

महिवर—पृथ्वीपति, राजा.
मही—पृथ्वी.
महीध्र—पर्वत.
महेंद्र—इंद्र.
महेला—जाया, स्त्री.
मा—लक्ष्मी. २ निश्चयें. ३ मग.
माकंद—आंब्याचें झाड.
माखणें—भरणें.
मागध—जरासंध.
मागुती—पुन्हा.
मार्गा } —मार्गे.
माघुता }
माजिवटा—उन्माद.
माजी } —आंत, मध्यें.
माझारीं }
मात—गोष्ट, बातमी.
मातलि—इंद्राचा सारथी.
मात्रा—औषध.
मात्सर्य—द्वेष, हेवा.
माथा—मस्तक, वरचा भाग.
मांदी—मेळा. २ पेटी.
माधव—कृष्ण.
माधुरी—गोडी. [२ हर्ष पावणें.
मानवणें—मान डोलवणें, मान्य होणें.
मानस—अंतःकरण.
मानिनी—मानवती स्त्री.
माप—लक्ष्मीपति—कृष्ण. २ प्रमाण.
माय—माता.
मायराणी—पिशाची.
माया—मावयास. [प्रीति.
माया—अविद्या, अज्ञान. २ ममता,

मायापडळ—मायेचें आवरण.
मायाशबल—मायोपाधिक.
मार—मदन.
मारुत—वायु.
मार्गण—बाण.
मार्तंड—सूर्य.
मालपुवा—एक पक्कान्न.
मालवणें—नाहींसा करणें.
मालिन्य—मळीणपणा.
मिणधी—मिंधी, ओशाळ.
मित—थोडें, परिमित, मोजकें.
मिति—परिमाण.
मिथिला—जनकराजाची नगरी.
मिनला—मिळाला, मिसळला, जमला.
मिनेगारी—मिन्याच्या रंगाचे.
मिलिंद—भ्रमर.
मीन—मत्स्य.
मीनकेतन—मदन.
मुकुर—आरसा, दर्पण.
मुक्त—सुटला तो.
मुक्तलग—मोत्यें लावलेला.
मुक्ता—मोतीं.
मुक्तापित—मोत्यांची.
मुक्तें—मोत्यें. [लेली (स्त्री).
मुग्धा—सुंदर व नुकतीच तारुण्यांत आ-
मुजूम—मुलखाची सर्व जमाबंदी कर-
ण्याचा व सर्व खर्चाचा बंदोबस्त
राखण्याचा अधिकार.
मुद्रा—बंधन. २ चिन्ह. ३ बंद पडणें.
मुद्धारा—प्रीतिरसाची धारा.
मुधा—खोटें.

मुंड—नीच. २ डोकें.

मुनिवर—नारद.

मुमुक्षु—मुक्त होण्यास इच्छिणारा.

मुरारी—श्रीकृष्ण.

मूर्त—मूर्तिमंत, देहधारी.

मुलाजमतीचा—मिजाजी.

मुलायम—चांगलें, सुंदर. २ नरम.

मूषक—उंदीर.

मूस—साचा.

मूळ—बोलावणें.

मृगडोळस—मृगनयना.

मृगपति }
मृगराज } —पशूंचा राजा, सिंह.

मृगया—पारध.

मृगांक—चंद्र.

मृड—शंकर.

मृतक—मढें, प्रेत.

मृति—मरण.

मृत्युंजय—महादेव.

मृषा—खोटें.

मेखला—कमरपट्टा.

मेघश्याम—मेघाप्रमाणें काळा.

मेदिनी—पृथ्वी.

मेसाई—कोणी क्षुद्र देवता.

मेळ—मेळवण, मिश्रण, आंवण.

मेळावे—समुदाय.

मैंद—फांसेगार, ठक.

मोकलणें—सोडणें, उपेक्षणें.

मोतीलग—मोत्यें लावलेला.

मोदेना—हर्पेना.

मोवर्णी—मननांत.

मोह—ममता.

मोहरा—एक रत्न.

मोहरी—मोहित करी.

मोहिनीरूप—विष्णूनें सुंदर स्त्रीचें घे[तलेलें रूप.

मोहिरे—मोहरा, अग्रभाग.

मौल }
मौळ } —मस्तक.

मौल्य—मोल, किंमत.

ह्मणियारा—अंकित, ताबेदार.

म्हून }
म्हूण } —ह्मणून.

य.

यथासांग—संपूर्ण, अंगांनीं युक्त.

यदुभूषण—कृष्ण.

यमनंदन—धर्मराज.

यमु—यमस्वरूपी.

यया—ज्यास.

यवस—तृण, गवत.

यज्ञसूकरू—वराहावतार.

यशाचळ—यशोरूप पर्वत.

यष्टि—काठी.

याग—यज्ञ. २ पूजा.

याच—मागणें, याचना करणें.

याजी—यज्ञकर्ता.

यातायात—जन्ममरणपरिश्रम.

यातिवैराकार—जातिवैर.

यातु }
यातुधान } —राक्षस.

यातुप—राक्षसेंद्र, रावण.

याद—जलचर.

यान—पालखी. २ वाहन. ३ स्वारी.

याम—प्रहर.
यामिनी—रात्र.
यावा—येणें, आगमन.
याज्ञसेनी—द्रौपदी.
युग—जोडी, द्वय.
युवराज—राजाच्या आज्ञेनें राज्यकारभार पाहणारा त्याचा मुलगा.
युवा—तरुण.
यूथ—समुदाय, कळप.
यूप—यज्ञस्तंभ.
येर—अन्य.
येसपार—ठावठिकाण, पत्ता.
योगक्षेम—चरितार्थ.
योत—येवोत.
योध—योद्धा.
योषा—स्त्री.
यौवन—तारुण्य.
यौवराज्य—युवराजपण.

र.

रंक—भिकारी.
रंकु—हरिण.
रक्तप—राक्षस.
रंग—सभा. २ रंगमहाल.
रज—कण. २ रजोगुण.
रंजणें—अनुरक्त होणें. २ रंजविणें.
रंजयंती—रमविणारी.
रजस्वला—विटाळशी.
रणचत्वर—रणांगण.
रतिकांत, रतिपति —मदन.
रणझेंडा—युद्धांतील निशाण.
रणशौंड—युद्धनिपुण.
रत्नाकर—समुद्र.
रथचरण—रथचक्र.
रंभा—केळ. २ एक अप्सरा.
रमणी—सुंदर स्त्री.
रमा—लक्ष्मी.
रय—वेग.
रव—शब्द.
रवा—साखर.
रंवदळी—नाश, कत्तल.
रवि—सूर्य.
रशना—कमरपट्टा.
रश्मि—किरण. २ रथाच्या दोऱ्या, [अनीन.
रस—आवड, प्रीति. २ उदक. ३ अमृत. ४ आनंद.
रसद—मेघ. २ पैशाचा भरणा.
रसना—जीभ.
रसा—पृथ्वी.
रसानाथ—राजा.
रसाळ—गोड. २ स्निग्ध. ३ आंबा.
रसाळ—रसज्ञ.
रसिक—रसज्ञ.
रहंवर—मोठा रथ.
रहिवास—वस्ती.
राउळ—देऊळ.
राका—पूर्णिमा.
राग—प्रीति. २ रक्तिमा.
रागेजणें—रागावणें.
राजस—सुंदर.
राजीव—कमळ.
राडोळी—क्रीडा.

रांडोळी—कत्तल.
राणिवसा—अंतःपुर.
रार्णाव—राज्य.
रात्रिचर—राक्षस.
राधेय—कर्ण.
रावणि—रावणपुत्र, इंद्रजित्.
रामा—स्त्री.
रावो—राजा.
रासभ—गाढव.
राहटणें—वर्तणें.
राहटी—वर्तणूक.
रिगतां }
रिघतां } —शिरतां.
रिचविणें—ओतणें.
रितें—रिकामें.
रीघ—प्रवेश.
रीस—अस्वल.
रुका—पै.
रुक्म—सुवर्ण.
रुग्ण—रोगी.
रुचि—गोडी. २ कांति.
रुचिर—सुंदर.
रुंजणें—गुंजारव करणें; भोंवतें फिरणें.
रुजू—सुरू.
रुदित—रडणें.
रुधिर—रक्त.
रुळणें—लोंबणें.
रू—कापूस.
रूख—झाड.
रेखून—लिहून.
रेंच—रग. २ लय, खोड.
रेवतीरमण—रेवतीचा नवरा, बळराम.
रोकडी—तात्कालिक, प्रत्यक्ष.
रोध—तीर, तट.
रोप—प्राण.
रोम—केस.
रोहिणीवर }
रोहिणीपति } —चंद्र.
रोहिणीपुत्र—बळराम.
रौरव—एक नरक आहे. रुरु ह्मणून एक किडा आहे, ते किडे ह्यांत फार असतात.

ल.

लंकानाथ—रावण.
लकुच—फलविशेष (ओंठ).
लगदा—खोटें सोनें.
लघिमा—लघुत्व, हलकेपण.
लडिवाळ—लाडकी.
लंड—ठक.
लत्ता—लाथ.
लंपट—आसक्त, नादावलेला.
ललना—सुंदर स्त्री.
ललाट—कपाळ.
ललाम—भूषण, अलंकार.
ललामायमान—भूषणीभूत.
लवण—नम्रता, लवणें. २ मीठ.
लवलाही }
लवलाहे } —त्वरेनें.
लसती—रूपवती.
लहरी—लाट.
लक्ष }
लक्षा } —लक्ष्य.

लाघव—चातुर्य, कौशल्य.
लाघवी—वश करणारी.
लाजा—लाह्या.
लाजाविरोन—लाजेनें विरघळून जाऊन.
लाधणें—पावणें.
लालन—लाड.
लावण्य—सौंदर्य.
लासी—मांजरी.
लास्य—नृत्य, नाचणें.
लाहणें—लाभणें, पावणें.
लाहो—लाभ. २ छंद, घोष.
लिंग—शिवलिंग.
लिगाड—लचांड.
लीन—गढलेला.
लुटे—लुटारू.
लुब्धक—लोभी, कृपण.
लुलाय—महिष, रेडा.
लूता—कोळी, कांतीण.
लेख—देव.
लेखर्षि—देवर्षि.
लेखा—पाड, गणना, हिशेब.
लेणीं, लेणें—अलंकार.
लोकबंधु—सूर्य. २ लोकहितकर्ता.
लोटे—हाले.
लोप—नाश.
लोल—लुब्ध. २ चंचल.
लोलुपता—लुब्धपणा.
लोलो—छंद.
लोष्ठ—ढेंकूळ.
लोह—लोखंड.
लोळ—कल्लोळ. २ लहरी, लाटा. ३ लोळणें.

व.

वक्त्र—तोंड.
वक्रदंत—शिशुपाळाचा भाऊ.
वंग—कथील.
वचं—वाक्य.
वचणें—जाणें.
वंचिजे—ठकविजे. २ टाकिजे.
वंचील—नाकारील.
वज्र—हिरा.
वडील—जुनाट. २ थोर.
वडीलपण—वृद्धत्व.
वण—घट्टा.
वणिक—वाणी.
वतंस—भूषण.
वत्स—बालक. २ वांसरूं.
वत्सर—वर्ष.
वत्सल—दयाळू.
वदान्य—दाता.
वंदारुता—स्तुति करण्याचें शील.
वधू—बायको. २ सून.
वन—उदक. २ अरण्य.
वनद—मेघ.
वनमाळी—कृष्ण.
वनाळी—वनपंक्ति.
वनिका—वन.
वनिता—स्त्री.
वपु—शरीर.
वमणें—टाकणें, ओकणें.
वर्णसंकर—जातींची मिसळ.

वर–श्रेष्ठ. २ पति. ३ अभीष्ट गोष्ट (देवादिकांपासून मागितलेली.)
वरदानी–वर देणारा.
वरपंगें–वर वर करण्यानें.
वरपडी–झडप.
वरव–समृद्धि, बाहुल्य.
वराह–डुकर.
वरिचिल–वरची.
वरुणालय–समुद्र.
वर्ण–जात. २ रंग. ३ अक्षर.
वर्तिका, वर्ती –दिव्याची वात.
वर्धिष्णू–वाढणारा.
वर्म–गुह्य.
वल्क, वल्कल –झाडाची साल.
वल्गना–बडबड.
वल्गा–लगाम.
वल्मीक–वारूळ.
वल्लभ–प्रिय.
वश–स्वाधीन.
वंशी–मुरली, पांवा.
वंशोत्तंस–कुलभूषण.
वसुंधरा–पृथ्वी.
वश्य–सहाय.
वसन–वस्त्र.
वागुरा–फास.
वसुधा, वसुमती –पृथ्वी.
वहिला, वहिलें –सत्वर, तत्काळ.
वळघणें–चढणें.
वळसा–फेरा, घेरा, गोता. २ पुकारा.
वक्ष–ऊर.
वा–अथवा.
वाग्ध्वजीं–प्रसिद्धीस.
वाग्विलास–वाक्चातुर्य.
वाङ्नियम–प्रतिज्ञावचन.
वाच्यत्व–निंदा.
वाज–बोभाट.
वाजट–वाचाळ.
वाजी–अश्व, घोडा.
वाटिका–बाग.
वाटुली–वाट, मार्ग.
वाड–मोठें, थोर.
वाडव, वडवानल –वडवानळ ह्या नांवाचा समुद्रांतील अग्नि.
वाडेंकोडें, वाडेंपाडें –कौतुकानें, आवडीनें.
वाढ–पुष्कळ.
वाढप–वाढावयाचें अन्न.
वाणी–वाचा. २ उणीव, वाण.
वाणें–वर्णन करणें.
वात्सल्य–दया.
वाथयाथ्या–पोट, गर्भाशय.
वादक–वाजविणारा.
वानणें–स्तवणें, वर्णणें.
वापिका–विहीर, तळें, सरोवर.
वाम–सुंदर. २ डावा.
वामदेव–शिव.
वामलोचनी–सुंदरनेत्री.

वाय
वायां
वायांवीण } —व्यर्थ.

वार—दिवस.

वारण—हत्ती.

वारिज
वारिजात } —कमल.

वारी—यात्रा. २ उदक.

वार्ता—गोष्ट, वाक्य, वर्तमान.

वार्तिक—बातमीदार.

वाराशि—समुद्र.

वाली—कैवारी, रक्षक.

वाव—व्यर्थ, पोकळ.

वास—वस्त्र. २ गंध, सुवास. ३ वस्ती, राहणें.

वासर—दिवस.

वासरमणि—सूर्य.

वासव—इंद्र.

वासवि—इंद्रपुत्र—अर्जुन.

वाह—घोडा.

वाहणी—मार्ग.

वाळणें—करणें.

विकत्थन—बडबड.

विकराल—भयंकर.

विकळ—विव्हल.

विकोश—नागवें (शस्त्र).

विखरणें—पसरणें.

विगळ—विस्तव, निखारा.

विग्रह—देह. २ युद्ध. ३ कलह.

विचक्षण—पंडित.

विचारणें—विचार करणें. २ पुसणें.

विजन—निर्जनप्रदेश.

विजय—अर्जुन.

विजे—वारा घालतो.

विज्वर—दुःखरहित.

विटपी—वृक्ष.

विटंब—विटंबना.

विटली—रुसली. २ कंटाळली.

वितत—विस्तृत.

वित्त—द्रव्य.

वितरण—दान.

विंदाण—चातुर्य, विलास, कपट.

विदेह—जनकराजा. २ विरक्त.

विद्या—ज्ञान.

विद्रुम—पोंवळें.

विध्वस्त—भग्न, नष्ट, मोडलेला.

विधान—करण्याचा प्रकार.

विधि—आज्ञावाक्य. २ ब्रह्मदेव. ३ दैव.

विधु—चंद्र.

विधुमणि—चंद्रकांतमणि.

विन—वांचून, शिवाय.

विनटली—शोभली. २ तल्लीन—तत्पर [झाली.

विनत—नम्र.

विनतानंदन—गरुड.

विनायक—गरुड. २ गणपति.

विनासा—नकटी.

विपति—गरुड.

विपक्ष—शत्रु.

विपर्यय—व्यत्यास, वैपरीत्य.

विपिन—अरण्य.

विप्रकर्ता—वाईट करणारा.

विप्रयासीं—मोठ्या आयासानें, कष्टानें.

विप्रिय—न आवडणारें.
विभव—ऐश्वर्य.
विभांडी—मारी, पराभव करी.
विभूति—ऐश्वर्य. २ मूर्ति.
विभ्रम—भ्रांति, विलास.
विमल—स्वच्छ, निर्दोष.
विरमणें—थांबणें, शांत होणें.
विरस—भग्नोत्साह.
विरहद—विरहदुःख देणारा.
विरहित—निराळा.
विरिंचि—ब्रह्मदेव.
विरिंचितनया—ब्रह्मदेवाची कन्या-सरस्वती.
विरोध—द्वेष.
विरोधी—शत्रु, द्वेषी.
विलंब—उशीर.
विलसणें—शोभणें. २ राहणें. ३ नाचणें.
विवर—भोंक.
विवरण—स्पष्टीकरण.
विवर्त—अन्यथाभास.
विवश—पराधीन.
विवशी—जखीण.
विवळणें—विस्तारणें.
विवळेना—कळेना.
विविक्तदेश—एकांतस्थान.
विवेक—विचार.
विशद—स्पष्ट.
विशारद—ज्ञाता, शहाणा.
विशिख—बाण.
विश्रब्ध—विश्वासलेला.
विश्राम—विश्रांति, सुख.
विश्लेष—वियोग.
विश्वंभर—जगाचें पोषण करणारा. २ तुकेश्वराच्या बापाचें नांव.
विशाळ—मोठा.
विषकंठ—महादेव.
विषम—प्रतिकूळ, मारक, कठिण.
विषमता—वैषम्य, दुभाव.
विषमें—विषमाचरणानें.
विषव्रतती—विषवल्ली.
विषय—इंद्रियग्राह्य पदार्थ.
विषयक—विषयींचें.
विषाद—खेद.
विष्णुपदी—भागीरथी.
विसंबणें—दूर ठेवणें.
विहंग, विहंगम—पक्षी.
विहगराज—गरुड.
विहार—क्रीडा.
विहित—सांगितलेलें, योग्य.
विहिरा—झरा, झुडकी.
वीट—कंटाळा.
वीतरागी—विरक्त.
वीरगुंटी—बुचडा.
वीरसू—वीरमाता.
वृक—लांडगा.
वृत—वरलेला.
वृत्त—वर्तमान, बातमी.
वृत्ति—उपजीवन. २ वतन.
वृत्रघ्न, वृत्रहा—वृत्रासुरास मारणारा इंद्र.
वृंद—समुदाय.
वृंदारक—देव.

वृंदावन—कवंडळफळ.
वृष—कर्ण. २ बैल.
वृषभ—बैल.
वृष्णि—यादव.
वेगळ—भिन्न.
वेंघणें—चढणें.
वेंच—खर्च.
वेडीव—वेडेपणा.
वेणु—पावा, मुरली.
वेतनभोक्ते—पगार खाऊन राहिलेले, पगार देऊन ठेवलेले.
वेताटी—वेताची छडी.
वेद—श्रुति.
वेदश्रुति—वेद.
वेध—छंद. २ लय.
वेल्हाळ—प्रिय.
वेव्हारे—उदीम करणारे सावकार.
वैकुंठ—कृष्ण. २ विष्णुलोक.
वैखरी—वाणी.
वैजयंती—ध्वज, पताका. २ विष्णूच्या गळ्यांतील माळ.
वैदर्भराज—विदर्भ देशाचा राजा-भीम (दमयंतीचा बाप).
वैद्युत—विजेचा.
वैरणीयाचा—पांघरायाचा.
वैरागर—रत्नांची खाण. २ दुकान.
वैराग्य—आवड नसणें, विरक्ति.
वैवस्वत—सूर्यपुत्र—यम.
वैश्वानर—अग्नि.
वैषम्य—वैपरीत्य.
वो—अहो.
वोखटें—वाईट.
वोज—कौतुक, चांगलें.
वोजे—प्राप्त होई.
वोटी—स्थान, जागा.
वोढक—वोढणारा.
वोढवणें—पुढें करणें.
वोढसी—धांवसी.
वोढवारा—प्रतिबंध.
वोपणें—देणें.
वोस—तोटा.
वोसंडणें—भरून खालीं सांडणें. २ टाकून जाणें.
वोळगणें—तत्प्रवण होणें, ओढवणें.
वोळणें—देणें. २ वळणें, प्रीति करणें.
वोळसा—वळसा, फेरा. २ वर्तुळसा. ३ पुकारा.
व्यंकट—भयंकर. २ वांकडा.
व्यजन—पंखा.
व्यतिरेक वियोग.
व्यवसाय—व्यापार. २ उद्योग. ३ निश्चय.
व्यवहार—प्रपंच. २ वागणूक.
व्यसन—संकट. २ छंद, नाद.
व्यसु—गतप्राण, मृत.
व्यस्त—अस्ताव्यस्त.
व्यापक—सर्वगत, सर्वत्र स्थित.
व्यापें—व्यापकत्वें.
व्याप्य—अल्पदेशस्थित.
व्याल } —सर्प.
व्याळ }
व्यूह—युद्धासाठीं केलेली सैन्याची रचना.
व्योम—आकाश.
व्योमघटीं—गगनोदरीं.

व्रज--समुदाय. २ गोकुळ. ३ गौळवाडा.
व्रात--समूह.

श.

शकुनी--पक्षी. २ दुर्योधनाचा मामा.
शक्तिसुत--कार्तिकस्वामी.
शक्ति--देवी.
शक्र--इंद्र.
शकुंत--पक्षी.
शंख--कपोलप्रांत, आंख.
शची--इंद्राणी.
शतकोटि--इंद्राचें वज्र.
शतपत्र--कमल.
शंपा--वीज.
शबरी--भिल्लीण.
शबल--मिश्रित.
शम--शांतता. २ सल्ला.
शमन--दूर करणारा. २ यम.
शमी--योगी.
शय--हात.
शर्म--सुख.
शर--बाण.
शरण्य--रक्षण करण्यास समर्थ.
शरधि--भाता.
शरतांडव--बाण सोडण्याचें चातुर्य.
शरभ--अति बलाढ्य पशुविशेष.
शर्व--महादेव.
शराव--परळ.
शरासन--धनुष्य.
शलभ--टोळ, पतंग.
शल्य--बाणाग्र. २ मनास सलतें तें.
शव--प्रेत.
शश } --ससा.
शशक }

शशांक--चंद्र.
शशिकांत--चंद्रकांतमणि.
शशिमौळी--महादेव.
शस्त्री--शस्त्र, सुरी.
शाक--भाजी.
शाठ्य--वंचकपणा.
शाण--सहाण.
शांतनव--शंतनुराजाचा पुत्र--भीष्म.
शारदा--सरस्वती.
शारद--शरदृतूंतला.
शार्दूल--वाघ.
शाल--वृक्षविशेष.
शालीवन--भाताचें शेत.
शावक--बालक.
शाश्वत--चिरस्थायी.
शासन--आज्ञा. २ शिक्षा.
शिऊ--शिव.
शिकावण--बोध.
शिखा--ज्वाला.
शिखी--मयूर. २ अग्नि.
शितिकंठ--शिव. २ मयूर.
शिबिका--पालखी.
शिबिर--सेनेचा तळ.
शिरोमणि--श्रेष्ठ.
शिराणी--आवड, कौतुक. २ लाभ.
शिल्पीकार--कारागीर.
शिव--कल्याण. २ सांब, महादेव.
शिवत्व--ईश्वरत्व.
शिंव--सीमा, हद्द.
शिवा--गौरी, पार्वती. २ कोल्ही.
शिशु--मूल, बाळ.
शिष्ट--संभावित. २ मध्यस्थ.

शिळाचुंबी–लोहचुंबक.
शीतभानु–चंद्र.
शीण–श्रम.
शीर्णपर्ण–ज्याचीं पानें गळलीं आहेत [असा.
शील–स्वभाव. २ सद्वर्तन.
शीला–द्रौपदीस सूर्यानें जी अन्नाची स्थाली दिली होती ती.
शुक–रावा. २ शुक्राचार्य.
शुकपिता, शुकतात–व्यास.
शुक्ति–शिंप. [४ पांढरें.
शुचि–आषाढ. २ शृंगार. ३ शुद्ध, पवित्र.
शुनक–कुत्रा.
शुनासीर–इंद्र.
शुभांगी–सुंदरी.
शून्यवादी–नास्तिक.
शूर्प–सूप.
शूर्पणखा–रावणाची बहीण.
शूलपाणी–महादेव.
शृंगार–भूषणें, अलंकार. २ शृंगाररस.
शेख–शेष.
शेखी–कीर्ति. २ बढाई.
शेखीं–शेवटीं.
शेजे–शयनीं.
शेली–मान, गळा.
शैल–पर्वत.
शोण–णें–लाल.
शोणित–रक्त.
शोभन–चांगलें.
शौण्ड–चतुर, शहाणा.
शौरी–कृष्ण.
श्याम, श्यामल–निळा.
श्रवण–कान. २ ऐकणें.
श्रांत–थकलेला.
श्रीद–कुबेर.
श्रीविद्या–ब्रह्मविद्या, मंत्रविद्या.
श्रित–आश्रित.
श्रुत–वेदशास्त्र.
श्रुति–वेद.
श्रुतिपारग–सर्व वेद ह्मटलेला.
श्रेणी–पंक्ति.
श्रोत्रिय–वैदिक. २ अग्निहोत्री.
श्लाघणें–चाहणें, आवडणें.
श्लोक–कीर्ति.
श्वपच–चांडाळ.
श्वशुर–सासरा.
श्वश्रू–सासू.
श्वान–कुत्रा.
श्वित्र–कुष्ठ, कोड.
श्वेतवाह, श्वेताश्व–अर्जुन.

ष.

षष्टि–साठ.
षण्मुख–कार्तिकस्वामी.

स.

सक्ति–आसक्ति.
संकल्पणें–सोडणें.
सकृत–एकवार.
संकेत–खूण.
संकेतकुंज–क्रीडास्थान.
सख्य–मित्रत्व.
संख्यावान्–पंडित, विद्वान्.
सगुणाथिली–गुणवती.
संग्राम–युद्ध.
संघाट–समूह.

संचित–दैव, पूर्व कर्म.
सजणे–हे प्रिये, हे सखि. [विद्या.
संजीवनी–मेलेल्यास जिवंत करण्याची
सटवणें–पतन पावणें.
सत्कृति–उत्तम काव्य. २ सत्कृत्य.
सती–पार्वती. २ पतिव्रता.
सत्यप–ब्रह्मदेव.
सत्यपांड–ब्रह्मांड.
सत्यलोक–ब्रह्मलोक.
सत्यवती–ब्रह्मदेवाची नगरी.
सत्यवतीहृदयरत्न–व्यास.
सत्यसंध–सत्यप्रतिज्ञ.
सत्या–सत्यभामा.
सत्यापति–श्रीकृष्ण.
सत्राण–बळानें, वेगानें.
सद्गद–भरून आलेला (गळा.)
सद–सभा.
सदन–गृह.
सदसि–उत्तम खड्ग.
सदीड्य–साधूंनीं पूज्य.
सदेवा–नेहमीं.
सदैव–दैववान्. २ नेहेमीं.
सद्म–घर.
सद्य–तत्काल.
सधर–सहाश्रय.
संधा–प्रतिज्ञा.
संध्या–संध्याकाळ.
सनातन–ज्याला आदि व अंत नाहीं असा.
सन्निध–जवळ.
सन्निधान–उत्तम ठेवा. २ जवळ असणें.
सन्निपात–त्रिदोषी ज्वर.
सनोळख–ओळखीचें, परिचित.

सपत्न–शत्रु.
सपोष–पुष्ट.
संबोखणें–सांत्वणें, शांतवन करणें.
सभाचारी–सभेंत जाणारा.
संभार–सामग्री, समुदाय.
सभ्य–सभेंतील लोक. [मारंभ.
संभ्रम–आदर. २ गडबड. ३ हौस. ४ स-
समता–बरोबरी.
समन्वित–युक्त.
समयज्ञ–प्रसंग जाणणारा.
समर–युद्ध.
समरस–परिपूर्ण.
समवेत–सहित, युक्त.
समाये–मावे, सांठवे, राहे.
समित्–समिध.
समिद्ध–पेटलेला.
समीर, समीरण –वायु.
समृद्धि–ऐश्वर्य.
सये–सखे. २ स्मरणास.
सरकाळें–कडब्याचें ताट.
सरघा–मधमाशी.
सरता–कृतकृत्य. २ शेवटास गेला तो.
सरस–उत्साहयुक्त, प्रीतियुक्त.
सरसावणें–पुढें सरणें. २ प्राप्त होणें.
सरसिज–कमळ.
सरसिजोद्भव–ब्रह्मदेव. [रस्वती.
सरसिजोद्भवकुमारी–ब्रह्म्याची कन्या स-
सरसीरुह–कमळ.
सरस्वती–एक नदी.
सराय–विश्रांतिस्थान.
सरिता–नदी.

सरिसा—सदृश, तुल्य. २ नीट, दुरुस्त.
सरी—उपमा, बरोबरी, साम्य, सर.
सरोरुह—कमळ.
सर्वदेखणा—विश्वद्रष्टा.
सर्वविद्याविदु—सर्व विद्या जाणणारा.
सर्षप—मोहरी.
सलगी—मैत्री.
सलिल—पाणी, जल.
सलील—सहज.
सवडीं—आश्रयास.
सवतें—वेगळें, निराळें.
सविता—सूर्य.
सवें—बरोबरी. २ संवय.
सवें—बरोबर, सहवर्तमान.
सवेंचि—तात्काळ, लागलाच, तेव्हांच.
सव्यसाचि—अर्जुन.
संशप्तक—युद्धांतून परत न येण्याची शपथ वाहून युद्धास जाणारे वीर, मरूं अगर मारूं ह्मणून युद्धास जाणारे वीर.
संसरण—जन्ममरणप्रवाह; स्वरूपापासून च्युति.
संसर्ग—संबंध.
संसार—व्यवहार; जन्ममरणप्रवाह.
संसृति—संसार.
सहसा—एकाएकीं.
सहस्रकर—सूर्य.
सहस्राक्ष—इंद्र.
सहोदर—सख्खाभाऊ.
सा—सहा. २ सारखा.
साई—झाडी.
साउजी—सात्विक, गरीब.
सांकडें—संकट.
सांकडे—दुःख पावे.
साकेत—अयोध्यापुर.
साक्षरता—विद्वत्ता.
सांग—मूर्तिमान्, अंगासहित. २ संपूर्ण.
साग—सापराध.
सांगडा—भोंपळ्याचें पेटें.
सांगडे—अडचण.
सागर—समुद्र.
सांगाती—सोबती. २ बरोबर, संगें.
सांगोपांग—सर्वांशीं.
साच, साचा—खरा.
साचार—सत्य, खरोखर.
साचोकार—खरा. २ खरेपणा.
साजिरा—सुंदर.
साटी—संगत. २ सांड.
साठ—सवदा. २ सांठा.
सांठणें—संपादणें, गांठीं बांधणें.
सांड—त्याग, उपेक्षा.
सांडणें—टाकणें. २ हरवणें.
सांडावला—मुकला.
सात्विकभाव—‘अष्टभाव’ शब्द पहा.
साद—हाक, आरोळी.
सांदीपनि—कृष्ण व सुदामा ह्यांचा गुरु.
सांद्र—दाट, निबिड, भरलेलें.
साधी—दुःखी.
साधु—शाबास. २ सज्जन.
साध्वस—भय.
साध्वी—पतिव्रता.
सान, साना—लहान.
सानुले—केवळ लहान.

सानेवानें—थोडेंबहुत.
सापत्न—शत्रु. २ सावत्र.
साम—सल्ला, समेट, संधि.
सामानुक्रम—सल्ला करण्याचा प्रकार.
सायक—बाण.
सायकासन—धनुष्य.
सायुज्य } —मुक्तीचा एक प्रकार,
सायोज्य } ब्रह्मरूप होणें.
सारजा—सरस्वती.
सार्थ—समूह, तांडा.
सारमेय—कुत्रा.
सारस—कमल. २ पक्षिविशेष.
सारसाक्षी—कमलाक्षी.
सारिका—साळुंकी, मैना.
सारीपाट—सोंगट्यांचा खेळ.
सारोनी—उरकोन, करून, आटोपून.
सार्वभौम—चक्रवर्तीराजा.
साल—कातडें, त्वचा. २ मेहुणा.
सावडणें—गोळा करणें.
सांवर्तिक—प्रलयकालचा.
सासु—सप्राण, जिवंत.
साक्षर—पंडित, विद्वान्.
साक्षेपें } —अगत्यानें.
साक्षोपें }
सिकताहरळ—वाळूचा कण.
सित—पांढरें.
सिता—शर्करा.
सिताश्व—अर्जुन.
सिंधु—समुद्र. २ नदी.
सिंधुर—गज.
सीर—शिरणें.
सुकंठ—सुग्रीव.

सुकृत—पुण्य.
सुकृती—पुण्यवान्.
सुगळ—सुग्रीव.
सुघड—चतुर.
सुचिर—फार वेळ.
सुजाण—ज्ञाता, सुज्ञ.
सुझे—पावे. [स्वच्छ.
सुढाळ—बांधेसूद, सुरेख. २ तेजस्वी,
सुणें—शून्य, ओकें. २ कुत्रें.
सुतनु—रूपवती.
सुतर—तरायास सुलभ.
सुतरी—उत्तम नौका.
सुतर्केना—तर्कितां येईना.
सुदर्शन—विष्णूचें चक्र.
सुदधिसार—तूप. [दरी.
सुदती—जिचे दांत चांगले आहेत ती सुं-
सुधा—अमृत.
सुधाकर } —चंद्र.
सुधांशु }
सुधी—बुद्धिवान्.
सुनासीर—इंद्र.
सुपर्ण—गरुड.
सुपर्णव्यूह—सैन्याची गरुडाकार रचना.
सुभग—भाग्यवान्. २ सुंदर.
सुभट—शूर.
सुभटा } —उत्तम पुरुष. [सुंदर स्त्री.
सुभवटा }
सुभ्रू—जिच्या भिवया चांगल्या आहेत अ०
सुम—पुष्प.
सुमन—पुष्प. २ देव. ३ चांगल्या मनाचा.
सुमनश्चाप—मदन.
सुयोधन—दुर्योधन.

सुरगज—देवांचा हत्ती-ऐरावत.
सुरगायक—गंधर्व.
सुरगुरु—बृहस्पति.
सुरद्रु—कल्पवृक्ष.
सुहृद्भाव—मित्रत्व.
सुरनग—कल्पवृक्ष.
सुरनीस—राजपत्रावर शिक्का ठोकणारा [कारकून.
सुरभी—कामधेनु.
सुरभूरुह—कल्पतरु, पारिजात.
सुरयानी—देवयानी.
सुरयुवती—देवांगना.
सुरलोक स्वर्ग.
सुरवाड—सुखाचा.
सुरसदन—स्वर्गलोक.
सुरसा—देवासारखा.
सुरसिंधु—भागीरथी.
सुरा—मद्य.
सुरेंद्र—देवश्रेष्ठ-मुख्य.
सुलोचन—चांगल्या डोळ्यांचा.
सुवर्णरेखा—सोन्याची रेघ.
सुषमा—उत्तम शोभा.
सुक्ष्मीं—सूक्ष्म स्थानीं.
स्नुषा—सून.
सूत—सारथी.
सूत्ये—ओढवे.
सूदिलें—घातलें.
सूनें—शून्य.
सूनु—पुत्र.
सूपरम
सूप्राम } —मरण.
सूये—प्रवृत्त होई.
सूर्यदुहिता—यमुनानदी.
सूक्षम—सूक्ष्म.
सेज—बिछाना.
सेना—समुदाय.
सेनानी—सेनापति. २ कार्तिकस्वामी.
सैंधव—जयद्रथ. २ घोडा. ३ मीठ.
सैरा
सैराट
सैरावैरा
स्वैर } -स्वच्छंदानें, मनास येईल तसें.
सैरिभ—रेडा. २ महिषासुर.
सोइरा—आप्त.
सोइरेपण—स्नेहसंबंध.
सोगयाचे—शेवटाचे, पदराचे.
सोपा—सुलभ. २ घर.
सोपारें—फार सोपें.
सोपावें—द्यावें.
सोम—चंद्र.
सोयरा—आप्त.
सोयरीक—संबंध.
सोर—रोदन, आक्रांत.
सोसे—हौसेनें.
सौजन्य—सुजनपणा.
सौदागर—व्यापारी.
सौदामिनी—विद्युल्लता, वीज.
सौध—राजमंदिर, राजवाडा.
सौबळ—शकुनि.
सौभद्र—सुभद्रेचा पुत्र—अभिमन्यु.
सौरस—प्रीति, स्नेह.
स्कंध—खांदा.
स्तबक—पुष्पगुच्छ.
स्तोम—समूह.
स्त्रीधर्मिणी—रजस्वला.
स्थविर—म्हातारा.

...ावर.

...ा.

...–मैत्री. २ तेल.
स्पर्शमणि–परिस.
स्फीति–कीर्ति. २ डौल.
स्फूर्ति–ज्ञान. २ कंप, स्फुरण.
स्मर–मदन.
स्यंदन–रथ.
स्रक्–माळ.
स्रजिली–निर्मिली.
स्रष्टा–ब्रह्मदेव.
स्वयमेव–आपणच.
स्वयंज्योति–स्वप्रकाश.
स्वयंवेद्य–स्वानुभवानें जाणायास योग्य.
स्वरत–आत्मरत.
स्वरूप–आत्मरूप.
स्वसा–बहीण.
स्वादु–गोड.
स्वांत–अंतःकरण.
स्वानुभव–आत्मानुभव.
स्वानुभवी–स्वानुभव ज्यास झाला आहे [तो.

ह.

हक–खाऊन पचलें तें.
हत–मृत. २ नष्ट.
हनु–हनवटी.
हय–अश्व, घोडा.
हय्यंगवीन–साजुक लोणी.
हरळ–कण, बारीक खडा.
हरि–इंद्र. २ सिंह. ३ अश्व. ४ विष्णु. [५ वानर.
हरिख–हर्ष.
हरिखग–गरुड.
हरित–हिरवें.
हरिता–हरण करणारा.
हरिद्रा–हळद.
हरिहरि–खेद, आश्चर्य, ह्यांचा उद्गार.
हरुष–हर्ष.
हलधर–बलराम.
हलहलास्वन–हाहाकार.
हवि–होमद्रव्य.
हव्यवाट–अग्नि.
हव्यास–हौस, छंद.
हंस–सूर्य. २ राजहंसपक्षी.
हस्त–शुंडाग्र. २ हात.
हस्तिप–महात.
हस्ती–हत्ती.
हळुवार–फार हळू.
हा–खेदसूचक अव्यय.
हाकारून–हाका मारून.
हाटक–सोनें.
हाटीं–बाजारांत.
हाणी–तोटा.
हतियेरा–शस्त्रास.
हंत–खेदसूचक अव्यय.
हयन–वर्ष.
हामी–जामीन.
हारीं आणणें–वश करणें.
हाला–मद्य.
हालाहल } –विष.
हाळाहळ }
हाव–उत्साह. २ इच्छा. ३ आग्रह.
हित–कल्याण.
हिंपुटी–कष्टी, दुःखी.
हिम–थंडी.
हिमसा–थंड, शांत.

हिमांशु—चंद्र.
हिरण्यगर्भ—ब्रह्मा.
हिरोन—हिसकावून.
हिंसा—प्राण घेणें, हत्या.
हीर—हिरा. २ श्रेष्ठ.
हुजत—पावती, रसीद.
हुडा—बुरूज.
हुतवह } —अग्नि.
हुताश }
हुमणी—बुक्की.
हूप—औत्सुक्य, धैर्य, हुरूप.
हृत्—हृदय.
हृद्गत—हेतु, उद्देश.
हृदयंगमा—मनांत भरणारी, सुंदर.
हृद्य—मनास रुचणारें.
हृष्ट—हर्षयुक्त.
हेजीब—दूत.
हेती—खड्ग, तरवार.
हेरणें—पाहणें.
हेला } —लीला. २ हेळणा. ३ रेडा.
हेळा }
हेलावणें—उचंबळणें.
हेलावे—लाटा.
हेवा—मत्सर. २ इच्छा.
होकरितां—बोलावतां.
होता—यज्ञकर्ता.
होमीन—जाळीन.
होया—होवयास.
होळी—भस्मरूप.
ऱ्हद—डोह.

क्ष.

क्षतज—रक्त.
क्षत्ता—दासीपुत्र विदुर.
क्षति—नाश.
क्षत्र—क्षत्रिय.
क्षपा—रात्र.
क्षम—शक्तिमान्, समर्थ.
क्षमा } —पृथ्वी.
क्ष्मा }
क्षर—पंचमहाभूतें. २ नाशवंत.
क्षामा—कृश.
क्षिति—पृथ्वी.
क्षिप्र—लौकर.
क्षीण—दरिद्री.
क्षीरधी—क्षीरसमुद्र.
क्षीरोदक—पांढरें पातळ.
क्षुत्क्षाम—क्षुधेनें कृश.
क्षुद्र—तुच्छ, अल्प.
क्षुधित—भुकेलेला.
क्षुर—वस्त्रा.
क्षेम—आलिंगन. २ कल्याण.
क्षोभ—क्रोध.
क्षोभलें—विषयासक्त झालें.
क्षोभवणें—क्रुद्ध करणें.

ज्ञ.

ज्ञप्तिकळा—ज्ञानशक्ति.
ज्ञाति—जात.
ज्ञान—जाणणें.
ज्ञानदीप्ति—ज्ञानज्योति.
ज्ञेय—जाणायाचें तें.

00196976

Digitized with financial assistance from
Shri Brihad Bhartiya Samaj
on 11 March, 2020

247